

BUDAPEST ORIENTAL REPRINTS

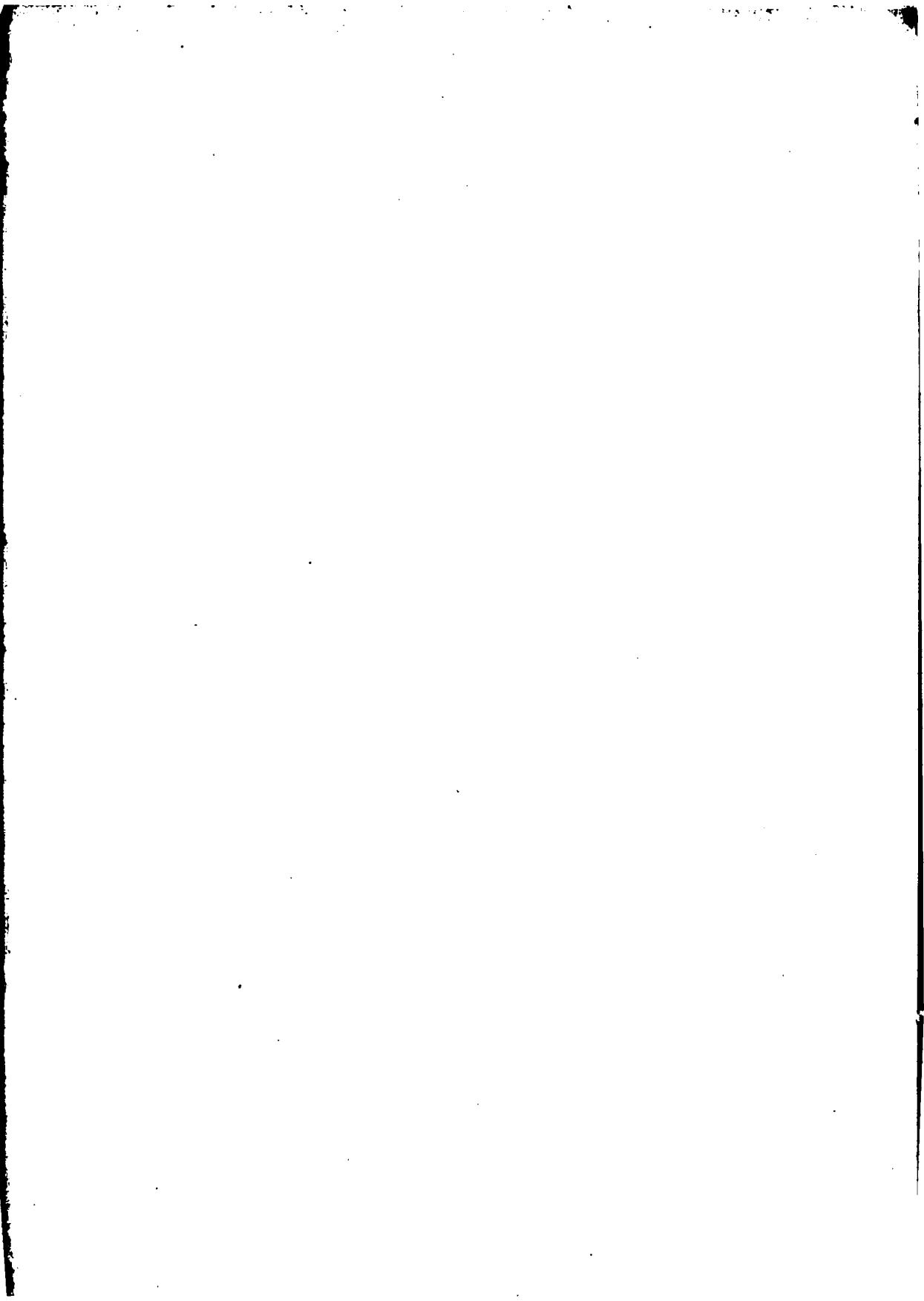
SERIES

A 1

EDITORS: E. SCHÜTZ - É. APOR

**A MAGYAR NYELV
TÖRÖK KAPCSOLATAI
ÉS AMI
KÖRÜLÖTTÜK VAN**

I.

A magyar keletkutatás képviselői másfél évszázad óta járulnak hozzá a nemzetközi orientalisztika eredményeihez. Maradandó alkotásaik hozzáférhetővé tétele céljából a Kőrösi Csoma Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára elhatározta, hogy reprint sorozatot indít egyrészt a magyar orientalisták magyar nyelvű műveiből (A sorozat), másrészt a magyar és külföldi szerzők magyar orientalisztikai studiumokkal kapcsolatos, nehezen elérhető idegen nyelvű műveiből (B sorozat).

A Budapest Oriental Reprints A és B sorozata külön-külön számozással jelenik meg.

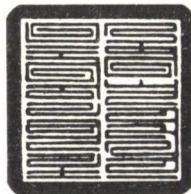
Representatives of the Hungarian oriental studies have largely contributed to the achievements of the international oriental research for a century and a half. In order to make their outstanding works available, the Kőrösi Csoma Society and the Library of the Hungarian Academy of Sciences have decided to launch a reprint series of two parts: one of works in Hungarian by Hungarian scholars (Series A), and one of hardly accessible foreign-language works by Hungarian and foreign authors which have some bearing on Hungarian oriental studies (Series B).

Both the Series A and B of the Budapest Oriental Reprints will be published under separate numbering.

LIGETI LAJOS

**A MAGYAR NYELV
TÖRÖK KAPCSOLATAI
ÉS AMI
KÖRÜLÖTTÜK VAN**

I.

BUDAPEST · 1977

Kőrösi Csoma Társaság – Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
Kőrösi Csoma Society – Library of the Hungarian Academy of Sciences

Szerkesztette: Schütz Ödön

Technikai szerkesztő: Horváth Anna

ISBN 963 7301 259

TARTALOM

Előszó	III
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Kar; kár</i>) [MNy XXIX/1933/, 218–221.]	1
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Szóló; üd-ül, egy; ór-öl, ör-vény</i>) [MNy XXIX /1933/, 275–279.]	5
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Kapu, koporsó</i>) [MNy XXX/1934/, 200–208.]	10
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Ökör; ölyv</i>) [MNy XXXI/1935/, 35–41.]	18
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Sűrű</i>) [MNy XXXI/1935/, 218–222.]	24
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Saru; ködmön; bársony; ölt</i>) [MNy XXXI/1935/, 281–287.]	29
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Gyomor</i>) [MNy XXXIII/1937/, 221–227, 280.]	36
Régibb török jövevényszavaink magyarázatához (<i>Kanyaró; berke; tok</i>) [MNy XXXIII/1937/, 300–304.]	43
A török szókészlet története és török jövevényszava- vaink (<i>Gyöngy</i>) [MNy XLII/1946/, 1–17.]	48
A török szófejtés és török jövevényszavaink (Elöl- járó megjegyzések. Magyar <i>íz</i> 'artus, articulus', török <i>yüz</i> 'ua.'; <i>gyűrű; szerű</i>) [MNy LIV/1958/, 435–450.]	65
A török szófejtés és török jövevényszavaink (<i>Szerű,</i> a <i>gyűszű</i> és rokonsága; <i>ocsú</i>) [MNy LV/1959/, 451–457.]	81
Az <i>idő</i> és társai (<i>Idő, idén; kor, korán; késik, későn</i>) [MNy LXII/1966/, 385–398.]	88
<i>Karám</i> [NyK XLVIII/1933/, 336–338.]	102
<i>Szücs</i> [MNy XXIX/1933/, 157–160.]	105
<i>Dió</i> [NyK XLVIII/1933/, 242.]	109
<i>Szűnyog</i> [NyK XLIX/1935/, 271.]	110
<i>Kajszi</i> [MNy XXX/1934/, 314.]	111
<i>Nyelvet fogni</i> [MNy XXXII/1936/, 45–46.]	112
<i>Tőzeg</i> [MNy XXXIV/1938/, 207–210, 328.]	113

II.

<i>Gyomor</i> [MNy XXXVII/1941/, 344–345.]	118
<i>Boszorkány</i> [MNy XLIII/1947/, 10–17.]	119
<i>Bilincsek, bilincs</i> [MNy LXI/1965/, 281–289.]	127
A <i>harang</i> mint csörgő, csengettyű és kolomp [MNy LXIV/1968/, 75–78.]	136
A jó szagú gyopártól a havasi gyopárig [MNy LXV/1969/, 136–144.]	139
<i>Börtü</i> és világosan török eredetű szavaink [MNy LXXIII/1977/, 146–154.]	149
<i>Orsó</i> szavunk török háttere [MNy LXVI/1970/, 412–421.]	158
Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kér- dése (<i>Torontayl, torontal</i>) [Pais Eml. /1956/, 336–346.]	171
Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái [Nytud. Ért. LXXXIX/1976/, 193–199.]	182
Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez [MNy LIX/1963/, 381–393.]	189
Mongolos jövevényszavaink kérdése [NyK XLIX /1935/, 190–271.]	202
Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszava- inkról [MNy LVI/1960/, 289–303.]	284
A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöt- tük van [MNy LXXII/1976/, 11–27, 129–136.]	299
Evlíja Cselebi magyar szójegyzéke [MNy LXVII /1971/, 394–409.]	324
Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavaink- hoz (<i>Bélyeg; terem; bér</i>) [MNy LXIII/1967/, 427–441.]	341
Az altaji és uráli nyelvek [MNy XXX/1934/, 44– 47.]	356
Az uráli és altaji nyelvek viszonyának a kérdése [MTA I.O.K. IV/1953/, 333–364.]	359
Az altaji nyelvrokonság és a szókészlet-statisztika [MTA I.O.K. XXVIII/1973/, 259–275.]	391
A török hosszú magánhangzók [MNy XXXIV /1938/, 65–76.]	408
Gombocz a török nomen-verbumokról [MNy LVIII/1962/, 464–466.]	420
A nominalis mondat a mongolban [NyK L/1936/, 232–239.]	423

ELŐSZÓ

A most induló Budapest Oriental Reprints számára aligha lehetett volna jobb, méltóbb kezdő köteteket választani, mint Ligeti Lajos tanulmányainak gyűjteményét. Hiszen a magyar keletkutatásnak, közelebbről a magyarság keleti kapcsolatai bűvárlatának ő ma nemcsak a legidősebb, de a legeredményesebb, legtekintélyesebb élő szakembere. Mintegy fél évszázadon át, több helyen megjelent tanulmányainak együttese hű képet ad tudományos pályájának folytonosan felfelé ívelő alakulásáról, s egyúttal jól hozzáférhető, összesítve található forrás- és ismeretanyagot nyújt a további kutatás számára.

Megvallom, örömmel tettem eleget a Kőrösi Csoma Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára felkérésének, hogy írjak pár sort e kötetek elé. Ligeti Lajossal több mint három évtizedesek a személyes és munka-kapcsolataim. E vonatkozásban elegendő csupán olyan mozzanatokra utalnom, hogy mint fiatal kutató több éven keresztül dolgoztam az ő vezetése alatt működő Magyarságtudományi Intézetben, mintegy negyedszázada szerkesztetem cikkeit a Magyar Nyelvben, másfél évtizeden át hasznosíthattam lényeglátó lektori megjegyzéseit „A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára”-nak szerkesztése során. Mindig csodáltam azt a magas szintet, amelyet tudományos megnyilatkozásai képviseltek, s írásaiból igyekeztem tőlem telhetőleg tanulni. Kevés nagyobb megtiszteltetés érhetett volna tudományos pályámon, mint hogy egyszer az ő tanulmányai elé írok előszót.

A két kötet tartalma élénk bizonyosága annak, mennyi mindent köszönhet a nyelvtudomány, a történettudomány, a művelődéstörténet Ligeti Lajos munkásságának. A tanulmánygyűjtemény itt közreadott első kötete jövevényszó-bűvárlatait tartalmazza. Egyesével vagy csoportosan közölt szómagyarázatai honfoglalás előtti török jövevényszavaink igen tekintélyes hányadát érintik, s összességükben szinte minden olyan hang-, alak-, jelentés- és művelődéstörténeti kérdést fölvetnek, amely az ősmagyar nyelv vándorlások-korabeli szakaszára vonatkozóan turkológiai oldal-

IV.

ról fontossággal bírhat. Jövevényező-kutatásaiban nemcsak tematikailag, hanem szemléletében és módszerében is Gombocz Zoltán örökségét viszi, illetőleg fejleszti tovább. Ilyenmű írásait nemcsak a turkológiában való kiváló tájékozottság, hanem a magyar nyelvtörténetnek is az alapos ismerete, a rendelkezésre álló források maximális felhasználása, az adatokkal való racionális bánni tudás, erős kritikai érzék, szigorúan módszeres közélet, ötletes megoldási készség jellemzik. És jellemzik nem utolsósorban szilárd eredmények, hiszen bizvást elmondható: amelyik török jövevényező-magyarázat Ligeti Lajos kritikai szűrőjén átment, abban már nemigen lehet, nemigen szabad kételkedni. A magyar jövevényészkutatás, sőt tárgabban a magyar etimológiai irodalom legjobb alkotásai közé tartoznak ezek a tanulmányok.

A gyűjteménynek a jövőben megjelenő második kötete arról tesz tanúságot, milyen szerteágazó volt az a munkásság, amelyet Ligeti Lajos a Kelet kutatásában végzett. Bár e kötet anyagában bőven található olyan cikkek, amelyek kimondottan mongol, kínai, mandzsu, tibeti stb. tárgyak, egyenkénti és összességükben való vallomásukból világosan kitűnik, hogy céljuk ezeknek is jórészt a magyarság felé mutat, a magyar nép és nyelv őstörténetének közvetett feltárását célozza. De jócskán vannak itt is olyan írások, melyek közvetlen magyar vonatkozásúak, mint például a magyar törzs-, személy- és méltóságnevekkel, a magyar rovásírás eredetével, a keleti forrásoknak a magyarságról szóló tudósításaival foglalkozók. E tanulmányok is rendelkeznek mindazokkal a kellékekkel, amelyek Ligeti Lajos megnyilatkozásait oly magas tudományos szintre emelik. S hadd említsem meg külön is a nem közvetlenül érdekelt szakemberek számára is érdekes, élvezhető voltukat, szép, világos, szabatos, gördülékeny stílusukat, melyek a magyar nyelvtudományi próza kiemelkedő darabjai.

Bármilyen szép, méltó képet is nyújt e két kötet Ligeti Lajos tudományos pályájáról, annak témáiról, jellegéről, eredményeiről, nem lezárt életmű tükre. A tanulmányok írója ma is alkotó képességű, termékeny tudós, akitől bizton lehet remélni további igen jelentékeny megnyilatkozásokat. És ott van körülötte a tőle olyan nagy gondossággal, buzgalommal, tervszerűséggel kinevelt tanítványi gárda, amely folytatja, továbbviszi, szélesíti mesterének munkásságát, s amely a mester iránti tiszteletét e gyűjtemény közreadásával is kifejezi.

Kívánok ez alkalomból Ligeti Lajosnak én is további erőt, egészséget, alkotókedvet, örömet munkája eredményeiben és az őt követő, az ő munkáját folytató tanítványai egyre szebben kibontakozó tevékenységében.

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Kar.

A 'brachium; Arm' jelentésű magyar *kar* szót VÁMBÉRY „Magyar és török-tatár szóegyezések“ c. dolgozatában (NyK. VIII, 157) a következő török adatokkal kapcsolja össze: csag. *kar* (khinai [helyesen: khivai] tatár); *karu* vagy *kari* 'kar' (Abuska); oszm. *kol* 'kar'; *kolat* 'egy kar hosszúságú tér vagy mélység'; jakut *çari* 'a billentyűn fölötti rész' BUDENZ „Jelentés Vámbéry Á. magyar-török szóegyezéseiről“ c. közleményében (NyK. X, 85) a „helyes vagy egyelőre helyeselhető“ egyezések közé sorolja s hozzáadja még a zürjén *gırza* és a votják *gır puñ* 'Ellenbogen. Elle' szavakat; a Magyar-Ugor Összehasonlító Szótárban (5. l.) pedig az utóbbiakhoz veszi ezeket: lapp F. *garñel* 'könyök; Ellenbogen' és lapp *kardñel* 'ua.'. — A finnugor alakok hangtani nehézségek miatt nem állhatnak közvetlen kapcsolatban a magyar szóval: nem is szerepel a *kar* az ősi finnugor egyezések között SZINNYEI NyH.-ának egyik kiadásában sem. GOMBOCZ két alkalommal: NyK. XXX, 488 és MSFOu. XXX, 23 VÁMBÉRY elfogadható etimológiai közé számítja, de a bolgár-török jövevényszavak jegyzékébe (MSFOu. XXX.) mégsem veszi fel (nincs meg a MNy.-beu megjelent magyar kiadásban sem).

Azt hiszem, hogy — tekintetbe véve az újabb adatokat is — nem igen lehet kétséges a magyar *kar* töröksége.

Ujg. *qar* 'Oberarm' (*qar ičintü ig kirdi* 'in den Oberarm trat Krankheit' W. BANG — A. v. GABAIN, Türkische Turfantexte I. köt. 7. l. 18. sor) | Käsçari: *qari* 'Arm. Elle' (ed. BROCKELMANN) | kipszak *qari* 'Ellbogen, Elle' (HOUTSMA 90) | kun *çari* 'Ellbogen, Elle' (uo.) | Abu Hayyân: Kitâb al-idrâk li-lisân al-atrâk: *qari* 'arşın; rōf' (ed. DR. AHMET CAFEROĞLU. Istanbul, 1931. 70; erről a szótárról vö. GOLDZIEHER: NyK. XXXIV, 130) | kirg., kasgari nyj. *qar* 'der Oberarm' (RADL. II, 132) | bar., tel., ait. *qarl* 'der Oberarm' (RADL. II, 167) | ujg. *qari* 'der Arm' (uo.) | csag. *qari* 'ein Maass (von der Schulter bis zu den Fingerspitzen: in Chiwa 2 Arschin, in Turkestan:

der Chan-Kary 3 Arschin, der Markt-Kary 2 Arschin)' (i. h. 183) | tar. *keri* 'die Armlänge, Elle' (uo.) | csag. *qaru* 'der Arm' (i. h. 187) | alt. *qari* 'часть передней ноги у скота отъ голени до копыта; локоть (мѣра)' (VERB.) | basq. *karq* 'alkar' (PRÖHLE: KSz. V, 251) | turki *qerj* (für *qari*) 'ein Längenmass' (LE COQ: KSz. XVIII, 117) | csuv. *çur* 'két rőf' (PAAS. 50) | jakut *çari* 'die Gegend oberhalb des Handgelenkes' (BÖHTL. 81).

Származékok: oszm. (elavult) *qaruja* 'der Oberarm: das Maass einer halben Arschin' (RADL II, 189) | šejx Sulejman: *qaruça* 'Arm; Spanne' (ed. KÚNOS 122) | balkár *qari's* 'Spanne' (PRÖHLE: KSz. XV, 235) | kumük *karis* 'arasz' (NÉMETH GYULA: KSz. XII, 129) | karacsáj *qari's* 'Spanne' (PRÖHLE: KSz. X, 116) | Käsçari: *qari's* 'Spanne'; *qari'sla* 'nach der Spanne messen'; *qarša* 'ua.'; *qarša* 'Spanne' | kipszak *qari's* 'Spanne' (HOUTSMA 88) | Ibn Muhannā: *qari's* 'палец'; *qari'sla* 'мѣра палеца' (0104—5) | Abu Hayyān: *qari's* (71) | alt., tel., leb., küer., krími, kaz., oszm., azerb. *qari's* 'die Spanne' (RADL II, 177) | kirg., szag., kojb., kacs. *qaris* 'die Spanne zwischen dem Daumen und den übrigen Finger (ausser den Zeigefinger)' (uo.) | tar., bar., oszm., krími, azerb. *qari'sla* 'mit Spannen messen' (i. h. 182) | tel., alt., sor, leb., küer. *qari'sta* 'ua.' (uo.) | kirg., szag. *qari'sta* 'ua.' (uo.).

A magyar *kar* szó forrása egy ó-csuvas vagy kazár **qar* lehet, esetleg **qari*, **qaru* is; hangtani tekintetben e magyarázatnak nincs akadálya. Igaz ugyan, hogy egytagú bolgár-török jövevényszavainkban török *a*-nak legtöbbször *á* felel meg (*ál*, *báj*, *gyász*, *sár*, *szál*, *szám*, *szán*), de ismerünk néhány olyan esetet is, amikor megmaradt a rövid *a*: *basz*-, *csat*-, *tar*-, *Tas* (vö. GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 139—40 és UngJb. VIII, 272). Különösen figyelemreméltó a *csat*, mert ennek forrása egy ó-csuvas **tati*, *datu*.

A török *qar*, *qari*, *qaru* 'kar, kéz' pontos megfelelőit megtaláljuk a többi altaji nyelvekben is.

A mongolban: irodalmi mongol *çar* 'main' (KOWALEWSKI II, 1006b) | chalcha *çar* | irodalmi oirat *çar* 'ua.' (POZDNEEV 110) | bait *çar*; asztracháni derbet *çar* 'ua.' (VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka 391) | archorsin, durbut-beisz *çar* 'pyka' (RUDNEV, Materialy po gov. Vost. Mong. 76) | csahar *çar*; ognut, óhan *çar*; harsin, keleti tumut *çaru* 'ua.' (saját feljegyzésem) | dahúr *çari* (POPPE 73); *çari* (IVANOVSKIJ 52) | monguor *çar* 'main, bras, patte de devant des animaux'; ordosz *çar* 'main, bras' (A. DE SMEDT—A. MOSTAERT, Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou occidental IIIe partie: Dictionnaire monguor-français. Pei-p'ing, 1933. 118) | leideni névtelen arab-mongol szótár szerzője: *çar* 'Arm' (ed. POPPE) | mogol *qar* 'Arm, Hand' (RAMSTEDT 31).

A mandzsú-tunguzban: mandzsú *ɣala* 'Hand; eine halbe Klafter (Länge)' (GABELENTZ 74) | szolon *garí, gálé, ɣála, ɣála, nála* (IVANOVSKIJ 29) | samagir *ɣala* 'a hand' (P. SCHMIDT, The language of the Samagirs. Riga, 1928. 17); tunguz, negidal, orosz, olesza *ɣala* 'ua.' (uo.) | barguzini tunguz *ɣále* 'ua.' (POPPE 51) | gold *ɣála* 'Hand', *ɣala, nala* 'Arm': olesza *ɣala*; managir *ɣala, ɣála, ɣála, gála*; orosz *ngala, nalá*; tunguz *ɣala, ɣála, nala, ɣála*; ochocki, lamut *ɣal* (GRUBE 51).

A török *q*- egy altaji alapnyelvi *ɣ*- szabályos folytatása.

Az altaji nyelvi adatoktól aligha választhatók el a már említett finnugor alakok. Ezzel szemben nem valószínű MUNKÁCSI magyarázata (Árja és kaukázusi elemek 388, 650), hogy a török, mongol és finnugor szavak egy árja *kárá-* 'die Hand (als die Tätige)', tkp. 'machend, wirkend, tätig' végső forrásra mennének vissza.

Kár.

VÁMBÉRY (NyK. VIII, 157) a *kár* szót is törökből magyarázta, összevetvén a csag. *karak* 'kár, rablás', *karak-* 'kirabolni, kárba hozni', *karakéi* 'rabló' szóval. Már BUDENZ (NyK. X, 103) rámutatott arra, hogy hangtani és jelentéstani nehézségek miatt (*karak-* tulajdonképen csak 'kirabolni' jelentésben ismeretes) ez az etimológia tarthatatlan. MIKLOSICH (Die slavischen Elemente im Magyarischen.² 1884. 89) szláv jövevénynek tartja a magyar *kár*-t. A forrásul megjelölt *kvar*-ról azonban megjegyzi, hogy csak a szlovénban és a szerb-horvátban ismeretes, és hogy talán nem is szláv szó. Epen ezért HALÁSZ szerint (Visszahódított magyar szók: Nyr. XII, 100) „a magyar szót egyelőre tehát nem szabad kölcsönvételnek tartanunk“. MIKLOSICH nyomán BERNEKER (EtWb. 655) is szláv eredetűnek mondja a magyar *kár*-t. A szerb-horvát *kvár* 'Beschädigung', szlovén *kvār* 'Schade, Nachteil, Fehler' szóhoz BERNEKER hozzácsatolja még ezeket: kis-orosz *kváryty* 'anrühren und dadurch verderben (von Haustieren und Kindern)'; bolgár *kváre* 'verderbe'; tót *kvárii* 'verderben, zehren, vermindern'. A szláv *kvar* eredetét azonban ő sem tudja kielégítően magyarázni.

A magyar *kár*-ral valószínűleg valahogyan — közvetlenül vagy közvetve — összefüggenek a következő török adatok:

Ujj. *qor* 'Schaden' (BANG—GABAIN, Anal. Index) *qora* 'abnehmen, Verluste haben' (uo.) | Kūšyarí: *qor* 'Schaden' | kipszak قور *kur* (o: *qor*) 'Verlust' (HOOTSMA 88) | Ibn Muhannā: قور *qor* 'позоръ, уронъ', *qor ūtmāk* 'потерпѣть убытокъ' | tel. *qor* 'der Schaden' (RADL. II, 550) | sor, szag., kojb. *qora-*

'sterben, absterben, Verluste haben, sich verringern' (i. h. 551) | sor *qoraġ* 'der Schaden, Verlust' (uo.) | szag., kojb. *qoran* 'der Verlust' (uo.) | tub., kumd. *qoran*, *qoron* 'das Gift, die Bitterkeit, das Elend' (uo.) | tel. *qoromol* 'der Verlust, Untergang, das Verderben' (uo.) | tel., alt. *qoromžo* 'der Verlust, das Verderben, die Verführung, der Skandal' (uo.) | jakut *xorot-* 'vertun', *xoron-* 'Einbusse erleiden' (< mong.), *xoromju* 'Einbusse, Verlust, Nachteil' (< mong.) (BÖHTL 87).

Elválasztandó a fenti adatoktól:

Krími, oszm., karT. *xor* 'schlecht, böse, verächtlich, niedrig' (RADL. II, 1702) | kumük *xor* 'megvetett', *xorluk* 'megvetés', *xorla-* 'kigúnyolni' (NÉMETH: KSz. XII, 119). | bask. *xur* 'megvetett' (PRÖHLE: KSz. V, 244) | kirg., tob. *qor* 'die Schande' (RADL. II, 549) | kaz. *qur* 'niedrig, verachtet; Tadel' (RADL. II, 918) | csuv. *xur* 'szégyen, gyalázat'. Forrásuk a perzsa خوار *khīrār* vagy خور *khīrur* 'contemptible, abject; poor, distressed, abandoned, friendless, wretched' (STEINGASS 479b és 483a).

A török *qor* 'Schaden' megfelelőit a mongolban is megtaláljuk: irodalmi mongol *qour* 'mal, tort, malice; venom, poison' (KOW. II, 861a) | *qour-a* 'ua.' (i. h. 862a) | *qoro-* 'diminuer, avoir une perte; être détruit, se perdre, périr, dépérir, mourir' (i. h. 963b) | *qorol* 'diminution, décroissement' (i. h. II, 966a) | *qoromji* 'diminution, perte, détrimet' (i. h. 967) | chalcha *xor* (VLAD., Sravn. gramm. 256).

Idetartozik még: mandzsu *qoro* 'Schaden, Unheil; Strafe; Unwille; Reue; schädlich; wehe' (GAB. 135) | *qoro-* 'unglücklich sein, mit sich unzufrieden sein, bereuen' (uo.).

A magyar *kár* < török *qor* jelentéstani tekintetben teljesen kifogástalan volna, de nem hallgathatjuk el, hogy a török *o* ~ magyar *á* megfelelés korántsem világos.

Másfelől esetleg lehetne gondolni arra is, hogy a török *qor* folytatását keressük a szláv *kvar*-ban (? vö. török *toraq* 'Käse' ~ szláv *tvarog*).

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Szóló.

Ismeretes, hogy a magyar *szőlő* a következő török szavakkal függ össze: kaz. *jiläk* 'bogyó' | bask. *jeläk* 'ua.' | mis. *jiläk* 'ua.' | alt., tel., kumand. *jiläk* 'földi eper, szamóca' | leb. *jiglak* | kond *jestek* | abak. *jistek* | kojb. *čestäk* 'ua.' | csuv. *širla* 'bogyó' (GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 125). Egyetlen török nyelvben sem jelent ugyan 'uva vinifera'-t, a jelentéstani egyezés mégis kétségtelen, mert nálunk is csak később fejlődött ez az értelme. Eleinte a magyarban, épúgy mint a törökben, csak 'bogyó'-t jelentett a *szőlő*: *cigányszőlő*, *ebszőlő*, *farkasszőlő* stb. (vö. GOMBOCZ: MNy. II, 145, MUNKÁCSI: KCsA. I, 232—3). Most nem is erről, de a török szó etimológiájáról és a vele összetartozó mongol szóról volna néhány megjegyzésünk.

A magyar szó forrásául GOMBOCZ ZOLTÁN egy ó-csuvas **šidlä;*-et jelölt meg. Tekintetbe véve a felsorolt török adatokat, az őstörök alak viszont **jedläk* lehet. A benne előforduló -*d*- szabályos folytatása, mint tudjuk, ujb., türk -*d*- (-*b*-). oszm. stb. -*j*-, szag., kojb. -*z*- (szó végén *š*), leb. -*g*-, jakut -*t*-, csuv. -*r*-. Ismeretes, hogy e szóközépi -*d*- folytatása a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban -*d*-. Mongol megfelelője szintén -*d*-, kivéve, ha utána *i* következett, mert ekkor a -*di*-ből szabályosan -*ji*- lett. A szókezdő mis. *j*-, kojb. *č*-, csuv. *š*- szintén pontos folytatása az őstörök *j*-nek. A szó második része nézetünk szerint nem más, mint az eredetileg kicsinyítő értékű -*laq*-, -*läk* denominális névszóképző; vö. *taj-laq* 'petit chameau', *toj-laq* 'outarde', *burt-laq* 'pourceau', *o₇-laq* 'chevreau' stb. (DENY, GramTurque 564).

Az *o₇laq* példa különben közelebbről is érdekel bennünket, mert megvan a magyarban is mint *olló* 'Zicklein; capella' (GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 109). Az alapszava *o₇*-. Ebből képzett mongol alakok *o₇u-nu*, *o₇u-na* 'bouc sauvage' (Kow. I, 363b) és *o₇u-lja*, *o₇a-lja* 'mouton sauvage' (Kow. I, 365b). A török *o₇*- és mongol *o₇u*-, *o₇a*- alapszavak szabályszerű megfeleléséről mindjárt szó lesz.

Az alt., tel., kumand. *jilák* 'földieper, szamóca' szóval RAMSTEDT (KSz. XV, 134) a következő mongol adatokat veti egybe: irod. mong. *jedegene* '(Name einer Beerenart) Himbeere (?)' | khalkha *dzedgəna* | kalmük *zədg'na*. Vö. még burját *zedegene* 'Erdbeere' (CASTRÉN 161) | irod. mong. *jedegene* 'ежевика, лесная малина' | khalkha *dzedvəgən* (VLADIMIRCOV, Sravn. grammi. 225). RAMSTEDT egyeztetését semmiféle magyarázattal nem kísértc, sőt minden további megjegyzés nélkül utalt NÉMETH GYULA eltérő véleményére (NyK. XLII, 82).

RAMSTEDT egyeztetése azonban kétségtelenül helyes, mind-ezen felül pedig ennek az egybevetésnek alaposabb megvizsgálása a török-mongol nyelvi egyezések szempontjából is igen tanulságos.

A mongol *jedegene* alapszava *jede-*. Szókezdő mongol *j-* ~ török *j-*, szóközépi mongol *-d-* ~ török *-d-* megfelelés teljesen szabályos, bővebb magyarázatra nem szorul. A magánhangzós szó-vég török mássalhangzós szóvéggel szemben azonban mongol sajátosság. VLADIMIRCOV (i. m. 323) is foglalkozik röviden ezzel a jelenséggel, megjegyezvén, hogy itt a mongol őrizte meg az ősi bb állapotot, és közelebb áll az altaji alapnyelvhez ebben az eset-ben, mint a török. Példákat százával sorolhatnánk fel, de forduljunk csak a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaihoz.

Névszók: *bojtorján* ~ tör. *baltıryan* ~ mong. *baltıryana* | *büggöly* ~ vö. tel. *pökön* ~ mong. *böküne* | *dél* ~ tör. *tüş* (ócsuv. *dül v. *dil) ~ mong. *düli* | *görény* ~ tör. *küzän* (ócsuv. *kürän) ~ mong. *kürene* | *erő* ~ tör. *ärk* ~ mong. *erke* | *hurok* ~ tör. *uruq* ~ mong. *urıya* (< *urıya) | *kék* ~ tör. *kök* ~ mong. *köke* | *kos* ~ tör. *qoç* ~ mong. *quça* | *iker* ~ tör. *ikiz* (ócsuv. *ikir) ~ mong. *ikire* | *kölyök* ~ tör. *köşäk* (ócsuv. *kölik) ~ mong. *gülige* | *ölyv* ~ ócsuv. *iläg ~ mong. *eliye* (< *elige*) | *ünő* ~ tör. *inäk* ~ mong. *üniye* (< *ünige*) | *ürü* ~ tör. *irk* ~ mong. *irge* | *tyúk* ~ tör. *taıuq* ~ mong. *takiya* (< *taııya*).

Igék: *bor-ít* ~ tör. *bur-*, *bür-* ~ mong. *büri-* | *csihol* ~ tör. *čaı* ~ mong. *čaki* (< *čaıı*) | *ér* ~ tör. *ir-* ~ mong. *ire-* | *ır* ~ tör. *jaz-* (ócsuv. **ır-*) ~ mong. *jiru-* | *gyúr* ~ tör. *joyur-* | mong. *jıyura-* | *szán* ~ tör. *san-* ~ mong. *sana-* | *szün* ~ tör. *sön-* ~ mong. *sönü-* | *teker* ~ ? oszm. *dävır-* (ócsuv. **teker-*) ~ mong. *tegere-* | *túr* ~ tör. *tüz-* ~ mong. *türe-*.

Az altaji alapnyelvi tövéghangzók, a fenti példákból is látjuk, a törökben csakugyan eltűntek, a mongolban pedig megőrződtek (megmaradtak a mandzsuban is!). A törökben csak bizonyos esetekben találjuk meg a nyomaikat. A kérdés alaposabb vizsgálata most messzire vezetne. Mindenesetre érde-mes megjegyezni, hogy a konzervatívnak tartott török hang-

állapot szegényebbnek mutatkozik a mongolénál most már nemcsak bizonyos szókezdő mássalhangzók (*g*-, *ɣ*-, *d*-, *n*- stb.) hiánya miatt, nemcsak az altaji *p- (gold *p*-, mandzsu *f*-, régi mongol *h*-) lekopása révén, hanem a tövéghangzók eltűnése következtében is. A jövő altaji nyelvhasználati munkálatok során ezt majd nyomatékosan figyelembe kell vennünk.

A mongol *jedegene* *-gene* része közismert képző. Főleg növény- és állatnevekben fordul elő s az alakja: *-yan*-, *-gen*-, *-jana*-, *-gene* (vö. POPPE, Die Nominalstambildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 116—7). Lássunk néhány példát. Állatnevek: *ünegen* 'róka' | *temegen* 'teve'; vö. tör. *tübü*, *tüvd* | *botuyan* 'fiatal teve'; vö. tör. *bota* 'ua.' | *qurayan* 'bárány'; vö. tör. *qozu* 'ua.' | *imayan* 'kecske' | *qulušana* 'égér' | *kögeljirgene* 'galamb'. Növénynevek: *qarajana* 'kalokány' | *balčirjana* 'bojtorján' | *kilajana* 'kalokány' | *čidaršana* 'berberis vulgaris' | *altajana* 'egy gyógynövény' | *jegergene* 'egy gyógyszerje'. Ez utóbbiak közé illeszkedik *jedegene* is.

Helyénvaló lesz talán megjegyezni, hogy a mongol (és mandzsu) tövéghangzó nemcsak névszók végén és igetővekben marad meg, hanem akkor is, ha képző járul hozzá. Íme egy-két példa: mong. *solu-ɣai* 'bal' ~ tör. *sol* 'ua.' | mong. *čila-ɣun* < *tilayun 'kő' ~ tör. *taş* (csuv. *čšul*) | mong. *tara-qai* 'kopasz, tar' ~ tör. *taz*, alt. *tas-laq* 'ua.'. Ez utóbbi példa azt is mutatja, hogy más képző járulhat a főszóhoz a törökben, mint a mongolban. Másik ilyen példa a tör. *tarlaq* 'szántó föld', amelynek bolgár-török-kori átvétele, mint tudjuk, a magyar *tarló*. A török *tarlaq* a *tar-* 'vetni, szántani' tőből *-laq* képzős származék. A török *tarlaq* pontos megfelelője a mongol *tarijan* 'szántó föld', ahol a *tő*, *tari-*, a tövéghangzót megőrizte. a *-laq* funkcióját pedig egy vele egyenlő értékű *-yan* < *yan* tölti be (a *g*-, *ɣ*-nek *ɣ*-vé válása *i* előtt általános szabály, s bizonyos esetekben *i* után is jelentkezik a mai mongolban, a XIII—XIV. századi mongolban azonban ez még ismeretlen).

Tehát összefoglalva: bizonyos török-mongol (mandzsu) egyezéseknél csak az alapszó azonos, s még ez az alapszó is külön tövéghangzót őrzött meg a mongolban (és a mandzsuban), ami a törökben hiányzik; ehhez az alapszóhoz a törökben és a mongolban azonos értékű, de egymástól eltérő formájú képzők járulhatnak.

Üd-ül, egy.

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint *üdü* szavunk is bolgár-török eredetű, forrása egy kikövetkeztetett ó-csuvas *üd- ige, amelyet ma egy török nyelvből sem ismerünk, de amellyel összefügg a következő szó: ujj. *ädgü*, *ädi* 'gut' | csag. *äzgü*, *äjü*

'ua.' | kaz. *izge* | bask. *idge* | kirg. *izge* 'fromm, gut, erhaben' | oszm. *ej* 'gut' | jakut *utüö* 'gut'; *utüör-* 'gesund werden' | leb., kun *di* 'passend, genügend' (MSFOu. XXX, 135). Vö. még: Kāšyārī: *ädgü* 'gut'; *ädgülik* 'Güte' | ujj. *ädgü* 'gut, das Gute, gesund, Vorzug, vorzüglich'; *ädgülag* 'günstig, vortrefflich' (BANG—GABAIN, AnInd.) | Abū Hayyān: *äygü* 'eyi [jó]' (ed. CAFEROĞLU 13) | HOUTSMA: *äigi* és kun *eygi* 'gut'.

A *-yu, -gü* a törökben valóban jól ismert de verbalis névszóképző: *bergü* 'adás' | *burγa* 'vrille' | *süzgü* 'passoire' | *bulγu* 'esprit inventif' | *qurγu* 'soupçon' stb. (DENY i. m. 573—5).

A török ige — tekintetbe véve a jakut alakot is — **ed-* (és nem *äd-*) lehet.

Az **ed-* igének *-i, -ü* képzős névszói alakjával magyarázta NÉMETH GYULA: KCsA. I, 242—3 *egy* 'sacer' (*egy-ház, ünnep*, stb.) szavunkat is. Az *-i, -ü* (*-I, -u*) is jól ismert élő képző. Főnévi példák: óoszm. *bil-ü* 'science' | *tut-u* 'gage'; — melléknévi: *dol-u* 'plein' | *dur-u* 'limpide' | *šas-I* 'atteint de strabisme' | *bin-i* 'cheval dressé, qu'on peut monter' (DENY i. m. 477).

Az EtSz. 1499 nem fogadja el ezt a magyarázatot mondván, hogy a magyar szó eredeti alakja *igy* (< **igyi, *ügyü*), s az *id-* változat depalatalisatio útján keletkezett. De a magyarázatnak ez a nehézsége is eloszlik, ha tekintetbe vesszük PAIS DEZSŐNEK „Kecskemét” c. dolgozatában (A Szegedi Alföldkutató Bizottság Könyvtára IV. 5. sz. 8. l.) a *méd* ~ *mégy, Poprád* ~ *Poprágy, csüd* ~ *csügy* stb. alakpárokkal kapcsolatban kifejtett megjegyzéseit.

Mármost a feltett török **ed-* ige megfelelője megvan a mongolban: *edege-* 'se guérir, se rétablir, recouvrer la santé; reprendre ses sens, se ranimer; guérir, sauver' (Kow. I, 199b). A fő *ede-* (tővéghangzóval!), a *-ya, -ge* pedig műveltető képző (RAMSTEDT, Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XVIII, 3:14). Vö. még khalkha *engə-*, kalmük *edgə-*, monguor *vige-* 'vivre, revivre, reprendre ses activités', ordosz *evege* 'guérir'. Származékok: *edegesi ügei* 'incurable, inguérissable, irrémédiable' (nomen possibilitatis, melynek csak tagadó formája van az irod. mongolban) | *edegelege-* 'ordonner de traiter, de guérir' | *edegejege-* 'se guérir, relever de maladie, être en convalescence, recouvrer la santé' | *edegege-* 'guérir, traiter, rétablir la santé; vivifier' | *edegeged-* 'être guéri, être traité' | *edegere-* 'se ranimer' stb. (Kow. I, 199a, b).

RAMSTEDT (i. h.) habozva, BROCKELMANN (Mitteltürk. Wortsch. 18) egész határozottsággal *ädgü-t* a török *äd* 'Habe; Vorzeichen' szóval kapcsolja össze. A török *äd* a mongolban is ismeretes, valószínűleg jövevénytörzs: *ed* 'effets, choses, richesses' (Kow. I, 197a). Figyelembe kell azonban vennünk, hogy

a török *äd-gü*, *äd-i* mező a mongol *ede-ge*-alakokban mutatkozó képzők elsősorban deverbálisak. Sajnos, sem a török, sem a mongol szóképzés nem ismeretes eléggé ahhoz, hogy teljes határozottsággal dönthetnénk e kérdésben. Annak a lehetőségé sincs kizárva, hogy az *ed*- és *öd* egyugyanazon szó: nomen verbum.

Ör-öl, ör-vény.

A már ismert *-v-s* és *-b-s* alakok (*äbir*-, *ävir*-) mellé (GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 112) kell csatolnunk még a következő adatokat: tar., küer., kun, azerb., oszm. *ägir*- 'drehen, wenden; spinnen' (RADL. I, 700) | csag. *ägir*- 'drehen, wenden' (uo.) | csag. *ägrik* 'der Wasserwirbel'; *ägrim* 'ua.' (RADL. I, 705) | alt., tel., sor, leb., kirg., tob., szag., kojb. *ir*- 'spinnen' (RADL. I, 1456) | uig. *ägrik* 'Strudel, Wasserwirbel'; *ägrik* 'Gespinst, Bande' (BANG—GABAIN. AnInd.) | Käsşari: *ägir* 'spinnen, drehn (Wasser das Schiff)'; *ägirsä*- 'zu spinnen wünschen'; *ägirt*- 'spinnen lassen'; *ägrik* 'Gespinst'; *ägri*- 'gedreht werden'; *ägrim* 'Strudel'; *ägrimlän*- 'Strudel bilden (Wasser)' | HOUTSMA 51: *ägir* 'spinnen' | csuv. *avärla*- 'fonni' (PAAS.).

Irod. mong. *egere*- 'tourner, rouler; tordre, filer': *egeregül*- 'faire tourner'; *egeregde*- 'être tordu ou filé' (KOW. I, 236a—b); *egerelte* 'tournoiement, rotation'; *egereäl* 'rouet, tour à rouet, quenouille' | burját *érenep* 'spinnen' (CASTRÉN, Burj. 92) | khalkha *öre*- 'вертеть, вращать кругом' (VLAD. i. m. 194) | irod. kalmük *öre*- 'вертеть, сучить; окружать, собирать вь кучу' (POZDN. 21) | daliúr *ër* 'прасть' (POPPE 80).

Tunguz *äräm* 'spinnen' (CASTRÉN, Tung. 72) < burj.

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Kapu, koporsó.

Bolgár-török eredetűnek tartott *kapu* szavunkat GOMBOCZ Z. (MSFOu. XXX, 90) a következő török adatokkal vetette egybe: türk *qapuγ* | ujj. *qapuγ* | kun *kabak* | oszm. krími *qapu*, *qapı* | csag. *qapuq*, *qapuγ* | karL. *kabak* | kaz., tob., bar., kirg. *qapqa* | bask. *qapqa* | csuv. *χapχα*. Mindjárt hozzátehetjük a következő ujjur változatokat: *qapaγ* 'porte', *qapayēt*, *χapayēt*, *χapıyēt* 'gardien de la porte' (PELLIOT, La version ouïgoure de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara: T'oung Pao XV, 268).

Már GOMBOCZ utalt arra, hogy török jövevényszavaink nem mind tőszók, hanem igen gyakran származékok. Sajnos, a török nyelv területén belül a szófejtés jóformán még meg sem kezdődött: a legegyszerűbb forrás, a szóképzés is csak nagy vonásokban ismeretes. Kétségtelenül komoly, eddig még nem igen méltányolt segítséget kapunk ezen a téren kívülről, a rokon nyelvek részéről. A török—mongol (—mandzsu) nyelvek viszonyának szemmel tartása lehetővé teszi sok eddig figyelembe nem vett mongol nyelvelemnek a kutatott török szóval vagy szócsaláddal megfelelőként való összekapcsolását. Ez pedig nemcsak teljesség kérdése, hanem a csuvas, illetőleg a bolgár-török és a mongol nyelv közt mutatkozó kétségtelenül párhuzamos (olykor viszont világosan széttartó) irányú hangtani sajátosságok kutatása szempontjából is megérdemli figyelmünket.

A mongol labialis spiransról írt kiváló cikkében (Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen: Festschrift Wilhelm Thomsen. Leipzig, 1912. 182—7) G. J. RAMSTEDT röviden már rámutatott arra a török—mongol szócsaládra, amelyhez a magyar *kapu* tartozik. RAMSTEDT után mások is érintették ezt a török—mongol egyezést. Közülük most csak VLADIMIROVOT (Sravnitel'naja grammatika 208) és POPPET (pl. Über einen Vokalwechsel im Mongolischen: UngJb. XIII, 117) említem. Nálunk PAIS DEZSŐ utalt a *kapu* török rokonságára (MNy. XXVII, 175).

Rövideég és áttekinthetőség céljából mindjárt tövek szerint csoportosítom az egyes származékokat, külön a török, külön a mongol nyelveket, a nélkül, hogy közülük külön megjelölném a fentebbi dolgozatokban is előforduló négy-öt adatot.

Török.

qapa-: krími, oszm. *qapa-* 'zuschliessen, zumachen, zudecken, zustopfen, verstopfen, belagern' (RADL. II, 405) | krími, tar., oszm., csag., azerb. *qapaq* 'der Deckel, die Stütze, Decke, der Pfropfen' (uo.) | csag. *qapaqla-* 'mit einem Deckel zudecken' (i. h. 406) | oszm. *qapaqlı* 'mit einem Deckel versehen (stb.)' (uo.) | csag. *qapaqal-* 'umgeben, umhüllen' (i. h. 407) | csag. *qapa;* 'der Deckel' (uo.) | tar., turki, azerb. *qapar-* 'verschliessen, verhüllen (stb.)' (i. h. 409) | tar., oszm., krími *qapat-* 'bedecken, einschliessen, umhüllen lassen (stb.)' (i. h. 411) | oszm. *qapama* 'das Einschliessen, Zuschliessen, Bedecken (stb.)' (uo.) | oszm. *qapamaja* 'das Verschliessen' (i. h. 412) | csag. *qapiq* 'verdeckt, umhüllt, verborgen, verschlossen' (i. h. 414) | csag. *qapıl-* 'verdeckt, verschlossen werden' (i. h. 414) | oszm. *qapulan-* 'mit einer Tür versehen sein (stb.)' (i. h. 417) | csag. *qapurtaq* تاپورتاق (i. h. 416).

qaba- < qapa-: csag. *qaba-* 'umfassen, umgeben, einschliessen, zustopfen, belagern' (i. h. 485) | sor, kaz., csag. *qabaq* 'der Deckel (stb.)' (uo.) | karL. *qabaq* 'der Torweg' (i. h. 438); *qabaqet* (ıgy!) 'der Torhüter, Pfortner' (uo.) | karT. *qabax, qabaxet* 'ua.' (i. h. 439) | csag. *qaban-* 'sich einschliessen (stb.)' (i. h. 440) | csag. *qabal* 'die Umgebung, Einschliessung, Belagerung' (i. h. 444) | csag. *qabal-* 'sich einschliessen, sich verbergen, belagert sein' (i. h. 445) | csag. *qabaldarlıq* 'die Belagerung' (i. h. 446) | HOUTSMA: *qabarətqlu boya* 'Schildkröte' (87) | tel. *qabırtaq* 'die Schale, Hülse' (RADL. II, 451) | oszm. *qabırtaq* 'die Hülse' (i. h. 452) | KĀŞY.: *qabırtaq* 'Kiste, Sarg' | oszm. *qabujaq* 'eine kleine Decke oder Hülse' (RADL. II, 456) | csag. *qabuzay* 'die Schale, Hülse, Hülle' (i. h. 458).

qap-: KĀŞY.: *qap-* 'packen (stb.)'; *qapyaq* 'Deckel'; *qapyaqalan-* 'einen Deckel bekommen'; *qapsa-* 'umgeben' | HOUTSMA: *qap* 'Sack'; kua *hap* 'ua.' (86) | turki *qab* 'a coarse wollen sack' (SHAW 138); *qapta* 'a small sack' (i. h. 139); *qaptuq* 'ua.' (uo.); *qapsa-* 'to jangle, to wrangle' (uo.); *qapqaq* 'a lid, a cover' (uo.) | kaz., tob., bar., kir. *qapqa* 'das Tor, der Torweg' (RADL. II, 418) | csag. *qapqa-* 'umgeben, einschliessen' (i. h. 419) | tel, tob., csag., turki *qapqaq* 'der Deckel, die Stürze, die Hülle' (uo.) | tel. *qapqayta-* 'mit einem Deckel zudecken, verdecken' (uo.) | csag. *qapqar-* 'zudecken, umhüllen' (i. h. 420) | kaz., bar. *qapqat* 'der Deckel, die Stürze' (uo.) | kaz. *qapqatı* 'der Hausknecht, Türhüter, Portier' (uo.) | csag., oszm., azerb., boszn. *qapqajaq* 'das Gefäss, Etui (stb.)' (uo.) | kaz., tob., oszm., karT.

qapla- 'zudecken, bedecken, verdecken; umgeben, einfassen (stb.)' (i. h. 422) | csag. *qapla-* 'ua.' (uo.) | sor, kaz., oszm., azeib., karT. *qaplan-* 'sich bedecken. sich einhüllen, verdeckt sein (stb.)' (i. h. 423) | karT. *qaplar* 'die Decke, Bedeckung' (i. h. 424) | kaz. *qaplawtê* 'der Deckel. Schild' (uo.) | oszm. *qaplama* 'bedeckt, vergeschlossen (stb.)' (uo.) | oszm., krimi, boszn. *qapli* 'vergeschlossen (stb.)' (i. h. 425) | oszm., boszn. *qaplija* 'etwas Bedecktes (stb.)' (uo.) | kirg., tel. *qapta-* (< **qapla-*) 'bedecken, verdecken; in den Sack legen, stecken' (i. h. 426) | csag. *qapturjai* 'ein grosser, tiefer Sack' (i. h. 428) | tel., kaz., szag., belt., kacs.. oszm. *qapliq* 'ein kleines Täschchen, Beutel, eine Börse, ein Säckchen' (i. h. 429) | csag. *qaptuq* 'ein Beutel, Säckchen, Täschchen' (i. h. 430) | uig. (a kïnai-ujgur szótár szerint) *qaptuq* 'ua.' (uo.) | karT. *qaptuç* 'ua.' (uo.) | alt., leb. *qaptur* 'ein Ledertäschchen, das an den Feuerstahl befestigt ist, zum Aufbewahren des Zunders' (i. h. 430) | bar. *qapcuq* vö. *qapliq* (uo.) | kun *qapsa* 'der Kasten, die Lade' (i. h. 431) | tar., tob., csag., turki *qapsa-* 'etwas umgeben, umfassen, mit etwas umgeben, umzäunen, unwickeln, umhüllen' (uo.) | csag. *qapsaq* 'Zeug, das zum Unwickeln gebraucht wird' (i. h. 431) | tar. *qapsal-* 'umgeben, eingefasst, eingezäunt werden' (uo.) | szag., alt. *qapsir-* 'fest einschliessen, ganz umgeben' (uo.) | krimi *qapsiz* 'ohne Sack, ohne Futteral, ohne Hülle' (uo.) | kirg. *qapstiq* (< *qapliq 'die Tasche, der Beutel, das Säckchen' (i. h. 432)).

Eltérőleg RAMSTEDTŐL a *qap-* 'fassen' igét nem kapcsol-nám ide.

qopu-: csag. *qopur* 'die Tasse, Unterschale, das Etui' (RADL. II, 654) | csag. *qopurjuq* 'die Schachtel' (uo.) | csag., oszm. *qopa* 'der Pokal; eine Schale, ein Trinkgefäss' (i. h. 652).

qobu- < ***qopu-**: csag. *qobur* 'das Gefäss, Etui' (i. h. 660) | csag. *qoburcaq* 'eine kleine Büchse' (i. h. 661).

qop-: csag. *qopqa* 'der Eimer' (i. h. 654).

Mongol.

qaya- < ***qaba-**: irod. mong. *qaya-* 'fermer, fermer à clef; empêcher, mettre un obstacle, mettre fin à, mettre en prison; retenir (les appointments)' (Kow. II, 734a) | *qayalya* 'porte de ville ou de maison, porte cochère; entrée, passage' (i. h. 737b) | *qayalyati(n)* 'portier, suisse' (i. h. 739a) | *qayalta* 'tout ce qui sert à fermer; écluse, verrou, contrevents, volets' (uo.) | *qayada-* 'être fermé (stb.)' (i. h. 741b) | *qayadayun* 'empêchement, obstacle' (uo.) | *qayuul* 'porte d'une rue, barrière' (i. h. 743a) | irod. kalmük *χā-* 'запрещать, закрывать' (POZDNEEV 75) | chaleha *χā-* 'закрывать, запираť'; *χālog* 'ворота, дверь' (VLADIMIROV, Sravn. gr. 2:8) | darhat *χā-* 'закрывать'; *χālgv* 'ворота' (G. D. SANŽEEV, Дархатский говор и фольклор. Академии Наук

CCCP. Lg., 1931. 48b) | burját *xāgdenap* 'zugeschlossen werden' (CASTRÉN 120) | durbut-beisze *xalga* 'ворота' (RUDNEW 139) | csahar, harsin *xā* 'bezárni'; *xāloq* 'kapu' (saját feljegyzésem) | monguor *xā* 'fermer, couvrir, protéger, cacher, obstruer, arrêter, mettre obstacle à, placer un objet sur un autre pour le couvrir, être couvert' (DE SMEDT—MOSTAERT 145) | ordosz *xā* 'ua.' (uo.).

qayí- < *qayí < *qabi-: irod. mong. *qayisang* 'rempart, parapet, redoute, retranchements, muraille de terre qu'on bâtit autour des campagnes ou des maisons; galerie autour d'une maison' (Kow. II, 707b) | *qayisun* 'petite marmite, vase de cuivre à faire la cuisine; casserole, poêle' (i. h. 708a) | *qayirasun* 'écaille de poisson' (i. h. 713a) | *qayirěxū* 'boîte, coffre, coffret' (i. h. 715b) | irod. kalmük *qayirěax* 'ящикъ. ларчикъ. шкатулка' (POZDNEEV 74) és *qayisun* 'котель' (i. h. 73) | burját *xairsek*, *xaircek* 'kleine Kiste' (CASTRÉN 120) | csahar, harsin *xārě'uq* 'doboz' (saját feljegyzésem).

qab-: irod. mong. *qabqasun* 'couvercle, ce qui est fait pour couvrir une tasse, une pipe, une vase' (Kow. II, 758a) | *qabqay* 'couvercle d'une tasse, d'une pipe et autre vaisselle' (uo.) | *qabtaxan* 'bourse; poche' (i. h. 760a) | irod. kalmük *xabxa* 'ворота, ловушка' (POZDNEEV 77) | *xabxax* 'крышка' (uo.) | *xabxaxtu* 'черепаха' (uo.) | *xabxaxla* 'закрывать. покрывать крышкой' (uo.) | *xabtaxa* 'карманъ' (uo.) | durbut-beisze *xarxas*, *xauxas* 'крышка' (RUDNEW 140) | monguor *spargax* 'petite bourse, blague, petit sac à tabac, poche' (DE SMEDT—MOSTAERT 333) | ordosz *qan'farga* 'étui à pipe dans lequel on met en même temps le tabac' | monguor *spargala* 'mettre dans une bourse, mettre en poche' (uo.).

M a n d z s u - t u n g u z .

qa-: mandzsu *qa-* 'zurückhalten, aufhalten; verhindern, versperren; einschliessen, belagern, umgeben, umzingeln' (GABELENTZ 128) | *qabu-* 'verhindert, versperrt, eingeschlossen werden (i. h. 127) ; ? goldi *xeur*, *xěur*, *xęur* 'Grab' (GRUBE 42—3).

A fentebbi egybevetésekhez mintegy magyarázatként néhány általánosabb érvényű megjegyzést fűzhetünk.

1. Legelőször is az tűnik fel, hogy a törökben is, a mongolban is két tövel találkozunk: egy rövidebbel és egy hosszabb, véghangzós tövel. Elegendő POPPE fentebb idézett dolgozatában (UngJb. XIII, különösen 117—21) felsorolt példákön végigfutni, s azt látjuk, hogy a mongolban hosszabb és rövidebb tö váltakozása hasonló helyzetben közönséges. Ime néhány példa: *jai* 'Zwischenraum' < *jayí ~ *jab-sar* 'ua.' | *taya-tai*

'passend' $\sim$ *tab* 'bequem' | *ila-* 'schlichten, siegen' $\sim$ *il-ya-* 'schlichten, unterscheiden' | *tara-* 'auseinandergehen, sich zerstreuen' $\sim$ *tar-qa-* 'auseinanderstreuen' | *toy-u-sun* 'Staub' $\sim$ *tob-ray* 'ua.' | *ti;u-l-* 'sich versammeln' $\sim$ *čuy-la-* 'ua.' | *qayurai* 'trocken' $\sim$ *qaj;sa-* 'trocken werden' | *sunu-* 'sich dehnen' $\sim$ *sung;ya-* < **sun-ya-* 'dehnen' | *ari-l-* 'rein werden' $\sim$ *ar-ti-* 'reinjigen' | *ili-* 'glätten' $\sim$ *il-berikei* 'glatt' | *dege-dü* 'oberer' $\sim$ *deg-de-* 'sich erheben' | *sere-* 'wach sein, fühlen' $\sim$ *ser-ge-* 'wecken' | *ise-lge-* 'säuern, sauer machen' $\sim$ *is-* 'säuern, sauer werden' | *dele-gü* 'breit, ausgedehnt' $\sim$ *del-ge-* 'ausbreiten, verbreiten' | stb. A törökben eddig még nem vizsgálták ezt a jelenséget, de nem lehet kétséges, hogy ott is megvan, és a török *qap* $\sim$ *qapa-* párhuzam nem egyedülálló eset. A kérdés a török—mongol tövéghangzók vizsgálatával mindenesetre szorosan összefügg.

2. Szembeötlő, hogy a török *qapa-*, *qaba-*, *qap-* tövek mellett velük vitathatatlanul összetartozó *qopa-*, *qoba-*, *qop-* töveket találunk. Már régóta ismeretes a török *qopurčaj;* $\sim$ mongol *qaj;určaj;* megfelelés: a két szó összetartozását semmiképen sem lehetett kétségbe vonni, de magyarázatot sem találtak rá. Amikor F. W. K. MÜLLER egyik ujjur kiadványában egy *baš;ur-* $\sim$ *boš;ur-* egybevetést kockáztatott meg, RADLOFF meglehetősen élesen, a török hangtan nem ismerését hangoztatva, utasította vissza ezt a „merész“ egyeztetést. VON LE COQ (Manichaica I, 59—60) RADLOFF kifogásaira válaszképpen jó pár példát sorol fel, ahol az első szótagbeli magánhangzó hasonló változást mutat bizonyos dialektusokban (*a* $\sim$ *o*, *u* $\sim$ *i* stb.). Példái közt az *a* $\sim$ *o* változásra is találunk kettőt: *qabīq* $\sim$ *qobuq* és *qaj;un* $\sim$ *qo;un*. Legújabbán — LE COQTól függetlenül — NÉMETH GYULA (Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 12) is elfogadja ezt a szerinte „Ablaut-féle“ hangtörvényt, és számos példát hoz fel igazolására egyik tanítványa készülő doktori értekezéséből. Ezek közül esetünkben különösen figyelemre méltók a következők: tar. *qabaq* 'hohl' $\sim$ oszm. *qovvq* | alt. *qayīq* 'Ruder' $\sim$ tob. *qoyīq* | tel. *qamdīt* 'Eidechse' $\sim$ szag. *qomdat* | oszm. *qav* 'Zunder' $\sim$ csag. *qov* | csag. *qav-* 'verfolgen' $\sim$ oszm. *qov-*. Persze először is azt kellene megállapítani, milyen esetben eredetibb az első szótagbeli *a*, miért találunk már e néhány példa között is olyanokat, melyek arra vallanak, hogy ugyanazon a nyelvjáráson belül is ingadozás észlelhető (vö. oszmánli, csagataj példákat!). A főfeladat az volna, hogy végére járjunk: mi az oka ennek az „Ablaut-féle“ változásnak. Annyi bizonyosnak tűnik fel már most, hogy jelentéstani változás nem tapad hozzá. A hangsúly változásával összefüggő okai volnának? Hasonló hangváltozás nyomait a mongolban is megtaláljuk. A mongolban sem foglalkoztak ugyan ennek a kérdésnek a vizsgálatával, de

elegendő találmásra kinyitni a mongol szótárt, s maguktól kínálkoznak a példák: *qaban, qabang* 'sanglier, verrat' ~ *qobusun* 'sanglier âgé de deux ans qui n'est pas encore chatré' | *qayara-* 'se déchirer, se trouer, se fendre, s'écrouler, se séparer' ~ *qayura-* 'se casser, se briser, se rompre en deux'; *qayas* 'moitié' ~ *quyas* 'milieu, moitié'; *qayul-* 'rompre, casser en deux, briser' ~ *quyul-* 'ua.' | *qayur-* 'essorer, griller' (vö. oszm. *qavtr-* 'brennen, rösten, braten' RADL. II, 468) ~ *quyur-* 'sécher, essorer, griller, rôtir, rougir au feu'; *qayurai* 'sec, grillé' ~ *quyurai* 'ua.'. A mandzsu *xačila-* mongol megfelelője pedig igen érdekes módon *qobila-* 'dire clairement une affaire'. — A nem-első szótagban sohasem volt ennyire vitás e kérdés, sem a törökben, sem a mongolban. Különben POPPE többször idézett kitűnő kis dolgozata épen a nem-első szótag magánhangzóváltásairól szól. Bizonyára tanulságos lesz az első szótag vizsgálása szempontjából is az, amit e dolgozatában megállapít: a második szótagbeli *a* változhatik *u*-val, *i*-vel, sőt el is tűnhetik (a rövid *tő* esete). Ez az ú. n. teljes sor. Ennek a kevés példából álló csoportnak egyike véletlenül a bennünket fentebb foglalkoztató *qayā-* 'bezárni' is; a különféle fokokat képviseli: *qayurta;*, *qayirta;* és végül *qab-qay*. A nem teljes sorok váltakozásai: *a* ~ *u* ~ *i*; *a* ~ *u*; *a* ~ *i*; *a* - *0*; *u* ~ *i* ~ *0*; *u* ~ *i*; *u* ~ *0*; *i* ~ *0*. A magas hangú szavakban nem talált „teljes sort“ POPPE, csak nem teljes sorokat: *e* ~ *ü*; *e* ~ *i* ~ *0*; *e* ~ *i*; *e* ~ *0*; *ü* ~ *i* ~ *0*; *ü* ~ *i*; *i* ~ *0*. Az idetartozó török párhuzamok szempontjából nagyon hasznos keretet nyújt majd a fenti mongol összeállítás.

3. A mandzsu *qa-* idetartozása is kétségtelen, noha sem RAMSTEDTNél, sem VLADIMIROVnál, sem egyebütt nem találjuk meg ezt az egybevetést. Ime a hasonló esetekből egynehány: ma. *adun* 'Hürde, Herde' ~ mong. *adu;un, adu;usun* | ma. *baturu* 'tapfer, Tapferkeit' ~ mong. *bayatur* | ma. *buda* 'gekochter Reis' ~ mong. *budaya* | ma. *čejen* 'Brustwölbung' ~ mong. *čegeji* | ma. *čulyan* 'Zusammenkunft' ~ mong. *čiyulyan* | ma. *dayan* 'Füllen' ~ mong. *dayayan* | ma. *dari-* 'vorschreiten; tadeln' ~ mong. *dayari-* | ma. *deji* 'ausgezeichnet; das Beste' ~ mong. *degeji* | ma. *itu* 'Auerhahn' ~ mong. *itayu* | ma. *jerde* 'rötliches Pferd' ~ mong. *jegerde* | ma. *joran* 'Passgang' ~ mong. *jiruyan* | ma. *qaru* 'Dank, Vergeltung' ~ mong. *qari;u* | ma. *qatun* 'kemény' ~ mong. *qatayu* | ma. *mede* 'Neuigkeit' ~ mong. *medege* | ma. *mura-* 'schreien' ~ mong. *mögere-* | ma. *sarla* 'graues Pferd' ~ mong. *sayaral* | ma. *šejile-* 'hersagen' ~ mong. *čegejile-* | ma. *šolo* 'Zwischenzeit, Frist' ~ mong. *čilüge* | ma. *šurya-* 'wirben, stöbern' ~ mong. *šiyurya-* | ma. *temen* 'Kamel' ~ mong. *temegen* | ma. *tori-* 'sich drehen' ~ mong. *to;uri-* | ma. *türe* 'Stiefelschaft' ~ mong. *türege, türiye* | ma. *turula-* 'zuerst tun, vorgehen' ~ mong. *terigüle-* | stb.

(A fenti példák egy része megtalálható: G. D. SANŽEEV, Манчжуро—Монгольские языковые параллели: Izv. Ak. Nauk. 1930: 610.) A felsorolt mongol és mandzsu egyezések magyarázata világos és egyszerű: a mandzsu szavak nem az idézett irodalmi mongol alakokkal, hanem beszélt mongol nyelvi formákkal egyeznek. Az irodalmi mongolban teljesen kiírt *-aya-*, *-aju-*, *-ege-* stb. (ezek az ú. n. kétszótagok) kiejtése csaknem valamennyi mai mongol nyelvjárásban valamilyen hosszú magánhangzó (*ā*, *ū*, *ē* stb.). Ezt a kiejtést tükrözi vissza pl. a mandzsu *qa-* is. Viszont egy további tanulságot is levonhatunk ebben a 3. pontban felsorolt mongol-mandzsu egyeztetésekkel kapcsolatban, hogy t. i. nem altaji alapnyelvi egyezésekkel állunk szemben, hanem az idézett mandzsu szavak egytől-egyig mongol jövevények.

4. A magyar *kapu* tehát egy török *qapa-* 'bezár, befed, beborít' *qapī-*, esetleg *qap-* változatának *-γ* deverbális névszóképzős származéka. Ugyanezen tő *-r* deverbális névszóképzős alakjának *-čaγ* (változat: *-čuγ*) denominalis névszóképzővel tovább képzett alakja a *qapurčaγ*. Az első szótag *a* ~ *o* változását a 2. alatt próbáltuk megvilágítani. Jelentéstani nehézség sem merül fel, hiszen ugyanezen tő egyéb névszói származékai között is találunk bőven 'doboz, láda stb.' jelentésű szavakat. Hogy pedig a láda koporsót jelenthet, azt sem szükséges feltevésekkel igazolni. I. J. SCHMIDT mongol szótárában a *qaurčay* egyik jelentése világosan 'koporsó'. Szintén idetartoznék mint a *qap-* tő származéka a magyar *kapca* is, ha csakugyan török eredetre menne vissza, mint VAMBÉRY: NyK. VIII, 157 és K. КАТОНА: МNy. XXVII, 126 mondja. — Valószínűleg a tárgyalt török szócsoporthoz tartozik, mint jövevény, az ó-bolgár *kovčegu*, *kovčegv* 'κιβωτός, αἰα: θήκη' | orosz *ковчѣ* (az egyházi szlávból) 'Kasten, Koffer mit Eisenbeschlag; Heiligenschrank; Arche, Bundeslade' | kisorosz *kovčeh* | bolgár *kovčeg* 'Kasten, Koffer, Kasse' | szerb-horvát *kovčeg* 'Kiste, Truhe'. BERNEKER, EtWb. I. 594—5 görög eredetűnek tartja valamennyit, s összeveti a bizánci görög *καυκος*, *καυκιον* 'Becher' szóval; ez a magyarázat azonban aligha fogadható el.

5. A *kapu* szónak van még egy nevezetessége: megvan a to-pa nyelv fennmaradt emlékei között is. Ezt a nyelvet a Kr. u. V. század táján beszélte egy Kínától nagyjában északra lakó jelentős nomád nép. Az egykorú kínai források bőven írnak erről a népről, sőt a nyelvéről, írásáról és a nyelvére lefordított különböző kínai művekről is. A meglehetősen szépszámú to-pa nyelvi glosszák alapján, melyeket a kínai feljegyzések őriztek meg, arra a megállapításra jutottak, hogy a to-pa csak török vagy mongol-féle nyelv lehet. Legújabbban a török magyarázat javára billent a mérleg épen e szó miatt. Az egyik magyarázat ugyanis azt mondja (pl. Nan ts'i shu

57. fej.), hogy to-pa nyelven *ko po-ten* a. m. 'kapus'. PELLIOТ szerint (Journal Asiatique 1928. II, 254—5) az egykorú kínai kiejtés **k'ā b'āk-t'jēn* vagy pontosabban *k'ā-pāk-t'jēn* volt, ez pedig — szintén PELLIOТ szerint — egy *qabaγčün, *qasγaγčün vagy *qapaγčün szónak lehet az átírása. Tekintetbe véve e török—mongol szó történetét, a *qabaqčün alak eleve elesik. Marad a *qasγaγčün és a *qapaγčün. *Qapaγčü* alakot a törökből ismerünk; a to-pa alakkal való összevetése szinte magától kínálkozott, s minthogy a török szó mongol rokonságát nem ismerték, tiszta török szónak tartották, amely egyszerűen kizárta a mongol rokonságnak még a lehetőségét is. Most láthatjuk, a dolog korántsem olyan egyszerű. Egy to-pa *qapaγčün vagy épen *qasγaγčün nem választható el minden további nélkül a mongol *qasγa-* tőtől. Vannak egyéb mozzanatok is, amelyek gondolkodóba ejthetnek. A nomen actoris képzője a törökben, kezdve a legrégebb emlékektől, *-čü*, *-či*. A mongolban régebben, sőt gyakran ma is *-čün*; figyelemreméltó, hogy az újabb *-či* alakok is *-n* végű nominativusok mintájára ragoztatnak, így pl. a többesszámot *-d*-vel képezik, nem pedig *-s*-szel, mint a magánhangzóra végződő nominativus (pl. *kelemürčü* 'tolmács', régebben *kelemürčün*, többes: *kelemürčüd*). A nominativusi *-n* elesése és újramegjelenése közönséges mongol nyelvi sajátosság, mint pl. *morin* 'ló' és *mori*, *arban* 'tíz' és *arbu* stb. Ezeket a nehézségeket szaporíthatnám a többi to-pa szavak vizsgálatával is (pl. *bitigčün* 'írnok'. *kelemürčün* vagy *kelemečün* 'tolmács'), azonban ezúttal meg kell elégednünk egyszerűen annak a megállapításával, hogy a to-pa *qapaγčün, *qasγaγčün 'kapus' kétségtelenül összefügg a török—mongol *qapa-*, *qasγa-* 'bezár, beföd, beborít' igével, illetőleg annak szabályos származéka.

Régibb török jövevénytiszavaink magyarázatához.

Még a múlt század végén jelent meg P. SCHMIDTnek „Der Lautwandel im Mandschu und Mongolischen“ című (Journal of the Peking Oriental Society IV. 1898.) zavarossága mellett is hasznos kis dolgozata, melyben minden lehetséges hangváltozást tarka egymásutánban, magyarázat nélkül felsorolva, többek közt hat példával azt is bizonyítja, hogy bizonyos esetekben a mandzsu *f*-nek a tunguzban *h*- vagy magánhangzós szókezdet felel meg, a mongolban meg kizárólag magánhangzós szókezdet találhatók. Mintegy húsz év múlva nyult e kérdéshez a képzett nyelvész alaposágával G. J. RAMSTEDT „Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache“ című (JSFOu. XXXII, 2) kitűnő cikkében. Ő már negyvenkét példán bizonyítja, hogy egy tunguz—mongol—török ősnyelvi $*p > *f$, $*\varphi > *h > \emptyset$ változással van dolgunk, melynek mai reflexei: goldi és olcsa *p* | tunguz *h*, *ɣ* | mandzsu *f* | mongol és török $\emptyset$. A rendelkezésére álló sovány nyelvtörténeti adatok alapján azonban arra is utalt, hogy ezekben az emlékekben ilyen esetekben a mongolban *h*- mutatkozik. RAMSTEDT e dolgozata és P. SCHMIDT újabb keletű negidal és olcsa szójegyzéke kapcsán, melyekben hasonló egyeztetések szintén találhatóak, P. PELLIoT „Les mots à h initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles“ címen (Journal Asiatique 1925. I, 193—263) újra foglalkozott a zöngétlen labialis kérdéssel, s főleg kínai átírással és arab betűs mongol nyelvemlékek segítségével mintegy százra növelte a példák számát. E példatár újabb anyaggal azóta is jelentősen gyarapodott eddig ismeretlen arab és kínai átírással nyelvemlékek feltárása révén, melyeket hathatósan támogat a szintén újabban gyűjtött archaikus mongol nyelvjárási anyag, főleg a monguor és a dahúr.

Már RAMSTEDT utalt meglehetősen óvatos formában arra, hogy bizonyos esetekben finnugor, illetőleg uráli további megfelelésekre gondolhatunk. RAMSTEDT három példája helyett már nem kevesebb mint negyvenkét hasonló egybevetést ad SAUVAGEOT, Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques 2—32. Annyi mindenesetre kétségtelen — s e végett

még az urál-altaji nyelvrokonság alapjára sem szükséges helyezkedni —, hogy ha nem is sok, de legalább néhány egyezéssel feltétlenül számolnunk kell.

Mármost ebben a tanulmányos keretben felvonultatott török szóanyagot érdemes közelebről szemügyre vennünk. A meglehetősen gazdag anyagban mindössze két szó fordul elő, mely bolgár-török csatornán nyelvünkbe is eljutott. Mind a kettő azonban fontos szó: az egyik az *ökör*, melynek a rotacizmus körüli vitában van szavazata, a másik az *ölyv*, melyet — minthogy csak a mongolból tudták kimutatni — mongol vagy mongolos jellegű jövevényszavaink közt szoktak emlegetni.

Ökör.

Török:

Türk *öküz* 'ox' | KĀŠT.: *öküz* 'Stier' | kun *ogus* 'bos' | kirg., krími, karT. *ögüz* | karL. *agiz* | kaz. *ügöz* | bask. *ügüd, ügэд* | miser *ügöz, ügөs* | karacsáj *ögüz, jögüz* | oszm. *öküz* 'ökör, bika', *oyuz* 'fiatal bika' | jakut *oyus* | csuvas *vöcötr, möcötr*. Vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 248 és BTLw. 111; NÉMETH Gy., A törökeég öskora: Berzeviczy-Emlék, kny. 13. A fentiekhez legfeljebb még egy érdemleges adatot csatolhatunk: turki *موکوز hūküz* 'a bullock, an ox' (SHAW 188).

Nem tartozik ide a NyK. XXXV, 248 idevont csag. *ökür* (így!) 'ein vierjähriges Füllen, zahmes Tier' (KŰNOS, ŠejxSul. 154). Vö. még: csag. *اوکور* 'jument de quatre ans' (PAVET DE COURTEILLE 72) | ujj., oszm., csag. *ögür* 'die Heerde, Tiere, die zusammen leben, eine Schaar' (RADL. I, 1197) | csag. *ögür* 'ein frisches, nicht eingetübtes Pferd' (uo.) | csag. *ögürti* 'der Pferdehirt' (RADL. I, 1198). — ŠejxSul. 'zahmes Tier' jelentéséhez vö. oszm. *اوچور öfür* (de a helyesírás szerint: *ögür*) 'gelernt, gewöhnt, dressiert' (RADL. I, 1211) | csag. *اوچور öfür, اوچور ögür* 'das Gestüte, eine Heerde Pferde auf der Weide', *اوچور öfürjü* 'der Pferdehirt' (VÁMBÉRY, ČagSprachst. 229).

Jövevény a *j*-törökből: a) vogul AK. *öks* 'Stier' (KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF. XVII, 50) | osztják KARJ. ED. *үгөс*; PAAS. K. *үкөс*; PATK. I. *üges* 'Ochs, Stier' (PAASONEN, Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen: FUF. II, 137); — b) perzsa *اکوز* 'bika' (vö. Zapiski Inst. Vostokovedenija A. N. S. S. R. 1935. III, 111).

Jövevény a jakutból: tunguz *ogus* (CASTREN, TungSprachl. 129).

Mongol:

Mongolok Titkos Története: *hüker* 'boeuf', *hükөтін* 'bouvier'; Hua yi yi yü: *hüger, hügeet*; Yi yü: *hüker, hükөrti* (PELLIOT: JournAs. 1925. I, 240; a forrásokról l. NyK. XLVIII, 324—5) | Hamdullah Qazvini: *هوکر hüker* (POPPE, Монгольские названия

животных в труде Хамдаллаха Казвини: Zap. Koll. Vostokovedov 1925. I, 196—7; PELLIOТ, Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu-'l-kulub: Bulletin of the School of O. S. L. I. 1931. VI, 557) | kaitak Evliya Celebi szerint: *موكر* helyesen *موكر* (PELLIOТ, Le prétendu vocabulaire mongol des Kaitak du Daghestan: JournAs. 1927. I, 288) | Rasidu'-d-Din: *hükür, hükir* (POPPE, PELLIOТ: uo.) | Kirakos: *akar, ok'ar* (HOWORTH, History of the Mongols I, 88; BROSSET, Deux historiens arméniens. StPbg., 1870. 135; K. P. РАТКАНОВ, История Монголовъ по армянскимъ источникамъ StPbg., 1874. 48) | névtelen georgiai: *uk'ur* (VLADIMIROV, Анонимный Грузинский Историк XIV в. о монгольском языке. StPbg., 1917. 1439) | névtelen arab: *hükür* 'Rind' (POPPE, Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift: Izv. Ak. Nauk 1928: 76) | Ibn Muhannā: *اكر* *öküz* v. *ögüz* (török-ből!; konstantinápolyi kiadás 223); *ökküz* v. *öggüz* (MELIORANSKIJ 122).

Irod. mong. *üker* 'bêtes à cornes; bêtes; l'an du boeuf' (Kow. I, 562b) | chalcha *шхар* és *шххар* (POPPE, Практический учебник 177) | darhat *шхар* 'корова' (SANŽEEV, Дархатский говор 47) | horcsin, *dzasztu, tumut, gorlosz шхар* 'рогатый скоть (корова); назв. 12-го мѣсяца года' (RUDNEV 137) | darbut-beisze, *dzasztu шхер* (uo.) | harcsin *шхар* (saját feljegyzésem) | ordosz *ух'хер* 'boeuf' (DE SMEDT—MOSTAERT, Dictionnaire monguor 104) | burját NU., T. *üker*, S. *uzer*, Ch. *uzur* (CASTREN, Burjätische Sprachl. 101) | burját *üxer, üxer, üxür* 'корова' (PODGORBUNSKIJ 131) | irod. oirat *ükür* 'рогатая скотина, быкъ, корова' (POZDNEEV 60) | bait, asztraháni derbet, kobdói derbet *ükür* (POPPE: Zap. Koll. Vostokovedov I, 196) | monguor *fuguor* 'boeuf' (DE SMEDT—MOSTAERT, Dict. monguor 104) | šera yögur *ökür* 'cow' (MANNERHEIM, A Visit to the Sarö and Šera Yögurs: JSFOu. XVII, 2: 63) | mogul *ukar* (LEECH; vö. GABELENTZ: ZDMG. 1866: 329), *ukar* (RAMSTEDT, Mogholica 41) | dahúr *ukuru, ukür* (IVANOVSKIJ 40), *uk'ar* (POPPE 95), *шшар* (saját feljegyzésem).

Jövevény: a) török: urjankhai *ügür* (vö. már BTLw. 111); — b) mandzsu-tunguz: tunguz *ükür* 'Rindvieh' (CASTREN, TungSprl. 77), *hükür* (i. h. 83) | barguzini tunguz *hükür* 'корова' (POPPE, Материалы для исследования тунгусского языка 58) | szolon *шшур* 'рогатая скотина' (POPPE, Материалы по солонскому языку 77).

Mint látjuk, nyelvemlékekben és archaikus nyelvjárásokban hol szókezdő *h* (*χ*)-val jelenik meg a mongol szó, hol pedig a nélkül. PELLIOТ ebből csak annyit következtet (JournAs. 1925. I, 248), hogy a szókezdő *h*-lekapása igen korán, már a XIV. században megindult, de nem látezik kételkedni abban, amit POPPE jelen esetben szabatosan le is írt, hogy t. i. a

mongol szó *püker vagy *püker alakra megy vissza (Doklady R. A. N. 1925: 11).

Ha ez a feltevés helyes volna, akkor a mongol szó archaikusabb jellegűnek bizonyulván a török alakoknál, ha nem is tenné teljes bizonyossággá RAMSTEDT nézetét, de mindenesetre súlyosan esnék latba a török—mongol rotacizmus *r* > *z* irányú változása mérlegelésében, nem is beszélve arról, hogy teljesen el kellene ejteni a török—mongol szónak MUNKÁCSITÓL javasolt (NyK. XXIV, 406) indoeurópai rokonságát, mert hiszen elképzelhetetlen volna egy altaji *pükür vagy *püküz összefüggése a szanszkrit *ukshán*, avesztai *ukhsan*, tohár *ohso*, gót *auhsus*, ó-felnémet *ohso*, új-felnémet *ochs* szavakkal.

A *püker, *püker-féle altaji alapnyelvi alak feltevésének azonban egy-két körülmény határozottan ellentmond.

1. PELLIOU: JournAs. 1925. I, 248 az egyes nyelvjárásokban szórványosan mutatkozó *hirgen* 'nép' (◊ *irgen*)-féle alakok szókezdő *h*-ját, valamint a dahúr Iv. *yundúr* 'magas' (◊ mong. *öndür*) szókezdőjét nem-etimológikus elemnek tekintve szigorúan elválasztja a tárgyalat közel száz példától, és inkább a turkiban előforduló *höl* 'nedves', *har* 'fárad' (megvan mind a kettő a csagatájban is!) *h*-jához kapcsolja. (Kétségtelenül idetartozik az idéztem turki *hüküz* alak is.)

Nos, ha jobban szemügyre vesszük a nyelvemlékeket, valamint az ú. n. archaikus nyelvjárások anyagát, azt látjuk, hogy ezek a nem-etimológikus szókezdő *h* (*x*)-k korántsem olyan szórványosak. Vegyük például a Kanszu kínai tartományban beszélt archaikus nyelvjárásokat, élükön a monguorral. Erről a jelenségről egészen röviden megemlékezik DE SMEDT—MOSTAERT is (Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansu Occidental: Anthropos 1930. XXV, 806). Szótárukból való a következő néhány példa, melyek számát jelentősen szaporíthatnók. Megjegyzem, hogy a szókezdő *f*-, *x*-, *s*-, *ʃ*-, *š*- a régi mongol *h* (*x*)-nak különféle hangtani helyzetekben szabályosan feilépő realizációja. Pl.: *fucu*- 'meghalni' ◊ *santa fucu*- ◊ irod. mongol *ükü*- | *fudžün* 'leány' ◊ ir. m. *ökin* | *fudzu* 'víz' ◊ *šera* *yögur xsun* ◊ ir. m. *usun* | *fudur* 'hosszú' ◊ ir. m. *urtu* | *funi*- 'lóra szállni' ◊ ir. m. *unu*- | *furgudi*- 'megijedni' ◊ ir. m. *ürgü*- | *xamura*- 'nyugodni, megnyugodni' ◊ širingol *xambyra*- ◊ ir. m. *amura*- | *xardam* 'arany' ◊ širingol *xaldan* ◊ ir. m. *altan* | *xarce* 'gyöngy' ◊ ir. m. *erike* | *švimie* 'kenyér' ◊ ir. m. *edemeg* | *ge* 'nagy' ◊ *šera* *yögur işke* ◊ širingol *fuke*, *šukö* ◊ dahúr *xige*, *šice* ◊ ir. m. *yeke* | *šóšia*- 'állat hátán szállítani' ◊ ir. m. *ačt*-. Hasonló példákat — ha kevesebbet is — idézhetnénk a dahúrból és a nyelvemlékekből is.

2. Döntő bizonyítéknak kétes esetben csak azt fogadhatjuk el, ha a szó kimutatható a mandzsuból szókezdő *f*-fel, a goldiból és az olcsából szókezdő *p*-vel. Az *ökör* esetében erről

szó sem lehet. Ugyan már RADLOFF idevonta a mandzsu *than*, *yian* szót, de GOMBOCZ: NyK. XXXV, 248 elvetette — teljes joggal. Még jobban ellene szól az idekapcsolásnak a goldi *yaxa* és a dzsürcsi *wei-han* ɔ: *vihan.

Ölyv.

Mongolok Titkos Története: *kele'e* 'milan, milvus, govinda'; Hua yi yi yü: *helt'e*; POZDNEEV sino-mongol szótára: *elebalai* (így!) (PELLIOT: JournAs. 1925. I, 213—4) | Hamdullah Qazvini (PELLIOT: BSOS. VI, 573; POPPE: Zap. Koll. Vost. I, perzsa szövegéből hiányzik ez a szó) | kaitak Evliyā Čelebi szerint: *هلبه*, helyesen *هلبه heliye* 'milan' (PELLIOT: JournAs. 1927. I, 289—90) | névtelen arab: *هلبه hileh*, olv. POPPE szerint *hele* 'Habicht'; *هلبه شنقر helē šonqor* 'Geier' (POPPE: Izv. Ak. N. 1928: 76).

Irod. mong. *eliv-e* 'vautour' (Kow. I, 206b) | chalcha *элэ* 'копшун' (VLADIMIROV, Sravn. gr. 239) | ognut *элэ* (saját feljegyzésem) | harcsin *jelē* (saját feljegyzésem) | burját NU. *eled*, T. *ilē*, Ch., S. *ilē* 'Weihe; falco milvus' (CASTREN, BurjSpr. 91) | burját *ilē*, *elē šubu*, *ilū šubu* 'копшун' (PODGORBUNSKI 132) | irod. oirat *ele* 'ястребъ' (POZDNEEV 17) | dahúr *holle* 'accipiter milvus' (PALLAS, Zoographia), *xélē* (saját feljegyzésem).

Jövevények: a) török: jakut *alid* 'Weihe'; — b) tunguz *alie* 'Falk' (CASTREN, TungSpr. 72).

A törökből nem tudjuk kimutatni a szót. A mandzsu *hiyebele* 'ölyv' szót ugyan idekapcsolja PELLIOT, és a fentebb említett mongol *elebala* bevonásával egy *hilebele alakot következtet ki, de maga is megjegyzi, hogy ha a mandzsu szó régi volna, akkor szókezdő *h*-et várnánk. Nagyon valószínű, hogy a mongol *heliye* esetében is — igen régi — másodlagos *h*-val van dolgunk.

Ami mármost a mongol szónak a magyar szóhoz való viszonyát illeti, már GOMBOCZ, BTLw. 111 helyesen rámutatott, hogy az ó-csuvas *ilak, *iläg úgy viszonylik a mongol *eliv-e*-hez, mint a török *inäk* a mongol *üniv-e*-hez. A MNy. XXIX, 278 utaltam már röviden arra, hogy az irod. mongolban általános szabály az *i* előtti *g*-nek *y*-vé változása (a helyesírás *i* előtti *γ*-t nem ismer). Legyen szabad most néhány példán bővebben igazolni ezt a szabályt.

Például: *siruya* 'föld, homok' ~ *siruyitai* 'poros, homokos' | *qayurčay* 'doboz' ~ *qayirčay* 'ua.' | *qoruya* 'udvar, elkerített terület' ~ *qoriya* | *degen* 'fehér' ~ *deyidem* 'fehéres' | *gegen* 'világos, fényes' ~ *geyi* 'fényleni' | *doluya* 'nyalni' ~ *doliya* 'ua.' | *kiđegel* 'szorgalom, buzgóság' ~ *kiđiyel* 'ua.' | *miraya* 'vágy, szenvedély' ~ *miriy-a* 'ua.' | *jisaya* 'sorrend, rend' ~ *jisiy-a* 'ua.' | *boljaya* 'határidő, időpont' ~ *boljiy-a* 'ua.' | stb. — Ugyanez a szabály érvényesül a képzőknél is; — pl.: a) *-yan*,

-gen deverbális névszóképző *i* után -yan, -yen: *tariyan* 'szántó-föld' < *tari-*; b) -ya, -ge deverbális névszóképző *i* után -ya, -ye: *dorgiya-* 'viasshang' <: *dorgi-* 'lármázni'; c) -yal, -gel deverbális névszóképző *i* után -yal, -yel: *uriyal* 'hívás' <: *uri-* 'hívni'; d) -yasun, -gesün deverbális névszóképző *i* után -yasun, -yesün: *qoliyasun* 'keverék' <: *qoli-* 'keverni'; e) -gira, -gire denominális igeképző *i* előtt -yira, -yire: *qatayira-* 'megkeményedni'; f) -ya, -ge denominális igeképző *i* után -ya, -ye: *qubiya-* 'szétoztani' <: *qubi* 'rész' | stb.

A mongol *elye* tehát régebbi *elige-ből keletkezett. Ez az *elige sajátosan mongolos alakot képvisel megőrzött szóvégi magánhangzójával, mely semmiképpen sem lehet a magyar *ölyv* forrása. A mongol *elige-vel szemben a magyar *ölyv* forrása, az *iläk vagy *iläg szabályos törökös alakváltozatot jelent a tövéghangzó lekopásával. Arra az ellenvetésre is könnyű felelnünk, hogy a mongol szó a „Systemzwang“-nak köszönheti szóvégi magánhangzóját. Ilyen jelenség csakugyan nem ismeretlen a mongolban. Így pl. az irod. mongol *kilinča* 'bűn' (újabb kiejtése: *kilinče*) régi ujjur jövevényt, az ujjur *qilinč* 'cselekedet' átvétele ('bűn' jelentésben is előfordul már az ujjurban is: BANG—GABAIN, TurfT. II, 4). A szóvégi -a sajátos mongol járulék (vö. VLADIMIROV, *Mongolica* I, 318), de ugyanakkor arról nevezetes, hogy csak idegen szavakhoz, átvételekhez járul. Anyag hiányában pedig aligha tudná valaki is megvilágítani a megfordított esetet, hogy t. i. mikép viselkedhettek az esetleg ó-csuvasba vagy bolgár-törökbe került mongol szavak tövéghangzói.

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Sűrű.

E szavunkat GOMBOCZ, BTLw. 118 kétes bolgár-török jövevényeink közé sorolta, mivel a vele egybevethető csuvas *ššra* 'dicht, dick' jelentésű melléknévnek nem sikerült világosan megállapítani a rokonságát a többi török nyelvekben. Magyarítani ugyan kétféleképen is megpróbálták a csuvas *ššra*-t, így régebben AŠMARIN a kazáni *kujš* 'dickflüssig, dick, dicht' szóra gondolt, PAASONEN (CsuvSzój. 135) pedig — ha óvatos formában is — inkább az altaji és a teleut *ššrak* 'dick, fest' idevonását javasolta, GOMBOCZ azonban mindkét magyarázattal szemben meglehetősen kétkedő álláspontot foglalt el. E magyarázatok tarthatatlansága ma kifogástalanul kimutatható.

Vizsgáljuk csak meg közelebbről a két egyeztetést.

1. A kazáni *qujt* 'dickflüssig, dick, dicht' (RADL. II, 903) nem tartozik az elszigetelt szavak közé, megfelelőit számos török nyelvből ismerjük: tob. *qojt* 'dick, dickflüssig' (RADL. II, 526) | tel., alt., kirg. *qoju* 'dick, dickflüssig; dicht' (i. h. 528) | oszm. *qoju* 'dicht, dickflüssig' (uo.) | oszm. *qojulu* 'dick (von Flüssigkeit)' (i. h. 531); *qojuluq* 'das Dicksein' (uo.) | Kász. *qoju* és *qojuq* 'dick, dicht' | ujj. *qojuq* 'dick, dickflüssig' (RADL. II, 528) | szag., kojb., kacs., küer. *qojuq* 'ua.' (uo.) | csag. *qujuq* 'dicht. dick (von Flüssigkeit)' (VÁMB. 321); *qujuq* 'dick, fest' (Šejx Sul., ed. KÜNOS 137); *قويق* olv. *qojuq* 'épais. liquide épais qui dépose de la lie' (PDC. 442) | oszm. *qojur* 'dick werden' (RADL. II, 529) | kirg. *qojul* 'dick werden, dicht werden' (i. h. 530) | tel., alt., szag., leb., sor, kojb., kacs., küer. *qojul* 'ua.' (i. h. 527) | oszm. *qojula* 'ua.' (i. h. 530); *qojulandir* 'dick, dunkel machen' (uo.); *qojulat* 'ua.' (uo.); *qojulaš* 'dick werden' (uo.); *qojulašdir* 'immer dicker machen' (uo.) | kirg. *qojulus* 'dick werden' (i. h. 531); *qojult* 'dick machen' (uo.) | tel., szag. *qojilt* 'dick machen, kneten' (i. h. 527) || jakut *xoju* 'dick (von Flüssigkeiten), dicht (Wald); Dicke, Dichtigkeit'; *xojun* 'dick, dicht werden'; *xojutuk* 'dick, dicht'.

A vogul TJ., TČ. *kyŋ* 'dick (Brei, Tee, Rauch), trüb (Wasser), dicht (Wald, Gras, Getreide)' török jövevény (vö. KANNISTO: FUF. XVII, 100).

AŠMARIN szemében a csuvas *šra* ~ kazáni *quŋ* egyeztetés legfőbb, látszólagos akadály a szókezdő mássalhangzók eltérése; ennek a csuvas *š* ~ török *q*-megfelelésnek az igazolására felhozta a kazáni stb. *qemat* 'szárny'-at, amelynek a csuvasban *šemat* 'ua.' felel meg. Tegyük fel, hogy ez a feletébb szórványos hangváltozás ment volna végbe a csuvas szóban, az egybevetés mégis elfogadhatatlan a szóbelseji -r- miatt. A kazáni szó szóközépi -f-jének a csuvasban csak akkor felelhet meg -r-, ha eredeti *šs*-török -š- fejleményei e hangok; erről pedig szó nem lehet, hiszen jakut -t-, szagáj, kojbal -z-, uigur -d- helyett mindenütt -f- mutatkozik, világos jelül annak, hogy nem *šs*-török -š-ből, hanem -f-ből kell kiindulnunk. De meg azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a magyar nyelv bolgár-török jövevényiszavaiban az *šs*-török -š- mindig -d-vel van képviselve, noha a csuvasban ma -r- a szabályos megfelelés: *šstör.* *jeđlag ~ magyar *szőlő* ~ csuv. *šjrla*; *šstör.* *ed ~ magyar *ed-ül*; *šstör.* *kād 'felölteni (ruhát)' ~ magyar *ködmön*; *šstör.* *šđ* ~ magyar *idő* (vö. BTLw. 168, MNy. XII, 1).

Mindezen felül a török *qofuq*, *qofl* szabályos megfelelője megtalálható a csuvasban is, mégpedig *švš* 'dicht, dick' alakban. Az egybevetés teljesen kifogástalan. A szókezdő török *q* ~ csuvas *j*-változáshoz vö.: tör. *qtn* ~ csuv. *šjnš* 'Scheide' | alt. *qabā* 'Bienenzelle' ~ csuv. *špss* 'ua.' | tör. *qir* ~ csuv. *šjr* 'Feld' | tör. *qal* ~ csuv. *šul* 'bleiben' | tör. *qan* ~ csuv. *šjn* 'Blut' | tör. *qar* ~ csuv. *šjr* 'Schnee'; a szóbelseji török -j- ~ csuvas -v- megfelelés példái közül valók: tör. *uja* ~ csuv. *šva* 'Nest' | kaz. *buja* ~ csuv. *šve* 'färben, malen' | tör. *qujaš* ~ csuv. *švšl* 'Sonne' | tör. *qojun* ~ csuv. *švs* 'Brust'. (Vö. RAMSTEDT, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII, 1: 18, 20, továbbá: KSz. XV, 147, KSz. XVI, 81; N. POPPE, Die tschuwaassischen Lautgesetze: Asia Major I, 778, továbbá: Die tschuwaassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen: KCsA. II, 73, 76.)

2. A csuvas *šra*-nak az altaji és a teleut *šraq*-kal való összekötésében mindjárt az a feltűnő, hogy az idézett *šraq* a többi török nyelvekben ismeretlen, az altajiban és a teleutban viszont az izolált szavak javarésze mongol jövevény. Valóban, most sem kell sokat kereskednünk ebben az irányban. Ime az altaji és teleut *šraq* 'dick, fest' mongol megfelelői: khalkha *šrāk* 'дужий' (VLADIMIROV, Sravn. gr. 199, 325) | monguor *ššraq* 'serré, qui ne lâche pas, sévère' (DE SMEDT—MOSTAERT 456) | ordosz *ššraq* 'ua.' (uo.) | irod. oirat *šriq* 'крепкий, здоровый, дужий, сильный' (POZDNEEV 246). E nyelvjárási formákhoz kapcsolandók a következő irod. mongol ada-

tok: *đigiray*; 'dur, fort, robuste, vigoureux, solide'; *đigirayqan* 'assez dur stb.'; *đigirmay* 'dur, fort, robuste, solide' (Kow. III, 2180—1); a *đigireg* 'ferme, solide, élastique' (Kow. III, 217) újabb alakulás a mélyhangú alakokkal szemben.

Az irod. mong. *đigiray*-ot és a megfelelő khalkha alakot VLADIMIROV (Sravn. gr. 199) a kazáni *тѣлѣ* 'dicht, dicht zusammengedrängt' szóval egyeztette; ezekhez hozzácsatolta POPPE (Altaisch und Urtürkisch: UngJb. VI, 113), kétségtelenül helyesen, a csuvas *tšvər* 'szűk, szoros' melléknevet is.

Hogy az altaji és teleut *đıraq* 'dick, fest' és a csuvas *šsra* nem függenek össze, eleve eldőnti a törökség eredeti szókincséhez tartozó kazáni *тѣлѣ* és a vele pontosan egyező csuvas *tšvər*.

Az egyeztetés helyességét még jobban ellenőrizhetjük, ha figyelembe vesszük az idézett török és mongol szavak képzési módját és gazdag családját, de egyben meggyőződhetünk arról is, hogy a török nyelveken belül a csuvas alak valóban a rotacizmus esetei közé tartozik, míg a mongol *đigiray* és megfelelői, ellentétben POPPE felfogásával (UngJb. VI, 113), csak látszat-rotacizmust képviselnek.

Az idézett török alakok deverbális névszók, melyek a következő igetövekkkel (és tovább képzett igei alakokkal) kapcsolatosak: tel., alt., leb., kirk., küer., kaz., oszm. *tıq-* 'feststopfen, festdrücken, hineinstopfen, hineindrängen, verstecken' (RADL. III, 1300) | Käs̄y. *tıq-* 'hineinstopfen' | csag., turki *tıq-* 'hineinpressen, vollstopfen' (RADL. III, 1345) | csag. *tıy-* 'hineinpressen' (i. h. 1346) | oszm. *dtıq-* 'zustopfen, hineinstopfen' (i. h. 1744) | oszm. *tıqa-* 'zustopfen' (i. h. 1300); *tıqan-* 'zugestopft sein' (i. h. 1301) | oszm. *tıqıl-* 'zugestopft sein' (i. h. 1303) | csag., turki *tıqıl-* 'gedrängt, hineingestopft, vollgestopft sein' (i. h. 1346) | kirk., kaz. *tıyıl-* 'sich zusammendrängen; hineingedrängt werden' (i. h. 1307) | csag. *tıyıl-* 'gedrängt sein' (i. h. 1347) | alt., tel., leb., kaz. *tıyıl-* 'sich anfüllen, vollstopfen, sich satt essen, sich den Leib vollschlagen' (i. h. 1305) | kirk. *tıyılnda-* 'zustopfen, verkorken' (i. h. 1306) | alt., tel. *tıyılndır-* 'anfüllen, voll, satt machen' (uo.) | oszm. *tıqıš-* 'stopfen, gestopft werden' (i. h. 1303) | Käs̄y. *tıqıš-* 'sich drängen (in einem Hause)' | oszm. *tıqıštır-* 'hineinstopfen' (RADL. III, 1303) | turki *tıqıš-* 'zusammen hineinstopfen' (i. h. 1346) | Käs̄y. *tıqıt-* 'hineinstopfen lassen' | leb. *tıyır-* 'vollstopfen, durchstossen' (RADL. III, 1306) | kaz. *tıyızla-* 'bedrängen, zwingen, streng befehlen' (uo.); *tıyızlan-* 'bedrängt sein' (uo.); *tıyızlandır-* 'bedrängt sein' (uo.) | kaz. *tıqqala-* 'ein wenig, öfters hineinstopfen' (i. h. 1303) | tel., alt., leb., kirk., küer., kojb., kacs., szag. *tıqta-* 'feststopfen, festdrücken, anfüllen' (uo.) | Käs̄y. *tıqtur-* 'hineinstopfen lassen' | turki *tıqtur-* 'ua.' (RADL. III, 1346) | kaz. *tıqtır-* 'feststopfen lassen' (i. h. 1304).

Névezői származékok: oszm. *tıqac* 'der Pfropfen, der Spund, der Hahn' (RADL. III, 1301); *tıyac* 'ua.' (i. h. 1305) | kirg. *tı;ın* 'der Pfropfen, der Spund' (uo.) | kaz. *tı;ın* 'eng, eng zusammengedrückt' (uo.) | alt., tel., szag., kojb., kacs. *tı;ın* 'die Flussperre durch das aufgetürmte Eis, der Eisgang im Frühjahr' (uo.) | kojb., kacs., szag. *tı;ın* 'die Flusswehre, Hemmung im Flusse zum Fangen der Fische' (uo.) | csag. *tı;ın* 'vollgestopft, gedrängt, eng' (i. h. 1347) | csag. *tı;ınlıq* 'die Enge, Gedrängtheit' (uo.) | bar. *tı;ınzıq* 'der Pfropfen' (i. h. 1306) | kirg. *tı;ınzıq* 'ua.' (uo.) | tel. *tı;ıs* 'dicht, dicht gedrängt, eng festgestopft' (i. h. 1307) | csag. *tı;ılıs* 'das Gedränge, die zusammengedrängte Volksmenge' (i. h. 1346) | oszm. *tıqız* 'klein und untersetzt; der Pickel' (i. h. 1303) | kaz. *tı;ız* 'dicht, dicht zusammengedrängt, schwierig' (i. h. 1307) | csag. *tı;ırıq* 'eine schmale Gasse für die Fussgänger' (i. h. 1347) | kaz. *tı;ırıq* 'die Nebengasse' (i. h. 1302); *tı;ırıq* 'ua.' (i. h. 1308) | kumük *tı;ırık* 'utca' (NÉMETH Gy.: KSz. XII, 149) | csuv. *tı;ırlık* 'keskeny mellékutca'. Valószínűleg idetartozik Каш. *tı;ıraq* 'etark' adata is.

A *tı;ız* és *tı;ıraq* (*tı;ırıq*) tehát két különböző képzővel alkotott névezői származék, amely pontosan úgy viszonylik egymáshoz, mint pl. a török *kögüz* 'mell, kebel', baskir *kıkrık* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. V, 255), kumük *kıkrık* 'szív, kebel' (NÉMETH: KSz. XII, 133) stb. Mindkét képzőről már sok szó esett (RAMSTEDT: JSFOu. XXIII, 3:20; BANG: Turán 1918: 307; NÉMETH: KCsA. I, 152—3; LIGETI: KCsA. I, 381—2; NÉMETH: NyK. XLVII, 82—3; DENY, GramTurque 582; ZAJACZ-KOWSKI, Sufiksy 27, irodalommal); köztük rotacizmus-szerű kapcsolatról nem lehet szó.

Az irod. mongol *ıgıray* lehet közvetlenül a török *tı;ıraq*, *tı;ıra;* átvétele is, de keletkezhetett mongol talajon is a török *tıq*-nak megfelelő igéből: irod. mong. *ııki-* 'faire entrer un objet dans une ouverture en le poussant, boucher; remplir son estomac' (Kow. III, 2180); *ııytayi-* 'être bourré, rempli, se rassasier' (i. h. 2181) | monguor *tı;ıai-* (DE SMEDT—MOSTAERT 448) | ordos *dı;ıx^kxe-* 'ua.' (uo.) | irod. oirat *ııke-* 'владѣвать, владѣвать stb.' (POZDNEEV 249).

A török oldalról ily módon árván maradt csuvas *ııra*-t különben már régen egybevetették a vogul *sürü*, *sürü*, *sürü* 'dick' szóval is; ez utóbbit azonban egyesek, mint MUNKÁCSI B., csuvas jövevénynek tartották; ezt a nézetet teljesen megcáfolja KANNISTO (Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF. XVII, 232). Nem lehetetlen, hogy fordítva, talán épen a csuvas szó finnugor jövevény.

Ezek szerint minden valószínűség a mellett szól, hogy *sürü* szavunkat törölnünk kell bolgár-török jövevényeink közül,

és magyar nyelvi fejleménynek kell tekintenünk, melynek végső magyarázata a finnugor nyelvekben keresendő (vö. Mészöly, Sírú, sokorú, kökörű: MNy. VII, 388—9 és Pallas, Fon: NyK. XLVIII, 282—3).

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Saru.

A GOMBOCZ, BTLw. 115 felsorolta oszm., csag., kirg. *čarlıq*, *čaruq* adatokhoz hozzáfűzendők a következők:

Krími *čarlıq* 'das grobe Schuhzeug der Bauern' (RADL III, 1863) | kumük *čarık* 'saru' (NÉMETH: KSz. XII, 106) | karacs. *č'ari'q* 'Riemenschuh' (PRÖHLE: KSz. X, 97) | balkár *carı'q*, *carı'x*, *carı'y* 'weicher, lederner Schuh, worüber beim Ausgehen schwere lederne Galoschen gezogen werden' (PRÖHLE: KSz. XV, 213) | turki چادرو چ *čadroq* 'a rough boot of untanned leather formed like mocassin with the lower leather drawn up round the foot; worn by the Kirghiz mountaineers, and by caravanmen for journeys' (SHAW 93) | keleti török *čaruq* 'szij-saru' (budapesti négy nyelvű kéziratok szótár II, 42 a) | Каш. *čarlı(u)q* 'Schuh'; *čaruqla-* 'Schuhe anziehen'; *čaruqluq* 'beschuht'; *čaruqluq* 'Schuhriemen' | ujugur *čaruq* (MALOV, Ujgurskie rukopisnye Dokumenty: ZIVAN. I, 132, 10).

A törökből:

A) Orosz чарок, чарка, többes száma чарки 'férfiak és nők lábbelijének általános elnevezése Szibériában'; чары (többes szám) 'ua.'; чарыки 'alacsony csizma puha bőrből' (a Kaukázusban használatos szó).

B) Horvát *čarugadžija* 'opancar' < oszm. (IVEKOVIC—BROZ I, 148). Hasonlóképpen oszmánli eredetű az új-görög τσαρούκι, τσαρούχι, továbbá az arumuu *čaruhi* 'ua.' (vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente in den Südost- und osteuropäischen Sprachen: DWAw. XXXIV, 273).

C) Mongol Hua yi yi yü (vö. NyK. XLVIII, 326) *čaruq* 'lábbeli' | monguor *č'idroq* 'botte dont la tige couvre à demi la jambe' (DE SMEDT—MOSTAERT 443).

D) Perzsa چاروغ (= *čaruq*)¹ et چاروق (= *čaruq*)¹ pro چاروغ et چاروق 'genus tegminis pedum apud rusticos maxime usitatum' (VULLERS I, 552). Az irodalmi új-perzsán kívül használatos e szó a ma élő nyelvben is: چاروق (= *čaruq*) 'babouche' (BÉROUKHIM, Dictionnaire persan—français. Téhéran, 1932. 292).

¹ Helyesírási különbség.

E) Az oszét *culuq* (nyugati), *ctriq(γ)* (keleti) 'Stiefel, Stiefelschaft' szót MILLER (Osetinskie etjudy II, 116 és Die Sprache der Osseten 9) török jövevénynek tartja. A szintén idevont karacsáj *č'uruq* 'Stiefel', *č'uruqčü* 'Schuster' (PRÖHLE: KSz. X, 99) és balkár *curuq, curuž, curuž* 'Stiefel' (PRÖHLE: KSz. XV, 216) viszont oszét jövevényeknek tekintendők G. SCHMIDT szerint (Über die ossetischen Lehnwörter im Karatschajischen: Annales Academiae Scientiarum Fennicae XXVII B, 377). SCHMIDT különben az oszét szót MILLERTŐL eltérőleg inkább az orosz *čulok* 'Strumpf', kisorosz *čutók*, bulgár *čulka* 'ua.' szavakhoz volna hajlandó kapcsolni, ha nem zavarná e feltevést a kazáni *čel;wü* stb. (Vö. G. SCHMIDT i. h. és BERNEKER, EtWb. 163.)

F) A kaukázusi nyelvek közül a kabardban előforduló *šyryqu* és az abadz. *šyryqu* 'ua.' G. SCHMIDT szerint is törökből („hegyi tatárból“) való jövevény.

A magyar *saru* tehát — amelynek régiségét a szókezdő *š-* és a magánhangzós *szóvég* biztosítja — egyébként egy vándor műveltségű érdekes családjába is tartozik.

Ködmön.

GOMBOCZ bolgár-török jövevénysszavainkról frott munkájának magyar kiadásába (66. l. 215. címszó) felvette *ködmön* szavunkat, a német kiadásban teljesen elhagyta, majd a MNY. XII, 1—2 újra visszatért az eredeti VÁMBÉRY-féle etimológiához, a török magyarázatot végleg elfogadta s megmagyarázta annak látszólagos gyöngéit is.

Ehhez a magyarázathoz nincs több hozzátenni való, a kérdés szótörténeti része azonban — érthetően — nincs végleg lezárva. A régi és újabb török, valamint az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott mongol anyagból a következő adatok csatolandók az eddigi megfelelőkhöz.

Török:

Ujg. *k(ä)d(i)m* 'Kleidung' (RAMSTEDT: JSFOu. XXX, 3: 60); *käd-* 'anziehen'; *käfil-* 'angezogen werden'; *kädim* 'Kleid' (BANG—GABAIN, AnInd. 23); *kädgü* 'Bekleidung' (BANG—GABAIN—RACHMATI, TurfT. VI, 87) stb. (egyéb ujgur adatokra vö. A. CAFEROĞLU, Uygur sözlügü. Istanbul, 1934. 79) | Käs-yari *käd-* 'anziehen'; *kädgü* 'Kleid'; *kädil-* 'angezogen werden'; *kädrül-* 'ua.'; *kädrüs-* 'einander beim Anziehen helfen'; *kädük* 'Regenmantel'; *kädür-* 'anziehen, bekleiden'; *kädürsä-* 'zu bekleiden wünschen'; *kädüt* 'Kleidung, bes. für eine Hochzeit' | karag. *kedermen* 'anziehen, sich ankleiden' (CASTRÉN, Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre 93) | kojb.

kizerben, kézerben 'tragen, anziehen' (i. h. 95) | turki *ki-mak* 'to put on (clothes), to wear' (SHAW 177) | kumük *gij-* 'felvenni'; *gijin-* 'ua.'; *gijindir-* (causat.); *gijim* 'alak, forma' (NÉMETH: KSz. XII, 114) | karacs. *k'ij-* 'anziehen, anlegen (ein Kleidungsstück)'; *k'ijim* 'Kleidung' (PRÖHLE: KSz. X, 110) | bask. *kěj-* 'öltöni, felöltöni'; *kějém* 'öltözék' (PRÖHLE: KSz. V, 252) | alt., tel., kirk. *kijim* 'die Kleidung' (RADL. II, 1344) | jakut *kät, kätäbin* 'anlegen, anziehen, tragen'; *kätärd. kätärdäbin* 'einem Anderen Etwas anlegen, anziehen'; *kätärdilin, kätärdilläbin* 'angelegt, angezogen werden' (BÖHTL. 52).

Az oszmánliból való: szerb *djeisija* (< *gejai*) 'Anzug, Leibwäsche' (vö. MIKLOSICH: DWAW. XXXV, 113).

Mongol:

Irod. mong. *kedür-, ködür-* 'накидывать платье; ruhát felvenni' (VLAD., SravnGram. 151; GOL'ST., Slov.; RAMST., Verbst. 24); *kedürge, ködürge* 'köpönyeg' (uo.); *kejim, kijim* 'une chabraque, housse' (KOW. III, 2490) < *kedim | irod. oirat *ködör-* 'накинуть (платье)' (POZDN. 289); *ködörge, ködörgö* 'плащ, накидка' (uo.); *kijim* 'чернак, кичим' (i. h. 286).

Jövevények a mongolból: oszm. *käjim* 'eine Kriegskleidung, der Panzer' (RADL. II, 1151) | szag. *kejim* 'die Schabracke, Sattelunterlage' (uo.) | kirk. *käjim* 'die Pferddecke' (i. h. 1183); *käjim* 'ua.' (i. h. 1178) | perzsa کج و کج 'vestitus bellicus serico fartus' (VULLERS II, 803) | orosz *kičim* 'die lederne Schabracke' (Szibériában használatos szó; PAVLOVSKI).

A török *käd-, ked-* 'felvenni, felöltöni' igének szabályos származéka a magyar szó forrásául szolgáló *kedmän 'ruha', amelyet azonban közvetlen török forrásból még mindig nem tudunk kimutatni. A *-man, -män* jól ismeretes mint deverbalis és denominalis képző (vö. DENY, GramTurque 326—7, ZAJACZKOWSKI, Suffiksy 26). E képzőnek bennünket közelebből érdeklő funkciójával nemrég foglalkozott M. RÄSÄNEN, Türkische Nomina instrumenti auf -man (-män) und Entsprechungen in den slavischen Sprachen: Annales Acad. Sc. Fenn. XXVII, 273—6. — Különös figyelmünkre tarthat számot a dolgozatnak az a rész, amelyik a *-man, -män* képzős török és török eredetű szláv ruhanevekkel foglalkozik. Mindössze öt ilyen szó ismeretes eddig, azonban mind az öt meglehetősen nagy területen él. Ezek: 1. Oszm. *dolaman* 'Tuchkleider der Janitscharen; Kleid aus rotem Tuch, das die Tatarenoffiziere tragen' < : tör. (oszm.) *dola-* 'umgeben, umwickeln'; megvan a következő szláv nyelvekben: orosz *doloman, doliman*, kisorosz *dolomán*, lengyel *dolman, dotman, dotoman, dotaman*, cseh *doloman, dolman*, továbbá az oláhban *dolman, dolomana* (TIKTIN II, 560), a magyarban *dolmány* és az új-felnémetben *Dolman* (vö. RÄSÄNEN

dolgozatán kívül még BERNEKER. EtWb. I, 206). 2. Tör. *čakmān* 'Tuch, Mantel, gefütterter Rock' < tör. *čāk-* 'ziehen, anziehen'; törökből: orosz *čakmen*, kisorosz *čekmen*, *čekman*, lengyel *czekman*, *czechman*, oláh *cecmen* (vö. BERNEKER, EtWb. I, 139 és MIKLOSICH: DWAW. XXXVII, 22). 3. Csag., oszm. *soqman* 'Halbstiefel aus Leder oder Safian' | tob. *sükman* 'ein Rock aus Kameltuch, das Tuch, der Tuchrock' < : tör. *soq-*, *suq-* 'hineinlegen'; törökből: orosz *sukman*, kisorosz *sukmāna*, lengyel *sukmana*, bolgár *sukman*, oláh *sucman*, *suman*, magyar *szokmány* (vö. BERNEKER 139; MIKLOSICH: DWAW. XXXV, 160 és XXXVII, 22; ŞAINEANU, Inf. of. II, 327; TIKTIN III, 1524: CzF. V, 1397); — finnugor nyelvekben: osztyják *szjokmān*, *szjokmān*, *sukman*, *szumen*, *sūxmen-toul'* (PAASONEN: FUF II, 130); vogul *sūxmān*, *sūxmān*, *sōxmān*, *sūxm'n* (KANNISTO: FUF. XVII, 168; mordvin *suman*, *suma'n*, *šema'n* (PAASONEN: JSFOu. XV, 2: 50); votják *sukman*; zürjén *sukman* (WICHMAN: MSFOu. XXI, 95). Az eddigi kutatók egybefoglalták az itt tárgyalt 2. és 3. pontot, RÄSÄNEN azonban különválasztja, úgy látszik, helyesen. Jelentéstanilag ugyan nem volna kifogás az együvéfoglalás ellen (vö. oszm. *čakmā* 'grosse Stiefel' és 'Unterhosen'). hangtani okok azonban indokoltá teszik a különválasztást, noha bizonyos nehézségeket így sem tudunk kiküszöbölni. 4. Tör. *kedmān > magyar *ködmön* stb. 5. Alt., tel. *qarman* < : tör. *qar-* 'eindringen, einmischen' > orosz *karmān*. — Ide sorolhatjuk még: oszm. *duman* 'die Hosen' (RADL. III, 1798) ~? oszm., csag. *duvat* 'ein weites Oberkleid; die Decke' (uo.) | kkirg. *bešmen* 'rövid, csipőben vágott kabát' ~? kaz. *bišmāt* 'ein wattierter Rock' (i. h. IV, 1789); 'bő kaftán, tatár felöltő' (BAL. 160) > orosz *бумет* 'der Halbrock der Tataren'.

RÄSÄNENNEK a példái, melyeket néhány adattal kibővíteni próbáltunk, nemcsak a magyar *ködmön* -*man*, -*mān* képzőjét igazolja kellően ruhanévokban, hanem tanúbizonyságul szolgálhat arra vonatkozólag is, hogy a ruhanévek a legjellegzetesebb vándor műveltségzők közé tartoznak.

Bársony.

Csuvas, ó-csuvas eredetű votják és cseremis, továbbá orosz egyh. szláv adatok alapján GOMBÓCZ (MNY. VIII, 402—3; EtSz. I. 300—2; Rozwadowski-émlékkönyv 71 köv.) bolgár-török eredetűnek tartotta *bársony* szavunkat. Okoskodását fényesen igazolta a Maħmud al Kāšyari szótárából nemrég előkerült *baršn*, *baršun* 'Brokat' szó (GOMBÓCZ: MNY. XXIV, 344).

Kászari egyetlennek látszó feljegyzését a török régiségből egyéb adatokkal is megtámogathatjuk.

Ibn Muhannā 1924-i konstantinápolyi kiadásában 167. l. találjuk: *barčtn*, jelentése arabul *البرج* 'brokát'. Ugyanebben a szótárban a foglalkozásokról szóló fejezetben, 155. l. még egyszer olvasható a szó, nomen actoris-képzővel megtoldva: *barčtnčt*, arabul *حالد النج* '(brokát)szövő'. Mind a két előfordulás megtalálható Ibn Muhannā legújabb konstantinápolyi kiadásában is (vö. APTULLAH BATTAL, Ibnü-Mühennā lügati. Istanbul. 1934. 16). Már számos esetben bebizonyosodott, hogy a konstantinápolyi kiadás alapjául szolgáló kézirat jobb, megbízhatóbb, mint az, amelyből P. MELIORANSKIJ kiadta Ibn Muhannā-t (Arab filolog o tureckom jazyke. StPbg., 1900.). Így van ez most is. A MELIORANSKIJ-féle kiadásban teljesen hiányzik a *barčtnčt*, a *barčtn* helyett pedig *تارخا tarxa* alakot találunk, ami talán — mint A. BATTAL is javasolja — helyesen *بارتا barča*-nak olvasandó. A *barča* jelentése tudvalevőleg ugyanaz mint a *barčtn*-é, s GOMBOCZ szerint egyébként is szorosabb kapcsolat állhat fenn közöttük: a *barčtn* esetleg kicsinyítő képzős alakja a *barča*-nak (MNY. XXIV, 344).

Megtaláljuk szavunkat egy másik híres arab-török szótárban is, a XIV. századból való Abū Hayyān-féle Kitāb al-idrāk li-lisān al-atrāk-ban (vö. GOLDZIEHER: NyK. XXXIV, 130; ed. A. CAFEROĞLU. Istanbul, 1931. 39), szintén *barčtn* alakban és ugyanazon jelentéssel.

Kiegészíthetjük ezeket az arab-török adatokat egy ujjur nyelvi feljegyzéssel. A berlini Maitrisimit-töredékekben (98) a *barčtn* két rokonértelmű szó: a *torqu* és *iskirtti* társaságában fordul elő, mint a Türkische Turfantexte VI. kiadónak jegyzetéből (60) megtudjuk. (Megjegyezzük, hogy a kérdéses ujjur kézirat eddig kiadatlan, noha egyes részeit — német fordításban — már felhasználta F. W. K. MÜLLER, Maitrisimit und Tocharisch: SPAW. 1916. A Turft. VI.-ban kiadott Säkiz yükmäk-ben különben nem fordul elő a *barčtn*, mint az indexből következtetni lehetne.)

Ölt.

E szó török etimológiája NÉMETH GYULÁTÓL származik, aki „Régi török jövevényszavaink és a turfáni emlékek“ című dolgozatában (KCSA. I, 74—5) ujjur és oszmánli adatokkal egyeztette a magyar *ölt*-öt. Újabb anyagot adott és az egész jelentéstani szempontból csoportokra tagolta PAIS DEZSŐ, Ölt: KCSA. II, 460—3.

Szótörténeti pótléklul a következő adatokat csatolhatjuk még az eddigiekhez.

T ö r ö k:

Kún, tar., tel., alt., leb., sór, szag, kojb., kacs., küer., kirk., kking., ujb., csag., turki, oszm., karL., T. *il-* 'anhängen, aufhängen' (RADL. I, 1473); *ilin-* 'anhängen, hängen bleiben, sich an Etwas anhängen' (i. h. 1485) | tüm., tob. *iläk-* 'hängen bleiben, sich in einem Netze fangen' (i. h. 1479) | csag. *iläk* 'das Band, der Faden (zum Anbinden)' (uo.) | oszm. *ilik* 'das Knopfloch, die Knopöse' (i. h. 1484); *iliklä-* 'zukunft' (i. h. 1485) | kún, karL., T. *ilindir-* 'anhängen' (i. h. 1486) | karL., T. *ilinék* 'der Fallstrick, die Schlinge' (i. h. 1487) | alt., tel., leb., szag, kojb., kacs., sór, kirk., kking. *ilil-* 'aufgehäuft werden, hängen bleiben' (uo.) | tar., ujb., csag., turki, kún *ilis-* 'an etwas hängen bleiben; auf einander stossen, sich treffen, sich berühren; an einer Stelle anhalten, zögern' (uo.) | oszm. *ilisin-* 'hängen bleiben' (i. h. 1488); *ilistir-* 'anhängen, anbinden' (i. h. 1489) | jak. *il-* 'anknüpfen, einhängen'; *ilin-* 'sich anknüpfen, sich anhängen'; *ililin* 'angeknüpft, eingehängt werden' (BÖHTL. 37—8) | csag. *ilgä-* 'zukunft' (RADL. I, 1490) | kirk., csag. *ilgäk* 'ein (eiserner) Haken zum Aufhängen'; csag. *ilgäk* 'der Knopf' (uo.) | kirk. *ilgälä-* 'sich an etwas anhaken, verfängliche Reden machen, necken' (i. h. 1492); *ilgäläs-* 'dicht beieinander wohnen, nahe Nachbarn sein' (uo.) | kking. *ilgäläs-* 'dicht gedrängt' (uo.); *ilgir* 'der zu packen liebt, gern sich anhäkelt (ein lobendes Epitheton der Raubvögel)' (uo.) | kirk. *ilgiz-* 'aufhängen, anhängen' (uo.) | kaz., tob., bar. *ilt-* 'fortbringen' (i. h. 1493) | jak. *ilt* 'führen, tragen' (BÖHTL. 38) | kaz. *iltir-* 'fortbringen lassen, mit Jemand schicken' (RADL. I, 1494); *iltis-* 'beim Fortschaffen helfen, zusammen fortbringen' (uo.) | kirk. *ildir-* 'aufhängen, anhängen' (i. h. 1495) | alt. *ilbäk* 'ein grosser Haken' (i. h. 1497) | sór *ilbäk* 'die Oese, Schleife, das Bindeband' (uo.) | szag. *ilbiktä-* 'zubinden, zuknöpfen' (uo.) | turki *ilmä* 'der Kettenstich' (uo.) | oszm. *ilmäk* 'eine Schleife, ein Knoten' (uo.); *ilmäklä-* 'binden, befestigen, anknöten' (uo.) | néhány uigur elöfordulásra vö. CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü I, 67—8 || kirk. *il-* 'aufhängen' (RADL. I, 1374); *illin-* 'aufgehängt sein; hängen, hängen bleiben' (i. h. 1376); *ilintis-* 'aneinander hängen bleiben' (uo.); *ildir-* 'aufhängen lassen' (i. h. 1379) || kún, ujb., csag., karT. *ält-* 'fortbringen, fortführen, führen, fortsenden' (i. h. 824) | karL., T. *ältin-* 'fortgebracht, geschickt werden' (i. h. 826) | karT. *elt-* 'tragen, fortführen; liefern' (KOWALSKI 183); *eltin-* 'getragen, geführt, geschickt werden' (uo.).

M o n g o l:

Irod. mong. *ilege-* 'envoyer qc., déléguer' (Kow. I, 299); *ilegeldü-*, *ilegelte-* 'envoyer ensemble' (i. h. 298); *ilegelge-*

'ordonner d'envoyer' (uo.); *ilegege*- 'ua.' (i. h. 299); *ilegegül*- 'faire ordonner d'envoyer' (uo.); *ilegege*- 'être envoyé' (uo.) | irod. oirat *ilege*- 'послать, отправить, прислать' (POZDN. 25) | khalkha *ilge*- 'küldeni' (VLAD., SravnGram. 177) | burját *ilgändm*, *ilgenap* 'schicken' (CASTRÉN 94). Az *ilege*- ige¹ eredetileg *-ge*- képzős factitivum, azonban néhány esetben — mint már BOBRONIKOV is jelzi nyelvtanában (122) — a képző e funkciója teljesen elhomályosult, s megkövesedve az alapszóhoz tapadt. Ilyen még pl. a mong. *edege*- 'meggyógyul' is (vö. LIGETI: MNy. XXIX, 279) || irod. mong. *elgü* 'pendre, être suspendu, être accroché; suspendre, accrocher; se dit des oiseaux de proie lorsqu'ils enfoncent leurs serres' (KOW. I, 212); *elgümel* 'accroché, suspendu' (uo.); *elgüde* 'clou, crochet' (uo.); *elgügül*- 'ordonner de suspendre' (uo.); *elgügür* 'crochet, perche pour suspendre, clou' (uo.); *elgüde*- 'être pendu, accroché, attaché à' (i. h. 213); *ölge*-, *ölgü*- stb. (KOW. I, 536) | irod. oirat *ölgö*- 'повесить, развесить, вывесить, висеть' (POZDN. 40); *ölgötei* 'повешенный' (uo.) | bait, kobdói derbet *ölgö*- (VLAD., SravnGram. 152) | khalkha *ölgü*- 'ua.' (uo.) | burját *elgändm*, *ölgöndp* 'aufhängen' (CASTRÉN 92). — A VLADIMIROV idézte oszm. *ölgü* 'die Waage, das Maass' (RADL. I, 1254) nem tartozik össze a mongol adatokkal. Vö. ujj. *ölgüle*- 'mässen, abwägen' (i. h. 1254); *ölgülüg* 'gewogen, gemessen, passend' (i. h. 1255) | oszm. *ölö*- 'messen, ausmessen; schätzen' (i. h. 1257) | krími. ujj. *öltä* 'messen' (uo.) | csag., oszm. *öltäk* 'das Maass' (uo.) | krími, oszm. *öltü* 'das Maass' (uo.) stb. — A mong. *-gu*-, *-gü*- képző műveltető vagy szenvedő jelentésű és csak régi szavakban fordul elő (vö. RAMSTEDT, Zur Verbstammbildungslehre: JSFOu. XXVIII, 3: 16—7).

Mandzsú-tungúz:

Mandzsú *elge*- 'zügeln, am Zügel führen' (GABELENTZ 53; ZACHAROV 77) | tungúz *elga-m* 'вести овоз' (VASILEVIČ. Evenkijsko-russkij dialektologičeskij slovarj. Lgd., 1934. 163) | tungúz *élgokol* 'führe' (CZEKANOWSKI—SCHIEFNER 360) | szolon *elge* 'вести' (POPPE, Materialy po solonskomu jazyku 49) | barguzini tungúz *elge-ke*l 'ua.' (POPPE, Materialy dlja issledovanija tungusskogo jazyka 44) | goldi *elgt*, *elginai*, *élgokol* 'Führer' (GRUBE 11); *ölgöžam*, *elgašnem*, *ylganem* 'führen' (uo.); *elgyren*- 'fort- oder herbeiführen' (uo.).

Nem szorul bővebb bizonyításra, hogy a magyar *ölt* eredetileg nem volt ruházatkodási műszó.

¹ Utólag látom, hogy a Mongolok Titkos Történetében kizárólag az eredeti *ile*- használatos (vö. PELLISOT: T'oung Pao XXXI, 158). [Korr. jegyzet.]

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Gyomor.

A *gyomor* 'stomachus, ventriculus' legrégebb előfordulása-ként az OklSz. az 1252-i *Balbagumur* völgy nevét idézi, adatát azonban kérdőjellel kíséri, nem bizonyos ugyanis, hogy a kérdéses *gumur* csakugyan *gyomor*-nak olvasandó-e. A későbbi adatok közt *gyamor*, *giomraia*, *gyomra*, *gyomor* változatokat találunk (NySz.). A mai nyelvjárási alakok közül figyelmet érdemel a székelyföldi *gyamor* és a szlavóniai hangátvetéses *gyormom* (MTsz.).

A szó etimológiai magyarázataként VÁMBÉRY (Magyar és török szógyezések; NyK. VIII, 147) arra hivatkozva, hogy a „gyomor nem annyira stomachus, mint belső üreg jelentésében” ismeretes, egybeveti a csagatáj *tamur* 'ér belső üreg (p. o. *tagning tamurini atmak* 'a hegy üregét megnyitni)' szóval. Erre a szófejtésre kár szót vesztegetni.

BUDENZ: NyK. X, 118 VÁMBÉRY magyarázatát elveti, s helyette finnugor irányban keresve a szó eredetét az osztják *numir* 'rund' és vogul *numr* 'ovum (Ei, tojás)' szóra utal.

A vogul szóról KANNISTO (Die tatarischen lehnwörter im wogulischen: FUF. XVII, 142) kimutatta, hogy török, illetőleg tatár jövevény. KANNISTO pontosabb feljegyzésében a *numr* a következőképpen hangzik. TJ. TČ. *num'rtk*, P. *num'rtka*, VN. *num'rx*, VS. *num,rx*, LU. *num,rx* LM. *num,rx*. A török megfelelők — a KANNISTO felsorolta adatokat kiegészítve — a következők: tub. *numirtqa* | sor *nuburtqa*, *nbirtqa*, *nurtqa* | kojib., karag. *numurka*, *numurtka*, *numerka*, *numértka* (CASTRÉN—SCHIEFNER 104—5) | kirg. *jumurtqa* | kaz. *jomortqa* | özb. Qonrat *dzumürtqa* (saj. felj.) | baskir *jomortka* (PRÖHLE 236) | özb. Qat. *dzumərqa* (saj. felj.) | kirg. Orenb. *zumurtka* | kaz. *zomorka* (VOSKR. és OSTROUMOV, Tatarsko-russkij slovarj. Kazan, 1892. 81) | balkár *zumurtxa* (PRÖHLE: KSz. XV, 275 | tob., bar., csag., turki (SHAW) *jumurtqa* | csag. (KÜN. és PDC.), Kūšy. *jumurtja* | kumük *jumurtja* (NÉMETH: KSz. XII, 126 | kun *jumurtka* (CC. 277) | HOUTSMA *jumurtqa*, *jumurda* | karluk (Dārānā, Észak-Afgánisztánban) *jumurqa* (saj. felj.) | Ibn

Muhannā (ed. A. BATTAL 92) *jumurta* | oszm. *jumurta*, *jumurda* | bask. *jomortka* (KATAR.), *jomortka* (PRÜHLE) | kaz. *jomorqa* | tob. *jomortka*, *umirtka* (Kratkij russko-tatarskij slovarj. Na narečii tobol'skoj gubernii. Tobol'sk, 1904. 7, 15 | alt. *ǰimirtqa* | kar. T. *ǰimirtqa* | azerb. *ǰimirta* | csuv. *ǰǰmarda* | jak. *simt*¹ (BÖHTL. 163) és *simt*, *simt* (PEKARSKIJ 2462).

Az osztják *numir* 'rund' ma ismert pontosabb alakjai — mint azt ZSIRAI MIKLÓS volt szíves egybeállítani —: *nomir* *numri* 'rund'; *nomir-täk* '(rund-etark) ganz' (AHLQUIST 111); J. *nomrǰy* 'ganz', n. *ndä* 'kokonainen leipä'; K. *ǰamr*: n. *ǰaχǰm* 'dichter Heidewald' (PAAS.—DONN.); FD. *ǰǰmr*, Trj. *ǰǰmrǰx* 'heil unversehrt, ganz', V. *ǰǰmrǰx* stb. stb. (KARJ. OL. 55) ~ vog. *namər* stb. 'dicht' (KANNISTO, WogVok. 71).

Az osztják szó szintén török jövevény, noha nem szerepel PAASONENNEK az osztják nyelv török elemeiről írott munkájában (FUF. II). Az osztják *numir* 'rund' stb. szóval ugyanis a következő török adatok vethetők egybe: kirk. *jumur* 'rund, abgerundet, ohne Ecken, ganz rund' (RADL. IV, 177) | krm., csag. *jumur* 'rund' (RADL. III, 577) | csag. *jumru* 'arrondi, pelotonné' (PDC. 550), 'rund' (ŠS. ed. KÚN. 109) | oszm., krm. *jumru* 'rund, abgerundet, aufgeblasen, geschwollen; die Geschwulst, der Embonpoint, ein runder Auswuchs an Bäumen' (RADL. III, 583) | kel. tör. *jumru*, *jumri* 'purri; arrondi, rond, en forme de peloton, enflé, enlure' (ZENKER 976c) | csag. *jumri* 'rund, kugelförmig' (RADL. III, 583) | kirk. *jumuru* 'rund, cylinderförmig' (RADL. III, 577) | azerb. *jumurl* 'круглый' (S. M. GANIEV, Russko-tatarskij slovarj. Baku, 1897. 50) | kaz. *jemere* (RADL. III, 463), *jomor*, *jomcro* (BÁLINT 86), *ǰomoro* 'круглый, шарообразный' (OSTROUMOV 81) | bask. *jumiri* (KATAR. 104).

Látjuk tehát, hogy a *gyomor* javasolt finnugor eredeztetése sem jöhet szóba.

Afganisztáni özbek nyelvtanulmányaim során egyik nyelv-mesterem, egy Üsein nevű pásztor, a Qonrat törzs Qoldaula nemzettségéből, az emberi test részeinek felsorolásánál a *gyomor* tájékára mutatva azt *dzumir*, *dzumər* szóval jelölte meg, magyarázatul pongyola perzsa-sággal *χurt šikam*-nak („kis has“) fordította. Érthető, hogy azonnal *gyomor* szavunkra gondoltam, s körülményesen utánakérdeztem a szónak nemcsak nála, hanem egyéb, más törzsekből származó özbegeknél is. Csakhamar megtudtam, hogy a kérdéses testrészt a kabuli perzsa (tádzsik) nyelvjárásban *azār χāna* 'ezer ház' néven ismerik, a hazarák *kaura*-t mondanak, turkománul pedig *toquz qat*, *qǰrq*

¹ Az őstörök *-rt* ~ jakut *-t* megfelelésre vö. NÉMETH, Az ősjakut hangtan alapjai: Nyk. XLIII, 465, 111 §.

qat 'kilenc, illetőleg negyven rét' a neve. Ez utóbbi megjelölések egytől-egyig a kérődzők ú. n. recés (esetleg szásrétű) gyomrát jelentik. Mikor erre figyelmeztettem özbegemet, az azzal háritotta el kifogásomat, hogy ők sohasem láttak emberi belső részeket, csak állatiakat, mindenestre mind a kettőt egyként nevezik.¹ Maga az özbeg Q. *džumür* is nemcsak az emberi gyomrot jelenti, hanem természetesen az állati bendőt, illetőleg recés gyomrot is, sőt ez utóbbiból készített tömlőt is, pl. *džumürden ibinā aq saldām* 'a juhbendő-tömlőbe írótt tettem'. A *džumür*-t az afganisztáni özbegek közül ismerik a Laqai és a Dórmán törzsbéliek is, ellenben ismeretlen a Qatayan, a Parxanaçi és a maimanai Kahi törzs nyelvjárásában épúgy mint az afganisztáni és perzsiai turkomán és azeri nyelvjárások szókincsében.

Meg kell jegyeznünk, hogy az özbeg nyelv számos, egymástól hangtan, alaktan és szókincs tekintetében lényegesen különböző nyelvjárásokra oszlik. Az eddigi vizsgálódások kizárólag a khívai, bokharai és farghanai anyagra (de még annak sem egész terjedelmére) szorítkoztak, itt viszont az új Uzbekisztán-köztársaság megalakulása óta egyre alaposabban látnak neki a munkának. E. D. POLIVANOV² szerint három nagy csoportot különböztethetünk meg ezen a területen: 1. a farghanai átmeneti nyelvjárásokat, 2. az erős turkomán hatást mutató khívai nyelvjárást, 3. a tulajdonképeni özbeg vagy kipcsak csoportot. MENGES felosztása szerint³ az uzbekisztáni nyelv a következőképpen tagolható: 1. a) a városok nyelve, a csagatáj nyelv folytatója, b) a letelepedett és félig letelepedett lakosság nyelve, 2. a tulajdonképeni özbeg vagy kipcsak, a nomádok nyelve. Maguk az özbegek két nagy csoportra osztják nyelvüket, mégpedig a szerint, hogy a szókezdő *j*-t *j*-nek ejtik-e (*joqčī*), vagy pedig *j*-nek (*joqčī*). Uzbekisztánban a hivatalos nyelv *joqčī*, tekintélye ennek a nyelvnek régóta jóval nagyobb (ez volt az irodalmi nyelv is), mint a *joqčī*-é; *joqčī*-nyelvjárások Uzbekisztánban gyéren vannak képviselve, java-résük a mai Észak-Afganisztánban, főleg az ú. n. Afgán-Turkesztánban van otthon.

¹ A fentebb idézett özbeg és turkomán nyelvjárásokban az emberi gyomor jelölésére nincs más szó, csak az, amelyik az állati bendőt, illetőleg recés gyomrot jelenti. A kábuli perzsában a műveltebb osztályok nyelvében azonban már az irodalmi perzsa *ma'da(h)* használatos ebben az értelemben. Érdekes, hogy az afganisztáni mongol nyelvben bizonyos emberi testrészeket olyan szavakkal jelölnék, melyek az irodalmi mongolban, a nyelvjárásokban és a nyelvemlékekben csak állatokkal kapcsolatban használatosak. Pl. mog. Marda S *délaŋ* 'női mell, emlő' ~ irod. mong. *daleng* 'le pis, une tette' (Kow. III, 1716) ~ oir. *delŋ* 'Euter' (RAMSTEDT, KW. 86): mandzsu *delen* 'Drüsen im Kubeuter' (GAB. 42) | mog. M. *gūžan* 'has' ~ irod. mong. *gūjege* ~ oir. *gūžm* 'Wamme, Blättermagen' (RAMSTEDT, KW. 140).

² Izv. Ak. Nauk SSSR. 1929, 511 és köv.

³ Der Islam XXI, 144—5.

Világosan *joqđi*-nyelvjárás az afganisztáni Qonrat, a Dór-mán, a Qatayan, a Laqai, de látjuk, hogy ezek közül sem mindegyik ismeri a *džumar*-t. Kabulban alkalmam volt igen sok, különböző nyelvjárásokból való, Uzbekisztánból érkező egyént kikérdezni, de a szót nemcsak hogy nem használták, de nem is értették. Nem meglepő tehát, hogy ha JUDACHIN özbeg szótára (K. JUDACHIN, *Uzbeksko-russkij slovarj*. Tas-kent, 1927. X, 816, IV) szintén néma e tekintetben.

Az ily módon eleve ritkának látező özbeg szó azonban korántsem egyedülálló. A kirgizben, melyet szintén *joqđi*-nyelv-járásnak nevezhetünk, szintén ismeretes a szavunk: *jumur* 'der zweite Magen des Wiederkäuers' (RADL. IV, 177), *jumursaq* (< *jumurtaq) 'der zweite Magen der Wiederkäuer' (uo).

Azt hiszen, ide sorolhatjuk Maḥmod al-Kāšyari *jumur* ada-tát is, melyet ugyan kiadója, BROCKELMANN 'Ort, wo sich das Vieh wälzt' fordítással magyaráz, de aligha helyesen. Az ere-detiben (konstantinápolyi kiadás III, 7, 9) ugyanis ezt talál-juk: *مير المرغة و الحيوان* (a vokalizálást nyomdatechnikai okokból el kellett hagynunk) *jumur: al-mimra;atu ft al-ḥajavāni*. *Fi al-ḥajavāni* jelenthet (ritkábban) annyi is mint 'állatok által', de a leggyakoribb használat szerint a. m. 'az állatokban'. Az *al-mimra;atu*-t fordította BROCKELMANN 'letaposott hely'-nek, illetőleg 'helynek, ahol fetrengenek'. A fordítás alapja az arab *مرغ maraġ* A. If. *marġ* 'Gras abweiden; im Gras stehen; mit Oel salben; e. S. im Kothe wälzen beschmutzen; Schaum, Rotz auswerfen . . . 5. sich wälzen (Pferd); sich mit Oel salben; sich beschmutzen' (WAHRMUND II, 770—1), ennek egyik parti-cipialis alakja *ممرغ mumarraġ* *ممرؤغ mamrūġ* 'mit Oel beaalbt, be-schmutzt' (i. h. 908), és minden bizonnyal 'lehevert, legázolt'. Van azonban az arabban egy szó, melyet itt helyénvalóbbnak gondolok: *ممرغة*, új-arab kiejtése *mimraġe*, jelentése pedig 'Blind-darm' (WAHRMUND II, 908), 'intestin caecum' (BELOT 765). Az arab szó átkölcsönződött az oszmánliba is *mumraġa* 'the coecum' (REDHOUSE 1979) alakban.¹

A török *jumur* és *jumur* származék, alapszava és annak egyéb származékai a következők.

Tar., kun, alt., uġ., oszm., csag., turki *jum-* 'zusammen-

¹ Maguk az arab lexikográfusok a *mimraġah* szót, úgy látszik, csak 'vakbél' értelemben ismerik; legalább is a legnagyobb arab szótár, amelyhez pillanatnyilag hozzáférlek, a Muḥit al-Muḥit, nem említ más jelentést. A szó alakja is ellene szól BROCKELMANN fordításának; a cselekvés helyét kifejező igeneveknél (látezőlag ilyennek veszi BROCKELMANN Kāšyari kifejezését) a praefixum magánhangzója *a* (l. pl. WRIGHT, *A Grammar of the Arabic Lan-guage*³ 1, §§ 221—227). Azt az értelmet, amelyet BROCKELMANN *mimraġah*-nak tulajdonít ('hely, ahol az állatok hemperegnek') az arab szótárak szerint *marāġ*, *marāġah* és *mutamarrāġ* képzések fejezik ki. (Ebből a *marāġah* szóból származtatja Balāduri [Futuh 330] az ūđarbaiġani Māraġha város nevét). TELEGI ZSIGMOND.

drücken, zudrücken (die Augen, den Mund)' (RADL. III, 574) | tel. *jum-* 'ua.' (uo.) | kirg. *jum-* 'zudrücken, zumachen (Mund und Augen); die Finger fest zusammendrücken, festhalten' (RADL. IV, 175) | karacs. *jum-* 'zumachen zudrücken (die Augen)' (PRÖHLE: KSz. X, 149) | kaz. *žom-* 'сжимать, смять, жмурить (глаза)' (OSTROUMOV 80) | leb. *jim* 'die Augen schliessen' (RADL. III, 500) | tub. *nim-* 'die Augen schliessen, zudrücken' (i. h. 632). Ehhez az alapételelemhez csatlakozó származékok: csag., oszm. *jumuq* 'zagedrückt, geschlossen (von Mund und Augen)' (RADL. III, 577) | alt., tel., ujj. *jumul-* 'zusammengedrückt, geschlossen sein' (i. h. 579) | oszm. *jumulu* 'geschlossen, zugemacht' (i. h. 580) | tel. *jumuš* 'die Augen schliessen sich, fallen zu' (uo.) | tel. *jumüstür-* 'die Augen zudrücken' (i. h. 581 | csag. *jumtur-* 'zudrücken lassen' (i. h. 584) | oszm., csag. *jumdur-* 'die Augen zudrücken lassen' (uo.) | kar. T. *jumčuqla-*, kar. L. *jumcuqla-* 'mit dem Wimpern blinzeln' (i. h. 585) | tar *jumčik* 'das Blinzeln' (uo.) | kar. T. *jumčuq*, kar. L. *jumcuq* 'ua.' (uo.) | kirg. *jumulaŋgü* 'seine Augen zudrückend' (RADL. IV, 178).

Az alapjelentésből fejlődött következő nagyobb és fontosabb csoportokat emeljük ki.

A) 'Kerek, gömbölyű; gombolyag, golyó; daganat; gördülni; gombolyítani; megdagadni'. Idetartozik mindenek előtt a fentebb már tárgyalt *jumur*, *jumri* szócsoport. Továbbá: oszm. *jumaq* 'der Knäuel, Klumpen' (RADL. III, 574) | tel. *jumaq* 'der Bactrog' (i. h. 575) | oszm. *jumaqla-* 'auf einen Knäuel aufwickeln, zusammenballen' (uo.) | oszm. *jumaqlan-* 'einen Knäuel, Klumpen bilden, zusammenballen' (uo.) | tel. *jumaqta-* 'kneten' (uo.) | bar. *jumar* 'der Knäuel, Klumpen' (uo.) | bar., krm. *jumarla-* 'auf einen Knäuel aufwickeln, rollen' (uo.) | kar. *jumarlan-* 'rollen' (intr.) (uo.) | kar. *jumarlandir-* 'wälzen' (uo.) | krm. *jumalaq* 'die Kugel' (i. h. 576) | bar. *jumalaq* 'kugelförmig' (uo.) | csag. *jumalan-* 'rollen, sich wälzen' (uo.) | csag. *jumalat-* 'rollen, wälzen' (uo.) | oszm. *jumur-* 'anschwellen, klumpig oder knotig werden' (uo. 577) | kkirg. *jumurla-* 'drehen, rollen, wälzen' (uo.) | oszm. *jumurjaq* 'die Postbeule, die Beulenpest' (i. h. 579) | tar. *jumulaq* 'rund, kreisrund, kugelförmig; die Kugel' (uo.) | tar. *jumulaqla-* 'rund werden' (uo. 580) | tar. *jumulaqlandir-* 'rollen, wälzen' (uo.) | tar. *jumulaqlat-* 'rund machen' (uo.) | alt., csag. *jumyaq* 'der Kloss, das sich in der Hand zu einem Klosse zusammengedrückte' (uo.) | alt. *jumyaqas* 'ein kleiner Kloss' (uo. 582) | csag. *jumyaqta-* 'einen Kloss machen, einen Kugel machen' (uo.) | alt. *jumyaqta-* 'zu einem Kloss zusammenballen, kneten' (uo.) | alt. *jumyaqtan-* 'sich zu einem Klosse zusammenballen' (uo.) | oszm. *jumyar-* 'geschwollen, klumpig werden' (uo.) | tel. *jumyar-* 'kneten' (uo.) | kun *jumyalaq* 'die Kugel' (uo.) | oszm., csag. *jumru-* 'anschwellen' (i. h. 583) | oszm. *jumruluq* 'die Geschwulst, Anschwellung, die

Kugelförmigkeit' (uo.) | oszm. *jumruja* 'rundlich' (i. h. 584) | oszm. *jumrujaq* 'die Pestbeule' (uo.) | turki *jumalaq* 'round, spherical' (SHAW 206) | turki *jumalamaq* 'to roll about' (uo.) | turki *jumalaqmaq* 'to make round' (uo.) | turki *jumyaq* 'a ball of thread' | turki *jumurmaq* 'to throw down, to overthrow (a wall or building)' (uo.) | turki *jumuruq* 'ruinous, in a ruinous condition' (uo.) | kirg. *jumarla-* 'zu einem runden Klumpen zusammendrücken, zusammenballen' (RADL. IV, 175) | kirg. *jumarlaq* 'der Klumpen, der Kloss' (uo.) | kirg. *jumala-* 'einen Ball bilden, rund werden, eine kugelförmige Gestalt annehmen; herabrollen' (i. h. 176) | kirg. *jumalaq* 'rund, kugelrund; die Kugel, das Kügelchen, der Schafmist; die Eichel des Penis, die Eier in den Hoden' (uo.) | kirg. *jumurda-* 'rund machen' (uo.) | kirg. *jumurdan-* 'rund werden, sich abrunden, einen Cylinder bilden; einen dünnen Leib bekommen, schlank werden (von Pferden)' (i. h. 177). Lehet, hogy idesorolandó a fentebb már szintén tárgyalt *jumurtqa* stb. 'tojás' szó is, de az sem lehetetlen, hogy inkább közvetlenül a *jum-* 'nyomni' alapszó származékának tekintendő. Ugyanez a helyzet a *jumur-*ral is: lehet, hogy gömbölyded alakjáról kapta e nevet, lehet, hogy a belekerült ételt nyomkodó, préselő szerepe játszott közre az elnevezésnél.

B) 'Lágy, puha'. Oszm. *jumušaq*, *jumšaq* 'weich, milde' (RADL. III, 581, 585) | oszm. *jumušqarlıq* 'weich, biegsam, was sich hämmern lässt; zehe, klebrig' (i. h. 581) | csag., turki. tar. *jumša* 'weich werden, weich machen' (i. h. 585) | bar. *jumža-ua.* (uo.) | csag., tar., kun *jumšaq* 'weich, milde' (uo.) | bar. *jumžaq* 'ua.' (uo.) | bask. *jomšak* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. V, 236) | karacs. *jumušaq* 'weich, biegsam' (PRÖHLE: KSz. X, 150) | kumük *jumušak*, *jumšak* 'puha, lágy' (NÉMETH: KSz. XII, 126) | balkár *zumušaq* 'weich, sanft anzufühlen' (PRÖHLE: KSz. XV, 275) | kirg. *jumša-* 'weich werden, aufweichen (intr.)' (RADL. IV, 178) | kirg. *jumšaq* 'weich, erweicht, milde, gelassen, freundlich' (uo.) | szag. *ĵimjāk* 'weich' (RADL. III, 533) | kojb., kacs. *ĵimjaq* 'weich' (o.) | kar. T. *ĵimšaq* 'ua.' (i. h. 501) | kar. L. *ĵimšax* 'ua.' (uo.) | tel. *ĵimzal* 'ua.' (uo.) | krm., türk *ĵimšaq* 'ua.' (uo.) | tel. *nimža-* 'weich werden' (i. h. 632) | tub. *nimžaq* 'weich' (uo.) | még számos, ebbe a jelentéstani körbe tartozó egyéb származék.

C) 'Ököl'. Oszm., csag. *jumruq* 'die Faust, der Faustschlag' (RADL. III, 583) | oszm. *jumruqla-* 'Faustschläge versetzen, mit der Faust kneten' (uo.) | karacs. *jumduruq* 'Faust' (PRÖHLE: KSz. X, 149) | csag. *jumruq* 'poing' (PDC. 550) | kumük *jumuruk* *jumruk* 'ököl' (NÉMETH: KSz. XII, 126) | balkár *zunduruc* 'die Faust' (PRÖHLE: KSz. XV, 275) | stb.

A török szó megfelelője ismeretes a mongolban is. Íme néhány adat: irod. mong. *jimii-* 'comprimer, presser; boucher (l'ouverture), fermer (bouche)' (Kow. III, 2349) (a mongol

magashangú alak az első *-i-* hatása alatt keletkezett) | monguor *bzimu-* 'fermer (bouche), se fermer (fente)' (DE SMEDT—MOSTAERT 88; az irod. mong. megfelelők között *jumuyi-*, *jimuyi-* és *jmii-* alakokat idéz) | ordosz *dzumu-* 'saisir à la façon d'une tenaille, prendre avec une tenaille' (MOSTAERT, Textes oraux ordos: Monumenta Serica. Peip'ing, 1937. 657) | oir. *džimi*, *džumi* 'fest geschlossen sein (Mund, Lippen)' (RAMSTEDT, Kalmükisches Wb. 111) | stb.

A *gyomor gyomrot* hangátvetős töve magyar jelenség, és ugyanúgy magyarázandó, mint a *sátor* ~ *sátrak*, *bátor* ~ *bátran*. A magyar szó forrása tehát világosan egy török *jumur*. Szókezdő *gy-*jét tekintve ugyanabba a csoportba kell sorolnunk, ahová *gyalom*, *gyárt*, *gyapju*, *gyertya*, *gyúr* stb. tartozik. Az eddigi felfogás szerint minden ilyen szó török jövevényszavaink legrégibb, ó-csuvasos jellegű rétegébe tartozik. Hogy azonban az ós-török *j-* ~ magyar *gy-* megfelelés nem kizárólagosan bolgár-török kölcsönzési kritérium, arról egy más alkalommal kívánunk szólni.

Gyomor. A MNy. jelen számában megjelent *gyomor* szóról írt cikkemhez pótlólag megjegyzem, hogy — mint utólag látom — MUNKÁCSI BERNÁT a KSz. X. 347. l. egy rövid kisebb közleményben a magyar *gyomor* t egybevetette a kirgiz (KATARINSKIJ) *žumur*, *žumuršaq* 'a kérődzők második gyomra' szóval. Ez a kirgiz *žumur* természetesen azonos a *jumur*-ral. Hasonló nyelvjárási változatokat — a szókezdő mássalhangzót illetőleg — a volgai (kazáni) tatár nyelvjárásokban találunk.

Régibb török jövevényszavaink magyarázatához.

Kanyaró.

Kanyaró szavunkat MUNKÁCSI (NyK. XXI, 118) származtatta törökből. Megfelelői — az eddig idézett török nyelvi adatokat kiegészítve — a következők: oszm., kaz. *qizamiq* 'Masern, Scharlachfieber' | csag. *qizamuq* 'Hautkrankheit mit Fiebererscheinungen' | özb. *qizamiq* 'корь' (JUDACHIN 509).

Törökből: cser. *k'zámšk* 'Masern' (RÄSÄNEN: MSFOu. L, 39) | vog. TJ. *ḡasà'màḡ*, TČ. *ḡasà'màḡ*, AK. *ḡasəməḡ*, KK. *ḡàsəməḡ*, FK. *ḡəsəməḡ* 'Masern' (KANNISTO: FUF. XVII, 117).

A török *qizamiq* 'kanyaró' a *qiz-* 'vörösné lenni, kivörösödni' (illetőleg *qiza-*) származéka; a *-miq* deverbális és denominális képző jól ismert, vö. oszm. *tirmiq*, *kesmik*, *qumuq* stb. (DENY, Gram. 582). Valószínűleg ezzel a *qiz-* tövel függ össze Kāšr. *qizlamuq* 'eine Art Geschwüre'.

Ugyanennek a betegségnek nevét más török adatokban a különben szintén *qiz-* 'izzani' tőből származó *qizil* 'vörös' további képzései fejezik ki. Pl. a csag. *qizilca* | kazak *qizilša* (IL'MINSKIJ 177) | bask. *qizilša* | tob. *qizilca* (Kratk. sl. 245) | azerb. *qizilja* (GANIEV 49, 138) | bar. *qizilzuq* | csuv. *ḡərləḡən*. Csuvás jövevény a cser. RAm. *ərləḡən* 'Masern, Röteln', Krok. *irliḡən*, Tr. *erleḡəndəš* 'mit Masern bedecken' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLIX, 127). Török > perzsa *qiziljah* 'vörös kiütés' (W a ṣ ṣ ā f, bombayi kiad. p. 690).

GOMBOCZ „Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink“ című munkájában (58) még erősen kételkedő álláspontot foglalt el az egybevetés helyességét illetőleg. Felvette ugyan a szójegyzékbe a *kanyaró*-t, de az egész címszót zárójelbe foglalta, mert „még ha feltesszük is, hogy a m. *kanyaró* eredetibb *karamó* helyett van (vö. *kanyarodik* ~ *karamodik* MTsz.), az első szótág *a*-ja akkor is magyarázatlan marad“.

Ez a kételkedő felfogás valamennyit enyhülhetett, mert BTLw. szójegyzékében már minden megjegyzés nélkül szerepel a szó (90), a hangtani részben viszont még mindig utal ugyanerre a megfeythetetlen nehézségre. Ez a kellően meg nem magyarázható első szótagbeli török *-i-* ~ magyar *-a-* megfelelés megvan különben még két másik szavunkban is, a *gyalom*-ban

(<? tör. *jilim) és a *sajt*-ban (<? tör. *ilyit) GOMBOCZ végső magyarázatképen arra utal, hogy voltaképen a három magyar szó török eredete nem teljesen kétségtelen.

A *gyalom*-mal kapcsolatban már MUNKÁCSI hivatkozott az árja *jalam* 'Netz, Fangarn' szóra; a *sajt* kéttagú török forrás-alakja mellett pedig van az oszétban is egy, azonos jelentésű, egytagú szó, a *éiyd*. Kifogástalan magyarázat azonban ez időszerint ebben az irányban sem kínálkozik.

A *kanyaró* törökségében. úgy látjuk, mindennek ellenére nincs okunk kételkedni, mindössze az annyi nehézséget képező török *qizamīq*-ből való származtatást kell elejtenünk.

Az afganisztáni özbeg Qongrat nyelvjárásban 'kanyaró' jelentésben *qaraməq*-ot hallottam. Ennek a nagy török szótárainkban elő nem forduló ritka szónak az igazolására van más adatunk is. Šejx Sulejmān csagatáj szótárában találjuk ugyanis a következő tételt (konstantinápolyi kiad. 215 l., KÜNOS 120): قراغرىقى – بر نوع خستهكدر * قراموق * قراموق *qarayriqi: bir nev' xastaltiq-dir; qaramuq; qizamuq*, vagyis: 'egy fajta betegség, *qaramuq* („kanyaró“), *qizamuq* („kanyaró“)' KÜNOS fordítása ezúttal helyes: 'eine Art Krankheit; Masern'.

Šejx Sulejmān adata két szempontból is érdekes. Először: magyarázatként előfordul nála is a ritka *qaramuq* 'kanyaró' szó; ismeretes, hogy ŠS. csagatáj szavaiban igen sok az özbeg (ritkábban: turkomán) szó; ezt, úgy látszik, annak idején nem vette észre KÜNOS, innen rengeteg értelmezésközi tévedése. De érdekes maga a ŠS. közölte csagatáj szó is, mert arra világít rá, hogy a 'kanyaró' török neve az özbegben és a csagatájban nem a 'vörös' melléknévvel vagy a 'vörösség'-gel függ össze, hanem a fekete színhez csatlakozik. A *qaramuq* époly melléknévi származék, mint a teleut *alamīq* 'bunt, buntscheckig' (RADL. I, 370) < *ala* 'ua.', a csag. *qarayriqi* pedig < *qara* 'fekete' + *ayriqi* 'betegség' (vö. tör. *ayri*, *ayriy* 'betegség').

A csagatáj és özbeg *qarayriqi* és *qaramuq*, *qaraməq* szavának a *qara* 'fekete' melléknévvel való összefüggése a himlőre utal és épúgy magyarázandó, mint pl. a kanyaróhoz tünetileg hasonló egyéb gyermekbetegségek nevei közül a magyar *bárányhimlő*, vagy a német *Windpocken*.

Mindezek alapján indokoltnak látjuk, hogy *kanyaró* szavunkat ne a török *qizamīq*-ből, de az azonos jelentésű *qaramīq*-ből származtassuk.

Berke.

Alakváltozatai: *berke*, *berge*, *birke*, *börke*, *bürke*, *bürke*; az első adat a XVI. századból való. Jelentései: 1. 'julus, nuca-mentum, panicula; Kätzlein an den Bäumen, Palmzweig'; 2. 'nux pinea; die Strobil'; 3. 'kukorica virága, kalásza'; 4. 'virgultum; Gebüsch, Gesträuch'; 5. 'vimen; Binderute'.

Az EtSz. I, 372 szerint elfogadható magyarázata nincs. — MUNKÁCSI a magyar szót kicsinyítő képzős alaknak fogva fel a tob., krími *bür* | kaz. *börö* | bask. *büre* 'Knospe' | alt. *pür* 'Blatt, Knospe, Ästchen' adatokkal vetette egybe. GOMBOCZ: MNy. III, 65 nem fogadta el ezt a magyarázatot, mert: 1) a jelentés sem egyezik kielégítő módon, 2) a feltett magyar *ber képzőtlen alaknak semmi nyoma nincs a régiségben. — SZARVAS: Nyr. XX, 534 a *barka* változatának tartotta a *berké*-t, de az EtSz. szerint ez sem fogadható el, mert e feltevés a nyelvtörténeti adatokkal ellenkezik. — GOMBOCZ maga (BTLw. 212) arra gondolt, hogy a *berke* talán a *birke*, *birka* 'Schaf' szóval függ össze, mint pl. a német *Kätzlein* ~ *Katze*, francia *chaton* ~ *chat*.

Azt hisszük, hogy *berke* szavunk mégis török eredetű, csakhogy természetesen nem a *bür*, *pür* alakokkal függ össze, mint MUNKÁCSI gondolta, hanem a következőkkel:

Ujgur *bärkä*, *bärgä*, *birgä*, *brkä* 'Rute' (BANG—GABAIN, Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte 14). A TT. kiadói különben egybeállították e szó egyéb előfordulásait is a régebbi ujgur írásos szövegekből. Megvan a szó: a Chuastuanift, Maitrisimit-töredék, Suvarnaprabhāsa, Qutadru Bilig több helyén (vö. TT. IV, 18). Magában a TT.-ben előfordul a IV, 10 és V, 93-ban. Egyik másik helyen 'Geissel' jelentése is van. Megtaláljuk továbbá a TT. VI, 110—1. sorában a *bärkä qayt* hendiadyoinban, jelentése 'Stockschläge'. A hendiadyoin második tagja érdekes értelmezésünk szempontjából is. Kāšyari szerint ugyanis *qayt* a. m. 'frische Weidenweige, mit denen man die Weinstöcke aufbindet' (141). A *bärkä* szó megvan magánál Kāšyarinál is, jelentése 'Geissel' (35).

A törökségből ez idő szerint más adatot nem ismerek, azonban megtaláljuk szavunkat a törökkel rokon nyelvekben is.

Irod. mong. *beriyē* 'bâton, perche, gaffe, balance, un manche de fouet' (KOW. II, 1127) | régi irod. mong. *berige*, *berege* 'ua.' | oirat *berē* 'Stab. Stock' (RAMST., KW. 42) | tungúz *bärgä* 'Peitsche' (CASTRÉN 95) | barg. tung. *berege* 'бурт' (POPPE 39).

A török-mongol szó eredete nem világos. A TT. kiadói a latin *virga*-val hozzák összefüggésbe, szerintük ez a római háborúk útján került volna az irániakhoz, onnan pedig a törökökhöz (TT. IV, 19). Ez a feltevés kissé amúgy is kalandos, de valószínűségéből még jobban veszít, ha figyelembe vesszük a mongoi változatot is. RAMSTEDT a kazáni *bär*- 'schlagen' szóhoz kapcsolja a mongol adatokat (az ujgurt még nem ismerhette). Ez a magyarázat már valószínűbb, a kazáni szó megvan a csuvasban is: *pər*- 'dob, lő; ver' (PAAS. 95). Az egyetlen esetleges nehézség az, hogy talán a török *ber*, *bir*- 'ad' igeének valamilyen lokális jelentéstani változata a csuvas és a

kazáni adat, viszont ezzel szemben a vokalizmus eltéréésére lehet hivatkozni.

Magyar szempontból még annyi a megjegyzendő, hogy a török *bärkä*, *bärgä* jelentésanilag a magyar *berké*-nek csak fentebb idézett 4., 5. és talán első jelentésével egyezik, a másodikkal és a harmadikkal nem. Azonban az is lehetséges, hogy magyar jelentéstani fejlődéssel van itt dolgunk, vagy pedig két azonos hangzású magyar szót soroltunk egy rovatba.

Tok.

MUNKÁCSI: KSz. XIII, 359—60 (Ung. *tok* 'Stör') a toboli *togo*, توغو *tuju* alapján török eredetűnek mondotta *tok* szavunkat. A megfejtést hangtani nehézségek miatt nem fogadta el GOMBOCZ. Nemrég NÉMETH: MNy. XXXIII, 140 meglelte ugyanezt a halnevet a turkománban *duqi* alakban, s bizonyította vele, hogy a toboli -g-, -γ- nem lehet akadály, mert a turkománban -q-t találunk ugyanabban a szóban.

Rá szeretnénk mutatni most arra, hogy a toboli *togo* (RADLOFF *tuju* alakja pontatlan, illetőleg GIGANOV توغو adatának önkényes olvasata) különös alakja az őstörök (és türk-ujgur) típusú *tuqu-val szemben kifogástalanul megmagyarázható.

Előre kell bocsátanom, hogy újabb megfigyeléseim alapján a török nyelvek osztályozását hangtanilag is lehetségesnek látom. Régebben kielégítő osztályozás híján a gyakorlati jellegű földrajzi csoportosítást fogadtam el másokkal együtt magam is (vö. MNy. XXX, 45). Ez új, hangtani kritériumok alapján elgondolt rendszerben — többek közt — két igen fontos csoportot különböztetek meg: 1) úz-típusú nyelvek, ide tartozik az oszmánli, azerbajdzsáni, bizonyos krimi nyelvjárások, turkomán, szeldzsuk; 2) kipszak-típusú nyelvek, ide egész sereg nyelv sorolandó: a kun, karaima, kazáni tatár, miser, baskir, kumük, karacsáj, balkár, kirgiz stb. Az egyes nagy csoportokon belül bizonyos al-osztályok különböztetendők meg.

A kipszak-típusú nyelvek közé tartozik a toboli is.

A kipszak-nyelvek közös hangtani sajátága a türk-ujgur és úz-nyelvi szóközépi -k-, -q-val szemben mutatkozó -g-, -γ-. Ezúttal mindössze néhány idevonatkozó toboli példára utalunk (adatainkat a toboli *Kratkij slovar*ból idézzük): *sigez* 'nyole' ~ Kášt. *sákiš* | *tugis* 'kilenc' ~ K. *toqiz* | *pagir* 'rész' ~ K. *baqir* | *sugir* 'vak' ~ egyéb tör. *soqur* | *sagal* 'szakál' ~ K. *saqal* | *ugituc* 'tanító' ~ K. *oqit-* 'olvastatni' | *tegence* 'szabó' ~ K. *tik-* 'varrni' | *tagi* 'még' ~ K. *taqi* | *uges* 'ökör' ~ K. *öküz* | *jaga* 'gallér' ~ egyéb tör. *jaqa* | stb. Ide tartozik a tob. *togo* szó -g-je is.

A vokalizmus tekintetében szintén megnyugtató feleletet nyerünk. A kipszak-nyelvek egy részében ugyanis, pl. a kazáni

tatárban, baskírban stb. a türk-ujgur és úz nyelvi *-u*-val szemben *-o*- (*-ø*)-t találunk. (A türk-ujgur, úz-féle nyelvek *-o*-jának viszont *-u*-fajta hang a reflexe.) Ugyanezt figyelhetjük meg a toboliban is. Pl.: *torna* 'daru' ~ K. *turna* | *kontos* 'vidra' ~ K. *qunduz* 'hód' | *kojaš* 'nap' ~ K. *qujaš* | *joltos* 'csillag' ~ K. *julduz* | *kort* 'féreg' ~ egyéb tör. *qurt* | *jomsak* 'puha' ~ egyéb tör. *jumsaq* | *komlo* 'homokos' ~ egyéb tör. *qumly* | *ollo* 'nagy' ~ egyéb tör. *uluy* | *koš* 'madár' ~ egyéb tör. *quš* | *porcak* 'borsó' ~ K. *burtaq* | *tos* 'só' ~ K. *tuz* | stb. Ebbe a példasorba tartozik a toboli *togo* két *o*-ja is, a türk-ujgur, továbbá az úz-típusú nyelvekben szabályszerű megfelelője az *-u*-.

A turkomán alakkal kapcsolatban mindössze annyi a megjegyzésünk, hogy a szókezdő *d*- az őstörök *t*-vel szemben nemcsak turkomán sajtáság, hanem jellemző valamennyi úz-típusú nyelvre is. Az úz-nyelvekben az őstörök szóközepi *-q*-, *-k*- változatlanul megmarad. A vokalizmusban nincs különösebb magyarázni való.

Tok szavunk forrásául kikövetkeztetett **tuqI*, **tuqu* tehát teljesen kifogástalan, noha mindössze két, egymástól lényegesen eltérő alakú adatunk van a szó török előfordulására.

NÉMETH GYULA rámutatott arra, hogy a magyar *tok* halméven nincsen határozott bolgár-török kritérium. Valóban, a szóvégi *-I*, *-u* eltűnése a magyarban ment végbe, ez tehát csak magyar régiség-jegy, mely azt bizonyítja, hogy a török **tuqu*, **tuqi* szónak akkor kellett nyelvünkbe kerülnie, mielőtt még az *e* fajta rövid szóvégek eltűnése a magyarban befejeződött volna. A szegényesnek látszó két adatnak van azonban még egy másik közvetett vallomása is: a *tok* halmév a magyarban nem lehet sem kun-beenyő (kipcsak-típusú), sem úz nyelvi jövevényszó. Ezzel a kirekesztő eljárással közelebb jutottunk egy lépéssel NÉMETH GYULA feltevéséhez, hogy t. i. bolgár-török hangtani kritérium híján is bolgár-török eredetűnek tartja a magyar *tok* szót. Minthogy sem a kun-beenyő, sem úz nyelvi kölcsönzés nem jöhet szóba, mai ismereteink alapján most már csak két nyelvre gondolhatunk: a bolgár-törökre és a kazária. A bolgár-török credeztetés ellen hangtani szempontból semmi kifogás nem merül fel, a kazár-kabar nyelvet pedig ez idő szerint nem ismerjük.

Megjegyezzük, hogy a csuvasban a *tok* halmév ismeretlen, illetőleg a PAASONEN szótárában elő sem fordul ennek a halmév neve. NIKOL'SKIJ orosz-csuvas szótárában pedig *sárpák-sár pulä* tulajdonképp a m. 'szálkátlan hal' a *tok* neve (370).

A turkomán *duqI* jelentése nem 'tok', de 'брыра, Weissfisch'. NÉMETH GYULA szerint ez a jelentésbeli eltérés nem okozhat nehézséget, mert voltaképpen ugyanarról a hal-fajtról van szó. Ennek megerősítésére hivatkozom a 'tok' azerbajdzsáni *agbalig* 'осетръ' nevére (GANIEV 82); ez a szó eredetileg szintén 'fehér hal'-at jelent.

A török szókészlet története és török jövevényszavaink.

Gyöngy.

Mindenki egyetért abban, hogy legrégibb török jövevényszavainknak alapvető fontosságot kell tulajdonítanunk mind nyelvünk története, mind őstörténetünk szempontjából. Ebből magyarázható az az általános érdeklődés, melynek örvedetes eredménye, hogy vele kapcsolatban a legtöbb lényeges kérdés már felvetődött, és mindenesetre valamennyi jövevényszó-csoportunk közül ezt ismerjük a legjobban.

Az itt elért eredmények sem véglegesek azonban, az alapvető kérdések sincsenek lezárva. Úgy látszik, erre hosszú ideig nem is kerül sor, mert a vizsgálódások egyik legfontosabb elemét jelentő új és régi török nyelvi anyag még mindig gyarapszik, azonkívül a török nyelvek története (altaji, uráli stb. kapcsolatok, a török szókészlet története) területéről is egyre hasznosabb segítséget kapunk.

A török szókészlet történetének a kutatása, úgy látom, különösen figyelemreméltó eredményeket ígér. Előadásaimban már több mint egy évtizede számos alkalommal rámutattam arra, hogy legrégibb török jövevényszavaink forrásául szolgáló szavak történetének összeállítása — vázlatos formában is — két érdekes tanulsággal szolgál. Az egyik az, hogy kérdéses szavaink tekintélyes része jövevényszóként megtalálható a magyaron kívül bizonyos szláv (orosz, lengyel), balkáni (dél-szláv, bolgár, román, albán, görög), finnugor (obi-ugor, permi, volgai finnség), egyik-másik szamojéd nyelvben, sőt a mongolban, a mandzsuban sem tartozik az eredeti altaji szókészlethez, hanem ott is jövevény; megvan a különben oly szegényes feljegyzésű paleoázsiai (kott, jéniszeji osztják, kestim, arin, aszán) nyelvi anyagban, egész sor iráni nyelvben (perzsa, illetőleg tádzsik, pamíri nyelvjáráások, oszét), egy-egy indiai (hindusztáni), kaukázusi (kabard stb.) nyelvben, sőt olykor a tibetiben vagy valamelyik északkinai nyelvjáráásban is. Ez indított arra, hogy ilyen típusú jövevényeimeinket a tulajdonképeni jövevényszavaktól megkülönböztessem, és műveltségzavaknak vagy vándorszavaknak nevezem.

A másik, nem kevésbé érdekes tanulság az, hogy a törökből átvett szó nem tartozik gyakran a törökben sem az eredeti szókészlethez, hanem ott is jövevényszó vagy éppen vándorszó.

E két tanulságból mindjárt adódik egy harmadik: legrégibb török jövevényszavainkból levonható művelődéstörténeti következtetések tekintetében nagyobb óvatossággal kell eljárni, mint azt eddig tették, hiszen világos, hogy közismert vándorszavak legfeljebb bizonyos kereskedelmi kapcsolatokra utalnak, s nem is mindig közvetlenül azzal a néppel való kapcsolatokra, amelynek nyelvéből elindult vándorútjára a kérdéses műveltség szó. Arra meg éppen nem gondolhatunk, hogy — a ZICHY ISTVÁN-féle nyelvcsere elmélet alapján — az ilyen jellegű nem is jövevény-, de vándorszavakban a magyarság állítólagos eredeti, elfelejtett török nyelvének maradványait keressük.

A török szókészlet történetének kutatása új feladatok és új nehézségek elé állít bennünket. Ezekről nem szabad visszarriadnunk, nemcsak azért, mert megoldásukat jóideig másoktól úgysem várhatjuk, hanem mert a hazai turkológia múltja első sorban bennünket kötelez erre, de meg azonfelül leginkább mi látjuk, hogy az új stúdium beláthatatlan anyagából mi az, amire östörténeti kutatásaink szempontjából leginkább szükségünk van.

Mint a legtöbb nyelv szókészletében, a törökben is nagy általánosságban három réteget különböztetünk meg. Ezek:

1. Eredeti szókészlet. Magában foglalja a rokon nyelvekkel közös szókészleti anyagot, továbbá valamennyiük közös jövevényszavait.

2. A török nyelvek külön életében, belső fejlődés útján keletkezett szóanyag.

3. Jövevényszavak.

A külön-külön, egyes csoportokhoz fűződő sajátos problémák nagyjában hasonló természetűek, mint más nyelvek esetében, helyzetünk általában véve mégis jóval nehezebb, mint bárhol máshol. E különleges nehézség magyarázza meg a török szókészlet kutatásának késedelmes megindulását, oka pedig az, hogy a török nyelv rokonságának a kérdése még mindig függőben van.

Igaz ugyan, hogy a törököket a mongollal és a mandzsutunguzzal egyre szélesebb körben, egyre magától értetődőbb hangsúllyal rokonítják, és foglalják össze közös altaji nyelvcsalád elnevezés alatt (egyesekek a koreait, mások a japánt is ide kívánják csatolni), a rokonság kifogástalan bizonyítása azonban mind a mai napig nem történt meg. Az eddigi, szórványos kísérletek vagy semmitmondó általánosságokra szorítkoztak, vagy pedig olyan részletkérdéseket tettek behatóbb vizsgálódás tárgyává, amelyekből általános érvényű következtetés az elhamarkodottság veszélye nélkül nem lehetséges. Ugyanezt kell mondanunk a további rokonság további feltevés-láncszeméről, az altaji és uráli nyelvek rokonságáról is. Vannak nagyszúlyú jelek a török-mongol közvetlen kapcsolat mellett, más (de merő-

ben más!) mozzanatok nem kevesebb súllyal a mongol-mandzsutungúz huzamosabb együttélés mellett szólnak, ugyanakkor azonban nem húnyhatunk szemet a török-mandzsutungúz összekapcsolás meghökkentő idegenszerűsége előtt, mely úgy sem küszöbölhető ki teljesen, ha az utóbbiban nagyfokú paleoszibériai hatást teszünk fel. A koreai vagy éppen a japán kapcsolata az előbbiekkal mindenképen peremjellegűnek látszik, úgyannyira, hogy sokkal inkább ősi érintkezésre, mint rokonságra kell gondolnunk.

Ilyen körülmények között, azt hiszem, teljesen indokolt felvetnünk a kérdést: mit is jelent az urál-altaji rokonság? Mivel rokon az uráli? Hiszen még távolról sincs tisztázva egy vitathatatlanul előbbre való kérdés: mi az altaji? Álláspontom mégsem merev. Nem utasítom el a rokonság fokainak vázolt lehetőségét, mint egyesek kritikai felfogásomat tévesen értelmezik, de nem tudok csatlakozni azokhoz sem, akik kellő bizonyítás nélkül bizonyított ténynek veszik nemcsak az altaji, de az urál-altaji rokonságot is.

Török szavak rokonnyelvi adatainak számbavétele éppen ezért korántsem gépies művelet. Minden egyes esetben magunknak kell mérlegelnünk, vajjon a feltett rokon nyelvek adataiban megfelelő ősi összefüggést vagy pedig különnyelvi átvételt kell-e látnunk. Ez persze csak akkor lehet valójában eredményes, ha az első- és másodfokú rokonság problémáit állandóan szemmel tartjuk, és nem szorítkozunk arra, hogy csak a felmerülő egyes esetekben próbálunk állást foglalni.

Egyelőre ennyit az eredeti török szókészlet kérdésének különleges nehézségeiről.

A belső fejlődés útján keletkezett szóanyag tekintetében jóval kedvezőbb helyzetben vagyunk. Összefoglaló monográfiák hiányzanak ugyan, s a kívülállók tájékozódása sok nehézséggel jár, de a turkológusok számára a török hangtörténet és a török szóalkotás, benne a szóképzés, sokszor igen finom részleteiben is tisztázottnak tekinthető. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a török származékszavaknak alapszóra való visszavezetése általában nem ütközik különösebb nehézségbe.

Az egyre szebb eredményeket felmutató szófejtés vetett fényt a török szókészlet egy igen jellegzetes sajátására. Kiderült nevezetesen, hogy még primitív alapfogalmakra, többek között az elsődleges testrésznevekre is, képzett szavakat használ a török, pl. *adaq* 'láb' (tkp. 'lépő'), *qaraq* 'szem' (tkp. 'néző') stb. Ugyanez a jelenség megfigyelhető más altaji nyelvekben is, pl. mandzsui *ilenggu* 'nyelv' (tkp. 'nyaló'), sőt az uráliiban sem idegen. Ez az igen ősi időkre visszanyúló nyelvújítás sok szókincsbeli különbözőséget megmagyaráz, s nagy segítségünkre lehet a rokonsági helyzet tisztázásában, ha — nem élünk vele vissza.

Ami a török szókészlet jövevényszavait illeti, természetesen csak azokat illeti ez a meghatározás, amelyeket a török nyelv külön életében vett át valamely nyelvből. Ez az anyag igen nagy, és a török népvándorlás viszontagságainak minden nevezetesebb fázisát tükrözi. Mi volt e mozgalmas múlt részletes képe, miféle népekkel, nyelvekkel került a törökség érintkezésbe ezalatt? Egyelőre bajos volna a kérdésre pontos feleletet adni, mert a török nyelv nyelvemlékekből ellenőrizhető több mint 1200 esztendeje is csak töredéke annak az időnek, amellyel számolnunk kell, nem is beszélve arról, hogy egész sor nyelv, amelynek emlékét őrizi a török, teljesen eltűnt.

A ma megfogható anyagot egyelőre a következő nagy csoportokra oszthatjuk a jövevényszavakat átadó nyelvek genetikusa összetartozása szerint.

1. Paleoázsiai.

A) Mai maradványai közül szóba jöhet a kihalás útján levő jéniszei osztják, melynek egy évszázaddal ezelőtt még megvolt néhány rokona (arin, aszán. stb.) ma már teljesen eltűnt. Ez a csoport régebben kétségtelenül jelentékeny szerepet játszott nemcsak a keleti Dél-Szibériában, de az ettől délre elterülő steppe-övezetben is, mint többek között a hiung-nu *saydaq* 'csizma' ~ jéniszeji osztják *sāgdī* 'ua.' egyezésből is következtethetjük. (Vö. LIGETI: NyK. LI, 202.)

B) A mai ú. n. arktikus nyelvek régi szerepe egyelőre tisztázatlan kérdés, és korai volna állást foglalni abban a vonatkozásban, vajjon az ide tartozó nyelveket, pl. a csukcsot, korjákat, kamcsadált, jukagírt beszélték-e nyugatabbra és délebbre fekvő vidékeken.

C) Az eltűnt paleoázsiai nyelvek több nagy csoportja lehetett. Ezek közül az egyikből való pl. mint jövevényszó a török *layzın* 'disznó', mely az orkhoni feliratokban jelenik meg először, az ó-török emlékekben még többször felbukkan, a közép-törökben azonban már ismeretlen.

2. Altaji.

A) Mongol. A jövevényszavak kölcsönzéséhez szükséges érintkezés jóval a nyelvemlékek kora előtt kezdődött, s a mai napig sem ért véget. Ma csak néhány területileg határos nyelvjárást kell számon tartanunk. A közép-török második felében (mongol kor!) igen nagy a mongol hatás, erősen érint több török nyelvjárás-csoportot, így a kipszakot, úzt, turkit (csagatáj). Az ó-török korban számolhatunk esetleg a kitajjal, de minden bizonnyal a zuan-zuan-nal, másként ázsiai avarral; t. i. az utóbbi népnek az államvezetési kötelékében élt a türk nép, mielőtt a VI. században nagy nomád birodalmát megalapította. Bizonyos török törzsek érintkezhettek a Kukunor-vidéki t'u-yü-hun vagy 'a-ža néppel is. Az ezeknél korábbi török-mongol érintkezéseket csak feltevések útján tudjuk megközelíteni.

B) Többi altaji nyelvek. Mandzsu-tungúz kölcsönzés lehetősége eddig nem merült fel.

Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy a K. u. VI. századot megelőző időkben számolnunk kell egy negyedik, sőt talán egy ötödik, azóta kihalt altaji nyelvcsoporttal. E kihalt nyelvcsoportok viszonya a törökhöz szintén tisztázatlan.

3. Uráli.

A) Szamojéd. A szibériai török nyelvek szórványos szamojéd jövevényszavai aránylag újabb keletűek. Úgy látszik azonban, hogy a törökség a Szaján-hegység környékén a VIII. század táján érintkezésbe került bizonyos szamojéd népelemekkel (vö. a T'ang-kori kínai feljegyzések tu-po népét). Megint más kérdés, vajjon abból a korból, amelyikből a szamojéd nyelvek csuvas jellegű jövevényszavai valók, nincsenek-e szamojéd jövevényszavak is a törökben.

B) Finnugor. Ilyen jövevényszavakról leginkább a volgai törökség nyelvében van tudomásunk, ezek azonban nem régiek.

4. Kínai.

Újabb jövevényszavak főleg a keletturkesztáni törökség nyelvében találhatóak. A közép-török, sőt ó-török korból is szép számmal ismerünk ilyen elemeket; jelentős részük irodalmi úton került a törökbe, nagy részük műveltség szó. Pl. új-török: turki *čän* 'pénz', *dän* 'karaván-szeráj', *gö'dň* 'egy cirok-fajta', *šanancu* 'honani selyem', *luža* 'süket': közép-török: *bandüng* 'lóca' (Oguz qayan), *loxtai* 'vörös kínai brokát' (Käşyari); ó-török: *linxua* 'lótusz', *lü* 'sárkány', *kilän* 'orr-szarvú', *bir* 'ecset', *likžir* 'naptár', *sui* 'bűn'. Az ős-török kor kínai jövevényszavainak kérdését az eddigi kísérletek ellenére teljesen újra kell tárgyalni.

Elvileg nem lehetetlen, hogy a kínaival rokon tibetiből és az azzal további rokonságban álló tangutból (si-hia) valamely török nyelvnek szintén voltak jövevényszavai.

5. Indoeurópai.

A) Indoiráni. A legújabb turkológus felfogás szerint is számolnunk kell ilyen jövevényszavakkal, azonban a fennálló kronológiai és földrajzi nehézségek alapvető kérdését még senki sem próbálta meg tisztázni.

B) Iráni. Igen jelentős réteg, kezdetei legalább az ó-török korba nyúlnak vissza, de az ős-török kései korszaka is szóba jöhet; egészen a mai napig tart. A legújabb rétegbe tartoznak az új-perzsa, tádzsik (oszmánli, azerbajdzsáni, turkomán, özbeg, turki stb.), továbbá az oszét (karacsáj) jövevényszavak. A közép-török kor iráni jövevényszavainak meghatározása, különválasztása a még elvégzendő feladatok közé tartozik. Az ó-török kor iráni elemei közül az irodalmi nyelvekből (szogd, khotani stb.) valókat ismerjük a legjobban. Az ó- és ős-török kor irodalmi nyelvvel nem rendelkező iráni nyelvekből és nyelvjárásokból származó jövevényszavai gazdag anyagot képviselnek (török

bor 'vinum', *burt* 'bors', *bal* 'méz' stb.), de még legfőbb kérdései is tisztázásra várnak.

C) Tokhár. E sajátos belsőázsiai indoeurópai nyelv felfedezése mindjárt maga után vonta a török kapcsolatok kérdését is, de azt hiszem, kissé túlozzák e kapcsolatok jelentőségét. A felvetődött problémákat még egyszer meg kell vizsgálni.

D) Egyéb indoeurópai nyelvek. Ezek sorában meg kell említenünk a szláv nyelveket és a balkániakat. A szlávok közül az orosz és a lengyel aránylag régebbi, a többi újabb jövevényszavak forrása. A régebbi is csak X. század utáni időt jelent.

6. Kaukázusi.

A hatás ma teljesen, régen is meglehetősen regionális jellegű volt. Ma csak a kaukázusi török nyelvek (pl. karacsáj) tartalmaznak kaukázusi jövevényszavakat; régen a kaukázusi nyelvek hatósugara a mainál nagyobb volt ugyan, de a török nyelvnek csak egy része, s az is csak bizonyos korban került e területtel érintkezésbe. Ez utóbbi vonatkozásban még az előkészítő munkálatok sem tekinthetők lezártnak.

7. Sémii.

E csoportot szinte kizárólag az arab képviseli, amely az iszlám-kapcsolatok révén találta meg az utat egész sereg török nyelv felé. A nesztoriánizmus néhány szír jövevényszót is közvetített egy-két török nyelvbe, számuk azonban jelentéktelen.

A fenti hét nagy jövevényszó-csoport csak általános tájékoztatást nyújt; igen hasznos ezt az általános tájékoztatást mindjárt kezdetben a négy török nyelvtörténeti kor (ős-, ó-, közép-, új-török) szerint is mérlegelni. A részletes képhez nagy munkát és helyes tájékozottságot igénylő monográfiák árán jutunk majd. A feldolgozandó anyag annál nagyobb lesz, minél differenciáltabb fokát vizsgáljuk a török nyelvnek. Vegyük például az oszmánlit. Természetesen ki kell rekesztenünk teljes egészében azt a jövevény-anyagot, melyet kialakulása előtti korból közvetlen elődje révén készen kapott; e kirekesztés után megmaradó megvizsgálendő jövevényszavak számszerűleg mégis messze túlszárnyalják a kirekesztetteket.

A török nyelv jövevényszavai közül nem minden réteg fontos magyar szempontból (a szalar nyelv újabb kínai elemei például közömbösek számunkra), azonban így is elég a számon tartani valónk.

Az őstörök kor jövényei az uráli magyar őshaza korára visszanyúló török kapcsolatok miatt érintenek bennünket, az ó-török koréi a honfoglalás előtti csuvasos és nem csuvasos jellegű török jövényeink miatt. A közép-török kort a különböző kipsak és úz (kún, besenyő, úz stb.) nyelvek miatt kell ismernünk, sőt az új-török kor egyik ágát jelentő, úz-csoportbeli oszmánlit is hasznos figyelemmel kísérnünk addig

a korig, ameddig az jövevényszavakat adhatott nyelvünknek. Általános elv: az érintkezések idejében mindig a nyugati (és nem a keleti) török világ volt fontosabb számunkra.

Összegezve a mondottakat: török jövevényszavaink vizsgálatában nem elégedhetünk meg a török nyelvi anyag összehordásával, még kevésbé a véletlenül elénk vetődő egy-két más nyelvi adat felsorolásával, hanem törekednünk kell tisztázni az átvett szónak a török szókészleten belül elfoglalt helyét is.

Legyen szabad a fenti módszertani elveket egy gyakorlati példán is bemutatnom. E célra a problémamentesnek látszó *gyöngy* szavunkat választottam. Látni fogjuk, hogy a török szóanyagon kívül, amely ma természetesen gazdagabb, mint 1912-ben volt (de persze a mi felsorolásunkban sem teljes), még két, egymással genetikussal összefüggésben nem álló nyelvcsoportból is kimutatható. Az ily módon három csoportban előforduló szó egymáshoz való viszonyának a vizsgálása jól mutatja a felmerülő lehetséges nehézségek egyik kényes csoportját. Megjegyzem, a *gyöngy* nem valami különlegesen e célra kiválasztott „nehéz eset”. Ellenkezőleg, egy a sok közül, alig akad ugyanis olyan török jövevényszavunk, amelyről a fenti elvek alkalmazásával ne volna érdekes és lényeges új mondanivaló.

•

A *gyöngy*-öt GOMBOCZ ZOLTÁN török jövevényszavaink honfoglaláselőtti rétegébe, az ú. n. bolgár-török jövevényszavak közé sorozza, és egy ó-csuvas *jinju alakból eredeteti (BTLw. 80). Ugyanezen a véleményen van BANCZI, SzófSz. 104 is. A feltételezett szókezdő *j-* török szempontból kifogástalan, legfeljebb azt fűzném hozzá, hogy nem tartozik a kizárólag csuvasos jellegű jegyek közé. A török *j-* magyar *gy-* megfelelés épügy, mint a szóvégi török *ü-*nek a magyarban való hiánya magyar régiségjegy, amely mindössze azt igazolja, hogy az átvétel valóban régi (a magyar szó első előfordulása 1276!); a két régiségjegy közül a második az átvétel alsó határát is meghatározza: semmiestre sem lehet későbbi a tatárjárás koránál.

A török nyelvi adatok ezek:

Türk-ujgúr típus: Türk *yincü üg^z* (IE. 39 és IIN. 3), *yincü üg[^z]* (IS 4) 'Gyöngy-folyó'. GOMBOCZ ezeket az adatokat tévesen *incü* alakban szerepelteti, bár THOMSENNEK általa idézett helyén az első változat a helyes átíráson kívül eredeti rovásjegyekkel is megtalálható. Az orkhoni feliratok e szava RADLOFF nagy szótárában (III, 334) még mostohább sorsra jutott. A *yincü* itt ugyanis *yāncü* alakban jelenik meg, noha az *i* két előfordulási helyen is ki van írva, s természetesen a harmadikon is az olvasandó; ehhez járul még az, hogy mind a három adatban egy betű jelöli az *nc*-t, s RADLOFF ezt önkényesen két betűre (*n* és *c*) cseréli fel. — „Ó-török”

yincü 'Perlen; Flussname: Jaxartes oder Syrdarja' (GABAIN, AlttürkGramm. 355; a második jelentés a feliratok fentebbi helyeire támaszkodik). — Ujgúr *yincü* 'Juwelen' (BANG—GABAIN, Anallnd. 57); az értelmezés nem pontos itt, a kifogástalan fordítás a TT. V, 19 egyik helyéhez fűzött magyarázatában olvasható, ahol a kiadók az ujgúr Suvarnaprabhāsa (RADLOFF — MALOV 446, 14: VI, 24b 14) egyik mondatában előforduló *ārdīni yincü*-t az egyedül helyes 'Ezelgestein und Perle' fordítással kísérik. Szintén ujgúr *yincü* 'perlengeschmückt' (TT. II B 9 *altun-luy yincü*, 11 *yincü* *moncuqlar*). Ugyancsak ujgúr *yincü* 'perle' (PELLIOT: T'oung Pao XV [1914.], 233, 245). — Kāšgarī *yincü* 'Perle' (BROCKELMANN 91, ATALAY 792).

Szibériai: Szojot *īndī* 'Perle' (CASTR 115), urjanchai *činjī* 'бисер; жемчуг' (КАТ. 1338). — Kojbál *nīndī* 'ua.' (CASTR. 104); KATANOV új átírásában (MélAs. IX 2: 130) *nenjī*. — Szalb. *nēndī* (CASTR. 104). — Kacsin *nēndī* 'Glasperlen' (R. III, 678). — Sór *nānjī* 'Glasperlen' (R. III, 678); ez az alak jövevényező vagy a kojbálból, vagy a kacsinból. A tulajdonképeni sór nyelvi változat *šinjū* 'Glasperlen' (R. IV, 1070), ahol a szókezdő *š* egy eredetibb *č*-re, ez meg *j*-re megy vissza. — Altaji *šinje* 'бисер' (VERB. 448; tkp. felsőkondomi nyelvj.), *yinyi*, *inyi* 'жемчуг' (VERB. i. h.). — Baraba *yinzū-mārzān* 'ein Schmuck aus Perlen und Korallen' (R. III, 515); a mindkét szóban előforduló *z* egy eredetibb *j* (> *dz*)-ből fejlődött.

Turki: A Ming-kori kínai tolmács-iskola ujgúr-kínai szótárának I. változatában (a leningrádi példányban 66b a budapestiben II, 8a) *ünjū* 'gyöngy'. BANG és RACHMATI (Die Legende von Oguz Qagan 28) a szótárt annak idején kiadó KLAPROTH nyomán (22a) *inčū*-t olvastak, azonban nem vették figyelembe, hogy ez a szótár már csak nevében ujgúr, s a valóságban egy Ming-kori keletturkesztáni, turki típusú török nyelvjárást tartalmaz, amelyben különben igen jelentős mongol hatás is mutatkozik. Nem vették figyelembe, hogy az ujgúr írás *č* betűje egyaránt jelölhet *č*-t és *j*-t, és hogy ez utóbbi olvasatot biztosítja a szó kínai átírása (*yung-čū*). — Az ujgúr-kínai szótár II., ú. n. MORRISON-féle változatában (a birtokomban levő fényképmásolaton a 33b. lapon, a 755. tétel) *ünjū bolur*-t találunk 'gyöngy' jelentésben, nem annyira hendiadyoinként, mint inkább egymás mellett felsorolt synonymákat, ahol a *bolur* jelentése egyéb adatok alapján 'üveggyöngy, kristálygyöngy, hegyi kristály'. — Mint már PELLIOT rámutatott (T'oung Pao XXVII [1930.], 357—8), az ujgúr-kínai szótár nyelvj szempontból meglepően egyezik az ujgúr írásos „Oguz kagán mondájá“-val. Az egyezés ez esetben is feltűnő, amennyiben benne a 'gyöngy' jelentésű szó szintén *ünjū* alakban fordul elő (BANG—RACHMATI i. h.; *ünčū* olvasatuk itt sem fogadható el). — A budapesti négy-, illetőleg hatnyelvű kéziratos szótárban (II, 33b) szintén megtaláljuk szavunkat, mégpedig a

keletturkesztáni törökben ezek után cseppet sem meglepő *ünji* alakban, jelentése 'keleti gyöngy' (kínai *tung-tu*, mandzsu és mongol *tana*); a várható kínai 'drágagyöngy' (kínai *čen-tu*) turki megfelelője ugyanazon a lapon *marguwerit* (mandzsu átírás!), s ennek az iráni eredetű szónak más változatai egyéb török nyelvjárásokból is ismeretesek, pl. szárt *murwarid*, *marwarid* (NALIVKIN 66). — Íme néhány újabb turki csoportbeli adat: csagatáj *injü* 'perle, insigne de la forme d'une perle que les princes tatars et mongols présentent aux notables' (VAMB., CagSpr. 239), *injü* 'perle, insigne en forme de perle' (PDC. 141), *inčü* 'gyöngy' (Muqaddimat al-adab, ed. POPPE 327, s. v. *subut*; a kézirat nem különbözteti meg a *č*-t a *j*-től, a helyes olvasat kétségtelenül *injü*), *injü* 'ua.' (Šeiḫ Sul., konst. kiad. 63, KÜNÖS 88 tévesen *inju*-t olvas). — Turki *inji* 'a pearl' (SHAW 39), *inčü*, *inčü* (LA COQ, Sprichw. 83b).

Üz: Oguz *jinjü* 'ua.' (BROCK. 61, ATA. 128). Az oguzban a *j*-szokatlan, sőt érthetetlen, mert kipszak sajtáság, azonban Kāšyari más kipszak jegyeket is tulajdonít az általa különben nagyon felületesen leírt oguz nyelvnek. — Oszmánli *inji*, helyesírás *injü* 'pearl' (REDHOUSE 309). — Turkomán *inji* 'жемчуг', *hinji* 'бисер' (ALIEV—BORIEV, az orosz ábécé megfelelő betűi alatt). A turkomán *hinji* szókezdő *h*-ja feltétlenül másodlagos (vö. RÄSÄNEN: UngJb. XIX, 102). — Azerbajdzsán *inji* 'бисер' (GANIEV, Russko-tat. sl. 30).

Kipszak: Kipszak, Kāšyari szerint *jinjü* (BROCK. és ATA. i. h.). — Kún, a Codex Cumanicus szerint (47a. levél, 93. lap) *ingcu* 'perle' (vö. K. GRONBECH, Codex Cumanicus: Monumenta Linguarum Asiae Maioris I. Kopenhagen, 1936.). A GOMBOCZTÓL idézett 'gemma' jelentés téves, a KUUN GÉZAFÉLE kiadás jelzett helyén (109) elő sem fordul, ott ugyanis az eredeti latin értelmezést találjuk, a *perle*-t (a szó elejét kitevő *per*-t a kézirat a középkorban használatos rövidítéssel adja). A 'gemma' értelmezés nem az idézett helyen, hanem csak a KUUN-féle kiadás indexében fordul elő, és ott is — tévedés. A kún szót egyébként GRONBECH, Komanisches Wörterbuch 106 *inčü*-nek olvassa; szerinte ugyanis az eredeti helyesírásban található *g* hibás másolási betoldás. (Figyelmet érdemel a kódex középső, perzsa oszlopában álló 'gyöngy' értelmezésű *muruaim*, amelyet vö. a budapesti négy nyelvű szótár 'drágagyöngy' jelentésű turki szavával. A CC.-ben a 'gyöngy' szót közvetlenül megelőző tétel: latin *crystallus*, perzsa és kún *bolor*; vö. a II. Ujgúr-kínai szótár megfelelő, már idézett adatát.) — Leideni névtelen *yinčü* 'Perle' (HOUTSMA 108, H. *yünčü* olvasata indokolatlan, illetőleg téves). — Ibn Muhannā *yinčü* 'ua.' (konst. kiad. 181, BATTAL 89). — Abu Hayyān *inčü* 'ua.' (CAFEROĞLU 39). — Tob. *yendzü* (GIGANOV 155), *yinci* (R. III, 514; ez az adat GOMBOCZNÁL nyilván sajtóhibából *yince*, egy szándékolt *yince* átírás helyett). — Kaz.

enju (BALINT 19; pontosabb átírás szerint *enju*), *енже* (VOSKR. 64; ezt az adatot PAASONEN a Csuvás Szójegyzékben *enje*-nek, RÄSÄNEN: MSFOu. L, 87 pedig *enže*-nek írja át!) — Kumük *inji* (NÉMETH: KSz. XII, 120) — Balkár *inzi* (PRÖHLE: KSz. XV, 225). — Karacsáj *inji* (PRÖHLE: KSz. X, 107).

Perem-nyelvek: A jakutban a szó ismeretlen. A csuvasból, annak anatri nyelvjárásából feljegyezte PAASONEN (CsuvSzój. 12) *andže* alakban, ez azonban világosan jövevény-szó a kazáni tatárból. A köz-csuvas szó a 'gyöngy'-re: *axax* 'igazgyöngy', mely végeredményben arab eredetű.

Török jövevénytiszavak. Ilyeneket a törökségen belül is találunk, noha ennek eddig nem igen tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Ilyen mindenesetre a csuvas *s* az egyik sőr nyelvi adat, amire már utaltunk; megjegyzem, e téren még van tennivaló. Közvetlenül a törökségből kölcsönözték e szót a következő nyelvek:

A) Magyar *gyöngy*. A magyar szó nem magyarázható meg az ó-török típusú *yintü*-ből, vagy csak teljesen valószínűtlen feltevések árán lehet ilyen magyarázatot megkísérelni (tör. *y* > m. *gy*-, tör. *-č* > m. *-gy*-), ellenben símán megfejtethető egy török *jinju*-ből. A régi törökségben, következésképpen a magyar kölcsönzés korában is, a *jinju* alak megvolt, mint azt nem is egy bizonyíték igazolja: 1. a Käsari-féle kipcak (és úz) nyelvi adat; 2. a cseremis nyelv török jövevénye (vö. a köv. B) pontot); 3. az orosz nyelv török jövevénytiszava; 4. az, hogy a nyugati türk birodalom török nyelveinek egy része ismerte már a VII. századtól kezdve a szókezdő *j*-t; 5. az, hogy ugyanebben az időben a kínai is szókezdő *j*-s alakban ismeri a szót. A felsorolt öt adat közül egyedül a 2. mutat csuvasos jellegű nyelvre; ebből következik, hogy a magyar *gyöngy* forrásul szolgáló *jinju* szókezdője nem jelent kizárólagos csuvasos jegyet, mint arra különben már előljáróban is utaltam. Meginthatatlan véleményt az átadó nyelv pontos hovátartozandóságát illetőleg csak akkor formálhatnánk magunknak, ha a VII—X. századi nyugati török nyelveket legalább oly mértékben ismernők, mint az egykorú keletieket; erről egyelőre, sajnos, nincs szó.

B) Cseremis *čindže* 'őncep', *čindzi* 'Perlmutter, Ziermüntze' < ó-csuvas. *jinju (vö. RÄSÄNEN: MSFOu. L, 87). A cseremis és csuvas szókezdők megfelelése szokatlan; általában ez a helyzet (több mint 30 példa igazolja): köztör. *y* (— ó-csuvas. *j*-) ~ csuvas. *č* ~ cser. *č* (*s*-). A cseremis *č*- viszont általában csuvas *č*-t képvisel; mindössze három oly példa van, amelyben vagy eredeti *č*-t, vagy *y*-t (!) kell feltenni (RÄSÄNEN: MSFOu. XVIII, 36). De akár csuvas *č*-ből, akár *y*-ből indulunk ki (mindegyiknek megvan a maga nehézsége), egy bizonyos: általánostól eltérő képviselettel állunk szemben, amit talán leginkább egy eltérő, kis számú (régibb?) réteggel magyarázhatunk.

Nyilván már ezért vett fel RÄSÄNEN a pótlék gyanánt közölt cseremisiz *tšindžo*-nek nem csuvas, de ó-csuvas előzményt.

C) Orosz *žémčug* 'gyöngy' (nyj. *žémčug*), kisorosz *žémčúg*, *žémčug* (PREOBRAŽENSKIJ, Et. sl. russk. jaz. 227—8); ó-orosz *жѣмчугъ* (első adat 1161-ből), *жемчугъ*, *женьчугъ*, *жомчугъ* (SREZNEVSKIJ, Mater. I. 855). Igen érdekes az egyik XV. századi nyelvemlék egy kifejezése, mely ezt mondja: *въ Гурмызѣ ... гдѣ ся жемчугъ родитъ* (i. h.). Az orosz szó a szlavisták véleménye szerint török eredetű. Az egyik felfogás szerint a török szó dativusi alakjának átvételéről volna szó, ami képtelenség; a másik nézet a szóvégben egy orosz *-ug*, *-jug* képződött keres, s kétségtelenül ez a helyes megoldás. KNIEZSA ISTVÁN barátommal való eszmecsere után úgy látom, hogy egy török *jinjü*-ből kell kiindulnunk, s a régebbi szlavisták orosz *ž* < *j*-magyarázata az ő meggyőző érvelése alapján elfogadhatatlan feltevés. Az átvett török *jinjü* nem kerülhetett az oroszba a X. század előtt (*-in!*). A *jinjü* az oroszba nyilván keleti kereskedelmi kapcsolatok révén jutott, mégpedig nem csuvasos, hanem nagyon valószínűen kipszak jellegű nyelvből. Ebben a vonatkozásban fölöttébb tanulaékos az idézett XV. századi adat, amely Ormuz (Hormuz)-ról, mint a gyöngy hazájáról beszél.

D) Szerb-horvát *éndže*: *éndžije* 'Dukate' (KARADSCHITSCH 158, IVEKOVIĆ—BROZ I, 289). Jövevényyszó az oszmánliból (< *inji*).

E) Albán *indži*, *idži*, *dži* 'Perle'; szintén oszmánli jövevényyszó (vö. G. MEYER, Et. Wb. d. alb. Spr. 159, továbbá MIKLOSICH, TürkEl. I, 76).

Közvetett török jövevények:

A) Orosz közvetítéssel: Altáji *šemčik* 'gyöngy' (VERBICKIJ 446). — Litván *žemčugas* (*žemczugas*).

B) Magyar közvetítéssel: Horvát *đund* 'margarita', *đunduva* (népdalokban; vö. HASZ. III, 13), *dinduha*, *dinduva*, *dindurica*, (i. m. 7). — Vend *dzsündzs*, *gyüngy* 'gyöngy' (FLISZÁR JÁNOS, Magyar-vend szótár. Bp., 1942, 63). Vö. még MELICH, Adalék a magyarországi hídjátékokhoz: Ethnographia-Népelet 1939. 1—2. sz.

E gazdag török anyag meglehetősen elszigeteltnek látszik, akár a rokon, akár a szomszédos keleti nyelveket vesszük. Nyoma sincs a szónak a mongolban, ahol a 'gyöngy'-re a már említett *tana* 'nacre de perle', továbbá *subusun* 'perle', *subad*, *subud* 'perle fine' (eredetileg az előbbinek többesszáma) szavak ismeretesei; mind a kettő megvan már a XIII. század első feléből származó Mongolok Titkos Történetében: *subut* 'gyöngy', *tana* 'nagy gyöngy'. Mindegyik elég nagy területen járatos a törökségben, és megvan a mandzsú-tungúz csoport több nyelvében is. A török *yincü*, *jinjü* megfelelőit hasztalanul keressük a finnugor, szamojéd, paleoszibériai, arktikus nyelvekben.

Nincsen meg a mandzsu-tungúz nyelvágnak sem északi, sem déli csoportjában. Azaz az utóbbihoz tartozó tulajdonképeni mandzsuban mégis találunk egy szót, amelynek idekapcsolására tudtommal eddig senki sem gondolt. Ez a mandzsu adat, amely a mandzsu őst jelentő dzsürcsiben is kimutatható, a következő:

Mandzsu: *nítuxe* 'Perle' (GABELENTZ 156, ZACHAROV 235). A szó e nyelvben teljesen magában áll. A mandzsu szóképzés ismeretében azonban eleve biztosra vehetjük, hogy a *nítuxe* származék szó, amely *nítu*, pontosan *nítü* < *nítü alapszóra és *-xe* fossilis kicsinyítőképzőre bontható fel, s éppen olyan alakulat, mint ezek: *sube-xe* 'Schnur' ~ *sube* 'Sehne, Nerv', *funiye-xe* 'Haar' ~ *funiye-sun* 'wollenes Gewebe', *em-xe* 'Schwiegermutter' ~ *eme* 'Mutter', *guyile-xe* 'Mandel' ~ mong. *güile-sün*, *bet-xe* 'Fuss' < *begdi-xe, vö. gold *býgdí*, olcsa *býdi*, orosz *bykdi*, *bokdy* stb.; ilyenek még *guweji-xe* 'Eingeweide', *kuweči-xe* 'Taubé', *četi-xe* 'kleiner Vogel', *elbi-xe* 'Dachs', *gude-xe* 'ein Raubvogel', *xebte-xe* 'breiter Gürtel' stb. Mindezek alapján joggal tehetünk fel a mandzsu alapján egy *nítü 'gyöngy' szót.

Dzsürcsi: A GRUBE-féle, I. változatot képviselő Ming-kori dzsürcsi-kínai szótárban, a drágakövekről szóló fejezetben, szintén megtaláljuk szavunkat. A 'gyöngy'-öt itt két dzsürcsi írásjegy adja vissza. Ezt a két írásjegyet három kínai írásjegy írja át és magyarázza. Ez utóbbiakat GRUBE a mai kiejtés szerint *ning-č'u-kei*-nek olvassa, a magam megfejtése szerint (vö. a M. Tud. Akad. első osztályában 1945. október 15-én tartott beszámolómat) pedig ennek helyes olvasata *nincüxe*. A megfejtés után világossá válik az is, hogy miért használt a dzsürcsi egy három tagú szó lejegyzésére két írásjegyet: az első írásjegy (mint mindig) az alapszót rögzíti, a képzőket, ragokat viszont az ez után függesztett további írásjegyek jelölik. — A II. változatú, eddig nem magyarázott, szintén Ming-kori dzsürcsi-kínai szótárban, melynek szóanyaga jóval bővebb az I. változaténál, de az egyes szavakat dzsürcsi írásjegyek nélkül, csak kínai átírásban tartalmazza, szintén megtalálható a 'gyöngy', mégpedig *ni-č'u* alakban (46b, 1066. tétel); pontos olvasata ennek *nítü*. Itt tehát a pusztán kikövetkeztetett, kicsinyítő képző nélküli alakot találjuk magunk előtt. — A harmadik dzsürcsi adat a legérdekesebb, s egyben a legrégebb is, amennyiben a XII. századra érvényes (az előbbi kettő a XV—XVI. századból való). Ez a *kin ši* 135. fejezetéhez csatolt rövid szójegyzékben olvasható (12a), amelyet mint ismeretes, átvett a 1308-ból származó „T'u šu ci č'eng“ is. E XII. századi adat, melynek jelentése szintén 'gyöngy', kínai átírásban, mai kiejtés szerint *yin-šu-k'o*-nak hangzik. PELLIOT: JournAs. 1913. I, 467 a kínai átírást dzsürcsi *injuča*-nak értelmezte, ezt a több mint harminc esztendő magyarázatot azonban ma már maga PELLIOT sem írta alá; az azóta eltelt

idő alatt u. i., főleg az utóbbi években, a XII—XIII. századi kínai, másként ó-mandarin ismeretében oly gyökeres módosulás következett be, főleg a 'phags-pa írásos kínai emlékek felhasználása révén, hogy ezt a kort nyelvtörténeti szempontból valamennyinél jobban ismerjük. Mind a három írásjegy előfordul a 'phags-pa írásos kínai feliratokban. Ime egyenként ez a magyarázatuk: Mai *yin*, ó-kínai *ngjën*, ó-mandarin *yin*, 'phags-pa *yin*. — Mai *su* (az *ʃ* cerebralis *ʃ*-t jelent), ó-kínai *dž'juët*, ó-mandarin *džü*, 'phags-pa *čü*; a felsorolt adatok közti ellentmondások, nehézségek csak látszólagosak, valamennyinek a magyarázatát egyenként sok száz és száz példa támogatja. Az ó-kínaiiban KARLGRÉN szókezdő hehezetes zöngést (*dž*)-t vesz fel; magam itt nem részletezhető okok miatt a hehezet nélküli zöngést tartom helyesnek (más okfejtéssel MASPERO is). Ez a szókezdő az egykorú források egybehangzó tanúsága szerint lehetett palatalizált, illetőleg „jésített“, az idetartozó írásjegyeket a kínaiak az ú. n. III. kategóriába sorolták, vagy lehetett cerebralis, illetőleg „tisztá“, ezek tartoztak az ú. n. II. kategóriába. A bennünket érdeklő írásjegy a III. kategóriából való. Mármost a III. kategóriába tartozó írásjegyek tekintélyes része bizonyos nyelvjárásokban igen korán a *dž*-szókezdőből *ʃ*-t fejlesztett, amely utóbb *ʃ*-sé változott (a *ʃ* és *ʃ* a sinológusok hagyományos jelölése szerint palatalizált *ʃ*-t és *ʃ*-t jelent), ez az *ʃ* idővel cerebralis *ʃ*-sé fejlődött. Így magyarázandó a mai *su* szókezdő *ʃ*-e. A mai *ʃ* tehát végeredményben nem az orthodox ó-kínai *dž*-re, hanem egy ó-kínai nyelvjárási *ʃ*-re megy vissza. Az ó-kínai *dž*- folytatását az ó-mandarin *dž*-ben találjuk meg. Ez eddig rendben volna, csak az a kérdés: miért jelöli ezt a *dž*-t a szintén ó-mandarin nyelvállapotot rögzítő 'phags-pa írás *č*-vel? Máshol részletesen kifejtendő nézetem szerint azért, mert ez a *dž*- nem normális, media képzésű, hanem tenuis képzésű zöngés. Az ó-kínai *dž'juët* szóvégi *t*-je a XI. század táján az északi nyelvjárásokban eltűnt (a déliekben ma is megvan), s ettől kezdve az ó-kínai *-juët* szóvég úgy kezdett viselkedni, mint az ugyancsak ó-kínai *ju*, azaz az ó-mandarinban *ü* lett belőle; ebből az *ü* a szókezdő *ʃ* cerebralis ejtésének a hatása alatt a mai északi kínaiiban *u*-vá fejlődött. Még egy kérdés van hátra ezzel az írásjeggyel kapcsolatban: vajon dzsürcsi nyelvi *jü*-nek kell-e magyaráznunk, vagy pedig *čü*-nek, mint a 'phags-pa átírás alapján gondolná valaki? Határozottan *jü*-nek, mert ugyanaz a *su* írásjegy ugyanabban a forrásban egy másik világosan megfejthető dzsürcsi szóban is előfordul. Ez a szó kínai átírásban, mai kiejtés szerint *ru-su*, jelentése 'fej', dzsürcsi nyelvi olvasata kizárólag *uju* lehet, vö. mandzsu *uju* 'Kopf'. — Mai *k'o*, ó-kínai *k'ä*, ó-mandarin *k'o*, 'phags-pa *ko*. Dzsürcsi nyelvi értéke *ke*, ahol a *k* hehezetes, mint minden explosiva a mandzsuban is, az *e* pedig zárt *é*, (*ɛ*) nem pedig nyílt *ä*. Az egy-

korú kínaiiban megvolt a nyílt *ü* szöveg, de hiányzott a zárt *-e*, ezért választotta hanghelyettesítési céllal az *o* szöveget esetünkben. A XII. századi dzsürcsi nyelvi 'gyöngy' jelentésű szó tehát *yinjü-ke*-nek hangzott. A *-ke* szintén kicsinyítő képző, ismeretes a mandzsuban is, sőt az említett *-xe*-vel olykor ugyanabban a szóban váltakozik is, pl. *čēi-xe* 'kleiner Vogel' ~ *čēi-ke* 'ua.'; *em-xe* 'Schwiegermutter' (a *x*, *χ*-val kezdődő képző előtt a tővégi magánhangzó gyakran eltűnik) ~ *eme-ke* 'ua.'

A mandzsu *nüčxe*, dzsürcsi *nüčü*, *nüčüxe*, *yinjüke* (ez az időrendi sor) története ezek után teljesen tisztázható. 1. A *-xe*, *-ke* kicsinyítő képző, mely később járult a szóhoz; 2. a *nüčü* másodlagos alakulat a *nüčü*-ből, mely a dzsürcsi kései korában ment végbe; hasonló mássalhangzó-kiesés a korai mandzsuból is kimutatható; 3. a *yinjü* *j*-je nem zöngés, nem zöngétlen media, hanem zöngés tenuis, s ez megmagyarázza, hogyan lett belőle *è* a *nüčü*-ben; 4. a szókezdő *yi* > *nü*-szórványosan magából a mandzsuból is kimutatható váltakozás alakjában: *imala* 'eperfa' (< *yimala; a mandzsuban nincs *yi*-, mindből *i*- lett) ~ *nimala*; megtaláljuk a Ming-kori dzsürcsiben: dzs. *yimagi* 'hó' ~ ma. *nimanggi*; kimutatható természetesen a XII. századi dzsürcsiből más példákban is: dzs. *yinjü* '60' ~ ma. *ninjü*. Tanulságos ez utóbbi hangmegfelelés mongol-mandzsu viszonylatban is: ma. *niru* 'ír' (< *yiru-) ~ mong. *jiru*-, ma. *niman* 'juhfa' (< *yimān < **yima'an*) ~ mong. *imayan* 'kecske', kalm. *yamān*.

Szóföldrajzi okokból teljesen kétségtelen, hogy a *nüčü* ~ *yinjü* (< *yüčü, hehezet nélküli *č*-vel, nem pedig hehezetessel, mint a törzsanyaghoz tartozó mandzsu szavakban) nem tartozik a mandzsu—tungúz nyelvek közös, ősi szókészletébe, hanem a dzsürcsiből öröklődött tovább sok más hasonlóval együtt a mandzsuba, a dzsürcsibe pedig idegenből került jövevényként. Hogy honnan, pontosan nem tudjuk, de egy igen valószínű feltevés kínálkozik. A dzsürcsik igen sokat kölcsönöztek a mongol nyelvű kitajoktól, a kitajoknak pedig jól ismert kapcsolatai voltak az ujúrokkal (mint tudjuk, az első kitaj írás is az ujúroktól való). A dzsürcsi-mandzsu szó mindenképpen a török *yinčü*-re vezethető vissza, akár a jelzett, akár más módon.

A *yüčü* altaji alapnyelvi eredetéről ilyen körülmények között szó nem lehet. A kérdés háttérben felmerülő művelődéstörténeti mozzanatok annak a feltevésnek sem kedveznek, hogy a *yüčü* az ősmongolban és az ősmandzsu-tungúzban meglehetően, csak mindkettőből igen korán kiveszett. Marad tehát két lehetőség: a *yüčü* vagy a törökség különnyelvi életében keletkezett, és így török származék, vagy pedig jövevény szó. Hogy ebben a vonatkozásban több-kevesebb valószínűséggel állást foglalhassunk, mérlegelnünk kell a *yüčü*-nek

még egy — ezúttal az altaji csoporton kívül eső — idegen nyelvi kapcsolatát.

Ez a kapcsolat a török adataink élén közölt *yinčü ügüz*-zel összefüggésben vetődött fel. Az orkhoni feliratoknak ezt a folyónevét, mely törökül 'Gyöngyfolyó'-t jelent, RADLOFF először habozva az Oxussal próbálta azonosítani. THOMSEN ezt a feltevést földrajzi okokból elfogadhatatlannak tartotta, s inkább a Zerefsánt volt hajlandó keresni ez elnevezés mögött. A helyes megoldásra MARQUART (Chronologie 5—6) mutatott rá: a *Yinčü ügüz*, a *Yaxartes*-szel azonos, mert ez utóbbi a görög átírás alatt egy iráni *yakšārtha* nevet takar, melynek a jelentése szintén 'wahre, echte Perle'. A feltevést bizonyossággá tette HIRTH (Nachworte 45, 70, 80) négy döntő adata, amely szerint a folyó neve a kínai forrásokban *Čen-čü ho*, kínai nyelven a. m. 'Igaz-gyöngy folyó'. E négy adat közül az egyik különösen érdekes; e szerint ugyanis a *Čen-čü ho* más neve *Yo-ša*, ez pedig ó-kínai kiejtés szerint *jak-šat*-nak, a T'ang-korban pedig *jak-šar*-nak, vagy *jak-šat*-nak hangzott. A türk *Yinčü ügüz*, a kínai *Čen-čü ho* és az iráni *Yaxartes* (*Yak-šārtha*) azonossága tehát minden kétséget kizáró módon tisztázódott.

Ebből a megfigyelésből adódott egy további azonosítás, mely bennünket most közelebről érdekel: a türk *yinčü* és a kínai *čen-čü* közsavak szintén azonosak, illetőleg az egyik eredeti, a másik jövevénytörzs.

Ez az előzménye HIRTH feltevésének, amely szerint a török *yinčü* kínai jövevény. Ezt a nézetet általánosan elfogadták; főleg az orosz szerzők (RADLOFF, MELIORANSKIJ, PREOBRAZENSKIJ) csatlakoztak hozzá fenntartás nélkül.

E múlt század végéről való feltevésnek a helyessége két pont körül fordul meg, s ezeket azóta sem próbálta meg felderíteni senki: 1. hogyan hidalható át az a nehézség, hogy a török *yinčü* közszó, jelentése 'gyöngy', a kínai *čen-čü* jelzős syntagma, s jelentése 'igazi, valódi gyöngy'; 2. hangtanilag hogyan magyarázható meg a kínai *čen-čü* > török *yinčü* fejlődés? E kérdések részletes taglalása külön monográfiát tenne ki. Sarkalatos pontjait a következőkben foglalhatjuk össze:

A 'gyöngy' neve a legrégebbi, konfucianus szövegekben kizárólag *čü*. A *čen-čü* 'igazi, valódi gyöngy', vagy az első írásjegy helyett egy másik változattal 'drága gyöngy' aránylag későn jelenik meg a kínaiiban; eddigi első előfordulásai a T'ang dinasztia idejéből (a VII. századtól kezdve) valók. A *Čen-čü ho*-ban első pillanatra talán egy idegen (török) szó „értelmes" átírását is kereshetnők, mint arra egyesek gondoltak is. E mellett szólna az is, hogy ugyanaz a *čen-čü* török neveken is előfordul: a) *Čen-čü t'ung sī-kin* (= *Jinčü tung irkin*) az egyik nyugati türk fejedelemnek 627-ben a kínai udvarba küldött követe; b) *Čen-čü pi-kia k'o*-han (= *Jinčü*

bilgä qaγan) az egyik, a nyugati türköktől nyugatra lakó török törzs, a sie-yen-t'o (= *str tardus?*) fejedelme, aki 628-tól 644-ig uralkodott; c) Čen-ču ši-hu k'o-han (= *Jinju jabyu qaγan*), nyugati türk fejedelem, uralkodott 655—656-ban. E három névben joggal kereshetjük a török *yinču*-nek egy *jinju* alakú nyelvjárási változatát; a *Čen-ču ho* idevonása mégsem magától értetődő, mert Kína belsejében, Si-ngan fu közelében szintén ismeretes egy *Čen-ču ho* 'Drágagyöngy folyó', ez pedig kétségtelenül kínai eredetű elnevezés.

A kínai *čen-ču* közszó semmiképen sem mondvascsinált kifejezés, megvan nemcsak a mai nyelvjárásokban, de a rendelkezésekre álló szegényes forrásanyagból is egészen a Mingkorig tudom követni; megvan a sino-japániban is: *shinju* (= *šinju*), jelentése egyszerűen 'gyöngy'. A kínai szó történetét ezután kell még pontosan összeállítani.

A kölcsönzés irányát illetőleg szókészleti szempontból annyit máris megállapíthatunk, hogy legalább is különösnek kellene tartanunk, hogy amikor a 'gyöngy'-re a kínaiiban ősi szó (*ču*) áll rendelkezésre, akkor a kínaiából is megmagyarázható szabályos *čen-ču*, amely máig él, a VI. századi északi nomádok nyelvéből származó jövevényszó volna.

Hangtani tekintetben a helyzet ez: A kínai *čen-ču* egy török *yinču* átvétele semilyen körülmények között nem lehet. A kínai szó feltehető forrása csakis egy *jinju alak lehetne, ez azonban a törökben másodlagos, nyelvjárási alakulat. Hogy azonban a kínai egy fontos türk műveltségyszót éppen egy általánosnak nem mondható nyelvjárásból kölcsönözött volna, az szinte elképzelhetetlen. Marad tehát ez idő szerint egyetlen megoldásnak a másik lehetőség: a türk kölcsönözte a szót a kínaiából. Ha csak az ó-mandarin alakot tekintjük, akkor szinte semmiféle hangtani nehézség nem áll feltevésünk útjában, mert pl. a 'phags-pa átírásban pontosan *jin-jü* a kínai *čen-ču* átírása, amelyben mindkét *j* zöngétlen mediát jelent. Ez a *jinju* változatlanul megmaradt volna a nyugati türk nyelvjárások ama részében, amely ismerte a szókezdő *j*-t; hogy ilyenek voltak, azt igazolja többek között a Δαιχ, δόγια, Σιλζι-βουλος, a kínai feljegyzésű *jabyu* (a nyugati türk nyelvterület azonban a *y*-nyelvjárásokat is jól ismerte, vö. a Talas-vidéki rovásírásos feliratokat, a kínai feljegyzésű *Bing yul* stb. szórványemléket). A keleti, illetőleg északi türk nyelvjárásokban viszont, amelyek, úgy látszik, csak a szókezdő *y*-t ismerték, a *j*-t nem, még szó belsejében sem, szabályos hanghelyettesítéssel a szó elején *y*-t, a szó belsejében *č*-t ejtettek helyette. A kínai *čen-ču* ó-mandarin *jin-jü* megfelelése vitathatatlan tény. KARLGRÉN ugyan felteszi, hogy az aspirálatlan zöngétlen explosivák és affrikáták már a T'ang-korban is zöngétlen mediáknak hangzottak, e feltevéből bizonyosság azonban csak akkor lesz, ha az idevonatkozó belsőázsiai feljegyzésű anyagot

összegyűjtjük, s a végső szót annak az alapján mondjuk ki. E nagyobb terjedelmű sinológiai kérdést, amely amúgy is szétfeszítené mostani mondanivalóm kereteit, egy más alkalommal szándékozom megvizsgálni.

A török *jinčü* ~ *jinjü* kínai eredete számunkra korántsem kuriózumszerű érdekesség. mert ha a törökbe a kínaiból nem kerülhetett a VI. századnál korábban, mint ahogy nem kerülhetett, akkor világos, hogy a magyarban is csak ez után az időpont után jelenhetett meg török jövevényszóként. Nem vitás az sem, hogy ily körülmények között *gyöngy* szavunkkal nincs mit kereskednünk az ősi „ogur“, „bolgár-török“ szókinca körül sem.

A török szófejtés és török jövevényszavaink

Előjáró megjegyzések

1. GOMBOCZ ZOLTÁN gyakran emlegette beszélgetés közben, félig komolyan, félig tréfásan, hogy a török szavaknak nincs etimológiájuk. Persze nem az olyan egyszerű esetekre gondolt, mint amikor az etimológiai megfejtés egyet jelent jól ismert produktív vagy fosszilis képzők lefejtésével, például: *bošat*- 'ürit' (> magyar *bocsát*) < *boša*- 'ürül' < *boš* 'üres', vagy *yai lay* 'nyári szállás', *qiš lay* 'téli szállás', ahol az alapszó *yai* 'nyár' és *qiš* 'tél', a *-lay* (egyéb török nyelvekben *-laq* és *-la*) pedig ma már nem élő, de ismert képző (vö. A. VON GABAIN, *Alttürkische Grammatik* 61, § 52.).

Az állítás azonban így is paradox és elfogadhatatlan, de híven tükröz valami lényegeset, azt az igényességet, amelyet például a magyar nyelvész az etimológiával szemben érez, nem alap nélkül, hiszen a megfejtési lehetőségeknek széles skálája áll rendelkezésére. Van etimológiája a *kéz*-nek, noha maga a szó további rész-elemekre nem bontható: a finnugor megfelelők, más szóval a finnugor eredet. Van etimológiája a *hid*-nak, *sereg*-nek, *lengyel*-nek, *zokni*-nak, ezek pontosan rögzíthető eredetű jövevényszók. Kifogástalanul meg tudjuk adni az etimológiáját *homlok*, *tavaly*, *vakondok* stb. stb. szavunknak (BÁRCZI, SzófSz.). Mindez azért lehetséges, mert ismerjük a magyar nyelv eredetét és rokonságát, mert segítségünkre vannak azok a kutatások, amelyek tisztázták a magyar szókészlet jövevényelemeinek, a magyar nyelv történetének, a nyelvjárásoknak és nem utolsósorban a magyar nyelv belső fejlődésének számos alapvető kérdését. (Most felesleges volna azt taglalni, hogy viszont mit nyújtottak az etimológiai kutatások az említett stúdiumok további fejlődéséhez.)

Mindezt nem igen mondhatjuk el a török nyelvekről, ebben a mértékben legalább is nem. — Nyilván erre gondolt GOMBOCZ ZOLTÁN.

2. Az elmúlt évtizedek során jelentősen megnőtt a török nyelvtörténet forrásanyaga, nagy mértékben kiszélesedett és elmélyült a mai török nyelvek kutatása. E nagyszabású feltáró munkával párhuzamosan napvilágot látott egész sor kitűnő rész-monográfia, sőt megjelent néhány régóta hiányolt összefoglaló mű is. Mindez jelentékenyen megkönnyíti az etimológiai kutatásokat is.

Egy ponton, a legdöntőbbön azonban máig változatlan a helyzet: ma is csak feltevések az altaji nyelvek rokonsága. E nem éppen örvendetes helyzetnek megvannak a jól érthető okai.

A magyar nyelv jóval több, mint ezer esztendő óta nem érintkezett

finnugor nyelvekkel. Ezzel szemben a török és mongol nyelvek — a történeti, elsősorban kínai források tanúsága szerint — majdnem kétezer év óta szakadatlan érintkezésben állnak egymással. Az érintkezés soha nem volt egyenletes, különböző földrajzi pontokon, különböző időkben, egymástól merőben különböző mértékben jelentkezett. Nem vitás, hogy ez érintkezések eredményeképpen különböző korokból származó, különböző intenzitású kereszteződésekkel, átvételekkel kell számolnunk. E kölcsönhatások nagy mértékben zavarják a nyelvrokonság elemi egyezéseinek a felismerését, hiszen gyakran megeshetik, hogy az altaji alapnyelvek vélt egyezés volta képpen a két nyelv külön életében végbement érintkezésnek az emlékei csak. A félreértés lehetősége különösen nagy, ha a kölcsönhatásból eredő egyezés a török vagy mongol nyelv ma ismert legrégebb összefüggő emlékeit megelőző korból származik.

A török és mongol nyelvek folyamatos együttéléséből származó kölcsönhatásoknak a felderítése egymagában is nagy nehézség elé állítja az altaji összehasonlító nyelvészet művelőjét. De hasonló folyamatos kölcsönhatásokkal kell számolnunk a mongol és mandzsu-tungúz nyelvek között is. Ez a kölcsönhatás a már meglevőket újabb, nem kisebb nehézségekkel gyarapítja. A mandzsu-tungúzba került mongol elemek a vázolt török—mongol összefüggések révén mandzsu-tungúz—török összefüggések hamis illúzióját kelthetik. Ugyanakkor — ha nemesak feltevés az altaji nyelvrokonság — a mandzsu-tungúz és mongol nyelvi kapcsolatok folyamatos ébrentartása és megerősítése révén fokozatosan halványodott a feltehető török—mandzsu-tungúz összefüggés képe, egészen addig a fokig, hogy az egyéb összefüggések mértékével mérve az ma már csak valószínűtlen hipotézisnek tetszik.

Nem volna teljes az altaji rokonság feltevéséről alkotott kép, ha hallgatnánk a koreai nyelvről. RAMSTEDT, aki szerint a koreai az altaji nyelvek közé tartozik (e feltevés magában sem találkozott az altajisták egyöntetű helyeslésével), szintén figyelmen kívül hagyta nemesak a nyelvi érintkezések, hanem az egyszerű, aránylag kései szóképzési kölcsönzések kérdését is. Pedig a történeti források szerint ezúttal is számolnunk kell koreai és mongol, illetőleg mandzsu-tungúz—koreai nyelvi érintkezéssel, mégpedig nemesak az aránylag kései mongol (Jüan, 1280—1368.) és mandzsu (C'ing, 1644—1912.) dinasztiaiak közti időkben, hanem annál már jóval korábban, a kitaj és dzsüresi (Po-hai birodalom!) kapcsolatok következményeképpen.

Mindehhez járul, hogy az egyes altaji nyelvek (esetleg a feltehető altaji alapnyelv is) igen korai időkben érintkezésbe kerülhetett nem rokon nyelvekkel is. Nem pusztán elméleti feltevésekről van szó; az ún. altaji nyelvek szóképzésének mégoly felületi vizsgálata is valóságos rászorit bennünket a török—finnugor, török—iráni, mongol—szamojéd, tungúz—szamojéd stb. nyelvi kapcsolatok mérlegelésére. (Vö. LIGETI: MNy. XLII [1946.], 1—7 és Rocznik Orientalistyczny XVII [1953.], 80—91.)

3. Az altaji hipotézis megoldása tehát különleges nehézségekbe ütközik, s e nehézségek kiküszöbölésére — azok fel nem ismerése miatt — eddig komoly kísérletek sem történtek. De mindez mit jelent gyakorlatban a török nyelvtörténeti és etimológiai kutatások szempontjából?

A török *bol-* 'lenni' (az oguz nyelvek egy részében *ol-*, de vö. türkmén *bol-*!) és a mongol *bol-* 'ua.' (már a XIII. századi emlékekből kimutatható) összefüggését minden altajista magától értetődőnek tartja. A szó hiányzik

a mandzsu-tungúz nyelvekből. Ez a hiány önmagában még magyarázható, de akadályozza a tisztánlátást, hogy ugyanakkor nagyon valószínű megfelelője jelentkezik a finnugor nyelvekben (magyar *vol-* ~ *val-*). Az egyezést korán észrevették, de komolyan csak azóta mérlegelik, amióta az NÉMETH GYULA szigorú kritikai szűrőjén is fennakadt (vö. *Analecta Orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata: Bibliotheca Orientalis Hungarica* V, 71—2). NÉMETH szerint ez egyike volna azoknak a szókincsbeli egyezéseknek, amelyek alapján ő a török és finnugor nyelvek között „ősrokonság-szerű” érintkezést tesz fel. Magam ugyan ilyen jellegű érintkezést változatlanul nem tudok elképzelni (LIGETI: I. OK. V, 344—5), de úgy vélem, hogy — figyelmen kívül hagyva az urál-altaji nyelvrokonság ez idő szerint megközelíthetetlen lehetőségét — igenis számolnunk kell a finnugor és a török között különnyelvi érintkezésekkel, mégpedig különböző korokban.

Meglehetősen réginek látszik a már Káşyarítól feljegyzett török *qās*, *qūz* 'fakéreg' finnugor, sőt szamojéd kapcsolata (magyar *hárs*; vö. LIGETI: *Journal Asiatique* 1938. I, 187—8). Későbbinek, legalábbis más csoportba tartozónak gondolnám a török nyelvek egy részéből (kipcsak!) ismert *maj* 'zsír, zsiradék' összefüggését a finnugor megfelelőekkel (magyar *vaj*); ez esetben valahogy a kimák-korszakra gyanakodnám. Nem hiányzik az egészen fiatal, alig háromszáz-kétszáz éves réteg sem; ezek egyikére-másikára alkalomadtán még visszatérnék.

Másfajta problémák elé állítanak bennünket az olyan esetek, mint például török *oima* 'lábbelikészítéshez használt türkmén nemez'. Ez az eddig csak Káşyariból igazolt török szó kifogástalanul egyeztethető a következő adatokkal: XIV. századi mongol, kínai átírásban *hoimosun*, *hoimusu* 'nemez harisnya', arab írásban *hoimasun*, irod. mong. *oyimosun*, *oyimasun*, burját *ojmoho(n)*, halha *ojms(on)*, ordos *ōmos(y)*, kalmük *ōmsu* (a *-sun*, *-sün* jól ismert mongol képző); mandzsu *fomoči* 'harisnya', *foji* 'fagy ellen húzott prémpapucs', dzsüresi *fomoči* és *foči*; koreai *pe-syen* (vö.: PELLLOT: *Journal Asiatique* 1925. I, 241—2; LIGETI: *Acta Orient. Hung.* I, 145, 169—70). Megvan a szó ezenkívül a szamojédban *püwa*, *faemu*, *peme* stb. alakokban (K. DONNER: *MSFOu*. XLIX, 116—7); innen való az orosz *пумы*. Végül mongolból származik a tibeti *o-mo-su* 'harisnya' (B. LAUFER: *T'oung Pao* XVII, 494). — Elsőben gondolni lehetne arra, hogy a fenti egyezések az ún. urál-altaji rokonságból magyarázandók (A. SAUVAGEOT, *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques* 22). Gondosabb vizsgálódás után azonban olyan nehézségekre bukkanunk, amelyek külön-külön mind lehetségesek és magyarázhatók, együttes jelentkezésük azonban az egyeztetés hitelét menthetetlenül aláássa. A szónak egyedül a szamojéd adatok alapján feltett uráli jellege erősen vitatható; nyilván ezért nem szerepel M. RÄSÄNEN „Uralaltaische Wortforschungen” című (*Studia Orientalia* XVIII/3.) művében. Hasonló a helyzet a mandzsu-tungúz megfelelőekkel is. E nyelvcsoporthoz déli (tágabb értelemben vett mandzsu) ága számos olyan korai mongol (kitaj, szien-pi stb.) szóképzési elemet tartalmaz, amely merőben ismeretlen az északi (tungúz) ág szókincsében. Nos, a kérdéses szó csak a mandzsuból és a hozzá közel álló dzsüresiből mutatható ki. — De nehézségekbe ütközik a török szó helyes magyarázata is, mert elszigetelt a régiségben, és teljesen hiányzik a mai nyelvekből. Az azonban már ma is világos, hogyha nem tartozik a török nyelv török szóképzéséhez, igen korai — inkább mongol,

mint szamojéd — jövevénytől kell lennie. Ha mongol, kronológiai okokból sem gondolhatunk arra, hogy a Dzsingisz kán felleptével ismertté vált mongol nyelvből származzék, hiszen Kāšyari adata a XI. század második feléből való. De nem gondolhatunk erre hangtani okokból sem. A XIII. századtól napjainkig valamennyi mongol adatunk *-sun* képzős alakban jelentkezik, a török szó pedig csak olyan mongol nyelvből származhatik mint jövevény, amely nem tartalmazta ezt a képzőt. Ezenfelül a mongol, mandzsu és szamojéd megfelelők tanúsága szerint a szó eredetileg szókezdő *p*-vel hangzott (a kitaj még változatlanul tartalmazta ezt a szókezdőt), és nyelvtörténeti, egyben kronológiai okokból csak *poima alakban kerülhetett a törökbe. Márpedig a szókezdő *p* — eredeti és jövevénytörzsökben egyaránt — már a VI. század előtt eltűnt, s helyét magánhangzós szókezdőnek adta át.

Végeredményben tehát csak annyi állapítható meg, hogy a török, mongol, mandzsu és szamojéd szavak összetartozása kétségtelen, az összetartozás kora igen régi, egymással való összefüggésüket azonban jelenleg pontosan meghatározni nem tudjuk.

4. A számos lehetséges egyezés-típus közül utoljára, de nem utolsó sorban még egyet említenék. A török szókinés elemeit vizsgálva feltűnik, hogy egy jelentős számú csoportnak következetesen hiányzanak a mongol és mandzsu-tungúz megfelelői, ugyanakkor azonban felettébb valószínű iráni, sőt ún. indo-iráni egyezéseik jelezhetők; ezek a szóképzési elemek természetesen csak jövevénytörzsök lehetnek, amelyekhez a török a feltételezett altaji alapnyelvből való kiválása után, külön életében juthatott hozzá. Az egyezésekre a jószemű, de nem mindig kifogástalan kritikájú MUNKÁCSI BERNÁT irányította rá a figyelmet. GOMBOCZ ZOLTÁN elutasító álláspontja ellenére NÉMETH GYULA (i. m. 87—95; uo. I. a korábbi irodalmat is) úgy látta, hogy MUNKÁCSI egyeztetéseinek egy része igenis elfogadható.

Úgy vélem, hogy az egyeztetéseket illetőleg NÉMETHnek nemcsak igaza van, hanem az általa elfogadott lista lényegesen bővíthető is, mégpedig olyan egyeztetésekkel is, amelyek MUNKÁCSINál nem szerepelnek. Ami a szóegyezések magyarázatát illeti, itt kissé másképpen áll a helyzet. Mindenekelőtt ezúttal sem szabad szem elől tévesztenünk a török—finnugor egyezésekkel kapcsolatban mondottakat, nevezetesen azt, hogy ezek a kölcsönzések sem helyezhetők azonos kronológiai síkra.

Van a régi iráni (és tochar) jövevénytörzsöknek egy számszerűen jelentős csoportja, amely irodalmi úton, az ujjúr (és az írásról így nevezett török nyelvű) fordítások révén került a törökbe. Ezek nem igen gyökerestől meg az élő nyelvben, jelentős részük azonban tovább jutott — ujjúr közvetítéssel — az írott mongol nyelvbe (ez utóbbiakról I. B. JA. VLADIMIROV, *Mongolica I: Записки Коллегии Востоковедов I* [1925.], 305—41).

A probléma nem is itt van, hanem ott, hogy a feltehető iráni, sőt ún. indo-iráni jövevénytörzsöknek tekintélyes része már a legrégebb török nyelvemlékekben jelentkezik; ugyanezek egyúttal a mai török nyelvek általános elterjedt szavai közé is tartoznak. Más szóval ez annyit jelent, hogy az átvétel időpontja és helye nem egyeztethető össze — mai ismereteink szerint. Az átvétel időpontjának ugyanis jóval kellett előznie az i. sz. VI. századot, még akkor is, ha e régi jövevénytörzs-csoport legfiatalabb rétegére gondolunk. Márpedig ebben az időben — sok évszázaddal az őstörök nyelv első tagolódása után is — annyira északi vidéken élt a török, hogy ott török—

indo-iráni (árja) nyelvi érintkezés, kölcsönzés feltevése egyszerűen lehetetlen. Nyilvánvalóan ennek a meggondolásnak az alapján utasították el annak idején ΜΥΝΚΑΨΙ közvetlen török—indo-iráni érintkezésének a gondolatát; ebben a fogalmazásban el kell utasítanunk ma is. Az elutasítás alapjául szolgáló végeredményben helyes elv merev alkalmazása azonban csak arra jó, hogy elhárítson egy valóban meglevő problémát, a helyett, hogy közelebb segítené a megoldáshoz.

A zsákutcából kivezető utat alighanem a török nyelv legrégibb iráni jövevényszavainak módszeres vizsgálata fogja megmutatni. A régebbi kritika ebben a kérdésben is meglehetősen elutasító álláspontot foglalt el. Ma már azonban tudjuk, hogy a kínai források és a régészeti, továbbá antropológiai leletek tanúsága alapján Nyugat- és Közép-Szibéria déli részein, valamint az azokhoz csatlakozó délibb területeken igenis számolnunk kell iráni nyelveket beszélő népekkel, mégpedig legalább az i. e. II. századtól kezdve. Ezekből a nyelvekből kerülhettek, s nyilván kerültek is jövevények a törökhöz.

Sajnos, a szóban forgó iráni nyelvek megközelítése ez idő szerint még közvetett módszer alkalmazásával is kemény dió. Könnyen meglehet azonban, hogy előbb-utóbb kiderül: a török indo-irániak gondolt jövevényei is ezekből a feltehetően igen sajátos hangállapotot tükröző iráni nyelvekből származnak. Az átvételek körülményeit tisztázó magyarázatok elé tornyosuló nehézségeket apránként alighanem sikerül megoldani, főleg ha nem tévesztjük szem elől, hogy ebben az esetben is számolnunk kell nem közvetlen érintkezésből származó jövevényekkel, és hogy a műveltségyszavak már akkor is több száz, vagy éppen ezer kilométert is képesek voltak „utazni”.

5. Mint láthatjuk, ma még igen komoly akadályok állnak a török etimológiai kutatások útjában. Ennek ellenére nem mondhatunk le ezekről a kutatásokról, és nem érthetünk egyet azzal a kényelmes állásponttal, hogy erre csak az altaji rokonság tisztázása után kerülhet sor. Úgy véljük, hogy az adott körülmények között a módszeres etimológiai kutatások — a ma természetszerűen fennálló korlátok ellenére is — eredményesen támogatják éppen a rokonság tisztázásának kérdését is. Éppen ezért a legnagyobb várakozással tekintünk azok elé a jelentős vállalkozások elé, amelyek közül az egyik, a török nyelvek etimológiai szótára N. A. BASKAKOV vezetésével Moszkvában készül, a másik, az oszmán-török köznyelv etimológiai szótára pedig HASAN EBEN kutatásainak eredményeképpen jelenik meg Ankarában.

Aligha szükséges hangsúlyozni, hogy a török etimológiai kutatások emez örvendetes fellendülésének mekkora a jelentősége nyelvünk török elemeinek kutatása szempontjából. Az sem titok, hogy a magyar nyelv régi török jövevényszavai a török szófejtés szempontjából sem közömbösek: honfoglalás előtti ó-csuvasos jellegű török eredetű szavaink — amelyek átvételének a kora a legpesszimistább számítás szerint sem tehető a VIII—IX. századnál későbbre — egyben ennek a nyugati török nyelvnek ma elérhető legrégebb emlékei is.

A következőkben néhány török jövevényszavunkat kívánjuk vallatóra fogni, hogy a török szófejtés segítségével egynéhány eddig nem tisztázott kérdésükre megkíséreljük valamelyes fényt deríteni. Egyes esetekben egész

szócsoportok elemzése válik majd szükségessé, másokban meg a török szó (vagy szócsalád) távolabbi összefüggéseit kell az eddiginél behatóbban tárgyalnunk.

Magyar *iz* 'artus, articulus'; török *yüz* 'ua.'

1. E finnugor eredetű szavunkat a következő rokon nyelvi adatokkal szokás egybevetni: udmurt *joz* 'Gelenk'; komi *jöz* 'Knoten, Gelenk'; mordvin *M. äznä*, *E. eźne*; mari *jeźen*, *jeźen*, *ježen*; finn *jäsene-*; lapp *jaesan* (< finn) 'ua.' (vö.: SZINNYEI, NyH.⁷ 33; BÁRCZI, SzófSz. 140).

T. E. UOTILA (Zur Geschichte der Konsonantismus in den permischen Sprachen: MSFOu. LXV [Helsinki, 1933.], 331) éppen a magyar szót törli az egyeztetések közül (meg a szamojédot, erre alább még visszatérünk), mégpedig azzal az indokolással, hogy a finnugor szavakban szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatot kell feltenni. Feltevése megtámogatására hivatkozik a komi P. (WIED.) *jözna* 'Muskel, Gelenk' és udmurt *joznal-* 'zegliedern' szavakra, amelyek alapján az általa posztulált szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatot az ősi-permire vonatkozólag is igazoltnak látja. HAJDÚ PÉTER (Másodlagos szókezdő nazálisok a szamojédban: NyK. LV [1954.], 64) fenntartás nélkül csatlakozik UOTILA nézetéhez, azzal a megjegyzéssel, hogy a magyar *iz*-hez „különb is ... sokkal jobban illik” az annak idején PAASONEN (Beiträge 230) szóba hozta chanti *jet*, melyet SZINNYEI később egyszerűen kirekesztett az *iz* rokon nyelvi megfelelői közül, BÁRCZI meg csak kérdőjellel utalt rá.

A kérdés aligha tekinthető lezártnak, mégpedig nemcsak a magyar *iz* hovatarozandóságát illetőleg, hanem abban a tekintetben is, vajon csakugyan kizárólag egy szóbelseji mássalhangzó-kapcsolatos alakot kell-e feltennünk az ősi-finnugorban. De fel kell vetni egyéb kérdéseket is, mint például: hogyan viszonylanak az elsőül említett permi *joz* és *jöz* alakok az UOTILától szembeszegett permi *jözna* és *joznal-* alakokhoz? Nem kell-e mérlegelni, hogy a *joz* és a *jozna* közti különbség nem hangtani, hanem egészen más természetű: egyazon szó képző nélküli és képzős változata?

2. A) A kérdés további megvitatása szempontjából — úgy vélem — nem teljesen közömbös, hogy a törökből kimutathatunk egy igen érdekes, eddig nem szótározott *jüz* szót.

E török szóra a mongol kori tibetiből készült ujjúr fordítások körüli vizsgálódásaim során lettem figyelmes. Az *Ārya rājavavādaka sūtra* tibeti, ujjúr és mongol változatait egybevetve feltűnt, hogy az ujjúr fordításban a *yüz yüzgü* kifejezés RADLOFF által javasolt 'hundert hunderte' nem egyeztethető össze sem a tibeti, sem a mongol fordítással. (Vö. W. RADLOFF, Kuan-ši-im Pusar. St. Pbg., 1911. 76—7.) A törökben csakugyan két általánosan elterjedt homofon *yüz* szót is ismerünk: 1. 'száz', 2. 'arc'. A kérdéses hely magyarázata szempontjából azonban egyikük sem jöhet számításba, mert a tibeti eredetiben a *yan-lag* jelentése 'member, limb' (JAESCHKE, A Tibetan—English dictionary. London, 1949. 507a), a mongol fordításban pedig *üy-e gesigün* található, melynek a jelentése ugyanaz, mint a tibetie: 'jointures, membres' (KOWALEWSKI, Dictionnaire mongol—russe—français I. Kazan, 1844. 552a).

A kifejezés nemcsak az idézett ujjúr szövegben fordul elő, helyes értelmezésével azonban a turkológusok mindezideig adósak maradtak.

Az ujjúr nyelvű „Avadīna”-töredékek egyik csonka levelének versóján olvassuk, ahol minden sor eleje hiányzik (a rectón a sorok végei nincsenek meg): „*bütün äl'özüngtäki yuz yuzä...* (F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* III, 21₅). A sor vége sérületlen ugyan, az utolsó szó mégis befejezetlen — helyhiány miatt; folytatása a következő sor elejére esett, ez viszont a többi sorok kezdő szavaival együtt nem maradt ránk. Figyelembe véve a folytatást, a megsérült szót *yuz yuzä/gütin*-re egészíthetjük ki.¹ F. W. K. MÜLLER a sérült részt figyelmen kívül hagyva 'allen...in (an) deinem ganzen Körper' fordítást javasolt. Világos azonban, hogy a helyet 'egész testeden levő végtagok[tól]'-nak kell fordítani. Igen valószínű, hogy ugyanezen verso-oldal 9. sorának a végén olvasható *yuz* szónak a következő sor elején, a sérült részen, szintén *yüzägü* volt a folytatása.

A Mániról szóló nagy himnuszban kifogástalanul hagyományozott szövegekörnyezetben egy *yüz yüzägütin bärü* kifejezéssel találkozunk (W. BANG—A. V. GABAIN, *Türkische Turfan-Texte* III. Berlin, 1930. 4—5, 21). A nehézség itt kettős.

Az egyik ezúttal is a *yüz yüzägü*. A kiadók — ugyanúgy, mint annak idején RADLOFF — a *yüz*-t 'száz'-nak, a *yüzägü*-t pedig ugyane számnév collectivumának fogva fel, a *yüz yüzägü*-t önkényesen 'saeculum'-nak értelmezték (i. m. 26, 5. jegyz.).

A másik nehézség a *-tin bärü* ablativusszal járó névutó helyes értelmezése; ennek a jelentése ugyanis a legtöbbször 'valamitől kezdve, valami óta (temporalis)'. BANG és GABAIN azonban szerencsés kézzel az ujjúr „Suvarna-prahlāsa”-ból egy pontosan megfelelő párhuzamos helyet is idéztek: *yilikimistin söngükümitän bärü*. Ez persze nem volt összeegyeztethető javasolt fordításukkal, s nem kétek megjegyezni, hogy a passzus „höchst sonderbar”. A hely pedig világos: 'velőnkől, csontunktól [kezdve minden porcikánkig]', kissé szabadabban: 'velőnkig, csontunkig'. GABAIN utóbb (Alttürkische Grammatik [Leipzig, 1941.] 145, § 319) lényegében már kifogástalanul érti a kérdéses helyet, amikor azt „von ganz innen her”-nek fordítja.

A legtöbb nehézség mindvégig a *yüz yüzägü* pontos jelentése maradt; ez okozta a legtöbb fejtörést az ujjúr szövegek terén jól tájékozott kiadóknak. Szerencsére ezúttal is tudtak idézni párhuzamos helyet, mégpedig egy kiadatlan turfáni kéziratból: *yüz yüzägüsintä marımlarta*. De mindjárt megjegyezték becsületesen, hogy imént javasolt 'saeculum; alzeitig' fordításuk sehogy sem illik ehhez a passzushoz. A helyzet azonban ezúttal is igen egyszerű: a *yüz yüzägüsintä* és a *marımlarta* rokonértelmű kifejezések. A *marım* szót pedig jól ismerjük az ujjúrban, jelentése 'Glied' (*Türkische Turfan-Texte* I—V, Index 27). Ezt jelenti pontosan a *yüz yüzägü* is.

Minden kétséget kizáró módon megállapítható tehát, hogy a *yüz yüzägü* kifejezés jelentése valamennyi megvizsgált passzusban 'tag, végtag'.

B) E kéttagú kifejezés különben a török főnévi szinoníma-összetételeknek ama típusához tartozik, amelyet az jellemez, hogy első része egytagú, olykor elég határozatlan jelentésű szó, amit az összetétel második részét alkotó két vagy több tagú szó mintegy magyaráz, annak szemantikai tartal-

¹ Hasonló szokatlan szétválasztásokra ugyanezen kézirat sértetlen részeiben egyéb példákat is találunk: *ayazımta-qi* (37: 30—1), *az-unqa* (36: 14—5), *söngü-küm* (37: 5—6) stb.

mát felfokozza. Például: *i tariy* 'vetés', *qut ülüg* 'szerencse, boldogság', *ton kädim* 'ruha', *küč küsin* 'erő', *çoy yalın* 'fény', *töz oyuş* 'nemzetség' stb. Az összetételek jó részében mindkét szót ragozzák: *ig toya* 'betegség', *ig-i toyası* 'betegsége' (Uigurica III, 38₃₅, 41₄); *töz yiltiz* 'gyökér', *tözün yiltizin* 'gyökerét' (U. III, 41₇₋₈); *sin (sin?) söngük* 'csontozat', *sinim söngüküm* 'csontozatom' (U. III, 37₅₋₆); *ig ayriy* 'betegség', *iging ayriyüng* 'betegséged' (TTT. I 9₄₈); *äd tawar* 'vagyon', *ädüng tuaring* 'vagyonod' (TTT. I 9₅₀) stb. Ritkábban csak a második taghoz járulnak ragok: *aş ičkü* 'étel', *aş ičkülärig* 'ételeket' (BANG—GABAIN: UngJb. X, 196₃₆); *yäk ičkäk* 'démon', *yäk ičkäklär* 'démonok' (TTT. I 14₁₆₆). Vö. K. FOY, Studien zur osmanischen Syntax. I. Das Hendiadyon und die Wortfolge *ana baba*: MSOSW. II, 105—36 (különösen 117); W. CALAND, A rythme law in language: Acta Orientalia Havn. IX, 59—68 (török példák 67); BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte V, 18 (A 83).

Ezeknek az összetételeknek számos alcsoportja van, közülük most a következőket emelném ki.

Az egyik alcsoportba sorolnám azokat, amelyeknek első szótagja iker-szóként cseng össze (megjegyzendő, az első tag is teljes értékű szó): *yüd yäpar* 'illat', *i yäč* 'fa, növényzet'.

Ismét másik alcsoportot alkotnak azok a bennünket itt közelebbről érintő összetételek, amelyeknek második tagja nem egyéb, mint az első tag valamilyen képzővel bővített változata.

Elsőnek emliteném az ilyenféle összetételek közül: *al allay*: *al-i allay-i üzä* 'szerével, módjával; segítségével' (U. II 48₃). A kifejezésre máskor alkalmasint még visszatérek, ezért most csak néhány idevágó megjegyzést tennék vele kapcsolatban. Az összetétel első tagja *al* 'Mittel, Methode, Trug' önmagában nem elég határozott jelentésű a vele azonos hangzású *al* 'Seite, Unterseite', *al* 'rot', sőt *al-* 'neihen' miatt. Az *allay* etimológiája egyszerű: *allay* 'csalás' < *alta-* 'csalni' < *al* 'csalás'.

De találunk a *yüz yüzügü*-vel teljesen azonos alakulatokat is. Hyenek:

a) *ton tonayu* 'ruha'. Ennek az összetételnek ez idő szerint csak *ton tonayu* változatát tudom kimutatni, ebben: *tonün tonayusün* 'ruháját' (F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 15₁₃). A *tonayu* alak azonban megtalálható egy másik hasonló összetételben, nevezetesen a *Säkiz yükmäk* ujjúr fordításában: *küdgü tonayu* 'ruha' (BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte VII, 48₃₆₂); ugyanezen fordítás kyötői kéziratában azonban *küdgü tonayu*-t olvasunk (TÖRÜ HANEDA: Töyö Gakuhö V, 201₃₂₇). — A *ton* a régi és mai török nyelvekben jól ismert szó. A fontosabb adatok a következők: türk (rovásírásos), ujjúr *ton* (GABAIN, Alttürkische Grammatik 342b; MALOV, Памятник древнетюркской письменности 432a; származékai *tonlyq*, *tonluq*, *tonsiz*) (felső) ruha'; ujjúr brähmi írással *ton* [olv. *ton*] 'Kleid' (GABAIN, Türkische Turfan-Texte VIII, 100); Käsjarı *tön* 'Kleid', *tönliq* 'ua.' (BROCKELMANN); ujj. *ton* 'ruha' (Kao-č'ang kuan-yi šu II, 6a); kun CodCum. *ton* 'vestmentum; Kleid', *tonçi* [olv. *tonči*] 'peliparius; Kürschner' (Grönbech); 1245.-i kipesak szj. *ton* 'Kleid' (HOOTSMA); Abū Hayyān *ton* (CAFEROĞLU); Tuḥfat *ton* (ATALAY); csag. *ton* 'tunique ouverte entièrement devant', *tonluq* 'habillement' (PdC. 247); sor. szag., kojb., kaes., küer. *ton* 'das obere Kleid, das Kleid' (RADL. III, 1176), alt., tel., leb. *ton* 'der Pelz' (uo.); kojb., kar. soj. *ton* 'Pelz' (CASTRÉN 110), ojrot *ton* 'шуба, тулуп' (BASKAKOV), hakasz *ton* 'шуба' (BASKAKOV), tuva *ton* 'шуба, пальто' (PALJMBACH); tar. *ton* (RADL.

III, 1175), turki *tön* (LE COQ: KSz. XVIII, 92); kir., kkir., kar. L., T. *ton* (RADL. III, 1176), nog. *ton* 'шуба' (BASKAKOV 710), kkalp. *ton* 'ua.' (BASKAKOV 816), bask. *tun* 'шуба, крыта' (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 883), kirg. *ton* 'шуба, тулуп' (JUDACHIN), kaz. *ton* 'шуба' (SAURANBAEV 909), özb. *tün* 'халат' (ABDURACHMANOV 930), özb. Kūhī *ton* 'ruha' (saj. felj.), özb. Qongrat *tonnuq* 'ruha, ruházat' (saj. felj.) < *tonluq: krm. *don* 'das Kleid, die Hosen' (RADL. III, 1710), az. *don* 'платье' (ŠIRÄLIEV—ORUJOV), osm. *don* 'clothing; pair of drawers' (HONY), tkm. *dön* 'халат' (ALIEV—BORIEV 430). A törökben a szó eredetileg hosszú magánhangzóval hangzott és iráni jövevény, vö. saka *thauna*; (vö. LIGETI: Journ. As. 1938. I, 190¹). — A *tonayu*, *tonanyu* önálló használata ritka, régi adattal most nem is tudnám igazolni; GABAIN (Alt-türk. Gram. 342) *tonayu*, *tonanyu* 'Gewand' szava is nyilván a fentebb említett összetételből van kiemelve. Mindenesetre érdekes, hogy a szót feljegyezték a mai oszmánli népnelyből: *donanqi* 'giyilen yeni elbise' (Söz Derleme Dergisi I, 458) < *donanqu < *donan-yu. — A *tonayu* és *tonanyu* alakok mindegyike hiteles, és együttes megjelenésük valamelyest hozzájárul az *-ayu*, illetőleg *-yu* képző meglehetősen bonyolult kérdésének a megvilágításához. A *-yu*, *-gü* elvont névszót képez névszóból, s mássalhangzós tö után *-a*-, *-ä*- „kötőhangzós” alakban jelentkezik. Azonosítani szokás a kollektív számnevek *-ayu*, *-ägü* képzőjével: *birägü* 'együtt', *yüzägü* 'százán, százával'. A tulajdonképpeni probléma a „kötőhangzó” helyes magyarázata. Már BANG észrevette, hogy bizonyos képzett névszók igei, sőt névszói tövében is feltűnik az *-a*-, *-ä*- elem, melyet ő (elsődleges) képzőnek tart: *adači* 'lövész' < *at*- 'lő', *ältüräči* 'gyilkos' < *ältür*- 'megöl', *otači* 'orvos' < *ot*- '(gyógy)fü' stb. (W. BANG, Studien zur vergleichenden Grammatik der Türk-sprachen: SPAW. 1916: 917; M. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen

¹ A mongol szó idevonását ma kevésbé látom egyszerűnek, mint 1938-ban. A fontosabb adatok mindenesetre ezek: mongol *tonuy* [*tonoy*] 'les effets; util, instrument; harnais' (KOWALEWSKI III, 1791); orosz *tonok* 'harnais, attirail, l'ensemble des outils servant à certains travaux, l'ensemble des instruments employés dans certaines professions, équipement' (MOSTAERT II, 668a); halha *tonog* '1. снасти, снаряжение; 2. сбруя' (LUVSANDENEV 408b); burját *tonog* '1. инструмент, снасть, снаряжение; 2. сбруя' (ČEREMISOV 441a); kalm. *ton* '(allerlei) Geschirr; Anzug; Hausrat' (RAMSTEDT 400a). — A jelentéstanai nehézség (ha nem is teljesen áthidalhatatlan) jól látható az adatokból. De van más is. A mongolból az alapszó (*ton*) hiányzik, amennyiben abból képzés, az nem jellegzetesen mongol; *tonoy* alak pedig a törökben nincs. — Bárhogy is áll a dolog, nem lehet kétséges, hogy bizonyos fokig egy másik szó erősen befolyásolta a *tonoy* jelentéskéjlődését. Ezt elegendő mértékben mutatják a legrégebbi mongol adatok: Mongolok Titkos Története: *tonog* 'Erbeutung des Feindeskleider, *čisutu tonog* 'die blutige Kleidung (des Feindes) [amelyet elrabolnak = zsákmányolnak]' (HAENISCH 151); *üb tonog* 'Wertsachenraub, Plündergut' (HAENISCH 157), vö. orosz *üb tonog* 'bien, avoir, fortune' (MOSTAERT II, 526). A kérdéses szó a következő: mongol *tonu-* [*tono-*] 'piller, voler, ravir'; orosz *tono-* 'piller, voler (dans une maison pendant l'absence du propriétaire)'; halha *tono-* 'грабить, ограбить'; burját *tono-* 'грабить, ограбить'; kalmik *ton-* 'rauben, mit Gewalt abnehmen; abscheiden'; MTT. *tono-* 'schinden, abziehen'. Jövevény a mongolból: csag. *tona-* 'abnehmen, abreißen, kuhl ausziehen' (RADL. III, 1176), 'mettre à nu' (PDC. 247); kazak *tona-* 'auf dem Wege berauben, ausplündern' (RADL. III, 1176), 'грабить' (SAURANBAEV 137b); kirg. *tono-* '1. грабить; 2. оголять' (JUDACHIN 507a); jak. *tonō-* 'рубить, отрубать, отсекаť руб.' (PEKARSKIJ III, 2726). Ebből az igeből képzett mongol *tono-y* jelentése elsődlegesen *1. rablás; 2. (elleneségtől) elrabolt holmi, ruha'. — A török *ton* (> kam. szam. *ton* 'größer Pelz') szóval részletesen foglalkozott A. JOKI (MSFOu. CIII, 330—1), és megpróbálkozott e vándorszó útját nyomon követni. Attól tartok azonban, hogy az iráni, dakota-indián és kínai adatok sehogy sem egyeztethetők össze, sem egymással, sem a török szóval.

84—5). — Az esetek egy részében az *-a-*, *-ä-* formans funkciója világos, ti. névszóból igét képez: *küč* 'erő' > *küča-* 'erőlködik', *at* 'név' > *ata-* 'hív', *mün* 'hűn, hiba' > *münä-* 'hibásnak lenni', *qan* 'vér' > *qana-* 'vérezni', *aš* 'étel' > *aša-* 'étkezik' stb. (vö.: BANG, Vom Kökttürkischen zum Osmanischen: АРАВ. 1919: 37—55: III. Das Formans *-yu* bei Verben auf *-a* usw.; DENY, Grammaire de la langue turque 537, § 846; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim 130—2; GABAIN, Alttürkische Grammatik 66). Mármost ilyenkor is megjelenhetik a *-yu*. *-gü*: *yaš* 'élet' > *yaša-* 'él' > *yašayu* 'élet'. Úgy látszik, közvetlenül ehhez a csoporthoz csatlakozik (lehet, hogy csak másodlagosan) a most tárgyalt *tonayu*. *tonanyu* is. Legalábbis erre utal, hogy a *ton* igei származékai közt megvan sor. Raby., QB. *tona-* 'öltözetet', *tonan-* 'öltözködik' (RADL. III, 1176; MALOV, Памятники 432). A *tonanyu* minden kétséget kizáró módon a *tonan-* származéka.

β) *ič* *ičägü* 'beleik, belsőség': *iči* *ičägüsi* 'beleik, zsigerei' (F. W. K. MÜLLER, Uigurica III, 78₂). — Az *ič* 'belső, belső rész' a török szókészlet legáltalánosabban ismert elemei közé tartozik, egyaránt kimutatható a régi és az újabb nyelvi anyagból (ez utóbbiban *ič*, *iš*, *ic*, *is*, *ič* változatokban), ragos alakjaiban elterjedt helyhatározói névutó; felsorolásuktól most eltekinthetünk. Néhány török nyelvben testrésznévként is használatos: ojrot *ič* 'живот, брюхо' (BASKAKOV); kurg. [= kazak] *iš* 'der Magen, die Eingeweide' (RADL. I, 1545), *iš* 'кивот' (SAURANBAEV 184), kurg. *ič* 'живот; брюхо; желудок' (JUDACHIN), bask. *es* 'живот' (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 194); tkm. *ič* 'живот' (BASKAKOV—CHAMZAEV 166b), az. *ič* 'внутренности, trebuha, potroxa' (ŠIRALIEV—ORUJOV) stb. — Az *ičägü* önálló használata kifogástalanul igazolható: Kāšγ. *ičägü* 'Lunge, allgemein, was die Rippen umschliessen' (BROCKELMANN), Oğuz-monda *ičägü* (BANG—RACHMATI 8₄₁), ujj. *ičägü* 'beleik' (Kač-č'ang kuan-yi šu I 26b; RADL. I, 1520 *išägü* olvasata hibás), csag. *ičägü* 'die Eingeweide, der Darm' (RADL. I, 1515), 'intestins' (PDC. 99), oszm. tört. *ičegü* 'karin içindeki organlar ve bagırsaklar' (TTS. II, 514); kurg. *ičegi* (JUDACHIN) kaz. *ičägi* 'die Eingeweide, Gedärme, der Darm' (RADL. I, 1585), karacs. *ičegi* (PRÖHLE: KSz. X, 107), oszm. nyj. *ičegi*, *ičegi* (Söz Derleme Dergisi II, 780a); turki *ičäi* (RADL. I, 1515) < *ičägi < *ičägü. Vö. még kojb. *ičägä*, *ičigä* 'Darm' (CASTRÉN), haksz. *ičege* (BASKAKOV), ojrot *ičege* (BASKAKOV), leb. *ičägä* (RADL. I, 1520), kür., kumd. *ičägä* (RADL. I, 1515), tkm. *ičege* (BASKAKOV—CHAMZAEV 250b), alt. *ičä* (RADL. I, 1515) < *ičägü. Elsősorban a kipszak nyelvekre jellemző a *-k* képzős alak: kup CodCum. *yčag* 'budellum' (*ičex* 'Eingeweide': GRÖNBECH 105), Szimb. tat. *ičäk* (RADL. I, 1585), özb. *ičäk* (ABDURACHMANOV 291a), özb. Qongrat *ičäk* (saj. felj.), kaz. *iček* (SAURANBAEV 275a), kurg. *iček* (JUDACHIN), bask. *esäk* (DMITRIEV—ACHMEROV—BAIŠEV 289b), kkalp. *iček* (BASKAKOV 274b), nog. *iček* (BASKAKOV 249a), csag. turki *ičäk* (RADL. I, 1515). — Az *ičägü* mint képzett szó nem tartozik abba a típusba, mint a *yašayu* vagy a *tonanyu* (a *tonayu* képzése legalábbis kétértelmű), mert az *ič* főnév mellett nincs *ičä-* ige.

Szervesen csatlakozik az imént tárgyalt két α)–β) típus-példához a *yüz* *yüzägü*. Az első rész itt is egytagú, jelentése a két másik *yüz* mellett eléggé határozatlan. Az összetétel második része ezúttal is többtagú szó, sajnos, az első rész jelentését nem a legalkalmasabb módon domborítja ki, mert maga is kétértelmű az azonos hangzású *yüzägü* 'százával' miatt. A dolog annál kellemetlenebb, mert a három homofon *yüz* közül az egyiknek jelentése

éppen 'száz'; mindez nagyban hozzájárulhatott a kifejezés egészének és egyes részeinek a szókészlethez való kiszorulásához. Különbösen a régi török szóanyagból ez idő szerint nem tudjuk kimutatni külön-külön sem a *yüz*-t ('iz, tag, végtag'), sem a *yüzügü*-t ('ua.'). még kevésbé egy *yüzü*- igét.

Figyelemre méltó, hogy a jelzett értelemben a *yüz* szót jól ismerik ma is bizonyos szibériai török nyelvek: kojb. *fūs, dūs* 'Gelenk' (CASTRÉN 143), kar. *fūš, dūs* (CASTRÉN 116, 119), urj. *čūs* 'сустав пальца' (КАТАНОВ II, 1348), szoj. *tjūs* 'das Gelenk' (RADL III, 615), tuv. *čūs* 'сустав' (ПАЛМБАХ). Az idézett példákban a *č-, d-, tj-, č-* szabályos folytatása egy korábbi szókezdő *y*-nek; a szóvég is különösebb nehézség nélkül *-re* vihető vissza. A fenti példák közt szereplő *fūš* szóvége is csak látszólag mond ellent ennek a visszaállításnak, hasonló „szabálytalan” *š* *z* megfelelésre egyéb példákat is találunk CASTRÉN kojbál és karagasz nyelvjárási anyagában: *iš, is* 'nyom' [iʒ], *kūš, kūs* 'ősz' [kūʒ], *aš, as* 'hermelin' [aʒ], *oš, oš* 'tej' [aʒuz], *tjlyš, feltš* 'csillag' [jüldiz, yulduz] stb. A szibériai török adatok tehát végső soron egy **yüz* alakra mennek vissza. Ide tartozik még jak. *sūsüöx, sösüöx* (= **jüzük, *jözök*) 'состав, сустав, член (тела), уд; колено, сгиб, слой, состав какого-либо предмета (напр. ноги); сустав, колено (в растении); разряд предметов, поколения' (РЕКАРСКИЙ II, 2415). Közvetlenül a ki nem mutatott alapszóból (**jüz* = **sūs*) származik jak. *sūsā-* 'разбирать по составам' (РЕКАРСКИЙ II, 2414); vö. L. N. CHARITONOV, Типы глагольной основы в якутском языке (Moskva—Leningrad, 1954.), 126.

3. A) A törökből származik a kamaszini szamojéd *đuu, dūu* 'Gelenk' (DONNER), *fū* 'ua.' (CASTRÉN), *djū* 'Fingerglied' (CASTRÉN kézír.); vö. AULIS J. JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu. CIII, 123—4.¹

A tulajdonképpeni 'iz, tag' jelentésű szamojéd szó adatai a következők: szam. nyeny. (jur.) *ņesu* 'Glied, Hand-, Fussglied', *ņuda-ņesu* 'Handglied', *Tas űesuņana* (CASTRÉN); *ēso* (BUDENZ); O *ņēššū* 'Gelenk, Glied', T *ņēššō* 'Э', OP *ņēššū* 'Э', Szj. *ņēššō* 'Э', *ņēššō* 'Э', K *ņēššō* 'Э', U—C *ięššo* 'ua.', Sz *ņēšū* 'Glied', P *ņišun* 'ua.', Nj *ņišū* 'ua.' (LEHTISALO); ngan. (taw.) *ņajūi*, Pl. *ņasua* 'Fingerglied' (CASTRÉN); eny. (Jen.) *usu*, G *usuo* 'Fingerglied' (CASTRÉN); mot. *yčjn* 'Schulter' (PALLAS); karag. *usjyn-dy* 'Schienbein' *užjūdi* 'Knie'.

¹ RAMSTEDT (Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte: KSz. XVI, 72) a kojbál *čūs* és jakut *sūsüöx* alapján **jüz* és **jüzüg* alakokat következtetett ki (a mongol *ūye* és kängiz *jūye* mongol nem tartozik ide), és azokat feltételeesen a török *yüzük* 'Ring'-hez kapcsolta. — K. DONNER (JSFOu. XL/1, 5) ezzel szemben a *čūs* stb. alapján egy **jūc* vagy **jūš* ősalakot rekonstruált. Mindkét változat megengedhetetlen, nemcsak azért, mert, mint fentebb említettem, a szóvégi *-s* (sőt egyik-másik nyelvjárásban *-š* is) az eredeti *-š* és *-č*-n kívül *-z*-nek is megfelelehet, hanem azért is, mert a szóvégi *-z* mellett ez esetben van egyéb, kétértelműségtől mentes bizonyíték is. A tuvuiban ugyanis (ahol a szó alakja szintén *čūs*) a következő következő. Ebben a nyelvben ti. a szóvégi *-š* megörzödlött: *baš* 'fej' - *baš* *beš* 'öt' - *beš* *daš* 'kő' - *taš* *dāš* 'fog' - *tāš* *kuš* 'madár' - *quš*, *čūs* 'könny' - *quš*. Az eredeti szóvégi *-č* a tuvuiban szintén *-š*-sel van képviselve: *ūš* 'három' - *ūč* *kūš* 'erő' - *kūč* *aš* 'éhség; éhes' - *ač* *kōš* 'nomád vonulás' - *kūč* *zūš* 'kard' - *qilic* *kuš* 'huj' - *čūč* - *šūč*. DONNER nem áll meg itt a feltevésekben, hanem az alaptalanul felvett **jūš* alakot egy további, őstörök **jūl*-re (RAMSTEDT *l* - *š* elmélete alapján) vitte vissza. Ebből a **jūl*-ből magyarázza a kam. szam. *đuu* stb. formát; mint JOKI (MSFOu. CIII, 123) egyetértőleg megjegyzi, a szamojédban a feltett „őstörök *l*” ugyanúgy viselkedhetett, mint a finnugor *-l*, azaz eltűnt. E feltevés-sorozatra semmi szükség, a szóvégi *-l*-es alak a törökből ugyanis kimutatható: *kaesa* *tjūl* 'der Gelenk' (RADL III, 607), *hukasz* *čūl* 'сустав' (BASKAROV 325a). A *hukasz-kaesa* szóvégi

A szamojéd szót régebben SETÄLÄ, PAASONEN, SZINNYEI és mások az előljáróban felsorolt finnugor adatokkal egyeztették; PAASONEN (Beitrag 274) éppen a finnugor megfelelők szókezdő *j*-je miatt ebben a szóban — néhány más egyébbel együtt — szamojéd *ŋ*-t vett fel. Újabban UOTILA szétválasztja a finnugor és szamojéd adatokat, mert az utóbbiakban nincs meg az általa feltett szóbelseji mássalhangzó-kapcsolat. Hasonló elutasító álláspontra helyezkedett HAJDÚ is, mégpedig elsősorban azért, mert szerinte a szamojéd szókezdő *ŋ*- másodlagos, és véleménye szerint a szókezdő finnugor *j*- és szamojéd *ø*- összeegyeztethetetlen.

A kérdés szélesebb — altaji — alapon való részletes megtárgyalása szétfeszítené mostani mondanivalónk kereteit, két megjegyzést mégis már most tennénk.

B) HAJDÚ értékes dolgozata elején (i. m. 62) hivatkozik — mintegy külső bizonyítékkal a szamojéd *ŋ*-nek HALÁSZTÓL javasolt és másoktól is vallott nézetének a megdöntéséhez — SAUVAGEOT állásfoglalására, aki RAMSTEDT-re támaszkodva úgy véli, hogy a szókezdő *ŋ*- sem a törökben, sem a mongolban nem volt meg, s megléte az altaji alapnyelvben sem tehető fel. Ma hozzátehetjük, hogy RAMSTEDT régi felfogása változatlanul tükröződik nemrég megjelent postumus munkájában is (vö. G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre: MSFOu. XIV. Helsinki, 1957.).

A dolog azonban korántsem ilyen egyszerű.

A szókezdő *ŋ*- valóban nincs meg sem a törökben, sem a mongolban, ez azonban vajmi keveset bizonyít az altaji alapnyelvre vonatkozólag. A feltett altaji nyelvesalád jelenleg mindössze három tagból áll; bizony nem egyszer előfordul, hogy bizonyos ősi sajátságokat ma egyetlen ág sem őrzött meg változatlanul. A feltehető ősi szókezdő *g* (*g*-) -t pl. a török nem őrizte meg, csak a mongol meg a mandzsu-tungúz; az esetleges szókezdő *n*- meg csak a mandzsu-tungútból mutatható ki.

Nos, a mandzsu-tungúzban megtaláljuk a szókezdő *ŋ*-t. Képviselője az egyes nyelvekben a következő: evenki (tkp.-i tungúz), even (lamut) *ŋ*-, szamagir, manegir, negidal *ŋ*- (de *ni*-), szolon *n*-; udihe *ŋ*-, *w*-, *ø*-, orocs, orok *ŋ*-, olesa *ŋ*-, *g*-, *w*-, *n*-, *ø*-, nanaj (gold) *ŋ*-, *m*-, *g*-, *w*-, *ø*-, mandzsu *g*-, (*γ*-), *w*-, *ø*- (vö.: V. I. CINCIVS, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков 239—40; J. BENZING, Die tungusischen Sprachen 984—5). E látszólag tarka kép a valóságban lényegesen egyszerűbb: az eredeti szókezdő *ŋ*-t a mandzsu-tungúz nyelvek a szolon és a mandzsu kivételével megőrizték, az egyéb megfelelések az eseteknek elenyésző kisebbségét érintik; igaz, az eltérő megfelelések törvényszerűségeit ez ideig nem sikerült felderíteni.

A mandzsu-tungúz igen világos tanúságtételét nem könnyű altaji szempontból hasznosítani, minthogy az *ŋ*- kezdetű szavak száma viszonylag korlátolt, s érthetően kicsiny azoknak a száma, amelyeknek minden tekintetben kielégítő megfelelői egyéb altaji nyelvekben is megvannak; annyi

-l persze nem az „őstörök *-l*” valamilyen rejtélyes körülmények között való tovább élését jelenti, hanem nyilván azt, hogy az *-l* az képző, ugyanúgy, mint a *-z* (*jü-l*, *jü-z*). A kamaszini szamojéd *šw* vagy a kimutatott *-l*-s alak átvétele, vagy — a szó képzőtlen alakja.

azonban világosan megállapítható, hogy mongol megfelelője bizonyos esetekben *g*-, *γ*-. Ilyen: even (lamut) *ᠡᠭᠢᠷᠢᠯ*- 'fénylik', evenki (tungúz) *ᠡᠭᠢᠷᠢᠯ*- 'ua.', negidal *ᠡᠭᠢᠵᠢᠯ*- 'ua.', szolon *ᠡᠭᠢᠷᠢᠨ* 'hajnal'; udihe *ᠡᠭᠢ* 'világos; fény', *ᠡᠭᠡᠳᠡ* 'világos', *ᠡᠭᠢᠰᠡᠨ* 'ua.', nanaj (gold) *ᠡᠭᠢᠰᠡᠨ*, *ᠡᠭᠢᠰᠡᠨ* 'világos', mandzsu *ᠡᠭᠡᠨ* 'fénylik', *ᠡᠭᠡᠭᠢᠶᠡᠨ* 'fényes' ~ mong. *ᠡᠭᠡᠨ*- 'fénylik', *ᠡᠭᠡᠷᠡᠯ* 'fény', *ᠡᠭᠡᠭᠡᠨ* 'fényes', *ᠡᠭᠡᠵᠢ*- 'fényesnek lenni'; a mongol nyelvtörténeti és nyelvjárási alakok felsorolását itt most mellőzzük, mert valamennyi szókezdő *g* (*o*)-t tartalmaz.

RAMSTEDT (i. m. I. 43) a mandzsu-tungúz *ᠡ*-t „szórványos”-nak tartja (ez enyhén szólva túlzás) és „másodlagos”-nak, amely eredeti *g*-re megy vissza. Nehéz követni ezt a gondolatmenetet, amely szerint az egész északi ág *ᠡ*-képviselete másodlagos volna (a kivételt képező szolon *n*-t is *g*-ből kellene magyarázni!), sőt az volna a déli ág megfelelőiseinek is a zöme; mindez azonban többé-kevésbé egyéni megítélés dolga. De már nem az, amikor RAMSTEDT szerint a mandzsu *g*-, *γ*- őrizte volna meg az eredeti állapotot.

Korábban rámutattam arra (Acta Orient. Hung. III, 226—7), hogy a kérdéses szókezdő a Ming-korban (XV—XVI. században) a mandzsu közvetlen előzményében, a dzsüresiben szintén *g*-alakban jelentkezik, de jóval korábban, a Kin-korban az ún. kis dzsüresi írás tanúsága szerint még mindezt — szigorú szabályossággal — *ᠡ*-található helyette. Ma hozzáférek ehhez, hogy az imént tárgyalt szócsaládhoz tartozó mandzsu *ᠭᠡᠷᠠᠨ* 'fény, fényes' kimutatható a dzsüresiből is, mégpedig a kis dzsüresi írás szempontjából egy kifogástalanul ellenőrizhető sorozat tagjaként: Ming *ᠭᠡᠷᠠᠨ*, Kin *ᠭᠡᠷᠠᠨ* (vö. GRUBE, n° 736). Mindez persze világosan bizonyítja RAMSTEDT feltevésének az ellenkezőjét: a mandzsu megfelelés nem ősi állapotot tükröz, ellenkezőleg, elég kései másodlagos fejlődés eredménye. De a kis dzsüresi írás ez esetben másról is tanúskodik: a mandzsu-tungúz szókezdő *ᠡ*-történetileg visszavihető — éppen egyik legkritikusabb pontján — egészen a XII. századig.

C) A másik megjegyzésem igen rövid, és erős fenntartással teszem meg: nem lehetetlen, hogy az idézett szamojéd szóval valami módon összefügg a mongol *ᠭᠡᠰᠢᠭᠠᠨ* 'branche; membre du corps' (a *-ᠭᠠᠨ* egyéb testrésznevekben is előforduló képző); az összefüggés aligha alapnyelvi.

gyűrű

1. Régóta ismeretes, hogy e szó a honfoglalás előtt került nyelvünkbe egy ócsuvasos jellegű török nyelvből, közvetlen forrása *ᠵᠦᠷᠦᠭ, köztörök nyelvi megfelelője *yüzük* (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 82—3; BÁRCZI, Szófsz. 106).

Főbb török nyelvi megfelelői ezek:

Käşḡ. *yüzük* 'Siegelring' (BROCKELMANN 100, Atalay 828); Ibn Muhannā *yüzük* 'parmağa geçiren halka' (BATTAL 93b); csag., bar. *yüzük* 'der Fingerring, der Siegelring' (RADL. III, 619) | kun CodCum. *juzuk* [= *yüzük*] 'anulus; Ring' (GRÖNBECH 132); 1245-i kipesak szj. *yüzük* 'Siegelring' (HOUTSMA 110). Qawānin *yüzük* 'gyűrű' (TELEGDI 313); Abū Hayyān *yüzük* (CAFEROĞLU 131); Tuḡfat *yüzük* (ATALAY 291b); kir. [- kazak] *jüzük* 'der Siegelring, der Fingerring' (RADL. IV, 188), *düzük* 'der Fingerring' (RADL. III, 1815). *žüzük* 'перстень' (SAURANBAEV 522a); özb. Qongrat *jüzük* 'gyűrű' (saj. felj.). özb. Qataḡan *jüzük* 'ua.' (saj. felj.); nog. *žüzük* 'перстень' (BASKAKOV, Ногайский язык 240b), *juzik* 'ua.' (BASKAKOV, Русско-ногайский словарь

420b); tüm. *jüzük* (RADL., Proben IV, 305); tur. *jüzük* (RADL., Proben IV, 105); miser *jözök* 'Ring' (PAASONEN: JSFOu. XIX/2: 59), kaz. tat. *jözök*, *jözök* (BÁLINT GÁBOR); bask. *jödök* 'перстень' (DMITRIEV—AЧМЕРОВ—БАЙШЕВ 528b); kum. *juzyk* (NÉMETH: KSz. XII, 126); karaes. *jüzük* (PRÖHLE: KSz. X, 150); balk. *züzük*, *züzüç*, *züzüy* (PRÖHLE: KSz. XV, 276); kar. T. *üzük* (KOWALSKI 278), kar. L. *izik* (MARDKOWICZ 30b) tkm. *jüzik* 'кольцо' (ALIEV—BORIEV 121a, 245b). *jüzük* 'перстень' (BASKAKOV—ЧAMZAEV 486a); oszm. *yüzük* 'ring' (HONY 389b), nyj. *üzüh*, *üzük* 'yüzük' (CAFEROĞLU, Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar I, 284; Terekeme—Kagararah); az. *üzük* 'кольцо, перстень' (ŞIRÁLIEV—ORUJOV 210b), *juzik* 'кольцо' (GANIEV 141b), *uzik* 'перстень' (GANIEV 252a) [mindkét alak egyöntetűen *üzik*-nek olvasandó]; afg. afsár *izak* (saj. felj.) | esag., tar., turki *üzük* 'der Fingerring' (RADL. I, 1894), esag. *üzük* 'anneau' (PDC. 64), esag. *yüzük*, *üzük* (ROPPE, Muqaddimat al-adab 239, 181, 408, 429) > mong. *üzük* (i. m. 239); turki (Lob-nor) *üzük* 'кольцо, перстень' (S. E. MALOV, Лобнорский язык. Frunze, 1956. 182b); szárt (namangáni nyj.) *uzuk* '1. кольцо; 2. верхняя кибиточная кошмы' (Nalivkin II, 129); özb. *uzuk* 'перстень' (ABDURACHMANOV 551), özb. Kūhī *üzüg* (saj. felj.) || eszvas *šora*, Szp. *šōra* 'gyűrű' (PAASONEN 132), *š'ri* (DMITRIEV 252b, 469a), *š'ri*, *š'riš* 'кольцо', *kušlā š'ri* 'перстень' (AŠMARIN, Thesaurus XIII, 106—7).

2. A török szónak eddig nem volt etimológiája, bár többen eddig is származékszót gyanítottak benne, de megnyugtató magyarázatára nem volt lehetőség, minthogy a kérdéses alapszó korábban nem volt ismeretes. Nem vitás, hogy ez alapszó az imént tárgyalt *yüz* 'iz, tag; ujj-izület' (vö. az urj. adatot!); ennek denominális névszóképzős származéka a *yüzük* '*ujj-izületecske', ebből másodlagosan 'gyűrű'. A *-q*, *-k* denominális nomenképző jól ismeretes a törökben, eredeti funkciója (legalábbis az egyik) a kicsinyítés; nyilván innen magyarázandó másodlagos fejlődésként a testrészekben való gyakori előfordulása is: *išäk* 'belsőrészt' < *iš* 'ua.', *bašaq* 'kalász; nyilhegy' < *baš* 'fej'; *ögük* 'anyácska' < *ög* 'anya', *yulaq* 'forrás' < *yul* 'ua.' stb. (VÖ.: ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 17—8; GABAIN, Alttürk. Grammm. 62; RÄSÄNEN, Morphologie 100.)

Ugyanebből az alapszóból magyarázandó a 'gyűrű' egy másik török neve is: szoj., karag. *füstük* 'Fingerring' (CASTRÉN 116b), *đüstük* 'ua.' (i. m., 119b); alt., tel., küer. *jüstük* 'der Fingerring' (RADL. III, 616), sor, szag. *čüstük* 'ua.' (RADL. III, 2200); tuv. *čüstük* 'перстень' (PALJMBACH 394b), hakasz *čüstük* 'кольцо, перстень' (BASKAKOV 325b), ojrot *đüstük* 'ua.' (BASKAKOV 60b); kaesa *đustek*: *đustek* 'Ring' (K. DONNER: JSFOu. LVIII/1: 19); kiz. *šüstük* 'Fingerring (mit Stein)' (JOKI: Studia Orientalia XIX/1: 31).

3. Török jövevénytörő a kamaszini szamojéd *faustek*, *füstek*, *đustek* 'Ring' (DONNER; vö. AULIS J. JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen 363). — JOKI helyesen tette fel — ha kételkedve is —, hogy a szibériai török *füstük* és a *yüzük* alapszava azonos: *yüz*; abban azonban tévedett, hogy a *tük* képző *-t*-jét eredetinek tartotta. Az ugyanis nem más, mint a *-liq*-, *-lik*-, *-luq*-, *-lük* denominális névszóképzőnek az említett szibériai török nyelvekben járatos egyik változata (vö.: N. A. BASKAKOV, Ойротско-русский словарь. Москва, 1947. 245; M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen 228). A *füstük* stb. tehát egy korábbi '*yüzlük' szabályos folytatása. E kikövetkeztetett alak különben megtalálható az oszmáni

nyelvjárási anyagban; vö. kelet-ruméiai *güzlük* 'bague' (HAZAI, Le dialecte ture de Rodope: Acta Orient. Hung., sajtó alatt).

A *-tiq, -lik, -luq, -lük* denominalis névszóképző jelentéstani funkciója szintén meglehetősen széleskörű, most csak a következő példacsoportra utalnék: *bašliq* 'fejdisz' < *baš* 'fej': oszm., krm., az., kaz. tat., bar., tar. *bašliq* 'der Kopfschmuck, der Baschlyk, der Kopfzaum des Pferdes' (RADL. IV, 1558); *közlük* 'szemüveg' < *köz* 'szem': oszm. *gözlük* 'spectacles' (HONY 118b), tuv. *köstük* 'очки' (PALJMBACH 245b); *qolluq* 'ruhaujj, kézmelegítő' < *qol* 'kar, kéz': oszm. *kolluk* 'cuff' (HONY 196a); *ayizliq* 'zabla; szopóka' < *ayiz* 'száj': tob., tar. *ausliq* 'Gebiss am Pferdezaum' (RADL. I, 82), oszm. *ajizlik* 'cigarette-holder; muzzle' (HONY 6a). E képzőről: DENY, Grammaire 521—8. §§; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 29—31; GABAIN, Alttürk. Gramm. 61; RÄSÄNEN, Morphologie 195.

Minden további érvelés nélkül érthető, hogy a *jüzük* meg a *güzlük* ~ *füstük* formák *-k* és *-lük* képzője végső soron azonos funkciót tölt be, és jelentéstani szempontból utalhatunk mutatis mutandis, az olyan példákra, mint: török *bilä-zik* 'karperec' ~ *bilä-k* 'alsó kar' (magyar *bilincs* - török); mongol *quruyu-bči* 'gyűszű' - *quruyun* 'ujj'.

szérű

I. GOMBOCZ (BTLw. 180) honfoglalás előtti jövevényszavaink közül háromban (*szél, szőlő, szűcs*) őstörök *j-* → magyar *sz-* megfelelést tett fel a csaknem általánosnak mondható őstörök *j-* → magyar *gy-*vel szemben. RAMSTEDT (Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII/1: 10) és a nyomán RÄSÄNEN (Lautgeschichte 185) tagadja ezt a megfelelést, és GOMBOCZ egybevetései helyett másokat javasol. A *szél* forrásául RAMSTEDT-től vaktában megkockáztatott iráni etimológia (afgán *seli*; pontosabban *selij* 'hideg szél, szélvihar') hangtanilag és történetileg egyaránt védhetetlen; a *szűcs*-essel egybevetett török *suči* 'ein Handwerker (?)' szóról magam mutattam ki (MNY. XXIX, 157—60), hogy semmi köze a *szűcs*-höz, ugyanakkor pedig azt is, hogy a csuvas *ševže* 'szabó' kifogástalan török etimológiával rendelkezik; végül behizonyosodott, hogy a *szőlő*-nek eredetileg MUNKÁCSI-tól javasolt török etimológiája is kiállja a legszigorúbb próbát (vö. LIGETI: MNY. XXIX, 275—8).

Teljesen indokolt tehát, hogy GOMBOCZ RAMSTEDT ellenvetései ellenére is ragaszkodott eredeti nézetéhez, s hogy ezt a nézetet fenntartás nélkül magáénak vallja legfrissebb nyelvészeti irodalmunk is (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 73).

GOMBOCZ azonban két olyan jövevényszó-párt is javasolt, amely nézete szerint egyformán tükrözné az átadó nyelv *j-* → *š-* (nyelvjárási vagy kronológiai) különbségét; ezek: *gyümölcs* ~ *szemölcs* és *gyűrű* ~ *szérű*. — Itt aztán kissé más a helyzet.

Már PAASONEN (NyK. XLII, 50—1) fenntartását fejezte ki a *szemölcs* és a *szérű* javasolt etimológiájával szemben. És valóban maga GOMBOCZ revidálta a *gyümölcs* ~ *szemölcs*-re vonatkozó korábbi felfogását: előbb kérdőjellel kísérte a szópárt (MNY. X, 27), majd a *szemölcs*-öt a *szem*-hez kapcsolta (MNY. XX, 60), végül 1930-ban megjelent egyetemi jegyzetében

(37) már nem szerepel a *gyümölcs* ~ *szemölcs* doublette. BÁBCZI (SzólSz. 286) szintén igen helyesen a *szem* származékának tekinti a *szemölcs*-öt.

2. A *szűrű* (*szűrű*) etimológiájában PAASONEN jelentéstani nehézségek miatt kételkedett. Szerinte ugyanis a *szűrű* eredeti 'Ring [gyűrű, karika]' jelentését nem bizonyítja a GOMBOCZ idézte Pázmány-mondat: „Az álló-vízbe ha egy követskét vetünk, elsöben kisedel kerekded *szűrűt* indit”. PAASONEN nem érti, minek a *kerekded*, ha a *szűrű* csakugyan 'gyűrű, karika'. GOMBOCZnak azonban igaza volt, amikor egy tautologikus jelző miatt nem aggodalmaskodott feleslegesen, különösen amikor az általa javasolt jelentést az adatok tömege igazolja (vö. még NySz. III, 230 'nap és hold udvara, szűrűje'). Nem lehet kételkedni abban, hogy a szó eredeti jelentése valóban 'kerek, karika alakú hely vagy jelenség'.

Mégis meg kell mondanom, magam is jelentéstani nehézségeket látok a *szűrű* etimológiájának az útjában. A fentebb kifejtettekből világos, hogy a török *yüzük* eredeti jelentése 'ujj-izületre való tárgy (ékszer vagy nyilazáshoz karika)', ebből másodlagosan 'karika'. A *szűrű*-nek a magyarban nincs sem 'ujjravaló gyűrű', sem 'karika' jelentése. Ugyanakkor a törökben a *yüzük*-nek nincs 'area, Tenne; hold-szűrű; vízbéli szűrű' jelentése. Elvileg persze még így sem lehetetlen a két szó összefüggése. A régi és új török szókészleti anyag öröndetes mértékű gyarapodása máris lehetővé tette, hogy számos korábbi csillagos alak- és jelentésfejlődés előtt a feltételeességet jelentő csillagot töröljük.

Lehetséges, hogy erre előbb-utóbb sor kerül a *szűrű* esetében is, de az is kiderülhet, hogy *szűrű* szavunk — nem török eredetű.

A török szófejtés és török jövevényszavaink

szőrű

E szavunkról legutóbb írt fejtegetéseimet (MNy. LIV, 345–50) a következő megjegyzésekkel egészíteném ki. MARTTI RÄSÄNEN „Etymologische Beiträge” című cikkében (Neuphilologische Mitteilungen LVI [Helsinki, 1955.], 49–52), melyre K. PALLÓ MARGIT volt szíves felhívni a figyelmet, az orosz *cepъзá* ’fülbevaló’ etimológiája kapcsán új magyarázatát kísérli meg a magyar *szőrű*-nek.

M. VASMER (ZschrSlPhil. I, 64) az orosz *cepъзá*, nyelvjárási *úcepъзá*, ukrán *сёрха*, óorosz *серога* szavakat a török, pontosabban ócsuvas *sürüg ’Ring’ elemből származtatta. VASMERnek — mint török etimológiáihoz annyiszor — Gomboczknak „Bulgarisch-türkische Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című műve szolgáltatta az ötletet, ezúttal *szőrű* címszavával. VASMER származtatását elfogadta V. KIPARSKY (Die gemeinslavischen Lehnwörter aus dem Germanischen 224), majd K. KNUTSON (Über die sogenannte Palatalisation in den slavischen Sprachen 135). Véleményét változatlanul fenntartotta VASMER „Russisches Etymologisches Wörterbuch” című művében is (II [1955.], 617).

Ezt a magyarázatot RÄSÄNEN elutasította, s helyette a következő török adatokhoz kapcsolta az orosz szót: csag. *isirya*, *isirya* ’Ohrgehänge’, tkm., kar., kumük, karaes., balk., kaz. tat., kazak, kirg., ojr., leb., sór, küer. *sirya* ’Ohrringe’, kirg. *siryag* ’ua.’. Ugyanakkor RÄSÄNEN megpróbálta kiiktatni a lehetőségek közül a magyar *szőrű* kedvéért Gombocztól feltett ócsuvas *sürüg-öt is, oly módon, hogy *szőrű* szavunkat egy török *sür-*, *sürü-*, *sürü-*hajtani, állatot hajtani stb.’ igéből eredeztette. Úgy látszik, VASMER etimológiai szótárában nem pusztán technikai okokból hagyta figyelmen kívül RÄSÄNEN új magyarázatát — nagyjában egyidőben (1955-ben) jelent meg mind a kettő —, mert az 1958-ból való „Berichtigungen und Nachträge” (III, 511–22) alatt sem tartotta szükségesnek utalni RÄSÄNEN eltérő véleményére, noha más esetekben ezt többször is megtette.

Messzire vezetne, ha most minden itt felmerült kérdést megkísérelnénk részletesen megtárgyalni. Bizonyos problémák előtt azonban ezúttal sem térhetünk ki, még akkor sem, ha azok nem mindegyikére kínálkozik jelenleg kielégítő felelet.

Mérvadó szlavisták, elsősorban VASMER véleménye alapján csaknem bizonyosra vehető, hogy *cepъзá* és társai nem tartoznak sem a köz-szláv, sem az orosz (belső fejlődéssel) szóképzlet eredeti elemei közé, röviden: jövevényszóval van dolgunk. Annál meglepőbb, hogy VASMER ez alapvető fel-

ismerés ellenére megfelelő kritikai állásfoglalás nélkül hivatkozik BRANDT nézetére (Русский Филологический Вестник XXV/1, 37 s. köv.), amely szerint a török adatok az oroszból valók.¹ (RÄSÄNEN figyelmét BRANDT cikke elkerülte, mint ahogy alkalmasint az enyémét is elkerülte volna.) Megjegyzendő, oroszból magyarázza a szintén ide tartozó szagáj *išrya* 'der Ohrring'-et RADL. I, 1398 is.

Igaz, nem szükségszerűen kell az orosz eredeti, alapszókészlethez tartoznia valamely szónak ahhoz, hogy éppen az oroszból terjedjen tovább más nyelvekbe, különösen nem akkor, ha az a szó a műveltségzavak vagy vándorszavak oly jellegzetes csoportjába sorolható, mint ez esetben.

Ezúttal azonban külön érvelés nélkül is megállapíthatjuk, hogy a kérdéses török szavak orosz eredete (lett légyen az közvetlen avagy közvetett) elfogadhatatlan, részben kronológiai, részben fonetikai okokból, mindenképp előtt pedig azért, mert orosz szónak a török nyelvek között olyan korán, olyan nagy terjedelemben való szétsugárzása alig képzelhető el.² Teljességre való törekedés nélkül hadd idézzük még RÄSÄNEN támogatására ezeket a török adatokat: jakut *itarya*, *išrya*, *idarxa* (ПЕКАРСКИЙ III, 3842b); a nyelvemlékekből hivatkozhatunk a következőkre: Leideni Névtelen: *asiryag* (HOUTSMA 49; *iširyag*-nak is olvasható a szó), Tuhtat: *iširga* és *siryä* (BESIM ATALAY 24b, 174b; a *siryä* alak — *siryä* helyett — hibás), Abū Hayyān: *iširyä* (CAFEROĞLU 40), Qavānīn: *išryä* (TELEGDI 310), Ibn Muḥannā: *iširyä* (BATTAL 36).

Elvileg tehát egyáltalában nem lehetetlen RÄSÄNEN feltevése, és csakugyan a törökből való a *cepsza*. Persze e tekintetben nem egészen közömbös a török szó etimológiája. A török eredet mellett szólna a *-q*-val bővített képződmény (*asiryag*, *iširyag*). Szinte magától kínálkozik magyarázatul: a török *as-* 'aufhängen, anhängen' (RADL. I, 533; Кашъ.—БРОСК. 13) ige származéka az *as-i-rya[-q]*, ez utóbbi jelentése '[fülön-]függő'. Ám e szőfajtés néhány további magyaráznivalót vet fel: a származékszóban miért nincs kellően igazolva a szókezdő *a*? miért jelentkezik helyette *i*? miért tűnt el az adatok zömében az *a* is, az *i* is? Külön-külön mindegyik kérdésre sima a felelet; együttes fellépésük azonban némileg elgondolkodtató. Lehetséges, hogy a XIII. század előtti adatok egy csapásra megoldának minden rejtélyt; hogy azonban ilyenek egyelőre nincsenek, további fenntartásra intenek.

A magyar *szérű* kiindulópontjául ajánlott török ige, a török szókészlet általánosan ismert elemei közé tartozik, mely kellően igazolva van régi és mai nyelvekből egyaránt: türk, ujb. (= QV.), csag., turki, tar., alt., tel., leb. sőr, szag., kojb., kaes., küer., kaz., kirg., oszm., krm., az., kún *sür-* i.

¹ VASMER állítólagos oszm. *asiryä* adata elnézésen alapul, ezért egyszerűen törlendő: forrásában (RAMSTEDT, KalmWb. 5) ez az adat ugyanis helyesen t.ü., azaz türkisch jelzéssel található meg; szó sincs tehát oszmániról. Más kérdés persze az, hogy RAMSTEDT az *asiryä*-t a törökre általános érvényűnek jelzi, holott ez idő szerint az nem igazolható semmilyen élő török nyelvből, csupán egy irodalmi nyelvből, a csagatájból (RADL. I, 542 és PAV. DE COURT. 20); megtaláljuk a szókezdő *a*-t más képzésű alakjában a Leideni Névtelennél is. Ezekben az esetekben azonban az arab írásos helyezés kétségben hagy bennünket az íránt, vajon szavunkat csakugyan *asiryä*-nak (*asiryag*)-nak kell-e olvasnunk.

² Egyáltalában nem akarjuk ezzel azt mondani, hogy nem kerültek a XIII—XIV. században orosz szavak egyes török, elsősorban kipscak nyelvekbe. A legvilágosabb példák közül most csak a kun *yrba* olv. *izba* 'camera; Kammer' szóra emlékeztetek (vö. K. GRÖNBECH, Kommanisches Wörterbuch 108; nem hivatkozik az orosz megfelelőre, ill. eredetre); e szóra más alkalommal még szeretnék visszatérni.

'treiben, forttreiben, verjagen, vor sich her treiben, verfolgen, mit sich nehmen, nach sich schleppen'; 2. 'Vieh treiben, eine Herde treiben'; 3. 'verschiedene Handlungen ausführen: das Leben verbringen, falsches Geld vertreiben stb.'; 4. 'Striche, Furchen machen, ackern, pflügen'; 5. 'reinigen (den Magen), abführen'; 7. 'einem Wege folgen' (RADL. IV, 809—11); ujj. *sür-* 'fort, hinschleppen' (BANG—GABAIN, Anal. Index 42); Käsý. *sür-* 1. 'forttreiben'; 2. 'schelten' (BROCK. 188—9); oszm. *sürü-* 'schleppen, ziehen, schleifen' (RADL. IV, 815), 'drag along the ground, procrastinate' (HONY 312); turki, csag. *sürä-* 'schleppen, ziehen' (RADL. IV, 811). Az igei származékok közül hadd idézzük az igen gazdag anyagból ezeket: *sürkülä-* 'vor sich treiben', *sürsä-* 'treiben wollen', *sürti-* 'reiben', *sürül-* 'getrieben, vertreiben werden, 2. abgerieben werden'; a névszói származékok közül *sürük* 'Herde' (valamennyi példa: Käsý.—BROCK. 188—9).

Ha erre a jól ismert igére nemcsak az igényes kritikájú GOMBOCZ, de a kevésbé szigorú MUNKÁCSI sem gondolt, annak több oka is van: nehezen képzelhető el, hogy ennek az annyira általános és jelentéseiben oly színesen árnyalt igének sem a régi, sem a mai anyagban nem maradt volna fenn valahol legalább egy árva *sürüg* adata, ha ilyen valaha is lett volna; ugyanígy igazolhatatlan pusztá feltevés az 'ein Platz, wo die Ochsen das Getreide ziehen und dreschen' jelentés (RÄSÄNEN: i. h.); végül, de nem utolsósorban a magyar *szérü*-nek nem 'Tenne' az eredeti jelentése.

A gyűszű és rekonszága

Komoly formában eddig senki sem gondolt a *gyűrű* és *gyűszű* etimológiai összekapcsolására; igaz, homályos etimológiai összefüggések kibogozása csak keveseket vonzott. Elvileg ilyen összefüggés nem volna lehetetlen, gondoljunk csak az olyan példákra, mint az orosz *перестень* 'gyűrű', *наперсток* 'gyűszű' < *перст* 'ujj' (А. ПРЕОБРАЖЕНСКИЙ, Этимологический словарь русского языка 766); tádzsik *anguštar* 'gyűrű', *angušbdnu* 'gyűszű', *angušt* 'ujj' (РАСИМИ—УСПЕНСКАЯ—БЕРТЕЛЪ, Таджикско—русский словарь. Moszkva, 1954. 27a); tunguz *uňakäptun* 'gyűrű', *uňaptun* 'gyűszű', *uňakäčan* 'ujj' (ВАСИЛЕВИЧ, Русско-эвенкийский словарь. Moszkva, 1948. 122b, 158b, 196a).

A jelenség a törökségen belül sem teljesen ismeretlen, mégpedig oly módon, hogy ugyanaz a szó jelentheti a *gyűrű*t is, a *gyűszű*t is. A tuvaiban például a *čüstük* < *yüzlük 'gyűrű' egyaránt jelent 'gyűrű'-t és 'gyűszű'-t (vö. А. А. РАЛЪМБАСИ, Русско-тувинский словарь. Moszkva, 1953. наперсток 293a, перстень 402a); az oszmán-török gaziantepi nyelv-járásában ugyanezt a kettős szerepet tölti be a *yüssük* (Ö. А. АКСОУ, Gaziantep agzi III, Istanbul, 1946. 778).

De *gyűrű* és *gyűszű* szavunknak a látszat ellenére sincs mégsem közük egymáshoz, mint azt a *gyűszű*-nek a *gyűrű*-étől eltérő etimológiája világosan bizonyítja. De lássuk a *gyűszű* török adatait. GOMBOCZ még csak az oszmánli-ból és a jakutból tudta kimutatni a szót; ez a szerény lista azóta valamelyest megnőtt, de megállapítható, hogy a *yüksük* 'gyűszű' kezdettől fogva a török nyelveknek csak egy részében járatos, helyette a legtöbb török nyelv más szót (*oimaq*) használ.

Legrégibb adatunk ez idő szerint Käsý. *yüksük* 'gyűszű'. A kiadások alapjául szolgáló kézirat, valamint az azon nyugvó isztanbuli arab—török

kiadás (III, 35₁₋₂) félreérthetetlenül ezt az alakot adja. BROCKELMANN 99 a *yüksük*-et hallgatólagosan kijavítja az általánosan ismert *yüksük*-re. BROCKELMANN javítását BESIM ATALAY is elfogadja (vö. fordítását: III, 46 és indexét: 823), de ő mind a két alakot idézi. A javítás valóban lehetséges, de korántsem kétségtelen hitelű, vö. a tkm. alakot. Kääryari szerint különben a *yüksük* (*yüksük*?) bronzból vagy bőrből készül, és a szabók használják, nehogy megsúróják az ujjukat.

A szó jól ismert valamennyi oguz nyelvben: oszm. *yüksük* 'thimble' (HONY 388a); nyj. *yüssük* 'yüksük' (AKSOY, Gaziantep ágzi III, 779), *üsküf* 'dikiş yüksüğü' (Erzurum, Ürtü. Söz Derleme Dergisi III, 1437a), *iskiv* 'ua.' (Kemaliye „Malatya”: i. m. II, 797b); az. *üskük* 'наперсток' (ŞIRÄLIEV—ORUJOV 221a) < *üksük < *yüksük; tkm. *jüvse* 'наперсток' (BASKAKOV—HAMZAEV 351a) < *jügsäg. Megtaláljuk szavunkat a kipszak szójegyzékek tkm. glosszái között is. Tuhfat *yüksük* 'dikiş yüksüğü' (B. ATALAY 290b); ezt a glosszát az arab szó alá utólag toldották be, és nyilván türkmén jellegű, mint azt különben ATALAY is gondolja; ugyanebben a forrásban — a rendes szövegben — a kipszak *oimaq* 'gyűszű' türkmén megfelelőjeként *üksük* szerepel, ez utóbbi alak világosan azeri típust képvisel.¹ A Leideni Névtelennél *yüksük*-öt találunk (HOUTSMA 107); ez az alak is „szabálytalan”, melyet HOUTSMA nem is késett kijavítani a normális *yüksük*-re. A javítás lehetséges, ám ezúttal sem szükségszerű. E szójegyzékben is a kipszak *oimaq* nyilvánvalóan türkmén szinonimájaként szerepel a *yüksük*, *yüksük*. Abū Hayyān-nál is megvan a *yüksük* (CAFEROĞLU 130). E szójegyzékben külön címszó alatt szerepel az *oimaq* is, a *yüksük* is, ez azonban még korántsem jelenti azt, hogy a *yüksük* megvolt a kipszakban is. Ellenkezőleg, Abū Hayyān az önálló címszavak közé számos kétségtelenül türkmén szót is felvett, anélkül, hogy arra valamiként is utalt volna.

Egyéb török adatok: osag. *yüksük* 'dé à coudre' (PAV. DE COURT. 547; Şejh Sulejman, ed. Istanbul 307, KUNOS 110); tuvai *čüskük* 'наперсток' (РАЙМВАСН, Тувинско-русский словарь 528a) < *čüksük* < *jüksük* és tuvai *čüskük*, *čüstük* 'ua.' (РАЙМВАСН, Русско-тувинский словарь 293a); jak. *siltük* 'наперсток' (РЕКАРСКИЙ II, 2419) < *yügsük (a jakut -üg- fejlődéséről, zárt szótagban, vö. NÉMETH GYULA, Az ősjakut hangtan alapjai: NyK. XLIII [1914.], 318).

Itt jegyzem meg, hogy GOMBOCZ török adatai közül törlendő az állítólagos oszmánli *yüksük*. Helytelen továbbá a magyar szó lorrásául egy ócsuvas *jüsüy alakot feltenni (rövid magánhangzóval az első szótagban), aligha fogadható el az a magyarázat is, amely szerint a magyar *gyűszű*, *dészű* első szótagbeli hosszúsága másodlagos volna (GOMBOCZ, BTLw. 158—9, 33., 36. §).

A török *yüksük* elválaszthatatlan a következő szavaktól: bar., alt., tel., leb. *jik* 1. 'die Naht'; 2. 'die Spalte, Fuge' (RADL. III, 507), tel. *tjik* 'ua.' (uo.); ojrát *dik* 'шов; трещина' (BASKAKOV, Ойротско-русский словарь. Moszkva, 1947. 54b); hak. *čik* 1. 'шов'; 2. 'щель'; 3. 'расщелина; скважина' (BASKAKOV, Хакасско-русский словарь. Moszkva, 1953. 318b); kazak *jik* 'die Spalte, Fuge, Naht' (RADL. IV, 136), *čik* (SAURANBAEV, Русско-казахский словарь. Moszkva, 1954. 906b); kirg. *jik* 'шов; щель; трещина' (JUDASIN, Киргизско-русский словарь. Moszkva, 1940. 179a); kkalp. *čik* (BASKAKOV,

¹ A kézirat margójára írt glossza szerint az *oimaq* vasból vagy rézből készül, az *üksük* bőrből, és a nők használják a varráshoz (vö. BESIM ATALAY i. m. 60 421. jegyz.).

Русско-каракалпакский словарь. Moszkva, 1947. 813a); oszm. *yiv* 1. 'der Saum, die Saumnaht'; 2. 'die Rinne, der Kanal, der Einschnitt, die Kerbe' (RADL. III, 532); 'hem, etc.' (HONY 383); csuv. *šavš* 'varrás, varrat' (PALSONEN 133), 'шов' (ДМИТРИЕВ, Русско-чувацкий словарь. Moszkva, 1951. 847a); jak. *šik* 'шов' (РЕКАРСКИЈ II, 2207); *poğaj jüj* 'шов' (ВАСКАКОВ, Ногайский язык и его диалекты. М.—Л., 1940. 246b), *mişer jü*; kaz. tat. *jöj* és *jöj* 'шов; рубец, шрам' (Татарско-русский словарь. Kazany, 1950. 338b); bask. *jöj* 'шов' (ДМИТРИЕВ—АШМЕРОВ—ВАЛДЬЕВ, Русско-башкирский словарь. Moszkva, 1948. 880a), 1. 'шов'; 2. 'паз, фальц'; 3. 'рубец, шрам' (Башкирско-русский словарь. Moszkva, 1958. 230a) < *jüg.

Végső soron tehát egy *yik*, *yük* (*yig* > *yiv*; *yüg* > *yüv* > *yü*) 'varrás, varrat' névszóval van dolgunk, amelyhez a felsorolt adatokban a *-šiq*, *-šik*, *-šiq*, *-šük*, illetőleg *-šī*, *-šī*, *-šū*, *-šū* fossilis képzők valamelyike járul. Ez utóbbi képzőkről l.: RÄSÄNEN, Morphologie 141; GABAIN, Alttürk. Gram. 62 (62. §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 39 (20. §); DENY, Grammaire 597 (890. §); KONONOV, Грамматика 145—6 (246—8. §§). Nagyon meglehet, hogy a *yik* stb. már maga is származék, alapszava azonban jelenleg kétséget kizáró módon nem mutatható ki.

Jelentéstanai szempontból figyelmet érdemel a török nyelvek egy másik, meglehetősen elterjedt 'gyűszű' szava: kun Cod(um. *oimaq*, *oimaç* (*оумас*, *оиман*) 'Fingerhut; [di(git)ale, eyn vingerhut]' (GRÖNBECH 174); özb. Qoŋgr. *oymaq* 'gyűszű' (saj. lelj.), kazak *oimaq* 'der Fingerhut' (RADL. I, 987), *poğaj oymaq* 'наперсток' (ВАСКАКОВ, Русско-ногайский словарь. Moszkva, 1955. 324b); kkalp. *oymaq* 'наперсток' (ВАСКАКОВ 371a); kazak *oymaq* 'наперсток' (SAURANBAEV 377b); tkm. *oymaq* 'наперсток' (ALIEV—BORIEV 167a; BASKAKOV—(HAMZAEV 351a); azerb. *oymaq* 'наперсток' (ŞIRALIEV—ORUJOV 158a); küer. *oimaq* 'der Fingerhut' (RADL. I, 987), tel., alt. *oimoq* (RADL. I, 988), leb. *oiboq* (RADL. I, 986); stb. E névszót RAMSTEDT (KSz. XVI, 72 és KalmWb. 447b) egy török *oj-* 'varr' igéhez kapcsolja; az ige ma a legtöbb török nyelvből eltűnt, de vö. némely maradványát pl. az oszmánliban (*oyulga* 'tacking; sewing loosely together'; HONY 265 stb.), a mongolban viszont máig közismert ez a szó: *oyu-* 'coudre' (Kow. I, 423) stb.

Gyűszű szavunk török forrása végső soron tehát egy feltehető, de a mai török nyelvekből már kiveszett **yi-*, **yü-* 'nagy öltésekkel varr, összeölt' igére vezethető vissza. Ez utóbbinak a származéka a *yik*, *yük* stb. 'varrás, varrat', ebből képződött tovább a *yüksük* stb. 'gyűszű'; ennek egyik változata, a *fjüšüy került át a honfoglalás előtti magyar nyelvbe.

A *yik*, *yük* stb. névszóból származik egy másik jól ismert török szó: alt., tel. *yikči* 'der Nähende, der Näter', Kāš. *yiči* 'Schneider', csuv. *šavšča* 'szabó' (< *fjüšči < *fjüšči), amely egyben *šücs* szavunknak is forrása. Erre az etimológiai összefüggésre már korábban rámutattam (MŊy. XXIX, 157—60); az ott felsorolt adatokat újabbakkal kiegészíteni ezúttal feleslegesnek tartom, mert mostani mondanivalóm érdemi részét az újabb adatok sem módosítanák. Azt talán nem felesleges megjegyezni, hogy a mongolból egy tökéletes analógiát idézhetünk: kalm. *ujā* 'Naht' (irod. mong. *oyiya*) > *ujāči* 'Schneider, Näher' (irod. mong. *oyiyači*) (RAMSTEDT, KalmWb. 447b).

Jelzett rövid cikkemben utaltam arra is, hogy a török szócsaládhoz csatlolnám a török *yig-nā* stb. 'tű' szót is. Ehhez ma legfeljebb azt fűzném hozzá, hogy e névszó ide tartozása bizonyosra vehető; itt is érdemes azonban

jelezni, hogy a mandzsu *šibči* 'Nadeletui der Frauen, Nadelbüchse' (HAUER 532) a szó korai mongol hangtanához szolgáltat érdekes adalékot.

ocsú

GOMBOCZ (BTLw. 108) felvette ugyan nyelvünk kritikailag megrostált úgynevezett bolgár-török jövevényszavai közé, de csak kérdőjellel kísért egyetlen adatot tudott idézni vélt török eredetének igazolására: csag. *VAMB. ošav* 'Spreu [= polyva]'. Ugyanakkor teljes joggal elutasította MUNKÁCSI (NyK. XXI, 123) magyarázatát, amely szerint e szavunk török eredetét a kazáni tatár *walčák* 'Brocken Krume, Abfalle' (< *wal-* 'sich zerstückeln, sich bröckeln, zerfallen') és toboli *wālčak* 'klein' világítanak meg.

FOKOS DÁVID (Néhány melléknévünk eredetéhez: Nyr. LXI [1932.], 114) a korábbi magyarázatokat elfogadhatatlannak tartván új magyarázatot kísérelt meg. E szerint *ocsú* azonos volna az *ołosó* melléknévvel.

Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy BÁRCZI (SzólSz. 221) az *ocsú*-t nyelvünk kétes és vitatott eredetű szókészletli elemei közé sorolta.

RÁSONYI (Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz: NyK. LI [1941–1943.], 280–306) újra az *ocsú* eredetileg felvetett török etimológiája mellett tört lándzsát (292–4). RÁSONYI a VÁMBÉRY-féle csagatáj adat hitelének, illetőleg a GOMBOCZ-féle etimológiának a megtámogatására hivatkozik BUKIN kirgiz szótárára, melyben erre az adatra lett figyelmes: *ушук* [tkp. *ušug*] 'сыпь после болезни; пустое зерно; betegség utáni kiütés; üres mag' (vö. I. M. BUKIN, Русско-киргизский и киргизско-русский словарь [Taškent, 1883.] 346).

RÁSONYI érvelése szemelláthatólag meggyőzte BÁRCZIT, aki „A magyar hangtörténet köréből” című dolgozatában (MNY. XLVI 223) és „A magyar szókinés eredete” című munkájában (1958. 77) nem kételkedik többé az *ocsú* török eredetében. Magam is úgy vélem, hogy e szavunk nyelvünk kétségtelen török elemei közé tartozik; török származását mindenesetre nem egyetlen — jól-rosszul megvédhető — adat támogatja, hanem a török adatoknak több nyelvre kiterjedő, etimológiailag kifogástalanul magyarázható sora igazolja.

Mielőtt a török oldalról felmerülő kérdésekről szólnánk, legyen szabad a magyar szóval kapcsolatban néhány mozzanatra röviden emlékeztetnünk. Az *ocsú* legrégebb tulajdonnévi előfordulása (1211: *Ociu*) kétes; köznévként meglehetősen későn kerül elő (1544: „Tikoknak *oczot*”: OklSz.). Főbb alakváltozatai a régi nyelvből: 1556: „Gabona *ocho*”; 1638: „Buza *ocziu*”; 1605: *uczju*; 1638: „tokos *oczju*” (OklSz.); *ótsú*, *ótsu*, *ochò*, *vtsò* (NySz.); MA.: *oczò*; PP., SzD.: *otsó*; a nyelvjárásokból: *ocsú*, *ocsó*, *ocsó*, *ocsu*, *ucsu*, *uócsuó*, *ócsó* (MTsz.; VÉGH, Órségi és hetési nyelvátlasz 197. térkép). Úgy látszik, a magyar szónak két fő irányú fejlődésével lehet számolnunk: *ucsú* > *ucsó* és *ocsu* > *ocsó*. A szó általánosan elterjedt jelentése — régen is, ma is — 'a gabonának szórásakor vagy rostálásakor maradt szemetje, hulladéka; gabona alja, szemetes gabona' (MTsz.). Egyes régi forrásokban azonban az *ocsú* és a *polyva* értelmezése érintkezik, sőt egybe is esik ('palea, acus'); vö. a NySz. e két címszavát.

E jelentéstani ingadozás nem idegen a török megfelelőkben sem.

A szóra ez idő szerint legrégebb adatunk a kunból való. Ha ez a körülmény eddig elkerülte a figyelmet, az alighanem azért történt, mert a *Čodč'um*.

kérdéses *uĉun* olv. *uĉux* szavát értelmező német 'towp pros' magyarázata körül megoszlottak a vélemények. A KUUN GÉZA-léle Codex Cumanicus-kiadás (259) a német szót 'exanthema [kiütés]'-nek fordítja; ez ugyan erősen emlékeztet BUKIN adatára, de magyar kapcsolatára senki sem gondolt (KUUN GÉZA 234 10. jegyz. mindenesetre utalt egy azonos jelentésű csag. *uĉuy* szóra). Ez nem is meglepő, mert RADLOFF (Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus 19b) a kun szót hibásan *ucus*-nak olvasta, és bizonytalankodva 'billig (?)', niedrig, verachtet' fordítással kísérte, ugyanakkor pedig a kun adatot egybevetette a török *uĉuz* 'olcsó' szóval. RADLOFF értelmezése kétségtelenül teljesen elhibázott. A kun szót (*uĉux*) először K. GRÖNBECH magyarázta helyesen: 'Spreu [polyva]' (Komanisches Wörterbuch. Kopenhagen, 1942. 263). A szó a CodCum végén olvasható, egymáshoz közel álló jelentésű, vagy éppen rokon értelmű szópárok sorában. Az *uĉux* párja *kuun. spruy*, melyet GRÖNBECH (205) a következőképpen értelmez: kun *quvux* '(hohl) Spreu [(üres) polyva]'. A *spruy* pontosan megfelel a mai német 'Spreu [polyva]' szónak; alig hihető, hogy a körülírással kifejezett 'towp pros' ugyanezt jelentené, felettebb valószínű, hogy e kifejezés mögött az 'ocsú [Afterkorn]' jelentést kell keresnünk.

Amint arra már GRÖNBECH utalt, ugyanez a szó megtalálható a kazáni tatárban: *qĉq* 'die Spreu (das was beim Worfeln fortfliegt), мякина, высевка [polyva (az, ami a szeleléskor tovaszáll)]' (RADL. I, 1327), *qĉqqlĉ* 'mit Spreu' (uo.), *qĉqqlon-* 'zu Spreu werden' (uo.). Szavunk megvan — tágabb értelemben — a baskírban: *osoq* 'легкий, неналитой (о зерне) [könnyű, éretlen (gabonáról)]'. A magyar szóéval azonos a jelentésük: tkm. *uĉuq* 'охвостье [ocsú]' (ВАСКАКОВ—ЧНАМЗАЕВ 456b); hak. *uĉux* 'охвостье [ocsú]' (Хакасско-русский сл. 253a); kirg. *uĉqun* 'охвостье [ocsú]' (JUDASCHIN, Русско-киргизский словарь. Moszkva, 1957. 517a), 'мелочь, отлетающая в сторону при отвейвании зерна [hulladék, amely szétröpül a gabona szelelésekor]' (JUDASCHIN, Русско-киргизский сл. 536b).

Ebbe a sorba kifogástalanul beleillik BUKIN *uĉuq* adata, a *ĉ*-vel szemben mutatkozó *š* szabályos kazak sajátosság; jelentései közül azonban csak az 'üres mag'-ot venném figyelembe. A baskír és a kazáni tatár *o* (*q*) korábbi *u*-ra megy vissza.

Ami a szó etimológiáját illeti, az *uĉuq* stb. mellett az *uĉqun* világosan mutatja, hogy az *uĉ*- ige névszói származékával van dolgunk. A jól ismert *-q*, *-k* képző nem igényel bővebb magyarázatot; a *-yun*, *-gün*, *-qun*, *-kün* stb. deverbális névszóképzőről vö.: GABAIN, AlttürkGram. 71 (113. §); ZAJACZKOWSKI, Sufiksy 81 (§. 13); DENY, Grammaire 569—71 (866. §); KONONOV, Grammatika 152 (§ 265).

Az *uĉ*- (*uc*-, *uš*- stb.) a török szókészlet általánosan ismert elemei közé tartozik és a jelentése 'repül, elrepül' (vö. RADL. I, 1720 stb.). Fent tárgyalt származékának eredeti jelentése *uĉuq* 'fliegend' (GABAIN, AlttürkGram. 346b). Ebből másodlagosan: 'szeleléskor, „szóráskor” elszálló törmelék, szemét, üres szemek'; ezt a fejlődési fokot tükrözi a kazáni tatár és a baskír szó értelmezése. Innen már nincs messze a jelentéstani fejlődés következő lánczeme: 'a gabonának szóráskor v. rostáláskor maradt szemetje, hulladéka; gabona alja, szemetes gabona: ocsú'.

Az idő és társai

1. Nemrégiben BALÁZS JÁNOS egyik jeles cikkében (Mennyi idő az *idő*? MNy. LXI, 404—12) arra a megállapításra jutott, hogy *idő* szavunk korábban javasolt török származtatása nem kielégítő, minthogy „az egész szófejtés végeredményben csupán feltevéseken nyugszik, s elfogadásához megfelelő jóakarát és hit kívántatik”.

Az elvetett török etimológia helyett újat javasolt, eszerint az *idő* ~ *ideje* ~ *idén* az *e-*, *i-* mutató névmási tö ragos fejleménye volna. Okfejtésében világos logikával következtetésről következtetésre haladva megnyerő előadásban próbálta bizonyítani feltevését. Igaz, új magyarázatához hamiskásan én is hozzáfűzhetném, hogy „elfogadásához megfelelő jóakarát és hit kívántatik”. Ám én ezt a jóakaratot és hitet az új magyarázattól nem vonnám meg, ha belső magyar fejlődés bizonyos kérdéseiről volna szó csupán (és ha nem teves premisszákból indulna ki a magyarázat). De a szerző úgy érezte, hogy első lépésként el kell takarítania az útból a régi etimológiát; e célból el is követett mindent, hogy megtépázza a török magyarázat hitelét. Ezúttal azonban nem győzött, nem is győzhetett meg, mert a cáfolatra felhasznált korábbi török anyag felett a l a p o s a n e l j á r t a z i d ő.

Eppen ezért, úgy gondolom, nem lesz felesleges, ha a következőkben újra napirendre keritem a hajdani török etimológiát és néhány turkológiai megjegyzést fűzök BALÁZS JÁNOS gondolatébresztő fejtegetéseihez; ahol az elkerülhetetlen, a magyar szó történetét is érinteni fogom. Mielőtt azonban ezt megtenném, legyen szabad előrebocsátanom néhány bevezető megjegyzést.

2. A jeles szerző szerint az *idő* török származtatását hangtani nehézségeken kívül komoly általános megfontolások is gátolják. Ezt írja: „Nehéz elképzelnünk, hogy őscinknek a legelemibb időfogalom kifejezésére a török népekkel való érintkezésig, tehát i. sz. V. századig egyáltalában nem volt szavuk, vagy ha volt is, azt a törökségtől átvett szó teljesen kiszorította, sőt elenyészett.” (I. h. 405.) E megfontolás alapja szerinte: „A 'tempus' jelentésű szavak ugyanis a különféle népek nyelvének szókincsében általános tapasztalat szerint majd mindig eredetiek, vagy legalább belső keletkezésűek, s éppen ezért nem sorolhatók a jellegzetes műveltségi szavak közé.” (Uo.)

Soha senki nem vonta kétségbe, hogy az elemi időfogalmak kifejezésére szolgáló szavak nyelvünkben szóképzésünk ősi elemei közé tartoznak, illetőleg egy részük belső keletkezés útján jött létre. Úgy látszik, inkább a körül hiányzik az egyetértés, hogy mit tartsunk elemi időfogalomnak. Nyilván ezek közé tartozik a *nap*, *reg*, *est*, *éj*; nyilván még mindig az a *tey-nap*, *hol-nap*, *ma*, *most* és sok más hasonló szavunk.

Nem magától értetődik viszont, vajon elemi időfogalmak közé tartozik-e például az *éjjél*? Akár igen, akár nem, érdemes felvetni: nem volt-e meg a régi magyarban az *éjjél* (*éj fele*) mellett a *napfél* (*nap fele*), mint az obi-ugor nyelv-

vekben (KISPÁL MAGDOLNA, A napszakok nevei az ugor nyelvekben: MNy. XXXIV, 425–8), vagy a mongolban (*ūdūr dūli* 'nap-fél, nap-közép, dél', *šōni dūli* 'éjfél': KOWALEWSKI III, 1917–8), sőt a törökben (*kün orta* 'napfél, dél', *kün ortazi* 'éj-fél': RADLOFF I, 1064)? Ha valóban megvolt a 'napfél', akkor még a honfoglalás előtt azt „teljesen kiszorította, sőt elenyészeltette” az idegenből jött *dél* szó.

Bizonyosan nem tartozik az elemi időfogalmak közé a *hét* 'semaine'; időegységként való felismerését ugyanis csak bonyolult csillagászati ismeretek tették lehetővé. Ezekre az ismeretekre kevés nép jutott el a maga erejéből. Hogy mást ne mondjak, a kínaiak is aránylag későn, az i. sz. VIII. század táján ismerkedtek meg a hét-számítással, mégpedig iráni közvetítésre. Érdekes megfigyelni, hogy ennek ellenére a magyarban ennek az időfogalomnak a jelölésére az ősi szokészetből választottak szót, sőt a hét napjainak a nevei közt is akad kettő, amely magyar eredetű (ha a hét ismerete lényegesen régebb a honfoglalásnál, akkor a szerdától szombatig terjedő napok ma ismert nevei helyett más, azóta elenyészett elnevezéseket használtak).

Aligha szorul bizonyításra, hogy az általános 'idő', a 'tér'-rel és az ilyen jellegű többivel együtt, nem az elemi, de a legfejlettebb, elvont fogalmak közé tartozik, melyek nyelvi megjelölésére meglehetősen későn került sor. (HORVÁTH JÁNOS, Tér, idő, téridő; terek és mezők: Magyar Tudomány 1966: 601–13.) Ebből következik, hogy a 'tempus' jelentésű szavak, ugyanúgy, mint a későbbi keletkezésű konkrét időfogalmak szavai (vö. *hét*; megjegyzendő: a kunban is *yeti* a. m. 'septem' és 'hebdomada': vö. GRÖNBECH, KomWb. 123), tartozhatnak a szókincs ősi rétegébe, vagy a későbbi, belső keletkezésű szavak csoportjába, a legtöbbször oly módon, hogy korábban meglévő szavakra terhelik az új jelentést; de természetesen idegenből is keríthetnek rá megfelelő szót.

Ezúttal nem kutatnám, hogy a nyelvek többsége saját szokészetéből vagy kölcsönzés útján elégitette-e ki ilyen irányú szükségletét. De talán nem lesz felesleges, ha egy pillantást vetünk a bennünket itt közelről érintő török nyelvekre, és röviden áttekintjük a 'tempus' jelentésű szavak főbb csoportjait.

3. A mai orosz–török szótárakban a 'время; idő; tempus' címszó alatt a következő szavakat találjuk török megfelelőként (az 'idő' alapjelentésen kívül figyelembe vesszük a kérdéses szavak mellékjelentéseit is, ezért az orosz–török szótárakon kívül idézzük a párhuzamos török–orosz szótárakat is, ha ez szükséges, vagy lehetséges).

A) csuv. *vāxāt* 'время; idő' (DIMITRIEV, Russko-čuvašskij slovarj 79); *vāxāt*, *vārāt* 'idő' (PAASONEN 200); tkm. *vagt* 'время, эпоха; час, срок; определенная пора; грам.; idő; korszak; óra, időpont; meghatározott időpont; nyelvt.' (BASKAKOV – ШАМЗАЕВ, Russko-turkmenskij slovarj 87); azer. *vaxt* 'время, срок; idő, határidő' (Azerbajdzansko-russkij slovarj 37); oszm. *vakit*, *vakti* 'time' (HONY 383); kar. T. *vaxt* 'Zeit' (KOWALSKI 278), kar. L. *wacht* 'ua.' (MARDKOWICZ 63); nog. *vakit* 'время, определенная пора; idő, meghatározott időpont' (BASKAKOV, Russko-nogajskij slovarj 98); balk. *vaxit* 'Zeit' (PRÖHLE: KSz. XV, 207); kmk. *vaqit* 'idő, meghatározott időpont' (БАММАТОВ, Russko-kumyškij slovarj 112); kaz. tat. *vakit* 'idő' (Russko-tatarskij slovarj I, 131); bask. *vaqit* 'ua.' (Russko-baškirkij slovarj 101); kkalp. *vaqit*, *uaq* 'idő; időpont' (BASKAKOV, Russko-karakalpakskij slovarj 102. 504); kirg. *ubaq*, *ubaqi*, *ubaqit* 'idő' (JUDACHIN, Kirgissko-russkij slovarj 797); kzk. *vaqit* 'idő; óra; határidő' (SAURANBAEV, Russko-kazachskij slovarj

99), 'time (to go); moment, period, date' (SHNITNIKOV, Kazakh—English Dictionary 221); özb. *vaqt* 'idő, időpont, időszak, korszak' (BOROVKOV, Uzbeksko—russkij slovarj 102); szal. *vaxt* 'temps' (KAKUK: AOr. XIV, 194); turki *vaqt*, *vāqt*, *vaqit*, *vaxt*, *vāx*, *vaxt*, *vaxt* 'time, epoch' (JARRING, An Eastern Turki—English Dictionary 331), mod. ujj. *qax*, *qāx* (MALOV, Ujgurskij jazyk 145). nyj. *vaq(i)t*, (MALOV, Ujgurskie narečija 102).

< ar.-per. *vaqt* 'appointig a time; time season, hour, especially fixed for doing anything; opportunity; adversity, distress' (STEINGASS 1475); ar. *vaqt* 'temps, heure, instant, moment, saison' (BELOT 959).

B) csuv. *saman*, *samana* 'idő, kor' (PAASONEN 114; SIROTKIN, Čuvaško—russkij slovarj 313); tkm. *zaman* 'idő; nyvt.' (BASKAKOV—CHAMZAEV, RTS. 27); azer. *zaman* 1. 'idő, időpont'; 2. 'időszak' (ARS. 88); oszm. *zaman* 'time; period' (HONY 409); kar. T. *zaman* 'Zeit' (KOWALSKI 278), kar. L. *zaman* 'Zeit, Termin' (MARDKOWICZ 70); nog. *zaman* 'idő, korszak, óra, időtartam, időpont' (BASKAKOV, RNS. 98, 452); kmk. *zaman* 'idő (meghatározott időpont)' (BAMMATOV, RKS. 112); kaz. tat. *zamān* 'idő' (RTS. I, 131); bask. *zaman* 'ua.' (RBS. 101); kkalp. *zaman* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 102); kirg. *zaman*, *zamāna* 'idők, korszak; súlyos idők, nehéz helyzet' (JUDACHIN, KRS. 287); kzk. *zaman* 'korszak' (SAURANBAEV, RKS. 99) ~ 1. 'time'; 2. 'epoch, era, times' (SHNITNIKOV 114); özb. *zamon* 'idő; nyt.; korszak (ritka)' (BOROVKOV, URS. 99); szal. *zaman* 'temps' (KAKUK 196); turki *zamān*, *zeman*, 'time period, era; epoch, age' (JARRING 335), mod. ujj. *zaman*, *zamāna* 'idő' (MALOV, Ujj. jaz. 151).

< ar.-per. *zamān* 'time, season; an age; tense; a season of the year, of which, like the people of India, they reckon each of two month's duration; the world; fortune, chance' (STEINGASS 620); ar. *zamān* 'temps, époque, âge, moment' (BELOT 298).

C) csuv. *čas* 'idő' (PAASONEN 188), *čas* 1. 'во время, когда'; 2. 'пока, раз'; 3. 'вместо того, чтобы'; 1. 'idején, amikor'; 2. 'amíg, ha egyszer'; 3. 'ahelyett, hogy' (SIROTKIN, ČRS. 543); tkm. *čas*, *čak* 'időszak' (BASKAKOV—CHAMZAEV 537); azer. *čas* 'idő, időpont' (ARS. 227); oszm. *čas* 'time; age, period; stature' (HONY 58); nog. *čas* 'időpont, időszak' (BASKAKOV, RNS. 452); kmk. *čas* 'meghatározott időpont' (BAMMATOV, RKS. 112); kaz. tat. *čas* 'idő, időpont, nap, év idő(szaka)' (RTS. I, 131); bask. *čas* 'idő' (RBS. 101); kirg. *čas* 'idő; nyelvt.' (JUDACHIN, KRS. 835); kzk. *čas* 'ua.' (SAURANBAEV, RKS. 99) ~ 1. 'term (time), age, time, period (of 8 month, date, etc.)'; 2. 'hardly enough, just enough' (SHNITNIKOV 231); özb. *čas* 'idő, pillanat' (BOROVKOV, URS. 528); sz. jög. *čas* 'idő' (MALOV, Jazyk želtych ujgurov 138); turki *čas*, *čas* 'occasion, a count, time, moment' (JARRING 63), mod. ujj. *čas* 'idő (ritka, rendszeren: *qaxt*)' (MALOV 192); tuvai *čas* 'idő; korszak' (PALJMBACH, Tuvinsko—russkij slovarj 82).

A szó — *čas* alakban — eredetinek tartják sokan, bár feltűnő, hogy a legrégebbi török emlékekben ismeretlen, s az ujjuriban is a mongol kortól fogva mutatható ki (vö. LIETI: AOr. XIX, 149; de hozzák: Tefs. *čas*, Bor. 355). A szó a mongolban általánosan ismert, a mai nyelvekben csakúgy, mint a régi emlékekben; alakja itt *čas*.

D) kaz. tat. *māl* 'idő' (RTS. I, 131); bask. *māl* 'ua.' (RBS. 101); kkalp. *mahel* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 102); kirg. *māl* 1. 'idő, pillanat'; 2. 'szor, -szer, -ször' (JUDACHIN KRS. 507); özb. *mahal* 'ua.' (BOROVKOV, URS. 257); turki *mehell*, *mell*, *mahall* 'place of abode, place, time, opportunity' (JARRING 190), mod. ujj. nyj. *maxal* 'helyzet, állapot, idő' (MALOV, Ujj. nar. 136).

< ar. -per. *maħall, maħal* 'descending, lighting off a journey, staying, dwelling; place of abode; etc. delay; time, opportunity' (STEINGASS 1189).

E) tkm. *dövr* 'эпоха; korszak' (BASKAKOV—CHAMZAEV, RTS 87); azer. *dövr* 1. 'круг, оборот'; 2. 'период, эпоха: 1. 'kör, fordulat'; 2. 'időszak, korszak' (ARS. 74); oszm. *devir, devri* 'rotation; revolution; cycle, circuit; tour; period, epoch' (HONY 80); kmk. *devür* 'idő (korszak)' (BAMMATOV, RKS. 112); kaz. tat. *däver* 'időpont, időszak' (RTS. III, 190); kkalp. *dauir* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 544); kirg. *dör* 'század, korszak' (JUDACHIN, KRS. 1907); özb. *davr* 'kor, korszak, század' (BOBOVKOV, URS. 117).

< ar. -per. *daur* 'time, age; a revolution, period of years; a period of 360 solar years; evil times; etc.' (STEINGASS 542).

F) tkm. *mövsüm* 'idő, meghatározott időpont' (BASKAKOV—CHAMZAEV, RTS. 87); azer. *mövsim* 1. 'az év ideje'; 2. 'évszak, időszak, idő' (ARS. 143); oszm. *mevsim* 'season; proper time for anything; the between seasons, spring and autumn' (HONY 240); kkalp. *mausim* 'idő' (BASKAKOV, RKkS. 102); kzk. *mausim* 'idő, meghatározott időpont' (SAURANBAEV, RKS. 99), 'time, season, etc.' (SHNITNIKOV 141); özb. *mavsum* 'évszak, időszak; az év ideje; periodus' (BOBOVKOV, URS. 214).

< ar. -per. *mausim* 'time, season, etc.' (STEINGASS 1344).

G) balk. *sayat* 'Stunde, Zeit, Augenblick' (PRÖHLE: KSz. XV, 249); kmk. *sayat* 'idő' (BAMMATOV, RKS. 112); nog. *saat* 'óra, időtartam' (BASKAKOV, RNS. 98); bask. *säyat* 'idő (beszélte nyelvi szó)' (RBS. 101); kkalp. *saat* 'idő' (BASKAKOV, RKkS. 103).

< ar. -per. *sā'at* 'an hour; a little while; a watch, a clock; the time present' (STEINGASS 641).

H) kkalp. *pursat* 'időpont, időszak' (BASKAKOV, RKkS. 544); kirg. *bursat* 'idő, határidő' (JUDACHIN, KRS. 161); turki *foradl, puradl, pursel* 'opportunity, time' (JARRING 102).

< ar. -per. *furqat* 'occasion, opportunity, convenience; a time, turn, etc.' (STEINGASS 919).

Nem törekedvén teljességre, mellőztem azokat a szavakat, amelyek csak egy vagy két török nyelvben járatosak.

4. Bár bizonyosra vehető, hogy egy sereg más nyelvben a 'tempus' jelentésű szavak leginkább az ősi szókészletből kerültek ki, nem vitás, hogy a török nyelvek e tekintetben nagy mértékben támaszkodtak az idegen nyelvek szókészletére.

Az általános tanulságon felül ez a körülmény megmagyarázza azt is, hogy miért ütközik olyan nehézségekbe *idő* szavunk feltett eredetijének a kitapintása a törökben.

5. GOMBOCZ (BTLw. 85) a kétkedés legcsekélyebb jelét sem nyilvánította az *idő* etimológiájával kapcsolatban. Igaz, a szó forrásául feltett ócsuvas *öd-ay nem igazolható sem a mai csuvasból, sem a többi török nyelvből, de mint a török régiségben kellően adatolt *öd* 'idő' -*k* (-*g*) képzős származéka jól elképzelhető. BÁRCZI (SzófSz. 131) tehát helyesen ítélte meg a helyzetet, amikor a török szó eredetét csak valószínűnek tartja, mert az *ödäy nem mutatható ki, de mégis valószínűnek, mert „a kérdéscs képző a török nyelvekben igen általános és eleven”. BÁRCZI fenntartása nem jelentett elutasítást, mert az *idő*-t továbbra is számon tartja régi török elemeink között (Szók.² 77; MNvÉletr. 47).

Legrégibb török jövevényszavaink között nincsenek *n é v m á s o k*, nincsenek *s z á m n e v e k*, sőt nincsenek *h a t á r o z ó s z ó k* sem. Ez joggal

tűnhetett fel BALÁZS JÁNOSNAK, s nyilván ez indította arra, hogy az *idén*-t, — az *idő*-vel együtt; — megkísérelje visszavezetni az ősi finnugor szókészlet alap-elemei közé.

Magam az *idő*-t a vitás etimológiák kategóriájába soroltam évekkel ezelőtt, amikor rendszeresen áttekintettem régi török jövevényszavaink anyagát, s megkíséreltem felmérni: mi is az, ami a korábbi magyarázatokból kifogástalannak tetszik, mi az, ami módosításra szorul, mely magyarázatokat kell elvetnünk, melyek helyett javasolhatunk újakat, s végül, melyek azok, amelyek útjából a nehézségeket továbbra sem lehet elhárítani. Gyakorlati megfontolásokból az átvizsgált etimológiákat e három csoport valamelyikébe soroltam: 1. kétségtelen; 2. vitás; 3. helytelen szófejtések. (Vö. LIGETI, Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kérdése: Pais-Eml. 336—40.)

A második kategóriába, azaz a vitás (voltaképpen problematikus) etimológiák közé került a legtöbb szómagyarázat. Nemcsak azok, amelyek török eredetében kételkedni lehet, vagy kell, hanem az olyanok is, amelyeknek valamely részletkérdése hangtani, jelentéstani vagy más szempontból magyarázatra szorul. Ide kerültek azok a szófejtések is, amelyekhez valamilyen hiányzó adatot hipotézissel kell pótolni, még akkor is, ha a hipotézis mégannyira magától értetődőnek is tűnik.

6. A nehézségek egy részének a kiküszöbölése szinte magától kínálkozik, hála az újabban előkerült régi és új török anyagnak. A nehézségek más része viszont makacsul ellenáll, sőt gyakran nem is igen megközelíthető a korábbi sablonos magyarázatok eszközeivel.

A nehézségek jó része változatlanul a török oldalon jelentkezik (*ocsú*: MNY. LV, 45—7), ebben a tekintetben nem dicsekedhetik valami kivételes helyzettel a magyar oldal sem (*borjú*, *gyapjú*: HORGER magyarázata nem kielégítő); a legtöbbször persze egyszerre ütközünk nehézségekbe mindkét oldalon (*bülncs*: MNY. LXI, 281—9).

Ezúttal nem bocsátkoznám a nehézségek részletes elemzésébe, helyette magyar oldalon mutatkozó bizonyos problémákra utalnék, azokra, amelyek nézetem szerint közvetlenül érintik jövevényszavainknak azt a kisded csoportját, amelybe az *idő* is tartozik.

7. Közismert dolog, hogy a török szó eredeti alakja az átvétel időpontjáig hiteles csak, az átvétellel merőben új élete kezdődik: már ekkor módosulhat hangalakja, hangsúlya, beleilleszkedik a magyar nyelv szótípus-hálózatába, igazodik az új szótő-rendszerhez, ragozása, képzése ezentúl a magyar nyelv szabályai szerint megy végbe; végül pedig a tökéletesen akklimatizálódott jövevényszó a következő századok során ugyanúgy részt vesz a nyelvfejlődés minden folyamatában, mint a magyar nyelv többi, ősi elemei.

Arról azonban kevesebb szó esett eddig, hogy a befogadó magyar nyelvnek ez a mindent átható, átformáló hatása nem egyformán jelentkezik minden szófaj-kategóriában.

A dolog ott kezdődik, hogy nem minden magyar szófajnak vannak török jövevényszavai; pontosabban: török jövevényszavaink csak három szófaj területén található. Ezek: a) *f ő n e v e k*; aránylag jól megőrizték egyedi különállásukat, közülük csak a legrégebbiek fejlesztettek ki maguk köré népes szócsaládot; — b) *m e l l é k n e v e k*; az előbbiektől való különállásuk meglehetősen bizonytalan; — c) *i g é k*; a régiek itt is mélyebben épültek az ősi ige-rendszerbe, mint az újak; a magyar nyelv belső fejlődése különben itt érezteti

legjobban a hatását. Számszerűen a legnépesebb a főnevek tartománya, legszegényebb a melléknemeké; nem jelentős az igék száma sem.

A helyzet azonban korántsem ilyen egyszerű. Igaz ugyan, hogy török jövevényszavaink közt nincsenek ragtalan határozószók, de van néhány olyan török eredetű főnevünk, amely ragos alakjában igen korán belépett a határozószók elsőprőben finnugor jellegű kategóriájába, és részessévé lett az ottani káprázatos gazdagsággal burjánzó morfológiai stb. hálózatnak. Ha mindezt figyelmen kívül hagyjuk, megmagyarázhatatlanul rendhagyónak tűnik e néhány török jövevényszónak a hangtani stb. alakulása.

Hogy az időhatározószóknál maradjunk, a kiindulópontul szolgáló időfogalmat kifejező török jövevényszavaink közül az alábbiakban röviden megvizsgáljuk az *idő*-n kívül a *kor*-t. Figyelmen kívül hagyjuk a jelen kérdések szempontjából közömbös *dél*-t, viszont szót ejtünk a csak közvetve, török háttérén keresztül ide tartozó *késő*-ről, forrásával, a *késik*-kel együtt.

idő, időm

8. Előbb tekintsük át a szó szemantikai megterhelését a régi magyar szókészletben, valamint egy-két fontosabb alakját, képződményét.

1. 'tempus, chronos' (CAL.: NySz.), 'Zeit' (PPB.: NySz.): „három horanyi *ydd*” (JordK. 628: NySz.); „neminemw *idwa*” (VirgK. 25: NySz.); 1525: „*ydeu yarthaban*” (OL. D. 24774: OklSz.).

2. '[tempus, circumstantia; Gelegenheit, Lage, Umstände]' (NySz.): „*Údóhöz képpest*” 'pro tempore' (CAL.: NySz.); „*Szoros időben*” [szükségben] (Tof: Zoolt. 230: NySz.).

3. 'aetas' (CAL., MA.: NySz.), 'die Zeit jedes Alters' (PPB.: NySz.): '[Alter]: „*Atyauál eg ideyó*” (NádK. 317: NySz.); „*Nag ideyó: senex*” (Sylv: ÚT. I, 316: NySz.).

4. 'tempestas' (CAL., MA.: NySz.); 'Witterung' (PPB.: NySz.); '[Wetter]: „*how ydeun*” (ÉrdyK. 478b: NySz.); „*hideg idővert*” (VirgK. 60: NySz.); 1597: „*szaraz ideó*” (OklSz.).

5. '[annus; Jahr]: „*Sok yddt es napot aad embernek*” (ÉrdyK. 521: NySz.); „*Naprol napra, hetről hetre, időből időre*” (GuaryK. 21: NySz.); „*Het száz hetven het idő*” (Valk: Gen. 4: NySz.); „*az előt egynihány idővel*” (EszT.: IgAny. 438: NySz.); „*Ezer hatazás negyven negyedik időben*” (Czegl: Sion. Előb. 15: NySz.).

6. '[hora, Stunde]: „*etelnek ydeyen: hora comestionis*” (JókK. 84: NySz.); „*harmad idő koron*” ('circa horam tertiam'), „*eg ideiglen*” ('una hora') (MünchK. 50: NySz.).

9. A NySz. külön alcímzőnek vette fel az *idén*-t (mutató névmás nélkül). Eljárásával a mai nyelvhasználathoz igazodott, melyben ez a szó már elszakadt az *idő* 'év'-től, és megkövült régi, használaton kívül rekedt paradigmaticus alakjában új pregnans jelentés hordozójává vált. A megadott értelmezés: 'hoc anno' (Kr.), '[in diesem Jahre, heuer]' szintén a mai használathoz igazodik. Ez az értelmezés azonban a megadott példák tanúsága szerint téves, és az *idén* jelentése a valóságban: 'anno; im Jahre'; a 'hoc anno; in diesem Jahre' megfelelője helyesen ez *idén*, az *idén*. (A NySz. téves értelmezését átvette BALÁZS, sőt azt új magyarázata alappillérvé tette; vö. i. h. 408–9). Íme a példák.

Íde tartozik mindenekelőtt a NySz. *idő* címszavának jelentését illusztráló példák közül: „*Ez időn leszen neked kis fiad, más esztendőre is egy leányod*”

(Fort-Szer. H: NySz.). Ide tartozik továbbá a NySz. valamennyi *idén*-re felhozott példája: „*Ez idén*: horno” (CAL.); „*Ez idén* nem sok borunk leszén” (LevT. I, 60; RMNy II, 278); „Nag meleg időt jelentnek ez *időn*” (KBártf. 1583. Bv4) „*Az időn*” (Land: ÚjSegíts 156, Mik: TörL. 112).

Az OklSz. már helyesen ez *idén* címszót vesz fel, ezt kifogástalanul '[hoc anno; in diesem Jahre, heuer]' értelmezéssel kíséri; példája: 1553: „Waghyon egy halaatho, kyth ez *idén* el bochathothak, hogh meg epeechek gathyath, sylypeth, zugoyath” (OL. L. III. 16. 17).

A nyelvelmékekben gyakran előkerült az *idén*, *időn* mutató névmás nélkül is, ilyenkor azonban jelentése nem 'hoc anno; horno', hanem egyszerűen 'anno'. Íme: „Harmad *idén*” [a helyette álló *ielen* sajtóhiba] ment vala Váradra” (MonIrók. XV, 36: NySz., az 5. jelentés utolsó példája). Ilyenek még: 1608: „Buzával, borral, jóval ez mult *idén* [azaz nem akármelyik múlt évben, hanem az éppen elmúltban, tavaly] is béséggel látogatott [Isten] ő felsége” (MA. NLI. 254: OklSz.); 1643: „Valaki egy *idén*, kiváltképpen három *idén*, szöleit metszetlen, és kapálatlan hagyja, az földesurakra száll” (GazdtörtSzemle VI, 471: OklSz.); 1653: „Valaki három *idén* szőlőjét meg nem metszi és meg nem kapálja, az olyan szőlő urra szállott” (uo. I², 32: OklSz.).

Az *idő*-nek *idén* (*időn*) alakjával az 'év, esztendő'-n kívül a többi jelentésében is találkozunk a nyelvelmékekben. Íme: „Mondad, hog valamel *iden* az bynes ember megforduland, hog ew bynet meg bochathod” (GyöngyK. 41: NySz.); „Neminemw *idwn* tevrtenek ilien dolog” (VirgK. 15: NySz.); „Az nyaar fa kyknek arnyekozaosok hywöntözeezre nagy kedwet teeznek emberek yelewsewl hew *ydewn*” (ÉrdyK. 476b: NySz.); „Az harang szó ha hallic czendez *űdön* esőt jelent” (Cis G2: NySz.); „Igen hamar *idwn* iuta nagi isteni gondolatnak malaztyara” (VirgK. 83: NySz.); „Reuid *idén* leyendő, hogy le tegyen” (Beythe: Epist. 233: NySz.); „Íme ezenkwzbe haynal *ydwn* lata ala zallani egi twzes angialt” (VirgK. 33: NySz.).

10. A nem kis számú képzett és ragos alakokból itt csak kettőt emelnék ki. Az egyik *idétlen*, *időtlen*, *űdőtlen*: 1. 'immaturus, abortivus' (MA.), 'unreif, missgeboren, zu früh geboren' (PPB.); 2. '[intempestivus, ineptus: unzeitgemäß, unpassend]'. A másik *idétl*, *idéttem*, *ydettevwnk*, *űdőtök* 1. '[mature: zeitig, früh]'; 'idejében' (SzD.), 'tempore, aetate, aevo' (SI.); 2. '[zur Zeit des --. in der Zeit]'. (Mindkettőre vö. NySz.)

11. Most pedig lássuk a fontosabb török adatokat. Az ótörökben (gyakorlatilag a türkről és az ujjurról van szó) GABAIN (Alttürkische Grammatik 322) az *öd* szót a következőképpen értelmezi: 'Zeit, Zeitpunkt; (räumliche) Gegenwart; Stunde, Periode, Jahreszeit'. Nem kevésbé tanulságos ugyane szónak ugyanitt olvasható oszmán-török értelmezése: 'vakit, an, huzur; saat, devir, mevsim'. A régi szövegekből e jelentéseket a következőképpen igazolhatjuk:

1. 'idő, időpont; Zeit, Zeitpunkt'; „alqu *ödä*” 'zu allen Zeiten' (RACHMATI, Türkische Turfan-Texte VII, 52: 128); „(törtünč) ayay-ly bolmaq dyan saqinč *ödin* ayu birälim” 'viertens wollen wir die Zeit für die Meditation durch die man geehrt wird, mitteilen' (BANG—GABAIN, TTT. VA, 10: 98—9); „*ödünqdä*. kün tngri qaitsiäi açilti yarudı” 'in deiner Zeit ist der Sonne Glanz aufgegangen und erstrahlte' (BANG—GABAIN, TTT. I 6: 6—7); „kim-ning qurtulmaqlı *ödin* qolusın otıyuraq bilsär” 'wessen Erlösungszeitpunkt er genau kennt' (GABAIN, TTT. X, 22: 273—4); „tözün oylum amti savıy sözüg king alqıy

sözlägülük *öd qolu*” ‘mein edler Sohn, jetzt ist nicht die richtige Zeit, um die Angelegenheit weit und breit auseinanderzusetzen’ (i. h. 10: 24–7); „ölüm *ödi*” ‘die Todesstunde’ (F. W. K. MÜLLER, *Uigurica* III 43: 28); „ol *tiši bars-nıng toyrıuluq ödi*” ‘die Stunde des Gebärens für die Tiegerin’ (i. h. 69: 17–8); „ärtmiş *öd*” ‘vergangene Zeit’, „kälmädük *öd*” ‘zukünftige Zeit’, „közünür *öd*” ‘gegenwärtige Zeit’ (F. W. K. MÜLLER i. m. I, 12); „bir *öd*” ‘mit einem Male’ (F. W. K. MÜLLER III 5: 4–5).

2. ‘térbeli jelenlét; räumliche Gegenwart’: „[üč] ärdni *ödinä* bayrıñ yatıp qı(lmıš)” ‘sich vor den drei Kleinodien auf den Bauche legen’ (BANG—GABAIN, TTT. IVA, 4: 5–6; vö. még 14. l. jegyz.); „burxan-lar *ödinä*” ‘a buddhák elött’, „arxınt-lar *ödinä*” ‘az arhantok elött’ (F. W. K. MÜLLER i. m. II, 79: 48–9); „burxan nom bursang quvray üč ärdini *ödinä* ökünürbiz bilinürbiz” ‘(alle) bereuen wir im Angesicht der drei Kleinodien des Buddha, der Lehre und der Gemeinde, und bekennen sie’ (BANG—GABAIN, TTT. IVB, 14, 63–4).

3. ‘óra; Stunde’ (12 órából áll a nap, egy ilyen óra a mi időszámításunk szerint kettőnek felel meg): „yont yil bišinc ai yont kün yont *ödinä* toymış kiši” ‘ein Mensch, der im Jahre des Pferdes, im fünften Monat, am Tage und in der Stunde des Pferdes geboren ist’ (RACHMATI, TTT. VII, 36: 24–5); „sičyan *ödinä*” ‘in der Stunde der Maus’ (i. h. 36: 25); „tünlä toquzunč *ödi*” ‘des Nachts in der neunten Stunde’ (i. h. 20: 32).

4. ‘évszak, időszak; Jahreszeit, Periode’: „tört *öd*” ‘a négy évszak’ (LIGETI: AOR. XIX, 189); „[kičä k]üntüz iki *ödi*” ‘bei Nacht und bei Tage, zu beiden Zeiten’ (RACHMATI, Heilkunde II, 8 : 32); „kim yiti grx-lar kiz-läyü umaz bädiz-in. *öd qolu*-lar itigin yaratmış-lar ol” ‘damit die sieben Planeten ihr Bildnis nicht verbergen können, bereiten sie Zeit-Instrumente’ (GABAIN, Biographie 13: 130–3); „künli aill qarışu qavišu yorıyur. ötrü yaill qılıl tört *öl* bolur. tört *öd* ičintä yana ikirär *öd* adrilur. säkiz yangı kün bolur” ‘Sonne und Mond treffen und vereinigen sich, sodann entstehen Sommer und Winter (und die übrigen) der vier Jahreszeiten. Innerhalb der vier Zeiten wiederum teilen sich je zwei Zeiten ab, und die acht Neutage entstehen’ (GABAIN, TTT. VI, 42: 324–6; a *säkiz yangı kün*-ről l. LIGETI: AOR. XIX, 149, s. v. *säkiz čay*).

5. ‘időjárás; Wetter’: „*ödi qolusi* tumlıy” ‘éghajlata, időjárása hideg’ (GABAIN, TTT. VI, 13: 106–7; először ‘Jahreszeiten’-nek értelmezi az *ödi qolusi*-t, később azonban, kérdőjellel, ‘Klima’ értelmezést javasol).

ödün ‘időben, időn (R. *idön*): zur Zeit’: „ol *ödün*” ‘az időben, abban az időben’ (BANG—GABAIN, TTT. IVB, 12–45); „üč küz-ät *ödün*” ‘zur Zeit der dritten Nachtwache’ (BANG—GABAIN, TTT. VA, 10 : 99); „kün ortu *ödün*” ‘zur Mittagszeit’, szó szerint ‘nap-fél időn’ (i. h. 10: 88); „yuz klp üč asanki *ödün* bärü” ‘seit hundert kalpas und drei asamkhyeyas’ (BANG—GABAIN, TTT. VB, 35, jegyz.); „uzun *ödün*” ‘lange Zeit hindurch’ (F. W. K. MÜLLER i. m. III, 4: 2); „kič *ödün*” ‘lange Zeit’ (i. h. 8: 5); „ür kič *ödün*” ‘ua.’ (i. h. 14: 12); „qop *ödün*” ‘alle Zeit’ (i. h. 8: 5); „bir *ödün*” ‘zu einer Zeit’ (i. h. 79: 10). Mint az előbbi példákból látható, nincs semmi ok arra, hogy RADLOFF és MUNKÁCSI *ödün* alakját elvesszék (legfeljebb nem ‘immer, alle Zeit’, hanem ‘zur Zeit’ értelmezést kell hozzá fűznünk); a helyette javasolt (GOMBOCZ, BTLw. 85; BALÁZS: i. h. 405) *ötün* ‘tout à fait, absolument’ egyszerűen ismeretlen a törökben. Az *ödün* szabályos alakja az *öd* ‘idő’-nek; az -n az instrumentális rag, amely időhatározói funkcióban igen gyakori még az olyan török nyelvekben is, amelyekben mint instrumentális rag különben már rég elenyészett. (Vö. *Philologiae Turcaicae Fundamenta* I. 763.)

ödsüz 'idétlen, meg nem felelő időben; időtlen (= örökkévaló); unzeitig (zu ungünstiger Zeit); zeitlos, der Zeitlose (nämlich Zärwan)'; „qutluγ qıwlıγ bolur. *ödsüz* ölmäz" 'er wird glücklich (Hend.) sein und nicht eines unzeitigen (Hend.) Todes sterben' (BANG – GABAIN, TTT. I, 126: 154, jegyz.); „tngrim siz törüsüz-ün *ödsüz-kä* kntü [özüngüz] yaz-(I)nsar siz" 'Majestät, wenn Sie Ihrersaits selbst sich gesetzlos gegen den Ewigen vergehen' (BANG – GABAIN, TTT. IIA, 6: 8–9).

Az *öd* egyébként a következő török nyelvekből mutatható ki:

ótör. *öd*, l. fent; Käsγ. *öd* 'Zeit', „*öd* soγuǰdı" 'es wurde kalt', „*öd* yayıqtı" 'es wurde Frühling' (BROCKELMANN 131); Tefsir *öz* 'idő; pillanat' (BOROVKOV 242); QB *öd* 'ua.' (MALOV, Pamjatniki 405); Rabγ. *öd* 'die Zeit, der Zeitpunkt' (RADL. I, 1259); IM *öy* 'zaman' (BATTAL 56); tuvai *öy* 'pillanat, idő, évad' (PALJMBACH, TRS. 319); alt. tör. [= ojrot] *öy* 'idő, időpont; idejénvaló, időre-szabott' (BASKAKOV, ORS. 118); tel. *öi* 'die Zeit, der Zeitpunkt' (RADL. II, 1172). Származékok: Käsγ. *ödläk* 'Zeit' (BROCKELMANN 131); AB *ödlak*: *öd ödlak* 'idők' (MALOV, Pamjatniki 405); csag. *öyla* 'l'heure du midi' (PDC. 88); IM *öyle* 'günüñ ortası' (BATTAL 56); Leid. Névt. *öylan* 'Mittag' (HOUTSMA 58); oæzm. *öilä* 'der Mittag, die Mittagszeit', *öiläyin* 'um Mittagszeit', *öilälik* 'die Tagereise' (RADL. I, 1175–6).

A török szó megfelelői a mongolban: Mong. titk. tört.: *ude* 'Abend, abends, spät', *udäsi* (HAENISCH 158); kínai – mong. szój. Hy *udeši* 'soir' (LEWICKI 84), Tk. *udeši* 'ua.' (8a); MA *udeši* (POPPE 373); prekl. mong. „*ude* manayar" 'este és reggel' (LIGETI: MongNyelveml. I, 79: 44); kl. mong. *ude* 'midi', *udesi* 'soir', *udele-* 'faire la sieste, faire une halte; déjeuner' (KOWALEWSKI I, 516–7); kalm. *udü* 'Mittag, Mittagstunde', *udüs* Ö 'abends' (RAMSTEDT 455); ojr. nyj. *ud*, *uddü* 'midi' (KARA 167); ord. *uve* 'midi, repas du midi', *udeši* 'soir' (MOS- TAERT II, 747–8); üdzs. *üd* 'midi' (KARA 40); hal. *üd* 'dél', *üdläs* 'este' (LUV- SANDËNDËV 475); bur. *üdl* 'dél', *udeši* 'este' (ČEREMISOV 500). Mongolból: tel. *udä* 'das Rasten (auf der Reise am Tage)'; alt. *udö* 'ua.' (RADL. I, 1869).

12. Tanulságos a magyar és a török szó jelentéstani fejlődése; nyilvánvaló, hogy a kettő egymástól függetlenül alakult párhuzamosan, és a magyar jelentésbeli árnyalatok nem a törökből valók.

A török adattár lényeges bővülése belátható időn belül nem várható. Az *öd*-nek és származékainak elenyészése a mai török nyelvek zömében, mindenekelőtt a csuvasban, lehetetlenné teszi az etimológia adatszertű igazolását; éppen ezért a végső magyarázat — bizonyos pontokon — továbbra is csak feltevés jellegű lehet. E feltevések azonban — úgy vélem — a szükséges biztosítékokkal kellően körül vannak bástyázva.

Ami a török származtatás hangtani oldalát illeti, a szókezdő tekintetében korábban sem GOMBOCZ, sem BÁRCZI, sem más részéről nem merült fel olyan mozzanat, amely akadályt vagy akár nehézséget jelentett volna az etimológia útjában. BALÁZS (i. m. 408) azonban úgy véli, hogy nem szókezdő *ü*-ből, de *i*-ből kell kiindulni, minthogy BERRÁR JOLÁN (Az *üdü* ~ *ideje* tótipusról: MNy. LVII, 31–9) szerint e szó legrégebb alakja nem *ödäy, de *idäy. BERRÁR ragyogó kis cikkében meggyőzően mutatta be, hogy a szó — talán más szavakkal együtt — az első szótagban másodlagosan fejlesztett *ü*-t a szóvégi *ö* hatására, a ragozásban azonban megmaradt az *i*, ha a második szótagban *e* jelentkezett. A jelenség a XV–XVII. századi nyelvemlékekben, bizonyos nyelvjárásokhoz köthetően mutatható ki.

Nos, nézetem szerint a magyar *idő* török származtatását ezen az alapon elvetni nem lehet. Nem azért, mert az **idāy > idő ~ ideje* csak az egyik lehetséges magyarázat (a másik ugyanis: **ōdāy > idő ~ ideje > ideje*: ez utóbbi kategóriába tartozik BÉRRÁR „gyanúba vehető” szavai közül a *gyűrés* [*< *jūruy*] és *gyűrésű* [*< *jūksūy*]). Nem azért, mert a magyarban az *ū > i* fejlődés igen régi (BÁRCZI, Htört.² 34–6). Nem azért, mert az *idő* legrégebbi i-s adatait hétszáz esztendő választja el az átvétel időpontjától, akkor is, ha az átvételt a VIII. századra tesszük. Hanem azért, mert még egy VIII. századi ómagyar **idāy* (*< *udāy*)-nek is nyugodtan lehet egy török **ōdāy* a forrása. BÁRCZINAK és tanítványainak az ómagyar *ū*- és *i*-nyelvjárásokról végzett kutatásai után erről a kérdésről – azt hiszem – itt fölösleges bővebben szólni.

A szóvég tekintetében továbbra is fennáll GOMBOCZ feltevésének a lehetősége, amely szerint az *idő* az *ōd* egyik származékára, az **ōdāq*-re vagy **ōdāk*-re megy vissza; mint láttuk, az *ōd*-nek a törökben valóban vannak származékai (*ōdlāk*, *ōyla*, *ōylan* stb.), azonban a feltett alakok egyike sincs köztük.

Úgy vélem, az **ōdāq* alakot felesleges volna tovább keresni, vagy akár feltevésként is megtartani. Őstörök (és ótörök) szempontból ugyanis csak **ōdāk*-ból indulhatunk ki, ahol a *-k* (*-q*) valóban jól ismert kicsinyítő képző (ez a funkciója különben igen korán elhomályosodott). Megtalálható az ótöröktől az oszmán-törökig a legtöbb török nyelvben (vö. Fundamenta I, 788 és LIQETI: MNy. LIV, 448).

De még az **ōdāk*-ról sem gondolnám, hogy valamikor is a török szókészlet általánosan ismert és elterjedt elemei közé tartozott volna; mai ismereteink szerint csak periferiálisan élhetett ez a származék. Ilyen periferiális nyelv éppen a csuvas is. Valóban, megállapítható, hogy a csuvasban a *-k* (*-q*) kicsinyítő képző lényegesen nagyobb szerepet játszott és játszik, mint a többi török nyelvben: e nyelvben számos török szó (főnév) csak kicsinyítő képzős alakban hagyományozódott tovább. A mai csuvasban ez a képző különben kettős alakban realizálódott: vagy megmaradt (*-k*, *-χ*), vagy eltűnt (*-∅*): *šuxe* 'rojtok' ~ török *sačaq* *< sač*; *varak* 'völgyecske' ~ török **ōzāk* *< ōz* (vö. BENZING: Fundamenta I, 716). Ennek megfelelően az ócsuvas **ōdāk* folytatása a mai csuvasban vagy **vara*, vagy pedig **varak* volna.

A sajátosan csak csuvasban jelentkező kicsinyítő képző számos példája közül való: *tələk* 'álom' ~ köztörök *tələ*; *tələχ* 'árva' ~ köztörök *tul*. Különösen tanulságos a köztörök *ai* 'hold; hónap' csuvas megfelelője, az *ayjəχ*; megvan e szavunk *ayjəχ* alakban a kámai bolgár feliratok dátumaiban is (vö. V. G. EOROV, *Ėtimologičeskij slovarj čuvaškogo jazyka* [1964.] 270).

Ebbe a sorba kifogástalanul beleillik a feltett ócsuvas **ōdāk* is, amelyből a magyarban – nyilván **ōdāy > *udāy* fokon keresztül – végül is *idő* keletkezett, éppúgy, mint az ócsuvas **firāk*-ból (csuv. *širək*) magyar *gyűrű*(-fa).

kor, korán

13. GOMBOCZ (BTLw. 98–9) e szavunkat is „bolgár-török”-nek tartotta, és forrásául egy ócsuvas **kur* [ɔ: *qur*] alakot vett fel. Az egyeztetést elfogadta BÁRCZI is (SzófSz. 170; Szók.² 77, MNyÉletr. 47), s azóta sem akad senki, aki cenzori szigorral újra megvizsgálta volna és kétségbe vonta volna ezt a magyarázatot. Pedig itt sem vagyunk híján rendhagyó jelenségeknek, amelyek feltűnően emlékeztetnek az *idő* hasonló jelenségeire.

14. Mindenekelőtt szembeűnő a magyar szó szemantikai és morfológiai gazdasága. Mindez azonban jól érthető, ha meggondoljuk, hogy az időfogalmak egyikét jelölő szóval szemben ezúttal is, amely bejutván határozószavaink közé, őei szavaink módján rendkívüli új hajtásokat hozott, melyek között még rag is akad. Törökből jött *kor* szavunk magyar fejlődése kis monográfiát érdemelne. E helyett azonban most meg kell elégednem — mintegy emlékeztetőül — néhány fontosabb adatának a felidézésével.

A NySz. a *kor* szónak két alapjelentését különbözteti meg: 1. 'tempus, spatium temporis' (MA.), 'aetas' (PPB.), '[Zeit, Zeitalter]'; 2. '[conditio; Zustand]'. A szó számos összetételben használatos: *ebéd-kor* '[tempus prandii; Mittag, Zeit des Mittagessens]'; *éjféli-kor, éjféli-kor* '[Mitternacht]'; *estve-kor* '[occasus solis; Sonnenuntergang, Abendzeit]'; *idő-kor* 'aetas, occasio, tempestivitas, opportunitas' (SI.), '[Zeit, Alter, Zeitpunkt]'; *óra-kor* '[hora; Stunde]'; stb. A ragos alakok, illetőleg határozószók közül kiemelném: *kor, kort, koron, korán, korban* '[tempore: zur Zeit]'.
Magyar fejlemény a *kora* 1. '[magnitudinis, aetatis; so gross wie, so alt wie]'; 2. 'tempestivus, maturus' (SI.), '[zeitlich, früh]'. Ebből: *korán* 'tempestive' (MA.), 'zu rechter Zeit' (PPB.); '[zeitlich, früh]'; *koránt* '[tempestive; zeitlich, früh]'.
15. A törökben meglepően gyéren van adatolva e szó. De ez talán nem is olyan meglepő, ha meggondoljuk, hogy a *qur* is azok közé a szavak közé tartozik, amelyeket az arab—perzsa 'tempus'-szavak egész sor török nyelvből kiszorítottak.

A megmaradt adatok jelentése: 'idő; kor; alkalom'. Gyakori az *-n* ragos instrumentalis, külön is, kifejezésekben is. Végül érdekes, hogy a *qur* mind eredeti, mind származékos alakjában '-szor, -szer, -ször' jelentésben is használatos.

Legfontosabb adataink ezek:

Tefs. *qur* 'время; возраст; idő; életkor' (BOROVKOV 217); Raby. *qur* 'die Zeit, der Zufall, Umstand' (RADL. II, 918); AH *qur* 'yaş, akran ve emsal' (CAFEROĞLU 82); bu *qurdaşdur* 'bu akrandır' (CAFEROĞLU 82); óoszm. *kur* 1. 'mevki, derece, had, mertebe, pâyе'; 2. 'akran, emsal' (TTS. I, 497); jak. *kur* 'годовой, одного году; прошлогодный, старый; évi, azonos évű, tavalyi, régi' (PEKARSKIJ I, 1240); sz.-jög. *qor* 'раз, очередь; время; -szor; sorrend; idő' (MALOV 59); kirk. *qur* 'idő; -szor', „bir *qur* baldar" 'egyidős gyerekek', „üç *qur* keldim" 'háromszor jöttem', *quraq* 'idő; pillanat; életkor', *quraqtaş* 'egyidős egyén', *qurdaş* 'ua.', *qurdai* 'idő; -szor' (JUDACHIN, KRS. 449); kzk. *qúrbi* 'coeval (person), equal, a person of the same age', *qúrbidas* 'coevals', *qúr-das* 'coeval' (SHNITNIKOV 281).

qurun 'időn, koron': csag., kirk. *qurun* 'zur Zeit' (RADL. II, 931). Összetételben: tar. *kâş-qurun* 'Nachmittag' (RADL. II, 1183); kirk. *keçkurun* [= *keç-qurun*] 'este, estefelé', *keçkurum* 'ua.'; [beszélt nyelvi] (JUDACHIN, KRS. 385); kzk. *keşqurim* 'kései, késő' (SAURANBAEV, RKS. 557); kkalp. *keşkurin* 'est' (BASKAKOV, RKS. 74); szárt *keçkurun* 'este' (NALIVKIN 65); turki *keçqurun*, *keçqun* 'late in the day, late in the evening, at nightfall, twilight' (JARRING 168).

qurla '-szor, -szer, -ször': Husrāw *qurla* 'raz' (ZAJĄCZKOWSKI 141); Tefs. *qurla* 'ua.' (BOROVKOV 218); kun CC. *qurla* 'mal' (GRÖNBECH 204); óoszm. *qurla* 'kerem, ket, defa, derece' (TTS. I, 498); kar. T. L. *qurla* 'mal' (RADL. II, 943).

qurla '-szor, -szer, -ször': Husrāw *qurla* 'raz' (ZAJĄCZKOWSKI 141); Tefs. *qurla* 'ua.' (BOROVKOV 218); kun CC. *qurla* 'mal' (GRÖNBECH 204); óoszm. *qurla* 'kerem, ket, defa, derece' (TTS. I, 498); kar. T. L. *qurla* 'mal' (RADL. II, 943).

qurun 'időn, koron': csag., kirk. *qurun* 'zur Zeit' (RADL. II, 931). Összetételben: tar. *kâş-qurun* 'Nachmittag' (RADL. II, 1183); kirk. *keçkurun* [= *keç-qurun*] 'este, estefelé', *keçkurum* 'ua.'; [beszélt nyelvi] (JUDACHIN, KRS. 385); kzk. *keşqurim* 'kései, késő' (SAURANBAEV, RKS. 557); kkalp. *keşkurin* 'est' (BASKAKOV, RKS. 74); szárt *keçkurun* 'este' (NALIVKIN 65); turki *keçqurun*, *keçqun* 'late in the day, late in the evening, at nightfall, twilight' (JARRING 168).

qurla '-szor, -szer, -ször': Husrāw *qurla* 'raz' (ZAJĄCZKOWSKI 141); Tefs. *qurla* 'ua.' (BOROVKOV 218); kun CC. *qurla* 'mal' (GRÖNBECH 204); óoszm. *qurla* 'kerem, ket, defa, derece' (TTS. I, 498); kar. T. L. *qurla* 'mal' (RADL. II, 943).

Valószínűleg ide tartozik, jelentéstani nehézségek ellenére is: ötör. *qur* 'Reihenfolge' (GABAIN, AlttürkGramm. 331); Käsγ. *qur* 'Rang', *qurām* 'dem Range nach' (BROCKELMANN 164); QB, tar. *qur* 'die Reihe, Linie' (RADL. II, 917).

A mongolból idézhetjük: MTT *qurumul*, *qorumul* 'kurze Zeit' (HAENISCH 73), *qorom* 'kurze Zeit, einstweilen' (i. m. 67); kl. mong. *qurum* 'temps fort court, un clin d'oeil, moment, instant', *qurumqan* 'le plus petit espace de temps, un clin d'oeil, moment, instant' (KOWALEWSKI II, 966), *qur* 'that which has been in the same state for a year or more' (LESSING 987); kalm. *qur* 'seit Jahren, vom vorigen Jahr her' *qurγ* 'Ö' eine Weile, eine Sekunde, kurze Zeit', *qurγqon* 'nur einen Augenblick' (RAMSTEDT 197, 198); *qur* 'qui est déjà depuis plusieurs années ou depuis un temps considérable dans le même état' (MOSTAERT I, 370); hal. *qur* 'tavalýi' (LUVSANDÉNDÉV 565; vö. VLADIMIROV, Sravn. Gramm. 342); bur. *qur* 'ua.' (ČEREMISOV 593). A *qur* idevonása RAMSTEDT javaslata ellenére is vitás. A *qurum* meglehetősen korai jövevényszó a törökből; *qurumqan* mongol kicsinyítő képzős további fejlemény.

A *qur* török származtatásában tehát továbbra sincs okunk kételkedni.

késik; későn

16. Ennek a szómagyarazatnak alapvető fogyatékoságát már GOMBOCZ (BTLw. 95) jelezte: a magyar *kés-ik* feltehető török forrását, a **keč-* igét nem lehetett kimutatni. A hiányzó ige helyett, ugyanabban az értelemben, viszont általánosan ismerték:

Tuhfat *kečik-* 'elkésik' (ATALAY 190); AH *käčik-* 'ua.' (SAFEROĞLU 48); tkm. *gičik-* 'опоздать; késik' (AB. 207); azer. *gečik-* 1. 'опаздывать'; 2. 'медлить, задержаться'; 1. 'elkésik'; 2. 'késlekedik, időzik' (ARS. 119); oszm. *gečik-* 'be late' (HONY 117); tar., tel., csag., turki, kar. T. *käčik-* 1. 'spät bleiben, sich verspäten'; 2. (tel.) 'Abend werden' (RADL. II, 1146); kaz. tat. *kičik-* 'sich verspäten, säumen, zögern, lange bleiben' (RADL. II, 1381); bar. *kizik-* 'lange bleiben' (RADL. II, 1384); kirg. *kečik-* (JUDACHIN, KRS 383); kzk. *kečik-* (SAURANBAEV, RKS. 456); bask. *kisek-* (BRS. 263); kmk. *gečik-* (BAMMATOV, RKS. 563); nog. *kešik-* (BASKAKOV, NRS. 165); kkalp. *kešik-* (BASKAKOV 438); özb. *kečik-* (BOROVKOV, URS. 211). Továbbképzett alakja nem kevésbé általános: kun CC. *kečiktir-* 'zurückhalten, verhehlen' (GRÖNBECH 135); tkm. *gičikdir-* 'késeltet' (TDS. 170); azer. *gečikdir-* (ARS. 118); oszm. *gečiktir-* 'to cause to be late, be slow in doing something' (HONY 116); kar. T. *käčiktir-* 'aufschieben' (RADL. II, 1146); tar. *käčiktür-* 'jemanden aufhalten, warten lassen' (uo.); kaz. tat. *kičiktir-* 'hinhalten, aufhalten, verspäten lassen, verzögern, ablegen' (RADL. II, 1381); bar. *kiziktir-* 'aufhalten, zögern lassen' (RADL. II, 1384); kirg. *kečiktir-* (JUDACHIN, KRS. 383); kzk. *kešiktir-* (SAURANBAEV 453); bask. *kisekter-* (BRS. 263); nog. *kešiktir-* (BASKAKOV, NRS. 164); özb. *kečiktir-* (BOROVKOV, URS. 211).

17. A török származtatás útjából ezt a nehézséget ma már el tudjuk takarítani. A *keč-* ige ugyanis azóta előkerült a törökben.

Megtaláljuk a szót már az ujjurban, bár ott a szövegek kiadói még nem ismerték fel, s csak közelebről nem elemzett *kičmädin ara* 'alsbald' kifejezésben jegyezték fel szójegyzékeikben (GABAIN, AlttürkGramm. 314; 145). Szövegekben: „*kičmädin ara* bu yirtinčü yir suvda burγanlıγ kün tngri toγqai sn” 'in Kürze wirst du als der Buddha-Sonnengott dieser Welt (wieder) geboren

werden' (F. W. K. MÜLLER, Uigurica III, 26: 16–8), *kičmädin ara* 'bald' (i. h. 31: 1; 63: 17; 78: 11 'in kurzer Zeit'); *kičmädin-ara* 'bald' (i. h. 46: 19). A helyes fordítást a párhuzamos kínai szöveg biztosította, de értelmezése a törökből is világos: a *kič-* 'késik, késlekedik', a *-mädin* (*-mätin*), *-mädin* (*-mädin*) megtagadó konverbum (tagadó igei határozószó) (vö. GABAIN, AlttürkGramm. 124, 235. §). Egy másik ujjur szövegrészben megtaláljuk a *kič-* igéből képzett *kičür-t* is: „arqis tirkis *kičürmätin* idyuluy ol” 'der Bote ist unverzüglich zu entsenden' (F. W. K. MÜLLER i. m. 29: 11). A *kičmätin* tehát a. m. 'késedelem nélkül', a *kičürmätin* pedig 'késleltetés nélkül'.

A szó más forrásokból is kimutatható: Käsŷ. *kič-* (vagy *kēč-*, hosszú zárt *e*) 'sich verspäten' (BROCKELMANN 107); Abū Haiyān *kič-* 'tabiyetiyle geç kaldı' (CAFEROĞLU 48); Bulgāt *kāč-* 'spóznic się' (ZAJĄCZKOWSKI 59); Leid. Névt. *kič-* 'träge sein' (HOUTSMA 95); Ibn Muhannā *kič-* 'yavaş davranmak (geri kalmak)' (BATTAL 41; a kiadó a neki ismeretlen *kič-*et az ismerős *kičik*-re javította, indokolatlanul).

A *keč-* származékai: kun CC. *kečöv* 'träge' (GRÖNBECH 135) < *kečig: boszn. *kāčlä-* 'sich verspäten' (RADL. II, 1149); Käsŷ. *kičür-* 'verzögern', *kičil-* 'verspätet werden' (BROCKELMANN 107).

18. A törökben az ige mellett azonos hangalakú névszót is találunk, amely általánosan elterjedt a régi és mai nyelvekben; ennek nem ártott az arab–perzsa terminológia térhódítása. Íme:

Ótör. *kič* 'lange' (GABAIN, AlttürkGramm. 314); Käsŷ. *kič* 1. 'lange Zeit'; 2. 'spät' (BROCKELMANN); Tefs. *keč* 'késői, későn' (BOROVKOV 177); QB *kāč* 1. 'spät, lange (von der Zeit)'; 2. 'der Abend' (RADL. II, 1142); Tuĥfat *kāš* 'este' (ATALAY 196); tkm. *gič* 'későn' (AB. 266); azer. *geč* 'későn; késői' (ARS. 119); oszm. *geç* 'late' (HONY 116); tat. kaz. *kič* 1. 'der Abend'; 2. 'spät' (RADL. II, 1378); bask. *kis* 'est' (BRS. 263); tar. *kāš* 'die Nacht' (RADL. II, 1181); kmk. *geč* 'est; késő' (BAMMATOV, RKS. 79, 697); nog. *keš* 'este; késő' (BASKAKOV, NRS. 164); kkalp. *keš* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 531); kirg. *keč* 'est; késő(n)' (BOROVKOV, URS. 211); alt., tel., boszn. *kāč* 'ua.' (RADL. II, 1142); bar. *kic* 1. 'der Abend'; 2. 'spät' (RADL. II, 1384); ojr. (alt.) *keč* 'est; késő' (BASKAKOV, ORS. 81); sz. jög. *keš* 'este' (MALOV 67); turki *keč* 'late in the evening, late, toward the evening' (JARRING 168); csuv. *kaš* 'est' (PAASONEN 61).

Származék: alt., tel. leb. *kāčki* 'abendlich' (RADL. II, 1148); kaz. tat. *kičkt* 'ua.' (i. m. II, 1383); bar. *kicki* 'ua.' (i. m. II, 1384).

A származékok közül különös figyelmet érdemel: ótör. *kičā* 'Abend, abends, Nacht' (GABAIN, AlttürkGramm. 314); Käsŷ. *kičā* (vagy *kēčā*) 'Nacht' (BROCKELMANN 107); Tefs. *kāčā* 'este: éj' (BOROVKOV 177); Husrāw *kečā* 'noc' (ZAJĄCZKOWSKI 95); Leid. Névt. *kečā* 'Nacht' (HOUTSMA 101); Qawānin *kāčā*, olv. *kāčā* 'est' (TELEGGI 313); AH. *kāčā* 'ua.' (CAFEROĞLU 43); Tuĥfat *keče*, *keše* (ATALAY 190); tkm. *giče* 'éjszaka' (AB. 188); azer. *gečā* 'ua.' (ARS. 119); oszm. *gece* 'night; last night; tonight; by night' (HONY 116); kar. T. *kāče* 'die Nacht' (RADL. II, 1144), *keča* (KOWALSKI; 314); kar. L. *kāčā* 'ua.' (RADL. II, 1153); kmk. *geče* 'est; éj' (BAMMATOV, RKS. 79; 512); nog. *keše* 'éj' (BASKAKOV, NRS. 164); kkalp. *keše* 'ua.' (BASKAKOV, RKkS. 74); kaz. tat. *kičā* 'gestern' (RADL. II, 1150); bask. *kisā* 'tegnap; este' (BRS. 269); tar., alt., tel. *kāčā* 'gestern'; (tar.) 'der Abend' (RADL. II, 1144); ojr. *keče* 'tegnap' (BASKAKOV, ORS. 81); sór, leb. *kāčā* 'ua.' (RADL. II, 1150); szag. *kečā* 'ua.' (uo.); bar. *kičā*

'ua.' (RADL. II, 1384); kirg. *keče* (JUDACHIN, KRS. 383); özb. *keča* 'éjszaka; tagnap' (BOROVKOV, URS. 211); sz. jög. *keče tüne* 'éjjel', *kiče* 'este: éjjel' (MALOV 67–8); turki *kiče*, *keče*, *keče*, *kiča* 'night, evening, in the night' (JARRING 170);

Származékok: tel. *käläyi* 'gestrig' (RADL. II, 1144); leb. *käfägi* 'ua.' (RADL. II, 1150); QB *käfägi*, olv. *käläki* 'nächtlich' (uo.); kaz. tat. *kičägi* 'gestrig' (RADL. II, 1380); bar. *kičägi* 'ua.' (RADL. II, 1384); Husraw *kečäki* 'éji' (ZAJĄCZKOWSKI 95); kaz. tat. *kičiräk* 'sehr spät am Abend' (RADL. II, 1382); kar. T. *kälélik* 'das Nachtquartier' (RADL. II, 1153).

19. GOMBOCZ (BTLw. 95) szerint a magyar *késik* ~ *késő* viszonya a török *keč* 'késő' ~ *kečik* 'késik'-hez morfológiai tekintetben nem világos. E kétség nyilván a török *keč*- ige hiányából fakadt elsősorban. Ebből a szempontból a helyzet ma gyökeresen más.

Ami a török *kečik*- 'késik' igét illeti, már GOMBOCZ feltette, hogy az a *keč* 'késő' származéka. Így magyarázza a *kečik*-et: GABAIN, AlttürkGramm. 91. §; RÄSÄNEN, Morphologie 146; DENY, Grammaire 843. §; például *ičik* 'belép, meghódol' < *ič* 'belső rész'; *tariq* 'szűknek lenni' < *tar* 'szűk'; *ačiq* 'éhezik' < *ač* 'éhes'; stb. E magyarázattól — jelentéstani okokból — magam sem térnék el, noha elvileg szóba jöhetne a deverbális intensivum- és passivum-képző *-k* (*-q*) is (vö.: GABAIN i. m. 160. §; RÄSÄNEN i. m. 164). (A *keč*- ~ *keč* nomen-verbum problémája nem érinti mostani mondanivalónkat.)

Ezzel szemben figyelmet érdemel a *kečä* < *keč* képződmény. A török (idő)határozószók (és névmások) képződményeiben nem ritka a „szabálytalan” jelenség. Arról van szó, hogy régi, olykor fossilis ragos alakulatok önálló szókká válnak.

Ezek közé tartozik a *kečä* 'későn; est; éj', ami nem más, mint a *keč* 'késő, későn' melléknév (és határozószó) dativus-locativusi (temporalis) *-a*, *-ä* ragos alakja (vö. RÄSÄNEN, Morphologie 60). Ilyenek még: *bašqa* 'más; kívül' < *baš* 'fő'; *özgä* 'más' < *öz* 'maga'; ilyen végül még a *tünä* 'éj' < *tün* 'ua.'.

Itt kell szólnunk még a casus adverbialis szórványosan jelentkező *-la*, *-lä* ragjáról: *tünlä* 'éjszaka, éjjel', *ertälä* 'reggel, korán', *tanqla* 'reggel, hajnalban', — és persze *qurla* 'szor', *birlä* 'együtt', *öylä* 'délben; dél' stb. (vö. RÄSÄNEN, Morphologie 66–7).

20. A török ige előkerülte óta a magyar *késik*: *késő* magyarázata egyszerű: a *késő* a *késik* ige melléknévi igeneve. Igaz, a beszélő nyelvi tudatában a *késik*: *késő* csak az egyik reláció, amely egyazon ige származékait tartalmazza. Van — többek között — egy másik reláció is, amely a *későn* határozószó kategóriáját jelenti, s amely magában foglalja a *korán-t*, *idén* (R. *időn*)-t stb. Ezek a határozószók hatottak egymásra. Már SIMONYI (Hat. II, 354) így ír a *korán*-ról: „eredetileg személyragos forma, mint *idején*, de utóbb szemr. jelentése elharmályosul s *-n* ragos melléknévnek érezték, minő a párja: *későn*: *igé lett korábban*, továbbá a *korá mn.* . . . s belőle *korít.* . . . Másfelől, midőn a *korán* hat. szó lett, ilyen alakja is támadt: *koránt*, *korántabb.* . . .”

Végül a török *öd*, *qur*, *keč* (vagy ezek származékai) mint élő nyelvi reláció — bilingvizmus esetén — hatott-e nyelvünk megfelelő szavaira? A kérdés felvetése nem megokolatlan, de mai eszközeinkkel megnyugtató feleletet adni rá bajos volna.

Karám

Karám. A magyar pásztorélet e fontos szavát Gombocz Zoltán, MNy XVII: 124—125 az eddigi szláv és német megfejtési kísérletekkel szemben a török nyelvből magyarázta meg. Eszerint a karám szó a török *qorü-*, *qoru-* 'umgeben, umzäunen, beschützen' igével függ össze, illetőleg a belőle képzett, jól ismert *qora* 'Vieh-hof' -n kicsinyítő-képzős származéka. Ilyen török alak átvétele az osztják *xuràn*, *xuràn* 'Viehhof' és a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof'.

Az eddig ismert török szavakhoz most már hozzácsatolhatjuk az azota kiadott Käsaryi XI. századi adatait: (BROCKELMANN után) *qorü-* (RADLOFF, II, 254) 'umgeben, schützen', *qorüy* (R. II, 555) 'Tabubezirk, Reservatweide des Fürsten', *qoruy* (a qifcaq dialektusban) 'Verhau' *qoruyčü* 'Wächter'. Ide tartozik az ujgur nyelvű Oguz-monda *qorıyan* 'forteresse, lieu fortifié, camp' szava (T'oung Pao XXVII, 290) és PELLIOT szerint a jól ismert *qoryan* (sic), *quryan* id. (u. o.) is.

Kétségtelenül mongol jövevényszó az ujgur *kürıyan* (Ujgur-kínai szótár II, 28) 'tábor', a csagatáj (PAVET DE COURTEILLE) *کوران*, *کورن*, amelyet PELLIOTVAL *küren* mellett *güren*-nek is olvashatunk. (vö. P. példait: *gürü*, RADLOFF, II, 1453, oszm. *güren*-ről MIKLOSICH, Denkschriften d. W. A. d. W. XXXV, 113, XXXVII, 73, XXXVIII, 161, valamint a perzsa VULLERS II, 1044 *گوران* *guran*). Ugyanúgy mongol szóból van tovább képezve a tel. leb. *küräntek*, sör *kürändek* 'eingezäunter Platz'. Az átvett szót a klasszikus mongolban *kürıyen*-nek írják, a régi mongolban *kürıge*, *küregen* alakban találjuk meg (VLADIMIROV, Sravn. gramm. 198, 200, 201), jelentése 'enclos, clöture, palissade, mur, muraille; camp' (Kow. III, 2638b). Továbbképzett alakja *kürıyeleng* 'cour' Kow. III, 2639a. Az előbbi a chalcha nyelvjárásban *xurü*, *xurü*-nek (= orosz *күрени*), az utóbbi *xurü*-nek hangzik, VLAD. op. cit. 198, 200. Nagyon valószínű, hogy a mongol *kürıyen* etc. csakugyan összefügg a fenti török szócsaláddal, hiszen régóta ismeretes, hogy a törökségben is, a mongol szókinszben is élhet pl. egy mélyhangalakú szónak pontosan megfelelő magashangú párja hononim, vagy synonym jelentéssel; ebben az eset-

ben azonban *küriyen* az első szótagában inkább *ö*-t várnánk, ezzel szemben a mongol nyelvemlékek és a dialektusok egybehangzóan csak *ü*-t ismernek.

Voltaképpen ez most csak másodrendű kérdés, mert a török szó pontos megfelelője megvan a mongolban, vö. Kow. II, 955a *qori*- 'enfermer, mettre en prison, aux arrêts; retenir, défendre, prohiber, empêcher'; főbb származékai: *qoriy* 'défense, prohibition', *qoriyul* 'enclos, endroit clos, étable à cochons, bergerie' és végül *qoriyan*, a régi mongolban *qoruya* 'lieu enfermé, cour, clôture', a chalchában ez utóbbi *χorö* 'двор, огороженное место, стан, лагерь, палата.' VLAD. Sravn. gramm. 206. A kalmükből vö. (A POZDNEEV, Kalmycko-russkij slovarj. SPbg. 1911.) *χorä* 'горница, комната', *χoriul yazar* 'запретное место, (напр. место, назначенное для кочевки хурула, облавы и пр.), *χoriul*- 'держатъ, удерживать; запрещать', *χori*- 'запирать, заключать под стражу; запрещать, возвращать', *χorö* 'помещение во дворъ; комната'. Ide tartozik még a mandzsu *χori-mbi* 'einmachiessen, verhaften', *χorχo* 'Schrank; Umzäunung; äusserer Sarg; Schweinestall'; *χoriyan* 'Gehege' (GABELNTZ 102).

GOMBOCZ ZOLTÁN szerint a karám egy török *qoran alak átvétele lehet. A magyar szó szóvégi *m*-je szerintünk, (ha nem feltétlenül magyar fejlődés) törökből is magyarázható: 1. vagy mint denominális képző (*qora-m*), vagy pedig 2. török nyelvterületen belül jelentkező szóvégi *n* ~ *m* váltakozásból megfejthető *-m* végű alak átvételének fogható fel. Ez utóbbira például idézhetjük — a *gyom szám*, stb. csuvas-bolgáros *n* > *m* fejlődésre itt aligha gondolhatunk — a szintén törökből kölcsönzött *korom* szót, amely a kün, oszmánli, krimi, kazáni tatár, baskir, kirgiz (és csuvas) nyelvben szóvégi *m*-mel hangzik: *qurum* stb., viszont a szagájban, kobjálban *-n*-nel ismeretes: *qurun* (GOMBOCZ Z., BTL, 100), ugyanúgy Kásyarinál: *qurun* 'Russ', *qurunčü* 'russgeschwärzter Filz', *qurunluy* 'russig'; a turkiban (SHAW 155) *qurun* és *qurum* 'soot, the black deposit of smoke' alak él egymás mellett.

A *karámnak* ilyenképpen feltehető forrása a *qoran v. *qoram alak szabályszerű denominális képzés, melyet ugyan sem a törökből, sem a mongolból nem ismerünk, de amely a folytonosan gyarapodó régi török és mongol szóanyagból előbb-utóbb előkerülhet.

Valószínűleg ugyanezzel az igével függ össze *Karakorum* (*Qara qorum*) neve is. Ismeretes, hogy a mongol khánok e sátortáborát Ögödei építtette át 1235-ben kőbe és fába s fallal vetette körül, s tudjuk azt is, hogy más néven, legalább is kezdetben, *Ordu baltıq* volt a neve, ami törökül 'Tábor város'-t jelent. Régóta köztudomású az is, hogy a XIII—XIV. századi nagy mongol birodalomban milyen fontos szerepet játszott a török (ujgur) nyelv a perzsa és a mongol mellett. Úgyhogy nem kell meglepődnünk azon, hogy az egykorú utazók az egyik mongol khánt török néven Mangunak emlegetik (*Mängü*, vö. PERLIOT: Sur

quelques mots d'Asie Centrale attestés dans les textes chinois, Journal Asiatique 1913 I, 451--459), hogy Pekingnek török nevét *Cambaluc* (*Qan baliq*)-ot ismerik; stb. Éppen ezért hajlandók vagyunk a Karakorum megfejtését is törökben keresni, jöllehet ugyanaz a név mint ugyanannak az igének ugyanavval a képzővel képzett származéka a mongolból is megmagyarázható.

E helynév a törökből pedig mint a *qoru-* 'körülvenni, bekeríteni, védeni' -m deverbális képzővel alakult nomene érthető s jelentése a. m. 'körülvevett, védett hely; tábor'. Vö. J. DENY, Grammaire de la langue turque (1920), 550 köv., íme néhány példa: *ič-im* 'action de boire en une fois' < *ič-*, *baq-ım* 'portée du regard' < *baq-*, *öl-üm* 'mort' < *öl-*, *čaq-ım*, v. *čaq-ın* 'éclair' < *čaq-*, *dola-m* 'ce qu'on enroule en une fois', *gül-üm* 'rire' < *gül-*, *gur-um* 'action d'établir, construire, installer; installation, campement' < *gur-*. DENY ez utolsó példája különösen tanulságos esetünkben, mert nemcsak a képzés módját, hanem a jelentést illetőleg is azonos esetet mutat be egy hasonló alakú és jelentésű tőből. Világosan elválasztandó azonban a *qori-*, *qoru-* szótól a *gur-*, melyre vonatkozóan vö. Káşyari: *qurmaq* (RADLOFF II, 919) '1. aufstellen, (Heer, Zelt), 2. unterstützen etc.' PELLIOTVAL ellentétben idekapcsolnánk a *quryun* szót is.¹⁾

Nem tartozik ide az ismert középázsiai hegyláncnak, az Indus folyó és a Tarim medence közt nyuló vízválasztónak a neve: Karakorum, vagy inkább Karakoram. Ez az elnevezés szintén török s értelmezése nehézségekbe nem ütközik, vö. Káşyari *qorum* (RADLOFF II, 561) 'Geröll, Fels', *qorumluy tay* 'steiniger Berg', turki (SHAW, 154) *قورام qoram* 'ground covered with large blocks of stone (fallen from the mountains)', turki GRENARD SZERINT (J.-L. DUTREUIL DE REIMS, Mission scientifique dans la Haute Asie 1890—1895, T. III, 383) *قورام qoram* 'éboulis de pierres, moraine de glacier'.

¹⁾ Ami a szó mongol magyarázatát illeti, láttuk, hogy a régi mongolban a *qori*-nak *qoru-* töve is van (*qoruya*), az -m deverbális nomen-képzőről pedig l. POPPK, Die Nominalstammbildungsuffixe im Mongolischen. Keleti Szemle XX, 102, § 12.

Szücs.

GOMBOCZ ZOLTÁN (MSFOu. XXX, 126) a *szücs* szót egy ó-csuvas *šöiči-ből származtatja és összeveti a csuvas *šaršə* 'szabó' szóval, ami pedig nomen agentis a csuvas *šəvə* 'varrás, varrat' tőből. Ez utóbbihoz kapcsolja ezt a szót: kazáni *jöj* ~ baskir *jöj* ~ miser *jü* ~ altaji *jik* 'varrás' ~ oszmánli *jiv* 'szegély, szegélyvarrat', valamint a belőle képezett igéket: csuvas *šəle-*, *šölə-* ~ kazáni *jöjlä-* ~ miser *jülä-* 'varrni'. E török megfelelőkön kívül valószínűnek tartja a mongol *jüi-* 'hozzávarrni, összevarrni, összeilleszteni' és a BÁLINT GÁBORBól idézett *jüiči* 'szücs' szóval való összefüggését.

Ezt a magyarázatot nem fogadja el RAMSTEDT¹, mert, véleménye szerint, török *j*-nek nem felelhet meg *sz-* a magyarban, és ezen az alapon mindjárt össze is veti a *szücs*-öt egy ujjur *suti*-val, mely RADLOFF nagy török szótárában — megkérdőjelezve — 'ein Handwerker' jelentésben ismeretes. Kifogásának nyilván az az alapja, hogy nem fogadhat el csuvasos neologizmust (őstör. *j* > csuv. *š*) a magyar nyelv legrégebbi török jövevényszavainak magyarázatában akkor, amikor tagadja, hogy pl. a csuvas és a mongol rhotacizmus és lambdacizmus jellegzetesen csuvas és mongol jelenség volna, vagy épenséggel egy csuvas—mongol nyelvi érintkezés emléke. Sőt tovább megy: szerinte a rhotacizmus és a lambdacizmus a magyar nyelv legrégebbi török jövevényszavaiban nem bizonyíték arra, hogy forrásuk az ó-csuvasban keresendő; amikor ezek a szavak a magyar nyelvbe kerültek, még minden török nyelvjárásban — legalább is a nyugatiakban — kizárólag *l* és *r* élt, s csak később fejlődött belőlük *š* és *z* a köz-török nyelvekben (i. m. 32).

RAMSTEDTnek a rhotacizmusra, lambdacizmusra, valamint egyéb ezekkel összefüggő kérdésekre nézve elfoglalt álláspontja részletes vizsgálatával egy későbbi alkalommal kívánunk foglalkozni; most csak arra mutatunk rá, hogy RAMSTEDT elvi ki-

¹ Die frage nach der stellung des tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII, 1:10.

fogásának gyöngéjét nem tekintve, — mint ez ilyenkor történni szokott — a magyar *szücs* ~ uigur *sučī* magyarázat körül más bajok is vannak.

Mindenekelőtt RADLOFF szótárának (IV, 780) *sučī* 'ein Handwerker (?)' adata egyszeri olvasaton alapszik. Forrása a Qutadyu bilig 127: 24, ahol arról van szó, hogyan kell bánni a kézművesekkel, akiket így sorol fel a VÁMBÉRY-féle kiadás¹:

<i>temurči tokači ötükči suči</i>	<i>jekirči batizči ja okči jaiči</i>
Schmied, Goldarbeiter, Schuster und Wasserträger	Sattler... Pfeile und Bogenmacher.

RADLOFF kiadásában² e két sor így hangzik, ha hibás olvasási rendszerét kiigazítjuk:

<i>tämürči, toqači, ötükči. suči (?)</i>	<i>jaqirči, bädizči ja oqči jaiči</i>
Schmiede, Weber, Schuhmacher und . . .	Sattler, Steinhauer, Pfeilmacher und Bogenmacher.

VÁMBÉRY, mint látjuk, habozás nélkül 'vízhordozó'-nak értelmezi a *sučī*-t. Csakugyan ebben az értelemben ismeretes a keleti törökben, csagatájban, tarancsiban: *sučī* 'Wasserträger' (RADLOFF, Wb. IV, 779). Vö. kazáni *sučī* 'der Wasserführer'; a tarancsiban *sučī* még a. m. 'der Schiffer', a csagatájban pedig a. m. 'der Verwalter der Getränke, eine Hofwürde (der Mundschenk)'; az oszmánliban *سوی* *suju* 'der Wasserkäufer'; Ibn Muhanhá-nál *إسئ سوچی* *isi suči* (MELIORANSKIJ kiadásában: Arab filolog o tureckom jazyke. StPbg., 1900. 57; az orosz szójegyzékből kimaradt) jelentése *الحمامی* 'aki forró fürdőt tart' (WAHRMUND); a konstantinápolyi kiadásban (1924.), 155. l. egyszerűen *sučī*. Az alapszó tehát minden esetben *su* 'víz'.

De épen ezért nem fogadja el RADLOFF a 'vízhordó' jelentést, mert az uigurbán a 'víz' a. m. *sub*, *suv*, és a várható alak szerinte *supči* (helyesen *subči*) volna. Ez elvileg igaz, de sem *suvči*, sem *subči* alakot nem ismerünk a törökségben. Maga RADLOFF annyira kétségesnek tartja a *sučī* jelentését, hogy le sem fordítja, csak kipontozza a helyét, s mindössze a jegyzetben kockáztatja meg a következő megjegyzést: „gewiss stand hier ein Wort, welches 'Schneider' bedeutet“. Szóval ez nem is a *sučī*-ra vonatkozik, hanem arra a szóra, amelyik eredetileg ott lehetett, mert azzal RADLOFF is tisztában volt, hogy 'szabó' értelme egyetlen török nyelvben sincs a *sučī*-nak, de még csak egy megfelelő jelentésű *su*-alapszót sem találunk

¹ Uigurische Sprachmonumente und das Kudatku bilik. Innsbruck, 1870. 140—1.

² Das Kudatku bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bälasagun. StPbg. 1900. II, 380.

a törökben, amelyikből a *-el* képzős nomen agentis 'szabó'-t jelenthetne.

A Qutadyu bilig bécsi uigur írásos és kairói arab írásos példája csak másolat, mégpedig meglehetősen közepes másolat; főleg az a bécsi, amelyikben helyenként valósággal hemzsegnek a másolási hibák: az előszóban RADLOFF jó párat bemutatott belőlük. — Nem lehetetlen, hogy a *suēl* is valami ilyen másolási hiba. Feltevésünknek alapja van. T. i. a közvetlen *suēl* után következő szót RADLOFF *jaqīrēl*-nak olvassa, mint a képmásból megállapítható, kétségtelenül helyesen. Ilyen szó azonban a törökben nincsen. VÁMBÉRY ezen úgy segített, hogy *jekirēi*-re javította önkényesen, ami 'nyerges'-t jelent. RADLOFF megtartja ezt a jelentést, de hozzáteszi: „ob dies für *jākārēi* steht, ist sehr fraglich“. Azt hisszük, hogy ez több mint kétséges, ha figyelembe vesszük a kairói kéziratot, ahol a szó egyszerűen és világosan *يخاج* *jī; ačēl*-nak van írva, ez pedig a. m. 'ács'. — Mindenesetre érdemes volna megnézni a helyet a Qutadyu bilig újabban előkerült harmadik kéziratában. (Erről a harmadik kéziratról l. NÉMETH GYULA: NyK. XLVIII, 144—5.)

A RAMSTEDT-féle etimológiának tehát semmiképen sem sikerült megingatni a *szücs* régi magyarázatát, melynek helyességét különben újabb adatok is támogatják.

A *szücs* 'varrás, varrat' jelentésű alapszavához vö.: baraba, altaji lebed, teleut *jik* 'die Naht' (RADL. III, 507) | Ibn Muhannā (ed. MELIORANSKIJ 120. l.): *يك* *jik*, illetőleg MELIORANSKIJ olvasata szerint *jāk* 'шовъ, рубецъ, снаѣ' | Kāšyari (ed. BROCKELMANN): *ji*, *jigi* 'Naht etc.'. Megvan a szó a jakutban is (BÜHTLING): *sik* 'Naht'; törlendő a vele összevetett *چیکد* 'nähen' (már helyesen NÉMETH GYULA, Az ősjakut hangtan alapjai: NyK. XLIII, 473. l., 134. §.).

Továbbképzett alakok: baraba *jikla* 'zusammenfügen' (RADL. III, 508) és jakut *siktax* 'mit einer Naht versehen' (uo.); — végül:

altaji *jikēi* 'der Nähende, Näther' (i. h. III, 509) | teleut *jikēi* 'ua.' | Kāšyari: *jitēi* 'Schneider'.

Meglehet, hogy ugyanezzel a szóval függ össze a 'tű' török neve is: uigur, tarancsi *jingnā* (RADL. III, 512) | krími *jindā* (i. h. 514) | Kāšyari: *jignā*, *jingā* | Ibn Muhannā: *jignā* 'игла' | HOUTSMA: *jignā*, *jignāci* 'игольщик', *jignālik* 'ебольшой нѣшочекъ, оутляръ' | baraba, oszmánli, csagatáj, krími *ignā* (RADL. I, 1430) | kacsin *ingā* (i. h. I, 1431) | kazáni, teleut, altaji, kirgiz, azerbaidzsán *inā* (i. h. I, 1442) | sór, szagáj, kojbal *ingā* (i. h. I, 1445) | lebed, szojot *inā* | oszm. *آبجی* *ijnāji* 'ein Nadelfabrikant, Nadelhändler' ~ irod. mongol *jegūn*, *jegūū* || khalkha *dzuū* (vö. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka 196) | kalmük *zōūn* (POZD-

NEEV) | mogul *žöun* (RAMSTEDT) | csahar, harsin *džu* ||
 irod. mongol *jegübči* | kalmük *zöübči* 'игольник'.

Nem tartozik ide a mongol *jüi*, melynek eredeti jelentése 'assortir (d'après la couleur)' (KOWALEWSKI III, 2407b) és csak másodlagosan 'ajuster, attacher, rapiécer; raccommoder, réparer'. Vö. *jüi* 'convenance' (átvitt értelem), *jüi-tci* 'convenable, proportionné, conforme', *jüi-l* 'section, catégorie, classe, sorte etc.', *jüi-le* 'disposer d'après les espèces, assortir'. A mongolban nincsen *jüiči* 'szücs' jelentésű szó.

Dió

Dió. E szót törökből magyarázta MUNKÁCSI BERNÁT KSz IX, 294 s összevetette a csagatáj *jaɣak*, kirgiz *žayak*, toboli *jaɣak* (vö. kalmük *jaɣyak*) szóval. Az EtSz. I, 1360—1. még csak mint valószínű megfelejtést jelezte, később Gombocz Zoltán is elfogadta, Török János pedig KCsA II, 238 Kuşyari egyik fontos adatára való hivatkozással (*jaɣaq*) végleg megszilárdította ezt az etimológiát. Vö. még KSz. XX, 131. köv.

Álljon itt néhány újabb adat középpázsiai előfordulásairól. A turkiból a következő források alapján ismerem: Hui han tse tien, (kinaiturki szótár a mult század végéről, a MTAKud. könyvtárában) يانگاق *yanɣaq* 'dió'; a cím nélküli négy nyelvű kézirat szótár (a Néprajzi Múz. könyvtárában) II, 67 r° *yangyak* id. (mandzsu írással); SHAW, 197 يانگاق *yangâq* 'walnut'. A Néprajzi Múzeum kézirat os ujur-kinai szótára szerint (I, 12v°) *yŋgaq*.

Érdekesek a mongol adatok: az 1600 körüli kinai átírá sos mongol-kinai szótárban a diót mongolul *ja'ug*-nak (= *jaɣay*) hívják (a szótárt kiadta, minden magyarázat és átírás nélkül POZDNEEV, Lekcii po istorii mongol'skoj literatury, III, Vladivostok 1908, 8—39); a XIV. század második feléből való Hua yi yi yü című kinai átírá sos kinai-mongol szótárban (MTA. könyvt.) pedig a szó *ji'ug* (= *jiɣay*) alakban ismeretes.

E nyelvemléki adatok szabályos reflexe a Nyugat-Kinában, Kanszu tartományban beszélt monguor nyelvjárá sból ismert *dziaɣ* 'dió' alak, vö. A. MOSTARRT—A. DE SMEDT: Le dialecte monguor parlé par les Mongols du Kansou Occidental, IIIe partie. Pei-p'ing 1933, 77.

Szúnyog

Szúnyog. E szavunk igen régi, s mai török megfelelőivel szemben (*singäk, sinäk, säk*) érdekes hangrendi eltérést is mutat, mégsem sorolhatjuk bolgár-török jövevényeink közé, mert a csuv. *šna* arra mutat, hogy olyan őstör. *s*-szel van dolgunk, amelynek a csuvasban és a mongolban *š*- felel meg ugyanúgy, mint a bolgár-török eredetű magyar *sár, sárga, sárkány, söpör, serke, söreg* szavakban. (Vö. NEMETH: MNy. XVII, 25.) A csuvas *š*- megtámogatására ma mongol megfelelőket is idézhetünk. Hua ji ji jü *š-mo-'ul* 'légy' | POZDNEV-féle Ming-kori szótár *šu-mo-'ul* 'ua.' | irod. mong. *šimayul, šimuyul* 'moucheron, mouche, petits insectes ailés' (Kow. II, 1503, 1505) | barga-burját *šomgl* 'Fliege' (POPPE: AM. VII, 374) | dahúr *šomöl'* 'szúnyog' (saját feljegyzésem). A tör. és mong. szó egymáshoz való viszonyát könnyű megvilágítani. A tör. *-k* képzővel szemben mongol *-yul* képzőt találunk. Az őstör. szóközépi *γ*-nek bizonyos esetekben a mongolban *-m*- felel meg, vö. RAMSTEDT: NyK. XLII, 234–7, VLADIMIROV, Sravn. gr. 250–1. A 'légy' és 'szúnyog' jelentéstani kettősség az eddigi török adatok alapján is jól érthető; e szempontból különösen tanulságos a Kaşyari-nál előforduló *singäk* értelmezése: 'bei den Städtern Mücken, bei den Nomaden Fliegen' (ed. BROCKELMANN 181). — Csuvas jövevény a cseremis *šäya* 'Fliege; Mücke' | *šäya, orä-šenğa* 'Fliege' | *šärgü* 'Insekt', *araš-ärgü* 'Fliege'. vö. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 207.

Kajszi

Kajszi. PAIS DEZSŐ: MNy. XXX, 117—8 utal CzF. adatára, mely szerint a magyar *kajszi* 'prunus armeniaca' „a persa s török nyelvben is eléjön“. A nagy perzsa szótárakban (VULLERS, STEINGASS) hiába keressük e szót, az élőnyelv azonban, úgy látszik, ismeri: *qeissi* 'Aprikose' (F. ROSEN, *Shumā Fārsi* hárf mizānid? 3. kiad. Berlin, 1925. 32. l.). Az oszmánli-törökben a قيسى vagy قيسى *qaisi* 'abricot' jól ismert szó. ZENKER és REDHOUSE szerint *qaisi* sem nem arab, sem nem perzsa, hanem török eredetű. Ez az állítás azonban aligha helyes, mert szavunkat az oszmánli-törökön kívül semmiféle más török nyelv, sem nyelvemlék nem ismeri. Az oszmánliból elterjedt a *qaisi* a Balkánon: bolgár *kajsija* 'Aprikosenbaum, Aprikose', szerb-horvát *kajsija*, tót *kajsa* (BERNEKER, EtWb. 469). A bolgár és a szerb-horvát szó világosan mutatja, hogy a magyar *kajszi* nem szláv közvetítéssel került a nyelvünkbe. A tót szóról már BERNEKER helyesen megjegyezte, hogy magyar jövevény. Ismeri a török szót TIKTIN I. 258 szerint az oláh is: *caisă* 'Aprikose'; érdekes, hogy TIKTIN említést tesz az állítólagos magyar *kajsz* 'Frühsommer', *kajszi* 'im Frühsommer reifend' szavakról is. L. SAINÉANU, *Influența orientala* II, 79 a bolgár és szerb adaton kívül utal a makedo-román *cais* és az újjörög *кајси* (helyesen: *кајси*) szavakra is.

Nyelvet fogni

Nyelvet fogni. A hódoltság korában gyakran találkozunk a *nyelveket fogván, nyelvet fogjanak, nyelvet hozának, nyelvet kapni* kifejezésekkel (vö. pl.: NySz. II, 1023—4; ТАКАТС, *Rajzok a török világból* II, 157 kk.), ahol a *nyelv* a. m. 'elfogott ellenség, hadifogoly, aki önként vagy erőszakkal híradással szolgál saját táboráról'. A *nyelv*-nek ez az értelme az oszmánliból került a magyarba, a *nyelv* és a vele kapcsolatos kifejezések hódoltságkori tükörszavaink, illetőleg tükörkifejezéseink (*calque*)² közé sorolandók. A török és a magyar szó, illetőleg kifejezések összefüggését észrevette már THURY is, mint „Török történetírók” című fordításaiból, s az egyik helyhez (I, 49) írt jegyzetéből kiderül, ahol az oszmánli *dil almaq* 'nyelvet fogni' és a *dil gefirmek* 'nyelvet hozni' szólásra hivatkozik. Fordításaiban ennek megfelelően mindvégig az említett régies magyar kifejezéseket használta.

Valóban, a törökben a 'nyelv'-nek ilyen értelmezése nem ismeretlen. Ime néhány példa: oszm., krími, azerb. *dil* 'ein Kriegsgefangener, der Nachrichten von Feinde giebt'; *dil al-einen Gefangenen machen, um Nachrichten über die Lage des Feindes zu erhalten* (RADL. III, 1766). Kétségtelenül oszmánli eredetű tükörszó a régi oláh *limbă* 'archaisierend bei Neueren: Kunde, die man sich vom Stande des Feindes verschafft, Kundschaft. Daher: gefangener feindlicher Soldat, von dem man Kundschaft einzieht' (ТИКТИН II, 910). Valószínű, hogy hasonló hatás mutatkozik a lengyel *język* 'Kundschaft, Nachricht' szó jelentésfejlődésében is.

Igen érdekes, hogy a távolabbi törökségben és a rokon nyelvekben is megtaláljuk ugyanezt az értelmezést. Fontosabb példáink: csag. *tıl* 'Spion' (RADL. III, 1390) | csag., turki *tılci* 'der Spion, der Kundschaftler' (uo.), sőt már a türk rovásírásos feliratokban is előfordul: *tıl* 'Kundschaftler, der Spion'; *tılı; kılırti sabi anda;* 'man brachte Kundschaftler herbei, ihre Rede war eine solche' (i. h. 1333).

Még távolabb vezet bennünket a mongol: irod. mong. *kelen* 'langue, espion, avant-coureux d'une armée, soldat qu'on envoie à la découverte' (Kow. III, 2471); *kele bari* 'prendre langue; s'informer de l'état des choses' (uo.); *kele itege* 'envoyer un espion' (uo.) | irod. oirat *kele, kelen* 'язык; шпион' (POZDN. 281); *kele bari* 'взять в плен, захватить шпиона' (uo.). Mongol jövevény a mandzsu *xelen* 'Vorhut; пленник, схваченный для распросов о положении неприятельского лагеря; шпион' (GABELENTZ 97; ZACHAROV 411).

Tőzeg.

A *tőzeg* a mai köznyelvben a. m. 'Torf, Pflanzenkohle' (KELEMEN), 'tourbe' (ECKHARDT, SAUVAGEOT). Nem úgy régebben. Még CzF. is a következő hármast jelentésben ismeri: 1. 'szalmával vagy törekkkel összegyúrt marhaganéjból vályog formára alakított tüzelő a fa nélkül szűkölködő helyeken, különösen a szegényeknél'; 2. 'szélesb értelemben, megszáradt szarvasmarhaganéj, melyet eredeti mivoltában szintén tüzelőül szoktak használni'; 3. 'gyeptőzeg, mely alatt némely lapályos helyeknek fügyökerekből és földből álló földszínét értjük, mely megszárita szintén tüzelőnek használtatik'.

A szó a régiségben a XVI. századtól kezdve fordul elő. A fontosabb adatok ezek: CAL. 1585.: „bolbiton—*Tehen gané tőzet*“ | MA. 1604.: „*tőzet*—bulbiton“ | MA. 1708.: „*tőzet*—bulbiton—Ochsenmist“ | PP. 1708. PPB. 1762.: „*tőzek, tőzők*—bulbiton“ | PPB. 1767, 1782.: „*tőzek*—bulbiton—Wildenlauch (!)“ | SzD. 1784.: „*tőzeg*—tehen ganélat“ | SzD. 1792.: „*tőzek, tőzők, tőzeg*—ganéj, marhaganélat, trágya“ | SzD.: MVir. Told. „*tőzek, tőzők* . . . száraz tőzekkel v. tőzeggel tüzelni“ | Márt. 1800.: „*tőzek*—tüzelő ganéj—der Misttorf“ | SI. 1808.: „*tőzek, tőzek*—bolbiton, bolbitum, fimus bubulus—Kuhmist oder Misttorf“ | KR. 1832.: „*tőzeg*—lány tehen-ír“ (Pázm. Kal.-ból idéz) | DANK., Lex. 1833.: „*tőzeg, tőzek*—fimus in humum versus—der Misttorf“ (szerinte eredeti magyar szó) | KASSAI 1836.: „*tőzek loco tūzelék*, tūzelni való marhatrágya. Bulbiton. Est surrogatum lignorum focalium ex stercore bubulo in Jazigia, Cumania et Comitatu Batsiensi“ | Tzs. 1838.: „*tőzeg, tőzek*—Misttorf.“

Tüzetesebb utánajárással azt is meg lehetne pontosan állapítani, hogy mimódon, mikor keletkezett a *tőzeg* újabb 'Torf' jelentése; most csak egy tárgyi mozzanatra hívjuk fel a figyelmet: SZEKFŰ GYULA szerint 1766-ban Mária Terézia német mintára nálunk is tőzeg- (turfa) termelési rendeletet ad ki (vö. HÓMAN—SZEKFŰ, Magyar történet IV, 524 és 619). Ennek a kérdésnek a szó magyarázata szempontjából azonban nincs nagyobb jelentősége.

A népnyelvben a 'turfa' jelentésben a szó ma is ismeretlen. A MTsz. mindössze három adatot idéz a *tőzeg* népnyelvi

előfordulására: Kecskemét, Debrecen vidékéről és Borsodból. A MTsz. jelentést ugyan nem ad, de az idézett helyek ebben a vonatkozásban szerencsérül világosak. A Kecskemét vidéki adat a régi Tsz.-ból való: „*tőzek* v. *tőzeg*: marhaganéjból vályog-formára alakított tüzelő, a fa nélkül szűkölködő helyeken a szegénységénél. Kecskemét vidéki szó. Csapó Dániel.“ A debreceni adat (Nyr. XI, 477) *tőzek*, jelentése 'trágyából gyúrt tüzelő'. A borsodi változat (Ethn. VII, 74) *teőzik*, „mely nem más, mint négyszögű formába préselt szárított tehén- és lótrágya.“ A szó földrajzi elterjedése szempontjából figyelmet érdemel KASSAI már idézett adata is, mely szerint a *tőzeg* a Jászságban, Kunságban és Bácsme gyében ismeretes.

Eredetével először VÁMBÉRY (NyK. VIII, 182) foglalkozott; szerinte ez a szó is a magyar nyelv törökkel egyező szókincsébe tartoznék. BUDENZ (NyK. X, 128) ismert kritikájában a *tőzeg* ősi török eredetét elvetette, mert a vele egybekapcsolt szó a törökségben idegen vagy legalább is kétes eredetű, és kérdőjellel egy perzsa szóra is utalt. VÁMBÉRYT nem igen ingathatta meg BUDENZ ellenvetése, mert későbbi munkáiba is változatlanul felvette a török—magyar szögyezések közé a *tőzeg*-et (vö. A magyarok eredete. Bp., 1882. 353, 552 és A magyarság bölcsőjénél, Bp., 1914. 217). Legfeljebb azzal tetézte meg addigi magyarázatát, hogy a török adat mellé kapcsolta még a magyar *tűz* szót is, mondván, hogy a török szó alapja egy vele azonos jelentésű *tez*, *töz* tő.

VÁMBÉRY után érdemlegesen csak PATRUBÁNY (Nyr. XI, 18) ezölt a *tőzeg* magyarázatához; véleménye szerint oszmán-török jövevény a szó a nyelvünkben, s minthogy a déli szláv nyelvek nem ismerik, közvetlenül a oszmánliból kerülhetett a magyarba. PATRUBÁNY rövid kis közleménye mindenkit meggyőzhetett, mert később többé senki sem tartotta szükségesnek visszatérni a *tőzeg* magyarázatára, így sem MUNKÁCSI, sem GOMBOCZ.

Úgy látjuk azonban, hogy a *tőzeg* oszmánli eredete korántsem olyan világos és kétségtelen, mint azt eddig gondolták.

Mindenekelőtt nem tartozik a jellegzetesen oszmánli szavak közé. Megvan ugyan az oszmánliban is, vö. *tádzk* 'dung, kneaded, molded into cakes, and dried for fuel' (REDHOUSE 542), de ismeretes rajta kívül még egy csomó más török nyelvben is. Adataink a következők: oszm., azerb., krm., csag., tar., alt., tel., leb., sór *tádzk* 'der trocken Mist, der Mist' (RADL. III, 1103) | kirg., kkirg., szag., kojb. *teádzk* 'ua.' (uo.) | bar., kaz. *tádzk* 'ua.' (RADL. III, 1397). A csagatájából idézhetünk még egy *tádzk* alakot is, mégpedig PDC. 258 'fumier des animaux' és Šejx Sul. ed. Konst. 133 'tüzelni való trágya, trágya' (KÜNOS kiadásából hiányzik). További adatok: turki *tizak* 'horse dung' (SHAW 84) | tkm. *tezek* 'кызак' és 'пומר' (ALIEV—BORIEV 115, 272) | szárt *tádzk* 'кызак' (NALIVKIN 119) | őzb. Q.

tádzk 'ló-, számár-trágya' (saját felj.) | özb. Maim. K. *tézag* 'ua.' (saját felj.) | bask. *tádzk, tődzak* 'trágya' (PRÖHLE: KSz. V, 266). A török régiségből való: HOUTSMA *tádzk* 'Pferdemist' (67) és Kászari *tádzk* 'Mist' (ed. BROCK. 205).

Ennyi minden új és régi adat ellenére is meglehetősen rejtélyes a törökségben a *tádzk, tizák* eredete. Noha alakját tekintve kifogástalan eredeti török szó is lehetne, nincs semmi olyan adat, melynek alapján megnyugtató etimológiája kínálkoznék. Megjegyezzük, hogy ez idő szerint sem a mongolból, sem a mandzsu-tungúzból nem mutatható ki a rokonsága. Ha jövevényszó a *tádzk*, semmiesetre sem lehet túlságosan kései, mint azt Kászari adata is bizonyítja.

Jelenleg legfeljebb perzsa kölcsönzésnek a gondolata merülhet fel; az új-perzsában ugyanis szintén ismeretes a szó, mégpedig így: *tazak, tádzk* 'merda, stercus, alvi faecae; stercus boum, fimus bubulus' (VULLERS I, 444). A baj csak az, hogy az új-perzsában is elszigetelt a szó, a többi iráni nyelvben meg épen hiányzik, úgyhogy sem jogunk, sem okunk nincs ma az új-perzsa *tazak*-nak ó-iráni vagy épen indo-iráni eredetéről beszélni. Hozzáteesszük, hogy VULLERS perzsa forrásaiban is feltűnő a bizonytalanság a szó eredetét illetőleg; az egyik szerint török, a másik szerint perzsa-török eredetű volna. Épenséggel nincs kizárva, hogy az új-perzsa *tazak* csakugyan török eredetű. Ebben semmi meglepő nem volna, hiszen ismeretes, hogy az új-perzsában tekintélyes számú régi és új török jövevényszó van (már a Sáhnámeban és más, IX—X. századi munkákban is). Sajnos, erről az iráni és török szempontból egyaránt fontos kérdésről még mindig nélkülözzük a szükséges, megbízható monographiát.

Már PATRUBÁNY (i. h.) megjegyezte, hogy az oszmánli *tádzk* ismeretlen a délszláv nyelvekben; ez azonban önmagában még semmit sem jelentene az oszmán-török átvétel ellenében, hiszen számos kétségtelenül oszmánli elemünk nem mutatható ki a balkáni nyelvekből. Jelen esetben még az ilyen esetleges érv is veszítene súlyából, mert a *tádzk* ismeretlen ugyan a délszláv nyelvekben, de megvan az oláhban: *tezic, tizic* 'trockener, harter Kuh- Schafmist. Erster dient der Bauern als Brennmaterial' (TIRTIN III, 1583). Sajátságos, hogy az újabb oláh-német (magyar) szótárakban előfordul a máeodlagos 'Torf' értelmezése is.

Az oláh szót MIKLOSICH (DWA W. XXXV, 176) és ŞAINEANU (Influența orientala II, 363) oszmán-török eredetűnek tartja. Bizonyos nehézségekre azonban egyikük sem utalt, illetőleg nem tett kísérletet megmagyarázásukra. Hogyan magyarázzuk a *tezic* mellett előforduló, s ma már általánosabbnak mondható *tizic* első *i* hangját az oszmánli *a*-vel szemben? Bel-oláh sajátság-e ez, vagy pedig arra kell gondolnunk, hogy az oláh

ezó sem oszmánli jövevény, hanem esetleg krími tatár, vagy talán kun, besenyő, és forrása egy **tezek*, **tizék* alak?

Az mindenképen bizonyos, hogy a magyar *tőzeg* — már csak szóföldrajzi okokból sem — semmiesetre sem lehet oláh eredetű.

De nézetünk szerint nem lehet oszmánli sem, nem lehet az súlyos hangtani nehézségek miatt. Az oszmán-török szó első magánhangzója *ä*, pontosabban *ε*, vagyis ugyanaz a hang nagyjából (a kettő közti különbséget műszerrel még nem mérték), mint a magyar nyílt *e*, melyet tudvalevőleg szintén *ε*-vel jelölünk hangtanilag pontosabb átírásban. Már most: ebből a nyílt *ä*, *ε*-ből a magyarban nem magyarázható meg a rövid *ö* sem (ez a hang csak zárt *e*-ből, vagy *i*-ből keletkezett jövevény-szavainkban), még kevésbé a hosszú *ő*.

Egy török **tezk*, **tizk*-ből kifogástalanul megmagyarázható volna egy magyar — **tőzeg*, **tőzek*. Arra nem igen gondolhatunk, hogy az *ö* megnyúlása másodlagos magyar jelenség volna, mert hiányzanak az ilyen feltevést megtámogató biztos példák, de meg e'lene mond a borsodi *tedzik* *ö*-je is. Az első szótag hosszú magyar magánhangzóját régibb jövevénysszavaink segítségével sem tudjuk kifogástalanul magyarázni, hasonló eset ugyanis ott sincs. Jelenleg egyetlen megoldás kínálkoznék; t. i. ha a török adatoknak nemcsak kvalitatív, de kvantitatív tulajdonságait is figyelembe vesszük, és hosszú zárt *ε*-ből vagy *ɪ*-ből indulunk ki.

Török hosszúságok magyar tükröződéseivel nem régiben M. RÄSÄNEN foglalkozott (FUF. XXIV, 246—55). A kérdés sajnos sokkal bonyolultabb, mint RÄSÄNEN gondolja, mert másodlagos nyúlások a magyarban is történtek, így pl. épen az *a > á* esetében, melyet RÄSÄNEN a legszebbnek tart, teljesen hasznavehetetlen a török hosszúság vallomása, mert hiszen ez az *a > á* nyúlás egész sereg szláv, latin stb. jövevénysszavunkban is bekövetkezett, ahol eredeti hosszúságról szó sem lehet.

A kérdés mégis figyelmet, alaposabb vizsgálatot érdemel. Kiindulni természetesen csak azokból az esetekből lehet, amelyekben másodlagos magyar nyúlás nem tehető fel e'leve. Kétségtelenül török hosszúsággal függ össze a *kék* és *kép* hosszú magánhangzója, mint azt már annak idején GOMBOCZ is feltette, de nem magyarázható egyszerű zárt *e*-ből a *szék*, *ész* stb. hosszú *é*-je sem. Külön megfontolást kíván a *dél* ~ *delet*, *szél* ~ *szelet* csoport *é*-je.

Egyelőre tehát a *tőzeg*-et is a török hosszúságok korántsem lezárt vita-anyagához csatolnánk hosszú *ö*-je miatt.

Bármint is van a dolog, a *tőzeg* esete egy érdekes tanulsággal szolgál. Már GOMBOCZ rámutatott arra, hogy török jövevénysszavaink ú. n. első és második csoportjának a határán jóegynéhány olyan esettel találkozunk, amelyekben bajos el-

dönteni, hogy az első vagy második csoportba kell-e sorolnunk a szót. Ezt a nehézséget véglegesen kiküezöbölni nem igen lehet, de nagy segítséget jelent az eligazodásban, ha nem egyetlen csoport anyagát dolgozzuk fel — ha még olyan alaposan is —, hanem valamennyiét. Az ú. n. középső réteg részletes számbavétele hasznos útmutatással szolgálhat bizonyos esetekben az elsőre, a harmadik, az oszmánli csoport pedig, úgy látszik, még mindig rejteget olyan szavakat, amelyek volta-képen az ú. n. középső rétegbe, kun, besenyő jövevényszavaink közé tartoznak.

Ilyen a *tözeg* is, mely nem oszmánli, de nyilván kun-besenyő elemeink közé sorolandó.

Tözeg. A MNy. XXXIV, 207—10 közölt *Tözeg* című cikkemhez pótlólag megjegyzem, hogy a XIV. századi Ibn Batuta útleírásában is előfordul a tárgyalt török szó. A kérdéses hely az ismert francia fordításban a következőképen hangzik: „L'endroit où nous débarquâmes faisait partie de la plaine connue sous le nom de Decht Kifdjak. Decht, dans la langue des Turcs, signifie la même chose que Sabrà, en arabe (plaine, désert). Cette plaine est verdoyante et fleurie; mais il ne s'y trouve ni montagne, ni arbre, ni colline, ni pente. Il n'y a pas de bois à brûler, et l'on n'y connaît point d'autre combustible que la fiente d'animaux, laquelle est appelée *tezec* [= *tězák*, az első *ä t* külön *fatha* jelöli az arab átírásban]. Tu verrais les principaux d'entre les indigènes ramasser ce fumier, et le porter dans les pans de leurs vêtements.” Vö. DEFRÉMERY—SANGUINETTI, *Voyages d'Ibn Batoutah*. Paris, 1877. II, 356—7 Utólag látom, hogy afganisztáni török nyelvi feljegyzéseim közt is van még egy ide tartozó adat: parkhanacsi *tězák* 'szamar-, lótrágyu'.

Gyomor

Gyomor. Mint a MNy. XXXIII, 221—7 és 280 írottakból megállapítható, e szavunk alakilag és jelentésánálkülönlegesen pontos megfelelője a törökségnek csak egy bizonyos csoportjában mutatható ki. Az ott felsorolt adatok (Kāšyarī kétes adatát nem számítva) mind kipesak nyelvekből származnak, sőt a kipesak csoporton belül is jóformán csak a kirgizre és a kirgizzel közelebbi kapcsolatban álló nyelvekre vagyunk utalva. Sajátságos módon ebbe az irányba mutat két, azóta előkerült adatunk is. Az egyik csak szótárszerűen új, mert a kirgizből való: *çumur* (olv. *jumur*), jelentése 'a kérődzők egyik gyomra' (vö. K. K. JUDACHIN, Kirgizsko-russkij slovarj. Moskva. 1940. 190). RADLOFF kirgiz *jumur* szavának hitelét az új előfordulás véglegesen megerősíti, s egyben igazolja, hogy ma is élő szó a kirgizben. A másik adatunk már értékesebb. Egy XIV. századi kipesak-arab szótárban, a Tuḥfat az-zakija-ban (4b) fordul elő, melynek a kiadásán most dolgozik KUN TIWOR (ő hívta fel a benne előforduló szavunkra a figyelmemet), mégpedig *yumur* alakban. Jelentése itt is 'a kérődzők egyik gyomra' körben mozog, azonban egy másik, glosszaszerű arab értelmezés (*a/ma'dah*), már csak emberi gyomrot jelent. Érdekes, hogy a Tuḥfat az-zakija kipesak anyaga erős kirgiz hatást mutat a szókinés tekintetében (vö. T. HALASI KUN, Die mameluk-kiptschakischen Sprachstudien und die Handschriften in Stambul: KCSA. III, 78 kk.).

Boszorkány.

Kétségtelen török jövevényeink közül való ugyan a *boszorkány*, s a szó testes alakja, sajátos jelentése egyaránt megkönynyítette eredetének nagy általánosságban való meghatározását, mégis még mindig jelentős, lényegét érintő kérdések szorulnak tisztázásra vele kapcsolatban. E kérdéseket a következőkben foglalnám össze: 1. A szó a törökségben ismeretlen lévén, feltehetünk-e egy török **basırqan*-t a magyar szó forrásául? 2. Hogyan magyarázandók a török szó körül mutatkozó hangtani és szótani kérdések? 3. Az átvett *basırqan* jelentése valóban 'Alp, lidérc' volt-e, mint azt az EtSz. felteszi, tehát a 'boszorkány' jelentés másodlagos, és csak a magyarban fejlődött ki? — Az alábbiakban e három kérdést szeretném közelebbről megvilágítani.

1. A magyar átvétel alapjául szolgáló adatot MUNKÁCSI (NyK. XX, 467), akitől a *boszorkány* etimológiája származik, a *votják busturgan* alapján következtette ki; a *votják* szó ugyanis török, pontosabban — az első szótag vocalismusa alapján — csuvas jövevény. A *votják* szó jelentése: 'Alp', „hat jemand Alpdrücken, so sagt man, dass der *busturgan* drückt“; 'házi manó, kobold, amely álom idején megnyomkodja az embereket, akit szeret, annak összekúszálja a haját és szakállát' (vö. GOMBOCZ: MSFOu. XXX, 53 és EtSz. I, 500). GOMBOCZ (i. h.) megrostálva régi török elemeink korábbi irodalmát, elfogadhatónak találta a *votják* adat vallomását, s az ennek alapján feltett török **basırqan*-t elfogadja BÁRCZI, SzófSz. 25 is.

Az eljárás teljesen indokolt. Régi török elemeink közül pl. a *bárony* forrását a cseremiszen és *votjákban* (ez utóbbiban ezúttal is *u*-t találunk az első szótagban) feljegyzett csuvas jövevények alapján következtette ki GOMBOCZ **bardin* alakban, igaz, hogy ebben segítségére volt a csuvas *purzân* is. A feltevést később fényesen igazolták az újabban előkerült török nyelvemlékek adatai. Ugyanúgy a *karám* megfelelője sem volt kimutatható a török anyagból, de feltette GOMBOCZ török jövevényként ismert mordvin és osztják adatok alapján.

Nem régen SZALAY LÁSZLÓ (MNY. XL, 128) meglelte a szót török területen is *qoram* alakban, nevezetesen kellően nem szótározott baraba szövegekben.¹

Különösen tanulságos a *karám* esete. A baraba *qoram* 'Hof, Viehhof' világossá tette, hogy a mordvin *koram* 'eingezäunter Hof' és a magyar *karám* forrása az *-m* képzős török *qoram*, az osztják *χūran*, *χūrān*-é pedig egy *n*-es alakú, továbbra is hiányzó **qoran*. Tehát végeredményben ugyanaz a török szó két, különböző képzős alakban élt és kölcsönződött tovább.

Hasonló a helyzet a *boszorkány* szó körül is; itt t. i. két különböző (már képzett) tőből származó azonos képzőjű török szóval kell számolnunk, amelyek közül az egyik a votják, a másik a magyar szó forrása.

A votják *busturgan* alapján ugyanis egy török **basturyan*-t vagy **bastiryān*-t következtethetünk ki (a kettő közt nyelvjárási vagy időrendi különbség lehet); ebből a magyar *boszorkány* nem magyarázható meg, az utóbbi szónak csak a GOMBOCZtól feltett **basiryan* lehet a kiinduló pontja.

Az utóbbi években közzétett régi török irodalmi anyagból eddig egyik szó sem került elő. Félig-meddig talán érthető is, hogy a buddhista, manicheus stb. tárgyú szövegekben az ősi samanizmusból táplálkozó népi babonák szókészlete csak igen töredékesen fordul elő; így ez ideig még teljesen hiányzik nemcsak a keresett **bastiryān*, **basiryān*, hanem a tárgykör valamennyi egyéb szava is. Eppen e megfontolások alapján úgy látni, hogy a sikernek jóval nagyobb reményével kutat-hatunk utánuk nyelvjárási szójegyzékekben, szövegekben, első sorban természetesen mesékben és a török népek szellemi néprajzával foglalkozó munkákban.

Addig is, amíg erre sor kerül, legyen szabad felhívnom a figyelmet eddig kiadatlan afganisztáni török gyűjtésem néhány érdekes adatára.

Az afganisztáni özbeg nyelv ama kipcak típusú ágából, melyet a Qongrat törzs *Qoldaylā* nemzetsége beszél (vö. MNY. XXXIII, 223—4), jegyeztem fel a következő szavakat: *basīryan* 'boszorkány', nyelvmesterem, *Usejn* nyomatékosan megjegyezte, hogy nőnemű lény (tádzsik nyelvi kifejezése szerint *māda*), *basīryan*- 'rossz álmot látni'; ugyanebben a nyelvjárásban *albastā* 'férfiboszorkány', *baslāq* 'lidérc', *baslāx*- 'lidércnyomásos álmot látni'.

Az özbeg Q. *basiryān* 'női boszorkány', alakját tekintve, közel áll a magyar szó forrásához, mégsem vehető vele azo-

¹ A *karám*-ról írt megjegyzéseimben (NyK. XLVIII, 336) GOMBOCZ cikkével kapcsolatban a MNY. XVIII. kötetét helyett sajtóhibából a XVII. kötetét szerepel. SZALAY (i. h.) nem nézte meg GOMBOCZ eredeti cikkét, hanem átvette közleményem sajtóhibáját.

nosnak, mert a γ -ből a magyarban j vagy v fejlődött volna (vö. pl. *bojtorján*, *bojtorvány*), vagy esetleg eltűnt volna, de semmiesetre sem fejlődött volna k -vá. A törökségben tehát számolnunk kell a *basīryan* mellett egy **basīrqa*n változattal, továbbá a hozzájuk közel álló *basīryan* szóval.

2. Ami a magyar és a forrásául felvett török szót illeti, nem hallgathatunk el egy köztük mutatkozó látszólagos hangtani nehézséget, nevezetesen: miért találunk az első szótagban a török a -val szemben magyar o megfelelést, amikor különben a magyar majdnem mindig megőrizte ebben a hangtani helyzetben az eredeti a -t? A kérdés valóban érdekes, és külön monográfiát érdemelt. A *boszorkány* ugyanis nem egyetlen példa e nembn; vö. *bojtorján* < **baltīryan*, *boka* < **baqai*, *oroszlán* < **arīslan*, sőt *kobak* < **qabaq*. A jelenség nem szorítkozik kizárólag török jövevényszavainkra, hasonló esetek találhatók a szláv kölcsönzések, a nyelvjárások, a nyelvelmékek anyagában, és az egész komplexum beletorkollik a magyar a hangok történetének kérdésébe. Mindez természetesen nem érinti a *boszorkány* < **basīrqa*n magyarázat helyességét.

A török **basīryan* és *basīryan* (**basīrqa*n) egymáshoz való viszonyát, mindkettőnek a török szóképzésben belül elfoglalt helyét illetően a következő a helyzet.

Mind a kettő képzett szó, s végeredményben a *bas-* 'drücken, überfallen' igére vezethető vissza, csak mindegyik más-más képzőn keresztül. Ebből az alapszóból származnak ezek a jelentésanilag ide tartozó egyképzős főnevek: oszm. *basqa*n 'das Alpdrücken' (R. IV, 1533) és *qara basan* 'nightmare' (REDHOUSE 326) | csag., turki *basqun* 1. 'das Alpdrücken'; 2. 'das Pressen, der Druck, der Anfall, Überfall' (R. IV, 1535) | özb. Q. *baslāq* 'lidérc'. Mindegyik jól ismert képző, bővebb megvitatásukkal itt foglalkozni felesleges.

A gazdag szócsaláddal rendelkező *bas-* igének van egy bennünket közelebről érintő, a törökségben elterjedt igei származéka: Küš. *bastur-* 'drücken lassen' (B. 32) ~ csag., turki, tar. *bastur-* 1. 'drücken lassen, stampfen lassen'; 2. 'besiegt werden' (R. IV, 1539) ~ csag. *bastur-* 'faire fouler aux pieds soi-même, c'est-à-dire être vaincu' (PDC. 148) ~ szárt *bastur-* 'нагружать; накладывать; придавливать; проехать (лошадь)' (NALIVKIN 19) ~ oszm. *bastīr-*, *basdīr-* 1. 'to make or let be pressed'; 2. 'to make or let be printed'; 3. 'to overpower, overwhelm, subdue'; 4. 'to suppress; to extinguish'; 5. 'to put a fowl to sit on eggs'; 7. 'to make or let a foot be set upon a thing'; 9. 'to make or let money be coined' (REDH. 326—7) ~ oszm., kirg., kaz., krm. *bastīr-* 1. 'drücken, pressen lassen'; 2. 'unterdrücken'; 3. 'drücken lassen' (R. IV, 1537) ~ karacs. *bastīr-* 'Caus. von *bas-*; begraben, beerdigen, verscharren' (KSz.

X. 91) ~ balk. *bastir-* 'treten lassen, pressen lassen; begraben, beerdigen' (KSz. XV, 206) ~ özb. *bastir-* 'заставить давить, заставить ступать; заставить печатать; посадить (курлицу на яйца)' (REŠETOV 17) ~ özb. Q. *bastâr-* 'nyomat, rugat' (saj. felj.) ~ alt., tel., leb., sór, szag., kojb., kacs., küer. *pastir-* 1. 'drücken, pressen lassen'; 2. 'gehen lassen'; 3. 'drucken lassen'; 4. 'sich bedrücken, unterdrücken, besiegen lassen' (R. IV, 1192). — A képző alakjai: *-tur-, -tür-, -tir-, -tir-* ~ *-dur-, -dür-, -dir-, -dir-* (vö. A. ZAJA, CZKOWSKI, Suffiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraimskim. Kraków, 1932. 121, §. 7.; ugyanott a további irodalmat). A képző régebbi alakja, pl. Kášarinál, kizárólag *-tur-, -tür-* (vö. BROCKELMANN: KCSA. I, 32).

Ugyanennek a *bas-* igének egy másik igei származékához tartoznak a következő adatok: Káš. *basur-* 'drücken lassen' (B. 32) ~ oszm. *basir-* 1. 'as *basdir-*'; 2. 'to bar or bolt a gate or door'; 3. 'to cover or fill up a well as to bury it' (REDH. 327) ~ oszm., tkm. *basir-* 1. 'drücken, pressen, unter die Presse legen, in Brand setzen, einen Brand anlegen'; 2. 'bezwingen, beherrschen, besiegen, zwingen, nötigen'; 3. 'brüten lassen' (R. IV, 1528) ~ özb. Q. *basâr-* 'nyomódik' (saj. felj.) ~ alt., tel., sór *pazir-* 'unterdrücken, bedrücken, zerschlagen, überwältigen' (R. IV, 1196) ~ csuv. *puzar-* 'szorít' (PAAS. 108). — Ez utóbbi deverbális verbum-képző alakjai: *-ur-, -ür-, -ir-, -ir-* (vö. ZAJ. 117, §. 7.).

A *-tur-* és *-ur-* egyformán causativum (factitivum)-képző, a köztük lévő különbség nem hangtani természetű, nem válnak szét nyelvjárások szerint sem, ennek ellenére — történetileg — világosan két képzőt képviselnek. A *-tur-* összetett képző, melynek elemei a *-t-* (*-ut-, -üt-, -it-, -it-*) causativum-képző (vö. ZAJ. 120, §. 10.) és a vele azonos funkciójú *-r-*, az utóbbival azonos a fentebb említett *-ur-* egyszerű képző, amelynek első, magánhangzós eleme tulajdonképpen a tőhöz tartozik; ezt a magánhangzós tövet teljes tőnek nevezzük, amely analógiás alapon lehet másodlagos is. A *bas-* mellett feltűnő *basu-, basî-* azonban nem másodlagos, mert az eredeti tőviszonyokat jobban megőrző mongolban az igének *basu-* az alakja.

A *basir-* igetőhöz csatlakozik a jelentéstanilag bennünket érintő szavaknak egy érdekes csoportja: oszm. *basir;an-* 'to have a nightmare' (REDH. 327) ~ oszm. *basir;an-* 'unterdrückt werden, besiegt werden, vernichtet werden, sich beruhigen' (R. IV, 1528). ~ csag. *basir;an-* 'avoir un sommeil agité' (PdC. 148), 'aus dem Schläfe auffahren' (KUNOS 22) ~ özb. Q. *basâr;an-* 'rossz álmot lát' (saj. felj.).

Sem ZAJA, CZKOWSKI, sem DENY, akitől pedig oszmánli példánk alapján ezt várnók, nem beszél *-yan-, -gän-* deverbális igeképzőről. Annyi bizonyos, hogy ilyen élő képző a törökben nincs, és hogy másként is a ritkább formások közé tartozik.

A RADLOFF-féle oszmánli adat magyarázható volna ugyan deverbális causativum (-;a-) + deverbális reflexivum-képző (-n-) kapcsolatával alkotott származéknak, azonban a többi adat alapján világos, hogy egészen másról van szó.

A törökben épügy megtalálható a nomen-verbumbtő, mint a finnugor nyelvekben: *tong* 'fagy' ~ *tong-* 'fagyni', *tat* 'íz' ~ *tat-* 'ízlelni' stb. (vö. DENY, Gramm. §. 849.). Ez a jelenség a törökben nem szorítkozik az egyszerű, egytagú, primitív jelenségeket kifejező szavakra, hanem feltűnően széles léptékben mutatkozik, és kiterjed a többtagú, többszörösen képzett szavakra is. Legszembeszökőbb csoportba azokat a szavakat sorolhatjuk, amelyek képzett, névszói eredete minden kétséget kizáró módon megállapítható, s ugyanazok a szavak további formáns igénybevétele nélkül igető gyanánt is használatosak, pl. oszm. *oyul;a* 'couture provisoire' ~ *oyul;a-* 'bátir (couture)' (további példákra vö. DENY i. h.). Afganisztáni özbeg (Q. anyagból idetartozik a már idézett *baslâq* 'lidérc' ~ *baslâz-* 'lidércnyomásos álmodást lát' (a *z* csak az infinitívus-tőben mutatkozik, egyébként az igének is megvan a *q-* töve).

A nomen-verbumbtőnek ebbe a kései kategóriájába tartoznak a felsorolt *basir;an*-igetők is, ami annyit jelent, hogy ez az ige is egy *basir;an* 'lidérc, lidércnyomás', azóta kiveszett vagy fel nem jegyzett főnévre támaszkodik; másként, özbeg (Q. adatokat) ily módon közvetve oszmánli és csagatáj adat is támogatja.

A *basir;an* és **basir;an* szavak *basir-* és *basir-* tövéhez kapcsolódó *-yan* félreismerhetetlenül deverbális nomen-képző. E képző kialakulása, fejlődésének részletei, sajnos, eddig nincsenek kellően tisztázva; általában a török szóképzés története a turkológusok legégetőbb adósságai közé tartozik. A lényegét, úgy látom, röviden ezekben foglalhatjuk össze.

Van egy *-yan*, *-gân* nomen-verbale-képző, ez a legrégebbi török nyelvekben — igen érdekes módon — nem fordul elő, legalább is igen ritka (GABAIN, AlttürkGramm. 293 közöl ugyan egy idetartozó adatot: *al;an* 'die Genommene: Frau', de megjegyzi: 'seltene, junge Form'), az újabb emlékekben és a mai törökségben azonban csaknem általános. Funkciói: a) praesens-praeteritum idejű igei névszó; b) mint ilyen olykor nomen agentis értéket is felvesz (vö. J. SCHINKEWITSCH, Rabzozi Syntax: MSOS. XXX [Zweite Abt.], 7, §. 78.); c) az igei paradigmától elszakadt, önálló szavakban nomen agentis-képző, ilyenkor maga az ige is kiveszhet. Alakjai: a) *-yan*, *-gân*, tekintet nélkül a tő zöngés vagy zöngétlen voltára, pl. Kâš. *bar;yan*, *qaç;yan*, *açit;yan*, *a;it;yan*, *qaqt;yan*, Rabzozi *bat;an* stb.; b) *-yan*, *-gân* zöngés tő után, *-qan*, *-kân* zöngétlen tő után, egyes nyelvjárásokban további hasonulásokkal

-*yan*, -*yen*, -*yan*, -*nen* (vö. ZAJ. 79. §. 12., s az ottani további irodalmat); c) -*an*, -*än* mássalhangzók után, -*yan*, -*yän* magánhangzók után (vö. DENY, Gramm. 469, §. 733.). A képzőnek ez a sajátos alakja csak az úz (oszm., tkm. stb.) nyelvekben (és a csuvasban) fordul elő, éppen ezért KONSCH, s az ő nyomán SAMOJLOVIĆ a török nyelvek osztályozásában a megkülönböztető kritériumok közé vette fel, amely az ú. n. délnyugati csoportot jellemzi: *gal-yan*- és *gal-an*-nyelvek (vö. A. SAMOJLOVIĆ, Nekotorye dopolnenija k klassifikacii tureckich jazykov. Petrograd, 1922. 6. és 15. l.). Megjegyzendő, hogy az általános szabály alól néhány érdekes kivételt is látunk. Így bizonyos szavakban a képző hasonulás helyett ellenkező irányban elhasonul, pl. Raby. *är-kän*, csag. stb. *e-kän*, *i-kän* (*är-gän*, *e-gän*, *i-gän* helyett). Az oszmánliban a funkciót tekintve c) csoportba tartozó szavakban a képző megtartja kezdő -*y*, illetőleg -*q* hangját (vö. DENY, Gramm, 567, §. 865.); ez azonban könnyen érthető, hiszen paradigmától elszakadt szavakat érint, amelyek könnyen megtarthatták a régi állapotot, sőt későbbben analógiájukkal újra hatni is kezdhettek.

A -*yan* képzős szavaknak egy elég nagy csoportja nem kapcsolható világosan valamely igetőhöz, mégis követi a fenti szabályokat, pl. türk *tablî-yan* 'nyúl', Käs. *tablî-yan*, csag., turki *tauš-qan*, csag. *tauš-yan*, oszm. *davš-an*, *tavš-an* (vö. tungúz *tukša-ki* 'nyú.' < *tukša-* 'fut'; mongol *taula-y*); türk, Käs. *sit-yan* 'egér', kaz., kün *sit-qan*, csag. *sit-qan*, bar. *cit-qan*, alt., tel. *sit-qan*, oszm., az. *sit-an* (? < *sit-* 'cacare') stb. E mellett találunk egy másik érdekes csoportot, amelynek igei származása éppoly homályos, mint az előbbie, viszont a képző alakja a nyelvjárások legnagyobb részében a szabálytalan -*an* alakban jelenik meg, pl. csag. *qaz-yan* 'Kessel', alt., tel., sör, leb., szag., kojb., kacs., kirg., kkirg., kün, kaz., mis., tob., csag., turki, oszm., az. *qazan* stb.

A két utóbbi csoport átvizsgálása turkológiai szempontból különösen tanulságos, most azonban csak annyi a jelentősége, hogy vele ki is merítettük a -*yan* deverbalis névezőképző valamennyi fontosabb típusát, és ily módon kétségtelen, hogy a *basir-yan*, *basitir-yan* önálló nomen actoris. A fő és a képző viszonya hangtani tekintetben szabályos. Ezzel ezemben a *basir-qan* változatban a képző *q*-ja éppoly „szabálytalan“, mint az *er-kän* *k*-ja, ami azonban török területen, mint látjuk, korántsem elképzelhetetlen; a VII—XII. századi nyugati török nyelvjárások mainál pontosabb ismerete alapján ebben a vonatkozásban is többet mondhatnánk.

3. Jelentéstani szempontból teljesen világos, hogy a *basitir-yan*, *basir-yan* (*basirqan) eredetileg a m. 'nyomó; ami nyom: lidércnyomás, aki nyom: lidérc'. Ez utóbbiból fejlődhetett ki,

s szerintünk ki is fejlődött már a törökben a 'lidérc'-ből az 'ártószellem→boszorkány' jelentés-sor. A török alapszó eddig közölt származékai közt valóban megtaláljuk a 'lidércnyomás'-t (*hasqan, basan, basqun*), a 'boszorkány'-t (*basâr;yan*; ehhez csatolhatom az afganisztáni özbeg nyelv Dörmán törzsének *bâ'âlâqqan* szavát), a 'lidérc'-et (*baslâq*, ehhez: laqai *baslâqqan*).

Érdekes azonban megfigyelni, hogy egy-egy szónak a jelentése nem állandó érvényű valamennyi török nyelvben, sőt egyazon nyelvben is ingadozhatnak, vagy szélesebb tartalommal jelenhetnek meg. Nézzük a terminológia néhány más szavát.

A már említett özbeg *Q. albastâ* '(férfi)boszorkány', amely talán maga is összetartozik a török alapigével, a többi nyelvekben a következő jelentésekben fordul elő: kir., kaz., kún, krm., oszm. *albasti* 1. (kaz.) 'Hausgeist, böser Geist, das Alpdrücken'; 2. (kirk., krm., oszm.) 'böser Geist, der die Geburtswenhen verursacht' (R. I, 434) ~ szárt *albasti* 'домовоѣ' (NALIVKIN 7) ~ csag., turki *albasti* (R. I, 434) ~ csag. *albasti* 'Zauberer, furcherregender Fee' (KUNOS 62) ~ dörmán *âl,âstâ* 'lidérc' ~ csuv. *albastâ* 'gonosz embernek, varázslónak, öngyilkosnak, pálinkaivástól meghalt embernek szelleme, mely betegséget és rossz álmokat okoz' (PAAS. 3). Jövevény a törökből: cser. *al,âsta* 'Teufel; böser Geist in Sümpfen und Schluchten', *lâ,âsta* 'der böse Geist des Buhlers' (RÄSÄNEN: MSFOu. L, 20). Összefügg a fentiekkel: tel. *almis* 1. 'behaarte Menschen, die früher im Altai gelebt haben sollen'; 2. 'böse Geister im Dienste des Erlik' (R. I, 439); — vö. kalmük *almâ* 'Hexe, weiblicher Demon; Teufel'. Továbbá: tel. *almin* 'böser Waldgeist; der Affe' (R. I, 439) ~ jak. *albin* 'Betrüger, Schelm' (BÖHTL. 11); — vö. mongol *albin* 'démon, diable qu'on aperçoit sur le champ pendant la nuit, sous la forme d'un feu follet'. Nem választható el a fentiektől e néhány adat¹ sem: afganisztáni mogul (mangut nyj) *al xâtu* 'női démon, aki a gyermeket megeszi anyja méhében, a hegyekben él' ~ hazara (Bésut, Jajuri, Daizangi, Türkman) *âl xâtu* 'női démon, az anyák réme, aki a gyermeket megöli anyja méhében' ~ ajmak *al xatu* (Taimani), *jal xatu* (Firuzkai) 'ua.' ~ heráti tádzsik *mâdari al* 'ua.'. Másik érdekes szó: csuv. *vâbâr* 'boszorkány („igen vastag, rézbottal járkál“)', *mana v. pusrâ* 'lidércnyomásom volt' (PAAS. 200) ~ kaz. *ubtr* 'ein mythisches Wesen', u. *qarêlq* 'die Hexe, Zauberin', u. *kjâi* 'der Zauberer' (R. I, 1782) ~ oszm., krm. *obur* 'unersättlich, ein Vielfress, eine Hexe, ein böser Geist' (R. I, 1161).

¹ A forrás megjelölése nélküli alábbi adatok afganisztáni gyűjtéséből valók.

De a magyar szó régi jelentése is elég gazdag: 'lemur' (CALEPINUS 1590); 'strix, incubus, lamia, venefica' (MA. 1621.); 'venefica, saga' (PP.). Minden okunk megvan tehát arra, hogy a törökből átkerült szónak az eredetileg feltett 'lidérc'-en kívül 'boszorkány, varázsló, gonosz szellem' jelentéseket is tulajdonítsunk.

Igen fontos volna a kérdés néprajzi vonatkozásait tüzetesebben megvizsgálni, mégpedig magyar és török oldalon egyaránt. Magyar oldalról igen szépen világította meg a *boszorkány* néprajzi hátterét SOLYMOSSY SÁNDOR: A magyarság néprajza IV, 443—5. A lidércekről (bolygótűz, vérszipoly, kincseket hozó fajta), sajnos, csak éppen megemlékezett (445), azonban mit sem szólt az előbbivel való összefüggésekről, amire pedig a magyar nyelvi anyag is feljogosította volna, nem is beszélve a török adatokról.

Bilincsek, bilincs

1. GOMBOCZ ZOLTÁN régi török jövevényszavaink első kritikai szemléje alkalmával (MNy. III, 67) kinyilvánított véleménye szerint „szinte kétségtelennek tarthatjuk, hogy a magyar *bilincs* . . . török eredetű”. Az EtSz. (I, 402) már jóval szkeptikusabb, mikor úgy véli, hogy „kielégítő magyarázata nincs”. bár török összefüggéseit még mindig „valószínűnek” ítéli meg. Úgy látszott, hogy e szavunk korábbi származtatása előbb-utóbb teljesen hitelét veszti, s e szavunk is azok közé kerül, amelyek — ha nem is a kritika, de az idő rostáján — kihullanak szókészletünk török elemei közül.

Kezdetben a magyarázat valóban egyszerűnek látszott. E szerint a magyar szó forrása egy török 'alsókar, csukló' jelentésű névszó származéka volna. E származék szemantikai terhelése szerves egészét alkot, és világosan áttekinthető: 'karika fából vagy fémből, a csuklóra (a kéz ujjára) vagy bokára', azaz '(páros) bilincs vagy békó, karperec, illetőleg gyűrű'.

A nehézség ott jelentkezett, hogy a török származékszavak közt egy sem akadt, amely a magyar szó forrásaként szóba jöhetett volna. A magyar és a török adatok közti szakadék áthidalásához eddig az sem nyújtott érzékelhető segítséget, hogy a mongol és a szláv nyelvek is tartalmaznak olyan adatokat, amelyeknek a törökkel való összefüggését nem lehetett kétségbe vonni, bár ezek helyes magyarázata sem nélkülözött bizonyos buktatókat. A török nyelvek régi emlékeinek, mai anyagának évek óta folyó nagyszabású feltárása során nem kerültek elő olyan adatok, amelyek ez esetben a hiányzó láncszemet biztosítanák, mint ahogy pedig ez már számos más esetben megtörtént.

Úgy látom, a kérdés felett mégsem térhetünk napirendre. Figyelmen kívül hagynók ezúttal, hogy a testes magyar szó a különbözőségek ellenére még mindig meglepő módon emlékeztet a törökre, hogy a magyar szónak nem kínálkozik magyarázata semmi más nyelvből. De nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a magyar szót azonos jellegű nehézség választja el a töröktől és a szlávától. Innen viszont csak egy lépés annak a feltevése, hogy ez a nehézség a magyar nyelv oldalán keresendő. És valóban, ezen az úton új magyarázat kínálkozik.

2. A kiinduló pont az 'alsókar, csukló' jelentésű török szó; ennek főbb adatai a következők: ujj. *biläk* 'Unterarm' (GABAIN 303); Käs. *biläk* 'Handgelenk' (BROCKELMANN 36; ATALAY 91); QB *biläk* 'alsókar' (MALOV, Pamjatniki 371); Husrav *biläk* 'ua.' (ZAJACZKOWSKI 32); csag. *biläk* 'avant-bras' (PDC. 189; POPPE, Muqaddimat al-adab 178); oszm. *bilek* 'wrist; pastern' (HONY 41); az. *biläk* 'запястье, кисть руки; csukló, kézcsukló' (ŠIRALIEV—ORUDŽOV, ARS. 30), *bilän* 'ua.' (GANIEV, RAS. 118); tkm. *bilek* 'запястье; kézcsukló'

(AB. 81); LN. *biläk* 'Vorderarm' (HOUTSMA 63); AH. *biläk* 'ua.' (CAFEROĞLU 18); TZ. *biläk* 'ua.' (ATALAY 152); Qaw. *biläk* 'izület' (TELEGDI 306); kar. T. *bilak* 'Vorderarm' (KOWALSKI 169), kar. I. *bilek* 'Muskel, Vorderarm' (MARDKOWICZ 15); kum. *bilek*, *buleg* 'kar' (NÉMETH: KSz. XII, 102); karacs. *bilek* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 93); balk. *bilek* 'der Arm' (PRÖHLE: KSz. XV, 208); tat. Kaz. *beläk* 'рука от кисти до плеча; kar a csuklótól a vállig' (TRS. 70); bask. *beläk* 1. 'рука от кисти до плеча'; 2. 'предплечье': 1. 'kar a csuklótól a vállig'; 2. 'alsókar' (BRS. 90); nog. *bilek* 'предплечье; alsókar' (NGS. 80); kirg. *bilek* 1. 'часть руки между локтем и пястью'; 2. 'нижняя часть ноги животного': 1. 'a könyök és a kézközép közti rész'; 2. 'az állat lábának alsó része' (JUDACHIN, KRS. 87); özb. *bilak* 'рука (от кисти до локтя), предплечье; kar (csuklótól könyökig), alsókar' (BOBOKOV 71); ojr. *belek* 'локоть; könyök' (ORS. 30); tuv. *bilek* 'запястье; csukló' (TRS. 94); alt., tel., leb., sór., szag., kojb., kacsá, bar. *piläk* 1. 'das Handgelenk'; 2. (szag.) 'der Unterarm' (RADL. IV, 1338); tel. *päläk* 'der Unterarm' (RADL. IV, 1243).

3. A származékok egy része világos, magyarázásuk nem ütközik nehézségekbe.

A kicsinyítő képzős alakok jelentik magát a testrészt (emberi csukló, állati csüd) és a rá való karikát (bilincs, békó).

A *-ta*, *-tä*, *-ja*, *-jä* kicsinyítő képző jelentkezik ezekben: csag. *biläktä* 'carcan dans lequel on passe les mains des criminels' (PDC. 189), *biläktä* (Sejx Sul., Isztanb. kiad. 93; KÚNOS 26 *bilakje* olvasata hibás), *biläkti* 'Handfesseln aus Holz' (RADL. IV, 1763), más forrásból ez utóbbi alak nem igazolható, alkalmasint elírás *biläktä* helyett; oszm. *bilekje* 1. 'the wrist'; 2. 'the pastern in a quadruped'; 3. 'a handcuff, manacle'; 4. 'a fetter for the ankle'; 5. 'a kind of jess for a hawk, fastened to a wooden ball, heavy enough to prevent flight but permitting other motion' (REDHOUSE 389, 425), *biläktä* 'das Band, die Fessel, der Tonnenreifen' (RADL. IV, 1762); a szó a mai köznyelvben nem él, nem adja meg sem a „Türkçe Sözlük”, sem HONY szótár.

(A képzőről vö.: GABAIN, AlttürkGramm. 58 (45. §); DENY, Grammaire de la langue turque 323–4 (517. §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 23–4 (6. §); RÄSÄNEN, Morphologie 92–3.)

A *-fik* (*-fiq*) kicsinyítő képző is előfordul az egyik (oszmánli) adatban: oszin. *bilekfik* 1. 'a little wrest'; 2. 'a handcuff' (REDHOUSE 425), *bilekčik* 'poignée, menottes' (BARBIER DE MEYNARD I, 361). A mai köznyelvben ez a szó sem maradt meg. A *-taq*, *-täq*, *-čiq*, *-čik*, *-čiq*, *-čuk*, *-jaq*, *-jäk* stb. képzőről l.: GABAIN, AlttürkGramm. 60 (46. §); DENY, Gramm. 320–3 (509–16 §); ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 24–6 (7. §); RÄSÄNEN, Morphologie 93.

Egyetlen adatunk van a *-lik* képzős származéokra is: tob. *biläklük* 'das Armband' (RADL. IV, 1762). A *-liq*, *-lik*, *-luq*, *-lük* képző itteni funkcióját jól ismerjük (az igazolásra idézett példákat l. MNy. LIV, 449 és LV, 453). Itt elegendő utalnunk arra, hogy tökéletes párhuzama a *jüzlük* 'gyűrű'.

A *biläk* egyéb származékai között meg kell még említenünk: leb. *piläktä* 'das Armband' (RADL. IV, 1338), alt. *bilektüs* 'ua.' (BASKAKOV, RAS. 35); hak. *pilektös*, *pilektös* ua. (RChS. 69); tuv. *bilektös* (RTS. 49). E sajátságos, szibériai alakulatok a török nyelvek egyéb csoportjaiban ismeretlenek. Ami elemzésüket illeti, nem világos, hogy származékokkal vagy pedig összetételekkel van-e ezúttal dolgunk.

4. Másfajta problémát vet fel a következő alakulat, amely a török nyelvek igen széles skáláján jelentkezik. Adataink a következők: Käsü. *biläzük* 'Armband' (BROCKELMANN 37; ATALAY 92); Tafsir *biläzük* 'запястье, браслет; kézcsukló, karperec' (BOROVKOV 101); Ibn Muhannä *bilezik* 'ua.' (BATTAL 19); csag. *biläzük* 'ua.' (BUDAGOV I, 304; POPPE, Muqaddimat al-adab 319, 415); oszm. *bilezik* 'bracelet, bangle; collet; stone forming the mouth of a well; ring of metal round a column or a gun' (HONY 41); az. *biläzik* 1. 'браслет'; 2. 'ободок, обруч': 1. 'karperec'; 2. 'karika, ahroncs' (STRALIEV—ORUDŽOV, ARS. 30); tkm. *bilezik* 'браслеты; karkötők' (AB. 20); LN. *biläzük* 'Armband' (HOUTSMA 63); AH. *biläzik* 'ua.' (SAFEROĞLU 18); TZ. *biläzük* (ATALAY 152); Qaw. *biläzük* 'karperec' (TELEGDI 306); kar. L. *bilezik* 'Spange' (MARDKOWICZ 15); kum. *biläzik* 'Armband' (NÉMETH: KSz. XII, 102), *bilezik* 'ua.' (BAMMATOV, RKS. 61); tat. Kaz. *beläzek* 'ua.' (RTS. I, 65), *beläzek* 1. 'пясть руки'; 2. 'браслет, наручник': 1. 'kézközép'; 2. 'karperec, bilinos' (TRS. 70); bask. *belädek* 'karperec' (BRS. 90), *bdälek* (KATARINSKIJ 31); bar. *piłäzik* 'das Armband' (RADL. IV, 1338); nog. *bilezik* ua. (NRS. 80); kkalp. *blezik* (RKS. 54); kaz. *bilezik* 'прястье; кисть; karperec; csukló' (SAURANBAEV 54, 274); mai ujj. *bilözük* 'браслет; karperec' (MALOV, Ujgurskij jazyk 143); sz.-ujg. *pilezik* 'ua.' (MALOV, Jazyk želtych ujgurov 92). Lehet, hogy közvetlenül ide tartozik: tuv. *bilzek* 'кольцо; gyűrű'; (TRS. 94) és jak. *bilisöz, bilosöz* 'перстень; кольцо, белчуг; gyűrű; karika' (PEKARSKIJ I, 468, 471), bár jelentéstani és fonetikai okok (tuv. *bilzäk* < *bilsäk* < *biläk*; jak. *bilisöz, bilosöz* < *bilisäk, biläk*) a mongol kapcsolatot sem zárják ki. (M. KALUZYŃSKI „Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache” című művében [Warszawa, 1964.] nem vette fel a mongol jövevényiszavak jegyzékébe.) A nyugati mongol *bilezik* 'karperec' (POPPE, Muqaddimat al-adab 319, 415) viszont kétségtelenül csagatáj jövevényező. Itt kell még megemlítenünk: kirg. *bilerik* 'браслет; karperec' (JUDACHIN, KRS. 56); tel. *piłärik* 1. 'die Handwurzel'; 2. 'das Armband' (RADL. IV, 1338); szárt *biläzük* 'ua.' (RADL. IV, 1763; NALIVKIN 21, ez utóbbi ismeri mellette a *biläzük* alakot is); az. *biläzik* 1. 'das Armband'; 2. 'die Ringe, mit dem der Flintenlauf befestigt ist' (RADL. IV, 1764), ez utóbbi adatot más forrásokból igazolni nem tudom, lehet, hogy egyszerű tévedés a *biläzik* alak helyett, amely különben megtalálható GANIEV (RAS. 39) szótárában.

5. Mármost hogyan kell magyarázni a *biläzük*-öt?

GOMBOCZ (EtSz. I, 402) „valószínűnek” tartja, hogy a *biläk*-hez tartozik; szerinte azonban „valószínűtlen” KÜNÖS feltevése, aki a *biläzük*-öt egy eredeti *biläk-jüzük-ből ('kar-gyűrű') kívánta levezetni. A valószínűségben ez az elhárított feltevés nem is KÜNÖSTől származik, ő csak egy készen talált nézetet ismített. Megleljük ezt az etimológiát már HOUTSMÁNál is (Ein türkisch-arabisches Glossar 23), aki viszont RADLOFFra hivatkozik végső forrásként. Úgy látszik azonban, még mindig nem ő az ötlet elindítója, ő is alighanem valamelyik keleti forrásból merítette azt. Valóban, Šejx Sulejman csagatáj szótárában ott van a feltett *biläk jüzük* kifejezés, jelentése 'karperec' (Isztanb. kiad. 93; KÜNÖS 26: 'Armband. Handgelenk'). Még érdekesebb, hogy ugyanez a kifejezés összetett szóként jelentkezik az özbegben, mégpedig *bilaguzuk* alakban, jelentése változatlanul 'браслет; karperec' (BOROVKOV 71). Az összetétel tagjai a *biläk* 'kar' (l. fentebb) és *uzuk* 'кольцо, перстень; karika, gyűrű' (BOROVKOV 473).

Itt említjük meg még a szó két „rendhagyó” alakot mutató adatát: tar.

biläizük 'das Armband' [= *biläk* + *jüzük*] (RADL. IV, 1762); kaz. *biläizik* 'ua.' (uo.).

Végül meg kell mondanunk, hogy a *biläizük* < *biläk* + *jüzük* összetétel korántsem esik a lehetőségek határain kívül, mint azt GOMBOCZ annak idején feltette; ellenkezőleg, jól beleilleszthető a török szóösszetételek egyik számos példával képviselt kategóriájába. A *biläizük* mint összetétel úgy viszonylik a *biläk jüzük*-höz, mint a szagáj *saryajaq* 'Butterfass' a *sariy jay ajaq*-hoz vagy a tatár Kaz. *qašajaq* 'Küchengerät' a *qašiq ajaq*-hoz. Ha ezenkívül azt is figyelembe vesszük, hogy *-zuj*, *-zük* denominalis nomen-képző a törökben nem ismeretes, akkor nem meglepő, hogy a *biläizük* említett magyarázatát ma már fenntartás nélkül elfogadják. (Vö.: W. BANG, Studien zur vergleichenden Grammatik der Türksprachen: ABAW. 1916, 910; C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens 147; A. H. KONONOV, Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyku [M.-L., 1956.], 45 l., 51. §.)

6. Nem kevésbé tanulságos az a kép, amelyet a szónak a mongol nyelvekben és nyelvjárásokban való előfordulásából nyerhetünk.

A szónak régi adatai ez idő szerint nem ismeretesek; igaz, a mongol nyelvtörténeti szótár anyaga még nincs együtt. Mégis, megállapíthatjuk eddigi megfigyeléseink alapján, hogy van szó a mongol régiségben a bilincse, a kalodára, a békóra, a karperecre és a gyűrűre, de egyik sem az, amit keresünk.

Ma ismert legrégebbi adataink a klasszikus vagy irodalmi mongolból származnak; kronológiájukat megközelítőleg sem tudjuk meghatározni. Ezzel szemben feltűnő, hogy az ide tartozó adatok milyen színes változatosságban jelentkeznek. KOWALEWSKI (II, 1142, 1144, 1247) és LESSING (105, 146, 147) nagyszótáraiban található adatok első szótagjukban vagy *i*-t, vagy *ü*-t tartalmaznak; a második szótag magánhangzója az *e*, *i*, *ü* között ingadozik, végül a szó végén jelentkező alakulat (nyilván képző) *-süj*, *-éj*, *éj*, *-üj*, illetőleg a *-fej*, *-jij*, *-jüj* változatot nyújtja. Más szóval, irodalmi mongol alakjainak a következők: *bilisüj*; *bilicéj*, *bilüéj*, *büleéj*; *bilicüj*, *bilecüj*, *bilücüj*, *bülücüj*; *bülefej*, *bülejij*, *bülejüj*, *bülüjüj*. Valamennyi változat jelentése 'gyűrű' (Kow.: 'anneau, bague'; LESS.: 'finger ring'); egyetlen jelentése ez a szónak, amely mellett még szemantikai árnyalatok sem fordulnak elő.

A többi mongol adatot a következőkben tekinthetjük át: irod. ojrát *bilceq*, *bilseq* 'кольцо; gyűrű' (POZDNEEV 127); ojr. nyj. *bilsee* ~ *bilšya* D. *bilsee*, *bilšea* Dz., *bilšea* Dz., U. 'anneau; anneau avec une pierre précieuse (U)' (KARA: AOH. VIII, 129); kalm. *bilšea* (*bilšea*) 'Fingerring' (RAMSTEDT 45); irod. kalm. *bilcig* (ILIŠKIN, RKS. 242). Hal. *bilcek* 'кольцо, перстень; karika, gyűrű' (PODGORBUNSKIJ 128), hal. U. *bél'č'ek* 'Fingerring' (RAMSTEDT: JSFOU. XXIV, 1: 13), *bilš'ea* (RÓNA-TAS: AOH. XIII, 151); az irodalmi halha nem ismeri e szót, LESSING szótárában (105) megadott *bjaldžij* olv. *bjaldžij* nem halha, hanem valószínűleg csahar; drg. *bilđžio* 'ring' (RÓNA-TAS: AOH. XIII. 151); ord. *belenžik*, *bülenžik* 'anneau qu'on porte au doigt; virole' (MOSTAERT II, 64); durbut-beisze, gorlosz *böljin* 'ua.' (RUDNEV 73). Irod. bur. *bélhélj* 'перстень, кольцо; gyűrű' (ČEREMISOV 148), bur. nyj. NU., T., Ch. *bihelik*, S. *bislak*, *bisalak* (CASTRÉN 193), S. *bislak*, NU., T., Al., Ch. *bihelik*, T. *bilelek*, B. *behelek* (PODGORBUNSKIJ 128, 209); a burját adatok nagy része hangátvetéssel alakokat mutat: *bisalak*, *bihelik* (< *biselek*) < *bilasak, *bilesek* stb.

A mongol, pontosabban a kalmük alakot RAMSTEDT belső mongol fejlődés gyümölcének tekintette és a kalmük *bülk*-hez kapcsolta. Valójában a kérdéses szónak a következő alakjai ismeretesek: irod. mong. *büleke*, *büleki* 'le commencement des nerfs, tendons' (KOW. II, 1234; a *k* helyett javasolt *g* olvasat nem fogadható el), *bulike* 'ua.' (KOW. II, 1236), *buleke*, *buleki*, *bulike* 'tendon, sinew' (LESS. 146); irod. hal. *bülch* 'сухожилие; ín' (LUVSANDENDËV 94); irod. ojr. *bülkin*, *bülkün* (POZDNEEV 140), kalm. *bülk* 'Sehne, Flechse; Ö Oberarm, die Sehnen der Hand und des Armes (Erkl.: *bultŋgin* *uzŋr* 'das Ende des Muskels'; az 'Oberarm' értelmezés tehát nem fedi ezt a magyarázatot!) (RAMSTEDT 66); irod. bur. *bülchi(n)*, *bélchi(n)* anat. 'утолщенная часть жили; толстое сухожилие; az ín vastag része, vastag-ín' (ČEREMISOV 135).

Részletekbe menő érvelés nélkül is világos, hogy a mongol 'gyűrű'-t az 'ín, ideg'-ből levezetni nem lehet, jelentéstani és hangtani nehézségek miatt. A mongol szavak magyarázatát máshol kell keresnünk. Az összes körülményeket gondosan mérlegelve arra a következtetésre kell jutnunk, hogy a mongol szókészletnek ez az elszigetelt, belső fejlődés eszközeivel nem magyarázható eleme jövevényező a törökből.

7. Az irodalmi mongol változatok közül a jól ismert doublette-ek közé tartozik a *bilisug* ~ *bilijug*. Ebben és az ehhez hasonló esetekben arról van szó, hogy a török eredetű szavak z-jét „körülírják”, minthogy a mongol írásnak erre a hangra nincs megfelelő jegye. Más szóval ez annyit jelent, hogy a *bilisug* ~ *bilijug* mögött egy török *bilizük*-öt kell keresnünk. Ilyenek még: *sesiŋ* 'kétség, kétely' ~ *seŋiŋ* (ujg. *sāzik*, *sizik*, Käsŋ. *sēzik* 'Vermutung'); *süsiŋ* 'huzgalom, hit' ~ *süŋiŋ* (< *süzük*); *asüm* 'szőlő' ~ *aŋüm* (Käsŋ. *uzüm* 'Wein, Traube'), *asüŋ* 'betű, írás, kalamus' ~ *aŋüŋ* (tör. *uzük*, *uzük* 'Buchstabe'); *basar* 'bazar, falu' (perzsa *bāzār*); stb. (Vö. VLADIMIROV, Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka 398—9.) Persze nem pusztán helyesírásról van szó azokban a mongol nyelvekben és nyelvjárásokban, amelyek nem ismerik a z-t (a kalmük pl. ismeri), dz-t, ʃ-t vagy ritkábban s-t (s-t) találunk.

A mongol változatok közül egyetlenegy vezethető vissza a török *bilizük*-re. az sem őrizte meg eredeti 'karperec' jelentését; mégis fontos ez az adat, mert megmagyarázza a többi írott és élőnyelvi ʃ beszüremkedését.

A mongol előfordulások zöme nem a török *bilizük* (< *bilizük*)-re, hanem egy másik török, képzett szóra vezethető vissza.

Adatainkban e képző *-eŋ*, *-eŋ*, *-eŋ* alakban jelentkezik. E mongol változatok egy eredeti török *-čäk*, *-čik*, *-čük* képző-sort tükröznek, amelyek mellől nem hiányzik persze a *-čaq*, *-čiq*, *-čuq* sor sem. Ismeretes e képzőnek egy ʃ-s változata (*-ʃaq*, *-ʃäk* stb.) is, mégpedig az oguz nyelvekben, ahol — bizonyos körülmények között — a č-vel szemben szabályosan ʃ jelentkezik. Funkcióját tekintve a *-čaq*, *-čäk* diminutivum- és augmentativum-képző. A képzőről fentebb már szözlünk. Ehhez még csak azt fűznök hozzá, hogy a három képzőpárban egvesek két, mások három különböző képzőt hajlandók látni (a kérdésrészleteiben jelen mondanivalónk szempontjából közömbös). Ahhoz viszont vita nélkül egyet lehet érteni, hogy a *čaq*, *-čiq*, *-čuq* stb. összetett képző.

Az alapzó azonban nem *bile* (*bili*, *bilü*), ahogy első pillanatra várni lehetne, hanem *biläk* (ebből másodlagosan *bilik*, *bilük*) 'alsókar, csukló stb.'. A szóvégi *k* eltűnése a *-čaq*, *-čäk* képző előtt török sajátosság, amely nyilván a

képzővégi *q* (*k*) hatása alatt ment végbe. A jelenség nem köthető egyetlen török nyelvhez, s ahol megvan, ott sem kivétel nélküli.

Íme néhány példa: „keleti török” (BROCKELMANN terminológiája szerint) *quđrucaq* 'farkcsont' < *quđruq* 'fark', *bábāđuk* 'pupilla' < *bābāk* 'ua.'. *jāmāđuk* 'kis gabonás-zsák' < *jāmāk* 'eledel' (BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 91 : 26. § és 95 : 33. §) | kun *đāpčāđiq* 'hordócska' < *đāpčāq* (GABAIN: Fundamenta I, 56) | karaim *ajačex* < *ajax* 'láb', *i'esičex* < *i'esik* 'lyuk', *užučok* < *užuk* 'gyűrű' (ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 25–6) | oszmánli *kučucuk* 'kicsike. drága' < *kučuk* 'kicsiny', *ođlacik* < *ođlak* 'kecskegida', *epecik* (és *epekik*) < *epek* 'szamár', *ufacik* < *ufak* 'kicsiny', *tefecik* < *tefek* 'kicsiny', *yüksecik* < *yüksek* 'magas', *alčacik* < *alčak* 'alacsony', *yumušacik* < *yumušak* 'lágú' (DÉNY, Gramm. 322 : 511–2. §); *parmacik* < *parmak* 'ujj', *tüfecik* < *tüfek* 'fegyver', *çiçecik* < *çiçek* 'virág', *büyücek* < *büyük* 'nagy', *çabucak* < *çabuk* 'gyors' (KONONOV, Grammatika sovremennogo tureckogo literaturnogo jazyka 44: 50. §, 113: 167. §, 154: 270. §).

A mongol szavak forrása tehát egy török *bilāčäk* (*bilāčik*, *bilāčuk*). A török alakhoz két megjegyzést kell fűznünk: először, a második szótag *ä*-je az első szótag magánhangzójának a hatására *i*-vé változott; másodszer a második szótag hangsúlytalan rövid magánhangzója bizonyos körülmények között kieshetett, a törökben is, a mongolban is (az utóbbi jelenségről megjegyzéseimet l. AOr. XVI, 136–7); e jelenség különben ismeretes a magyarban is, ez az úgynevezett kétnyíltszótagos törvény (vö. BÁRCZI, Hangt.³ 58–9). Ez annyit jelent, hogy a törökben számolnunk kell egy *bilāčäk*, sőt esetleg egy *bilčäk* alakkal is.

A szó régen nem tartozhatott a török szókészlet általánosan elterjedt elemei közé; ahol megvolt, onnan is hamarosan kiszorította a *bilāčük*, vagy annak valamilyen más szinonimája. Kései emléke a már idézett régi oszmánli *hilekfik* (a *k* megléte ez esetben különösebben nem meglepő, hiszen — láttuk — a mai oszmánliban van *epecik* mellett *epekik* is). A régi török szó mégsem tűnt el nyomtalanul: jövevényként megőrizte a mongol, a mongolon kívül a régi szláv és a magyar.

8. Bizonyos szláv (és balkáni) nyelvek török jövevéyszavai közt megtaláljuk mind a két szót.

A török *bilāčük* aránylag kései dátumú kölcsönzései közé tartozik mindenekelőtt az orosz nyelvjárási *базилуки*, *бизилуку* pl. 'Art Armschmuck, Armband'. 'Armbänder der donischen Kosaken'. Mint GOMBOCZ helyesen rámutatott már, az oroszba a szó metatetikus formában került; a kölcsönzés forrása természetesen sem nem a kazáni tatár, sem nem a baskír, hanem valamelyik helyi török (tatár) nyelvjárás. Ezzel szemben a Kazán, Uljanovszk (Szimbirszk) környéki orosz nyelvjárási *блязук* 'tatarischer Armschmuck, Armband' forrása csakugyan a kazáni tatár, illetőleg annak egyik nyelvjárása.

Az oszmán-török alak a forrása a következő jövevéyszavaknak: bolg. *belezik*, *belezija*, *belēzica* 'Armband', szerb-horv. *belēzuka*, *bilēzuka* 'Armband, Handfessel'. alb. *belendzike*. A hangtani megfelelések egyike-másika magyarázatra szorul, MENGES kísérelte meg legutóbb tisztázásukat; az kétségtelen, hogy a szerb-horvát és albán alakokban jelentkező *n* másodlagos. (Vö.: BERNEKER, SlEtWb. 48; GOMBOCZ, A szlávtság török elemei: Nytud. IV, 290; VASMER, RussEtwb. 39, 97; MENGES, Slavo-altajische Wortforschungen 179–81.)

Bennünket a jelen esetben a másik török jövevéyszó érdekel közelebb-

ről, ezt az egyházi szláv őrizte meg, s adatai a következők: or. eszl. *belščugъ*. 'Armband, Ring', bolg. *belčug* 'Armband', szerb-horv. eszl. *bělščugъ*, szerb-horvát *biščug*, *biščuh* 'Ring'; román *belciug* (*belciug*).

Mi lehet a szláv szó török előzménye? GOMBOCZ kétségtelenül helyesen járt el, amikor a lehetőségek közül törölte a *bilázuk*-öt. VASMER, aki ismerte ugyan GOMBOCZ fejtegetéseit, de nem egykönnyen tudott eligazodni a török megfelelők honyolult kapcsolataiban, újra bevonta ezt a török szót a bizonyító anyagba. Ez az eljárás azonban védhetetlen, s még MENGES is csak a török szavak végső forrásaként engedi meg a *bilezük*-öt,¹ közvetlen kiinduló pontként ő sem tudja elképzelni ezt a szót.

A szláv szó forrásául GOMBOCZ előbb (Nytud. IV, 290) a mongol adatok alapján feltehető török **bilčik(g)*-et vagy **bilčuk(g)*-öt jelöli meg; később (EtSz.) ez a forrás szerinte egy mongol, illetőleg török **bilčeg*. VASMER egy protobulgár **bilčuk* vagy **bilčik*-ből indul ki. Végül MENGES a szláv *belščugъ*-ot egy török **belčug* (**belčig*)-re vezeti vissza.

Az egyházi szláv török jövevényszavainak fonetikai sajátosságait még mindig kevéssé ismerjük ahhoz, hogy az egyes esetek pontosabb értelmezéséből kiküszöbölhetőek legyenek a bizonytalansági és önkényességi tényezők. Nem is bocsátokznám itt most a részletekbe, három ponton azonban véleményem kockáztatnék meg: a szóvégi török *k* helyén álló *g*-t szláv, nem pedig török sajátásnak tekinteném; a szláv szó forrása elképzelhető kéttagúnak is (erről a lehetőségről fentebb már szóltam), de bizonyos meggondolások alapján nem utasítanám el a háromtagú alakot sem. A magam részéről a szláv szó forrását egy protobulgár **bilček* vagy **bilčuk* (**bilčik*) alakban jelölném meg. Végül a GOMBOCZ felvetette mongol lehetőséget még vagylagos formájában is elutasítanám kronológiai okokból.

9. A mondottakat figyelembe véve közelebb jutunk a magyar *bilincs* magyarozatához. A szláv szavak forrásául szolgáló valamelyik protobulgár alak, például a **bilček* nagyobb nehézség nélkül felvehető a magyar szó kiindulópontjául. Valóban, a *bilincs* *n*-jét MUNKÁCSI nyomán (KSz. V, 358) másodlagos magyar fejleménynek tekinthetjük, olyannak, mint amilyen a *bogránca* <

¹ K. H. MENGES, Slavo-altajische Wortforschungen: Festschrift für Dmytro Čyževskij zum 60. Geburtstag 179–96; kül. 179–81: Türk *bilčik* etc. „Armband” 179–81 (Osteuropa-Institut, Slavistische Veröffentlichungen, Berlin, 1954.). MENGES véleménye szerint a *bilázuk* előbb kéttagúvá vált, ekkor pedig az *iz*-ből *č* fejlődött; így jött volna létre a *bilčuk*-ből egy **bilčuk* alakon keresztül a **bilčuk*. MENGES magyarozatának azonban többrendbeli bökkenője van. Mindenekelőtt az *iz* állítólagos fejlődésének igazolására csupa olyan példát idéz, amelyben csak *s* (nem pedig *z*) fordul elő „likvida esetleg zárhang után”. Példái: ujj. *soyančij* 'süss' < *soyan* 'Zwiebel' + *-si-γ*; türk. ujj. *adinčij* 'andersartig' < *adin* 'anderer' + *-si-γ*; *qirčül* 'grau werdend, alternd' < *qir* 'Feld (grau)' + *-sil*: oszm. *aqčül* 'weisslich' < *aq* 'weiss' + *-si-l*; oszm. *göbčül* 'himmelblau' < *gök-sü-l*. Közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a példák közül sajnálatos módon éppen az *č* hangkapcsolat teljesen hiányzik. Egyébként a kérdéses jelenség régóta ismeretes, először HANG (UngJb. X, 16 kk. és 20) kerítette napirendre; vö. még: GABAIN, AlttürkGramm. 66 (80. §). Nem általános hangtani jelenségről van szó, hanem arról, hogy bizonyos képzők első mássallhangzója az alapszó végső magánhangzójának a hatására egy újabb változatot fejleszt ki. Nem lényegtelen körülmény, hogy kizárólag melléknévképzésről van szó. Különösen tanulságos, hogy a jelen esetben szóba jövő *-siγ*, *-sig* képző mellett csak akkor jelentkezik a *-čij*, *-čig* változat, ha melléknévképző funkciót tölt be. Ugyanabban a hangtani helyzetben például a főnévből főnevet képző *-suγ*, *-sük* esetében szó sincs **-čiq*, **-čük* változatról; vö. GABAIN, AlttürkGramm. 62 (62. §).

bogrács, *bogáncs* < *bogács* szavakban (vö. még GOMBOCZ, BTLw. 47). HORGER feltevése (MNy. VIII, 450–1), amely szerint *bilincs-ből is ki lehetne indulni, jelen esetben tárgyaltan.

A *bilincsek*-ből a *bilincs* (illetőleg a *bilincsek*-ből a *bilics*; eldönteni nem lehet, melyik a régibb) egyszerűen elvonás eredménye lehet. Sajnos, a szó leg-régibb előfordulása meglehetősen kései feljegyzésből ismeretes, és ott már egyes számú alakban fordul elő: 1558: „Emberre valo vas. Beko. *Bylynch*” (Oklsz.). Ennek a körülménynek azonban nem tulajdonítanék nagyobb jelentőséget, hiszen csak annyiról vall, hogy az elvonás ebben az időben már megtörtént. A mai alak kialakulását feltétlenül elősegítette a haplogógiát provokáló eredeti többes számú *bilincsekek. De meg ezen felül ez a szó kézre vagy lábba való páros eszközt jelentett, gyakori többes számú használata tehát megokolt volt. Ebből a szempontból tanulságos a ma ismert aránylag kései szövegeinkben megfigyelni, hogy hasonló eszközök egyes számú felsorolásakor ez a szó többesben áll: 1621: „Három niakra walo *bilinczek* és két békló” (Oklsz.); „Lakatgyártók az ú mesterségökkel készített pallost, sarkantyút, *belenczékelt* [1] nekünk alább tartoznak adni” (KecskTört. II, 298: NySz.). Egyszerű többes számú alakok: „Haznal ez is hogýha temerdeq vażonnal teorlyk az Tef tñh, es az kezeknek Labaknak vyaýra igen żoroz *Belenchýkeoth* vetnek, kýk fáýdalmath ýndýtnak, hasonlokeppen az karokra es az Szarakra is” (OrvK. 608); „A kemény fáýdalmak olyanok mint a kalodák és *belincsek*, mellyek kötve tartýák a testet” (Pázm: Préd. 943: NySz.); „Ostorokat, békokat és *belincseket* is hozata elő” (Prág: Serk. 573: NySz.).

Jövevényszavaikban hasonló elvonást figyelhetünk meg a *csárda* (< *čardak*), *połtura* (< *połturak*) szavakban (vö. KNEZSA, SzJsz. 608–9 és 431–2). Egyéb elvonások közül ezúttal figyelmet érdemelnek még: *jegenye* (< *jağned*) és a *medve* (< *medved*), ahol a szláv *d*-nek az elvonását ASBÓTH a magyar tárgyrag (-*d* > -*t*), PAIS pedig a -*d* kicsinyítő képző funkcióján keresztül magyarázta (vö. KNEZSA, SzJsz. 232–3 és 332–3).

Ha magyarázatunk helyes, a többesjel elvonására *bilincs* szavunk nyújtja a legrégibb példát.

Még egy kérdésre vagyunk adósak a felelettel: a *bilincs* < *bilicsek közvetlenül a törökből vagy pedig szláv közvetítéssel került-e a magyarba?

A kérdést sajnos nem lehet egykönnyen eldönteni. A *bilincs*-ben a *cs* nem jelent olyan kritériumot, amelynek alapján pontosan meg lehetne határozni az átadó nyelvet. Honfoglalás előtti csuvasos jellegű jövevényszavainkban szó belsejében és a szó végén az eredeti *č* képviselésében egyformán találunk *cs*-t is, *s*-t is: *bors* < *burč*, *kos* < *goč*; *bölcs* < *böğüči*, *ács* < *ayáč(č)či*, *szatócs* < *satýči*, *ocsu* < *učuq* stb. Igaz ugyan, hogy a -*č*aq, -*č*ák stb. *č*-je *s*-sel van képviselve jövevényszavainkban: *koporsó* < *qapırčaq*, *borsó* < *burčaq*, *orsó* < *orčaq*, de ezekben az esetekben a *č*-t *r* előzi meg, a *bilincs*-ében viszont *n*, *s* ez magában is befolyásolhatta a mai hangtani kép kialakulását.

A szóvégi *k* megmaradása látszólag ennél többet mond, hiszen többtagú csuvasos jellegű jövevényszavainkban ez eltűnt (akárcsak a mai csuvasban), illetőleg az ilyen mássalhangzót tartalmazó szóvég diftonguson keresztül hosszú magánhangzóvá fejlődött. Messzemenő következtetést ebből a kritériumból sem lehet levonni, mert tagadhatatlanul régi jövevényszavaink közt akadnak olyanok – ha nem is nagy számmal –, amelyek megőrizték a régi mássalhangzós szóvéget, mint *túzok*, *kölyök*, *sereg* szavunk.

Ha azonban figyelembe vesszük, hogy olyan török szóval van dolgunk, amely a törökségen belül korántsem volt általános, és csak bizonyos nyelvekben, így a (dunai) protobulgárban volt járatos, akkor bizony előtérbe kerül a szláv (bolgár?) közvetítés lehetősége. Ez a szláv közvetítés annál valószínűbb, mert nem ez az egyetlen török eredetű jövevényszavunk, amely ezen az úton került nyelvünkbe.

A harang mint csörgő, csengettyű és kolomp

A harang mint csörgő, csengettyű és kolomp. I. A mai harang „bronzból öntött, rendsz. (templom)toronyban felfüggesztett, sokszor több mázas súlyú jeladó eszköz, amelyet többnyire kötéllel lengetve szólaltatnak meg” (ÉrtSz. III, 109). Ebben az értelemben szavunk igen régi, alkalmasint a magyar eredetű egyházi műszavak közé tartozott a kereszténység felvétele óta. Ám *harang* szavunknak nem ez az egyetlen értelmezése a magyar régiségben, a XIV–XVI. században gyakran előfordul a címben jelzett jelentések mindegyikében.

Kezdjük a sort a szójegyzékekkel: A BesztSzj. 1159. szerint „nola: *haranga*”, a SchlSzj. 1745. szerint pedig „nola: *harangia*”. Mint azt GÁLDI LÁSZLÓ (*Haranga*: MNy. XXXIII, 45–7) meggyőzően kimutatta, a latin *nola* helyes értelmezéséhez mindkét esetben figyelembe kell vennünk a megelőző tételt is: BesztSzj. 1158: „sufus [= *niuis*]: *karul*” és SchlSzj. 1744: *carul*. Más szóval a *nola* a. m. *karul haranga*, illetőleg *carul harangia*, azaz a *karuly* (v. *karvaly*) *harangja*.

A két tételben történő értelmesére — amelyben a második mindig birtokos személyre vonatkozóan — a két szójegyzékben valóban több más példa is található. Íme: BesztSzj. 77–8: Polonus: *len-gel*, 78: polonia: *orzaga*; 1069: vrus: *medve*, 1060: vrus: *neye*; 1061: aper: *vod dizno*, 1062: sus: *neye*; 1092: gattus: *macska*, 1093: gatta: *neye*. SchlSzj. 473: imperator: *chasar*, 474: oasar: *idem*, 475: imperatrix: *felsege*; 519: grecus: *gereg*, 520: greca: *vrzaga*, 521: grecoia: —; 522: saxo: *zas*, 523: saxonica: *vrzaga*; 524: lombardus: *lombard*, 525: lombardia: *vrzaga*; 526: gallicus: *olas*, 527: gallicia: *vrzaga*; 528: francia: —, 529: francigena: *orzaga*; 530: anglicus: *anglis*, 531: anglia: *orzaga*; 532; bohemus: *cheh*, 532: bohemica: *vrzaga*; 534: tewtonicus: *nemetk*, 535: tewtonia: *orzaga*; 536: ruthenus: *oroz*, 537: ruscia: *orzaga*; 538: ermenus: *ermen*, 539: ermenia: *orzaga*; 540: polonus: *cheh* (sio); 541: polonia: *orzaga*; 542; Siculus: *zekel*, 543: siculia: *orzaga*; 548: etiops: *zerechen*, 549: etiopia: *orzaga*; 553: Sclavus: *thot*, 554: solavonia: *orzaga*; 304: sinciput: *nyak zirth*, 305: interciput: *belse camaraya*; 1641: vrus: *medve*, 1642: vrus: *neye*. További kevésbé egyszerű esetek megfigyeltéről l. TAMÁS LAJOS. A Besztercei és Schlägeli Szójegyzékek néhány latin-magyar szópára: MNy. XXXIV, 51–3.

Ebben az értelemben vall SZIKSZAI FABRICIUS is, aki (MELICH 62: 126) a latin *nola* szót eképpen határozza meg: „*Oly harang minemű az ka: uoly madarnak labara szoktak csinálni*”. (Nem lehetetlen, hogy SZIKSZAI ezúttal is a BesztSzj. családjába tartozó valamelyik másolatból merített.)

A *nola* nem tartozik a klasszikus latinság szókészletébe, de értelmezése nem ütközik nehézségbe. DU CANGE szerint kis csengettyűt jelent, melyet Campania (Campagna) egyik városáról, Noláról neveztek el, mert ott kezdték el gyártani („Et dicitur a Nola civitate, quia ibi primum inventum et factum fuit tale instrumentum”: i. h. UGIUTIO és JOANNES DE JANUA magyarázata; vö. GÁLDI 47). Talán nem érdektelen, hogy a szó a hazai latinságban közismert, és régi szótáraink is tartalmazzák. Példaképpen l. MA.:

Nola Campaniai város. *Harang.* (632); MA.²: *nola*, . . . *nōla*, Campaniai varos. Item *Harang* (I, 884); *Harang*, Campana, Nola. Glocke, Schelle (II, 191); PPB.: *Nola*: Tsengettyű; vö. még: *nola* (DuC.) campanula, tintinnabulum ab urpe Campaniae, Nole dictum: *csengettyűke* (MLSz. 441).

Nem kétséges, hogy a három szójegyzékben (BesztSzj., SchlSzj. és SzikszF.) a *nola* solymászatban használatos csengettyűnek, pontosabban csörgőnek a neve, mint arra GÁLDI LÁSZLÓ — és tőle függetlenül — SCHENK JAKAB (Magyar solymászmadárnevek: Aquila XLII—XLVI [1935—1938.], 305) már rámutatott. Ez utóbbinak a szavai szerint ez a tárgy „voltaképpen csörgő, amelyet a solymász-madarak lábára erősítenek, hogy a vadászat után eltévedt, vagy elkalandozott solymász-madár annak hangjával nyomra vezethesse a gazdáját”. E csörgő gömbalakú, belül üres, fémből készült zárt csengettyűsre, amelyben belül egy szabadon mozgó fémgolyó található, külső felületén apró, kuleslyukra emlékeztető lefelé haladó nyílás látható. A tetején borszj befűzésére alkalmas fémfül foglal helyet; ezt a borszját erősítik a madár lábára. (Vö. A. BOYER—M. PLANIOL. *Traité de fauconnerie et autourserie* (Bibliothèque Scientifique. Payot, Paris, 1948. 71—2.)

Solymászmadár lábára szijazott csörgőt jelent valóban a *harang* ezekben az adatokban is: 1545: „Keet zaz *harang* madar labara walo” (OL. Nád. 49: OklSz.); 1548: „uöttem ket rez *harangot* karuolra” és a következő tétel: „uöttem ket kezüt karuolra (Kulturtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1540—1550-es számadásaiából, fasc. I.: Történeti—Néprajzi Füzetek. Tom. I. Bp., 1959. 317).

2. A latin *nola* mégsem tekinthető sajátosan solymászati műszónak, jelenthet bármely más rendeltetésű apró csengőt, csörgőt, így a kutya örvére, a lószerszámra: vagy akár a ruhára varrt csörgőt, illetőleg csörgőket is. A magyar (svájci) kártya tők színét jelképező csörgőkben SCHENK JAKAB solymász-csengőket keresett (külső alakjukat tekintve csakugyan olyanok). Egészen mááról van szó. A svájci vagy német kártyában éppúgy, mint a franciában a négy szín a négy társadalmi osztályt jelentette: a tők a nemességet, a piros a papságot, a zöld a földműveseket, a makk az „alsó” néposztályt. A tők csörgőinek az a magyarázata, hogy „a 'Schello' (a tők), (csörgő), valamikor a fejlődelmek és udvari emberek ékessége volt és mint ilyen a nemesi kasztot jelképezi” (vö. ZOLNAI ZOLNAY VILMOS, A kártya története és a kártyajátékok. Bp., 1928. 98).

A latin *nola* magyar megfelelőjeként használt *harang* szintén nem kizárólag a solymászat műszava; az is jelenthet mindenféle apró csengőt, csörgőt. Példákkal is igazolhatjuk lószerszám-csörgő jelentését: 1556: „Eg *harangos* nyakba wethó” (OL. Nád. 48 = E 185, Nádasdy Levéltár. A gazdasági ügyvitel iratai, 29. tétel¹); „Eg *harangos* farmetrengh zankazny walo” (uo.) (OklSz.). Végül, de nem utolsósorban kimutatható még 'kolomp' jelentése is: „Két jó ökröt szókét, *haranggal*” (Radlv: Csal. II, 333: NySz.).

Az 'apró csengettyű, csörgő' jelentése a *harang*-nak megvolt már a honfoglalás előtti magyar nyelvben is? Ha igen, könnyen meglehet, hogy ezzel a szóval jelölték a sámándobra függesztett csörgőket is.

¹ ZOLNAI GYULA (OklSz. XXIX—XXX. 1.) szerint az Országos Levéltárnak „Nádasdyana” című gyűjteményét „Szamota halála után újra, más módon, rendezték, a tőle használt számjelzetek alapján az adatokat nem lehetett megtalálnom és ellenőriznem . . . (Szamota ezen idézetei helyesírás szempontjából nem mindig pontosak.” A Nádasdy-Levéltár anyagát a közelmúltban újra rendezték, minthogy újabb részleteket csatoltak hozzá, a korábbi jelzetek egy része tovább módosult. A fenti irat új jelzetét SASHEGYI OSZKÁRnak, az Országos Levéltár h. főigazgatójának a segítségével sikerült megállapítani; szívcs fáradozásáért ezúton is köszönetet mondok.

3. Első pillanatra hajlandók volnánk ugyan a *harang* jelentésbeli gazdag árnyaltságában német hatást gyanítani, hiszen a *Glocke* is a. m. l. 'harang'; 2. a) 'csengő, csengettyű'; b) 'kolomp'; 3. ('torony- v. ütő)óra'; stb. (HALÁSZ, Német—magyar szótár² 868). A pusztá feltevésen kívül azonban e gyenút az idő szerint semmi nem támogatja.

Ezzel szemben kétségtelenül figyelmet érdemel, hogy a törökben a *qongraq* (< *qonur-aq) 'harang' ugyanilyen jelentéstani párhuzamot nyújt. Fontosabb jelentésjelöltsai ezek:

a) *h a r a n g*, *csengettyű*: Kázbári *qongraq, qongrayu* 'Glocke' (BR. 160); karaim L. *kunhurow* 'Glocke' (МАБД. 46); balkár *qonrou* 'Glocke' (PRÖHLE: KSz. XV, 239); karacsáj *q'onnurau* 'Glocke' (PRÖHLE: KSz. X, 119), *qonurau* „колокол; harang” (СУЖУН-СЕВ—УРУСБАЕВ, RKBS. 229); baskír *qinnirau* 'колокол' (BRS. 358); kazáni tatár *kirrau* 'csengettyű' (BÁLINT 52), 'колокол, колокольчик; harang, csengettyű' (TRS. 318); karakalpak *qoniray* 'колокол' (BAKAKOV, RKkS. 348); turki *qonrayu* 'die Glocke' (RADL. II, 524). A törökből: déli szamojéd *kongoro* 'Uhr, Kirchenglocke; Glocke' (ЮКИ: MSFOu. 'III, 194).

b) *csengő*, *csörgő*: oszvas *xānkārav* 'колокольчик, бубенчик; harangocsa, csengettyű' (SIV., ČRS. 490; vö. ЕГОРОВ, Etimologičeskij slovarj 293); csagatáj *qonquraq* 'clochette' (PDC. 439), 'Klingel, Schelle' (KÓROS 134; Istambuli kiad. 241); azerbajdzsáni *gutorov* 'бубенчик' (ARS. 57); türkmén *qonrav* 'бубенчик' (AB. 21); kun Cod. Cum. *qonrov* 'Schelle' (GV. 200); pogaj *qonirav* 'колокольчик, звонок; csengettyű, csengő' (BAVK., NRS. 173); baraba *qonrau* 'das Glöckchen, die Schelle' (RADL. II, 523); özbec *qinniroq* [= *qonirāq*] 'звонок; колокольчик, бубенчик; колокол' (BOBOKOV, URS. 637); *sārga* jögur *qonraq* 'колокольчик, бубенчик' (MALOV 58); tuvai *konqurā* l. 'сосульки (примрзшие к шерсти овцы, козы и т. п.); 2. 'погремушка (детская игрушка); 3. 'бубенчик, бубенец'; 1. 'jégcsapok (a juh, kecske gyarjához fagyva); 2. 'csörgő (gyermekjáték); 3. 'csengő, csörgő' (PALJMBACH, TRS. 238). A törökből: tádzsik *qunuroq* 'колокольчик, бубенчик' (BERTELJS, TRS. 429).

c) *sámán-csengő*: altaji *qonrū* 'die Glöckchen, Schellen an der Schamanentrommel' (RADL. II, 524). A mongolból: *ojrat* [= alt.] *konko* 'бубенцы, пришитые к поясу ритуальной одежды шамана; csörgők, amelyek a sámán szertartási ruhájára vannak varrva' (BAKAKOV, ORS. 87).

d) *kolomp*, *háziállat nyakán*: tara *qonrau* 'die Glocken am Hals des Pferdes' (RADL. II, 901); özbec Q. *qonrau* 'kolomp a teve nyakán' (saj. felj.); szalar *qonar, qanār, qanār* 'clochette au cou des animaux' (KAUK 188); turki *qonraq* 'eine Glocke, die am Hals eines Haustieres befestigt ist' (RADL. II, 524); modern ujjur *qonquraq* 'ботало (било) на шею верблюда; kolomp a teve nyakán' (MALOV, Ujj. nar. 135); hakasz *qonro* 'ботало' (BAKAKOV, ChRS. 286), *qonro* 'колокольчик (для скота); csengettyű (a jószágának)' (i. m. 283). Mongol *qonqo* 'clochette, petits grelots qu'on met aux mulets, etc.; ornements retentissants' (Kow. II, 871).

A jó szagú gyopártól a havasi gyopárig

1. A TESz. I, 1152 szerint e szavunk valószínűleg ótörök eredetű. A „valószínű” minősítés magyarázatául ezt olvassuk: „Az egyeztetésnek némi nehézsége az, hogy csupán az oszmán-törökből mutatható ki a 'gyopár' jelentés, a többi török nyelvben pedig erős illatú növényt jelöl a szó. A gyopár viszont nem illatos növény.” Korábban GOMBocz fenntartással élt az etimológiával szemben, mert a szó növénynévként nem volt kimutatható a törökből; ezúttal, úgy látszik, már csak a növény illata a vita tárgya.

Az eredetitől eltérő módosított fogalmazás lektorálásom után került a címszó szövegébe, s azt az imprimálás előtt nem láttam. Minthogy nem annyira arról van szó, hogy a régi fenntartás lényeges oldaláról átbillent a lényegtelenre, hanem inkább arról, hogy sorozatos félreértésekkel van dolgunk, hasznosnak látszik, hogy a *gyopár* törökből való származtatásához néhány megjegyzést fűzzek.¹ Mondanivalómat a következő három — így vagy úgy lényegét érintő — kérdésre kívánom összpontosítani:

A) Csakugyan nincsen illata az oszmán-török 'gyopár'-nak?

B) Illatos vagy illat nélküli virág-e a magyar 'gyopár'?

C) Az erősen illatos török 'gyopár' periferiális helyzete a török szókészletben és ennek néhány tanulsága török jövevényszavaink szempontjából.

2. A kérdéses oszmán-török szó a köznyelvben ismeretlen, az egyik nyelvjárásból idézte HASAN EREN (Régibb és újabb török jövevényszavak a magyarban: MNy. XXXIX [1943.], 359) mégpedig a török tájszótár alapján (Söz Derleme Dergisi II [Istanbul, 1940.], 793): *ipar* 'dikenli bir otun sarımturak bir çiçeğidir ki dağların kar düşmiyen yerlerinde yetişir ve kuruduğu zaman uzun müddet k o k u s u n u k a y b e t m e z (Alanya „Antalya”) [egy tüskés fű sárgás virága, amely olyan helyeken terem a hegyeken, ahol hó nem esik, és ha kiszárad, hosszú ideig nem veszti szagát]' (a ritkítás tőlem való).

A hivatkozott példából HASAN EREN nem arra következtetett, hogy az oszmán-török *ipar*-nak éppúgy nincs illata, mint a magyar *gyopár*-nak, ellen-

¹ Magyarázták a *gyopár*-t belső keletkezésű szónak is. FISCHER (= HALÁNZ) IGNÁC (Ritkább és homályosabb képzők: Nyr. VII [1878.], 62–3) a *gyaponik* 'gerjed, lángra gyúl' (eredete ismeretlen: TESz. I, 1121) származékának tekinti. Az etimológiát hallgatólagosan elfogadta MELICH JÁNOS is (A *katár* szóról: MNy. XXVI [1930.], és szélesebb körben népszerűsítette RAPAICS RAYMUND (MagyVir. 14). A származtatás hangtani és jelentéstani okokból elfogadhatatlan.

kezőleg, ezt írja: „A magyar *gyopár* szó régi jelentése — közismerten — 'különféle erősszagú növény'. A török *yipar* szó 'erősszagú növény' jelentésére eddig nem volt adatunk. A török szót 'növény' jelentésben sem ismertük.”

3. HASAN EREN helyesen értelmezi a magyar szót, nyilván BÁRCZI nyomán, aki szerint (SzófSz. 104) a *gyopár* régi jelentése 'különféle erősszagú növény'. BÁRCZI sem tévedett, hiszen ő is megnézte forrásait, elsősorban persze a NySz.-t. De megtette ugyanezt már MUNKÁCSI BERNÁT is, akitől az etimológia mai formájában származik (Ung. *gyopár* 'Edelweiss': KSz. XVII. 234–6). Nyilvánvaló tehát, hogy a magyar szó régi és mai jelentése közt ellentmondás van. Ez az ellentmondás — növénynévről lévén szó — sem nem meglepő, sem nem példátlan.

Terepkutatásaim során, főleg Afganisztánban és Perzsiában, szógyűjtés közben gyakran tapasztaltam, hogy az állattartó nomádok és félnomádok kitűnő botanikai ismereteik ellenére olykor ugyanazt az elnevezést több növény meghatározására is használják, külső hasonlóság (alak, szín, illat stb.) alapján. Érdekes megfigyelni, hogy a névátvitel nemcsak azonos nemzetségen belül lehetséges az egyes fajok közt, hanem a magasabb kategóriák között is előfordul. Nagy számmal lelünk hasonló ingadozásra példákat a mongol népi botanikában is (vö. V. I. GRUBOV, *Konpekt flory Mongoljskoj Narodnoj Respubliki*. Moskva, 1955.).

A botanikai elnevezéseknek ez a játéka még szélesebb skálán jelentkezik, ha azt az egész török nyelvterületen, valamennyi török nyelvben kísérjük figyelemmel. Világos, hogy a szemantikai approximatio fokozottabb mértékben érvényesül nyelvi átvételek alkalmával.

Növényneveink kutatása során mindezeket felül számolnunk kell egy sajátosan hazai hibaforrással. Botanikai kutatásaink első szakaszában bizony nem egyszer megesett, hogy orvos-botanikusaink az egyes növényeket tévesen kapcsolták össze magyar növénynevekkel. Közismert tény, hogy amikor LINNÉ első magyar követői a magyar flórát megpróbálták az új rendszer szerint meghatározni és leírni, gyakran követtek el e fajta hibákat. Így lett DIÓSZEGI és FAZEKAS tévedése folytán a *magyal*-ból *Ilex aquifolia*, holott az *Quercus lanuginosa*, a *harasztfa*-ból *Ostrya*, bár az *Ulmus* stb. Vö. GOMBOCZ ENDRE, *A magyar botanika története* (Bp., 1936.), 19.

4. A magyar (és török) *gyopár* botanikai összefüggéseinek felderítése céljából nem árt egy pillantást vetni azokra a családokra és nemzetségekre, amelyekkel eddig valamilyen okból kapcsolatba került. Ilyen család voltaképpen csak kettő van Soó—JÁVORKA rendszerében, a 62. és a 82., de mindegyiken belül több bennünket közelebbről érintő genus-szal kell számolnunk.¹ Ezek a következők:

62. család. *Labiatae* — *Ajakosak*. Az idetartozó növények

¹ Az új (1967 óta) Soó Ruzsó-féle rendszerben a családok másképpen helyezkednek el; vö. *TerrnTudLex*. IV, 687–92. Az új rendszeren alapul Soó Ruzsó, *A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–III* (1964., 1966., 1968.; a mű hat kötetből áll majd). E nagy művet, melyből különben a Fészkeseket tárgyaló rész még nem jelent meg, s amely nem tartalmazza a gyógyszerészeti megjegyzéseket, dolgozatunkban nem vehettük figyelembe, helyette a korábbi Soó—JÁVORKA kiadásra támaszkodunk.

felszínén kellemes, sőt erős illatú illó olajat termelő mirigyek vannak. Drogként használják és ételízesítő fűszerül szolgálnak. (Vö. TermTudLex. I, 68.)

V. (genus) *Lavandula* L. — *Levendula*. A nyílás előtt gyűjtött virág *Lavandulae flos* néven drog. A friss virágban 0,8, a szárzabban 1,5–2% illóolaj, 12% cseranyag, azonkívül keserűanyag, glikozida, saponin, gyanta van. (JÁVORKA SÁNDOR—SOÓ REZSŐ, A magyar növényvilág kézikönyve, I [Bp., 1951.], 510.)

XXIII. *Satureja* L. — *Perezslény*. (I. m. I, 523–4.)

XXIV. *Hyssopus* L. — *Izóp*. Virágzás előtti hajtása drog. Van benne 1,3–0,9% illóolaj, cseranyag, glikozida, almasav, gumi, gyanta, hyssopin. (I. m. I, 524.)

XXV. *Majorana* Mill. — *Majoranna*. *Majorana hortensis* Mönch (*Origanum Majorana* L.). Virágzás előtt drog; 0,7–1% illóolaj, cseranyag, keserűanyag, pentosanok. Fűszernövény is; levele 1,5–2% illóolaj. (I. m. I, 525.)

XXVI. *Origanum* L. — *Szurokfű*. Virágzó hajtásvégei drogot adnak (*Origanum herba*): 0,2–1% illóolaj, cseranyag, keserűanyag. (I. m. I, 525.) Egyéb nevei: feketegyopár, gyapor, gyopár, balzsammag, kasbók, murvapik, szárazfű, szűfű, vadmajoranna, vargamajoranna (CSAPODY VERA—PRISZTER SZANISZLÓ, Magyar növénynevek szótára [Bp., 1965.], 184.)

XXVII. *Thymus* L. — *Kakukfű*. Drog. (I. m. I, 525–8.)

XXVIII. *Lycopus* L. — *Peszérce*. (I. m. I, 528.) Egyéb nevei: gyopártapló, vízgyopár, cigányfű, farkaslábfű, kínafa, vízipemete, vízipeszterce (CSAPODY—PRISZTER i. m. 152.)

Egyéb jól ismert genusai: rozmaring, pemetefű, repkény, zsálya, menta, bazsalikom, pacsuli.

82. család. *Compositae* — *Fészkesek*. I. alcsalád: *Tubuliflorae* — *Csőesvirágok*.

X. *Filago* L. — *Penészvirág*. Faj: *F. arvensis* L. — *Mezei penészvirág*. A levelek hosszú lándzsásak, a növény vastagon fehéren gyapjas (SOÓ—JÁVORKA II, 667). Egyéb neve: mezei gyopár (CSAPODY—PRISZTER i. m. 130).

XI. *Antennaria* Gärtn. — *Macskatalp*. Fészekvirágzata *Pediscati flos* (*Gnaphalii flos*) nevű drogot szolgáltat; tartalmaz keserűanyagot, gyantát, phytosterint, cseranyagot és nyomokban illóolajat. (I. m. II, 666.) Egyéb neve: macskagyopár, parlagigyopár, szövőfű (CSAPODY—PRISZTER i. m. 122).

XII. *Leontopodium* R. Br. — *Havasi gyopár*. A növény vastagon fehéren gyapjasmolyhos. Sziklakerti dísnövény. Nem illatos. (I. m. II, 667.) Egyéb nevei: gyopár, csillagvirág, havasi hófehérke, szeménikvirág, sziklagyöngye (CSAPODY—PRISZTER i. m. 78).

XIII. *Gnaphalium* L. — *Gyopár*. Szintén illat nélküli. Fajtái: erdei gy. (*silvaticum* L.), iszapi gy. (*uliginosum* L.), halvány gy. (*luteo-album*). (I. m. II, 667.)

XVI. *Helichrysum* Mill. — *Szalmagyopár*. Fajtái: a) kerek szalmagyopár (*H. petiolatum*): a levelei majdnem kerek, fehér-molyhosak, a fészek tejfőlféhe. Főleg szegélynek ültetett kerti félcserje (*Gnaphalium lanatum* hort.); b) homoki szalmagyopár (*H. arenarium*). Évelő, fehérészürkén gyapjas növény: a fészkek kénárgák, később sötétsárgák. Nyíló fészkei *Helichrysi flos* néven drogul szolgálnak. Tartalmaz illóolajat, cseranyagot, keserűanyagot, talán sterineket is. (I. m. II, 668.) Egyéb nevei: pusztagyopár (Kiskunság),

sárgagyopár, homoki szalmagyopár, homoki bársonyvirág, sárgaszalmavirág, málvirág, inolyfű, molyúzöfű (CSAPODY—PRISZTER i. m. 174).

5. Ami a *gyopár* szó történetét illeti, legrégebbi köznévi előfordulásait a szójegyzékek szolgáltatták: 1395 kör.: *gyopar* 'secat[us]' (BesztSzej. 375); 1405 kör.: *gopar* 'cicadus' (SchlSzej. 881); 1435 kör.: *gabor* 'secad[us]' (SoprSzej. 212). A latin szó értelmezése kezdettől fogva vitás, minthogy maga a szó a másolások során torzított alakban hagyományozódott ránk. SZAMOTA a *cicades* alakból indult ki, amelyet DIEFENBACH szótára alapján 'Hauswurz: fülfű, borsos szaká'-nak értelmezett, ami nem más, mint a *Sedum acre* — Fülfű. FINÁLY a romlott alakok mögött a középkori *Stoechas*-ra gyanakodott, csakúgy mint RAPAICS (MagyVir. 15). Ez utóbbi szerint *Stoechus*¹ ugyanaz, mint a mediterrán *Helichrysum Stoechas* és a magyarországi gyapjas levelű, sárga, szalmás fészku *Helichrysum arenarium*, azaz a sárga gyopár. Ugyancsak RAPAICS szerint (i. m.) azonban 1583-ban a *Stoechas* BELTHE ISTVÁN nomenclatorában tévesen még a *Sedum minus clausiticum*-ot, vagyis a *Sedum acre*-ot jelenti.

A 'sárga gyopár'-ra vonatkozó többi fontosabb adat: 1577 kör.: „E melle fész Maýoranat vyzben es *Sarga gjoparth*” (OrvK. 9); „Malwath, Apromalwath, vjolat, añ M. j. s. zekfweth, *Sarga gjoparth* añ M. s. vyzýteoknek vÿragath” (i. m. 24); „Bakfweth, *Sarga gjoparth*, zekfwet, Maýoranath, chýnalý Sakeçyoban” (i. m. 91); „*Sarga gjoparth* tÿry megh tÿd az Nÿelwre” (i. m. 123); „*Sarga gjoparth* chýak az vÿragat, feozd meg Borban” (i. m. 307); stb. (14, 195, 451); 1584: 'sedum minus causticum' (Beythe: Nom. 8 [Hauswurz]: NySz.); 1588: „Reð fiu, auagy *sarga gyopar*” (Frank: HasznK. 18: NySz.); 1595: „Az *sarga gyoparnak* az viragat borban id meg, gyakran farsabasokat (s tðkðsðket gyogit” (BeytheA: FivK. 106: NySz.), „*sarga gyopar* [így] arany viraga fÿu barsony zinð az viraga” (i. m. 105n: NySz.).

A régi adatok másik nagy csoportja a 'fekete gyopár'-ra vonatkozik: 1470 k.: *fekete gyopar* ['origanum'] (CasGl. 64); 1577 kör.: „zÿkfwet, Sarke-repeth, Salýat, Cýombort, Maýorät, *Fekete gjoparth*, Lomentath, Borfweth, fonnýas meg vyzben” (OrvK. 42); „Kaproth es *fekete gjoparth* teorý megh” (i. m. 71); „*Fekete gjoparth* egas megh es tÿrd porra” (i. m. 83); „*Fekete gjoparnak* koroýath, fÿzd ÷zwe borban” (i. m. 913); „*Fekethe gjoparth* igýal borban” (i. m. 185); „Ílten faját, *Fekete gjopart*, Lo mentath, mýnd ez három felebeol vagý ket nehezekeoth” (i. m. 335); stb. (14, 50, 91, 94, 106, 107, 121, 131, 134, 172, 235, 262, 293, 322, 401, 413, 428, 592, 609, 611, 622, 646); 1584: „*fekete-gyopár*: origanum silvestre” (Beythe: Nom. 6; origanum. Nom.²

¹ A *Stoechas*, többes szám *Stoechades*, ma *Hyères* egy Marseille közelében fekvő szigetcsoporthoz tartozik; szerepel e szigetcsoporthoz tartozó több illatos ajakos és fészkes növény elnevezésében is. Vö. CALEPINUS (1585.): „*stoechas* — *Sihoeias zigedben term ð fu*” (MELICH 298); MA. 1611., 1621.: „*Stoechades*: Három Bigetec, közel Massiliahoz; *stoechas*: Fűnec neve”; MÁRTON. 1818.: „*Stoechas*, sc. insula, Plur. *Stoechades* scil. insulae ad litus Narbonense Galliae, hodie: Isle de Hieres. 2) i. e. *Lavandula Stoechas*, L. *spikinard*; der Spikinard.” G. C. WITTSTEIN, Etymologisch-botanisches Handwörterbuch (Ansbach, 1852.): 847: „*Stoechas* T. (Labiatae). Nach den *Stoechaden* (jetzt hierischen Inseln) benannt; die Pflanze kommt aber auch sonst im südlichen Europa vor. — *Stoechas* (Compositae). Wie vorige Gattung. Art von *Gnaphalium*.” Érdekes még: A. LEMÉE, Dictionnaire descriptif et synonymique des genres de plantes phanérogames VI (Brest, 1935.), 827: „*Stoechas* Tourn. = *Lavandula* Tourn. ex. L.”

45 [dosten]: NySz.); 1588: „*Fekete-gyopar* leuele virágostul 8 lat” (Frank: HasznK. 19b: NySz.); 1595: „Ha az isopot *fekete gyoparral*, figeuel özue temperalod, vizi korsagot gyogit” (BejttheA: FűvK. 68: NySz.); 1647: „*Fekete gyopár* szabasu fű, máj gyogyito fű: ageratum” (Major: Szót. 20: NySz.); 1667: *gyopár-fű* [origanum; wolgemut]: „Isopot eszik a retekre vagy *fekete gyopár fűvet*” (Lipp: PKert. II, 166: NySz. I, 1022); 1673 (1643): „Kertiek: az isten-fáju, mely nőstény és hím, pápa fű, *fekete gyopár szabásu fű*” (Com: Jan. 25: NySz.), „Meleg természetuek: *fekete gyopár*, erdei vad kömény” (i. m. 26: NySz.); 1680: „Szurok fű, mellyet szű-fűnek és *fekete gyoparnak* is hívnak” (PP:PaxC. 16: NySz. I, 1031); 1702: „Mikor a gólya megsebesítettik, menten *fekete gyopár* és bolha fűvet keres, azt teszi a sebre s meg-gyógyul” (Misk: VKert. 236: NySz.); 1767: Szűfű, *fekete-gyopár*: oritis; *fekete-gyopár*, szű-fű, szurok fű: origanum (PP.I.: NySz.); MÁRTON. 1807: „*Gyopár* 1. Fekete gyopár; szűrfű, varga majoránna, die gemeine Dosten. 2. Sárga gyopár. die Rheinblume. *Gnaphalium Stoechas*” (575–6).

1708, 1767: *Jó szagú gyopár*: *stoechas* (PP.I., PP.I.: NySz.).

Vörös gyopár: 1557 kör.: „Ifopoth, Fekete es *reorés gyoparth*, añ 3. j. tegy hozza az meny vjag eleg” (OrvK. 315).

Az eddig felsorolt jelentéstanai kategóriák valamelyikébe tartoznak: 1702: *gyopár* (Misk: VKert. 336); 1604 (1621): *gyopár*: *stoechas citrina* (MA: NySz.; valószínűleg ez a sárga gyopár); 1578: *gyopár*: *oraganum* (Mel: Herb. 115: NySz.; *oraganum* olv. *origanum*; a fekete gyopárról van szó).

6. Valamennyi idézett adat illatos növényt jelent: illatos a fekete-gyopár, az a jószagú gyopár, sőt az a sárga-gyopár is, valamint a szorosabb meghatározás nélküli gyopárelőfordulások is. A régi adatok közt nincs egyetlen egy sem, mely a ma ismert illat nélküli gyopárra vagy éppen a havasi gyopárra volna vonatkoztatható. Vajon miért? De beszéljen a botanikus RAPAICS RAJMUND (MagyVir. 19): „A XVIII. század vége felé BENKŐ JÓZSEF, aki elsőnek kísérte meg LINNÉ rendszerét átültetni a magyar botanikába, a *Gnaphalium* növénynemzetség magyar nevéként javasolta a gyopárt és ezzel gyopárrá lett a botanikában mindaz a növény, amelyeket LINNÉ a *Gnaphalium* nemzetségbe foglalt össze. Így született meg DIÓSZEGIÉK fűvészkönyvében a sokféle gyopár, közöttük a havasi gyopár is, amely később egészen lefoglalta magának a közhasználatban a gyopár nevet.”

DIÓSZEGIÉK erőfeszítését tökéletes siker koronázta: a mai köznyelvben az ÉrtSz. II, 1113 már csak (1) 'havasi gyopár' és (2) 'gnaphalium' nevéként ismeri. Érdekes, hogy a botanikusok, bár jól ismerik e növénynevek történetét, már maguk sem képesek szabadulni a mai szóhasználattól: a TermTudLex. (III, 18) az említett két jelentésen kívül harmadikként megemlíti még a 'szalma-gyopár' (*Helychrysum* = sárga gyopár) értelmezést is, de CSAPODY PRISZTER, MNövSz. 72 csak a 'Gnaphalium' és 'havasi gyopár' jelentésről tud, az eredeti értelmezést idéző 'szurokfű (= fekete gyopár)' elé odafűzi a tilalmazó fekete háromszöveget, hogy ebben az értelemben „semmiképpen se használjuk, sőt lehetőleg irtsuk ki nyelvünkéből”. A „kiirtás” gyakorlatilag megtörtént.

7. Ilyen körülmények közt magától értetődik, hogy a szó tulajdonnévi előfordulásainak eddigi értelmezése módosításra szorul. Ezúttal is az történt.

amit GOMBOCZ E. számos példával igazolt (i. h.), hogy tudniillik a szó jelentését „későbbi szótárak és növénytani munkák alapján az Oklevélszótár rosszul határozta meg”.

A szó tulajdonnévi előfordulásai különben kronológiai okokból igen tanulságosak: 1346: „Monticulum *Gyparthew* nominatum” (Oklsz.); 1471: „Ad montem *Gyparthewthew* vocatum” (uo.); 1493: „Ad facies dicte vinee in promontorio *Gyoparos*” (uo.); 1494: „In monte *Gyoparos*” (uo.); 1346/1405: „montem *Gyoparus* nominatum” (MNy. X, 80); 1497: „ad quandam vallem *Gyoparos* appclatam” (uo.).

8. A török és a magyar szó jelentéstani egyezése kifogástalan: a törökben ugyanúgy illatos növényeket jelent, mint a XV–XVIII. századi magyar adatokban. Feltűnő azonban, hogy a szó a törökben — ebben a jelentésben felettébb gyéren adathozható, bár nem az oszmán-török adat az egyetlen.

Egy kazáni tatár adat torzított formában hagyományozódott ránk: „p'r 'садовый иссопъ (паст.): kerti? (növény)’ (BUDAGOV, Sravn. slov. tureckotatarskich neregij I, 6). Ez az adat tovább vándorolt RADLOFF nagyszótárába (I, 613): *apar* 'Name einer Blume'. A virágot, illetőleg növényt közelebbről is meghatározhatjuk: иссопъ ugyanis sajtóhiba иссопъ helyett, azaz BUDAGOV értelmezése magyarul 'kerti izsóp (növény)'. Az *izsóp*-ról (*Hyssopus* L.) fentebb már szóltunk, mint a *gyopár* körébe tartozó illatos növények egyikéről. A szókezdő *a*-t az *elif* fölé írt *medda* látszik biztosítani. Az *apar* < *ipar* a kazáni tatárban meglehetősen szokatlan, még akkor is, ha idegen nyelvjárásból magyarázzuk. Meglehet, hogy másodszer is megtréfált hennünket a sajtóhiba koboldja, és tévedésből került a *medda* az *elif* fölé; ez esetben a szót egyszerűen *ipar*-nak vagy *ipar*-nak olvashatjuk. Az *apar* (*ipar*) BUDAGOV idejében is nyelvjárási alak lehetett, a kazáni tatár mai forrásaiban ugyanis semmilyen változata nem ismeretes.

Másodikként szólnék az oszmán-török *ipar*-ról. Ezt az alakot déli türkmén, vagy ha tetszik, azerbajdzsáni nyelvjárási sajtáságok jellemzik: a szókezdő *y*- [*j*] hiánya, palatalis *i* a velaris *i* helyett. Kár, hogy ez idő szerint sem a mai azerbajdzsáni nyelvjárásokból, sem a türkménből nem mutatható ki, sem ebben a hangalakban, sem ebben a jelentésben. Az oszmán-török szó különben alighanem a sárga-gyopárnak valamelyik változatát képviseli.

Harmadik adatom az afganisztáni özbek nyelv kipcsak típusú kongrat nyelvjárásiából származik. A szót *šepar* alakban jegyeztem fel. Közlöm, *Üseñ* szerint a szónak közismert 'pézma-illat' jelentése mellett 'egy virág (*yák gül*)' jelentése is van; a szónak sajnos nem ismerte tádzsik megfelelőjét, és a virágot közelebbről nem tudta meghatározni. Hozzáfűzte azonban, hogy a helyet, ahol ez a virág nő, *šeparlá*-nak nevezik (mutatis mutandis, ez a szó a magyar *gyopáros*-nak felel meg).

A törökből jövevénytárszóként átkerült a perzsába: *ipār* 'thymium, al. origani species, satureja C. thyme, wild marjoram Shaksp.' (VULLERS, *Lexicon Persico-Latinum* I, 65); *ipār* 'thyme, sweet marjoram' (STEINGASS, *A Comprehensive Persian-English Dictionary* 12); *душица*; *origanum vulgare*' (BUDAGOV i. m. II, 347). A jelentések a már jól ismert körben mozognak: 'kakukfű', 'szurokfű v. fekete-gyopár egy fajtája', 'pereszlény', 'vad majoránna, édes majoránna'. A perzsa alak egy déli türkmén típusú török szó

átvétele. Vö. G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II, 2; hozzáfűzött megjegyzéseim: Acta Or. XXI, 179–80.

9. Ugyanez a szó – más szemantikai tartalommal – a törökségben belül széles körben ismeretes. Eredeti jelentése 'illat', 'erős, kellemes illat', periferikusán, különösen kölesönzésben 'erős, kellemetlen szag'. Másodlagos jelentése hasonlóképpen széles körben van elterjedve: 'mosusz [= pézsmá]-illat', 'a pézsmát tartalmazó zacskó', végül maga az állat, a legtöbbször 'pézsmacickány'. Jelenti ritkábban az 'ámbrá'-t, 'ámbrá-illat'-ot is. Mint ismeretes, bizonyos állatok, így a pézsmá-szarvas (*Moschus moschiferus*), ez a Közép-Ázsiában elterjedt agancstalan kérődző hímje a hasán levő pézsmá-zacskóban váladékot választ ki, amely frissen vörösbarna színű, puha anyag, megszáritva feketésbarna és szemcsés. Más állat is választ ki pézsmát, így a pézsmá-cickány vagy dezmán (*Myrgala moschata*). Az ámbrá bizonyos ceffajta viasszerű illatos anyaga. (Vö. TermTudLex. I, 188–9, V, 222–3.) Közismert, mily fontos szerepet játszottak az illatszerek, köztük különösen a pézsmá Közép-Ázsiában és Elő-Ázsiában már a mohamedán korszakot megelőző időkben. A pézsmá mint illatszert a VII. századtól kezdve rendszeresen eljutott Kinába is (vö. E. H. SCHAFER, *The Golden Peaches of Samarkand* 157–60).

A régi török adatokat gyakran gépiesen a későbbi 'pézsmá' értelmezéssel kapcsolják össze; a belőlük adódó problémák érzékeltetésére – részletes taglalásuk helyett – most csupán két példát idéznék. A szó legrégebb ma ismert adata a 735-ből való Bilgä qayan-féle rovásírásos felirathól származik, mégpedig igen érdekes *yipar* [*yipar*] alakban, jelentése feltehetőleg '(állati vagy növényi) illatszert'. A temetési szertartásra érkező kínai követek ajánlatainak felsorolásában olvassuk (déli oldal, 11. sor): *yoy yipariy kälürp tikä birti*; ezt THOMSEN előbb (MSFOu. V, 130) így fordította: „Ils apportèrent du musc (?) pour les funéraires et le placèrent” (szemben RADLOFF „die Trauergeräte”, illetőleg „die Grabzieraten” értelmezésével; vö. i. m. 185: 111), majd „sie brachten Leichenkerzen (?) und stellten sie auf” (ZDMG. LXXVIII, 158). Legújabbban TALAT TEKIN (*A Grammar of Orkhon Turkic*, 1988.) így magyarázza: „They (also) brought scented candles (?) for the funeral and set them up for us” (279); ugyanezt a *yipar* szót viszont a szójegyzékben (403) 'musk, scent'-nek értelmezi.

Hasonló probléma jelentkezik az ujjur receptekben előforduló *yipar*-ral kapcsolatban. E receptek egy vagy több recept-könyvből származnak, amelyeket nézetem szerint a mongol korban (XIV. sz. kör.) fordítottak indiai, esetleg iráni eredetiből. Íme: *yana kürküm qonaq mini yipar bor birlä iç-zün yaraşur* „Oder sie soll Safran, Hirsenmehl und Moschus mit Wein trinken, dann wird es gut” (G. R. RACHMATI, *Zur Heilkunde der Uiguren* I, 10: 94) | *yana am küñeit yağı yipar birlä az-qı-a yilidip burun/-qa* | *qodsar kidär* „Ein anderes Mittel: wenn man mit Moschus gemischtes Sesamöl etwas erwärmt und in die Nase einführt, so werden (die Kopfschmerzen) verschwinden” (I, 12: 160–1) | *qulyaq tikiläsär · uskada (·) livang (·) qabaq qu-a-si · yipar · tağıyu yumurdaqasi birlä tüz qilip . . .* „Wenn das Ohr saust, so nehme man *uskada*, Caryophyllus aromaticus, Kürbisblüte, Moschus und Hühnerrei zu gleichen Teilen . . .” (II, 12: 92–3) | *qabaq qu-a-si · yipar · küñeit yağı bilän qayındurup qulyaq-qa tamıssar · yuz bolmıš · qulyaq ayriy ärsär ymä añilur* „Wenn man Kürbisblüte und Moschus mit Sesamöl aufkochte und ins

Ohr tröpfelt, so werden die Ohrenscherzen auch wenn sie uralt sind, sich öffnen" (II, 12: 107–8) | [qa]diz (·) *yīpar* ·*kürküm* ·*hang* ·*qav krüč* ·*burunta* [ü]rgä ot bu ärtür „Zimmet, Moschus, Safran, Caryophyllus aromaticus und qar krüč, dies sind die Heilmittel, die in Nase zu blasen (?) sind" (II, 16: 4–5) | *kim-niny tiš ayriy bolsar kākātrün* (?) *küyürz-ün* (·) *külin alz-un* (·) *ypar* ·*gra tuz bilän ayz-ınla tutz-un* „Wenn jemand Zahnschmerzen hat, so soll er *kākātrün* verbrennen und die Asche davon mit Moschus und schwarzem Salz im Munde halten" (II, 16: 25–7). RAHMATI habozás nélkül 'mosusz' -nak fordította a *yīpar*-t. Már most bizonyos: a török szó nem illatszert, hanem valamilyen drogot jelent. Csak párhuzamos szövegek segítségével dönthetjük azonban el, hogy állati vagy növényi eredetű a szóban forgó drog.¹

10. A török szó fontosabb előfordulásai különben ezek:

Ótör. *yīpar* 'Duft' (GABAIN AlttürkGram. 354); ujj. *yīpar* 'Duft, Moschus' (AnatInd. 56), *yūd yīpar* 'Geruch' (TTT. VI, 28: 172). *ädgü yūdly yīparly* 'wohlliechend' (TTT. V A, 72); Ming-kori ujj. *yīpar* 'pézsma (illatszert)' (Weiwu-erh yi-yü 15b, C 9b); Käszy. *yīpar* 'Moschus' (BROCKELMANN 88); QB. *yīpar* 'pézsma (illatszert)' (MALOV, Pamjatniki 391); Hš. *yīpar* 'musc' (ZAJĄCZKOWSKI 91); csag. *yīpar* 'vessie de musc' (PDC. 551). 'Moschus. Moschusbeutel' (KÚNOS 100, 106), *īpar* 'Wohlgeruch, Moschus' (RADL. I, 1566; s. v. *īpar*); IM. *yīpar* 'pézsmaillat' (BATTAL 91); óoszm. *īpar* 'misk gibi güzel kokulu bir nesne; a pézsmához hasonló jóságú valami' (TTT I, 350); oszm. N *īpar* 'misk, amber; pézsma, ámbrá': Urfa (SDD. II; 793); tkm. *yufar* 'parfum' (ALIEV—BOBIEV 61; a többi tkm. szótárakba nincs felvéve) < *yupar < *yīpar; kun CodCum. *īpar* 'Moschus [muscatum cum folliculo]' (GRÖNBECHE 273); kip. Leid. Névt. *yīpar* 'Moschus' (HOUTSMA 104); kip. Bul. Muš. *īpar* 'musc' (ZAJĄCZKOWSKI I, 55; s. v. *īpar*); kip. AH *īpar* 'pézsma' (CAFEROĐLU 40; *īpar*); kip. Tuhfat *īpar* 'ámbrá' (ATALAY 174); kaz. tatár *yofar*, *řofar* 'pézsma-cickány' (TRS. 770); bask. *yofar* 1. 'pézsma', 2. 'pézsma-cickány' (BRS. 228) < *yupar < *yīpar; toboli *yufar* 'pézsma' (GIGANOV 287), *yīpar* 'der Moschus', *yīpar sačgan* 'die Bisamratte' (RADL. III, 499), kkalp. *řupar iyis* 'jóság, illat' (BASKAKOV, RKkS. 55); kirg. *řipar* 'jóság, jó illat; jóságú, illatos', *řipar samın* 'szagos szappan', *řipar mončog* 'szegfűszeg', *řipar kindik* 'asszonyfaló', *řipardu* 'jóságú, illatos' (JUDACHIN, KRS. 283); kazak *řipar* 'der Moschus' (RADL. IV 133), *řupar tiřgan* 'dezmán, pézsma-cickány' (SAURANBAEV, RKzkS. 120), *řūpar* 'musk', *řūpar tiřgan* 'muskrať' (SHNITNIKOV, Kaz.-Eng. Dict. 111); özb. *īpar* = *īpār* 'pézsma' (BOBOVKOV, URS. 181); tar. *īpā* 'der Wohlgeruch' (RADL. I, 1566); tar., turki *yīpar* 'der Moschus' (RADL. III, 529); turki *īpār* 'Moschus' (MENGES, Gloss. II, 54), *īfar*, *īpar*, *īpār* (JABBING 138). Végül megvan a szó a csuvasban: *yāpar* 'pézsma-cickány, dezmán' (SIROTKIN, ČRS. 117); (vö. V. G. EGOROV, Ętim. slov. čuv. jaz. 75). A csuvas szó jövevény valamely

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a *pézsma* megjelölés — nyilvánvaló utalással illatára — növénynevekben is előfordul. Ilyenek: *pézsma*, az *imola* neve Csongrádban, Békésben: másként *csükküllönök* is hívják (*Centaurea*); *pézsmafű*, másként *mosusz búzavirág* (*Centaurea moschata*); *pézsma hagyma* (*Allium moschatum*); *pézsma mulyva* (*Malva moschata*); *pézsma növény* (*Minulus moschatus*); *pézsma rózsá* (*Rosa moschata*); *pézsmať* vagy *cickafark* (*Achillea millefolium*); *pézsma tök* vagy *mosusz tök* (*Cucurbita moschata*) (vö. CSAPODY PRISZTER i. m. 152, 83).

szomszédos török nyelvből, alkalmasint a kazáni tatárból. A csuvas szó viszont átkerült a cseremiszbé: *jəbar* 'pézsmá-cickány', *jəbar*, *jəvar* 'Moschus-ratte' (RÄSÄNEN, TL.T. 131–2; régi szótárak alapján a következő érdekes alakokra hivatkozik: kaz. tat. *ʃ(i)yar*, *ʃagar*, kirg. *ʒugar*).

Megvan a szó a mongolban is: kínai átírásban, XIV. száz.: *ʃiqar* 'musc. chevrotain musc' (LEWICKI 30; mongol írásban *ʃiyar*); Muquddimat al-adab (XV. száz.) *ʃār* 'mosusz, erős illat' (POPPE 204); irod. mong. *ʃiyar*, *ʃayar* 'le musc' (KOWALEWSKY III, 2249); *ʃayartu modun* 'arbre couvert de mousse' (2250); *ʃayar*, *ʃiyar* 'musk, moschus', *ʃayartu* 'having a strong smell, odoriferous', *ʃayartu modu* 'camphor wood' (LESSING 1023); irod. ojr. *zār* 'pézsmá' (POZDNEEV 261); kalm. *zār* 'Moschus; herber, ekelhafter Geruch' (RAMSTEDT 469); ord. *pžār* 'musc (substance odorante)' (MOSTAERT I, 187); halha *zaar* 'pézsmá' (LUVSANDÉNDÉV 185); burját *zaar* 'átható, kellemetlen szag', *təchyn zaar* 'kecskebak-szag' (ČEREMISOV 256). A mongol *ʃiyar* < *ʃiβar < *yipar igen régi jövevényt is lehet a törökből: közös altaji szókészletből való származtatása nem valószínű. A mongolból való a jakut *ʃār*, *čār* 'starker, ekelhafter Geruch (od. Geschmack)' (vö. ST. KALUŽYŃSKI, Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache 32).

A XVI. század előtt került a mongolból a mandzsuba *ʃürin* (< mong. *ʃār*) 1. 'Moschus, dasselbe wie *mikacan*, d. i. Moschusparfüm'; 2. 'der Moschusbeutel des Moschustieres' (HAUER 524).

II. A *yipar* túlságosan „testes” ahhoz, hogy a török szókészlet elemezhetően, úgynevezett alapszavaihoz sorolhassuk. Valóban GABAIN (Altürk. Gram. 70 § 107) és BROCKELMANN (OstürkGram. 96 é 34) összekapcsolja a *yipar*-t a *yid*-del, illetőleg a két szót ugyanabból a töből származtatja.

A *yid* szócsalád fontosabb adatai közül megemlítendők a következők: ótör. *yid*, *yit* (ez utóbbi helyesírás!) 'Geruch, Duft, Moschus', *yidi*- 'stinken', *yidiy* 'stinkend', *yidit*- 'stinken werden lassen', *yidlu*- 'riechen' (GABAIN, AltürkGram. 354); ujg. *yid yipar*, l. fentebb; Käs. *yid* 'Geruch', *yidi*- 'stinken', *yidiy* 'stinkend' (*yidiy ot* 'Peganon, Harmala'), *yidiyliq* 'Gestank', *yidiš*- 'faulen', *yidla*- 'beriechen', *yidlan*- 'stinken', *yidlaš*- 'einander beriechen' (BROCKELMANN 87); QB. *yid* 'Geruch' (RADL. III, 493); Raby. *yidliq* 'der Zustand der Verderbnis, die Fäulnis' (RADL. III, 497. s. v. *yizliq*); alt., leb., tal. *yit* [*<yid*] 'ua.:' (alt.) 'der Hauch, Geist, die Seele' (uo.); tel. *yitēi* 'der Jagdhund. Spürhund' (RADL. III, 495); alt., tel., leb. *yidi*- 1. 'riechen, einen Geruch gaben'; 2. 'zu riechen anfangen. einen üblen Geruch haben, faulen, in Fäulnis übergehen' (uo.); sór, szag. *čit* 'der Geruch' (RADL. III, 2089); sór *čidi*- 'riechen (intr.), zu riechen anfangen' (uo.), sór *čidiq* 'faul' (uo.); bar., tob. *yis* 'Geruch', kojb., kacs. *tyis* 'ua.' (uo.); bar. *yizū* 'faul, verfault' (RADL. III, 497); ozm. *yii*- 'verderben, faul werden' (RADL. III, 465); jak. *sit* 'Geruch' (BÖHTLINGK 162), 'szag, illat, bűz' (PEKARSKIJ II, 2500), *sitii*- 'verfaulen, faulen; bűzlik, rothad' (uo.).

Képzés szempontjából GABAIN és BROCKELMANN joggal hivatkozott az olyan párhuzamokra, mint *qa-d*, *qa-δ* 'hóvihar' ~ *qa-r* 'hó'; *to-d* 'kövér' ~ *to-lu* 'teli'; *ki-d* ~ 'vég' ~ *ki-n* 'után'; *yo-d-un* 'megsemmisítés' ~ *yo-d-uy* 'pusztulás' ~ *yo-q* 'semmi, nem'. E képződményeket az jellemzi, hogy a fő mag. önálló szóban nem maradt fenn; nem kevésbé jellemzi az is, hogy a fossilis tövekhez legtöbbször fossilis képzők járulnak. A *yid* képződmény-

ben a *-d* fossilis képző néhány más hasonló képződményben is jelentkezik. Az *-p-ar* összetett képző azonban felettébb ritkának látszik; ez idő szerint legalábbis nem szerepel az ismert, kimutatott képzők között.

12. Végző soron tehát megállapítható, hogy a *yīpar* a török szókészlet jól magyarázható eleme, melynek eredeti jelentése 'szag, illat; jószagú', későbbi jelentése 'illatos növény' és 'illatos állati termék', illetőleg ilyen kiválasztó 'állat' maga. Megállapítható az is, hogy az 'egyfajta illatos virág; gyopár' a török nyelveknek csak egy, meglehetősen kis csoportjában fejlődött ki; e csoport egyik tagjától — közvetlenül vagy közvetve — került a mi nyelvünkbe.

Régi török jövevényszavaink állományát tekintve korántsem elszigetelt jelenség ez. Bár még ma is kísért az a felfogás, hogy megnyugtatóan csak azt a magyar szót tekinthetjük török eredetűnek, amely a törökség egész területéről kimutatható, mégpedig a magyaréval azonos fonetikai és szemantikai jegyek kíséretében, egyre kevésbé vitatható, hogy török jövevényszavainak egy része egy sor olyan kritériumot tartalmaz, amely a török nyelveknek csak egy bizonyos csoportját jellemzi. Most természetesen nem a fonetikai kritériumokra gondolok — ezek felismerése régi keletű —, hanem a szóföldrajziakra. Gondolok elsősorban az olyan szókészleti elemekre, mint a *som*, a *kőrís*, a *sőreg*, a *süllő*, amelyek csak azük földrajzi területről mutathatók ki. Mások földrajzi elterjedése jelentésük alapján szűkül bizonyos területre; ilyenek a *tok* vagy a *gyopár*. Ez utóbbi csoportba tartoznak olyanok is, mint a *kőkörcsin*, amelynek növénynévi jelentését — szemben az általános 'galamb' értelmezéssel — eddig semmilyen török nyelvből nem sikerült kimutatni.

Szóföldrajzi szempontok fontosságát hangsúlyozni, jövevényszavaink történeti, művelődéstörténeti értelmezése szempontjából, már régóta felesleges. Am, úgy látszik, még mindig nem felesleges arra rámutatni, hogy ezeket a szempontokat török jövevényszavaink felderítése során is érdemes érvényesíteni.

Börtü és világosan török eredetű szavaink

I.

1. Turkológiánk régi, nemes hagyományai közé tartozik, hogy művelői erejük és idejük egy részét népünk és nyelvünk török kapcsolatai tisztázásának szentelik. Nyelvi vonatkozásban — BUDENZ időtálló megállapítása óta — ez elsősorban szókészletünk török elemeinek a kutatását jelenti.

Örvendetes dolog látnunk, hogy ezt a jó hagyományt fiatal turkológus nemzedékünk folytatni kívánja, az eddig megjelent ilyen tárgyú munkák — elsősorban VÁSÁRY ISTVÁN és MÁNDOKY ISTVÁN közleményeire gondolok — a legnagyobb reménységgel töltenek el bennünket. Legutóbb különös nyomatékkal utaltam MÁNDOKY ISTVÁNNAK arra az eredményes és szép munkájára, amelynek során számos régi (török) kun szónak sikerült nyomára jutnia a kunsági magyar nyelvjárásokban (MNY. LXXII, 131).

E folyóirat ugyanezen kötetében (MNY. LXXII, 300–7) *Bertó* címen megjelent egy felettébb tanulságos cikk, melynek szerzője — a kun őseinek nevét felelevenítő — MÁNDOKY KONGUR ISTVÁN.

A cikket jó török anyagismerete miatt felettébb tanulságosnak mondtam, sajnos azonban e cikkben néhány olyan módszertani elvnek az alkalmazásával találkozunk, amivel nem értek egyet, s amelynek meghonosodása aligha mozdítaná elő szókészletünk török elemeinek a kutatását. Lányomnak mondom, mindem is értsen belőle. . .

2. Számos alkalommal hangsúlyoztam, szóban és írásban egyaránt, hogy török vagy annak tartott szókészleti elemeinket — kutató munkánk során — három csoportba kell osztanunk: 1. világosan török eredetű szavak (egyszerűen: török eredetű szavak); 2. feltehetően török eredetű szavak; ezek kifogástalan török etimológiája hangtani, jelentéstani vagy más akadályokba ütközik (törökgyanus szavak); 3. korábban — helytelenül — török eredetűnek tartott szavak; ezeket is számon kell tartanunk, külön megjelölve azokat, amelyeknek azóta kifogástalan (finnugor, szláv stb.) etimológiájuk van. A vizálgálandó szókészleti anyagnak ez a hármas tagolása nem a török szókészlet specialitása, nyilvánvalóan érvényes más jövevényszavainkra is. KNIEZSA ISTVÁN „A magyar nyelv szláv jövevényszavai” című kitűnő munkájában megvizsgált anyagát szintén három kategóriába sorolta: I. szláv eredetű szavak; II. kétes eredetű szavak; III. nem szláv eredetű szavak.

A három közül egyik sem merev kategória, mind a három mozgásban van. A legkritikusabb kétségtelenül a második csoportba tartozó szavak sorsa. A fő feladat mindenkor az ide tartozó szavaknak a számát csökkenteni. Persze

nem akárhogy. Nehézségek elhallgatása, azoknak kibúvókkal való eltávolítása a végleges megoldást nemhogy elősegítené, ellenkezőleg, csak hátráltatja.

A nehézségek egyszerű konstatálása kényelmes eljárás, de nem oldja meg a kérdést, hiszen a vizsgált szó, mellyel szemben csődöt mondott a tudományunk, továbbra is az — ismeretlen eredetű szavak mesgyéjére került, esetleg nem is egy etimológiai lehetőséggel terhelt. A tapasztalat azt mutatja, hogy a török eredet gyanújába került szavaknak csak kis része, igen kis része került a kétségtelenül török eredetűek közé, nem sokkal nagyobb azoknak a száma sem, amelyek ezek közül a szláv, német stb. elemek közé kerültek. Mondanom sem kell, hogy az „eredete ismeretlen” meghatározás nem a törökgyanús szókészleti elemeink privilégiuma.

3. Török jövevényszavaink legutóbbi seregszemléjét a TESz. nyújtja. Meg kell mondanom — jól esik tudnom, hogy ez nem egyedül az én véleményem —, hogy ez az etimológiai szótár nyelvtudományunk nagyszerű teljesítménye. Különös érdeme, hogy aránylag rövid idő alatt elkészült, mire e sorok napvilágot látnak, megjelent harmadik, befejező kötete is.

A szótár jóhiszemű használói eddig is tudták, hogy középszótárral van dolguk, mellyől nem várható sem az adatok teljessége, sem eddig meg nem oldott etimológiai problémák tömeges megoldása, hiszen mindezen óhajoknak útjában állott a műfaji korlátok kívül a terjedelem kötöttsége is.

A TESz.-nek ebből a kötöttségből fakadó fogyatékoságaiért — a rám eső részért — eddig is vállaltam a felelősséget, s ezután is készezzel vállalom. Kezdetől fogva a befejezésig ugyanis rám volt bízva szókészletünk régi török elemeinek a lektorálása. Azt hiszem, a szótár minden ilyen szócikke megfordult íróasztalomon (az oszmán-török elemek közül csak egy-kettő, mutatóba). Minden címszó teljes anyaga elem került, a kézirat valamennyi lapján ott olvashattam már a főszerkesztő gondos, aprólékos kritikai megjegyzéseit. Megjegyzem, először meglepett az a csontig ható, kritikai szigorúság, amely sokszor még a GOMBOCZ által jóváhagyott etimológiákon is talált kivetnivalót; ezt a szigorúságot szóvá is tettem említett cikkemben (MNY. LXXII, 11). De kifogást nem emeltem ellene, nem emelek most sem, hiszen a török szókészletkutatásnak ennél nagyobb szolgálatot tenni nem lehetett. Különben is, a TESz.-nek nem az volt a feladata, hogy mindenáron csökkentse, ha kell, művi úton, az „eredete ismeretlen”, „talán török eredetű” meghatározásokat, hanem az, hogy megbízható tájékoztatást nyújtson egy adott szóra vonatkozó etimológiai kutatások mai állásáról.

A főszerkesztő kritikai megjegyzéseit nem hagytam soha szó nélkül. Vagy meg tudtam védeni megfelelő érvekkel, adatokkal a török etimológiát, a főszerkesztő ilyenkor lojálisan mindig elfogadta véleményemet. Vagy nem tudtam megvédeni a „világosan török eredet” feltevését, akár azért, mert ismereteink mai állása szerint ez lehetetlen volt, akár azért, mert az etimológia korábbi török magyarázata valóban helytelen, a kifogástalan, új magyarázat — részletes bizonyító anyagával — külön cikket igényelt. Ilyenkor is meghagytam a régi magyarázatot, a joggal hozzáfűzött fenntartással együtt, abban a reményben, hogy megírásukra alkalomadtán majd sort keríték magam, vagy sort kerít valaki más, hiszen új, fel nem derített ismeretek feltárása nincs személyhez kötve.

4. A TESz. helyesen járt el, amikor az eddigi kutatások eredményét összegezve a *börtü*-ről ezt írja: „Bizonytalan eredetű. Talán ótörök jövevényszó.

[Mellőzöm a mutatóba közölt török adatokat.] A magyarba egy ótörök *börtü kerülhetett át. Az egyeztetést azonban jelentéstani nehézségek teszik kételegessé; a magyarra jellemző ötvös szaknyelvi használat sem mutatható ki a törökből, a tágabb körű török 'mag, szem' jelentés pedig nincs meg a magyarban. — Az ötvöemesterség ezava." (I, 280.)

A TESz. tehát egy „talán” megszorítással lehetségesnek tartja a *börtü* török eredetét. Ez a „talán” magától eltűnik, ha valaki igazolja: 1. „a magyar *börtü*-nek nem pusztán ötvösműves, hanem szélesebb körű alkalmazásban volt 'Körnchen, Kügelchen' értelme" (ez MUNKÁCSI BERNÁT eredeti f e l t e v é s e); 2. a török *bürtük* 'szem, szemcse' valamikor, valamelyik török nyelvben vagy nyelvjárásban — önállóan, k i s é r ő a n y a g n é v n é l k ü l l — ötvösműszóként is használatos volt vagy ma is az.

5. Mándoky, mielőtt megvédené a *börtü* szó török etimológiáját, szükségesnek ítéli véleményt mondani elődeiről, így GOMBocz ZOLTÁNról és természetesen a TESz. török címszavainak a szerzőiről. Ezt írja: „A török nyelvek szókincsét ismertető-feldolgozó irodalom azonban az utóbbi évtizedekben jelentősen — bár még mindig nem kielégítő mértékben — meggyarapodott. Az új anyag gyakran igen szerencsésen egészíti ki a régit, és így török jövevényszavaink kutatásához sok értékes adalékot szolgáltat. Sajnos, legújabb történeti-etimológiai összefoglalásunk török jövevényszavakkal foglalkozó szerzői igen sokszor nem, vagy csak alig-alig élnek az új lehetőségekkel, pedig a közelmúltban megjelent szótárakat és szójegyzékeket is felhasználva, jóval kevesebb lett volna a TESz.-ben az »ismeretlen«, a »bizonytalan«, de még a »valószínűleg török eredetű«-nek ítélt szavaink száma is.”

Kommentár helyett hadd jegyezzem meg, hogy a TESz. szinte minden török etimológiáját, így a *bertő*-t is, egyik kitűnő turkológusunk írta, akinek széleskörű ismeretei vannak a török szókészletnek közelmúltban és korábban megjelent valamennyi forrásáról, azoknak török jövevényszavaink kutatásában való hasznáról.

No de lássuk a GOMBoczról „túlbecsült” jelentéstani nehézségeket, amelyeket a TESz. is magáévá tett.

6. Jelent-e a magyar *börtü* 'szem'-et?

Mándoky szerint (301) „az elsődlegesen 'ezüst- vagy aranyaprólké, ezüst- vagy aranygolyócska' jelentésű *bertő* szavunk jelentéstaniilag is remekül magyarázható egy 'mag, szem' alapjelentésűnek gondolt régi török *bürtük, ill. *bürtüj* szóból”. Ilyen szemantikai fejlődés valóban lehetséges, az adott esetben ez azonban h i p o t é z i s, amely nem pótolhatja a hiányzó tényeket. Hipotézisekkel mincnyájan élünk, élnünk kell, de soha nem emelhetjük a tények rangjára.

Valamivel odébb (302), végső trompfként, ezt írja: „A TESz. szerint a *börtő*, *bertő* török megfelelőinek c s a k 'mag, szem' a jelentése, s ez »jelentéstani nehézségeket« okoz, ami az egyeztetést is »kétségesessé teszi«. Az imént már utaltunk rá, hogy ez teljes képtelenség, annál is inkább, mivel a magyar szó is jelent 'mag'-ot, 'szem'-et; vö.: »*bertők*: körner« (MTsz. I, 122)”.

Érdeemes azonban tovább olvasni a szöveget a megadott helyen, az idézett címszó után. Ez így hangzik: „(kisebb-nagyobb golyóbis formájú darabokba összefutott ezüst-aprólké; ezüstműves mestersz. Hely nélkül. Nyr. XV, 48).”.

Valljuk meg, elég gyenge ez a bizonyíték. . .

7. Mándoky ezek után be akarja bizonyítani azt is, hogy a törökből is kimutatható — a *bürtük* ötvös szaknyelvi használata.

Mellőzve most szigorú bevezető kioktatását, lássuk a magyarázata igazolására felhozott példákat. (Vö. i. m. 304; a rövidség kedvéért mellőzöm a török szavak eredeti orosz értelmezését és az adatok lelhelyének jelzését, kivéve azt az esetet, ha ott nem szerepelő adatokról van szó.) Íme a példák: kazáni tatár *altın börtege* 'arany szemcse, arany aprólék'; baskír *altın börteğö* 'ua.', *inyi börteğö* 'gyöngyszem'; kumük *infi bürtük* 'ua.'; nogaj *infi bürtigi* 'ua.'; kirgiz *bürtük altın* 'aranyszemcse, szemcsés arany', *infi, bermettin bir bürtüğü* 'gyöngyszem'; csuvas *aħaħ pərči, enčē pərči* 'ua.', *šarša pərči* 'gyöngyszem'.

Megjegyzendő, sem az arany, sem a gyöngy nem kizárólagosan börtü-művesi anyag; figyelmet érdemel az is, hogy az idézett példák között nem találunk olyan összetételeket, amelyek ezüstöt vagy egyéb fémeket, drágaköveket vagy féldrágaköveket tartalmaznának.

8. Végeredményben ez érthető is. A török *bürtük* nem ötvös műszó, jelentése egyszerűen 'szem, szemcse, mag', s ezért válogatás nélkül előfordul minden olyan összetételben, ahol 'részecské'-ről, 'szemcse'-ről lehet szó. Így jöttek létre az ilyen kifejezések: kazáni tatár *aşlıq börtege* 'gabonaszem', *toz börtege* 'sószemcse', *qom börtege* 'homokszem', *altın börtege* 'arany szemcse'; baskír *börtök aşlıq* 'szemes gabona', *inyi börteğö* 'gyöngyszem'; kumük *buday bürtük* 'búzaszem', *qayır bürtük* 'homokszem', *noxtul bürtük* 'borsószem', *infi bürtük* 'gyöngyszem', nogaj *biyday bürtigi* 'búzaszem', *burtaq bürtigi* 'borsószem', *infi bürtigi* 'gyöngyszem'; karacsáj-balkár *arpa bürtük* 'árpaszem', *qum bürtük* 'homokszem', *infi bürtük* 'gyöngyszem' (KBS. 1965. 195, 417, 163); kirgiz *bir bürtük būday* 'egy szem búza', *qar bürtüğü* 'hópihe' (RKS. 1944. 805), *bermettin bir bürtük* 'gyöngyszem' (tkp. 'gyöngynek egy szeme').

A törökben nem a *bürtük* az egyetlen szó, amely ilyen funkcióban használatos. Néhány példa: kirgiz *būdaydın danı* 'búzaszem', *bermettin danı* 'gyöngyszem' (RKS. 1957. 237); türkmén *bugday dānesi* 'búzaszem', *dür dānesi* 'gyöngyszem' (RTS. 1956. 211); azerbajdzsán *būyü dāndəsi* 'rizs-szem', *qar dāndəsi* 'hópihe', *mirvarid dāndəsi* 'gyöngyszem' (ARS. 1941. 103, 211); özbec *bugdōy dōni* 'búzaszem' (RUS. 1954. 246), *qum dōnasi* 'homokszem' (i. m. 552), *noxtul dōnasi* 'borsószem' (i. m. 140), *durdōna, marvarid dōnasi* 'gyöngyszem' (i. m. 245). Arra is van példa, hogy egyugyanazon nyelvben a 'szemcse, mag' jelentésben több szó is használatos. Ilyen pl. a karakalpak: *bir tüyir qar* 'hópihe' (RKkS. 1967. 948), *bir tüyir hinfi* 'gyöngyszem' (i. m. 221), *qar bürtigi* 'hópihe' (i. m. 948), *qum bürtigi* 'homokszem', *bir dana monşaq* 'üveggyöngy-szem' (i. m. 69), *hinfinin bir danasi* 'gyöngyszem' (RKkS. 1947. 196).

Még valamit. A mutatóba közölt példák zöme orosz—török szótárakból származik. Ezeknek a szótáraknak az a célja, hogy az orosz szókészletet, leggyakoribb kifejezéseit az illető török nyelven tolmácsolja, olyan pontosan, ahogy csak lehet. Az esetek többségében ez nem ütközik nehézségbe, a két szembeállított szó között teljes (vagy majdnem teljes) a szemantikai azonosság. Egy sor esetben azonban az orosz szót körülírva kell magyarázni (ennek egyik biztos jele, ha a török kifejezésbe a *bir* 'egy' szó is belekerül, mint azt fentebb idézett példáinkban nemegyszer láttuk). Nem ritka az az eset, amikor az orosz szót valamely török nyelvben tükörfordítással adják vissza; van arra is példa, hogy az orosz szót egyszerűen átírják, átveszik.

Az idézett adatok közt akad nem is egy olyan, amikor valamely fogalmat az orosz nyelv egyetlen szóval fejez ki, de a törökben hiányzik az egyszavas megfelelő, helyette kénytelen körülíráshoz folyamodni és az orosz szót török kifejezéssel helyettesíteni. Ilyenek: *жемчужина* 'gyöngyszem' (olykor *жем-чужное зерно*), *зерно* 'mag; szem, szemcse; gabona', *песчинка* 'homokszem', *снежинка* 'hópihe', *горошинка* 'borsószem', *бусина* 'üvegyöngy(szem)'.

Magától értetődik, hogy ezekből a különben turkológusok számára is igen értékes szótárakból kibányászott török nyelvi anyag művelődésetörténeti értékesítése különös gondosságot igényel.

Turkológiai ismeretek nélkül is világos, hogy aki a fenti kifejezésekből elvont *bürtük*, *tuyir*, *dan*, *dane* stb. szavakat ötvös műszavaknak próbálja magyarítani, úgy jár el, mint aki a *gyöngyszem*, *arany szemcse*, *ezüstgömböcs* szavak 'szem', 'szemcse', 'gömböcs' elemeit ötvös műszavaknak próbálná magyarítani a magyarban.

9. A korábbi felfogás szerint a *bürtü* török etimológiájának az útjában két, alternatív jelentéstani nehézség állott. Mándoky buzgalmában mind a kettőt el akarta takarítani az útból, holott untig elegendő lett volna, ha közülük az egyikkel — kifogástalan tények birtokában — leszámol.

Fiatalosan lelkes és heves cikke azonban jelen formájában is hasznos. Szándéka ellenére világosan bebizonyította, hogy azok a jelentéstani nehézségek, amelyekről elsőként GOMBOCZ ZOLTÁN, majd az ő nyomdokain a TESz. szólt, lényegesen mélyebbek, mint azt eddig gondoltuk. Mándoky cikkének van azonban fontos pozitív eredménye is: a török *bürtük* szónak ez idő szerint ez a legteljesebb összeállítása, jó a török szó javaolt etimológiája is.

Végező soron azt is meg kell mondanom, hogy sikertelen bizonyítási kísérlete ellenére sem vetném el *bürtü* szavunk török eredetének a l e h e t ő s é g é t.

Félreértés tehát ne essék, meg vagyok róla győződve, hogy Mándoky Kongur István eredményesen fogja folytatni elődeinek török szófejtői tevékenységét, talán kissé szerényebb hangvétellel, igényesebb, lényegretörő kritikával, és valóra fogja váltani azokat a reményeket, melyeket további sikeres munkájához fűzünk.

A TESz. etimológiáiban akad igazítanivaló, a kiigazításokhoz sokak közös erőfeszítésére van szükség. Nem kételkedem benne, hogy a TESz. ny o l c a d i k kiadása a mainál jóval tökéletesebb lesz; az olyan jó szótárak ugyanis, mint ez, sok kiadást érnek meg.

II.

1. A *bürtü*-problémát — úgy látszik — ez idő szerint a török helyett magyar oldalról ajánlatos megközelíteni. Mindenekelőtt érdemes a nyelvi előfordulásokat újra szemügyre venni.

Szavunk legrégebb előfordulása a XVI. századból való. Kései ez a dátum, ha a szóhoz a honfoglalás előtti időkből közeledünk, de szerencsés ez az időpont abból a szempontból, hogy a szóról most már nemcsak nyelvemléki, de tárgyi feljegyzések is fennmaradhattak.

HADROVICS LÁSZLÓ „Jövevényező-vizsgálatok” (NytudÉrt. 50. sz. Bp., 1965.) és „Szavak és szólások” (NytudÉrt. 88. sz. Bp., 1975.) című műveiben igen eredményesen alkalmazta a szófejtésnek azt a módszerét, amely nem

hagyatkozik kizárólag a szótárak vallomására. Helyesen állapította meg: „A szótári adatok mellett saját kutatással szerzett nagy tömegű forrásanyagot is mozgósítani kell, és ajánlatos a szótárak adatait a lelőhelyeken, az eredeti szövegek környezetben visszakeresni” (NytudÉrt. 50. sz. 5). Egy XVI. századból feljegyzett szó kutatójának is érdemes megszívlelni, amit HADROVICS az OklSz.-ról és a NySz.-ról mond: „mindkét szótárból kiszorult az a rengeteg magánlevél, végrendelet, egyséég, vagyoneleltár, ke Lengyelajstrom, gazdasági utasítás, céhszabályzat, hivatalos árszabás stb., stb., amelyek tömegesen ontják a mindennapi élet szavait” (i. m. 6).

Persze ebben a módfelett gazdag anyagban egyetlen szó után kutatni annyit jelentene, mintha valaki egy tűt akarna megkeresni egy szalmakazalban. Ha azonban érdeklődésünket kiterjesztjük a *börtü*-t is magában foglaló ötvösműszavak egészére, fáradtságunk nem lesz hiábavaló.

2. Az ötvöscéhek hazánkban a XIV. és XV. században kezdtek megalkulni, ez időtől fogva temérdek cég-irat készült, ezek nagy része ránk maradt, többségükben kéziratos formában.

Tájékozódásul egyetlen egyet olvastam gondosan végig, azt, amelyet BALLAGI ALADÁR tett közzé terjedelmes bevezető tanulmány és hozzáfűzött szójegyzék kíséretében (ArchÉrt. Újf. III. Bp., 1884. 201–392). A mű, Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyve, 1660 táján készült, és igen sok érdekes szót tartalmaz. Bebizonyosodott ezúttal is, hogy régóta ismert könyv is számos új tanulsággal tud szolgálni.

Kecskeméti W. Péter Nagyváradon született 1600 táján, és Kassán halt meg az 1670-es évek végén. Szülővárosában kezdte meg az ötvösművéség tanulását, felszabadulása után Kolozsváron, Gyulafehérváron, Nagyszombenben, majd Brassóban „bújdosott” (így hívták akkor a mesterlegények tanulás céljából végzett vándorlásait). 1650 körül lett a nagyváradi cég tagja. A török elől Kassára menekült, ott polgárjogot nyert és az ottani cég tagjai közé került.

3. De lássuk a nyelvi adatokat.

OklSz. (94) *börtüs*, *bertüs* alakokat ismer: 1572: „Vgan ezen nyakba uetonek az gomyaban kyt *bortü*snek hynak” (OL. Nád. 47), „Vgan ezen *bortüs* farmetrynghben” (uo.); 1635: „Hutári mütöl, a kit mi *bertus* műnek [ötvöscéh jegyzékében] hívunk öntés girájától 2 f. 50 d. Azonképen öntés *bertus* asszonyinak való övektől girájától 4 f.” (GazdtörtSzemle VIII. 474).

Az OklSz. mindkét 1572-ből datált adata lószerszámra vonatkozik: a *nyakbavető*-nek ugyan több jelentése is van, de a *farmatring* szomszédságában nem lehet kétségünk e tekintetben. Vö.: 1527: „Vnum wlgo *Nyakbanvethu* equestre argentum” (OL. L. III. 16. 17.); 1552: „Hath *nyakba vethu* zekeres lonak walo” (OL. Nád. 48), „Senney vram kochys lowaynak chenalthak ket *nyakbavethöt*” (uo. 48); 1556: „Eg harangos [= csengetyús; vö. MNy. LXIV, 75–8] *nyakba wethó*” (uo. 48) (OklSz. 688).

Az OklSz. 1635-ből való adatai a „Kassai céhek árszabása (limitatioja)” című iratból származnak. Az árszabásból kiderül, hogy a *bertüs* női öv öntése drágább, mint az egyszerű (?) *bertüs* műé. Ha ugyan a *hutári mű* valóban azt jelenti, mint a *bertüs mű*, mint az árszabás mondja. Sajnos a *hutári mű* megnevezést csak az OklSz. jelzi ugyanezen adat alapján (400). Nyilván idegen szóval van dolgunk, pontos meghatározása talán továbbsegítené ennek a sajátos ötvös eljárás külföldi elterjedésének, kapcsolatainak a felderítésében. E tekintetben további tájékoztatást a kassai ötvös cég egyéb irataitól várhatunk.

A NySz. minden adata Kecskeméti Ötvöskönyvének BALLAGI-féle kiadásából való. (Az EtSz. I, 528 tévesen hivatkozik a szintén BALLAGI-tól kiadott „Ötves mesterregről való vetélkedés”-re, amely a PhilKözl. VIII, 1884, 45—56. lapjain jelent meg. Ez 1716-ból való, és szerzője ismeretlen; verses mű.) A NySz. (313) adatai ezek:

Börtü, börtü: „Az birsalmamagot ha megasztatod tiszta vízben, igen jó az zománczot vele felraknyi, de kiválképpen *börtús* műhöz *börtút* velle raknyi” (Kecsk: ÖtvM. 299); „Kolosvári Nagy Sámuel az szép lágyan törött zománczot birsalma magos vízzel rakta fel, *börtünek*, akár türkest, akar fejért, akar feketét és egyebet is jó velle fölraknyi” (320).

Börtús: „*Börtús* műhöz való poris” (Kecsk. ÖtvM. 313. 299); „Végeztük, hogy az *bertós* gomb(ot) egy arányúvan csinállyuk” (340).

A NySz.-ban közölt adatok hitelessége sajnos nem kifogástalan. Vannak benne ugyanis olyanok, amelyek BALLAGI saját jegyzeteiből származnak, vagy az ott idézett egyéb forrásokból. Így pl. a *börtús* címszó második példája (*Végeztük* stb.) nem Kecskeméti művéből való, hanem egy rimaszombati céh-jegyzőkönyvből, és dátuma 1665.

BALLAGI különben a NySz. ellen indított kritikai hadjáratában külön kis fejezetet szentelt Kecskeméti W. Péter Ötvöskönyvének (BALLAGI ALADÁR, Régi magyar nyelvünk és a Nvelvtörténeti Szótár I, 2, Bp., 1911. 467—76). Itt foglalkozik a *börtü*-vel is (469—70). Az itt olvasható szemrehányások zuhatagából csak azt emelném ki, hogy BALLAGI számon kéri SZARVAS GÁBORTÓL, miért olvas *börtü*-t, amikor az ő íróasztalfiókjába zárt Kecskeméti-kéziratba nem volt módja tekinteni. Erre valóban nehéz megnyugtató választ kapni. Azonban nem sokkal biztatóbb az sem, amit saját *börtü* írásmódjáról mond: „kiadáseomban. . . a történészeknél elfogadott mód szerint, a XVII. századnak nem az írásmódja, hanem csak kiejtése van feltüntetve” (469). Ezek után világos, hogy indokolt volna Kecskeméti szójegyzékének új, betűhív kiadására gondolni.

Itt említjük meg egy, a Kecskeméti Ötvöskönyvével tartalmilag rokon kódexnek az adatát. A kódex Kolozsvári Czementes János (Johannes Commertarius) cementes (aranyfinomító) műve, amelynek 1b lapján idegen, XVI. századi írással ez olvasható: „Az *bortos* es rakas mwhoz, kinek viragat szikból csinialiak, ahoz való porist így csinály: vegy egettet borkövet, ky fekete, 2 parst es koz soot 1 parst es egy keucs tizta poris es tord ozue es porisali zarazon. . .” (HERZFELDER ARMAND DEZSŐ, Kolozsvári Czementes János könyve: MKsz. Újf. IV, 1896. 280, 1. jegyz.; ZOLNAI GYULA, Jegyzetek Czementes János könyvéhez: i. m. 374.) A kódex *bortos* adatára már utal az EtSz. is.

Végül szólunk kell a MTSz. adatáról (mely körül — mint láttuk — némely félreértések estek) s annak forrásáról. A megadott helyen (Nyr. XV, 48) FRECSKAY JÁNOS „Mesterszók” című cikke bevezetőjéből megtudjuk, hogy 1857-ben BUGÁT PÁL felhívást intézett a Magyar Néplap 20. számában a mesteremberekhez, hogy közöljék lapjában mesterműszavaikat. FRECSKAY tulajdonképpen ezt az anyagot közli újra. Közülük az utolsó csoport néhány ötvösműszót tartalmaz beküldője nevének említése nélkül.

Nos a közlés forrása megtalálható BALLAGI ALADÁR említett szójegyzékében, ilyképpen: „Szentpéteryél: »Körner» (magyarul) = *Bertók*; kissébb s nagyobb golyóbis formájú darabokba össze futott ezüstapprólék (sic)”. Szentpéteri (Szentpéterynek is írják) jelentős ötvös mester, 1811-ben került a pesti ötvös céh tagjai közé, és 1862-ben halt meg. BALLAGI ALADÁR (Régi

magyar nyelvünk 471) gyakran idézi, és hivatkozik az Akadémia kéziratárában őrzött (kiadatlan) ötvösműjegyzékére. Vö. még MIHALIK SÁNDOR, Szentpéteri József ötvösmester élete, önéletleírása, művei. Bp., 1954.

Szavunk a régiségben *börtü*, *hürtü*, *börtő*, *bertü*, *bertő* (a magánhangzók hosszúságának jelölése többé-kevésbé önkényes értelmezés eredménye); a szónak *-s* képzős alakjai is vannak, mint láttuk.

Magam részéről nem látok okot arra, hogy az EtSz. *börtü* címezavát mással cseréljük fel, annak ellenére, hogy mellette régen is élhettek a szónak egyéb változatai is.

4. Mi a régi magyar adatok helyes értelmezése?

Az OklSz. *börtüs*, *bertüs* adatait ingadozás nélkül, kifogástalanul 'globulatus; körnig' értelmezéssel kíséri. A NySz. a *börtüs* címszót pontosan ugyanígy értelmezi.

Ugyanez a szótár azonban a *börtü*, *bertü* címszóhoz a következő értelmezést fűzi: 'globulus aureus; goldkorn'. Ez az értelmezés is kihozta sodrából BALLAGIT. SZENTPÉTERY *bertök*-értelmezéséből kiindulva ezt írja: „Igen, de ha *ezüst*-aprólék a Börtü és Bertő, honnan vette Szarvas Gábor a szónak „[globulus aureus; goldkorn]” magyarázatát? — Én a *börtüt* így magyaráztam: »A filigrán munkában használt *ezüst*- vagy *arany*-golyócskák.« Ezt fordította, szokott szabatosággal, Szarvas Gábor” — gúnyolódik BALLAGI ALADÁR (469).

Valóban a *börtü* szónak ez az értelmezése nem Kecskeméti-től származik, hanem BALLAGI jegyzeteiből, ott olvasható a szónak pontosított, tárgyi értelmezéseként. Jellemző, hogy BALLAGI saját pontatlanságát hányja SZARVAS GÁBOR szemére. A NySz.-ből tovább vándorolt ez az egyéni, pontatlan értelmezés az EtSz.-ba, onnan a TESz.-be, feleslegesen megnehezítve a magyar szó amúgy sem egyszerű etimológiájának a magyarázatát.

A NySz. *Börtü*, *bertü* címezavának helyes értelmezése tehát 'globulus; korn'. A *börtüs mű* jelentése ily módon valóban 'Körnchenarbeit'.

A 'globulus aureus; goldkorn' kiiktatása a régi értelmezések sorából, apró, de nem egészen lényegtelen módosítást von maga után: a magyar *börtü* alapjelentése pontosan megegyezik a török *bürtük*-ével, azzal a különbséggel, hogy a *börtü* 'globulus; korn' jelentése továbbra is csak az ötvös szaknyelvből mutatható ki.

5. A *börtü* szó ma is él a művészettörténészek nyelvében. Kissé ódon zamata van, alakjában is ingadozik használói szerint. Némi népetimológiai beütés jelentkezik legtöbb változatában. Mondják, vagy talán inkább írják *börtü*-nek, *börtü*-nek, *börtő*-nek és *bertő*-nek, hogy csak leggyakoribb formáit említsük.

BALLAGI ALADÁR a — „történéz módra” olvastott — *börtü* alakot népszerűsítette.

MIHALIK JÓZSEF (Az ötvöseég és a zománcz. Bp., 1912.) *börtü*-t használt. Ezt írja pl.: „Az etruszk ötvösművészet jellemző sajátosságát a sodrú nynak s a *börtüsmű*nek feltűnő s mindig bámulatraméltó finomsággal való művészi kezelése képezi” (i. m. 18. és 17. old., ez utóbbin az etruszk ékazer ábrája látható). Ugyane mű 48. lapján bemutatja a XVI. századból való „*börtükkel* és filigránokkal ékesített” gyöngyösi kehelyt.

Az újabb szaknyelvi gyakorlatban a szó már a szemcsék sorát jelenti. Így: „*börtü*: gomboetűfej nagyságú arany v. aranyozott gömböcskék sora, amelyek

a filigrán díszű ötvöstárgyakon a fémhuzalt ékesítik. A *börtús* filigrán a magyar gótikus ötvösség kedvelt és sajátos díszítőmódja" (Művészettörténeti ABC 65). Még pontosabban: „apró fém- (arany v. aranyozott ezüst) gömböcskék, amelyeket a filigrán hálóval borított ötvöstárgyakon a filigránézalak találkozási pontjaira forrasztottak. A középkor és reneszánsz kori magyar ötvösség gyakran alkalmazta (budaujlaki kehely stb.)" (ZÁDOR ANNA—GENTHON ISTVÁN, Művészeti Lexikon I, 293). Ugyanilyen tágabb értelemben használja a szót pl. Kovács Éva (Árpád-kori ötvösség. Bp., 1974. 41), aki a granuláció magyarázatául megjegyzi, hogy az „régies magyar kifejezéssel *börtü*" (nála a *börtü* szó mindkét magánhangzója rövid).

Az ezüstműves ötvösök — akiket megkérdeztem — a kisebb ékszerek díszítésére ma is használják az ezüstműves gömböcskéket, a nélkül azonban, hogy azokat *börtü*-knek neveznék.

Orsó szavunk török háttere

1. Az *orsó* török eredetére már VÁMBÉRY (MÉR. 303, 622 és MBölcs. 193) rámutatott; ugyancsak ő volt az első, aki az *orsó*-nak *kender* és *tíló* szavainkkal való tárgyi összefüggésére felhívta a figyelmet. A török etimológiának máig változatlanul megmaradt a hitele; mindössze annyi történt, hogy a török megfelelők számát gyarapították, és a *kender* meg a *tíló* mellé felsorakoztatták a *csalán*-t és a *csepű*-t is (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 110, 190 és NytudÉrt. 24. sz. 20; BÁRCZI, Szók.² 77 és MNyÉletr. 46).¹

A magyar szóról nem sok újat mondhatunk, most csak annyit jegyeznek meg róla, hogy legrégebb előfordulása: 1405 k.: „fufū orfo” (SchlSzj. 2102.). Figyelmet érdemel még: 1527: *oorfoot* (ÉrdyK. 414). Ez utóbbi adat első szótagban található betűkettőzéssel jelölt hosszúsága (SUHAJDA: NyK. XXXI, 224 és KNEZSA, HírTört. 138) ugyanis a hasonulásos nyúlások e korból ránk maradt nem nagy számú példáinak egyikét képviselheti; a nyúlásban persze a rákövetkező *r*-nek is lehet szerepe (BÁRCZI, Htört.² 67, 155–6). Elvileg persze az sem lehetetlen, hogy az *orsó* szókezdő hosszú magánhangzója etimologikus eredetű; gyakorlatilag ennek – egyelőre – nem nagy a valószínűsége. Tárgyi okokból megemlíteném még: 1643: „Fonalat vonszanac akar újon forgó *orsó*-ul akar a keréken forgó rockával” (Com: Jan. 97: NySz. III, 1448).

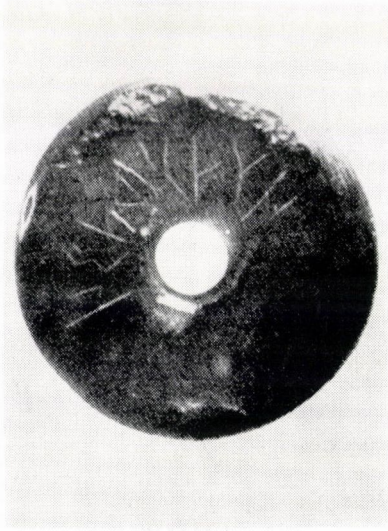
A török megfelelők újból való napirendre kerítése ezzel szemben töbl) érdekes megfigyelést tesz lehetővé.

2. Előbb azonban talán nem árt néhány tárgyi megjegyzést emlékeztünkbe idézni az orsóval kapcsolatban: milyen az alakja, mi a funkciója, hogyan illeszkedik a népi fonó eszközök szerkezetébe?

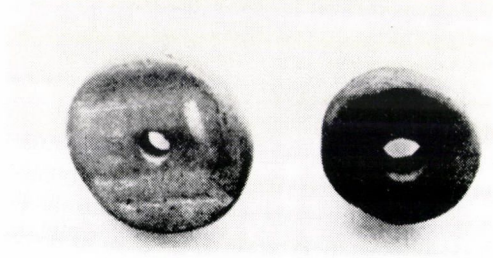
BÁTKY ZSIGMOND (A magyarság néprajza I, 362) lakonikus rövidséggel a következőképpen foglalja össze a legfőbb tudnivalókat a népi fonás eszközeiről: „A fonás szerszáma egyszerű vagy kerekes guzsaly, más nevén fonókerék, rokka, pergő. Lényeges különbség a kettő között nincs, csupán a megfont

¹ Jelmagyarázat a melléklethez: a Török rovásírásos orsókarika b Orsókarikák a halimbai avar temetőből c Orsógombok az alattányi avar temetőből d Orsógomb IX–X. sz.-i településről (Doboz-Hajdúirtás) e Orsókarikák és gomb XI–XIII. sz.-i településről (Tiszalök–Rázom) f Orsó. Szuhahuta (Nógrád m.) g Orsó. Úlló (Post m.) h Orsó. Felsőtarja (Háromszék m.) i Orsónehezék. Bolgártelke (Kolozs m.) j Fonás. Csehország, XII. sz. (Wielislaw biblia) k Fonás. Svédország, 1555 (Olaus Magnus ábrája).

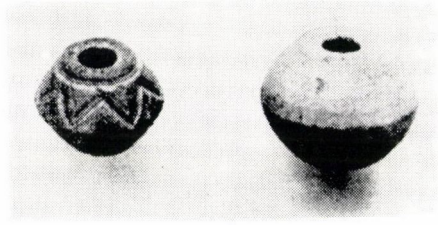
Az ábrák kiválogatásában és lefényképeztetésében a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának vezetője, KOVRIK ILONA (b–e) és a Néprajzi Múzeum igazgatója, SZOLNOKY LAJOS (f–k) voltak segítségemre. Fáradozásukat e helyen is nagyon köszönöm.

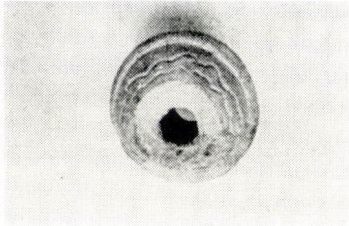
a

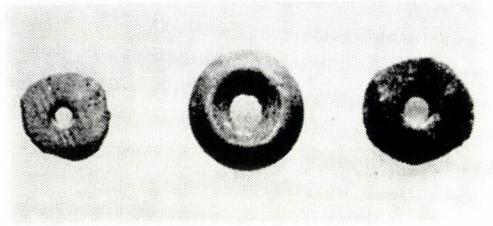
b

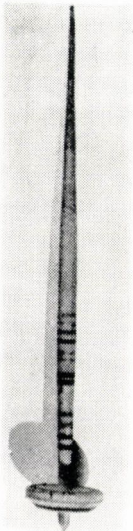
c

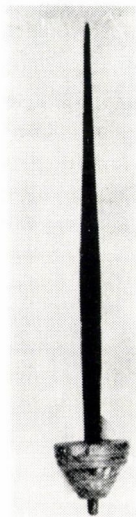
d

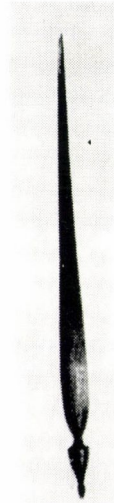
e

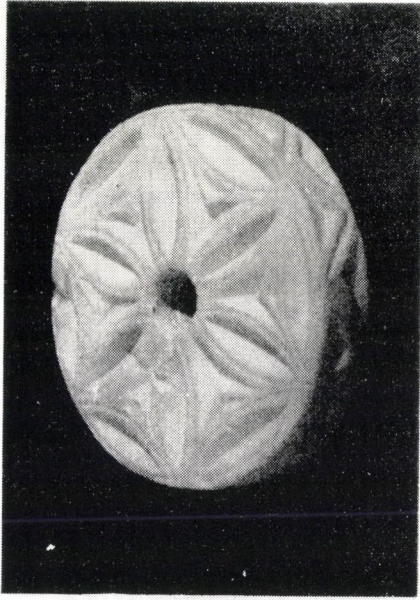
f

g

h

i

j

k

fonalat tekerik föl más-másképpen az egyikén is, a másikon is. A közönséges guzsalyhoz fából faragott vagy esztergályozott orsó tartozik. Ennek a hegyére kötik rá a kender-csomóból, a gugyelából kihúzott s több szálból összesodort kezdőfonalat. A szár végén fából vagy alabástromból, esetleg ólomból öntött cifra karika, a pereszlen szolgál a sodrás megkönnyítésére.”

Az orsó köznyelvi jelentése az ÉrtSz. V, 417 szerint ez: „(Háziiparban) a fonáshoz használt 15 - 20 cm hosszú, fölül hegyes, alul kis koronggal ellátott, pálcá alakú eszköz: az ujjak közt gyorsan pergetve a kender, a len, a gyapjú szárait fonallá sodorják vele, s a fonalat ideiglenesen föltekerik rá.”

A hazai orsó néprajzi monográfiája még várat magára; — azonban addig is hasznos tájékoztatást nyújt SZOLNOKY LAJOS, Az Országos Néprajzi Múzeum guzsalygyűjteménye I. 1951.

Meg kell jegyeznünk, hogy az orsó bizonyos formái nem függőleges, hanem vízszintes irányban működnek, sőt nem kézzel, de lábbal pörgetik őket. Az orsó alsó végén az orsókarika helyett kúpos (olykor kettős kúpos) gomb is betöltheti a forgást elősegítő nehezék szerepét. Az orsókarika(-gomb) általában vendég-nehezék, amelyet utólag illesztnek az orsópálcára; népi használatban az orsónehezék funkcióját alma vagy krumpli is elvégezheti, ezeket aztán eltávolítják, mielőtt elegendő súlyú fonál sodródik a pálcára. A kúp alakú orsógombot a pálcával együtt olykor egy darab fából faragják ki.

Az orsókarikát vagy -gombot ősi korokban készíthették kőből (vörös, barna vagy szürke színben kiegészített) agyagból, fémből, fából, sőt kőszénből is; ma leginkább zsirkőből, ólomból vagy fából állítják elő.

Az orsókarikának és orsógombnak a neolitikor óta vannak emlékei, a bronzkori orsókarikák különösen díszesek. Nagymennyiségű emlékük ismeretes Európából, Ázsiából és Észak-Afrikából. Vö. M. ÉBERT, Reallexikon der Vorgeschichte XIII (Berlin, 1929.), 268; CH. SINGER — E. J. HOLMYARD — A. R. HALL, A History of Technology I. (Oxford, 1958.), 433; H. FR. ROSENFELD, Wort- und Sachstudien. Berlin, 1958. (vö. HOFFMANN TAMÁS: Ethnographia 1960: 636).

De hogy messzire ne kalandozzunk az orsó történetében, elégedjünk meg azzal, hogy a hazai földből szép számmal kerültek elő szkíta, szarmata és germán orsókarikák. Különös figyelmünkre tarthatnak számot az avar női sírokból előkerült orsókarikák; ezeknek két változatuk van: karika és kettős kúpos gomb. Vö.: GY. LÁSZLÓ, Études sur l'histoire de la société des Avars (Bp., 1955.), 72; I. KOVRIG, Das Awarzeitliche Grabfeld von Alattyán (ArchHung. NS XL, Budapest, 1963.), 12 (Gr. 23); stb.

Honfoglaláskori magyar sírokban az orsókarika — úgy látszik — felet-
több ritka; LÁSZLÓ GYULA e tekintetben különösen szkeptikus. Ugyancsak az ő véleménye szerint Avar-kori temetőink női sírmellékletei közt viszont már inkább találkoztunk vele: legfeljebb pontosabb etnikai meghatározásuk körül merülnek fel problémák.

A kevésbé ismert török lelet-anyagból itt csak az egyik csoportra hív-
nám fel a figyelmet. A Bajkál-vidéken, a Kurumesinszki-körzetben az ásatá-
sok során egy csomó kőszénből készített orsókarika került elő; az egyik Utu-
jelga, a másik Kunta közelében került napvilágra, ezek közül kettő türk rovás-
írásos feliratot tartalmaz. Az Utu-jelga-i. hosszabb felirat egy szó kivételé-
vel a megfejtésnek eddig ellenállt; a másik, a Kunta-i mindössze két szót

tartalmaz, a tárgy megnevezését. Vö. KAI DONNER — MARTTI RÄSÄNEN, Zwei neue türkische Runeninschriften: JSFOu. XLV, 2: 1–7. (Érdekes, hogy az egyik osztrák területen kiásott avar sírból előkerült orsókarikán szintén néhány tamgaszerű rovásjegy látható; az anyag eddig kiadatlan, az írás megfejtetlen.)

A recens török néprajzi anyag sajnos nehezen férhető hozzá, egy érdekes feldolgozása azonban máris figyelmet érdemel: TEVFIK EŞBERK, Türkiyede köylü el sanatlarının nahiyeti ve ehemmiyeti. Ankara, 1939. (vö. pl. a 4. ábrát).

Milyen lehetett az az orsó-típus, amelynek megjelölésére a honfoglalás előtti magyar nép török elnevezéshez folyamodott?

3. A magyar szó legfontosabb török megfelelői a következők.

Az adatok zöme mai kipcak nyelvekből származik: nogaj *urđik* 'bepeteno (ручное): orsó (kézi)' (BASKAKOV, NRS 383); kumük *určuk* 'Spindel' (NÉMETH: KSz. XII, 152); *určug* (BAMMATOV, RKmkS. 75); balkár *urcuq* (*urcuq*, *urcuq*) 'ua.' (PRÖHLE: KSz. XV, 265); karacsáj *určug* 'ua.' (PRÖHLE: KSz. X, 142; SUJUNČEV-URUSBIEV, RKBS 61):

kazáni tatár *ürčug*, *ürčiq* 'bepeteno; orsó' (BUDAGOV, SSTtN. 123), *orčok* 'Spindel, Getrieb in der Mühle' (BALINT G., Kaz. tat. nyelvt. II, 28), *orčik* 'bepeteno; шпиндель; orsó; cséve, spulni' (TRS. 413), *orčeq* 'die Spindel' (RADL. I, 1322); miser *orčok* 'ua.' (PAASONEN: JSFOu. XIX, 2: 22); miser *orčok*: *orčok* 'Spindel' (KECSKEMÉTI: JSFOu. LVI, 3, 33), karataj *ärčäk* (uo.): baskír *äršäk*, *oršok* (PRÖHLE: KSz. V, 245), *orsoq* 'ua.' (BRS. 417);

toboli tatár *určik* 'bepeteno; orsó' (GIGANOV, SRT. 46); tura *urcuq* 'die Spindel' (RADL. I, 1672);

kirgiz *určuk*, *oršuk* 'orsó' (ALMÁSSY: KSz. II, 114; nyilván nyelvjárási adatok, a kirgiz nyelv mai szótáraiból hiányzik a szó); kazak *urđug* 'die Spindel' (RADL. I, 1672), *ürčiq* 'bepeteno; orsó' (SAURANBAEV, RKzkS. 68), 1. 'spindle'; 2. 'shin-bone' (SHNITNIKOV, KED. 290); özbeg *určug* 'bepeteno; orsó' (REŞETOV, KfURS. 106; BOROVKOV, URS. 481); özbeg nyj. *orčug*, *orčaq* 'ua.' (saját feljegyzésem; az adat egy kipcak nyelvjárásból, a kongrátból származik).

Ugyanakkor nem kis meglepetéssel azt kell látnunk, hogy a szó a török régiségből nem mutatható ki. Hiánya a türk és az uigur emlékeken tematikai meg gondolásokkal még magyarázható volna, bár tárgyi okokat lehetetlen mögötte keresni, amint azt a rovásírásos orsókarikák is igazolják. De hogy Káşyari is néma, mikor az *určug*-ot keressük benne, ennek alig lehet pusztán véletlen az oka.

Éppen ezért látszólag „szabálytalan” a csagatáj *určug* 'die Spindel' (VÁMBÉRY, ČagSprachst. 220 és RADL. I, 1672). De csak látszólag. A csagatáj nyelv gazdag szótári irodalmában ugyanis hasztalanul keressük e szót. RADLOFF adata természetesen VÁMBÉRYből való, VÁMBÉRY pedig valamilyen csagatájnak minősített régibb özbeg szövegből vehette. A csagatáj adat tehát, ha nem is a BUDENZTÓL VÁMBÉRY szemére vetett „török nyelvújítás” terméke, de csagatáj szóanyagába való beemelése nem egészen független attól, hogy szeme előtt lebegett a hozzá annyira hasonlító magyar *orsó*.

Nem illenek a képbe a következő oszmán-török nyelvjárási alakok sem: *orcuk* 'ip бүкмеге yарар учу агыраклы иг; fonál fonására szolgáló, végén korongos orsó' (Mardar „Bafra”; Gerze, Sinop) (Söz Derleme Dergisi III, 1093), *orucuk* 'ua.' (i. m. III, 1094). Rendhagyó a szó, mert a tulajdonképpeni oszmán-törökben (a régiben és a maiban) hiányzik, de első szótagbeli *o* magánhangzója is nem-oguz típusú nyelvjárási sajátóságok felé mutat.

Hasonló a helyzet még két török adat körül is; ezek: a modern ujgur *určūq* 1. 'шпулька'; 'cséve, spulni'; 2. 'веретено ручной прялки; прялка': 'kézi rokka orsója; orsó' (НАДЗИР, URS. 120) és az altaji török *orčik* (melyet még PAASONEN: KSz. III, 243 hozott forgalomba VERBICKIJ szótára alapján). Egyik szót sem lehet megnevezni a modern ujgur vagy a korábbi turki szótárakban, sem pedig az altaji török (korábban másként ojrot) lexikográfiai anyagában. (Megjegyzendő különben, hogy az altaji *orčok* szókezdője is szabálytalan a várható *u* helyett.)

4. A török *určūq*, *určiq* etimológiai magyarázata ez idő szerint komoly nehézségbe ütközik.

Az ugyan ma sem kétséges, hogy származékszóval van dolgunk, s az sem vitás, hogy a *-čūq*, *-čiq* denominalis, sőt deverbális járulékként egy sor régi és mai török nyelvben kicsinyítő képzőként használatos, ezenkívül (tőle nem egészen függetlenül) eszköznevek képzésére is szolgál.

A VII–XIII. század közötti, ótöröknek mondott nyelvi anyagban denominalis kicsinyítő képző: *oylačiq* 'kis fiú' (*oylan* 'fiú'); *baqačūq* 'kis béka' (*baqa* 'béka') (vö. Drevnetjurkskij slovarj. Leningrad, 1969. 650–1).

A turkesztáni régi, középtörök irodalmi nyelvekben elsősorban szintén kicsinyítő képző: *qančij* 'Hündin', *qilčiq* 'Grannen' (tkp. 'Härchen'), *siyirčūq* 'Rebhahn', *örümčik* 'Spinne', *bábäčük* 'Pupille', *baláčūq* 'Küchel', *čayančūq* 'kleiner Falk', *čumčūq* 'Tauchervogel', *öktüčüq* (így) 'Öchslein', *saraičūq* 'kleines Palais', *qudurčūq* 'Puppe', *sarmačūq* 'Art Nudeln', *yämäčük* 'kleiner Getreidesack'. Szolgál testrésznevek, ruhadarabok és eszközök neveinek a képzésére is: *aqarčūq* 'ein Brettspiel', *bürünčük* 'Frauenscheier', *mančūq* 'Mantelsack', *qaburčūq* (helyesen *qapurčūq*, ebből a magyar *koporsó*) 'Schachtel', *taqarčūq* 'Sack', *yünčük* 'Bein', *yančaq* 'Tasche'. Képezhet mellékneveket: *qabarčūq* 'aussätzig', *bulyančūq* 'verworren, dunkel', *yarimčūq* 'zur Hälfte fertig, mangelhaft'. Vö. C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik der islamischen Literatursprachen Mittelasien 94–7 (BROCKELMANN indokolatlanul kettéválasztotta a *-čūq* és a *-čiq* alakokat; viszont valóban külön kell választani a *-čiq*-et a *-čiq*-tól).

BROCKELMANN 91–2 ugyanezen funkciókban, de szintén külön tárgyalja a *-čaq* (*-čäk*) képzőt is. Kicsinyítők: *bäqčäk* 'Prinzchen', *burčaq* 'Wicke; Bohne', *bürčäk* 'Locke', *örümčäk* 'Spinne', *qarinčaq* 'Ameise', *qudručaq* 'Schwanzknochen'. Eszközök stb.: *alınčaq* 'Stirnschmuck des Pferdes', *bilinčäk* 'Diebsgut', *bürünčäk* 'Frauenscheier', *čururčaq* 'Grube', *ingarčaq* 'Packsattel', *kinčäk* 'Moschusbeutel', *qabirčaq* olv. *qapirčaq* 'Kasten. Sarg', *qibučaq* 'Höhlung', *qapačaq* 'Behältnis', *salinčaq* 'Ohrring; Schaukel', *šipančaq* 'Glitsche', *taqarčaq* 'Eselattel; Beutel', *täqirčäk* 'Wagenrad', *tärimčäk* 'Mantel', *urunčaq* 'Depot. Lehngabe', *yančaq* 'Seitenpanzer des Pferdes', *yaryučaq* 'Handmühle', *yastančaq* 'Stütze'. Melléknevek: *alčaq* 'mild', *basinčaq* 'gedrückt. bescheiden', *irinčäk* 'faul, feige', *köngülčäk* 'beherzt'; stb.

Mint a példákban látható, nem egy esetben ugyanaz a szó ugyanabban a jelentésben előfordul *-čaq* képzővel is, *-čūq* (*-čiq*) képzővel is. Számos turkológus éppen ezért egy és ugyanazon képző változatainak tartja a *-čaq*, *-čiq*, *-čūq*-ot. BROCKELMANNnal ellentétben gondosan meg szokás különböztetni e három alakú képző deverbális és denominalis használatát. Vö.: A. ZAJĄCZ-KOWSKI, Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des Karäimes

occidentaux 24—6 (§ 7), 90—2 (§ 20); KONONOV, Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo jazyka 123 (§ 137), 125 (§ 142); M. RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 93, 118.

Ami mármost az *určug*, *určiq* előtagját illeti, bajos megmondani, hogy abban névszót avagy igét kell-e keresnünk. Névszói *ur* — megfelelő értelemben — ez idő szerint mindenesetre ismeretlen. Eszköznevet jelentő deverbális nomenként is elképzelhető, ám egy *ur*- ige körül is bonyodalmak mutatkoznak.

Az özbeg *určug* 'orsó'-t KONONOV (i. m. 124) ugyan megpróbálta — kérdőjel kíséretében — az özbeg *ürmoq* 'fon' igéhez kapcsolni. A kérdőjel magyarázata az, hogy egy özbeg *ur- 'fon' igére volna szükség (az *u*-val szemben az *o* kazáni tatár és baskir sajtáság); ilyen alakú és jelentésű ige azonban sem az özbegben, sem a többi török nyelvben nincs. A rejtély megfejtése egyszerű: az özbeg *ür-moq* 'пести, заплетать; fon, befon' (BOROVKOV, URS. 587) egy korábbi *ör-mäk*-re megy vissza. Az özbegben ugyanis az *ö*-nek *ü* [= *o*] felel meg, a *-maq*, *-mäk* pedig egyöntetűen *-moq* [= *mäq*]-kal van képviselve: például: *üpmoq* 'csókol' (< *öp-mäk*; 585), *ürgatmoq* 'tanít' (< *örqät-mäk*; 583), *jigirmoq* 'fon' (< *igir-mäk*; 191), *sevmoq* 'szeret' (< *sev-mäk*; 360) stb.

Ugyanez a magyarázata Ibn Muhannā egyik vitatott adatának. Az ismert arab — török szótárban van egy ige, melyet *ormaq*-nak lehet olvasni: jelentése arab *yazala* 'filer (le lin, le coton, la laine, etc.)' (BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, Dictionnaire arabe — français II, 464). S. MALOV (Ibn-Muchanna o tureckom jazyke: Zapiski Kollegii Vostokovedov III, 227) e szót a török *örmäk*-kel azonosítja. MALOV egybevetése kifogástalan; támogatja a szó után zárójelben közölt glossza: *ägirmaq*, amely az *ägir-mäk* igének olyasféle változata, mint az idézett özbeg alak; hasonló jelenség bizonyos régi azerbajdzsán nyelvjáráásokban is megfigyelhető. (Ibn Muhannánál ilyenek még *kizlämaq*, *ömgätmaq*.)

Ezek szerint KONONOV etimológiája még óvatos, feltételes alakjában sem fogadható el.

Jelentéstani okokból elfogadhatatlan RÄSÄNEN (Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen 515) szófejtése, amely szerint az *určug* 'orsó' az *ur*- 'üt, ver' ige származéka volna.

5. Számos török nyelvben találunk olyan fonásra vonatkozó eszközneveket, amelyek a 'fon' jelentésű igék származékai.

A) Käsari *ör*- 'flechten' (BR. 135); csagatáj *ör*- 'tresser, natter' (PDC. 58); altaji, teleut, lebed, sór, szagáj, kojbal, kacsa *ör*- 'flechten' (RADL. I, 1217); kirgiz *ör*- 'ua.' (JUDACHIN, KRS. 599); kazak *ör*- 'to pleit; to weave' (SNIITNIKOV, KED. 293); oszmán-török *ör*- 'to pleit, interlace, darn' (HONY 280); azerbajdzsán *hör*- 'пести, вязать; fon, köt' (ARS. 226); türkmén *ör*- 'вязать, пести; köt, fon' (TRS. 505); kazáni tatár, toboli *ür*- 'flechten' (RADL. I, 1825).

Névszói származékai: csagatáj *ürkä* olv. *örkä* 'die Spindel' (RADL. I, 1836), *irkä* olv. *erkä* 'die Spule' (i. m. 1465); krimi, oszmán-török *örkä* 'die Spule, die Spindel' (RADL. I, 1218); oszmán-török *örkä* 'ua.' (i. m. 1227), *öreke* 'distaff' (HONY 280);

kazak *örmek* '(obs.) total equipment consisting of a primitive Kazakh loom with the yarn' (SNIITNIKOV, KED. 294); kirgiz *örmök* 'киргизский ткацкий станок (горизонтальный); kirgiz szövőszék (vízszintes)' (JUDACHIN, KRS. 599).

B) Kāšyarī *āgir-* 'spinnen' (Br. 19); csagatáj *egir-* 'tordre le fil' (PdC. 124); kun CodCum. *egir-* 'spinnen' (GRÖNBECH, KomWb. 84); turki *igir-* 'to spin' (JARRING, An Eastern Turki-English Dialect Dictionary 138); oszmán-török *egir-* 'to spin' (HONY 94); azerbajdzsán *ājir-* 'fon' (ARS. 82); türkmén *egir-* 'ua.' (TRS. 775); tuva *ēr-* 'скручивать, вить; sodor, gombolyít (fonalat)' (PALJMBACH, TRS. 592); altaji, teleut, sór, lebed, szagáj, kojbal *ir-* 'spinnen': altaji *sinizi ik ādip alip kändir irin-idi* 'seine Schwester machte sich eine Spule und spann Hanf' (RADL. I, 1456).

Névszói származékai: oszmán-török nyelvj. *eyirtmeç* 'ig. kirman; fonó eszköz' (SDD.II, 564);

kumük *iyrek* 'веретено; orsó' (ВАММАТОВ, RKmkS. 75);

tuva *ērgiš* 'веретено; orsó' (PALJMBACH RTS. 60);

szagáj, kojbal, kacsá *irčäk* 'die Spule (zum Spinnen)', szagáj *irčik* 'ua.' (RADL. I, 1470); hakasz *irjek* 'веретено; orsó' (САНКОВ, RChS. 86). Mint látható, ezúttal is deverbális *-čaq* (*-čäk*) képzős eszköznévvel van dolgunk.

6. A török *egir-* ige megfelelője megvan a mongolban is: irod. mongol *egere-* 'tourner, rouler; tordre, filer' (KOWALEWSKI, DMRF. I, 236), 'to rotate, whirl, turn, revolve; to spin, twist' (LESSING, MED. 299); kalmük *ēr-* 'drehen, spinnen, zwirnen' (RAMSTEDT. KW 131); ordosz *ēre-* 'filer' (MOSTAERT, DO. 242); halha *ēerc-* 'прясть; fon' (LUVSANDÉNDÉV, MRS. 684); burját *ēerl-* 'ua.' (ČEREMISOV, BMRS. 743).

Deverbális névszói származéka ezúttal is fonáshoz használt eszköznevet jelent: irod. mongol *egeregül* 'spindle, spinning-wheel, spinning loom' (LESSING, MED. 299); kalmük *ērül* 'Spindel (in weiterer Bedeutung als *ia*)' (RAMSTEDT. KW. 131); halha *ēeriül* 'веретено; orsó', *chürdén ēeriül* 'самопрялка; lábhajtó rokka' (LUVSANDÉNDÉV, MRS. 684); burját *ēeriül* 'веретено, прялка; orsó, rokka' (ČEREMISOV, BMRS. 743);

burját *ēersēy* 1. 'веретено, прялка; orsó, rokka'; 2. 'волчок; pörgettyű, bűgöcsiga' (ČEREMISOV, BMRS. 743); a burját szó megfelelőt egyéb mongol nyelvekben: irod. mongol *egerčeg* 'tibia, os de la jambe', *egerčeg degūfing* 'oscarpometal d'une forme circulaire' (KOWALEWSKI, DMRF. I, 236), *egerčeg, erčeg* 'femoral bone, hip joint' (LESSING, MOD. 298); halha *ēerčeg* 'тазобедренный сустав; csípő-ízület' (LUVSANDÉNDÉV, MRS. 684).

7. A törökségben az orsónak van még egy neve, amelyet meglehetősen régóta használnak, és aránylag széles körben van elterjedve ma is. Feltűnő, hogy szóföldrajzi különbség választja el az *určug*-tól: a kettő ugyanabban a nyelvben nem fordul elő, ha mégis, akkor mindegyik más-más nyelvjárást képvisel.

Főbb adataink a következők:

Kāšyarī *ik, yik*, olv. *ig. yig* 'Spindel' (Br. 65, 90); csagatáj *ik* 'fuseau' (PdC. 118); hvárezmi török *ig* 'ua.' (ZAJĄCZKOWSKI, Husrāv u Širin 57); Ibn Muhannā *ik* olv. *iyik* 'orsó' (KILISLI RIFAT 162 és BATTAL 3);

A mai oguz típusú nyelvekben: oszmán-török *ig* 'spindle', *ig ađurı* 'spindle-tree', *ig tađı* 'millstone' (HONY 155); azerbajdzsán *ij* 'стержень, ось; веретено; pecck. tengely; orsó' (ARS. 94); türkmén *ik* 'веретено; orsó' (TRS. 348).

Fel van jegyezve a szó a régi kipszak emlékekben is: Leideni Névtelen

yig 'Spindel' (HOUTSMA 106); Abū-Haiyān *ik* olv. *ig* 'ua.' (CAFEROĞLU 38); Tuĥfāt az-zakīyya *yig* 'ua.' (ATALAY 176). Az élő kipszak nyelvekben ezzel szemben meglehetősen gyér nyomai találhatók. Megvan a kirgizben *iyik* alakban (JUDACHIN, KRS. 296), igaz, itt hiányzik az *urĕuq* (kivéve bizonyos nyelvjárásokat). Az özbegben az *ik* nyelvjárási szó (BOROVKOV, URS. 80). Alighanem ugyanez lesz a helyzet a karakalpakban is, ahol *iyik* és *urĕiq* él egymás mellett (BASKAKOV, RKkpS. 80);

tarancsi *yig* 'die Spindel' (RADL. III, 509), turki *yikĕi* 'Spindelmacher, -verkäufer' (MENGES, Glossar II, 60), mai ujgur *zik* 'веретено; orsó' (NADŽIP, URS. 491; *urĕuq* mellett), ujgur nyj. *ik* 'orsó' (MALOV, Lohrnorskij jazyk 113); sárga ujgur *zik* 'веретено (палочка с камнем); orsó (a pálcá a kővel)' (MALOV, Jazyk želtych ujgurov 31);

teleut, altaji, lebed, sór, küerik *ik* 1. 'die Spindel'; 2. 'der hölzerne Pflock, Stempel, Spund' (RADL. I, 1415); alt. *iyik* 'orsó' (BASKAKOV, RAS. 47);

csuvas *жәә* 'orsó, Spindel' (PAASONEN 24), *jĕke* 1. 'веретено; orsó', 2. 'ось, стержень; tengely, pecek' (SIROTKIN, ČRS. 121).

8. A török szó jövevényként átkerült a mongolba, ahol ma a következő adatokat találjuk.

Irod. mongol *ig* 'fuseau à filer', *igde* 'filer, peser' (KOWALEWSKI, DMRF. I. 317-8), *ig* 'spindle', *igde* 'to turn the spindle, spin' (LESSING, MED. 401); irod. ojrát *iy* 'веретено; orsó' (POZDNEEV, KRS. 27), kalmük *ia*, *ia* 'Spindel' (RAMSTEDT, KW. 205); ordosz *ia* 'fuseau' (MOSTAERT, DO. 380); halha *ig* 'прядельное веретено; прядка; fonó orsó; rokka' (LUVSANDÉNDÉV, MRS. 216).

9. Ami a török *ig*, *yig* 'orsó' etimológiáját illeti, V. G. EGOROV (Étimologičeskij slovarj čuvašskogo jazyka. Čeboksary, 1964. 77) az *äg*-, *ig*- 'hajlít, görbít' ige származékának gondolja. Úgy látszik, RÄSÄNEN (EtWb. 51a, 70a) helyes nyomon jár, amikor az *i-g*, *yi-g* 'Spindel; der hölzerne Pflock, Mühlstein; Pfeilschaft' névszót az *i-š*- 'fon, fonalat sodor' igéhez próbálja kapcsolni.

Az utóbbi igének és néhány származékának fontosabb előfordulásai ezek: csagatáj *iš*- 'tordre le fil' (PDC. 116); kun CodCum. *eš*- 'Faden drillen; rudern' (GRÖNVECH, KomWb. 94); türkmén *iš*- 'скручивать, вить, свивать; sodor, csavar, gombolyít', *sapak iš*- 'скручивать нитку; fonalat sodor' (TRS. 366), 'плести; fon' (ALIEV-BORIEV, RTS. 250); azerbajdzsán *eš*- 'крутить, закрутить, вить (нитку и пр.); sodor, megsodor (fonalat stb.)' (ARS. 247); krími *äš*- 'zusammendrehen, drillen' (RADL. I, 905); kazáni tatár, toboli, baraba *iš*- 'zusammendrehen, Stricke festdrehen, zusammenbinden' (RADL. I, 1549); kirgiz *eš*- 'вить, свивать, сучить; csavar, sodor, összesodor' (JUDACHIN, KRS. 969); kazak *es*- 'to twist, spin' (SĤNITNIKOV, KED. 84), 'eine Schnur, einen Faden zusammendrehen' (RADL. I, 872); özbeg *eš-moq* 'вить, скручивать, прясть; sodor, csavar, fon' (BOROVKOV, URS. 561); mai ujgur *äš*- 1. 'крутить, накручивать, скручивать; csavar, бесcavar, sodor'; 2. 'вить, свивать; sodor, összesodor' (NADŽIP, URS. 75) stb.

Származékai közül valók: ujgur *išin* 'Haarflechte' (GABAIN, AlttürkGr. 313; DRS. 215); baraba *ižŭ* 'der Zopf' (RADL. I, 1564); tara *äšim* 'die Haarflechte' (RADL. I, 910); mai ujgur *yešiš* 'плетение, скручивание; fonat; összesodrás' (NADŽIP, URS. 146) stb.

Nem lehetetlen, hogy — ősi fokon — ugyanebbe a szócsaládba tartozik *äg*-, *eg*- (*ig*-) 'hajlít' s az ebből való *ägir*-, *egir*- (*igir*-) 'hajlít; csavar; fon' is.

10. A török orsónak is lényeges része a nehezék, amely a pergést (pergetést) könnyíti meg. Nyilván ezúttal is két változatával kell számolnunk, a lapos orsókarikával és a kúpos gombbal. A rendelkezésre álló anyag, sajnos, nem nyújt elegendő eligazítást a részleteket illetően; mint a szókészlet peremén álló, legtöbbször elavult szaknyelvi szóknek, kifejezéseknek ugyanis a modern lexikográfiai művek nem szentelnek annyi figyelmet, amennyi a kérdés teljes tisztázásához szükséges volna. Nem világos egyelőre az sem, vajon a nehezék különböző formái különböző elnevezést viseltek-e. A gond így is csak elméleti, mert nem vagyunk bőviben ilyen jellegű műszavaknak.

Az egyik közülük összetétel, jelentése 'orsó-fej':

kazáni tatár *orçıbaş* 'пряслень, прясло (кольцо, надеваемое по веретену): orsókarika (orsóra húzott gyűrű)' (TRS. 414);

türkmen *ikbaş* 'напрясло, колечко веретена: orsókarika, az orsó gyűrűcskéje' (TRS. 349); 'igiñ govı pırlanmagı ücin aşak uşuna gejdiriljan, iđi desik konus pisint agađ: az orsónak jó forgása céljából alsó végére illesztett, középen lyukas kúp alakú fa' (ЧАМЗАЕВ, Türkmen diliniñ sözlügi. Aşgabat. 1962. 333).

Ugyanilyen típusú elnevezés a mongolban: ordosz *igüi t'oloc* 'le petit bloc de pierre ou de bois qui est au bout du fuseau' (MOSTAERT, DO 665).

Érdekes megjegyezni tehát, hogy a türkmen orsónehezék fából készült, az ordoszt pedig a hagyományos anyagon kívül fából is előállíthatják.

11. Az orsókarikára tulajdonképpen egyetlen egy elnevezést ismerünk a törökben. Ez a szó régi: előfordul már az egyik köszémből készített orsókarikán, rovársírással, *ayırđıq* alakban (a kéttagú kifejezést, amelyben a szó rögzítve van, M. RÄSÄNEN (i. m. 4 - 6) *quđiriq ayırđıq*-nak olvassa és 'Spindelrolle'-nak értelmezi).

A szó fontosabb előfordulásai még ezek:

Kászari *ayurđaq* 'Spindelspule' (BR. 5): a DTS. (365) magyarázat nélkül *ayurđaq*-ra emendálja a szót, és 'веретено; orsó' fordítással kíséri (eredeti, arab értelmezése *filkatu 'l-mayzati* 'bout arrondi au bas du fuseau': BIBERSTEIN KAZIMIRSKI, DAF. I, 634). Egyéb *-đaq* képzős alakok: csagatáj *ayırđaq* 'peson du rouet; planchette arrondie qui couronne le haut du piquet de la tente; os du genou' (PDC. 26; a 'peson du rouet' nyilván 'peson du fuseau; orsógomb' helyett áll); 'прялка; orsó' (POPPE, Mukaddimat al-adab, 402; az érdekes jelentés hitelessége, sajnos, nem ellenőrizhető, mert hiányzik mellőle a mongol megfelelő és persze az arab is); Leideni Névtelen *ayırđaq* 'Schwergewicht der Spindel' (HOUTSMA 49); Abū Haiyān *ayurđaq* 'ige geđirilen tagalak, ve saire; orsóra illesztett karika, stb.' (CAFEROĞLU 2 és *16; a D kézirat *uyurđaq*); Durrat al muđi'a *ayırđaq*, *ayırđiq* 'poids de fuseau' (ZAJĄCZKOWSKI: Rocznik Orientalistyczny XXIX/2, 77; az *đ* itt is, mint más kipszak – arab szótárakban, a *đ* jelölésére is szolgálhat).

Tuđfat *ayırđaq* 'orsónehezék' (ATALAY 19, 136; a kézirat margójára utólag betoldva, kétségkívül türkmen alak).

Tuđfat *awurđıq* 'ua.' (ATALAY 19, 136; ez a tulajdonképpeni kipszak alak, rendes helyén, a szövegben olvasható; helyesírása *awurđıq*: ez kizárja az *urđıq* olvasat lehetőségét). Ennek a jellegzetesen kipszak alaknak nem-kipszak változatát nyújtja Ibn Muhannā arab – török szótára: *ayırđıq* 'orsónehezék, orsó-gomb' (KILISLI RIFAT 162; BATTAL, IML. 8).

Mai előfordulásai: oszmán-török *ağırnak* 'disk; anything round and swollen; bobbin', *ağırnak* 'ua.' (HONY 5), *ayırnak* 1. 'Kugel, Ball, ein rundes Ende, Knauf, Knoten', *igi ayırnayi* 'Spule', *cadır ayırnayi* 'der Knopf des Zeltens', *dâyirmân ayırnayi* 'Mühlstein', *diz ayırnayi* 'Kniescheibe', *domuz ayırnayi* 'Saufenchel, Rossfenchel'; 2. 'Griff des Blasebalges, des Ruders'; 3. 'Knospe, Drüse, Geschwulst' (RADL. I, 162); oszmán-török nyj. *ahırnak* 'ağırnak' (Söz Derleme Dergisi I, 79), *ağsak* (I, 77), *avsak* (I, 131), *arsak* (I, 116), *aşak* (I, 121). Jövevényyszó az oszmán-törökből: szerb-horvát *ajrâk* 'kolutić, obično od kosti ili od roga, koji se natakne na gornji dio vretena radi boljeg zamaha pri pređenju; karika, redesen čontból vagy szaruból, amely az orsó felső végén foglal helyet, hogy a forgásnak nagyobb lendületet adjon' (ABDULLA ŠKALJIĆ, Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku. Sarajevo, 1960. 73);

sárga ujjúr *určiq* 'грузильце уверетена для кучения ниток; nehezők az orsón a fonál sodrására' (MALOV, Jaz. želt. ujj. 17).

A *-şaq*, *-şiq*, *-şuq* képző funkciója szemmel láthatóan azonos a *-şaq*, *-şiq*, *-şuq* funkciójával; vö.: BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 139 (§ 96); DENY, Grammaire, 597, 844.

12. RÄSÄNEN (EtWb. 8) az *ayırcaq* 'Spindelspule' szót az *ayır* 'schwer, gewichtig, stark, schwerfällig; würdevoll; etc.' származékának tekinti; eredeti jelentése ezek szerint 'nehezők' volna. E magyarázat megnyerő, és bizonyos mameluk-kipcsak szótárakban csakugyan hasonló értelmezés nyomaira bukkanhatunk. Am korábbi források ezt a magyarázatot nemigen támogatják. Így Kāşyari szerint az *ayırşaq* jelentése nem 'orsó-nehezők', hanem '(az orsó) kerek része, korong, karika', pontosabban — az arab értelmezés alapján 'bout arrondi et conique au bas du fuseau' (ez az értelmezés kitűnően illik a rovásirásos orsó-karikára is). Valamelyest szokatlan az is, hogy az alapszó. *ayur* (inkább *ayır*-t várnánk), melléknév; sokkal inkább főnevet, de talán még inkább igét várnánk helyette. Ez idő szerint azonban a törökből 'forgat: csavar, fon' jelentésben egy *ayır*- ige éppúgy nem mutatható ki, mint ahogy nem mutatható ki egy ugyanilyen jelentésű *ur*- ige sem.

De más meglepő jelenséget is megfigyelhetünk. Amelyik török nyelvben az *ayırcaq* (*ayırşaq*) *ayırçuq* (*ayırşuq*) 'orsó-karika' megvan, ott hiányzik az *urçuq* (*určiq*) 'orsó'. Egy kivétel mintha mégis volna: a kipcsak nyelvekben mind a két szó megtalálható. De ez a kivétel is látszólagos; tudniillik az *ayırcaq*, *awurçuq* csak a régi nyelvben, a mameluk-kipcsakban jelentkezik, az *urçuq* alak pedig kizárólag a mai, élő kipcsak nyelvekben bukkan fel.

Mindezek alapján felettébb csábító volna egy **ayurçuq* > **urçuq* fejlődést feltenni. A feltevésnek komoly jelentéstani nehézsége nincs: 'pérgő, fonó eszköz' jelentheti csak az 'orsókariká'-t ('orsógombot'-t), de jelentheti az egész orsót pálcástul, karikástul is. Hangtani magyarázata azonban kevésbé megnyugtató, minthogy a kérdéses kipcsak nyelvekben az *ay*- megfelelője diftongus vagy hosszú magánhangzó. Egyöntetűen jelentkező másodlagos rövid *u* nehezen érthető még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy egy családjától elszakadt, elszigetelt származékszóval van dolgunk, amely nem követi az általános fejlődés megszokott normáit.

Éppen ezért ma bajos megmondani, mi lehetett a magyar szó török forrása, **urçuq* vagy **ayırcaq*? Egy VIII–IX. századi **urçuq* — mai ismereteink szerint — nehezen illeszthető bele a török szó történetébe, éppen korai

előfordulása miatt. Ennek ellenére, szükséges-e a mai török *urcuq* (*urciq*) alakot egy korábbi *ayurcuq* (*ayurcuq*) alakra visszavinni? Egy ómagyar **ohur-soch* vagy **ursuu* alak persze lényegesen megkönnyítené döntésünket; sajnos, szavunknak ilyen korai feljegyzései nincsenek.

Mindent mérlegelve *orsó* szavunk forrásául továbbra is a hagyományos **urcuq* (< *urcuq*) alakot jelölném meg azzal, hogy a török szó története további kutatást igényel.

13. A XIV – XV. századi arab – török szójegyzékek közül több a szóanyagát tárgyi rendbe szedve közli. Ezek közt akad olyan is, amely a fonásra, illetőleg a fonás eszközeire vonatkozó szavakat fogja egy csoportba. Ezek közül bemutatjuk két forrás idevágó anyagát.

A) Ibn Muhannā:

yig 'веретено: orsó' (MELIORANSKIJ 0120), *iyik* (KILISLI RIFAT 162), *ik* 'ig' (BATTAJ 33):

ayircuq 'пряслица: orsónehezék' (MEL. 069; egyesek értelmezése szerint az arab szó a. m. 'rondelle de fuseau [= orsókarika]', mások szerint 'poids de fuseau [= orsónehezék]'), *ayircuq* [*'ayircuq*] (KR. 162), *ayircuq* 'ağırşak' (BAT. 8);

čiqriq 'rokka' (MEL. 055 a romlott *hazruq* alakot *čazruq*-nak olvassa, és 'ворот у колодца, колесо; gombolyító kerék, kerék' értelmezést fűz hozzá), *čeq* (KR. 162), *čiqriq* 'çikrik (iplik sarmak için küçük çark): motolla (kis korék a fonál felgombolyítására)' (BAT. 26):

yiglik 'футляр для веретена; orsótok' (MEL. 0120), *iyiklik* (KR. 162). *iklik* 'ig kabi' (BAT. 33).

B) Durrat al-mudi'a: *yik* 'fuseau' ZAJACZKOWSKI: Rocznik Orientalistyczny XXIX. 2: 87):

ik [*'ay'y'k*] 'fuseau' (Z. 85). Egyfajta orsóról van szó, arab értelmezés Dozy szerint 'le fuseau de fer dont se sert le fileur de mine (Égypte)':

ayircuq, *ayiršiq* 'poids de fuseau' (Z. 77);

čiqriq 'espèce de rouet, dévidoir' (Z. 99); Dozy szerint az arab szó jelentése: 1. 'roue ou dévidoir à tisserand pour charger les espolins'; 2. 'rouet de fileuse'. Ezúttal is a 'rokka' jelentés látszik helyesnek:

ip saračaq 'dévidoir' szó szerint 'fonalgombolyító motolla' (Z. 85; Z. *saračaq* olvasat nem védhető; vö. különben oszmanli *sar-* 'wind or wrap down', HONY 307; *sarmazn* 'der Haspel, die Spule, die Garnrolle', RADL. IV, 342).

Az orsó, orsókarika, orsótok, motolla és rokka török nevei közül a rokkác-ról volna még néhány megjegyzésünk.

14. A mameluk-kipcsak szójegyzékekben ezt a fonóeszközt vele együtt a motollát is – tehát a *čiqriq* 'kerék' szóval jelölik; a rá vonatkozó fontosabb adatokra l. ZAJACZKOWSKI: RO. XXIX/2, 99; vö. még RADL. III, 2065 (*čiqriq*), 2060 (*čiqriq*). A törökégből különben más 'kerék' jelentésű szavak is használatosak 'rokka' értelemben, így türkmén *čarç* (TRS. 724), özbeg *čarç* (BOBONKOV, URS. 516) stb.

A rokka, guzaly természetesen a fonásnak fejlettebb eszköze, megnevezésére a törökben gyakran idegen szót használnak, például altaji *prjalka* < orosz *прялка* (BASKAKOV, RAS. 614), vagy körülírással fejezik ki: kuzáni tatár *jep erläü mašinasi* 'fonalat fonó gép' (BAMMATOV, RKINKS. 812), kirgiz

jin iyürkü čarik 'fonalat fonó kerék' (JUDACHIN, RKS. 678), csuvas *arlan urapa* 'fonó kerék' (DMITRIEV, ČRS. 603).

A fonás korábbi, kezdetlegesebb fokán egyedül az orsó látott el minden funkciót, éppen ezért egyes török nyelvek könnyen megőrizhették az új fonó-szerkezet megjelölésére is a régi műszót: altaji *irgiš* 'orsó; rokka' (BASKAKOV, RAS. 614); tuva *ėrgiš* (PALJMBACH, RTS. 476); nogaj *uršiq* 'orsó; rokka' (BASKAKOV, RNS. 540), karakalpak *uršiq* (BASKAKOV, RKkpS. 822), kazak *uršiq* (SAURANBAEV, RKzkS. 642), karacsáj *ayaq určug* 'láb-orsó' (RKBS. 505).

Nem kétséges, hogy a magyar nép időtlen idők óta ismerte az orsót, tudott fonalat sodorni, fonni, hiszen az emberi műveltség ősi hagyatékában a neolit-kor óta megtalálható az orsó, az orsókarika, az orsógomb. Hogy azonban a honfoglalás előtt mégis átvett a vele szoros műveltségi kapcsolatban álló török néptől, a bolgár-töröktől vagy a kazártól egyfajta orsót, török nevével együtt, annak oka volt. Az új orsó célirányosabb, jobb lehetett, mint a régi. Miben különbözött az új a régitől? Erre a kérdésre egyszer talán régészeink és etnográfusaink tudnak majd felelni. Az azonban már ma is bizonyos, hogy a törökből vett, „újjon forgó” *orsó*-n guzsaly nélkül is lehetett fonni.

Török jövevényszavaink és a vitás etimológiák kérdése

Csaknem ötven esztendeje, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN megkezdte török jövevényszavaink kritikai megrostálását. A korábbi kutatások nagy, de szerfelett vegyes értékű anyagából gondos vizsgálódás után kiválogatta azt, ami szerinte valóban török elemeink közé sorolható. A továbbiakban megkísérelte meghatározni azt is, hogy török eredetűnek elismert szavaink közül melyek azok, amelyek a honfoglalás előtti ó-csuvas jellegű rétegbe tartoznak, s melyek azok, amelyek az ún. középső (kun, besenyő stb.) rétegbe utalandók.

GOMBOCZ ZOLTÁN, NÉMETH GYULA és mások kutatásai nyomán természetesen ma már lényegesen tisztábban látunk török jövevényszavaink számos kérdésében, mint egy fél századdal ezelőtt; attól azonban még mindig messze vagyunk, hogy valamennyi alapvető kérdésben közelebb jutottunk volna a megoldáshoz. Pedig megvan minden feltételünk ahhoz, hogy e téren komoly lépést tegyünk előre.

Ma lényegesen jobban ismerjük a török nyelvtörténetet, mint GOMBOCZ idejében. Hasonlíthatatlanul gazdagabb régi és új török szókészleti és szövevényanyag áll rendelkezésünkre, mint akkor. A honfoglalás előtti török jövevényszavaink szempontjából annyira fontos csuvas nyelvre vonatkozó szöveget anyagból olyan alapvető művek segítik munkánkat, mint AŠMARIN nagy szótára, a 17 kötetes „Thesaurus Linguae Tschuvaschorum” (utolsó kötete 1950-ben jelent meg). Hogy a csuvas tanulmányozásához mit jelent a mongol, arra már annak idején rámutatott BUDENZ, SIMONYI, GOMBOCZ, NÉMETH, sőt nemcsak rámutattak, de a maguk munkájában, a rendelkezésükre álló anyag alapján igyekeztek fel is használni a tanulságát és segítségét. Nos, a mongol nyelvészet is túljutott fejlődése első, kezdeti szakaszán. Megbízható, olykor igen terjedelmes anyag tájékoztat bennünket immár az élő nyelvekről. Így a kalmükről, az ordoszról, a burjátáról és a khalkháról; jó fogalmaink vannak az archaikus nyelvekről: a dahúrról, a mongourról és a mogulról. Talán mondani is felesleges, az újabbban hozzáférhetővé vált nyelvészeti anyag korántsem jelenti régi ismereteinknek pusztá mennyiségi gyarapodását; ez az anyag, még feldolgozatlan állapotában is, új felismerések, következtetések forrása. Megérett a helyzet — egyebek között — arra is, hogy revízió alá vegyük azt a fogas kérdést, vajon melyik török nép nyelvéből származnak honfoglalás előtti ócsuvas jellegű jövevényszavaink? Valóban csak a bolgár-török lehetett az átadó nyelv?

Mindez azt jelentené, hogy végeredményben minden szükséges eszköz a rendelkezésünkre áll, és csak rajtunk múlik, hogy valamennyi függőben levő kérdést egyszersmindenkorra elintézzünk? Korántsem. Kutatásainkhoz tovább-

ra is hiányzanak azok az egykorú művek és feljegyzések, amelyek kellő részletességgel, hitelesen tájékoztatnának bennünket azokról a török nyelvekről, amelyeket a IX. században és az azt megelőző időkben beszéltek Dél-Oroszország földjén, elsősorban azokról, amelyek bennünket a legközelebből érintenek: a bolgár-törökről, a kazárról (kabarról), valamint az akkori besenyőről és úzról. A rendelkezésünkre álló új török és mongol anyag sok mindent tartalmaz, de korántsem mindent, amire szükségünk volna.

Alig lehet vitás, hogy a soron következő egyik legfontosabb feladat: szókészletünk török elemeinek monografikus feldolgozása. A honfoglalás előtti réteget, igaz, GOMBOCZ ZOLTÁN két ízben is vizsgálat tárgyává tette, 1907–8-ban egy rövidebb, magyar, 1912-ben egy bővebb, tovább fejlesztett, német nyelvű monográfiában. Érthető okokból ennek a rétegnek szentelték mások is a legnagyobb figyelmet; itt a legtöbb a hozzászólás, kiegészítés, vita. De éppen ennek a megkülönböztetett érdeklődésnek a következtében itt a legtöbb az ellentmondás és, látszólag, itt a legtöbb a megoldatlan részletkérdés. Hogy tovább juthassunk, elengedhetetlenül szükséges az újabb összefoglalás. A középső rétegbe tartozó török elemeinkkel sok igen jó cikk, kisebb dolgozat foglalkozik; monografikus feldolgozásukra azonban eddig nem került sor. Hasonló a helyzet a legújabb, oszmán-török rétegbe tartozó jövevényszavainkkal is. A mondottakból, gondolom, világos, hogy az új feldolgozás nem elégedhet meg a török jövevényszavainkról szóló eddigi kutatások egyszerű összefoglaló regisztrálásával.

Ha török jövevényszó-kutatásunk eddig felgyülemlett anyagát megvizsgáljuk, vagy valamely újonnan javasolható etimológiát mérlegelünk, az egyes szavak — ugyanúgy, mint egyéb jövevényszavaink — e három kategória egyikébe sorolhatók: 1. kétségtelen, 2. vitás, 3. helytelen etimológiák. Végleges helye a szónak természetesen csak az 1., vagy a 3. kategóriában lehet. Talán kevésbé természetes, de a gyakorlat azt mutatja, hogy a szavak a legtöbbször csak igen nehezen találják meg végleges helyüket. Kategóriáról kategóriára vándorolnak, többször is, gyakran ugyanazon kutató megítélése szerint is; még gyakoribb persze az az eset, hogy ugyanannak a szónak a helyét különböző kutatók különböző kategóriákban jelölik meg.

De olyan jövevényszavaink is lehetnek vitások, amelyek török eredetéhez semmi kétség nem fér. Nem mindig dönthető el ugyanis minden kétséget kizáró módon, hogy ez vagy az a szó török jövevényszavaink melyik rétegébe sorolandó. Egyes esetekben ugyan kellő útmutatással szolgálnak világos hangtani kritériumok, másokban az ugyancsak a hangtan területén mutatkozó magyar régiségjegyek, ismét más esetekben a magyar szó legrégebb előfordulásának kronológiai vallomása segíthet bennünket bizonyos mértékig az eligazodásban. Ezzel szemben nem csekély olyan török elemeinknek a száma, amelyek közömbösebbek mindeme kritériumokkal szemben, és helyes besorolásukhoz nem számíthatunk a legcsekélyebb ilyen természetű segítségre sem.

Ez indított arra, hogy török jövevényszavaink első és második rétegét együttesen vizsgáljam, és hogy a két rétegbe tartozó szavakat 1933 óta „régibb török jövevényszavaink” elnevezés alatt foglaljam össze, szemben az „újabb”, oszmán-török réteggel. Ezzel az egybefoglalással természetesen közel sem az a célunk, hogy a két réteg közti határokat, különbségeket elmoszuk; ellenkezőleg, hogy azokat az együttes mérlegelés alapján még jobban megközelíthessük.

Az eddigi módszer további követése a sematizálás kétféle következményét vonná maga után, mint ahogy véleményem szerint a múltban vonta is. Az egyik az, hogy egyoldalúan csak azt mérlegelnők, hogy a kérdéses szó beletartozhatik-e a legrégebb rétegbe, figyelmen kívül hagyva teljesen a másik lehetőség mellett szóló ugyanolyan értékű érveket. Ez persze azzal jár, hogy indokolatlanul és helytelenül felduzzasztjuk az első rétegbe tartozó szavak számát a második réteg rovására. A másik következmény az, hogy ez a módszer eleve útját vágja ama fontos kérdés firtatásának, vajon honfoglalás előtti jövevényszavaink között voltak-e köztörök típusú elemek is. Szinte magától értetődőnek kell tartanunk, hogy GOMBOCZ ZOLTÁN, éppen e módszer meglehetősen merev alkalmazásának következményeképpen, erre a kérdésre nemmel választott, illetőleg az egészet nagyobb figyelmet nem érdemlő kérdésnek minősítette. A történeti körülmények latolgatása után elvileg is nehéz ezt a választ elfogadni. Aki pedig elfogadná, annak a számára gyakorlatilag is egész sor kérdés kielégítő magyarázat nélkül maradna. Hogyan vélekedjünk pl. az olyan esetekről, mint *szúnyog* szavunk, melynek régiségét nincs okunk kétségbevonni, de amely a csuvas és a mongol vallomása alapján nem tartozhatik ún. bolgár-török jövevényszavaink közé (ez esetben ugyanis szókezdő *s* / = *š*)-t várnánk), és amely velaris hangrendű alakja miatt nem sorolható minden további nélkül kun, besenyő jövevényeink közé sem? Vagy hogyan magyarázzuk azt a tényt, hogy a honfoglaló magyarság vezetői, közülük legalábbis egyesek, félreérthetetlenül köztörök jellegű nevet viselnek, mint amilyen *Tas* (csuv. *ťšyl*, mong. *čila-yun*)? Helyes GOMBOCZ kazár—kabar elmélete?

Mármost a problematikus szavaknak — ezeket nevezem vitás etimológiáknak — nagy általánosságban két csoportját különböztetjük meg, feltéve, hogy nem kell törőlnünk török jövevényszavaink listájáról (erre végérvényesen csak akkor kerülhet sor, ha a kérdéses szó eredetét valamely más nyelvből kielégítő módon már igazoltuk).

A) Fel nem ismert helyes etimológiák. — GOMBOCZ ZOLTÁN kritikai munkájában a török és magyar hangtörténet akkor ismert törvényszerűségei vezették: elfogadta azt, ami ezekkel összeegyeztethető volt, elutasított mindent, ami azoknak ellentmondott. Óriási módszertani haladás volt ez akkor, amikor elődei etimológiáikban csak több-kevesebb alaki és szemantikai — olykor igen távoli — összecsengésre, hasonlóságra támaszkodtak; nem egyszer pedig ugyanaz a szerző ugyanannak a szónak a magyarázatára két-három egymással merőben ellentétes etimológiát is javasolt. GOMBOCZ módszertani eljárása helyes ma is, persze némi — nem lényegtelen — megszorítással. Az ő törvényszerűségei csak a főbb fejlődési tendenciákat tükrözték. Azonban nincsen olyan nyelv (nem volt ilyen az az ócsuvas típusú nyelv sem, amelyből legrégebb török jövevényszavaink származnak), amelyben a fő tendenciák mellett ne kellene számolni különböző okokra visszavezethető aberráns mellék-tendenciákkal. Nem lehet tehát egy percig sem kétséges, hogy legrégebb török jövevényszavaink forrása nem volt valami desztillált, kivételeket nem ismerő, „ötörök típusú”, afféle „minta-nyelv”, amely „kivételeket” nem ismert volna. Ellenkezőleg, bizonyosra kell vennünk, hogy voltak nyelvjárásai, sőt voltak jövevényszavai is; mindez persze nem közömbös a belőle merített jövevényszavaink szempontjából sem.

De hadd lássunk egy ide vonatkozó példát is. GOMBOCZ a BTLw. 215. lapján *dió* szavunkat az elhibázott vagy valószínűtlen, ezért elfogadhatatlan etimológiák között említi; az EtSz. I, 1361 szerint eredete nincs tisztázva, de figyelemre méltó a javasolt török etimológia; BÁRCZI, SzófSz. 51 már valószínűnek tartja a török eredetet, de még utal bizonyos hangtani nehézségekre. Az etimológia teljesen kifogástalan, semmiféle hangtani nehézség nincs körülötte. Mindössze azt kell figyelembe venni, hogy a GOMBOCZtól felhozott *tengely* és *tenger* szóközépi *ng*-jével való analógia téves és félrevezető. Az említett két szóban ugyanis a régi és új török nyelvjárások megőrizték az *η*-t (legfeljebb szórványosan *ηη*, illetőleg *n*-es változatot mutatnak), ezzel szemben a *dió* török megfelelőjében (*yanıq*) az *η* ugyanazokban a török nyelvekben és nyelvjárásokban már igen korán *γ* fejlődési fokot is mutat. Meg kell engednünk természetesen azt, hogy az átadó nyelv nem volt „őstörök típusú”, erre azonban egész sor más körülmény is kényszerít bennünket. Más szóval, valóban hibás a *janıy* > *dió* származtatás, de megtámadhatatlan a *jııy* > *dió* magyarázat.

B) Kellő magyarázat nélkül helyesnek tartott etimológiák. — Mindjárt jövevényszavaink első rendezése során kiderült, hogy legrégibb török jövevényszavaink között szép számmal akadnak olyanok, amelyeknek egészben véve tetszetős a magyarázatuk, ugyanakkor azonban mindegyikük tartalmaz valami — kisebb-nagyobb — hangtani vagy jelentéstani rendellenességet. E szavak nagyobb része e „szépséghibák” ellenére rákerült kétségtelen jövevényszavaink listájára — még ma is ott szerepel —, és csak a kisebbik csoportot sorolták a kétes etimológiák közé. A szétválasztás azonban olyan indítékok alapján történt, amelyek rúgóit nem mindig könnyű felderíteni. Annyi mindenestre megállapítható, hogy a (szubjektív benyomásokon alapuló ítéleten kívül) a rendellenességek magyarázatában a fejlődési fő tendenciákat tükröző törvényszerűségekből indultak ki, azokat azonban hol torzították, hol erőszakkal tágtították.

Mindezeknek az eseteknek természetesen a vitás etimológiák között a helyük mindaddig, amíg a rendellenességeket kellően meg nem tudjuk magyarázni. A vitás etimológiáknak ily módon lényegesen magasabb a számuk, mint azt általában gondolni szokás. Felülvizsgálásuk napirendre tűzése éppen ezért fontos feladat. A gondos megvitatás legfőbb hasznát nem is abban látnók, hogy annak eredményeképpen a kétségtelen etimológiák száma minden bizonnyal gyarapodik majd. Ismeretes, hogy a régibb török jövevényszavainkból leszűrt eredményeknek mit köszönhet pl. a magyar hangtörténet. Úgy hiszem, hogy a tervbe vett új kutatások az eddig elért, nem lekicsinylendő eredményeket lényegesen kiszélesíthetik. Nem kételkedem abban sem, hogy ugyanakkor az átadó török nyelv (nyelvek) hangtana az eddiginél világosabb körvonalakban fog kirajzolódni előttünk.

Ehhez azonban elengedhetetlenül szükséges az, hogy a korábbi szemlélettől eltérőleg komoly figyelmet szenteljünk a hangtani fejlődés mellék-tendenciáinak, azokat ne szeszélyes véletleneknek, „kivételeknek” tekintsük, hanem a nyelvfejlődés szerves részeinek, amelyeknek szintén megvannak a maguk — ha nem is könnyen felismerhető — belső törvényszerűségei.

Arra kell törekednünk, hogy a vitás etimológiák számát az elkerülhetetlen minimumra zsugorítsuk, és hogy ebben a kategóriában csak olyan

szavakat kelljen számon tartanunk, amelyek végleges magyarozatát csak bizonyos perdöntő adatok hiánya gátolja, de amelyek rejtélye, reméljük, előbb-utóbb szintén megoldódik.

A következőkben a vitás etimológiák egy jellegzetes csoportjának az illusztrálására egy olyan példát tárgyalunk, amelynek összefüggése a javasolt török szóval kétségtelen, azonban kielégítő magyarozatát számos nehézség akadályozza.

Torontayl, torontal

Sem a mai magyar köznyelv, sem a nyelvjárások nem ismerik e szót, közszoí használatát XIV–XV. századi szójegyzékeink őrizték meg, tulajdonnévi alkalmazását középkori okleveleinken kívül az ismert megyenév örökítette ránk. Török etimológiája GOMBOCZ ZOLTÁNTÓL származik, aki „Árpádkori török személyneveink” című tanulmányában (MNY. X, 295–6; MNYTK. 16. sz. 13–4) tárgyalja e szót, és teljes joggal elvetve TAGÁNYI (Századok XXVII, 326) ónémet *horotúbil*, *hortúmil*, *horotúchil* 'nádibika; bölömbika' szavakból javasolt eredeztetését, meglehetősen óvatos formában felveti a török összefüggés kérdését („Mind alakra, mind jelentésre sokkal közelebb áll a köv. török szó”). Mindenki, aki azóta foglalkozott a szóval, fenntartás nélkül elfogadta magyarozatát, s ebben az ő tekintélyén kívül kétségtelenül közrejátszott az is, hogy e „testes”, háromtagú szó egyezése az idézett török szóval valóban aligha lehet véletlen összecsengés műve. De lássuk az adatokat.

M a g y a r : A köznévi használatra mindössze két, egymástól nem teljesen független adatunk van: BesztSzj. 1162: „iľtiulio: *torontayl*”; SchlSzj. 1748: „ifinilio: *torontal*”.

Tulajdonnévként mint egy főesperesség, illetőleg vármegye neve ismeretes, de előfordul mint személynév is: 1323: „Petro de *Turuntal* . . . archidiaconis” (Turtiansky Martin. Szlovák Nemzeti Múzeum levéltára)¹; 1326: „de Sumugi de Comitatu de *Turuntal*” (Zichy Okmt. I, 283); 1329: „Petro de *Torontal* archidiac.” (AnjOkmt. II, 419); 1330: „Petro de *Turultow* [!] archidiac.” (Zichy Okmt. I, 364); 1332: „Petro de *Torontal* archidiac.” (Zichy Okmt. I, 393); 1332 és 1337 között: négy adat „de archidiaconatu *Toruntal*” (MonVat. I. 1: 147, 153, 155, 158); 1334: „Petro archidiacono de *Turuntal*” (HO. VIII, 12); 1347: „Nobilium de Kewe et *Toruntal*, . . . Nobiles dicti Comitatus de *Toruntal*” (kétszer) (FÉJÉR, CodDipl. IX, 1: 553); 1364: „nobilium de Kewe et *Toruntal* Comitatuum” (HO. VII, 411); 1398: „in comitatu de *Torontal*” (FÉJÉR, CodDipl. X, 2: 591); 1400: „Thoma de *Thoruntal*” (FÉJÉR, CodDipl. X, 2: 811); 1418: „Johannis dicti *Toruntal*” (OkISz.); 1505: „Bartolomeus Kerey de *Thorontal*” (BÁRÁNY ÁGOSTON, Torontálmegye’

¹ GyÖRFFY GyÖRGY szíves szóbeli közlése, aki „Magyarország történeti földrajza az Árpád-korban” című készülő munkájának keze ügyében levő adatai közül többre volt szíves felhívni a figyelmemet. Az adatok felsorolásában teljességre nem törekedtem, a fenti áttekintésbe csak azokat vettem fel, amelyek kronológiai okokból vagy alakjuknál fogva érdemelnek nagyobb figyelmet. Szándékosan mellőztem JERNEY, Nyelvkincesek I, 144 *Truntayl de Nek* adatát, amely más forrásból nem mutatható ki, így kétes hitelű, valamint ugyane szerző *Terentul* személynevét (1360.), amely világosan nem tartozik ide. Ez utóbbiról ilyen értelemben ír már BÁRÁNY ÁGOSTON (Torontálmegye’ hajdانا. Buda, 1845. Oklevelek 155) is.

hajdana. Buda. 1845. Oklevelek 68); 1523. évi XXIV. tc.: *Thoronthal* (CorpJur-Hung. I, 816); 1525. évi XXXVI. tc.: *Thoronthal* (i. m. I, 836); 1552. évi XXI. tc.: „in partibus Transylvaniae, et comitatibus Bihariensi . . . *Torontaliensi*” (i. m. II, 318). 1779-től *Torontál* vm.

T ö r ö k : Kāšyari *turumtai* 'ein Raubvogel, daher Männername' (BROCKELMANN 219), 'yirtici bir kuş; erkek adı' (BESIM ATALAY 658) | kir. [= kazak], csag., turki *turumtai* 'ein kleiner Raubvogel, der Neuntöter; перепелятник, копчик, маленький ястреб' (RADL. III, 1456) | kirg. *turumtai* 'falco aesalon' (ALMÁSSY: KSz. II, 116); *turumtaj* 'дербник (кобчик)', *turumtaj tijgen taraancs'daj* '(разбежались) как ворбы, на которых кинулся дербник' (К. К. ЖУДАШИН, Киргизско-русский словарь. Москва, 1940. 520) | szárt *turumtaj* 'кобчик; перепелятник' (V. és M. NALIVKIN, Русско-сартовский и сартовско-русский словарь. Kazán, 1884. II, 126) | csag. طرمطاي *turmutaj* (o: *turumtaj* 'egy madár neve' (ТНУРУ, A „Behdset-ül-lugat” című csagatáj szótár 50), ترمتاي *tirimtai* (o: *turumtai*) 'un petit oiseau de proie avec le plumage bleuâtre(?)' (VÁMBÉRY, Cagataische Sprachstudien 258), طرومتاي *turumtai* 'копчик' (Muqaddimat al-adab 407) | turki *turumtai* 'a sparrow-hawk' (SHAW 74), *turumtai* 'the Merlin (Lythofalco aesalon)' (D. ROSS, A polyglot list of birds in Turki, Manchu and Chinese: Memoirs of the Asiatic Society of Bengal II, Calcutta, 1909. 275, n° 76) | kipszak *turuntaj* 'espèce d'autour, oiseau de proie' (A. ZAJACZKOWSKI, Manuel arabe de la langue des Turcs et des Kiptchaks. Époque de l'État Mamelouk. Warszawa, 1938. 53), طرنساي *turuntaj* 'Schmerlin' (J. HAMMER—PURGSTALL, Falknerklee. Pest, 1840. 100) | baskir *töröntaj* 'kis sólyom-faj' (MÉSZÁROS, Magna Hungaria 125).

Tulajdonnévként: Kāšyari *Turumtai* 'Sklavenname' (BROCKELMANN 250) | kipszak طرنطاي *Turuntaj* és طرنطا *Turunta* (J. SAUVAGET, Noms et surnoms des Mamelouks: Journ. As. 1950. 50), Husām-ad-Din *Turuntai* (Maqrizi, ed. QUATREMÈRE I, 24, 99, II, 213; GOMBOCZ: MNy. X, 296); طرنطاي *Turuntaj* (Ibn Bibi, ed. HOUTSMA 289—90, 344 stb.; RÁSONYI, Valachoturcica 3); *Turunfāy al-Jukandār* (L. A. MAYER, Saracenic Heraldry. Oxford, 1933. 16, 41), *Turunfāy al-Tabbākhī* (i. m. 25, 240) | *Turundaj* 'князь половецкий', 1185 (Летопись по лавр. сп. St. Pbg. 1872. 375; GOMBOCZ: MNy. X, 296) | 1502: *Torontāi* kun eredetű moldvai kenéz nevéből keletkezett falunév (R. ROSETTI, Pamântul satenii și stăpânii in Moldova I, 35; vö. GYÖRFFY ISTVÁN: MNy. XXI, 271).

M o n g o l : Irod. mong. *toromtai* (o: *turumtai*) 'tiercelet; самец хищных птиц' (Kow. III, 1888b) | Mongolok Titkos Története (1240.) *turumtai* 'lung-to-er' (85. §, HÄENISCH tévesen 'Käfig'-nek értelmezi a szót, de vö. A. MOSTAERT: Harvard Journ. of Asiatic Studies XIII [1950.], 311—3; ez utóbbi szerint a szó pontos értelme nem állapítható meg, megközelítő jelentése azonban: 'nom d'un oiseau de proie de petite taille') | Či-yüan yi-yü (XIII. sz. második fele vagy XIV. sz. első fele) *durumtai* (o: *turumtai*) 'lung-to (= kis sólyom)' (éd. ISHIDA MIKINOSUKE: Tōyō gaku sōhen I, 17, n° 326) | Hua-yi yi-yü (1389.) *turumtai* 'lung-to-er' (I, 7b; a kínai átírásból a XVI. sz.-ban visszaállított uigur-mongol írásos *turimtai* alak nem hiteles) | Lu-lung sai-lío *turumtai* 'lung-to-er' (ISHIDA MIKINOSUKE: Mōko gaku II. Tōkyō, 1938. 138) | C'ing-kori több nyelvű szótárakban *turumtai* 'to-er (= lung-to-er)' (vö. pl.

Si-t'i ho-pi wen-kien XXX, 296) | kalm. *turmtä* 'irgendein kleiner Raubvogel, ein kleiner Falke, Neuntöter' (RAMSTEDT, Kalm. Wb. 411b).

Személynévként: *Turumtai*, főember *Mängü* (*Möngke*) *qa'an* alatt (Juwaini, ed. QAZWĪNĪ II, 200–1). *Turumtai*, hivatalos másoló, aki a Yüan-dinasztia alatt LI SINNEL együtt átírta MA CU-ČANG „Ma ši t'ien-wen ci” című művét (vö. K. T. WU, Chinese printing under Four alien dynasties: HJAS. XIII [1950.]. 505 és A. MOSTAERT, uo. 312, jegyz.). A *Turumtai* név előfordul az 1272-ből való ujjur-mongol írásos okmányban is (vö. C. H. TARIM, Tarihte Kirşehri-Gülşehri. Babailer-Ahiler-Bektaşiler. Istanbul, 1948. 120 és A. MOSTAERT: HJAS. XIII, 312, jegyz.).

Perzsa: *ترمتای* (olv. *turumtāi*) 'avis quaedam venatica magnitudine avis بیغو dictae e genera avium nigris oculis' (VULLERS I, 438); *ترمتای turmtāy* (o: *turumtāy*) 'A species of falcon' (STEINGASS 297a).

Hindusztáni: *turmati* 'A species of hawk or falcon' (PLATTS 320).

A *turumtai* végelemzésben török eredetűnek tekintendő, bár ez idő szerint kielégítő etimológiája nincs; mindenesetre elfogadhatatlan RAMSTEDT nézete, amely szerint a törökben mongol eredetű volna a szó, ugyanígy elfogadhatatlan PLATTS magyarázata is, aki ind (szanszkrit) etimológiát keres a hindusztáni szó számára. Kronológiai és egyéb megfontolások alapján csak arról lehet szó, hogy a *turumtai* a törökből került a mongolba és a perzsába, ez utóbbiból pedig a hindusztániba.

A magyar szó törökből való eredeztetésének több nehézség áll az útjában. Ezek: 1. a magyar köznév bizonytalan olvasata, illetőleg hangalakja; 2. bizonytalan jelentése, 3. a magyar tulajdonnév körüli nehézségek; 4. a török-mongol szó körül újabban támasztott jelentéstani kétségek; 5. a magyar és török szó hangtani megfeleléseinek problémái.

1. A BesztSzj. *torontayl* írásmódját GOMBOCZ betű szerint értelmezi, és JERNEY 1234: *Truntayl* és GRISELINI 1776-ból való térképének *Trundain* adatára támaszkodva *torontajl*-nak olvassa. JERNEY kétes, más forrásból nem igazolt *Truntayl*-ja azonban még akkor sem vinne bennünket közelebb a megoldáshoz, ha az történetesen később megbízható forrásból előkerülne, hiszen az *yl* olvasata a két adatban azonos problémát jelentene; egyikből a másikat megmagyarázni nem lehet. A GRISELINI-féle adat túlságosan kései (mint majd látjuk, ebben az esetben ez különösen jelentős körülmény), vallo-mása ezenfelül sem közvetlen értékű.

A helyes olvasatot magából a BesztSzj.-ből hámozhatjuk ki, ahol az *yl* jelölést még két másik szóban megtaláljuk: 1132: „tinea: *moyl*”, 1163: „aquila: *kezeyley*”; ez utóbbi különösen érdekes, mert közvetlenül követi az „iftiulio: *torontayl*”-t. Világos, hogy mindezen esetekben az *yl* értéke *ly* [*l*], a *torontayl* helyes olvasata tehát *torontály*. Ennek az olvasásmódnak nem mond ellent a SchlSzj. sem, ez utóbbiban ugyanis az *l* egyaránt jelöl *l*-t és *ly*-t. Nyilvánvalóan *l* = *ly* helyesírással van dolgunk a SchlSzj. megfelelő adataiban: 1748: „ifinilo: *torontal*”, 1717: „tinea: *mol*” (a keselyűre vonatkozó adat ebből a szójegyzékből hiányzik).

KNIEZSA ISTVÁN „Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig” című munkájában nem emlékezik meg a BesztSzj. szórványos *yl* helyesírásáról, bár a nem kevésbé szórványos *yn*-t szóvá teszi (1267: „polenta: *lepeyn*”: KNIEZSA, i. m. 90); tudtommal egyedül BÁRCZI utal rá röviden (MNY. XXXVIII,

26). Az *ly* értékben használt *yl* (*il*) helyesírásunk történetében korántsem ismeretlen. Most figyelmen kívül hagyhatjuk az 1193-i oklevél *il* = *ly* helyesírását (MIKOS: MNy. XXXI, 302, 304). Nagyobb figyelmet érdemelnek: 1209: *Sumbutheil*, 1217/1324: *Cheturtukheil*, 1291: *Beyl* (KNEZSA: MNy. XXIV, 326; MIKOS: MNy. XXXI, 304; KNEZSA, Helyesírásunk 50).

Az *yl* helyesírás legbővebb példatárát jelenleg a BesztSzj.-nél több mint száz évvel fiatalabb CzechK. nyújtja: „*feylwl newezdth*” (5), *tókeyled* (19), „*oyl ygón fok*” (28), „*ez wylagy bynnek meg haylak, thenekd eylek*” (35), „*oylannak yelóneel*” (38), „*oyl dyczeretős*” (40), „*Oh meyl mezetelen*” (43), *zolgaylalak* (45), „*O meyl kegydőllegben latlak*” (uo.), „*Pyros oyl mynth malth nyth rofa*” (47), „*mert mezeetelen te zent meyled*” (49), „*Meyl az zerelm ky tegd meg gydzc. meyl az zerelm ky ygy gydttre*” (50), „*hogy en zywem meg zepwylón*” (51), „*ez wylagnak en meg haylak*” (52), „*zywem eylón zerelmedben*” (53), „*zenth zyw meyl zeep te nylafod*” (uo.), „*Oh meyl edős ez zenth yllath*” (56), „*ha zolgaylonk nekđ ezeert*” (58), „*nem len sohol oyl yo athya*” (59), „*en zerethóm hozzam hayoyl. meg wygaztayl ees nekđm zoyl*” (61), „*de ky latoth oyl zerelmeth*” (62), „*O meyl haznos vrwolfag*” (uo.), „*Te zenth weerd en ream hwylon*” (63), „*O meyl nagy wolt the zerelmed*” (64), „*ces fegeyl ennekđm*” (101).

A CzechK. *yl* jelölését jelezte KNEZSA, Helyesírásunk 133 (példaként idézte a *meyl*, *oyl*, *hwylon* és *hayoyl* szavakat; uo. 111. jegyz.), egyben rámutatott arra is, hogy ugyanott, ugyanabban a hangértékben az *ly* jelölés az általánosabb. Hozzáfűzhetjük ehhez, hogy az *yl* írásmód inkább csak a kódex elején fordul elő, a leggyakrabban Szent Bernald doktor imádságában (43–67), utána csak egyszer (101), azután az utolsó lapig (196) egyetlen egyszer sem. Nem lehetetlen, hogy az *yl* annak a korábbi, elveszett kéziratnak a helyesírási sajátosságai közé tartozott, amelyről a CzechK.-t vagy annak kérdéses részeit másolták. Ez annyit jelentene, hogy a kódex *yl* = *ly* helyesírása az 1513. évnél — talán lényegesen — korábbi időre volna teendő.

A BesztSzj. *yl* jelöléséről a mainál pontosabb képet csak ama kutatások alapján alkothatunk magunknak, amelyek majd tisztázzák a szójegyzékünk közvetlen és közvetett forrásainak, azok helyesírásának még függőben levő kérdéseit.

2. Az *istiulio* és *ifinilio* romlott alakok; GOMBOCZ nem tudott mit kezdeni velük, annyit azonban megállapított, hogy eredetileg valamilyen ragadozó madarat kellett jelentenie a kétféleképpen torzított szónak.

VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB (Magyar solymászmadarnevek. Bp., 1942. II, 46) SZALAY BÉLÁNAK — levélbeli közlésére hivatkozva — *Smerilio* alakját fogadja el javításként. Magam két szójegyzékünk torzított latin szavát inkább **i/merlio*-ra emendálnám (*i/merilio*-ra paleográfiai okokból nem gondolnék).

GÁLDI LÁSZLÓ (Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp., 1937. és MNy. XLVI, 28–36) rámutatott arra, hogy középkori szójegyzékeink latinsága korántsem nevezhető klasszikusnak; ellenkezőleg, ezt a szókészletet erősen jellemzik az „alacsony” latinság neo-latin, német stb. szavakból képzett újabb elemei. Ezek közé az elemek közé tartozik nézetem szerint az **i/merlio* is.

Most csak annyit jegyeznek meg, hogy a javasolt **i/merlio* etimológiailag azonos a fr. *émerillon*, ol. *smoriglio*, bajor-osztrák *Schmerlin* stb. szavakkal. Pontos jelentését ismerjük; magyar neve ma *kis sólyom*. madártani meg-

határozása *Falco columbarius aesalon* TUNST (VÖNÖCZKY SCHENK, i. m. 44). Mindez kifogástalanul egyezik a fentebb közölt török—mongol adatok vallo-
másával is.

3. *Torontál* egyike volt legkisebb középkori vármegyéinknek; északon Csanád és Temes, keleten és délen Keve vármegye, nyugaton a Tisza határolta. Nevét nem vártól, de főesperességtől vette, ami végső fokon személynévi eredetű lehetett. *Torontál* vármegye (éppúgy a főesperességé) nem régiebb a XIV. sz.-nál. A vármegye már Mátyás alatt függő viszonyba került a szomszédos Temes vármegyével. (MILLEKER BÓDÓ, Délmagyarország középkori földrajza. Temesvár. 1915. 5.) A megcsorbított önállóságú megye hamar török hódoltság alá jutott. „Két évszázadon keresztül, senki' ajka nem említé a' »Torontál« nevet, 's így emléke is kihalt az emberek közül” (BÁRÁNY i. m. 47). Érthető, ha később, főleg a Délvidék felszabadítása után hosszú ideig a legnagyobb zűrzavar uralkodott a vármegye területi meghatározása körül (PESTI FRIGYES, Az eltűnt régi vármegyék. Bp., 1880. I, 34—6).

Mindenekelőtt az a kérdés, vajon összetartozik-e a *Torontál* tulajdonnév XIV—XV. századi, azóta kihalt köznevünkkel. A XIV. századi adatok fényében a tulajdonnév megfejtésére javasolt német és szláv etimológiák egyike sem fogadható el. Ha pedig török eredetet teszünk fel, nem lehet kétséges, hogy a tulajdonnév is csak *Torontály*-nak hangozhatott eredetileg; a *Torontál* ez esetben nem az élő hagyomány, hanem pusztán egy félreértett, hibás könyv-olvasat felelevenítése. Ha ezt viszont megengedjük, fel kell tennünk azt is, hogy a tulajdonnév magyar köznévi eredetű. Bajosan képzelhető el ugyanis, hogy a végeredményben kétszer — közsónak és tulajdonnévnek — átvett török *turumtai* szövége mindkét esetben, egymástól függetlenül, azonos rendhagyó hangtani fejlődéshez vezetett volna. De erről alább.

4. Tulajdonképpen mondva csinált nehézség. Alapja az, hogy a mongol szó kínai értelmezése a XIII—XIV. századi beszélt nyelv szókészletéhez tartozik, és nincs kellően igazolva a klasszikus nyelvből. A kérdést másutt részletesen tárgyalom, itt csak annyit, hogy a szó jelentése ennek ellenére is világos: 'apró madarakra vadászó kis sólyom-fajta'.¹ A török-perzsa *turumtai*-jal kapcsolatban hadd iktassam még ide A. BOYER—M. PLANTOL (Traité de fauconnerie et autourserie. Paris. 1948. 156) megjegyzését. Az utóbbi szerző madarunkat „émerillon d'Europe"-nek nevezi, madártanilag a *Falco columbarius aesalon*-nal azonosítja, és hozzáfűzi, hogy angolul *merlin*, perzsául *turumtāi* a neve.

5. A szó első és második o-ja kétségtelenül magyar fejlemény korábbi a-ból, mint ez a legrégebb magyar előfordulások alapján eleve feltehető. Hasonló fejlődést mutatnak ugyan egyes kipszak-török nyelvek is (baskir, kazáni tatár stb.), ez azonban igen kései jelenség. Éppen ezért, megvallom, nehezen értem a román *Torontāi* adatot. (Valóban Moldvába lokalizálható ez az adat?)

¹ A mong. *turumtai* szót a Mongolok Titkos Története egy szólásban őrizte meg: „Ha a torontály üzte kis madár a bokorba menekül, az megvédi őt”. Ugyane szólást a kipszak *Inas szájába adja a Y ü a n ſ i 128. fej. 14a, aki így válaszol Dzsingisz kánnak, mikor az a kipszakokhoz menekült *merküt Qodu*-t kiköveteli.

Ezzel szemben nem tekinthető magyar fejleménynek az *ml > nl* változás. noha ott is lehetséges volna. Az adatok világosan mutatják, hogy ezúttal török. pontosabban kipcsak hangtani fejlődéssel van dolgunk.

Az egyetlen komoly nehézséget a szóvég jelenti.

E nehézséget GOMBOCZ úgy próbálta áthidalni, hogy egy **turumtaili*, v. **turumtailu* származékból indult ki. E feltevésnek azonban kivédhetetlen gyengéi vannak. Igaz, a főnévből melléknevet képző tör. *-liy*, *-lig* 'valamivel ellátott, valamivel bíró' jelentésű képzőnek a kipcsak nyelvek egy részében már a XII–XIII. században van *-li*, *-li* alakja (más részében *-lu*, *-lü*) is. Igaz az is, hogy a kipcsak személynevek között HOUTSMA nyomán ismerünk *tai* 'csikó' szóból képzett *Tailu* 'Besitzer eines Füllens, Reiter' nevet. A gazdag török névanyagban azonban nyoma sincs *Turumtailu* névnek, nyilván okkal: ez a sólyomfajta könnyen idomítható, egy év múltán szabadon eresztik, s újat fognak be helyette. De nem ez a lényeg.

A feltevés tarthatatlanságát az dönti el megfellebbezhetetlenül, hogy a magyar köznévforrásául egy **turumtaili*, **turumtailu* alakot feltenni tiszta képtelenség. A magyar köznévfő és tulajdonnévfő egy és ugyanazon török alakból vezethető le csak, ebből következik, hogy a GOMBOCZtól feltett török alak elfogadhatatlan a magyar tulajdonnévfő szempontjából is.

GOMBOCZ nem ok nélkül folyamodott e kényszerű magyarázathoz: igazolni akarta a magyar szóvégi *l*-t, s erre más, normális megoldást nem látott. A normális megoldás ugyanis a tör. *turuntai* > magyar *torontál*, más szóval *j > l* fejlődés feltevése lett volna. Ezt azonban nyilván nem tartotta megengedhetőnek ő sem, MELICHHEL egyetértésben, aki szerint „Hangtanilag . . . teljesen példa nélkül való eset volna nyelvünkben, hogy eredetibb *j*-ből *l* fejlődjék. Egy *tolvaj*, *olaj*, *baj* stb. szóból a magyarban sohase lehet **tolval*, **olal*, **bal* stb.” (MNY. VIII, 387.) Nem kevésbé tartózkodó HORGER a *j > ly* kérdésében: „egy szóvégi *j > ly* hangváltozásra alig lehetne kétségtelen példát idézni” (MNY. IV, 321). BENKŐ ez utóbbi kérdésben lényegesen engedékenyebb, kár, hogy indokait bővebben nem közölte; szerinte ugyanis a *torontál* esetében *j > ly > l* változással van dolgunk, s ez a „változás valószínűleg magyar hangtörténeti fejlemény” (A magyar *ly* hang története 11).

A kérdés tágan, de pontosabban megfogalmazva ez: hogyan viszonylik egymáshoz a török *turuntaj* (*Turuntaj*) és a magyar *torontály* (*Torontály*). Az összefüggés tagadhatatlan, de mérlegelendő, vajon ez az összefüggés közvetlen, vagy közvetett-e? Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a törökben kiindulópontul csak szóvégi *j* (*i*)-t vehetünk fel, s e szóban *l* vagy *li* (*lu*) szóvéget feltenni sem okunk, sem jogunk nincs.

Amennyiben közvetlen kölcsönzéssel számolunk, néhány további megállapítást tehetünk. Magyar hangtörténeti okokból a szó honfoglalás előtti átvétel nem lehet, mert ebben az esetben a török *-j* (*-i*) szóvég elenyészett volna, mint *Duna*, *búza* stb. szavainkban (BÁRCZI, Magyar hangtörténet 66). A legrégebb magyar előfordulásokat figyelembe véve a XIII., legfeljebb a XII. században kellett nyelvünkbe kerülnie. Az átadó nyelv — az *ml > nl* hangváltozás alapján — kipcsak típusú török nyelv lehetett, azaz kun, esetleg besenyő.

Noha az átvétel ilyen szoros — a kellelénél szorosabb — kronológiai meghatározása mellett az átadó nyelv megjelölése is lehetséges volna, végső

fokon a közvetlen átvétel kérdését a $j > ly$ magyarázata dönti el. Itt két eset lehetséges.

A) A magyar hangtörténetben a $j > ly$ változás nem ismeretlen. Az *ally* azonos az *áj*-jal (PAIS: MNy. VII, 412). LIPSZKY *Oszóly* adata kimutatható 1757-ből *Oszvaly* alakban, korábbi *Ozwe*, *Ozway* stb. alakokkal szemben (PAIS: MNy. XII, 78–9). A mai *Börvely* már 1435 körül *Bervely* alakban szerepel, a korábbi adatok: *Beruei*, *Beruey*, *Berwey* stb. (PAIS: MNy. XXVI, 309–10). *Uraj*-ra már 1427-ből van *Uralya* változatunk (PAIS: MNy. X, 131). A példákat szaporíthatnók, azonban az egész anyagnak szempontunkból egy súlyos fogyatéka van: az *ly*-os alakok újak, a legrégebbiek sem korábbiak a XV. századnál, és éppen ez utóbbiak nem valóságos hangállapotot, hanem csupán helyesírási sajáttságot tükröznek.

B) A XV. század ugyanis az a kor, amikor a magyar hangtörténetben egy valóban jelentős hangtani változás szélesebb méretekben megindul. Ez a változás az $ly > j$. A jelenség kétféleképpen jelentkezik nyelvemlékeinkben. Vagy úgy, hogy a korábbi etimologikus *ly* helyén *j*-t találunk: SzalkGl. *hejekre* (MELICH: MNy. XV, 34–5), NagyszK. *dagayossagnac miatta* (MELICH: MNy. X, 425); további példákra vö. BENKŐ, A magyar *ly* hang története 67. Vagy pedig úgy, hogy az eredeti *j*-t éppen a kiejtés hatása alatt megzavarodott helyesírás tévesen *ly*-lyel adja vissza: ÉrdyK. *olallyaval* (MELICH: MNy. XV, 34–5), LobkK. 2. kéz: *tula'ldon*, *tvldaldon*, *thvla'ldon*, *gvl'tót*, *fal'dalmara*, *eppl'ly*, *iobil'toch*, *Thanyltvañ* (LOSONCZI: MNy. XXI, 108–9).¹

A BesztSz.-ben is van egy adatunk, amely eredeti *j*-t *ly*-lyel ír át (176: „pyrates: *vizi tolvaly*”; de vö. uo. 169: „latro: *tholuay*”), mégsem gondolhatunk arra, hogy a *torontály* (*torontayl*) szóban az *ly* (*yl*) hasonlóképpen egyszerű *j*-t takar. Nem pedig azért, mert sem a köznévi, sem a tulajdonnévi előfordulások között egyetlen *j*-s változat sincsen.

A közvetlen átvétel ily módon súlyos hangtani akadályok miatt igazolhatatlan. A további lehetőségekről a *torontály*-lyal azonos problémákat felvető *karvaly* — ezekhez csatolja újabban HASAN EREN (MNy. XL, 228–30) a *kével* ~ *küllő*-t is — szavunkkal kapcsolatban egy más alkalommal kívánok szólni.

¹ BENKŐ példái közül (A magyar *ly* hang története 68 és MNy. L, 326) törlendő a DöbrK. *hely hely* 'hej!', 'hej!' adata, a szöveg ugyanis így hangzik: „iefus nag zoval mon:lván hely hely lamazabatani, az az En iftenem en iftenem mire hagai meg (el) engem.”

Régi török jövevényszavaink etimológiai problémái

1. Régi török jövevényszavaink kutatása során kezdettől fogva számolnunk kellett és még mindig számolnunk kell etimológiai problémákkal. E problémák leginkább hangtani, szókészleti és jelentéstani természetűek. Ha a belőlük adódó nehézségeket nem sikerült sorra-rendre tisztázni, a magyar szó javasolt török eredete vált és válik vitássá; turkológiai ismeretekkel fel nem vértézt nyelvészeink itt újabban szívesen meg is állnak. A rendhagyó jelenségek helyes magyarázatai viszont — eddig fel nem ismert összefüggések felderítése után — újabb hasznos útbaigazítással szolgálnak a kölcsönzés korára, nyelvjárására vonatkozólag. Ugyanezek a nehézségek jelentkezhetnek persze a magyar oldalon is. Ha aztán a forgalomban levő „szabályszerűségekkel” összeegyeztethetetlen mozzanatok jelentkeznek nemcsak a török, hanem a magyar oldalon is, akkor a török etimológia — legalább jó időre — elveszítettnek tekinthető.

Hasonló problémák persze nyelvünk egyéb jövevényszavai körül is bőven mutatkoznak, a török jövevényszavak problémái azonban különösen bonyolult előzményekből táplálkoznak. Példaképpen csak hadd utaljak közülük néhányra.

2. A nyelvünkre gyakorolt török hatás korán kezdődött és sokáig tartott. Figyelmet érdemel ebből a szempontból, hogy a magyar szókészlet olyan török elemeket is őriz, amelyek egy ugor kori török hatás emlékei (*hód, hattyyi, szó*; BÁRCZI: AOr. XV, 383—8; magam még ide sorolnám, többek között, a MSzFgrÉ. 405—6 ellenére, *ló* szavunkat is).

Legrégibb török jövevényszavainkat, melyek az ugor egységből való kiválás után kerültek nyelvünkbe, török nyelvi kapcsolataink kiváló értéke, BÁRCZI GÉZA az Urál vidékéről, az időszámításunk kezdete körüli időkből származtatja. E jövevények száma érthetően nem nagy, a bennük jelentkező hangtani sajátosságok a későbbi törvényszerűségektől olykor meghökkenően különböznek (*harang, homok, nyár, nyak, ér* és talán *ír, író*; BÁRCZI: AOr. XXV, 388—90). A részletekben nem mindig értek egyet BÁRCZIVAL (MNY. LIX, 381—93), a lényegben azonban igen, sőt úgy vélem, hogy a nyelvi paleontológia egy további meglepetéseket tartogat számunkra.

A további századok török elemeinek kronológiájára csak feltevésszerű közelítések tájékoztatnak, egyes rétegekre az V—VI. század, másokra a VII—VIII. század került szóba (GOMBOCZ: NytudÉrt. XXIV, 29). Az azonban bizonyosra vehető, hogy a török nyelvi hatás egészen a honfoglalásig tartott; ha a kabar törzsek ma még ki nem tapintható szerepét figyelmen kívül hagyjuk is, számolnunk kell besenyő, úz és mindenekelőtt kun nyelvi hatással. Gyakor-

latilag tehát a XV. századig kell kiterjeszteni vizsgálódásainkat, az oszmán-török hatással ugyanis most nem kívánunk foglalkozni.

Mindent egybevetve a magyar nyelvre gyakorolt török hatás tehát 1500 esztendőttől ölel fel, e nem kis idő belső kronológiai pontosítása a jövő gondjai közé tartozik.

Régi török elemeink nem egy, de több török nyelvből és nyelvjárásból származnak.

Az itt felmerülő kérdéseket két úton közelíthetjük meg: először török elemeink nyelvészeti elemzése útján, másodszer az írott történeti források vallomása alapján.

Régi török jövevényszavaink zöme a honfoglalás előtti időkből való, és forrásuk a török nyelvek egy sajátos változata, melyet a mai csuvas őrzött meg. Pontosabban e jövevényszavaink annak egy régi, ócsuvasnak nevezhető változatát tükrözik. Ez végeredményben BUDENZ időtálló megállapítása, melyet módosítani nem szükséges, nem is lehet.

Nem érintik BUDENZ tézisének azok a viták sem, amelyek a csuvasnak a török nyelvek között elfoglalt helye körül kialakultak.

Korábbi felfogás szerint a csuvas sajátos arculatát a török nyelvközösségből való kizakadása után nyerte el, eltérő nyelvi sajátosságai tehát külön nyelvi újítások. RAMSTEDT elmélete szerint a csuvas nyelv a többi török nyelvtől eltérő sajátosságai nem újítások, hanem az őstörök nyelv megőrzött régiségei; szerinte a többi, úgynevezett köztörök nyelv újított. De ha elfogadjuk is RAMSTEDT elméletét, akkor sincs revidálni valónk, mert abban az időben — bármilyen korai legyen az —, amikor nyelvünkbe kerültek az ócsuvas típusú jövevényszavak, már különálló blokkot alkotott az ócsuvas, szemben a keleti törökség úgynevezett köztörök nyelveivel.

Történeti síkra fordítva a dolgokat, arra keresünk feleletet, hogy mely népek beszélték valaha ezt a nyugati török nyelvet, az ócsuvasat? Számunkra meg ez a kérdés: mely néptől, esetleg népektől vettük át honfoglalás előtti ócsuvas típusú jövevényszavainkat? (Ócsuvas jellegű jövevényszavaink nem egyetlen nyelvjárásból valók.)

Meg kell jegyeznünk, hogy az ócsuvas nyelv problémáinak a firtatása annyira lenyűgözött mindenkit, hogy szinte szóba sem került annak a lehetősége, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink közt akadhatnak köztörök eredetűek is.

A történeti források értelmezése sem könnyű feladat.

Itt csak két népről szólnék, a bolgár-törökről és a kazárról. Milyen nyelven beszéltek ezek a népek, melyiktől vettük át ócsuvasos jellegű szavainkat?

GOMBOCZ (BTLw. 194—208) AŠMARIN nevezetes könyve után (Bolgary i čuvaši) úgy szólván lesöpörte az asztalról a kazár hipotézist, és határozottan a bolgár-török elmélet mellett tört lándzsát. Az ő nyomán nyelvészeink túlnyomó többsége ócsuvasos jövevényszavainkat bolgár-török eredetűeknek tartja. Magam korán kételkedni kezdtem GOMBOCZ kazár nyelvre vonatkozó ítéletében, majd rámutattam később (Az ismeretlen Belső-Ázsia 344, 352) arra, hogy jövevényszavaink lehetséges forrásai közül nem zárhatjuk ki a kazárt sem, nemcsak azért, mert reális történeti kapcsolataink velük voltak és nem a bolgár-törökökkel, hanem azért is, mert a kazár nyelv fennmaradt glosszái szintén ócsuvas jellegűek. Azóta szinte általánosnak mondható (PELLIOT, POPPE, BENZING, BASKAKOV stb.) az a nézet, amely a kazár nyelvet ócsuvas jellegűnek tartja.

A kérdés most már az, vajon ócsuvasos jövevényszavaink bolgár-török és kazár vagy csak kazár eredetűek. Ez is a jövő kutatások gondja.

A bennünket közelről érintő török nyelvek jó részének nincsenek egykorú forrásai. Ahol ilyenek mégis akadnak, azokból töredékes vagy éppen közvetett értesülések, illetőleg tanulások nyerhetők csupán. Úgy látszik azonban, hogy ezen a téren további előrehaladás várható.

A „Handbuch der Orientalistik” V. kötetének 4. füzetébe tartalmazni fogja a hun, avar, kazár, besenyő és bolgár nyelv emlékeit és természetesen azok magyarzatait (4. Abschnitt: Rudimentär überlieferte Sprachen. Sprachreste der Hunnen, Awaren, Chasaren, Petschenegen und Bolgaren). HALASI-KUN TIBOR tanítványa elkészítette a kazár nyelv emlékeinek Corpusát. RÓNA-TAS ANDRÁS munkába vette az úgynevezett volgai bolgár sírfeliratok kiadását, nyelvi értékelését; első, magyar változata művének már meg is jelent. NÉMETH GYULA alapvető dolgozatában (vö. BOH. II, 50–1) megállapította, hogy a besenyő kipcak típusú nyelv akárcsak a kun. Az ő nyomdokain GYÖRFFY GYÖRGY (KCsA. I. kieg. köt. 397–500) tovább szélesítette a besenyőkre, főleg a magyarországi besenyőkre vonatkozó ismereteinket. A kun nyelvről ma már szinte áttekinthetetlen gazdagságú bibliográfia áll rendelkezésünkre. Most csak annyit, hogy a kun nyelv egyik legterjedelmesebb egykorú forrása, a Codex Cumanicus olasz és német része két, egymástól lényegesen eltérő kun nyelvjárást őrzött meg számunkra. Mind a kettőtől különbözik a magyarországi kun nyelvjárás. A kun nyelvre vonatkozó kutatásainkat jelentős mértékben segítik a többi régi és mai kipcak nyelvek tanúvallomásai. A XI. századi úz nyelvre vonatkozólag szerény terjedelmű, de igen becses anyagot tartalmaz Kászari török szótára.

3. E nem éppen rózsás előzmények után talán érthető, hogy nem tudjuk megállapítani, vannak-e besenyő és úz jövevény szavaink, s ha igen, melyek azok. Nem mindig dönthető el megfelelő nyelvi kritériumok híján, hogy kérdéses török jövevényszavunk a bolgár-török (kazár) rétegbe tartozik-e, vagy valamely honfoglalás előtti köztörök nyelvből, netalán a kunból származik-e. Ezért látszik helyesnek az oszmán-török kor előtti török szavainkat összefoglalóan régi török jövevényszavakként együtt tartani és tárgyalni; ez természetesen nem akadályozza annak, hogy azon belül meg ne kíséreljük az egyes csoportok körvonalainak a felvázolását. A helyzet — úgy vélem — sok tekintetben hasonló szláv jövevényszavaink helyzetéhez.

Török jövevényszavaink kutatási bázisát ily módon kiszélesítvén feltűnt, hogy bizonyos hangtani fejlődéssorok párhuzamosak a törökben és a magyarban; mások viszont csak az ómagyar fonetizmusára jellemzők. „Török jövevényszavaink” című akadémiai székfoglalóban (1937. nov. 29.) rámutattam, hogy ezek a jelenségek nem tekinthetők a „bolgár-török” eredet kritériumainak, hanem mindössze magyar régiségjegyeknek, melyek kronológiai értéküknél fogva csak azt bizonyítják, hogy a kérdéses török szavak az ismert időhatárokon belül kerültek nyelvünkbe. Ime török jövevényszavaink magyar régiségjegyei közül néhány.

Szónévi helyzetben *sy, sy, su, sü* > *ó, o* (> *a, e*): *jó* 'folyó' < *jou* < *joy (BÁRCZI, Htört.² 122), *Gyönyörű* < *Generuch*, *besenyő* < *báčandag* (i. m. 134). A párhuzamos fejlődés a törökben és a magyarban tökéletes. Igen ám, de ugyanennek az őstörök szónévihez a török nyelvek egy részében, éppen a számunkra nem közömbös kipcak nyelvekben, megfelelőhet *su, sü*, sőt *sv, sv*. Ez pedig azt jelenti, hogy pl. *bellü* szavunk előzménye nemcsak *bitig* > *bitiy*

lehet, hanem *bitiv* is, és valóban a CodCum. 2. nyelvjárásában fel van jegyezve *bitiv*, *bituv* „Schrift”. Ez a megfelelés ismeretlen ugyan finnugor eredetű szavainkban, de nem az egyéb jövevényszavainkban: *csó* < szl. *čěvb*; *bürü* < déli szl. *brvb*, *palkó* < szl. *podskovb* (Kniezsa, SzlJsz. 114, 143, 404).

Minden hangtani helyzetben, $\check{c} > \delta$: *sátor* < *čatır*, *borsó* < *burčaq*, *kos* < *quč*; az ezzel szemben jelentkező *csat* < *čati*, *ocsú* < *učuq* szavakat köztörök („talán kazár”) jövevényeknek, olykor téves etimológiáknak tartja Gombocz (BTL. 180–3). A köztör. $\check{c}$ -nek a csuvasban általában δ felel meg, nem pedig δ , mint azt a *sárkány* < *šaraqan* (köztör. *šazayan*), *sár* < *šar* (csuv. *šyr*, köztör. *šāz*) megfelelése alapján várhatnók, ahol a magyar δ csuv. megfelelője pontosan δ . Figyelembe véve a régóta ismert *csillog* ~ *sajog*-féle eseteket, valamint a *vésár* < k. iráni *vāčār* megfelelést (különben a szó előkerült azóta a törökben is *uçar*, *oçar* alakban és török jövevényként a XIV. századi mongolban is), ezt a megfelelést is a magyar régiségjegyek közé soroltam. Nemrégén Bárczi foglalkozott szókészletünk régi török elemeinek δ és $\check{c}$ megfeleléseivel (BOH. XVII, 39–46), és meggyőződen igazolta, hogy ez esetben is magyar hangtani jelenséggel van dolgunk.

Szóvégi $\check{i}$, i , u , $a > \#$. A jelenség jól ismeretes finnugor eredetű szavainkban; vö. Bárczi, Htört.³ 18–24. Megvan jövevényszavainkban: *olasz* < dny. szl. *vlasi*, *tök* < szl. *tyky* (Kniezsa, SzlJsz. 360, 530). Megtalálható régi török eredetű szavainkban: *gyöngy* < *jinjü*, *ács* < *ayačči* (Gombocz, BTLw. 160–3). Ez a jelenség a törökben ismeretlen.

Szóbelseji és szóvégi helyzetben $lt > \check{x}t > jt$. Ez is olyan hangtani fejlődési sor, melyet csak a magyar ismer. A hármas sorból a két utolsó értelmezése körül eddig is teljes volt az egyetértés (vö. Bárczi, Htört.³ 110–1, 119). Nem kétséges azonban, hogy azoknak az lt -hez való kapcsolása is kifogástalan. Íme néhány gyors példa: *bojtorján* < *buhturuyan* < *baltıryan*; *Ajtony* < *Ochtum* < *Allin*. Különösen tanulságos: *gyűl* > *gyűjt*, *dől* > *dőjt*. A két régi törökből került ige (*gyűl* < *jiyil*-, *dől* < ócsuv. *dül*-, ktör. *tüš*-, *düš*-) mindennél világosabban tanúsítja, hogy a t későbbi magyar bővítmény, és a fgr. kt fok kikapcsolásával egyszerűen $lt > \check{x}t > jt$ fejlődéssel kell számolnunk. A *gyűjt* s *dőjt* kifogástalanul magyarázza különben a *fojt*, *nyűjt*, *gyűjt* alakokat a *fül*, *nyúl*, *gyül* igékkel szemben.

4. Etimológiai problémák forrása lehet, ha nem vesszük figyelembe a török történeti hangtan szabályszerűségeit. Így pl. Gombocz (BTLw. 169) szerint az eredeti η a törökben megőrződik, vagy η , illetőleg n válik belőle; példaképpen *gyenge*, *tengely* és *tenger* szavunkra hivatkozik. A *dió*-t mint hangtanilag ki nem elégtő esetet ebből a csoportból egyszerűen kirekeszti (i. m. 215). Valójában az őstör. η különböző reflexeiről van szó. Mint mindig, ezúttal is szigorúan külön kell választanunk a török hangtani fejlődést a magyartól.

A fgr. η nem maradt meg nyelvünkben, az ómagyarban önállóan ismeretlen ez a mássalhangzó, de megvolt az η hangkapcsolat első tagjaként. Ez utóbbi fejlődhetett korábbi g -ből (*melenget* < *meleg-get*: TESz. II, 881; *barlang* < *borlogu* < szl. *brlogb*: Kniezsa, SzlJsz. 154), fejlődhetett n -ből g előtti helyzetben (*engem* > *engem*: MSzFgrE. I, 154; *korong* > *korong* < szl. *krqg*: Kniezsa, SzlJsz. 282), és persze jövevényszavaink η -jéből szintén η lett (*tenger* > *tenger*). Kár, hogy ezzel a kérdéssel nem foglalkozik Bárczi kitűnő Htört.³-ben.

Az őstör. η megfelelői a régi és mai török nyelvekben: η , n , m , γ (g), j , v és ny (ng) (vö. RÄSÄNEN, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* 194–203; az η és η szétválasztásának kritériumai nem mindig világosak).

A régi török nyelvek (türk, ujjur, kipcsak, úz) általában megőrizték az eredeti η -t, néhány nyelv újabb n -t ad helyette. Ide tartozik köztör. *üñiz* (*dāñiz*), mely a XI. századtól kezdve tűnik fel a korábbi *talui* helyett; az., oszm., *dāñiz* (vö.: DOERFER, TMEN. III, 2057; CLAUSON, *Etym. Dict.* 527). A csuvas és a mongol a köztörök alakot vette át. Az ócsuvas alak *üñir (nem pedig *üñgir*, mint GOMBOCZ, BTLw. 125 gondolta), ennek átvétele a m. *tenger* (o: *tenger*).

A tör. η megfelelői közt szóbeljei helyzetben γ is előfordul. A csag. *yañaq*, *yañay*, turki *yañaq*, kirg., kzk. *yañaq*, *yañayaq*, özb. *yōñōq*, kkalp. *yañayaq* mellett igen korán kizárólag γ -s alakok fordulnak elő: türk., ujj. *yaγayq*, Kääy. *yaγāq*. E régi alakok tanúságát figyelembe véve CLAUSON (*EtymDict.* 900) eredeti *yaγāq-ból magyarázza a többi változatot. Magam emlékeztettem arra, hogy a török szó a régi mongolba *ja'aq*, *ji'aq* (< *jaγaq, *jiγaq) alakban ment át (NyK. XLVIII, 242). CLAUSON feltevése nem lehetetlen, ám a feltett $\gamma > \eta$ fejlődés igen ritka és periferiális (RÄSÄNEN, *Lautgeschichte* 154). Bárhogyan is álljon a dolog, a m. *dió* < *gyivó* forrása ócsuv. *jiγaq.

Van olyan török jövevényszavunk, melyben az őstör. η -nek n felel meg, ez a *szúnyog*. GOMBOCZ (BTLw. 126) szerint e szavunk forrása ócsuv. *sinig*. Már korábban rámutattam (Pais-Eml. 338), hogy a *szúnyog* nem ócsuvas eredetű, mert nem kezdődik *š*-sel mint azt a csuv. *šāna*, mong. *šimuyul*, *šimayul* alapján várnánk. Velaris hangrendűsége (ezt különben a mongol adat is jól támogatja) a köztörök nyelveken belül is elszigetelt; *siñāk* és *sāk* mellett csak az azeriben és oszmánliban jelentkezett az η helyett n , ezek egyike sem lehet szavunk forrása. Mégis GOMBOCZ helyesen járt el, amikor a magyar szó forrásául n -t és nem η -t tartalmazó előzményt vett fel. A szó forrását ez idő szerint pontosan megjelölni nem tudjuk, de egy párhuzamos esetre már most utalhatunk. Anonymus szerint egy X. században beköltözött besenyő főember neve *Tonuz-oba*; ezt a nevet GOMBOCZ (MNYTK. 16. sz. 18) *Tonuz-Aba*-nak értelmezte, és első tagját helyesen a tör. *tonuz* 'disznó' szóval kapcsolta össze. Sajnos, igen keveset tudunk a besenyő nyelvről ahhoz, hogy a *szúnyog*-ot habozás nélkül szintén besenyő eredetűnek tekintsük, mint a *Tonuz-oba*-ban előforduló *Tonuz*-t.

5. A jelentéstani problémák rendszerint abban jelentkeznek, hogy kifogástalan hangtani megfelelés ellenére a magyar szavak szemantikailag nem egyeznek a feltett török szavakkal. A helyzetet rendszerint az is nehezíti, hogy a szó a törökségnek szűk területére korlátozódik. Ez a mellékesnek látszó körülmény különben a nehézség voltaképpeni forrása, amely onnan ered, hogy a bennünket érdeklő nyugati törökség régi szókészletét csak felettébb hiányosan ismerjük.

Jó példánk erre a *gyopár* (< *jiγar*) esete. A magyar szó értelmezése körül is zavarok mutatkoztak, mert a 'havasi gyopár' alapján 'illat nélküli virág' jelentés állott előtérben, ez viszont nehezen látszott összeegyeztethetőnek a *jiγar* 'illat, parfüm' jelentésű török szóval (TESz. I, 1132). Magam aztán rámutattam arra, hogy a m. *gyopár* (*fekete gyopár*, *sárga gyopár* stb.) eredetileg 'illatos virág'-ot jelentett, és ugyanazt jelenti az oszmán-török adaton kívül a szó a török nyelveknek egy meglehetősen kis csoportjában is. Viszont eredeti

jelentését tükrözi a török nyelvek széles skálája, s ez: 'jószag, illat; jószagú; illatos állati termék' (MNY. LXV, 136—44). A tör. *yīpar* képzett szó, bár összetett képzője (-*par*) fossilis, töve nem elszigetelt, belőle való pl. *yī-d* 'illat'.

A törökben kifogástalan etimológiája van *ocsú* szavunk török forrásának, az *uçuq* (kun *uçuç*)-nak. Ugyanis a törökségben általánosan elterjedt *uç*-'repül, elrepül' ige -*q* (-*k*) képző névszói származéka elsődlegesen 'repülő'; ezt a jelentést minden török nyelv ismeri. Ebből a másodlagosan keletkezett: 'szeleléskor, szórászkor elszálló törmelék, szemét, üres szemek', innen pedig a 'gabonának szórászkor, rostálászkor visszamaradt szemetje, hulladéka; a gabona alja, szemetes gabona; ocsú' (MNY. LV, 456—7). E szűkebb jelentések a török nyelveknek csak egy kisebb csoportjában ismeretesek.

Régi török jövevényszavaink közt nem egy olyan akad, amely a jelentés speciális beszűkülésével a török nyelvek bizonyos csoportja felé mutat. Közülük elsősorban olyanokra utalnék, amelyek jelentéstani sajátosságaikkal a csuvas, illetőleg ócsuvashoz kapcsolódnak.

Ilyen pl. *eke* szavunk, amely ugyan a törökségben általánosan ismert *ak*- 'vet, megműveli a földet' származéka, az **ākāq*, illetőleg annak megfelelője (*aaa*) csak a csuvasból mutatható ki. De ez nem minden, 'eke' jelentése szintén csuvas specialitás; a csuvas származékszó jelentése ugyanis a törökségben általában 'földművelő (eszköz)' volna, nem pedig 'szántó (eszköz)' → 'eke'. (Az *ak*- igének — ellentétben a TESz. I, 733 állításával — nincsen 'szánt' jelentése.) Az eke funkciójának ez a tág meghatározása a bolgár-török vagy kazár földművelés sajátossága lehetett. A szántás és eke régi török terminológiája érdekes tárgyi tanulságokkal szolgálhat. A tör. *amač* 'eke' régi iráni jövevényszó (CLAUSON, EtymDict. 156), *boqursi* 'fa-eke' (i. m. 319), *saban* 'ua.' (i. m. 790). Érdekes, hogy a tör. *sūr*- 'szánt' ige eredeti jelentése '(ökröt) hajt' (vö.: RADL., Wb. IV, 808—11; CLAUSON, i. m. 844); ugyanezzel a jelentéssel találkozzunk a perzsából átvett mogul 'szánt' igében is (vö. AOr. XXVII, 302).

Ide tartozik — két okból is — *süllő* szavunk, melynek azó szerinti jelentése 'fog-as, (hal, amelynek) foga van'. Először a köztör. *tš*' 'fog' csak a csuvasban hangzik *šš*-nak, másodszer a csuv. *ššla* (< **ššl*-*lšy*)-nak van ez a 'hal' jelentése, s nincsen a köztörök nyelvek közt egyetlen egy sem, amelyekben a *tššlšy* 'fog-as' süllőt vagy valamilyen ahhoz hasonló halat jelentene.

Úgy látszik, olyan esetekkel is számolhatunk, amikor a szemantikai beszűkülés nem az ócsuvas felé irányítja figyelmünket. Ismeretes, hogy a *bocsát*, *bocsánik*, *búcsú* szócsalád tagjait nem magyar belső fejleménynek szokás magyarázni, hanem mindegyiket külön-külön kölcsönzésnek tartják. Persze ilyesfajta kölcsönzéshez hozzátartozik bizonyos fokú nyelvi symbiosis feltevése. E szócsalád névszói tagja körül a problémák — éppen jelentéstani szempontból — amúgy is eléggé bonyolultak. Ezek közül emelném ki az egyiket, mégpedig a TESz. (I, 376) szerint a 2.-at: 'bűnbocsánat; Ablass'.

Valóban lehetséges, hogy a *búcsú* < **bošay* (v. *bošov*) 'elbocsátás, elengedés' jelentéséből a magyarban fejlődött ki az egyházi terminológia ismert szava. Lehetséges, hogy a kun *bošat*- 'megbocsát (bűnt)' (ebben: *yazuqlarimizni bizqđ bošatqil* 'bocsásd meg nekünk a bűneinket') szemantikai egyezése a magyarral szemben pusztán véletlen. Ám a CodCum.-ban (121; ed. KUN 157—8) a vallási szövegek közt azt is olvassuk, hogy bizonyos jámbor cselekedetek árán a kegyes hívő lelki haszna *alligil bozak*: *allš yšl bošaq* '6 év búcsú', máskor *allmiz kun bozak*: *allmš kün bošaq* '60 nap búcsú', ismét máskor *šuz kun bozac*: *yüz kün bošaq* '100 nap búcsú'. Megjegyzendő, e szöveg a kódex 2. részében talál-

ható, de mint készen kölcsönzött textus, nem a 2. nyelvjárást tükrözi, ebben a nyelvjárásban ugyanis a CodCum. a *bošaq*-ot *bošov* alakban adja meg (ГРЪН-БЕОХ 66). Az ilyen fokú fonetikai és szemantikai egyezés a véletleneknek olyan találkozására, hogy a felett hallgatással napirendre térni nem lehet.

6. Szókészleti gondjaink a régi török szókincs még hiányos ismeretéből adódnak. Sokszor minden arra utal, hogy a magyar szó csak török eredetű lehet, ám feltett török eredetije semmilyen török nyelvből nem mutatható ki. Minthogy a régi török szókészletre vonatkozó ismereteinket jól gyarapítják a még mindig előkerülő régi török szövegek és szójegyzékek, e nehézségek egy része magától megoldódik.

GOMBOCZ a BTLw.-ben még hallgat a *bársony*-ról, később a csuv. *pyrzon* (> votj., cser.) alapján feltett egy ócsuv. *barčín* alakot mint szavunk forrását. A tisztánlátást mindenesetre zavarta, hogy a szlávban is van hasonló szó (*bračina, bračins, bračena*), és hogy valamennyi adat végeredményben összefügg hasonló jelentésű iráni szavakkal (újp. *abrētum, barētam*, pamíri nyj. *warštum* 'selyem' stb.). A probléma megoldódott, amikor a török szó *barčín* alakban és 'selyembrokát' jelentésben előkerült Kászari-nál (MNY. XXIV, 344). Az első török adatot követték a többiek (MNY. XXXI, 284–5); vö. TESz. I, 254–5; CLAUSON, EtymDiet. 357–8 (a török szó javasolt tohár A eredete nem valószínű).

Még mindig szép számmal vannak olyan jövevényszavaink, amelyekre mindössze néhány adatunk van; feltűnő azonban, hogy ezek az adatok földrajzilag körülhatárolható, szűk területre korlátozódnak.

Ezek közé tartozik *tok* (hal) szavunk, melyet ez idő szerint csak a toboliból (*tuju*; jelentése nem 'viza', hanem 'tok'), és egy türkmén nyelvjárásból (*duqi*) ismerünk (MNY. XXXIII, 303–4). A *som*-ot csak a kumükből és karacsájból (mindkettő: *čum* 'som') ismerjük; problémát jelent a tkm. *čum* 'som' és kalm. *tsöm* (ez utóbbi persze török jövevény) hangtani értelmezése (vö. RÁSÁNYI, EtymWb. 120). *Köris* szavunkat a csuvason (*kavêrâš*) kívül csak a nogajból (*küirüš*), a karacsájból (*kürüč*) és a kumükből (*quirüč*) ismerjük (TESz. II, 618; a kalm. *kürüs* < *kürüč szintén török jövevény).

A jövő kutatások dolga török jövevényszavaink etimológiai problémáinak további tisztázása; közös erőfeszítéssel itt is jó eredményekre juthatunk.

Uráli török jövevényszavaink kérdéséhez

1. Szókészletünk e legrégebbnek gondolt török rétegéről, pontosabban annak egyik sarkalatos kérdéséről, a szókezdő *ny*-ről nemrégiben ejtettem szót folyóiratunkban. („Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról”: MNy. LVI, 289–303; vö. „A propos des éléments altaïques de la langue hongroise”: ALingu. XI, 15–42. A francia változat nem pusztán fordítása a magyarnak, hanem adataiban gyakran bővebb, érvelésében szorosabb, mint az eredeti.)

Igénytelen soraimhoz azóta ketten is fűztek érdekes megjegyzéseket, BÁRCZI GÉZA és SIR GERARD CLAUSON (BÁRCZI GÉZA, A finnugor zárhangok ősmagyar kori történetéhez: MNy. LVIII [1962.], 2, 6 1. jegyz. és Zur Geschichte der finnisch-ugrischen Verschlusslaute in urungarischer Zeit, 14; 19–20, jegyzet. Commentationes Fenno-Ugricae in honorem Paavo Ravila: MSFOu. 125. sz. Helsinki, 1962. SIR GERARD CLAUSON, Turkish and Mongolian Studies 127. Prize Publication Found, Vol. XIX, London, 1962.). Talán nem lesz felesleges, ha ebből az alkalomból magam is teszek néhány további megjegyzést.

Persze tisztában vagyok azzal, hogy az ilyesfajta megjegyzéseknek csak bizonyos korlátok közt van értelme és haszna. A szőnyegen forgó kérdések értelmezése során jócskán kell fordulnunk feltevésekhez. A feltevés pedig egyszerre tartalmaz megengedést és fenntartást; e két komponens egymáshoz való viszonyának a megítélésében — egy és ugyanazon kérdés esetében is — gyakran foglalnak el végletes, egymással össze nem egyeztethető álláspontot a kutatók, aszerint, hogy ki milyen szűkebb szakterület felől közelodik a probléma felé. Éppen ezért az uráli réteg kérdését ezúttal nem is a feltevések felől közelíttem meg.

Mondanivalómat két pont köré kívánom sűríteni. Először megpróbálom felfogásom az uráli rétegről pontosabban körvonalazni; félreértésből gyakran született már felesleges véleménykülönbség. Másodszor az őstörök szókezdő *n*-ről, annak altaji háttéréről szándékozom szólni. Mindkét esetben most is a szókezdő *ny* kérdését kívánom taglalni, mégpedig elsősorban annak az uráli rétegnek a szempontjából, amelynek felvetése körül magam is érzek némi felelősséget.

2. M. RÄSÄNEN „Spuren vom altaischen anl. *n* in den türkischen Lehnwörtern im Ungarischen” című kisebb közleményében (UngJb. XIX [1939.], 99–101) felvetette, hogy véleménye szerint egy sor török jövevényszavunkban a török *j*-nek megfelelő szokásos *gy* szókezdő helyett *ny* található, s hogy ennek alapján (megfelelő számú etimológia esetén) a magyar nyelvre gyakorolt bolgár-török hatást még régebb időre lehet visszavinni, mint azt általában szokták. RÄSÄNEN hangsúlyozta, hogy határozottan (ausdrücklich) bolgár-török jövevényszavakra gondol, mert az *ny* kezdetű szavak különben ugyanolyan hangtani sajátosságokat mutatnak (*r. l*), mint a többi bolgár-török elemek.

Úgy láttam, hogy RÁSÁNYEN merész ötletének van egy mindenképpen meggondolkodtató, hasznos magja. Igaz ugyan, hogy javasolt hét etimológiája közül nyomban el kellett vetni ötöt, mint teljesen elfogadhatatlant. Az is igaz, hogy a megmaradó kettő (*nyár* és *nyak*) sem új etimológia, megvan mindkettő már VÁMBÉRYNÁL (A magyarok eredete 670, 518 és A magyarság bölesőjénél 191). Végül abban sem lehetett vele egyetérteni, hogy a *nyár*, *nyak* és társai minden további nélkül beleolvashatók a többi úgynevezett bolgár-török jövevényszó közé, s hogy az új feltevésnek mindössze az volna a következménye, hogy a végeredményben egységes, folyamatos bolgár-török hatás régibb időre nyúlnék vissza, mint gondolták.

RÁSÁNYEN ötletének az értékét akkor ismertem fel, amikor megfordítottam a tételt, s a *nyár*, *nyak* és a többi bolgár-török jövevényszó egyezései helyett azok különbözőségeire fordítottam a figyelmemet. Valóban, nem volt nehéz belátni, hogy ebben az esetben merőben új távlatok tárulnak fel előttünk. Török szempontból a szókezdő *ny* nem illeszthető bele abba a képbe, amelyet az úgynevezett bolgár-török nyelv történetéről a rendelkezésünkre álló források alapján felvázolhatunk magunknak; ezzel a szókezdővel legfeljebb a török nyelv történetének legősibb szakaszában, az őstörökben, esetleg a pretörökben számolhatunk. Magyar szempontból hasonló probléma jelentkezett: a *nyak* javasolt etimológiája csak abban az esetben fogadható el, ha feltesszük, hogy a kérdéses török szó olyan régen került a magyarba, hogy az még az ősmagyar hangtani fejlődéseken is keresztül ment (így tűnt volna el a tövégi *a*). Őstörök és ősmagyar jelenségek egyidejű jelentkezése — úgy gondoltam — eléggé megokolja, hogy RÁSÁNYEN ötletét ne vessük el, hanem — az említett módosított formában — hipotézisként komolyan mérlegeljük. Úgy gondoltam, amennyiben sikerül az ilyen típusú etimológiák számát kellően megnövelnünk, komolyan beszélhetünk török jövevényszavainknak egy eddig figyelembe nem vett, legrégebb csoportjáról, amely még az uráli őshazában került volna a nyelvünkbe. Az uráli török jövevényszavainkra vonatkozó elképzeléseimet 1943-ban az uráli magyar őshazáról tartott előadásomban sommasan ismerttettem.

Ebben többek között a következőket mondtam: „Az uráli kor önálló magyar nyelvének, éppúgy mint az ugor nyelveknek török jövevényszavaiban merőben más törvényszerűségeket kell keresnünk, mint azok, amelyek az addig legrégebbinek tartott, honfoglalás előtti csuvasos típusú jövevénycinkben megfigyelhetők. Általában finnugor szavaink hangtani fejlődésének törvényszerűségeire kell gondolnunk, ehhez járul aztán néhány őstörök hangtani sajátosság: a magyar nyelv ősi törvényei szerint tehát a legrégebbi török jövevényszavakban a mélyhangú *k* helyén *h*-t, a szókezdő *s*: helyén magánhangzót, stb. kell keresnünk; őstörök hangtani jellegzetességek közé kell sorolnunk már most bizonyos szavaknak a mai szókezdő *j*-vel szemben mutatkozó *ny*-jét. Nyelvünk ugor örökségéből, illetőleg az uráli őshazából származó török elemi pl.: *nyereg*, *nyár*, *nyak*, *hód*, *hattyú*, stb.”¹

¹ A magyarság őstörténete, szerk. LIGETI LAJOS. Budapest, 1943. 44—5. HORVÁTH KÁROLY: MNy. XXXV, 45—8 a *nyereg* szóra finnugor etimológiát javasolt. A kitűnően megírt kis cikk hangtani szempontból számomra teljesen meggyőző, ám nem mondhatom el róla ugyanezt, ami a jelentéstani nehézségek magyarázatát illeti. A javasolt 'orr → valaminek kiemelkedő része → hegynek a gerince, állatnak a háta → azon levő ülés → nyereg' jelentésfejlődés aligha alkalmas minden kétely eloszlatására.

Feltevéseimről BÁRCZI GÉZA rövidesen nyilatkozott, s így írt róluk: „Érdekes, hogy a *nyak*, *nyár* szavak török voltát LIGETI elfogadja (*nyáj*, *nyalka* stb.-ről nem szól) [45]. Erre vonatkozólag eddig csak RÁSÁNYEN fejtegetéseire voltunk utalva (Ung. Jb. XIX, 99—101), ezek pedig nem meggyőzők. A kérdés a turkológia területén dölhet csak el, a török nyelvtörténetben kell igazolni a *j* ~ *ń* megfelelést. Túrelmetlenül várom és azt hiszem minden magyar nyelvész várja LIGETI idevágó szakszerű fejtegetéseit, mert ha e szavak török volta bebizonyul, rendkívül fontos fogódzó pontot kapnánk a magyarság első török kapcsolataira, hiszen e szavak nemcsak a török, hanem főleg egvesek, mint pl. a *nyak*, a magyar hangtörténet tükrében is honfoglalás előtti török jövevényszavaink zömét sok száz évvel megelőző átvételek lennének.” (BÁRCZI GÉZA, Magyar őstörténet: MNy. XXXIX [1943.], 288—9.)

Az elkövetkező években sajnos nem tudtam sort keríteni arra, hogy visszatérjek az uráli török jövevényszavak kérdésére. Megtette szerencsére ezt maga BÁRCZI, aki egyik akadémiai előadásában (Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez: I. OK. II, 347—59) újra napirendre tüzte e kérdést, és vizsgálódásai eredményeképpen arra a megállapításra jutott, hogy török jövevényszavaink első, legrégebbi rétegébe sorolhatjuk a *nyár* és *nyak* szavakon kívül még a bolgár-török és a mongolos jövevényszavak közt hanyódó, kielégítően máig meg nem magyarázott *homok*-ot és *harang*-ot, amelyekben szerinte ősmagyar szókezdő $q > \chi > h$ fejlődéssel kell számolnunk, és végül az *ér* igét, amelynek olyan gazdag szócsaládja van, hogy okkal tartható szókezdletünk egyik igen régi elemének. Későbbi megállapítása szerint ez a legrégebbi, egyelőre mindössze öt szóból álló réteg az Urál vidéki őshaza korszakában, nagyjában az i. e. X. és az i. sz. V. század közti időszakban kerülhetett nyelvünkbe. BÁRCZI maga is tisztában volt azzal, hogy elméletben nem kevés a vitatható feltevés; feltevését azonban annyi körültekintéssel és olyan mértéktartással fogalmazta meg, hogy azt — ebben a formájában — munkahipotézisként magam is elfogadtam és ma is elfogadom.¹

A kérdés további alakulásának tárgyalását most mellőzném, mert nem tartozik tulajdonképpen mondanivalóm tárgyához; különben is a legfontosabb bibliográfiára korábban már utaltam (MNy. LVI, 301—2).

3. A hipotetikus uráli réteg problémái közül a szókezdő *ny* iránt mutatkozott nagyobb érdeklődés a szakirodalomban. Ez érthető is, hiszen erősen érinti a török hangtörténetet, sőt az altaisztika problémáit is.

Elsőnek említeném itt G. CLAUSON hozzászólását, mint olyant, amely tulajdonképpen nem kíván alaposabb megvitátást. Ő abból az önmagában

¹ Sajátosogos tévedésből török jövevényszavaink uráli rétegének hipotéziséért kövételül RÁSÁNYENT akartuk felelőssé tenni. Így BÁRCZI szerint (I. OK. II, 350) „RÁSÁNYEN próbálkozott először a magyar nyelvben régebbi típusú török jövevényszót kimutatni (Ung. Jb. XIX, 99), noha ő nem említi az uráli őshazát, de valószínűleg olyan régi időre gondol, amikor a magyarság ezen a vidéken élt”. RÁSÁNYEN cikkében azonban nemcsak az Urálról, de a régebbi típusról sem esik szó, hanem csak régebbi kronológiáról, amelyet viszont az egész bolgár-török rétegre ki akar terjeszteni, tehát nemcsak a *nyár*-ra és a *nyak*-ra, hanem valamennyi bolgár-török szóra. Más formában ugyanezt a tévedést sajnos magam is elkövettem, amikor túlságosan tömör fogalmazásban RÁSÁNYEN nézetét és annak szerintem való magyarizátát nagyon is kétértelmű módon egyetlen mondatba fogtam össze (MNy. LVI, 302). Hogy ez mennyire így van, mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy amikor RÁSÁNYEN különböző megfontolások alapján szintén eljutott oda, hogy a *nyár*-t, a *nyak*-t el kell választani a többi bolgár-török szótól, akkor azokat nem valami uráli rétegbe, hanem az ősi, urál-altaji egyezések köze sorolta (vö. MNy. LVI, 301).

véve helyes nézetből indul ki, hogy a forgalomban levő *ny* szókezdős szavakon kívül akadhatnak mások is, amelyeket érdemes volna bevonni a vitába. Ezzel a szándékkal két újabb etimológiát javasol (i. m. 128): *nyír* (Käšy. *yar-* 'hasít') és *nyúz* (Käšy. *yūz-* 'ua.'). Minthogy G. CLAUSON közli fenntartásaimat, melyeket a javasolt etimológiákkal szemben támasztottam, taglásukba most nem is bocsátkoznám, legfeljebb azt jegyezném még meg, hogy ezek is megtalálhatók VÁMBÉRYNÁL (A magyarok eredete 619, 539 és A magyarság bölcsőjénél 191, 192). VÁMBÉRY azonban nem a török *yar-* 'hasít'-hoz kapcsolja a *nyír*-t, hanem egy török *yir-* 'kiás'-hoz. CLAUSON mindenesetre már ismeri az uráli réteg hipotézisét, és az *ny* szókezdőnek nagy jelentőséget tulajdonít a török nyelv története szempontjából.

A kérdéssel kapcsolatban POPPE nézeteiről korábban már szoltam. Pót-lólag azonban meg kell jegyeznem, hogy ő teljesen figyelmen kívül hagyja RÄSÄNEN kis cikkét, és csak egyetlen *ny* kezdetű szót tárgyal, a *nyár*-t (forrása alighanem RAMSTEDT). Érdekes viszont, hogy POPPE határozottan elválasztja a *nyár*-t a többi úgynevezett bolgár-török jövevényszótól, és megjegyzi, hogyha azok közé tartoznának akkor **gyár*-nak vagy **szár*-nak hangoznának. Kronológiai szempontból is elválasztandónak tartja a *nyár*-t a többiétől; nézete szerint azoknál jóval korábban, még a pretörök korban került a magyarba.

Ez az út persze megint a hipotézisek sűrűjébe vezet. Anélkül, hogy erre az útra ez alkalommal elindulnánk, érdemes mérlegelni: mit is jelent a *nyár* pretörök eredetének feltevése az uráli réteg hipotézisének a szempontjából? Nos, tegyük fel, hogy csakugyan van altaji rokonság, és volt altaji alapnyelv; POPPE (és RAMSTEDT) ezt felteszi, CLAUSON kereken tagadja. Ha tehát volt altaji alapnyelv, igen messzi időre kell visszanyúlnunk, hogy feltehesük ennek az alapnyelvnek azt az utolsó fázisát, amelyben nyelvjárásokként egymástól többé-kevésbé már elkülönült a pretörök, a premongol, a premandzsutunguz (a koreait nem is említve). Az abszolút kronológia több-kevesebb pontossággal való megközelítése ez esetben, csakúgy mint más hasonló esetekben, szinte leküzdhetetlen akadályokba ütközik. Ha azonban meggondoljuk, hogy a török nyelvek az i. sz. VI–VII. században már annyira fejlettek, hogy szinte mai, „modern” vonásokat mutatnak, hogy a mongol X. századi, a mandzsú XII. századi, ma elérhető legrégebb állapotában óriási távolságra van a töröktől, de nagyon közel mai állapotához, ha ezenfelül figyelembe vesszük a török nyelvnek finnugor, iráni, sőt indo-iráni kapcsolatait, akkor talán nem tévedünk, ha feltesszük, hogy a pretörök nyelvjárás, illetőleg nyelv kialakulására aligha kerülhetett sor később, mint i. e. 2000 vagy talán 3000 körül.

De ha a relatív kronológiához fordulunk, akkor sem nyerünk más képet.

Nem kételkedem abban, hogy a finnugor nyelvek szétválasztásának kronológiáját korábban túlságosan alacsonyan határozták meg, és hogy az ugor nyelvek szétválása is hamarabb következett be talán, mint eddig gondolták. Mégis, így is, mindannak alapján, amit az úgynevezett altaji nyelvek történetéről tudunk, merő képtelenség volna feltenni, hogy az altaji nyelvek egysége bármilyen formában is fennállott volna már az ugor nyelvi egység korában, pláne az uráli magyar őshaza korszakában.

Ezeknek a meggondolásoknak az alapján háritottam el POPPE elméletét, amelynek alapján régi török jövevényszavaink bolgár-török elnevezését altaji jövevényszavak elnevezéssel kívánta felcserélni. Ezt az

elnevezést akkor sem tartanám szerencsésnek, ha azt tágabb értelemben próbálnók használni; a legkevesebb, amit mondhatnék róla: kétértelmű. De ugyanez a helyzet a pretörök meghatározással vagy sokkal inkább elnevezéssel is. Nem vitás, hogy a pretörök nyelvnek számos sajátja tovább élt az őstörökben is; török jövevényszavaink kapcsán azonban az ilyen esetben sem közömbös, hogy melyik meghatározást használjuk; a két meghatározás között ugyanis óriási kronológiai különbség van. Ha tehát a magyar *nyár* csakugyan egy török *nār*-ból ered, a török alak török szempontból egyformán képviselheti az őstörök és a pretörök fejlődés fokát, magyar szempontból azonban — kronológiai okok miatt — csak őstörök lehet.

4. A szókezdő *n* története máig nem tartozik a török hangtörténet legvilágosabb fejezetei közé. A kutatások mai állása mellett a következőkben foglalnám össze e kérdésre vonatkozó legfontosabb mondani-valómat.

Előre kell bocsátanom, hogy e nasalis történetéhez figyelembe kell vennünk, hogy a törökben a palatalis *n* mellett számolni kell még *n*-nel, annak palatalizált változatával (tévedések elkerülése céljából itt *nj*-vel jelölöm), végül egy nasalis elemet tartalmazó *j*-vel (*j*; pl. a jakutban). Mi állhatott ezek közül szókezdő helyzetben? A legtöbb turkológus szerint ebben a hangtani helyzetben valamennyi másodlagosnak tekintendő, s eredetileg a török (őstörök) egyiket sem ismerte.

Igaz, legrégibb emlékeinktől kezdve általánosan elterjedt a *nā* 'mi, melyik, milyen?; stb.' és annak egy csomó származéka: *nāā* 'wie viele, einige, irgendwie', *nāūk* 'wie, wie?', *nāūklādi* 'warum?', *nāgu* 'wie denn? was denn?', *nāgūdā* 'dadurch', *nāgūl* 'wie?', *nāgūlāg* 'wie? warum denn, wie!', *nālūk* 'warum?', *nāmā* 'was auch immer, irgend etwas', *nāmān* 'wie', *nātāg* 'einigermaßen' (GABAIN, Alttürkische Grammatik 320). RAMSTEDT még ezekben az esetekben sem engedi meg az *n* elsődlegességét, s *j*-ből eredzeti asszimilációs úton (vö.: RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, Lautlehre 74; RASÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen 203—4).

Az *n* szókezdő meglétére még tagadni sem kellett, mert nem is volt mit tagadni. Valóban, semmiféle nyelvemlékben nem sikerült ennek a szókezdőnek a nyomára bukkanni. Elvileg ugyan fel lehetett tenni, hogy esetleg olyan hangról van szó, amelynek jelölésére a nyelvemlékek írásaiban nem volt megfelelő jegy. Ilyesmire valóban ismerünk példát, ha ritkán is. Így a szókezdő helyzetben jelentkező laryngalis *h*-t nem tudja jelölni sem a rovásírás, sem az ujjur írás. Tibeti és kínai átírásban mégis ilyen török szavakat (és kifejezéseket) találunk: tib. *ha-la yun-log* 'tarka lovú' (tör. *ala yonluvy*), tib. *ud ha-dag-leg* 'tehén lábú' (tör. *ud adaglyy*), kín. *halan* 'tarka (hegy)' (tör. *ala-n*); végül egyöntetűen *huiyur* népvét (tör. *uiyur*) és *hirkin* méltóságnevet (tör. *irkin*) rögzít a kínai és a tibeti átírás. E sajátos esetek részletesebb megvizsgálására különben más alkalommal még vissza szeretnék térni.

Az *n* esetében azonban erről bizonyosan nem lehet szó, mert a rovásírásnak van ilyen betűje. Filológiai átírásban (tibeti mintára) *n̄* a jele, fonetikai értékét sajnos nem tudjuk pontosan meghatározni: lehet, hogy palatalis, lehet hogy palatalizált *n*. A két változat közt mindenesetre különbséget kell tenni; az ókínaiiban mind a két változat — fonémaként — egymás mellett élt. A rovásírástörök (és ujjur) emlékek *n̄* jegyét az ujjur írásos emlékek gyakran *n + y* betűkkel helyettesítik. Az *n̄* (technikai okokból a követ-

kezökben *n*-nel helyettesítem) a török nyelv története során vagy *n*-nel, vagy *j*-vel folytatódik, olykor *j*-vel.

Íme néhány példa: r. (rovásírásos) türk. r. ujj. *qoı* 'juh' (MALOV); ujj. *qony*, *qon*, *qoyu* (GABAIN); Arıu *qon* (Käşy.) ~ alt., tel., sór, leb., kaz., kirg., szag., kojb., kacsa, küer., kun, krm., QB, csag., kar. L., T. *qoi* (RADL.); uzb. *quj* (BOROVKOV); uzb. Qong. *qoi* (saj. felj.); tuva *çoj*; hakasz *çoj* (RChS. 489); nog. *qoj* (RNS. 374); kkalp. *qoj* (RKS. 427); kum. *qoj* (RKS. 544); bask. *quj*; tat. Kaz. *kuj* (RTS. I, 33); Käşy. *qoi*; oğuz Käşy. *qoyun*; Qawānīn *qoyun*; HOUTSMA *qoyun*; Tuḥfat *qoyun* és *qoi*; Abū Hayyān *qoyun*; krm., oszm. *qojun* 'das Schaf, der Hammel'; az. *qojun*; tkm. *qojın* (AB. 14), *qojun* (BCh. 412); a *qojun*-féle alakok az oguz nyelvekre jellemzők (vö. még A. M. SÖERBAK, Nazvanija domašnich i dikich životnych v tjurkskich jazykach 110); — r. türk. *anıy* 'rossz, gonosz' (MAL.); ujj. *anyıy*, *anıy* 'schlecht, böse; sehr' ~ ujj. *ayıy*, brāhmī *āyig* (GAB.), *ayay* (Anal. Ind.); jak. *ajı* (PEK.); — r. türk. *çıyan* 'szegény' (MAL.); ujj. *çıyany*, *çıyan* (GAB.); Arıu *çıyan* (Käşy.); IM *çıyan* (BATTAL); AH *çıyan* (CAFEROĞLU); csag. *çıyan* 'pauvre, ruiné' (PDC.) ~ ujj. *çıyay* (GAB.; Anal. Ind.); Käşy. *çıyai*; QB *çıyai* (RADL.), Houtsma *çıyai*; (ebből származtatja, hibásan, a magyar szót V. THOMSEN és GABAIN; vö.: V. BRÖNDAL, L'oeuvre de V. Thomsen 305; MALOV, Pamjatniki 376; GABAIN, Alttürk. Gram. 307; de GOMBOCZ—MELICH, EtSz. I, 665—70); — ujj. *kön*- 'ég, elég' (GAB.); Arıu *kön*- (Käşy.) ~ ujj. *köi*- (GAB.); Tuḥfat *köy*-; szag., kojb., kacsa, taç., QB, csag., turki *köi*- 'brennen, verbrennen' (RADL.); alt., tel., leb., kaz., kirg. *küi*- (RADL.); osm. *göy*- 'burn'; tkm. *köj*- (AB. 44); (az. *ğöjndä*- 'fáj, sajog; siránkozik'); bask. *köj*-; kum. *quj*- (RKS. 157); kkalp. *kuj*- (RKS. 146); uzb. *kuj*- (BOR.).

Hasonló példák, amelyekben a rovásírás *n* betűje megtalálható, még a következők: *qanı* 'ki?' (*qanu*, *qayı*); *-qına*, kicsinyítő képző (*-qına*, *-qıya*); *qıtan* 'kitaj (népnév)' (*qılay*); *yan*- 'kitár, kiterjeszt' (*yay*-; elválasztandó tőle: *yad*-); *turna* 'daru' (*turna*); *toıuquq* 'személylincv' (GABAIN, Alt-türk. Gram. 53 *könäk* 'Eimer' példája alighanem tévedésen alapszik, ugyanis a THOMSEN kiadta STEIN-féle jós-szövegben kétszer is *könäk*, nem pedig *könäk* olvasható; a tévedést átvette RÄSÄNEN, Lautgeschichte 207—8 is, kinek példái közt különben a bask. *kunjäk* helyett *kündäk* olvasandó).

GABAIN szerint a *n*, *n* és *j* nyelvjárási különbségre vezethető vissza; pontosabban az eredeti *n* később két nyelvjárás között oszlott meg: az egyikben az eredeti palatalis vagy palatalizált *n*-ből *n* fejlődött (ide tartoznak a korai manicheus és a korai buddhista szövegek), a másikban *j* lett belőle (buddhista kéziratok zöme, kései manicheus szövegek). E nyelvjárási különbség nem tükröződik élesen az egyes kéziratokban sem, csupán arról van szó, hogy minden egyes esetben valamelyik dialektus sajátosságai (az *n* és a *j* mellett persze mások is) vannak túlsúlyban, bőven akadnak mellettük persze kivételek is. A mai török nyelvekben és nyelvjárásokban általában *j*-vé fejlődött az egykori szóbelseji és szóvégi *n*.

Sajátságos kivételként jelentkezik a *-qına* kicsinyítő képző *-qına* alakja a *j*-nyelvjárásokban. Így az afganisztáni uzb. Qong. szabályos *j*-nyelvjárás (*qoi* 'juh', *küj*- 'ég'), mégis *n* mutatkozik itt a *-yana* kicsinyítő képzőben: *qıyana* 'keveske'. *qızyana* 'leányka', *qımızyana* 'kumiszoecska'. E rendhagyó jelenség nem korlátozódik erre a nyelvjárásra, megtalálható másokban is, így a baskirban, kazáni tatárban, csuvasban, krimiben és a karaimában (RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen 103—4);

az irodalmi uzbekben (A. N. KONONOV, Grammatika sovremennogo uzbekskogo jazyka. M.—L., 1960., 146, 168, 194, 407, 437), az óoszmánliban (MANSUROĞLU: Fundamenta I, 167), a modern ujjuriban (PRITSAK: Fundamenta I, 546, 556; a kirgizben (*azjana* 'kevéské'); a karakalpakban (BASKAKOV, Karakalpakskij jazyk II. Moszkva, 1952., 179).

(Vö. még: GABAIN, Alttürk. gram. 3—5, 53; RÄSÄNEN, Lautgeschichte 205—9; ŠČERBAK, Grammatičeskij očerk tjurskich tekstov X—XIII vv. iz Vostočnogo Turkestana. M.—L., 1961. 58—9.)

5. Az *n*-t nem szóeleji helyzetben az altaji összehasonlító hangtan szempontjából is biztosítottnak szokás tekinteni, azzal a megjegyzéssel, hogy csak szóközépi helyzetben számolhatunk vele bizonyosan; a török nyelvek szóvégi *n*-je altaji szempontból ugyanis alighanem szintén szóbelseji helyzetnek számít, minthogy figyelembe kell még venni a tövégi magánhangzót, amely a törökben a legtöbbször eltűnt. Részleteiben a helyzet a következő.

A mongolban az altaji szóközépi *n* nem maradt meg eredeti alakjában, sem a nyelvemlékekben (legalábbis a XII.—XV. századiakban nem), sem a mai mongol nyelvekben és nyelvjárásokban. A helyén mindig *n*-t találunk. Más szóval ez annyit jelent, hogy egyedül a mongol adatok alapján lehetetlen meghatározni, mikor van dolgunk *n* > *n* fejlődéssel; ezt csak a török vagy a mandzsu-tunguz megfelelők segítségével lehet eldönteni több-kevesebb valószínűséggel. Példák: mong. Ph. *könörge* 'élesztő, erjesztő; kovász'; prekl. mong. *könörge* (Subhāsitaratnanidhi); irod. ojr. *körönggö*, kalm. *körnggä*; ord. *k'örönggö*; üdzs. *χörönggö*; hal. *chörönggö*; bur. *chürénggé*; mong. *köröngge*; jak. *köförgö*, *köjörgö*; — mong. MTT, Yy *hünesü* 'hamu', Yy *hünisü*; IM, MA, ISz *hünēsün*; mog. Mr *ünasun*, Zirn, Kundur *ünasun*; mgr. *funiēdze*, űrg. *χunisay*, *funisay*; tung. *funiesun* (TOD.); dah. Iv. *χunzi*, Ts *χäns*; irod. ojr. *ümüsün*, kalm. *ümᠰᠦ*, nyj. *ümᠰᠦ*, *ümᠰ*, *ümᠰᠦ*; ord. *ünisü*, *ünes*; üdzs., hu. *üns*; hal. *üns*; bur. *ünéhé(n)*; dzsürcsi *fülegi*; ma. *fulenggi*; nan. *puñekte*; ol., orok *pūnekte*; orocs. ud. *χülepte*; neg. *χulpetan*; szol. *ülükten*; evk. *hulepten*; ev. *hulten*.

A mandzsu-tunguzban — úgy látszik — nemcsak hogy fel lehet tenni — ebben a hangtani helyzetben is — *n*-et és *n*-et is, de a mai nyelvekben és nyelvjárásokban is elég jól elválik a két nasalis, bár olykor „szabálytalan” másodlagos fejlődés is megzavarja a világos áttekintést. A szóbelseji *n*-re jó példáink vannak; általános szabály szerint az orokban és szolonban *n* > *n* fejlődés mutatkozik: nan. *pañan* 'árnyék'; ol. *pañan*; orok *pana*; orocs. *χañta*; ud. *χañta*; neg. *χañan*; evk. *hañan*; ev. *hañin*; — nan. *χoneaptun* 'gyűszű'; ol. *χunaptun*; orok *χunaptu*; ud. *uñ'apti*; neg. *oñapun*; szol. *unaxältun*; evk. *uñaptun*; ev. *uñapan*; — ma. *eniye* = *eni* 'anya'; nan. *eni*; ol. *eni*; orok *enini*; ud. *eni(n)*; orocs. *enin*; neg. *enin*; szol. *enin*, *enē*; evk. *enin*; ev. *enin*.

Az eredeti *n* bizonyos nyelvekben, bizonyos hangtani környezetben *j*-vé fejlődhetett: ma. *weizuken* 'könnyű'; nan. *heñu*; ol. *χeñu*; ol. *χeñumuli*; orok *χenuli*; orocs. *χeñumi*, *χenimi*; ud. *enimes'e*; szol. *enikkun*; evk. *ejimkün*, *ujumkün*; ev. *ejim*, *ejumkün*; — ma. *teifun* 'bot'; nan. *tuñepun*; ol. *tuñepu*; orok *činepu*; orocs. *tuñeu*; ud. *tieu*, *tiu*; neg., evk. *tijērun*; ev. *tijün*.

(Vö.: CINCIVS i. m., 331, 32; BENZING i. m., 38.)

Nagy kár, hogy a mandzsu-tunguz szónak nem mindig világos a mongol rokonsága, nem is beszélve a török megfelelőkről. Ritka az olyan példa,

mint: tör. *qonı, qon, qoi, qoyun* stb. (l. fent) ~ mong. *qoni(n)* 'brebis, mouton'; MTT *qonı, qonın*, Hy, Tk *qonın*, Yy *qonı*, Ty *qunı*; LN, IM, MA, ISz *qonın*, IM *qonı*, RD *qonın*; mog. R *qonın*, Mr, M *qonı-n*, M *qonı-*, Kundur *qonın*; mgr. *qonı*; tung. *qoni* (TOD.); dah. Iv. *χónı*, H *χónı, χónı*, Ts *χónı, χón*; irod. ojr. *χonı, χoyın, χoi*, kalm. *χın, χō, ojr. nyj. χóén, χōı, χōn*; ord. *χonı*; üdzs. *χón(i)*; hal. *choni, chonın*; bur. *choni(n)* ~ dzsür. *χoni* (GRUBE), *χoni* (MORRISON); ma. *χonın*; nan. *χoni*, Kur. Ur. *χoni*; ud. *χunı*; ol. *honın*; szol. *χonın*; tung. Ner. *kōniksa* 'birkabőr'; szam. O. *koır* 'juh'.

Könnyen meglehet, hogy ez sem kifogástalan egyezés; mindenesetre feltűnő, hogy a mandzsu-tunguz nyelvek északi ágából gyakorlatilag hiányzik a szó, a déli ágban pedig nyoma sincs a várható *n*-nek, s helyette aránylag fiatal mongol kölcsönzésre valló *n*-t találunk mindenütt.

(Vö.: RAMSTEDT, Einführung I, 115; POPPE, Vergleichende Grammatik I, 70—1; V. I. CINCIUS, Sravnitel'naja fonetika tunguso-manjčurskich jazykov. Lgd., 1949. 156, 327, 332; J. BÄNZING, Die tungusische Sprache. Versuch einer vergleichenden Grammatik. Wiesbaden, 1956. 25, 40.)

6. A mai altaji nyelvekben és nyelvjárásokban számolnunk kell szóbelseji helyzetben is másodlagos *n*-nyel.

A mongolban az eredeti *n*-ből *n* fejlődött, az eredeti *n*-ből viszont — bizonyos dahúr és burját nyelvjárásokban — a rá következő *i* hatása alatt *n* keletkezett. Ilyenek: dah. H *χonı* 'juh', bur. Al. *χonı*; dah. H *sunı* 'éjszaka', bur. Hor. *húnı*, bur. Al. *hónı*, bur. Bar. *hónı* (a példákra vö. POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies 165).

Szórványosan ez a jelenség bizonyára más nyelvjárásokban is ismeretes. Most csak IŠI-DORJI tibeti-mongol szótárára utalnék; ez a szótár egy déli halha nyelvjárást tükröz, s az az érdekessége, hogy a mongol szavakat tibeti írással adja meg. IŠI-DORJI a szótárában a mongol palatalizált *n*-et tibeti *n*-nyel írja át: *gva-nag-la-hu: gunaglaɣu* 'bánkodik, szomorkodik', tib. *gyod-pa* 'to repent, to grieve for' (111b); mong. *γuniyla-* 'se chagriner, s'affliger de', hal. *guniglach*; kalm. *gunıɣl-* 'traurig sein, leiden'; — *gva-nig-thu dva'u: gunıgl'u dū* 'panaszos hang, panasz', tib. *gčon-skad* 'lamentations, wailings, plaintive voices' (152a); mong. *γuniy* 'chagrin, angoisse', *γuniytai*, *γuniytu 'sad, sorrowful, mournful, downcast, cheerless; monotonous, melancholy' (LESSING), *dayun* 'voix'; hal. *gunıgt, duu(n)*; — *sva-nā-hu: sunaɣu* 'nyújtózkodik, ásít', tib. *glal-ba* 'to yawn' (97a); mong. *sunıya-* 's'étendre', hal. *sunıach*; kalm. *sunā-* 'sich recken (nach dem Schläfe), gähnen'; — *tho-nıl-hu: t'onılɣu* 'megszabadul', tib. *mthar = thar-pa* 'to become free, to be saved' (249a); mong. *tonıl-* 'être émancipé, sauvé, se délivrer', hal. *tonıloch*; kalm. *tonıl-* 'sich retten, sich befreien, entschlüpfen'.

Érdekes megjegyezni, hogy a kalmükben mindig megtaláljuk a palatalis *n*-t, valahányszor IŠI-DORJI *n*-et jelez.

A mandzsu-tunguz másodlagos *n* < *n* (RAMSTEDT, Einführung I, 114) szerint a közismert jelenségek közé tartozik. A kétségtelenül ehbe a kategóriába sorolható példák száma azonban semmi esetre sem nagy, sőt még ezeknek az értelmezése sem egységes. Így RAMSTEDT (i. h.) az evk. *ıne-* 'belachen', *ınekte-* 'lachen' *n*-jét eredeti *n*-ből származtatja, ugyanakkor POPPE (Vergleichende Grammatik I, 70) az *n*-et eredetinek tekinti.

A mai török nyelvekre a szóközépi *n* nem jellemző általában, és másodlagosan is ritkán fordul elő; mindenkor *n*-ből keletkeztek megfelelő hang-

környezet hatása alatt. Említenünk kell a karaima (Trokai) és a csuvas $n < n$ -t (vö.: PRITSAK: Fundamenta I, 328; BENZING: Fundamenta I, 701).

7. Láttuk, hogy pusztán török anyag alapján nem igazolható a szókezdő n sem az őstörökben, sem a pretörökben. A nem török, külső anyagból történő bizonyítás területéről mindenekelőtt ki kell rekesztenünk azt az eljárást, amely éppen a magyar *nyár*-t tekinti az őstörök n egyik legfőbb bizonyítékának: azzal bizonyítanánk, amit bizonyítani kell (vö.: RAMSTEDT, Einführung I, 74; POPPE, Vergleichende Grammatik I, 37, 154). A probléma megközelítésére jelenleg egyetlen eszközünk van: az altaji összehasonlító nyelvészet tanúságtétele.

A sort az altaji nyelvek közül a mandzsu-tunguzzal kezdhetjük. Ebben a nyelvcsoporthoz ugyanis kétértelműségtől mentes szókezdő n -t találunk, amely feltétlenül elegendő súlyú anyagot szolgáltat ahhoz, hogy annak alapján feltegyük a szókezdő n -t az ősmandzsu-tunguzban, sőt talán e nyelv fejlődésének még korábbi szakaszában is. Igen érdekes, hogy számos esetben megtaláljuk a mandzsu-tunguz szó megfelelőjét a mongolban, sőt olykor a törökben is. Példák: nan. *ńama* 'langyos'; ol. *ńama*; orok *namauli*; ud. *ńamahi*; orocs *ńama*; neg. *ńamagdi*; szol. *namagdi*; evk. *ńama*; ev. *ńam*; — ma. *ńiyaki* = *ńaki* 'genny'; nan. *ńańsa*; ol. *ńańsa*, *ńeksa*; orok *ńańsa*, *naktu*; ud. *ńahaktu*; orocs *ńaha*; neg. *ńaxsa*; szol. *ńarńi*; evk. *ńakse*; ev. *ńańsa* ~ bur. *ńagahan* 'genny'; csipa'; — ma. *ńionńińańa*: *ńionńańa* 'liba, lúd'; nan. *ńionńa*; ol. *ńunńa*; orok *ńunńa*; ud. *ńunńańan*; orocs *ńunńańa*; neg. *ńionńaxi*, *ńionńaki*; szol. *ńunńaxi*; evk. *ńunńaki* ~ mong. *ńoyosun* 'kacsa'; MTT, Hy, Tk, Ls *ńońosun*, Yy *ńuńasun*; LN *ńońasun*, *ńońa*, MA *ńoyasun*, ISz *ńońasun*; dah. H *ńońás*; irod. ojr. *ńuńusun*, kalm. *ńuńusun*, nyj. *ńuńus*; ord. *ńuńusun*; üdzs., ab. *ńogos*; hal. *ńugas(an)*; bur. *ńugaha(n)*; — ma. *ńufan* 'ököl' < *ńuryan < *ńuduryan; ol. *ńufa*; neg. *ńańa*, *ńurga*, *ńelga*; evk. Ner. *ńurka* ~ mong. *ńidurya*; Hy, Tk *ńudurqa*, Yy *ńudurya*; MA *ńudurqa*; mgr. *ńudurqa*; kalm. *ńudurya*; ord. *ńudurya*; hal. *ńudurga(n)*; bur. *ńudurga(n)* ~ Käsý. *ńudruq* 'Faust(schlag)'; alt., leb., bar., krm. *ńudruq* 'die Faust, geballte Faust', tel. *ńudruq*, szag., sór *ńuzruq*, kzk. *ńudruq*, *ńuduruq* (RADL.); tuva *ńuduruk* (RTS. 244); jak. *ńuturuk*.

Mongol szempontból hangsúlyoznunk kell, hogy a feltehető ősmongol (és altaji) szókezdő n nem maradt meg egyértelműen sem a nyelvemlékekben, sem a mai nyelvjárásokban, hanem n lett belőle. RAMSTEDT meg sem kísérelte az n -et és az n -et szétválasztani, POPPE szerint ez a két nasalis már az ősmongolban egybeesett, mégpedig oly módon, hogy az n után álló magánhangzó i (i)-vé változott, egyben a szókezdő mássalhangzó elvesztette a palatalizáltságát. Bármennyire is szellemes ez a magyarázat, és bizonyos esetekben felettebb csábító is, ebben a formában aligha fogadható el általános érvényű szabálynak; az i megjelenése egyes esetekben kétségtelenül pusztán ortográfia, amely a „törés (Brechung)” bekövetkezése utáni időkben legalábbis kétértelmű.

A mongol szókezdő n közvetett formában mégis kitapintható. A mandzsu és elődje, a dzsürcsi ugyanis szép számmal foglal magában régi mongol (kitaj, szien-pi) jövevényszót, ezek közt akadnak olyanok is, amelyek szókezdő n -t tartalmaznak. A mongol jövevényszavak e régi csoportjának a hangtani vallomása márcsak azért is igen becses, mert az a szókezdő n meglétét nem is az ősmongolra, hanem már az ómongolra biztosítja. Az ilyen típusú, nem nagy számú példák közül valók: ma. *ńionńuńuńuńan* 'zöld. kék'; *ńionńuńuńan* > *ńońańuńuńan*]-

gjan < mong. *noγayān; dzsür. *no(n)-gjan* (GRUBE), *noġia* (MORRISON); nan. *noγgea* < ma. ~ mong. *noγoyau* 'verdure, vert d'herbe, herbe, herbage, légumes; vert'; MTT *noqo'an* 'friss zöld fű', Hy, Tk *noqo'an* 'zöld', Ty *noqo*; MA *noγān*; mgr. *noqōn*; irod. ojr. *noqōn*, nyj. *noγān*, *noqō*, kalm. *noγān*; ord. *noqōn*; üdzs., hu. *noqō*; hal. *noqoo(n)*; bur. *noqoo(n)*. — Hasonló példáknek látszanak: ma. *niyamniya-*: *namni-* 'lőhátról nyilazni' ~ mong. *namna-* 'tírer de l'arc à cheval'; ma. *nioxu-*: *noxu-* 'döngöl; összetör, megtör' ~ mong. *nuqu-*, *niqu-* 'frotter, broyer; rouler, fouler; piler'.

Az altaji összehasonlító hangtan alapján feltehető a törökre nézve is a szókezdő *n*; ez a feltevés persze inkább csak a pretörök korszakra érvényes, az őstörököt illetőleg megfelelő fogódzó pont híján csak bizonytalan sejtésekre vagyunk utalva.

Az altaji és a pretörök szókezdő *n* az ótörökben már kétséget kizáró módon *j* alakban jelentkezik. Ennek az ótörök szókezdőnek különben igen nagy a megterhelése, ugyanis az altaji *j*, *ŋ*, *u*, *n* és *d* egyaránt *j*-vé fejlődött ebben a nyelvben, hogy aztán ismét tovább differenciálódjék (*j*, *č*, *s*, *š* stb.); könnyen érthető, hogy V. A. SZEREBBENNYIKOV nemrégiben (Voprosy Jazykoznanija 1960. 4: 65–70) e feltevással szemben komoly ellenvetéseket tett. Bárhogyan is áll a dolog, az ótörök *j* alapján lehetetlen meghatározni az altaji előzményt; még megfelelő altaji anyag alapján sem mindig könnyű eldönteni, hogy valamely szóban pretörök *n*-t vagy *n*-t kell-e feltenni.

Az ótörök *j*-t minden valószínűség szerint pretörök *n*-re vihetjük vissza a már említett *yudruq* 'ököl' szóban. Alighanem ide tartozik még: evk. *namarāt-* 'odatapaszt, odaragaszt' < **nawārāt-*?; ev. *nabgi-* 'tapaszt, ragaszt' ~ mong. *niya-*, *niya-* 'coller, joindre en collant'; MTT *nī'a-* '(an)leimen, zusammenleimen'; MA *niya-*; mgr. *niā-*; mog. R *niöldu-* 'beschmieren', Mr *niayduna*, dah. Ts *nāwās* 'collage'; kalm. *nā-* 'leimen, zusammenkleben, beschmieren'; ord. *nā-*; hal. *nau-*; bur. *nā-* ~ tör. Käs̄y. *yap-* 'bedecken', *yapiš-* 'anhaften, sich anhängen'; ótör. *yapiy* 'das Haftende', *yapšur-* 'anheften, ankleben' (GAB.); stb.; — nan. *nealun* 'nyers; friss', *nālon* (PETROVA), Kur. Ur. *nalkin*; ol. *nulun*; ud. *naligi*; ev. *nālakā* ~ mong. *niluyun* 'puant, dégoûtant (odeur des poissons, chevrettes, etc. qui ne sont pas encore cuits)', *nilqa* 'enfant, garçon'; MTT *nilqa*; kalm. Ö *niłün* 'widrig, übelriechend (wie Fisch)'; ord. *nylün*; hal. *njalun*: *nālün*; bur. *niluun*: *niłün* ~ tör. Käs̄y. *yāš* 'frisch, Kraut'; tkm. *jāš* (AB. 91); jak. *sās*; egyéb török alakokra vö. RADL. *jaš*, *jas*, *tjas*, *fas* stb.

Végül lássuk a két magyar szó feltett török eredetijének altaji megfelelőit.

A *nyár* < pretörök (o: óstörök) *nār-t a következő török szavakhoz szokás kapcsolni: türk *yaz* 'tavasz' (MAL.); ótör. *yaz* 'tavasz' (GAB.); Käs̄y. *yāz* 'Frühling, Sommer'; tkm. *jāz* 'nyár' (AB 137); jak. *sās* 'tavasz'; tar., krm., kun, kaz. tat., az. *jaz* 'der Frühling', oszm., csag., tar., kar. *jaz* 'der Sommer', alt. *jas* 'der Frühling', tel. *tjas*, 'ua.', szag. *čas* 'der Frühling', czk., kaz. tat. *jaz* 'der Frühling, das Frühjahr' (RADL.); IM *yaz* 'tavasz', Qawānin *yaz* 'nyár'; AH *yaz* 'tavasz'; Tuħfat *yaz* 'nyár'; az. *jaz* 'tavasz'; bask. *jad* 'tavasz'; kaz. tat. *jaz* 'tavasz' (RTS. I, 92); kum. *jaz* 'tavasz'; nog. *jaz* 'nyár' (RNS 283); kkalp. *jaz* 'nyár' (RKS. 316); tuva *čas* 'tavasz'; hakasz *časnī* 'tavasz' (RChS. 89); csuv. *šyr* 'tavasz' (PAAS.). A mongolból ide vonjuk: mong. *nirai* 'nouveau-né, enfant, frais, fraîche (viande fraîche, poisson nouvellement pris)'; kalm. *nirā*, *nirā* 'ein zartes Kind; jung, zart, frisch'; ord. *nirā*,

ebben: *nülxa nirä* 'enfant dans les langes'; hal. *uJaraj* 'újszülött'; bur. *naraj*, bur. Al. *narä*. Kétségtelenül a mongol szóhoz csatlakozik (alighanem jövevény-szóként): ma. *niyarxon* : *ñar-xun* 'frisch (von Esssachen)' < *nára-xun*.

Altaji szempontból ez az etimológia — a szükséges fenntartásokkal — elég jól illik a többi közé.

Nem mondhatjuk el — sajnos — ugyanezt a *nyak* állítólagos altaji megfelelőiről; itt bizony több „szabálytalanság” jelentkezik: a szó hiányzik a mandzsu-tunguz ágból (sajnos, ez a hiányosság nem példátlan), a török-mongol szó alapján bajos feltenni a szókezdő *n*-t, végül, de nem utolsósorban a jelentéstani nehézségek sem hiányzanak. (Egyetlen nyelvben vagy nyelv-járásban sincs 'nyak' jelentése a szónak; úgy látszik, hogy az alapjelentés 'széle valaminek, szegély', ebből: 'part', illetőleg: 'ruha szegélye; gallér'.)

A megfelelők különben ezek: ótör. *yaqa* 'Kragen, Oberhaupt, Autorität' (GAB.); Käsý. *yaqa* 'Kragen'; tar., kaz. tat., QB, csag. *jaqa* 'der Kragen', alt. *jaqqa*, tel. *tjaqqa*, leb., küer., krm., bar. *jaqa*, kirg., kaz. tat. *jaqa* (RADL.); oszm. *yaka* 'collar; bank, shore, edge'; az. *jaqa* 'gallér'; tkm. *jaqa* (AB. 31); HOÜTSMA *yaqa* 'Kragen'; AH *yaqa* 'ua.'; Tuħfat *yaqa*; kkalp. *žaqa* 'gallér' (RKS. 96); nog. *jaqa* 'ua.'; (RNS. 92); kum. *jaqa* (RKS. 103); bask. *jaqa*; jak. *saya* 'gallér; szegély, határ'; csuv. *šyxa* 'gallér' (PAAS.). Törökből: perzsa *yaqqa* 'the collar of a garment' (STEINGASS), *yaqa*, *yaqa* 'collar' (HAIM), tádzsik, hazara, ajmak *jaqan* 'gallér' (saj. felj.). Mongol: MTT *jaqa* 'Rockkragen', Hy, Yy, *jaqa* 'ua.'; MA *jaqa* 'gallér', ISz. *fiqa*; mog. Mr, M *jaqa* 'bord; à côté de; col, collet'; Zirni, Kundur *jaqa* 'side, edge; collar'; mgr. *bziäqa* 'collet, bordure, ourlet'; tung. *jaqa*; dah. H *vžag*; mong. *jaqa*, *fiqa* 'le bord, l'extrémité, le rivage, les bornes, la frontière, limite; le collet ou bien ourlet d'un habit'; kalm. *zaxn* 'Rand, Grenze; Pelzkragen'; ord. *vžaxa* 'bord, frontière; collet'; hal. *zich* '1. széle valaminek, szegély; 2. gallér'; bur. *zacha*.

Figyelembe véve a szó körül mutatkozó súlyos nehézségeket, a *nyak* eddig javasolt ótörök származtatását nem tartom lehetségesnek, és úgy látom, hogy uráli török etimológiáink közül törölnünk kell.

(Vö.: RAMSTEDT, Einführung I, 73—7; POPPE, Vergleichende Grammatik I, 36—9, 154; CINCIUS, Sravniteljnaja fonetika 213—4; BENZING, Die tungusischen Sprachen 40.)

8. Másodlagos szókezdő *n* minden altaji nyelvben ismeretes.

A mandzsu-tunguz nyelvekben több ilyen esetről is van tudomásunk, most csak egyet említenénk meg közülük.

A mandzsuban a mongol szókezdő *ŋ*-nek néhány esetben *n* felel meg *i* előtti helyzetben (= *ni*-). Úgy látszik, régi mongol nyelvjárási sajátssággal van dolgunk, amelyet csak a mandzsu (és rokonai) őrzött meg számunkra. Amennyiben megvan a szónak a török megfelelője is, az természetesen szókezdő *j*-t tartalmaz. Példák: ma. *ninggun* '6'; nan. *nurgun*; ol. *nürgün*; orok *nuŋu*; ud. *nuŋu*; orocs *nuŋun*; neg. *nuŋun*; szol. *nürgün*; evk. *nuŋun*; ev. *nuŋen* < mong. *ŋurju-yan* < *ŋirjuyan*; — ma. *niru* 'zeichnen, malen'; nan. *niruburi* 'írni' (PETROVA); ol. *nürü-*, *nürü-* 'ua.' (PETROVA); orocs *neru-*; orok *nurüri* (NAKANOME) ~ mong. *ŋiru-* 'tírer une ligne, peindre, dessiner'; MA *ŋiru-* 'rajzol'; mgr. *bziürü-* 'dessiner, écrire, peindre'; dah. Ts *nür-* 'fest, rajzol' (< ma.); kalm. *zur-* 'ritzen, zeichnen, schreiben'; ord. *vžyry-* 'tírer une ligne, dessiner, peindre (un tableau); üdzs., hu. *vžor-* 'dessiner'; hal. *zur-*; bur. *zura* ~ tör. Käsý. *yaz-* 'schreiben'; hvar. (Rabý.) *yaz-* 'ua.' (MAL.); kaz. tat., krm., kun, kar. L., T. *jaz-* 'schreiben, zeichnen',

kaz. tat., zsk. *jaz-* 'schreiben' (RADL.); tkm. *jaz-* 'ír' (AB. 248); az. *jaz-*; oszm. *jaz-* 'write; inscribe; register'; HOVTSMA *jaz-* 'schreiben' (trkm. I); Qawānīn *jaz-*; AH *jaz-*; Tuḥfat *jaz-*; Bul. *jaz-*; bask. *jad-* 'ír'; kum. *jaz-* (RKS. 655); nog. *jaz-* (RNS. 422); kkalp. *žaz-* (RKS. 503); kirg. *jaz-* (JU.); uzb. *joz-* (BOR.), uzb. Qong. *jaz-* (saj. felj.); csuv. *šjr-* 'ír' (PAAS.).

A mongolban a szókezdő helyzetben is bekövetkezik az $n > \acute{n}$ változás, ha utána i következik, ugyanúgy, mint a szóbelseji helyzetben: dah. *niombós* 'könny', bur. Hor. *nūmahān*, bur. Cong. *nolmos*; dah. H *nūrō* 'gerinc, hát', bur. Aḡa *nūrgan* stb. (vö. POPPE, Introduction 40, 42).

IŠI-DORJI tibeti-mongol szótárából idézhetjük: *naḡ-tha: naḡt'a* 'pontosan', tib. *žib-ma* 'exactly, precisely, thoroughly' (464b); mong. *niyta* 'd'une manière détaillée, mais concise, exactement'; hal. *njaḡt*; bur. *nigta*; — *nū-thul-hu: nūtulxu* 'megöl, levág (állatot)', tib. *bās-pa = bān'-ba* 'to slaughter, to kill (animals for food)' (551b); mong. *nūula-* 'tuer, égorger; couper'; hal. *njatla-*; — *nūl-ma-su, nūl-ma-sa: nūlmasu, nūlmasa* 'könny', tib. *mčhi-ma* 'a tear' (172b); mong. *nūlmasun, nūlbusun* 'humidité, salive, crachement; larme', hal. *nūlmas(an)*.

A törökben a másodlagos szókezdő $\acute{n}$ legjellegzetesebb esete kétségtelenül az, amikor a szókezdő j -ből a rákövetkező nasalis hatására $\acute{n}$ keletkezett (bizonyos nyelvújításokban n , vagy m). E régóta ismert jelenséget RADLOFF és KATANOV nyomán világosan összefoglalta RĀSĀNEN (Lautlehre 187–8); az ott elmondottak megismétlése helyett e jelenség földrajzi elterjedésére hívnám fel a figyelmet.

A szókezdő $\acute{n} < j$ a rákövetkező nasalis hatására a dél-szibériai török nyelveknek mind a négy csoportjában megtalálható, de csakis ott. A jelenség a legkisebb mértékben a nyugat-szibériai nyelvekben (tura, tümen, toboli, isimi, irtisi; baraba; küerik) jelentkezik; azt is mondhatnók, hogy e kipcsek típusú nyelvekben kivételnek számít: tob. *naḡaḡ* 'Wange' (< *jaḡaḡ*), küer. *naḡi* 'neu' (< *jaḡi*). A második csoportban (tkp. altaji török vagy ojrot, tölös, telcut, tuba, kumandi, lebed) igen elterjedt, és jellemző a j -ből keletkezett nasalis szókezdő: tuba *naḡi* 'neu', tuba *naḡmür* 'Regen' (< *jamür* < *jaḡmur*), tub. *nūmürt* 'der Faulbeerbaum' (PRITSAK: Fundamenta I, 579). Jellegzetes hangtani jelenség a harmadik csoportban is (sór; abakáni török vagy hakasz: szagáj, kojbal, kacsa, kizil, beltir): PRITSAK (Fundamenta I, 608) emlékeztet e jelenség déli szamojéd gyökereire. Példák: szag., kojb., kacsa *naḡmür* 'Regen', sór *namür, naḡür, naḡbür*. Végül nem hiányzik a negyedik csoportból (tuva vagy urjanchaj: karagasz, szójon) sem (PRITSAK: Fundamenta I, 648, 651). Példák: karag. *numurut* 'Faulbeerbaum'; karag. *nan-zurückkehren*; karag. *meuzuk* 'weich' (*fumšaq*); karag. *mumurt* 'Faulbeer'. A jelenség, annak másodlagos eredete teljesen világos, a kérdés részleteivel foglalkozni most felesleges volna. Csak azt jegyezném még meg, hogy ilyen másodlagos nasalist tartalmazó török szavak átkerültek más nyelvekbe is, jövevényszavakként, így az obi-ugor nyelvekbe és a szajáni szamojéd nyelvekbe.

Az obi-ugor nyelvek török jövevényszavaiban mutatkozó szókezdő $\acute{n}$ kérdéséről már részletesen szolt uráli török elemeink vitájában LAKÓ GYÖRGY (I. OK. II, 365–8). Kiemelném az akkor mondottakból, hogy e jövevényszavak szókezdő $\acute{n}$ -e voltaképpen ritkaság számba megy az általánosnak tekinthető j ($\acute{i}$)-vel szemben: mindössze három olyan szó akad, amelyben szókezdő $\acute{n}$ -t találunk. Ehhez még hozzátenném, hogy a három etimológia

nem mindegyike olyan kifogástalan, mint a vogul *nāmərık* 'tojás'; a részletek taglalásába azonban itt nem bocsátkoznám, az a lényegét amúgy sem érintené.

A lényeg a (három) török eredetű szó közvetlen forrása. Ebben a kérdésben a kitűnő KANNISTO helyesen látott már. Világosan látta, hogy e szó másik kettővel együtt (*šaγmaγ* 'Feuerstein', *šartā* 'Kienspan') kirí a többi délnyugat-szibériai török jövevény közül, és lényegében a megoldást is helyes irányban kereste: „Ohne weiteres kann man wohl die Möglichkeit von der Hand weisen, dass bei den Bewegungen der tatarischen Stämme z. B. ein Lautstand des Schorischen oder Tuba-Dialekts vertretender Stammessplitter weit nach Norden, bis an die Grenzen der Wogulenlande verschlagen worden wäre” (KANNISTO, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF. XVII, 227–8).

Az obi-ugor nyelvekben semmi esetre sem beszélhetünk őstörök (vagy pláne pretörök) előzményre visszamenő szókezdő *n*-ről. Ha ez a feltevés helytálló volna, akkor más őstörök hangtani sajátosságokat is kellene találnunk a vogul és az osztják nyelv török jövevénytáráiban, ehelyett azonban olyan egyéb sajátosságokat találunk (szókezdő *š* < *č*; *č* < *ʃ* < *j*), amelyek szintén másodlagosak és szintén a dél-szibériai török nyelvek egyik csoportjára jellemzők.

A dél-szibériai török nyelvek másodlagos *j* > *n* > *n*, *m* szókezdője egyébként kimutatható a szajáni szamojéd nyelvek török jövevénytáráiban is: kam. *nāmərka* 'Ei' ~ kacsá *nāmərka* < *yumurtqa*; kojb. *numərka* stb. | kam. *numak*, *nəmdək* 'Märchen' ~ kacsá, kojb. *numaq* stb. < tör. *jumaq* (vö. AULIS JOKI, Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu. 103. sz. Helsinki, 1952. 240–1).

Ugyane jövevénytáráiban megvan a szókezdő *š* < *č*: kam. *šabdar* 'Schweissfuchs (Pferdefarbe)' ~ sór *šabdar* stb. < *čabdar* (i. m. 278) | kam. *šapky* 'Sense' ~ kacsá *šəpky* < *čəpqi* (284) stb. Végül a *č* < *ʃ* < *j* is képviselve van *č* és *č* változattal: mot. *čalgy* 'lecken' ~ sór, szag. *čalya* < *jalya* (350) | kam. *šārəq* 'Licht' ~ sór, szag. *čarəq* 'hell' < *jarəq* (352).

Mongolos jövevényszavaink kérdése.

Már PRAY GYÖRGY, BEREGSZÁSI NAGY PÁL, HORVÁT ISTVÁN és FOGARASI JÁNOS megkísérelte, mint tudjuk, hogy többek között mongol szavakhoz is hasonlítsion bizonyos magyar szavakat. E meglehetősen bizonytalan formájú mongol nyelvhasználtás után lépett fel SZENTKATOLNAI BÁLINT GÁBOR első hírhedt nyelvhasználtó munkájával: *Párhuzam a magyar és mongol nyelv terén*¹⁾, melyben nem kevesebb mint 1150 magyar szóhoz keresett mongol rokonságot. Sajátságos, hogy ez a nagy anyag mennyire hasznavehetetlen a későbbi, mongolos elemeket vizsgáló kutatások szempontjából: a rengeteg délibábos szóhasználtás mellett tömegesen hiányzanak azok a mongol szavak, amelyek valóban összefüggésbe hozhatók szókincsünkkel, nem ugyan közvetlenül, hanem mint török jövevényeink távolabbi rokonai. Később maga BÁLINT GÁBOR is visszavonta egyeztetéseinek egy részét: „A tamul-féle nyelvek nem ismerése miatt van az, hogy az évek előtt hevenyében összeállítottam *'Magyar-Mongol Párhuzam'*-ban tett összevetések egy része ma nem állhat meg”. De BÁLINT GÁBOR ekkor már tökéletesen vad vizeken járt nyelvrokonság-kutató útjain: a mongol után a dravida nyelveket tette meg a magyar rokonául és egy meglehetősen zavaros turáni nyelvcsaládba gyömszölte a tamult, a magyart a mongollal együtt. Sajnálatos eltévelyedésének terjedelmes anyagát „GÉRF SZÉCHENYI BÉLA keletázsiai útjának tudományos eredményei“-ben adta ki 1897-ben (II. köt. 1—341. l.): *Tamul (dravida) tanulmányok*. I. Tamul nyelvten, tekintettel a többi tizenegy társnyelvre és a magyarra. II. Magyar—tamul gyöknyomozó szótár tekintettel a középturánság főbb nyelveire.“ Pár évvel rá megint egy másik fantaszta nyelvhasználtás mellett kötött ki, és az eddigi „rokonok“ mellé odavonta a kaukázusi kabard nyelvet is: 1. *Kabard nyelvten* (litografált), 320 l., Kolozsvár 1900; 2. *Lexicon Cabardico-Hungarico-Latinum*, XXII,

¹⁾ A *Párhuzam* alcíme: *Madsar Mongol khojor khele adalithkakhho bicsik*, alatta zárójelben a magyar fordítása: *Magyar mongol két nyelvet egyenlítő irat* (Budapest 1877). Ez az alcím SZINNYEVY, Magyar írók I, 419. l. tévesen különálló munka gyanánt szerepel.

612 l., Kolozsvár, 1904. BÁLINT GÁBOR tanul és kabard nyelv-hasonlításai mellett minduntalan feltűnnek mongol példák is, de ezeket az egyeztetéseket nemcsak hogy cáfolni nem érdemes, hanem figyelembe sem lehet többé venni.

BÁLINT GÁBOR Párhuzama nyomán kezdett foglalkozni bizonyos magyar szavak magyarázatával BUDENZ JÓZSEF, A magyar szókincs eredetéhez — szögyezés adatok főleg a keleti altáji nyelvcsoporthól: NyK. XX, 147—55. c. cikkében, amelyben először jelennek meg mongol egyeztetések komoly formában, a nélkül azonban, hogy BUDENZ ezekből az egyezésekből a mongol nyelvvel való szorosabb kapcsolatra következtetett volna. A BUDENZ-féle szójegyzékben találjuk pl. a következő szavakat: *ildomos, érdem, görény, hiúz, hölgy, zerge, bika, borjú, ökör, ünő, kos, kecske, tulok, ürü, kan, borz, teve, tűzok, daru, cakó, gyepő, hurok, harang, birka, bibasz* stb., majd a NyK. XXII, 319. l. pótlékként: *imey, kutya, hodály*. Egynéhány elhibázott etimológiától eltekintve javarészt török (bolgár-török) jövevények fordulnak tehát elő BUDENZ jegyzékében, de feltűnik benne egy-két olyan szó is, amely a későbbi kutatások során kimondottan mongol eredetűnek szerepel.

Világosan mongol eredetű szavak kérdését először SIMONYI vetette fel a FUF. I, 126—8. l. megjelent „Mongolisches im Ungarischen“ c. dolgozatában. SIMONYI szerint közvetlenül a mongolból való: *hiúz, hölgy, zerge, tulok, hurok, harang*, viszont közvetett úton jutott volna a mongolból nyelvünkbe a *görény* és *haqyma*; mongol szempontból vizsgálta továbbá még *ildomos, érdem, ige, erkölcs* szavakat is, és végül feltételesen mongol eredetű volna egy jegyzete szerint az *öböl, kökörü, sajin, ? valaki*.

MUNKÁCSI BERNÁT szintén foglalkozott a mongolos jövevénytörzsek kérdésével (Hunn nyelvemlékek szókincsünkben: Ethn. XII, 396—404; Hunnische Sprachdenkmäler im Ungarischen: KSz. II, 186—98; Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez: NyK. XXXII, 271—302, 369—98; továbbá NyK. XX, 474); az ő nézete szerint valamennyi mongolos elem közvetett — mint a bolgár-török nyelv mongol kölcsönzései — úton került szókincsünkbe. MUNKÁCSI félig-meddig BUDENZ nyomán jár abban, hogy nem választja el élesen és világosan a mongolnak tartott elemeket a hasonló keleti török szavaktól.

Mindkét felfogással szemben elutasító álláspontot foglalt el GOMBOCZ ZOLTÁN (Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der unga-

rischen Sprache: MSFOu. XXX. 31—34), aki nemcsak SIMONYI (a magyarságnak mongol törzsekkel való érintkezése) és MUNKÁCSI (a húnok nyelvéből ugor-török, ócsuvas közvetítés) történeti feltevéseit cáfolta meg, hanem arra is rámutatott, hogy tisztára nyelvészeti kritériumok alapján sincs okunk és jogunk külön mongol vagy mongolos jellegű jövevényréteget felvennünk. Külön cáfolta MUNKÁCSI három legerősebbnek látszó bizonyítékát, a *hiiz*, *hölgy*, *hagyma* szavak mongol származtatását.

Gombocz alapos érvelése ellenére is bizonyos kétségeket érzett e téren PAASONEN (A magyar nyelv régi török jövevényyszavai: NyK. XLII, 38), és különösen a *homok* és a *harang* alapján arra a feltevésre jutott, hogy „... a mongol jövevényyszavak kérdése még nem érett meg arra, hogy levegyék a napirendről”. Ugyanakkor NÉMETH GYULA, *Mongol elemek a magyar nyelvben*: Nyr. XLII, 241—6 szintén a mongolos elemek mellett tört lándzsát. NÉMETH GYULA véleménye szerint részben hangtani, részben alaktani kritériumok biztosítják a *bodor*, *boglya*, *dél*, *egyéb*, *érdem*, *gödény*, *harang*, *homok*, *ige*, *ildomos*, *kölcsön*, *ok*, *öböl*, *ölyű* mongol származását. Ezek a mongol elemek szerinte sem közvetlenül, hanem a bolgár-török közvetítéssel kerültek nyelvünkbe¹⁾. És NÉMETH itt igen fontos újabb elemet vitt be a kérdés vizsgálatába: a közvetítés előfeltételül igen régi bolgár-török és mongol nyelvi érintkezést vett fel. Ennek a feltevésnek a gyümölcse a csuvas—mongol nyelvi kapcsolat annyit vitatott problémája.

PAASONEN és NÉMETH cikkeire mintegy válaszként megint visszatért Gombocz a kérdésre (Török jövevényyszavainkhoz. 1. *Érdem*, *ildom*, *döl* és mongol jövevényyszavaink kérdése: MNy. XIII, 97—101) és újra hangsúlyozta, hogy továbbra sem látja indokoltnak külön mongol réteg feltételezését, még közvetett elemek formájában sem. Egyben kimutatta, hogy az *érdem* és az *ildom* minden kétséget kizáró módon a török szókincshez tartozik, a *dél* (és *döl*) pedig szintén szabályos, lambdacizmust felmutató bolgár-török alak. Véleményét megismételte 1930-ban a bolgár-török jövevényyszavakról tartott egyetemi előadásairól készült könyvatos jegyzeteiben is. (Vö. 12. §, 16—9. l.: Állítólagos mongol jövevényyszavaink kérdése.)

¹⁾ NÉMETH GYULA idézett dolgozatában (245) ugyan még azt mondja, hogy „nem zárkozhatunk el... teljesen még attól a gondolattól sem, hogy a magyar-mongol érintkezés közvetlen volt”, azonban későbbi ezirányú munkáiban ezt a nézetet már nem hangoztatja.

A kérdés azonban, úgy látszik, még mindig nem tekinthető lezártnak. Újabban MUNKÁCSI B., Ungar. *tulbó* und *tömlő*: MSFOu. LXVII, 284—9. ismét felelevenítette a vitát és most már pontosan leszögezte, hogy a *dél, harang, kölcsön, öböl, tulbó* és *tömlő* szerinte mongol jövevénynek tekintendő a bolgár-török nyelvben, mert e szavak pontos megfelelői csak mongol nyelvterületről mutathatók ki. Még inkább figyelemreméltó, hogy az EtSz. legújabb füzetében (s. v. *erkölcs*) mintha enyhült volna Gombocz határozottan elutasító álláspontja, mert az esetleg lehetséges magyarázatok közt kérdőjelekkel kísérve ugyan, de ott találjuk a végső fokon mongolnak minősíthető forrást is. Azóta NÉMETH GYULA újra állást foglalt régi nézete mellett: „A magyar nyelv bolgár-török jövevénytisztaival között több mongol eredetű szó van (*kölcsön, ige, öböl, ölyü*), melyek a bolgár-törökben mongol jövevénytisztaivól voltak.” (A törökség őskora: Berzeviczy-Emlékkönyv; kny. 15. l.) A csuvas—mongol nyelvi érintkezés kérdésében pedig a legkiválóbb mongolisták nyilatkoztak, így RAMSTEDT és POPPE, ezek azonban egyértelműleg azon a nézeten vannak, hogy ilyen érintkezésről, ill. az érintkezés következményeként csuvasba került mongol jövevénytisztaivólról beszélni nem lehet.

A kérdés eddigi vizsgálata során — mint láttuk — teljesen kiküszöbölődött a közvetlenül mongolból származó mongol jövevények elmélete, ezzel szemben többen változatlanul védelmezik a közvetett úton nyelvünkbe jutott mongol elemekről vallott felfogást. A vita tehát csak egy másodlagos fontosságú részletben jutott nyugvópontra. Valóságban azonban nem is az a lényeges, hogy közvetlenül vagy közvetve, ha pedig közvetve, akkor közelebről milyen úton-módon kerültek a magyarba mongol vagy mongolos elemek, hanem elsősorban arra kell keresnünk megnyugtató feleletet, vajjon csakugyan vannak-e nyelvünkben ilyen elemek. Ezt a kérdést pedig, mint azt annak idején már Gombocz leszögezte, kizárólag nyelvi kritériumok alapján lehet eldönteni, csak ezután kerülhetnek szóba az esetleges történelmi szempontok is.

SIMONYI, MUNKÁCSI és NÉMETH kutatásai során meglehetősen egy ségesen kialakult nyelvünk mongolos elemeinek a szójegyzéke. Kétségtelen, hogy első feladatunk ennek a jegyzéknek a számon tartása és kritikai megrostálása. Természetesen még akkor is akad benne gyomlálni való, ha csakugyan indokolt, hogy általában külön mongolos jellegű réteget vegyünk fel nyelvünkben, de ebben az esetben persze arra is lehet számítani, hogy — mint annak idején

SIMONYI írta — a lista még gyarapodhat is. Ellenben ha a kritikai vizsgálódás során az derülne ki, hogy mikor egy-egy szó kielégítő magyarázatát, etimológiáját megtaláljuk, azt a mongolos elemek közül törölnünk kell, és hogy a jegyzékben csak azok a szavak maradhatnak meg, amelyek a magyarázatnak megfelelő anyag hiányában ezidő szerint még ellenállnak, akkor talán nem túlzás, hogyha a mongolos jövevény-*réteg* felvételével szemben továbbra is tartózkodó álláspontra helyezkedünk.

Ennek a szójegyzéknek a megvizsgálása ma bizonyos szempontból könnyebb, mint egy-két évtizeddel ezelőtt volt, mert azóta nemcsak a török, főleg a régi anyag, gyarapodott tekintélyes mértékben, hanem a mongol nyelvészet is sokkal biztosabb utakon jár, nem is beszélve nyelvjárási- és nyelvenlék-anyagának ugrásszerű gazdagodásáról. Viszont bizonyos nehézségekkel továbbra is számolnunk kell. Így a bolgár-török nyelvről való ismereteink változatlanul szegényesek, Kelet-Európa X. sz. körüli és előtti török nyelvjárásairól való anyagunk továbbra is gyér és bizonytalan. Bizonyos fokig megnehezíti kutatásunkat a török és a mongol nyelvcsalád rokonsága is. Nem egyszer megesik pl., hogy valamely, török nyelvekben elő nem forduló csuvas szó pontos megfelelője megvan a mongolban, s már-már arra hajlunk, hogy a csuvas adatban mongol jövevényt sejtünk, mikor váratlanul előbukkan az elszigeteltnek látszó csuvas adat megfelelője török nyelvenlékekből is, annak bizonyosságául, hogy a csuvas szó nem jövevény, hanem a régi közös török-mongol (altaji) szókincs egyik megőrzött régisége.

A szójegyzékből kirekesztettem a finnugor eredetűnek bizonyult *hölgy*, *hagyma*, *köd* szavakat, áthidalhatatlan hangtani nehézségek miatt a *hiúz*-t és az *egyéb*-et, végül jelentéstani okokból a *görvény*-t. Az így megmaradó többi szavak közül először tárgyalom azokat, amelyeket pusztán hangtani kritériumok alapján utaltak a mongolos elemek közé, majd pedig azokat kerítem sorra, amelyek mongolságát azzal bizonyítják, hogy csak a mongolból mutathatók ki, ill. a mongolon kívül csak a csuvasban vannak megfelelői.

•

1. b o d o r. (NÉMETH: Nyr. XLII, 243.)

NÉMETH GYULA i. h. e szónak a mongolos elemek közé való sorolása megokolásául ezt írja: „A szóknak egy részében . . . a török *p*, *t*, *k*-nak a magyarban *b*, *d*, *g* felel meg, holott a rendes meg-

felelés mindenütt *p, t, k* . . . ezek pedig nem lehetnek egyebek, mint a szóknak mongol, vagy mongolos alakjai. Különösen kiemelem, hogy itt egy szó sincs, melyet a mongolból ki ne tudnánk a megfelelő alakban mutatni (s van olyan, amely csak a mongoiból van igazolva).“ Ilyenek: 1. *öböl*; 2. *bodor, gödény, üdomos*; 3. *ige*. Hasonló megállapítást már Gombocznál (BTLw. 167) is olvasunk azzal a különbséggel, hogy Gombocz nem beszél mongol elemekről, továbbá, hogy szerinte az 1. csoportba tartozik még a *csabak, csibe, kobak* is (ezeket *Нѣмтѣн* joggal hagyta ki a bolgár török elemek közül), a 2.-hoz a *köd* (ezt is indokoltan törölte *Нѣмтѣн* a török jövevények közül), a 3.-hoz pedig az *agár, bögöly, cége, csiger* (itt is hasonló nehézségek voltak). Valóban érdekes, hogy Gombocz jegyzékéből a nem török, vagy kései török (kún) szavak törlése után csupa olyan maradt meg, amely a mongolos elemek sorában már régóta szerepelt. Nem lehetetlen, hogy egyszerűen csak tollhiba az, hogy a *bodor*, az egyetlen szó, amelynek mongolságáról eddig még nem volt szó, sőt amelyet a mongolból sem tudtak kimutatni, szintén bennmaradt a jegyzékben.

Mielőtt az *öböl* és társainak a szabályos *-k-, -t-, -p-* megfeleléstől eltérő viselkedéséből messzebbmenő következtetéseket vonnánk le, helyénvaló volna azt megállapítani, hogy a kérdéses szavak török megfelelőiben ősi fokon csakugyan *-k-, -t-, -p-* veendő-e fel. Gombocz e példákat „néhány nem egészen bizonyos eset“-nek minősítette; részünkről az egyes szavaknál külön külön fogjuk megkísérelni annak megállapítását, hogy őstörök szempontból szóbelseji *-k-, -t-, -p-* vagy *-g-, -d-, -b-* sorba tartozó alakból kell-e kiindulnunk.

A *bodor* etimológiáját különben nem tartotta megnyugtatónak már a BTLw. 48 sem, még tartózkodóbb az EtSz. I, 436. Minden valószínűség szerint a szó nem is török eredetű, hanem nyelvünk eredeti, finnugor rétegebe tartozik, amint arra, úgy látszik, PAIS: MNy. XI, 359 gondol; egy lehetséges finnugor megfejtést WICHMANN: Ung. Jb. VII, 185 nyújt.

Függetlenül most a finnugor etimológiától, megállapíthatjuk, hogy a törökből a magyar *bodor*-hoz kapcsolt miser *bödörü* 'kraus' | bask. *büzürü* | kirg. *büjrä* csakugyan nem tartozik össze, mint WICHMANN i. h. is helyesen mondja, a továbbiakban idézett kirg. *budur* 'rauch, zottig' | csag. *budur* 'holperig' szavakkal. Turkológiai szempontból egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy egyik csoport részére sem vehetünk fel szóközépi őstör. *-t-*.

Nem lehetetlen, hogy a kirk. *büjrä* stb. csoporttal összefüggésbe hozhatjuk mint mélyhangú megfelelőket:

alt. *pījīras* 'kraus' (RADL. IV, 1309), valamint a 'bajúsz, szakál' jelentésű következő szavakat (itt részletesen l. EtSz. I, 235): oszm. *bijūq*, bask., kum. stb. *mijiq*, azerb. *bīq*, jakut *bītik*; ezekhez kapcsolandó Kāšγ. *bīdīq* 'Schnurbartspitze'. Az őstörök szempontból felveendő **bid-* reflexei a többi altaji nyelvekben (vö. VLADIMIROV. Sravn. gr. 174):

Irod. mong. *buji-gir* 'frisé, moutonné, crépu, velu, hispide, hirsuté' (Kow. II, 1206); *buji-yi* 'göndörödni' | khalkha *бууџигор* (mélyhangú alak), *бууџигор* (magashangú alak) 'кучавный, косматый' (VLAD. i. m. 132) | burját *burčegar*, *burčeger* 'lockig' (САСТРАМ, Burj. 171). A mongol *buji-gir*, *buji-yi* eredetibb alakja *budi-gir, *-yi*; a jakut *bujurxai* 'kraus' és *bujurui* 'sich kräuseln' (БОЯТЛ. 143) mongol jövevény.

Goldi *budakta*. *bujahta* | olcsa *bujakta* | orocs *budzjakta* 'the chin, the beard' (P. SCHMIDT, The Language of the Oroches 27; szerinte az olcsa és a goldi alak is hasonló).

Még a *bodor* szóval kapcsolatban tett elvi jelentőségű megállapítással kell röviden foglalkoznunk: a szóbelseji *-k-*, *-t-*, *-p-* vel szemben mongolos-*e* a *-g-*, *-d-*, *-b-*. ill. ha ilyen megfelelés mutatkozik egyes esetekben, önmagában bizonyíthatna-e ez mongol közvetítés mellett?

a) Általánosságban őstör. szóbelseji *-g-*, *-k-* nak az ősmongolban is *-g-*, *-k-* felel meg, melynek mai reflexei *-χ-* ill. *-χ-*, *-k-*, *-k-*. Ime néhány példa épen jövevénytiszavaink közül:

tör. *baqa*, *baya* ~ irod. mong. *baqa* ~ magyar *béka*

tör. *buqa*, *buya* ~ irod. mong. *buqa* ~ magyar *bika*

tör. *baqai* ~ mandzsu (< mong.) *baqalji* ~ magyar *boka*

tör. *saqal* ~ irod. mong. *saqal* ~ magyar *szakál*

tör. *ekiz*, *ikiz* ~ irod. mong. *ikeri* ~ magyar *iker*

tör. *öküz* ~ irod. mong. *ükeri* ~ magyar *ökör*

Érdekes, hogy néhány esetben őstör. *-g-*, ill. *-g-* nek is *-k-* felel meg a magyarban; a mongolban ilyenkor pontosan a török hangállapot tükröződik vissza:

tör. *qarayun* ~ irod. mong. *qarayana* ~ magyar *kalokány*

tör. *tägir-* (> oszm. *düvir-*) ~ irod. mong. *tegere-* ~ magyar *teker*

tör. (krm.) *tögüräk* ~ irod. mong. *tögürig* ~ magyar *tükör*

Egyetlen egy esetben felel meg tör. *-k-* nak mong. *-g-*:

tör. *jükän, jükän* ~ irod. mong. *jügesün* ~ magyar *gyékény*;
 azonban nemcsak hogy a török adatok közt is feltűnik olyan, mint
 a baraba *jigän, kirg. jigän, kün jegän*, hanem a mongol alak *-g-je*
 a gyakori mong. *-yasun, -gesün* képző (vö. POPPE: KSz. XX, 99) ha-
 tása alatt is keletkezhetett, ha ugyan valóban nem azonos vele.

Tegyük fel azonban, hogy más úton magyarázandó tör. *-k-* ~
 mong. *-g-* megfeleléssel van dolgunk, melyek számát esetleg szapo-
 ríthatjuk is, továbbra is csak szórványos, és nem általánosan jel-
 lenző esetekkel állunk szemben, amelyek mongolos jelleget igazoló
 bizonyítékokat annál kevésbé alkothatnak, mert hasonló *-k- > -g-*
 változást felmutató alakok a török nyelvek egy részében sem ismer-
 tetlenek (vö. az előbbi *béka, bika* megfelelőit). Különösen fontos
 pedig, hogy ez a változás igen gyakori egy olyan nyelvben, amely
 igen régen, feltehetőleg már a honfoglalás előtt is hatással volt a
 magyarra. Ez a nyelv a kün, amelyről (a besenyővel együtt) NEMETZ
 GYULA e nyelvekre vonatkozó alapvető dolgozataiban (Árpád-kori
 törökjeink: Néptünk és Nyelvünk III, 175 és főleg Die Inschriften
 des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 54) kimutatta, hogy a tör.
*-q-, -k-*nak rendszerint (nem mindig) *-g-* felel meg.

b) Az őstör. szóbelseji *-t-*nek az ősmongolban általában *-t-*
 (ma: *-t'-*) felel meg, amely *i* előtt *č-*-vé változik. Jövevényszavaink
 közül vö. pl.:

tör. *batır* ~ irod. mong. *bayatur* ~ magyar *bátor*

tör. *bitig* ~ irod. mong. *bičig* ~ magyar *betű*

tör. *čatır* ~ irod. mong. *čačır* ~ magyar *sátor*.

Egyéb példák:

tör. *alı* 'unoka' ~ irod. mong. *ači*

tör. *qatıy* 'erős' ~ irod. mong. *qatayu*

tör. *örtüng* 'posta-állomás' ~ irod. mong. *örtege* stb.

Egyes nyelvjárásokban ugyan előfordul *-t- > -d-* változás, pl.:

monguor *mamı* 'mint, képen, -ként' ~ irod. mong. *metü*

monguor *χанды* 'kemény, erős' ~ irod. mong. *qatayu*.

Ez a jelenség azonban még az egyes dialektusokon belül is szórványosaknak tekintendő, nemhogy a törökkel szemben mongolos
 sajátság számba mehessen.

c) Az őstör. *-p-*nek a mongolban nem *-p-* felel meg, ez a hang
 a nyelvjárások legnagyobb részében ismeretlen, a mongol írásnak
 sincs rá megfelelő jegye, csak újabban, de az is csak idegen szavak
 átírásában használatos. (Meg kell jegyeznünk viszont, hogy a *-b-*t

a nyelvjárások legnagyobb részében zöngétlen média, *-b-* helyettesíti.) A tör. *-p-*t mármint *-β-* képviseli, minthogy ennek a hangnak sincs megfelelő jele a mongol írásban, a *-γ-* és a *-g-* jelével helyettesítették. Az irod. mongol konvencionális átírásában megtartjuk a *-γ-*, ill. *-g-* betűt,¹⁾ annak a kiemelésével azonban, hogy ezek a betűk nem hangértéket jelölnek. PELLIOT tovább megy, a tévedések elkerülése végett ilyenkor mindig *-ʼ-* (hiátus jel) segítségével írja át e mongol betűt. Érdekes ingadozás tapasztalható különben az idetartozó szavak helyesírásában az irod. mongolban, ahol e hangok átírására a *-γ-* és *-g-* mellett a *-b-* betűt is használják. De bármint is írják át e labiális spiranst tartalmazó szavakat, a nyelvjárásokban az ú. n. kétszótagok mintájára összevont hosszú magánhangzókkal vannak képviselve. Néhány példa jövevényszavaink közül:

tör. *qapγ* ~ irod. mong. *qayalya* (*qa'alya*) ~ khalkha *χālaᠭ* ~ magy. *kapu*

tör. *qopurčay* ~ i. mong. *qayurčay* (*qa'určay*) ~ harcsin *χārč'vᠭ* ~ magy. *koporsó*

tör. *sipür-* ~ i. mong. *sigürde-* (*si'ürde-*) ~ harcsin *šürvə-* ~ magy. *söpör*

tör. *jīpar* ~ i. mong. *jīyar* (*jī'ar*) ~ khalkha *Dzār* ~ mandzsu *jarin* ~ magy. *gyopár*.

Az olyan esetekben, mint a *szapu* és a *köpönyeg*, amikor a magyar és a török *-p-*vel szemben *-b-*s alakot találunk a mongolban (*saba*, *kebeneg*), nyilván mongol nyelvi újabb török jövevényekkel van dolgunk.

Különben a szóbelseji *-b-*t tartalmazó mongol szavak bizonyító értékét épúgy lerontják a török *-p-*s alakok mellett nagyszámban felűnő *-b-*s alakok, mint a *k-g* esetében fentebb láttuk. Megint rá kell mutatnunk, hogy a *-p-*vel szemben a *-b-* megjele-

¹⁾ A mongol írás *g*, ill. *γ* betűje nemcsak a régi zöngés bilabialis spiranst (*β*) jelöli, melynek az őstörökben zöngétlen bilabialis explosiva (*p*), a mai mongol nyelvjárásokban pedig összevonáson keresztül hosszú magánhangzó felel meg, hanem zöngés praepalatalis és postpalatalis explosívát (*g*, *ᠭ*) is. A mai nyelvjárásokban ez utóbbiak helyén legtöbbször zöngétlen médiát (*g*, *ᠭ*) találunk. A *g* és *γ* betű jelölhet végül eredeti zöngés praepalatalis és postpalatalis spiranst is (*γ* és *γ*), mely ma tudtommal egyedül a dahúrban él, a többi dialektusban eltűnt, ill. összevonáson keresztül hosszú magánhangzó jelzi egykori meglétét.

nése szinte szabályszerűnek mondható a kún és besenyő nyelvben, vö. NÉMETH GyULA, Die Inschriften 54–5.

Látjuk tehát, hogy a szóbelseji *-b-*, *-d-*, *-g-* semmiképpen sem tekinthető szabályos mongol megfelelésnek a tör. *-p-*, *-t-*, *-k-* val szemben, az egyes szórványos esetek bizonyító erejét, pedig török adatok zavarhatják.

2. gödény. (BALINT, Párhuzam 16; BUDENZ: NyK. XX, 152; MUNKÁCSI: NyK. XX, 472, Nyf. XIII, 262; NÉMETH: Nyf. XLII, 245.)

E szóra aránylag kevés adat áll rendelkezésünkre.

Török:

Kirg. *kök qotan* 'Storch' (vö. GOMBOCZ, BTLw. 72) | csag. *gotan* 'der Pelikan (RADD. II, 607); قوتان 'pélican' (PDC. 422); *qutan* 'ua.' (Šejx Sul., ed. KÜROS 139) | oszm. *qutan qušu* 'oiseau à grand bec de la famille du pélican' (BDM. II, 547) | jakut *kütän* 'ein besonderer Landvogel, von der Grösse des Kranichs' (BOYTL. 73).

Mongol:

Irod. mong. *qutan* 'pélican, onocrotale' (Kow. II, 909) | mong. *chódang* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia).

Mandzsü—tungúz:

Mandzsü *qótan* 'Pelikan; баклан, рыболов, пеликан, птица похожая на лебеда с острым клювом, и большим широким зобом, питающаяся рыбою и полевыми мышами' (GABELLENTE 185; ZASNA-ROV 284) | tung. *kutan* 'pelecanus onocrotalus' (PALLAS, Zoographia).

A magyar *gödény* egybevetése a fenti altaji szavakkal egy-két magyarázatot kíván. A hangrendi eltérés nem okoz különösebb nehézséget; hasonló jelenség az altaji nyelveken belül elég gyakori, s az is előfordul, hogy a magyar nyelv török jövevényszavaiban az a változat maradt fenn, amelyik a törökségben azóta kiveszett, vagy egy-két nyelvjárásra szorult vissza (pl. magyar *bövény*). A *gödény* alak hosszú *ö*-jét rendszeren magyar fejleménynek magyarázzák, noha igen réginek látszik. A szókezdő *g*-t is magyar fejleménynek tekintette GOMBOCZ és utána mások is, de PAIS DEZSŐ — mint szíves szóbeli közléséből értesülök — feltűnőnek tartja, hogy a *gödény*, s vele több más török jövevényszavunk (*gövény*, *gözü*, *?gügyü*) mind palatális hangrendű, első szótagjában labialis magánhangzóval, és lehetségesnek gondolja, hogy ezekben a szavakban a *k > g* hangfejlődés nem magyar eredetű, amit az is valószínűsíthet, hogy egyiküknek sincs ma a magyarban szókezdős *-k*-s változata.

A magyar *gödény* szóközépi *-d*-jét a török stb. *-t*-vel szemben mongolos sajátságának tekintették.

A *bodor* szóval kapcsolatban már rámutattunk arra, hogy a török szóközépi *-t*-vel szemben szórványosan mutatkozó magyar *-t*-t nem tekinthetjük mongolos sajátságának. Jelen esetben még azt is hozzá kell tennünk, hogy az elnagyolt átírású, PALLAS feljegyezte mongol *chó dang*-nak nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk — hangtani bizonyításnál, arról nem is beszélve, hogyha pedig bizonyítékul elfogadjuk, akkor a szóvégi *ny* (*-r*) jelent újabbkomoly akadályt.¹⁾

Sajnos, a *qutan* szó etymológiáját nem ismerjük, s ma még azt sem tudjuk eldönteni, hogy altaji alapnyelvi szóval van-e dolgunk, vagy pedig valamelyik nyelvcsoporthoz (mandzsu-tungúz?) esetleg nem jövevény-e.

Figyelemreméltó, hogy szavunk az altaji csoporton kívül is ismeretes: megtalálható az ugor nyelvekben is (feltűnő, hogy PALLAS mongol adata milyen közel áll ezekhez):

vogul *χqtāñ, khwztēñ, khutqñ* | osztják *χodâr, k'ot'âr, χotâr', χotâ, χodey* 'Schwan' | magyar *hattyú*. Ezeket az ugor alakokat MUNKÁCSI: Ethn. VI, 137, NyK. XXV, 269 (a vogul szóról vö. GOMBOCZ: NyK. XXVIII, 159) török jövevényeknek tartotta. PAASONEN hangtani ellenvetéseit (FUF. II, 102) meggyőződen megcáfolta ZSIRAI, Jugria 96, jegyz.

3. h o m o k. (BÁLINT, Párhuzam 21; PAASONEN: NyK. XLII, 38; NÉMETH: Nyr. XLII, 243.)

A megfelelő török szó a legtöbb dialektusban *qum*-nak ('Sand') hangzik, néhány nyelvjárásban azonban *qumaq* (csag., alt., sór, kirg.), ill. *kumax* (jakut) változatot is találunk. A GOMBOCZ. BTLw. 84 által idevont mongol adatot, *χomak*-ot az irod. mongolból *qumay* és *qumaki* 'sable fin, grains de sable; poussière d'eau' (Kow. II, 934) alakban mutathatjuk ki, ezekhez csatolhatjuk még: monguor *χumo*, 'poussière. pierre, etc. mêlées aux grains qu'on vient de battre' (DR SMEDT—MOSTAERT 182).

¹⁾ A fenti adatokhoz csatolhatjuk még: karakirgiz *kutan* 'gém' (ALMÁSSY: KSz. II, 116), továbbá turki *قودن qodan* 'the water hen, gallinula chloropus' (SHAW, A Sketch of the Turki Language 214). Különösen érdekes ez utóbbi turki szó, melynek idetartozása jelentésbeli eltérése ellenére sem lehet kétséges. A fent tárgyalt kérdés szempontjából főleg szóközépi *-d*-je érdemel figyelmet. [Korr. jegyzet.]

Különös, hogy erre a törökségben általánosan elterjedt szóra alig egy-két adatunk van a mongolságból (a mandzsu—tungúz nyelvekben teljesen hiányzik), s ezek közül is az egyik az monguor nyelvi feljegyzés, tehát egy olyan nyelvjárásból való adat, amelyikben igen csak a régi török jövevény. Nem sietünk azonban messzemenő következtetést vonni ebből a sajátosságos körülményből, mert hiszen az sem lehetetlen, hogy a régi mongolban szavunk általánosabban el volt terjedve, ha meg jövevény volna mégis, akkor viszont nagyon régi jövevény is lehet.

A *homok* szóban az eddigi kutatók szerint a mongolos kritériumot a szókezdő *h-* jelentené, de kifogásolható volna a szóvégi *-k* is, amely bizonyos felfogás szerint bolgár-török jövevényekben hasonló helyzetben nem fordul elő.

E két elvi jelentőségű megállapítás közül vegyünk közelebb-ről szemügyre mindenekelőtt az elsőt: miként viselkedik az altaji alapnyelvi *q-* és *k-* a mongolban és a törökben.

a) A mongolos elmélet képviselői szerint a magyar *homok* szókezdő *h-*ja nem magyarázható meg a törökből, ahol ilyen szókezdet nincs, ill. ritkaság, hanem csak a mongolból, ahol viszont a *χ-* szókezdet általánosan elterjedtnek mondható.

Ha a mai mongol nyelvjárásokat vesszük, akkor csakugyan azt tapasztaljuk, hogy legnagyobb részükben az ősmong. **q-*nak és **k-*nek *χ-* felel meg. Ez az általános kép a részletekben azonban némi speciális alakulást is mutat.

Vegyünk előbb a szókezdő *k-* esetét. A nyelvjárások egy részében *χ-* reflex lép fel. Így van ez a következő nyelvjárásokban:

Khalka *χönдө* 'homorú', *χөтө* 'tűzszerszám' *χөдө* 'puszta', *χөл* 'láb' (a példák RAMSTEDT, Das Schriftmongolische und die Urgamundart: JSFOu. XXI, 2-ből valók) | darhat *χecū* 'nehéz', *χөхө* 'kék', *χөл* 'láb', *χүлэ* 'vární' (SANZEEV, Darchatskij govor, Lgd. 1930) | a belsőmongóliai nyelvjárások egy részében (saját feljegyzéseim nyomán): ognut *χөрүүг* 'híd', *χурэ* 'udvar', *χөл* 'nyelv', *χөвөл* 'has' | harcsin *χөр* 'temető', *χөрө* 'ügy, dolog', *χундүү* 'nehéz' | óhan *χул* 'láb', *χүөн* 'hideg' | a burját nyelvjárások egy részében: alar-burját *χөл* 'láb', *χөлү* 'nyelv', *χөхө* 'kék', *сүлүхэр* 'lőszőr' ~ irod. mong. *kilyasun*, *сөһөл* 'neheztelni' ~ irod. mong. *kisayul-*, *сүрһар* 'serke' ~ irod. mong. *kiyursun* (POPPE, Alarskij govor I—II, Lgd. 1930—1) | barga-burját *χурүүн* 'görény', *χөвүтэ* 'feküdni', *χөл* 'nyelv', *чимс* 'köröm' ~ irod. mong. *kimusun*, *салгāһа* 'lőszőr' ~ irod. mong. *kilya-*

sun.¹⁾ (POPPE, Skizze der Phonetik des Bargu-Burjätischen: Asia Major VII.)

A nyelvjárások más részében *k'*, ill. *k*- az ósmong. *k- folytatása. Így pl. *k'*- fordul elő: dahúr *k'élü* 'nyelv', *k'eiz* 'szél', *k'ük* 'kék' (POPPE, Dagurskoe narečie, Lgd. 1930) | monguor *k'udor* 'hegyszoros' ~ irod. mong. *kötül*, *k'uhzi* 'erő' (DE SMEDT—MOSTAERT, Dict. monguor-français, Pékin 1933) | ordosz *k'ūs* 'köldök', *k'un* 'ember' (uo.).

Tiszta *k t* találunk az oirat nyelvjárásokban: kalmük *kün* 'ember', *kes'c* 'darab', *köwün* 'fiú' (RAMSTEDT, Kalmückische Sprachproben: MSFOu. XXVII) | bait *kecū* 'rettenetes, nehéz', *kök* 'kék', *kid* 'templom' | derbet *kökö* 'zöld', *küčün* 'erő', *kümün* 'ember' | mingat *kelnā* 'szól', *kürč-irji* 'megérkezett' | dambi-elet *kökö* 'kék' | zahacsin *küji* 'ömjén', *küčün* 'erő' | urjanha *köligi* 'árnyék', *kün* 'ember'. (A kobdói oirat nyelvjárások példáira vö. VLADIMIROV, Obrazcy mongol'skoj s'ievesnosti, Lgd. 1926.) Hasonló megfelelés mutatkozik bizonyos burját nyelvjárásokban is, pl.: niszneudinszki burját *kērē* 'mező', *kürjē* 'vő', *kō'hōγ* 'hab', *turū* 'zuzmara, dér' ~ irod. mong. *kirayu* (SANŽEEV, Fonetičeskie osobennosti govora Nižneudinskich Burjat) | afganisztáni mogul *kundu* 'nehéz', *köl* 'láb', *kei* 'levegő, szél', *kujuu* 'nyak' (RAMSTEDT, Mogholica: JSFOu. XXIII, 4).

Az ósmong. *q- alakulása a mai nyelvjárásokban jóval egyöte-
tőbb; csaknem mindenütt *χ*-t találunk:

Khalkha *χα't'ū* 'kemény', *χurā-* 'gyűjteni', *χoγ* 'söpredék' | darchat *χalgū* 'kapu', *χolā* 'torok', *χū* 'mind', *χamār* 'orr' | ognut *χurū* 'ujj', *χōtā* 'észak', *χonu* 'juh' | harcsin *χol'v* 'város', *χudvč* 'kút', *χārc'vč* 'doboz', *χāč* 'olló' | óhan *χoson* 'üres', *χarv* 'fekete' | alarburját *χaluz* 'vidra', *χoňšör* 'csőr', *χusū* 'kos' | bargu-burját *χayät* 'fél', *χoni* 'juh', *χujjik* 'páncél', *χur* 'eső' | kalmük *χōn* 'juh', *χur* 'eső', *χürm* 'lakoma', *χāγās* 'honnán' | bait *χatū* 'erős', *χōitō* 'hátulsó' | derbet *χawγ* 'tavasz', *χojir* 'kettő', *χuluyünü* 'eger' | mingat *χol'* 'város', *χojulu* 'ketten' | dambi-elet *χän* 'fejedeleni' | zaha-

¹⁾ A burját nyelvjárásokban szabályszerű a *k*-nak *i* előtt 1. *l*-vé (nizsneudinszki dialektus, vö. SANŽEEV, Fonetičeskie osobennosti govora Nižneudinskich burjat), 2. az unguini és bóhani nyelvjárásban viszont *s*, *š*, *š'*, *ž*-vá való változása (SANŽEEV, Pesnopenija alarskich burjat: ZKV. III, 464—5). A bargu-burjátban ugyanilyen helyzetben *š*-et találunk (POPPE: Asia Major VII, 359). Hasonló jelenséget ismerünk egyes dahúr dialektusokban (LIGETI, Rapport préliminaire 43) és a monguorban is (DE SMEDT—MOSTAERT: Anthropos XXV, 805 köv.).

csin *χalūn* 'meleg' | urjanha *χurdūn* 'gyors' | monguor *χαιουγ* 'kemény', *χugoli-* 'törni', *χūbēin* 'régí' | ordosz *χagal-* 'vágni', *χugal-* 'törni'.

Egészen szórványosan **χ-* megfeleléssel is találkozunk, mint a niszneudinszki burjátban¹⁾: **χara* 'fekete', **χužū* 'mindig', **χoriγ* 'hús', továbbá a buthai dahúrban (saját feljegyzésem): **χordv* 'gyorsan', **χālvu* 'ajtó', **χoγr* 'kettő'.

A *q-* reflex jóformán egyedül az afganisztáni mogulra szorítkozik, ahol *qarō* 'fekete', *qamtu* 'együtt', *qurdun* 'gyors', *qolō* 'messze'-féle alakok ismeretesek. Ugyan egyes kanszui, ú. n. archaikus nyelvjárásokban is feltűnik a szókezdő *q-* megfelelőjeként *k-* (pl. a őera jögur és őiringol dialektusban is), azonban ez a nyelvi anyag nem nyelvész utazók elnagyolt átírásában áll rendelkezésünkre, s így csak fenntartással használhatjuk fel.

Gombocz i. m. a mai mongol nyelvjárások vallomását elutasította azzal, hogy a mongol nyelv emlékei alapján föltehető, hogy a magyar nyelv legrégebb török jövevényeinek átvétele korában az ősmong. **q-*, **k-* még csakugyan *q-*, *k-*-nak hangzott.

Az igazat megvallva, az idézett nyelvemlékek tanúsága korántsem egyértelműen megnyugtató. Az őrmény Kirakosnál pl. már РАМСТЕВТ: JSFOU. XXI, 2: 9 jegyzetben *qoina*, *qurqan* alakok mellett *kh-*val kezdődő szavakat is idéz. Az ú. n. négyesögletes, vagy 'phags-pa írásban a szókezdő *q-* helyén a tibeti írás *kh-* jegyének megfelelő betű szerepel, így *kha-'an*, *khub-čhi-ri*, *kha-ri-ya-than*, *kha-la-'un*, *kho-rin* és *k'u-čhun*, *k'u-luγ* olvasatokat jegyezhetünk ki a 'phags-pa írásos feliratokból.

Ha a többi eddig elhanyagolt nyelvemléket, így elsősorban az arab és kínai átírtas mongol szövegeket is figyelembe vesszük, akkor arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a mongol nyelv legrégebb emlékeinek a korában, a XIII.—XIV. sz.-ban az ősmong. *q-*, *k-* realizálódása terén a maihoz hasonló helyzetet találunk, talán azzal a különbséggel, hogy a szókezdő *χ-* még nem volt annyira elterjedtnek mondható, mint ma.

Arab átírtas mongol nyelvemlékekben, mint pl. a leideni névtelen szótárírónál a *q-* és *k-* általános: *qalūn* 'hőség' | *qara* 'fekete' | *qorqai* 'főreg' | *qurūn* 'ujj' | *qinusun* 'kőröm' | *qulquna* 'egér' | *qōla* 'torok' | *kēli* 'has' | *kūjeiūn* 'nyak' | *kōlesūn* 'izzadság' |

¹⁾ CASTRÉN burját nyelvtanának pontatlanabb átírásában egyszerűen *k-*t ír, pl.: *kara* 'fekete', *kudek* 'kút', *koto* 'has' stb.

köke 'kék' | stb., és ritkaságszámba megy a *han* 'fejedelem' és *χatun* 'fejedelemasszony'-féle szókezdet. Ugyanez a helyzet Ibn Muhanna-t illetőleg is.

Ugyanekkor viszont a kínai átírási szövegekben a szókezdő *χ*-használata mondható általánosnak. A Mongolok Titkos Történetében, a Hua ji ji jü-ben stb. (részletes felsorolásukat l.: NyK. XLVIII, 325—6) pl. ilyen alakokat találunk: *χa-rin* 'visszatérve' | *χo-yi-na* 'azucán' | *χu-r-dun* 'gyors' | *k'e-e-r* 'puszta' | *k'i-jü* 'tevé' | *k'e-e-jü* 'mondván' | *k'ö-ün* 'fiú' | stb. Azt látjuk tehát, hogy a kínai átírás hangjelölése pontosan egyezik a 'phags-pa-írási emlékével.

Nagy kérdés, hogy ez a XIII—XIV. sz.-i mongol hangállapot nem tekinthető-e viszonylag igen régi állapot tükröződésének. Nem kell túlságosan merésznünk lennünk a feltevésben, hogy arra gondoljunk, hogy a szókezdő *χ*-igen korán, valószínűleg már a magyar nyelv török jövevényeinek átvételekor is meglehetően, legalább egyes nyelvjárásokban. Ezt a feltevést valamennyire alátámaszthatjuk a mongol nyelvtípusú, X—XI. sz.-i emlékekkel rendelkező kitaj nyelvi glosszák közt előforduló egyik-másik adattal is, amilyen pl. a *γar*- 'nyilazni' (vö. LIÉRTI: MNy. XXIII, 308), amellyel az irod. mongol *qarbu*- 'ua.' és *qarangγa* 'nyilvessző' szavak függnek össze.¹⁾

De bármennyire is lehetséges végeredményben a magyar *h*-szókezdet magyarázata a régi mongolból is, előbb azt kellene tisztáznunk, hogy csakugyan képtelenség-e török jövevényyszavakban a szókezdő *h*-.

A mai török nyelvjárások közül mindössze kettőben ismeretes általánosan a szókezdő *χ*-, a jakutban és a csuvasban.

A jakutban eredetileg az egész velaris sorban *χ*-lehetett a megfelelés, ma azonban csak az *a* és az *o* előtt találunk *χ*-t, míg az *u* és az *ü* előtt *k*-fordul elő, mint általában az egész palatalis sorban, pl.: *χarē* 'felsőkar', *χab*- 'megfogni', *χon* 'eltölteni az éjszakát', *χos* 'kettős'; viszont: *kus* 'kacsa', *kur* 'öv', *kumax* 'homok', *künā*- 'bosszankodni' (a magyar *kín* török megfelelői közé ikta-

¹⁾ A mandzsuban a szó elején bizonyos szavakban *q*-t és *k*-t találunk, másokban viszont *χ*-t és *x*-t: *qara*- 'körülnézni', *qalan* 'pajzs', *qa*- 'visszatartani, őrizni', *qoro* 'kár', *qótan* 'pelikán', *kemun* 'mérték', *keremu* 'sánc', *kurune* 'görény'; továbbá *χada* 'szikla', *χasa*- 'sietni', *χonin* 'juh', *xele* 'néma', *xese* 'törvény, rend'. Hasonló kettőséget tapasztalunk a tungúz nyelvekben is. Az uráli, ill. az ugor nyelveknek ez a többféleképpen alakuló kettőséget vizsgálja LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába 81—101.

tandó), *kis* 'leány'. (Úgy látszik, hogy a jakutban ma nincs különbség a *k-* és a *q-* között; BÖHLING és PEKARSKIJ legalább is nem tesz köztük különbséget.) Néhány példa a palatális sorból: *kiütän* 'gödény', *küöx* 'kék', *kiüb* 'kép, minta, -ként', *käli* 'kölyű'.

A csuvasban is kétféleképpen realizálódik az őstör. **q-*, ill. **k-*, i. e. az előbbi általánosságban *χ*-vá fejlődött, a *k-* ellenben változatlanul megőrződött: *χapχa* 'kapu', *χən* 'kín', *χəmla*, *χomla* 'komló', *χərəm*, *χorəm* 'korom', *χur* 'két rőt'; ellenben: *kabža* 'kecske', *kəvak* 'kék', *kuba*, *kaban* 'kepe', *kavərəs*, *karəs*, *karəs* 'körös' stb.

A többi török nyelvek közül az általános *q-*, *k-* állapotól rendszeres eltérést tapasztalunk a kaukázusi karacsáj nyelvjárásban. A karacsájban PROBLE: KSz. X. 218 szerint a szó elején *q'*-, ill. *k'*- megfelelés jelentkezik (különben a *č*, *t*, *p* is erősen aspirált: *č'*, *t'*, *p'*): *k'eč* 'késő', *k'endir* 'kender', *k'ertmə* 'körte', *k'ij* 'felölteni (ruhát)', *k'indik* 'köldök', *k'ök* 'kék', *q'abən* 'vaddisznó', *q'ap* 'megragadni', *q'arī* 'alkar', *q'azəq* 'karó', *q'ijna* 'kínozni', *q'oz* 'dió', *q'um* 'homok', *q'urum* 'korom' stb. Valóságos *χ*- szókezdettel csak idegen, arab, perzsa szavakban találkozunk, s ritkaságszámba megy a *χujū* 'kút'-féle szó.

Hasonló helyzetet találunk a karagaszbán a velaris és palatális sorban egyaránt, ahol a kisebb mértékben elterjedt szókezdő *k'*- mellett nagy számban találunk *h*-val jelölt szókezdetet (vö. CLASTRÉN, Versuch einer koibalischen und karagassischen Sprachlehre): *k'ai* 'orr', *k'alermen* 'maradni', *k'endir* 'kender', *k'ojej* 'sűrű', *hai* 'csőr', *haiti* 'olló', *haja* 'szikla', *halermen* 'maradni', *hararmen* 'örizni', *hanat* 'szárny', *ham* 'sámán', *hərən* 'has', *hən* 'hüvely', *hodən* 'nyúl', *hundus* 'hód'; *herək* 'kell', *hep* 'ruha', *hem* 'mérték', *hin* 'köldök', *höl* 'tó', *hüdö* 'vő' stb.

Szórványos *χ*- szókezdet előfordul több más török nyelvben is, pl. a kumükben: *χum* 'homok', *χurt* 'féreg' (НЕМЕТЯ: KSz. XII), a krímiben *χən* 'vér', *χər* 'hó', sőt az oszmánliban is: *χən* 'fejedelem, törzsfő', *χaqən* 'király' stb. Főleg egyes szavak találhatóak meg szókezdő *χ*-val több dialektusban (mint amilyen épen a *χən* 'fejedelem, törzsfő') különösen a csagatájban, tarancsiban, szojoniban, azerbaidzsániban és turkiban.

Az most már a kérdés, hogy milyen régi a jakut és csuvas szókezdő *χ*-, továbbá a többi török nyelvek feltehető őseiben, ill. a ma kihalt török nyelvekben hogyan alakulhatott ez a szókezdő mássalhangzó.

Ami a jakutot illeti, *НѢМЕТН* „Az ősjakut hangtan alapjai“ (NyK. XLIII) c. mintaszerű dolgozatában arra a megállapításra jutott (72. §), hogy „a szókezdő *ka-*, *ko-*nak a mai *χ-* felé való fejlődése már a csuvas—jakut közösség végén megindult“. Ez a *НѢМЕТН* megjelölte időpont igen régi, mindenestre megelőzi a magyar nyelv legrégebb török jövevényei átvételének a korát.

A csuvas szókezdő *χ-* korát ennél jóval későbbre szokás tenni, — éppen a magyar nyelv legrégebb jövevényyszavainak a vallo-mása alapján. Sajnos, egyéb kritériumaink nem igen vannak e fontos kérdés eldöntésére, s noha jövevényyszavaink bizonyosága mindenképen becses, azonban itt nem hivatkozhatunk rá döntő-bíróul, — hacsak nem akarunk bizonyítási circulus vitiosus-ba kerülni. Azt mindenestre le kell szögeznünk, hogy a XIV. sz.-i bolgarii sírfeliratokban már megjelenik a *χ-*, pl.: szó elején *حیر* *hír* 'leány', szóközépen *طحر* *toχur* '9', szó végén *آيح* *ajix*. (Vö. POPPE, Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkisprachen: KCsA. II, 72.)

Lássuk, mit hámozhatunk ki a török nyelv régebb emlékeiből.

Mindjárt meg kell említenünk, hogy feltételesen idevonhatjuk a töröknek tartott *hün* népnevet is, melyet *НѢМЕТН*, A honfoglaló magyarság kialakulása 145—6 a szókezdő *h-* szempontjából is magyarázott. Feltűnő, hogy már a bizánci íróknál az avar fejedelem címe, a *χαζανος* is szókezdő *χ-*t mutat. Sajnos, sem az egyik, sem a másik nem jelent súlyosabb bizonyítékot. Érdekesebb, hogy a kazár szórványemlékek közt is akad egy-két idevonható adat: arab és görög írásban egyaránt *χazar* alakban maradt ránk e népnév, arab források *qara χazar* adata viszont azt is mutatja, hogy a szókezdő *χ-* nem lehetett általános a kazár nyelvben; ide sorolhatjuk még a *χαqān* és *χayan-os* adatot, továbbá a vitás *χanbalij* ill. *χapubalij* városrész-nevet (vö. VÁMBÉRY, A magyarok eredete 80; *НѢМЕТН*, HMK. 208).

A török nyelvemlékek közt nagyon nehéz az idevonatkozó anyag értékelése, mert az emlékek írása alapján nem lehet világosan eldönteni, vajjon tehetünk-e a szókezdő *q-* és *χ-* között különbséget, ill. mennyire fedí az írás a kiejtést. Bármint is van a dolog, ujjur emlékeinkben nem ismeretlen a *χ-* jelölése, pl.: *χalīn* 'sűrű' | *χalīt-* 'felrepülni' | *χaltī* 'amikor' | *χan* 'király' | *χan* 'vér' | *χanysiz* 'apátlan árva' | *χanturī-* 'eleget tenni' | *χapayēi* 'kapus' | *χarī* 'öregember' | *χat* 'vastagság, réteg' | *χataylan-* 'erőlködni' | *χayu* 'mindenki, bárki' | *χazyancē* 'kincstár, gazdagság' | *χil-* 'csinálni, tenni' |

χῖς 'leány' | *χολ* 'kéz, kar' | *χολ-* 'kérni' | *χολτυεῖ* 'koldus' | *χορχιν-εῖς* 'félelmetes' | *χου* 'boldogság' | *χουταρ-* 'megszabadítani' | *χουρραγ* 'tömeg' | *χογ* 'juh' | *χους* 'madár' | *χοβυζ* 'koboz'. Ezekre az adatokra vö. P. PELLIOU, La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyanankara et Papanankara: T'oung Pao XV, 228—9 és 268—9; további példákat I. CAFFEROGLU, Uygur sözlüğü, Istanbul 1934, 60—3.

Úgy látszik, olyan nyelvekben is megvolt a szókezdő *χ-*, amelyekkel a magyarság már a honfoglalás előtt megismerkedett, s amelyekkel az érintkezést továbbra is fenntartotta: a besenyőben és a vele — amint azt ΝΕΜΕΤΗ meggyőződen bizonyította — szoros kapcsolatban álló kúnbban.

A besenyő nyelvből ugyan nem maradt ránk összetűgő emlék, azonban a fennmaradt szórványok elég terjedelmesek, s főleg igen értékesek. Egy részüket, a törzsek és egyes törzsfődik neveit ΝΕΜΕΤΗ (Zur Kenntnis der Petschenegen: KCsA. I, 219—25; Die petschenegischen Stammesnamen: Ung. Jb. X, 27—34; Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós 50—1) fejtette meg, ill. magyarázta. E nevek közt találjuk pl.: Χαβουξινουλά, Χαραβύη és Γιαζιχοπόν törzsnéveket, melyeket ΝΕΜΕΤΗ *q'abuqš'in-jula*, *q'aru baj* és *jazi q'apan*, ill. *q'aban* alakban olvasott el. Megjegyzendő, hogy minden nehézség, vagy gátlóok nélkül *χabuqš'in*, *χara* és *χapan* (*χaban*) olvasatokat is javasolhatunk. Szinte szabályszerűnek látszik, hogy ezzel szemben a magashangú szavakban megmarad a *k-*, pl. Κουαρτζιτζούρ *küüréi čur*, Σουροουκουλπέη *suru kül bej*, Κούελ *küül*. Sietünk megjegyezni, hogy a megfejthetetlen (vagy kétes magyarázatú) nevek közt a mélyhangú szavakban is előfordul szókezdő *q-*: Κουρκουε(αν) (?*Qorqut*), Κώστα(ν) (?*Qosta*), Καϊδούμ (?*Qajdum*). továbbá a világosan 'vár' jelentésű Κάτα: (*qataj*).

Nagyjában ugyanezt a képet nyerjük a kún nyelvről is, A Codex Cumanicusban a szókezdő tör. *q-* és *k-* helyén hol *k-* hol meg *ch-* és *h-* jelölést találunk. RADLOFF, Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus: Mém. de l'Acad. d. Sc. VIIe s., t. XXXV, n° 6 (St. Pbg. 1887) nem vette figyelembe ezt a helyesírási megkülönböztetést, s egyöntetűen *q-*, ill. *k-* segítségével írta át valamennyit, még az arab és perzsa jövevényszavakban is, mint *chamal* ~ ar. حمل ~ R. *gamal* 'der Träger' | *charg* ~ ar. خرج ~ R. *qarc* 'Ausgabe' | *chač*, *hač* ~ p. خاج ~ R. *qac* 'Kreuz' stb. RADLOFF eljárása aligha helyes, és inkább azt kell elfogadnunk, hogy a CC.

nyelvében nagyszámban található *ch-* és *h-s* alakok *χ*-t jelölnek, és hogy az egymás mellett előforduló *χ-* és *q-* szókezdő épolyan természetes, mint az, hogy a künban egymás mellett találhatók: *sekinzinči* 'nyolcadik' és *segiz* 'nyolc' | *qopar-* 'építeni' és *qobar-* | *juldus* 'csillag', *otus* '30', de *hoz* 'dió', *segiz* 'nyolc' stb. (A kün nyelv e feltűnő sajátosságairól, a köztör. szóközépi *-k-*, *-p-*vel szemben mutakozó *-g-*, *-b-*ről, valamint a köztör. szóvégi *-z* nek megfelelő *s-*ről l. NÉMETZ, Die Inschriften 54 köv.)

Néhány példa a kün szókezdő *h-*, *ch-*, ill. *q-* előfordulására: *huun* 'Melone' (CC. 69v°, vö. BANG: SPAW. XXI 1912, 344) és *coun* 'melonum' (CC. 53v°) | *hamiš* 'nád' (60v°) | *hayš* 'szij' (uo.) | *hoz* 'nucses' (60v°), *choz* (46r°) és *coz* (53v°) | *chez* 'leány' (45v°) és *kiz* $\text{ə} : \text{qiz}$ (69v°) | *chexel* 'virmilium' (46v°) | *chiči* 'parvus' (34v°) | *chis* 'zebelin' (43r°) | *chendir* 'canauium' (44v°) | *char* 'nix' (37r°) | *charangu* 'scuritas' és *carangu* 'scurum' (uo.) | *charimac* 'nigredo' (38v°) | *chati* 'durus' (uo.) | *chuyu* 'puteus' (40r°) és még igen sok más.

Bizonyos fokig a kün szókezdő *χ-* megerősítésére szolgálhat Kašgarī egyik megjegyzése, ahol t. i. BROCKELMANN fordításában azt mondja, hogy „*χ* tritt für *q* bei den *l*uzz und *Qifcaq* ein“ (vö. Mitteltürkischer Wortschatz 239 és ZDMG. LXXIII, 9). Tudjuk, hogy a kün és a kipcsak nyelv között igen szoros kapcsolatot szokás feltételezni.

Mindent egybevetve, tehát úgy látjuk, hogy sem okunk, sem jogunk nincs a magyar *homok* (*harang* és *hír*) szókezdő *h-*jában mongolos kritériumot keresni. Számunkra legfeljebb két kérdés merülhet fel: továbbra is legrégibb jövevényeink közé soroljuk-e *homok* szavunkat, vagy esetleg az ú. n. középső rétegre gondoljunk? Elvileg mind a két feltevés lehetséges, határozottan dönteni azonban egyik mellett sem lehet.

Érdekes megjegyezni, hogy legrégibb török jövevénytiszavainkban más hangtani helyzetben sem fordul elő a *h*, már t. i. úgy, hogy forrása tör. *χ-* volna (a *γ-*ből fejlődött *χ* más lapra tartozik). Egy biztos példát mégis tudnánk említeni (a *csih-ol* nagyon is kétes), a magyar *Tarján* törzs nevét, amely magyar nyelvi szempontból csak *tarxan* alakból vezethető le, viszont török szempontból is ugyanebből kell kiindulnunk (t. i. *taryan alakot nem vehetünk fel), jöllehet a törökség legrégibb ágában, a türükben *tarqan* és *tarqat* alakban fordul elő ez az eredetileg törzsi méltóságot

jelentő szó. (Vö. **НАМЕТН**, HMK. 255.) Sajnos, messzebbmenő következtetést nem vonhatunk a *Tarján* szót átadó nyelvjárást illetően, mert méltóságnév lévén, a törökség vándor műveltségzavai közé tartozik.

b) Már Gombocz szavá tette, hogy bolgár-török jövevényeink és nyelvünk oszmáni jövevényei közt szükséges még egy középső réteget is felvennünk, amelybe beletartoznak honfoglalás előtti és honfoglalás utáni kún, besenyő, sőt kazár stb. elemek is. **НАМЕТН** GYULA felismerte e középső réteg jelentőségét, s rámutatott arra, hogy e réteg aligha áll egy-két bizonytalan adatból, mint addig hitték, hanem elég nagy számú ilyen elemet kell számon tartanunk, és egyben mindjárt meg is kísérelte, hogy e középső réteg nyelvi kritériumait is megállapítsa. (Vö. **НАМЕТН**, Török jövevényyszavaink középső rétege: MNY. XVII, 22—6.)

A **НАМЕТН** felsorolta kritériumok közé tartozik többek között, hogy „azon többtagú régi török jövevényyszavaink, melyek szóvégi *k*-t mutatnak, nem az ócsuvasból valók” (i. h. 24). E szerint törlendők volnának: *árok*, *bicsak*, *csabak*, *csanak*, *csök*-, *csök* ~ *csék*, *hurok*, *kobak*, *köldök*, *köpönyeg*, *öreg*, *szúnyog*: nyilván idesoroltatott volna a *homok* is, ha nem szerepelt volna már a mongolos jövevények sorában.

Kétségtelen, hogy e fenti listán több olyan szó szerepel, melyet valóban nyelvünk török jövevényeinek középső rétegébe kell utalnunk, azonban nem a szóvégi *-k* alapján, hanem egyéb kritériumok figyelembevételével. Véleményünk szerint u. i. kétségtelen, hogy a szóvégi *-k* nemcsak középső rétegbeli török jövevényeinkben, hanem nyelvünk bolgár-török elemeiben is megmaradt.

Feltevésünk igazolására figyelembe vesszük török jövevényeinkben a tör. *-γ* (= *g* és *g*), valamint *k* és *k̄* viselkedését egy- és többtagú szavakban, még pedig nemcsak szóvégen, hanem a szó belsejében is, mert ha a két hangtani helyzetben e hangok viselkedése nem is teljesen azonos, mindenesetre hasonlóságánál fogva igen tanulságos. A kérdés helyes megítéléséhez elengedhetlenül szükséges, hogy világosan elválasszuk egymástól a sajátosan magyar hangtörténeti kérdéseket a török hangtan belső problémáitól.

Először is azt hisszük, hogy a török jövevényyszavainkban az eredeti *-γ*-ből keletkezett magánhangzós szóvég szembeállítására egészen szerencsés a jövevényyszavaink egy részében előforduló szóvégi *-k* (és *-k* > *-g*)-vel.

Legrégibb török jövevényeink jelentékeny része végződik diftongusból monoftongizálódott szóvéggel: *apró, békó, borsó, komló, koporsó, tarló, tinó; csepü, idő, ölyü, söprő, szálló, ünő; betü, bölcső, erő, gyepő; kanyaró, karó, saru, tiló; tanú; gyűszű, szerü* stb. E szavak forrásaiul a magyar nyelvtörténeti adatok és a török hangtan figyelembevételével teljesen jogosan mindezen esetekben *-ay, -äy, -iy, -iy, -uy, -üy* szóvéget teszünk fel az átadott török szavakban. Ha azonban figyelembe vesszük a magyar *samtay, meneh, szüksérez* stb. adatokat, tehát azt, hogy ez a hangfejlődés még a honfoglalás után is tartott, akkor nem nehéz belátnunk, hogy a honfoglalás előtt hasonló szóvéggel nyelvünkbe került *kazár* stb. elemek szóvége ugyanúgy diftongizálódott, aztán monoftongizálódott idővel, mint a bolgár-török szavakban, sőt ugyanez megtörténhetett a honfoglalás után is azon az időn belül, míg ez a hangfejlődés tartott. Sőt tovább mehetünk: *kún* és *besenyő* jövevénytiszavainknak az a rétege, amely ennek a hangfejlődésnek befejezése előtt került nyelvünkbe — sőt talán ennél még később is — szintén hasonló szóvéget mutathat fel, mert ebben a két nyelvben az őstör. *-y*-ből szabályosan *-v* fejlődött: *tuv* 'zás'ló', *jav* 'zsr', *tav* 'hegy'; *eruv* 'vis' (59v°). *jabov(lu)* 'takaró' (60r°), *bitiv* 'betű' (uo.) stb. (vö. Νέμετα, Die Inschriften 55—6).

Bolgár-török jövevénytiszavainkban tehát feltétlenül megtalálható az eredeti szóvégi *-y*-nek ez az alakulása, viszont az ilyen szóvége nem feltétlenül jelent még bolgár-török kölcsönszót.¹⁾

Érdekes, hogy a szóbelseji török *-y* is diftongizálódott és aztán megnyúlt, épúgy mint egyéb, nem török jövevénytiszavainkban (ómagyar *szayar, siyer* stb., vö. Gombocz, Magyar történeti nyelvtan III: Hangtörténet 71): **ayaččü* > *ács* | **bayatur* > *bátor* | **büyüci* > *bölcs* | **büyü* > *bü* | **čalayan* > *csalán* | **joryur* > *gyúr* stb. Külön fejlődés: **bayč* > *báj* | **čiyit* > *sajt*.

Ezzel szemben azt tapasztaljuk, hogy a törökből átvett *k, k̄* változatlanul megmarad legrégibb jövevénytiszavainkban (s természetesen a középső rétegben is). Szóbelseji helyzetben röviden már vizs-

¹⁾ E megállapításunk következményeit le kell vonnunk török eredetű tulajdonneveinkkel kapcsolatban is. Az *Üllő* ('Ιέλεχ < *Iläy), *Jenő* ('Γενάχ, *Jeneu*, *Jeneu* stb. < *Inäy), *Bő* (*Bew* < *Bäy; besenyő személynév is, vö. PAIS: MNy. XXIII, 505), *Ölbő* (*Ilbew*, *Elbew* < *Ilbäy) stb. és a *k* szóvégi hosszú magánhangzója miatt épúgy nem tekinthető bolgár-töröknek, mint pl. *Ézelő* ('Εζέλεχ) finnugor eredetű neve.

gáltuk a *bodor* szó kapcsán, s azt láttuk, hogy az egészen kétségtelen bolgár-török jövevényekben is változatlanul megőrződött, vö.: *béka, békó, eke, gyékény, iker, ökor, szék*; postconsonantikus helyzetben *sárcány* (a többi példákat l. Gombocz, BTLw. 167).

Ugyanez a helyzet a szóvégen is. Az *ok, kék, tyúk, hurok, tűzok, homok, köldök, kölyök, örök* stb. csak szóvégi *k*-val kerülhetett nyelvünkbe, tehát más szóvéggel mint a *borsó*-típushoz tartozó szavak, ha ugyanis valamelyikük *-γ*-re végződött volna, akkor azon a bizonyos kronológiailag eléggé pontosan körülhatárolható időn belül a többi magyar szóvégi *-γ*-vel együtt mulhatatlanul vokalikusszóvéggé alakult volna, diftongus-fokon keresztül, — tekintet nélkül az átadó nyelvre; arra viszont nincs példánk, hogy ezen a koron belül *-γ* > *-k* hangváltozást tehetnénk fel, és ha ilyent fel is tennénk, arra nem volna biztosítékunk, hogy ez a hangváltozás csak a nem bolgár-török jövevényekben érvényesült volna.

Lássuk most már a török hangtan szavazatát e kérdésben.

A törökben is éles különbséget szokás tenni a szóvégi *-q*, *-k* és *-γ* (< *-g*, *-g*) között. E problémával különösen sokat foglalkozott W. BANG, aki *Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut*, VII: Ung. Jb. XIV, 206—12 tárgyalta utoljára ezt a meg lehetőszen szóvevényes kérdést.

BANG szerint (i. h. 205) „Die Geschichte der Wörter auf *-tq*, *-uq*, *-ik*, *-ük* macht vom phonetischen Standpunkt aus betrachtet keinerlei Schwierigkeiten — obwohl RADLOFF auch in diesem Punkte Falsches gelehrt hat —, denn ein im absoluten Auslaut stehendes altes *-q* oder *-k* bleibt immer und überall und wechselt niemals und nirgends mit *-γ* oder *-g*.“

A szóvégi *-γ*, *-g* megmarad BANG szerint a türkbén és az ujjurban, valamint a szojonban és az abakán nyelvjárásokban (*-g*, *-ġ*, *-γ*). eltűnik az alt., tel., kirg., bar., tob. nyelvjárásokban, azonkívül a kúnban, a kaukázusi dialektusokban; a szóvégi *-γ*, *-g* eltűnése e nyelvjárásokban együtt jár a vég-magánhangzó megnyúlásával (ez meg másodlagosan újra megrövidülhet). Vokalikus szóvéget találunk az oszmánliban is. A csagatájban, tarancsiban és a turkiban a szóvégi *-γ*, *-g*-ből *-q*, *-k* lett.¹⁾

¹⁾ BANG mindenkor igen becses nyelvtörténeti értekezéseiben, sajnos, a két legfontosabb török nyelvről, a csuvasról és a jakutról mindig teljesen megfélekedzik. E helyen nem vállalkozhatunk a rendkívül bonyolult csuvas reflexek kutatására, azonban nem mulaszthatjuk

BANGHAK e két fontos megállapítása¹⁾ elsőrendű munka-hipotézis, azonban hiba volna azt kivételt nem ismerő szigorúsággal alkalmazni pl. régibb török jövevényszavaink előbb tárgyalt kérdéseiben.

A magyar *sereg* forrása a magyar hangtörténet alapján nem lehet egyéb mint ócsuvas *čärik, viszont BANG szerint a kérdéses török szó világosan a szóvégi -g-s csoporthoz tartozik, e valóban az oszmánliban az ilyenkor szabályos vokalikus szóvég tűnik fel: *čäri* (a csuvas *šar* teljesen képzőtlen alak, u. i. nemcsak a szóvégi mássalhangzó tűnt el, hanem az előtte álló magánhangzó is hiányzik). Ugyanilyen esetet képvisel a magyar *öreg* < *irik, melynek a

el, hogy rá ne mutassunk a jakut nyelvnek rendkívül érdekes, szabályos alakulására. NÉMETH GYULA „Az ósjakut hangtan alapjai“ c. dolgozatában a 131.—134. §-ban tárgyalta az óstörök szóvégi *-k, *-g-t (értsd a *-k, *-g-t is). A 132. §-ban szeriute ez a szóvég eltűnik a magas nyelvállású magánhangzók után, a 133. § szerint -χ-vá lesz az alacsony nyelvállású magánhangzók után, a 134. §-ban pedig minden megjegyzés nélkül -k szóvégű példákat találunk. Azt hiszem, a három paragrafust másként kell csoportosítanunk: a) a 132. § anyaga; erről meg kell jegyeznünk, hogy nemcsak hogy eltűnik ebben a csoportban a szóvégi mássalhangzó, hanem a megmaradó magánhangzó meg is nyúl. Ezeknek a hosszú magánhangzóknak a magyarázatával nem foglalkozott NÉMETH, Die langen Vokale im Jakutischen: KSz. XV, 150—64 c. dolgozatában, azonban ez a magyarázat nem lehet kétséges: óstörök szempontból szóvégi -g, -γ-t kell felvennünk, tehát a BANG-féle 2. csoporthoz kell sorolnunk. Ez a szóvég ily módon az altaji, teleut, kirgiz, baraba, toboli, kún és kaukázusi török nyelveken, az oszmánlin kívül eltűnik a jakutban is, sőt amennyire eddigi adatainkból látjuk, a csuvasban is. Íme néhány jakut példa: *asī* 'sauer' ~ Käs̄y. *ač̄y* ~ oszm. *ač̄* | *atī* 'Ware' ~ K. *sat̄y* 'Verkauf' | *sabī* 'Bedeckung' ~ alt. *jabū* ~ de oszm. *ja-piq* | *χojū* 'dicht, dick' ~ szag., kojb. stb. *qojuγ* ~ oszm. *qoju* | *itī* 'heiss' ~ K. *isig* ~ oszm. *issi* | *kiti* 'Ufer, Rand' ~ K. *q̄id̄y* ~ toboli *q̄iju* ~ csuv. *χ̄ere* | *sit̄i* 'scharf' ~ ujj. *jilig* ~ kún *jiti* | *urū* 'Verwandter' ~ K. *uruy* | *kāli* 'hölzerner Mörser' ~ kirg. *keli* ~ magyar *kölyű* < *kāliy | *ilī* 'Hand, Arm' ~ ujj. *alig* ~ kaz. *ille*. b) a 133. és 134. paragrafus összetartozik, ill. mind a kettő az óstör. szóvégi -q, -k megfelelőire vonatkozik; 133. §-ban foglalt példák szerint a jakutban ez a megfelelés alacsony nyelvállású magánhangzók után -χ (*ataχ* 'Fuss' ~ kaz. *ajaq* ~ de csuv. *ura* | *uzuoχ* 'Knochen' ~ K. *söngük* ~ de csuv. *s̄əm̄ē* | *tir̄ax* 'weisse Pappel' ~ csuv. *tir̄ek*), magas nyelvállású magánhangzók után viszont -k (*balik* 'Fisch' ~ K. *baliq* ~ de csuv. *pul̄ō* | *bisik* 'Wiege' ~ K. *bisik* ~ de a magyar *bölcső* < **bis̄iy* | *katuruk* 'Schwanz' ~ K. *qūdruc* ~ oszm. *qujruq* ~ de csuv. *χ̄üre*).

¹⁾ Az óstörök szóvégi -g, -γ alakulásának fontosságát mások is felismerték. A. SAMOJLOVIČ pl. a török nyelvek osztályozásában egyik alapvető kritériumnak tette meg. Vö. T. KOWALSKI, Karaimische Texte im Dialekte von Troki. Krakow 1929, L—LII. l.

megfelelője az oszm.-ban *iri*. Ezzel szemben érdekes figyelembe venni, hogy a legrégebb és a középső rétegbe tartozó török jövevényeink közül az *árok*, *bicsak*, *csabak*, *csök* ~ *csék*, *kék*, *kabak*, *köldök*, *tyúk*, *köpönyeg*, *színyog* a BANG szerinti osztályozás alapján is eredetileg szóvégi *-q*, *-k*-val hangzott, u. i. valamennyi szó az oszmánliban mássalhangzós szóvéget mutat. Az oszmánliban elő nem forduló szavak közül BANG elvei alapján ide kell még sorolnunk *hurok* szavunkat, mert szóvégi *-q*-val hangzik az altajiban (és a csuvasban), az *ok*-ot (ujgur) és a *túzok*-ot (kirgiz).

A másik csoportban sokkal nagyobb fokú „rendellenesség” mutatkozik. A magyar *ibetű* forrása tudvalevőleg **bitiy*, a *-g* végű szavak közt tárgyalja BANG is (i. h. 210), de megjegyzi, hogy a csagatáj *biti* nem szabályos alak. Ehhez hozzávehetjük még azt is, hogy az oszm. *bitik*, melyet különben B. nem említ, szintén „nem szabályos” alak. Ugyanígy vagyunk az *ünő* szóval is: az oszm.-ban az *inäk* szintén „szabálytalan”, s e szabálytalanság még nagyobb lesz, ha figyelembe vesszük, hogy valamennyi ismert török adat szóvégi *-k*-val hangzik, kivéve a csuvasat. A magyarból kikövetkeztethető **inäy* azonban még sem lóg a levegőben, u. i. a mong. *ünnye* = *ünige* szintén megőrizte a *-g*-t (tővégi magánhangzójáról vö. LIGETI: MNy. XXIX. 276—7). Ugyanígy „szabálytalan” egyezések a magyar és az oszmánli szavakat tekintve: *borsó* ~ *burcaq* | *csipa* ~ *čapaq* | *kanyaró* ~ *qizamıq* | *karó* ~ *qaziq* | *olló* ~ *oqlaq* | *saru* ~ *čariq* | *tanu* ~ *taniq*, *daniq* | *bölcső* ~ *beşik* | *gyeplő* ~ *iplik* | *gyűrű* ~ *jüzük* | *gyűszű* ~ *jüsük*, *jüksük* | *kőrő* ~ *güvräk*. Közülük kettő, a *borsó* és a *gyűrű* a csuvasban magánhangzós szóvéget mutat (a többit nem tudjuk kimutatni).

A BANG-féle elgondolás szerint szabályosan viselkedik: *békó*, *kóró*, *szapu*, *tarló*, *tinó*, *gözü*, *kölyü*, *gyarló*, *tiló*, *toklyó*, *kapu*, *dara*.

Mindennek a sok szabálytalanságnak, amely nemcsak régi török jövevényeink megfelelésében, hanem a mai török nyelvek egymásközi viszonyában is sok szóval kapcsolatban felmerül, az oka talán kölcsönzésekben, kereszteződésekben keresendő. Kétségtelen, hogy ez az állapot ma megvan, kimutatható; bizonyára megvolt régen is, talán éppen nyelvünk legrégebbi török jövevényeinek a forrásában, az ócsuvasban, ahol nagyobb mértékben fordultak elő szóvégi *-g*-s alakok ott is, ahol őstörök szempontból szóvégi

-q. -k-t váránk. Ezt a feltevést mindenestre megerősíti a mai csuvas is.¹⁾

A *homok* szóvégi *-k*-ja önmagában tehát nem tekinthető érvnek a szónak sem a régisége ellen, sem pedig újabb rétegbe sorozása mellett. Mellesleg megjegyezve a török *qumaq*-ban őstörök szempontból szóvégi *-q*-t kell felvennünk BANG elmélete szerint is, t. i. az altaji és kirgiz adatok alapján; ennek megerősítéséhez járul a jakut szóvégi *-x*, valamint a mongol *qumaki*-ban kimutatható *-k* is.

4. d é l. (SCHOTT, BOLLER, BÁLINT, MUNKÁCSI, NÉMETH mongol vagy mongolos magyarázatainak megfelelő helyeit idézi az EtSz. I, 1304—5. A NÉMETH: Nyr. XLI, 41 helyett uo. 401 olvasandó. Vö. újabban még MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 288, jegyz.)

A török *tűs*-sel szemben a szabályos mongol megfelelő, *düli* kezdettől fogva bizonyos megfontolásokat ébresztett *dél* szavunk esetleges mongol eredetét illetőleg. E rövid szóban három mongolos kritériumot is szokás emlegetni:

a) A magyar szóban mindenekelőtt a labdacizmust kifogásolták, u. i. bizonyos felfogás szerint bolgár-török jövevényeinkben nem érvényesül ez a nevezetes hangváltozás, pl.: *bocsát*, *bölcső*, *gyümölcs* (a két utóbbi szóban az *l* az másodlagos).

b) Mongolos jelleget képviselne a magyar szóban az *é* is, mert „az *ü* óbolgár szavainkban közönségesen nem változik *é*-vé”.

c) A szókezdő *d*- szintén eltérést jelent bolgár-török jövevény-szavaink szokásos *t*- megfelelésével szemben.

A legegyszerűbb az *é* megfelelés kérdése. Bár föltétlenül igaz, hogy eredeti *ü*-nek legrégebb jövevényyszavainkban legtöbbször *ö* felel meg (*bögöly*, *görény*, *gözü*, *kökény*, *tömény*), máskor viszont *-ü*-t találunk (*szün*-, *tür*-, *szür*-, *gyürü*, *gyüszü*), azonban a tör. *ü* > magy. *é* megfelelésre is van egy biztos példánk, a *szérü* < ócsuv. *sürü ~ tör. *jürük*, és ilyen a nyelvjárási *dészü* is a köznyelvi *gyüszü*vel szemben, vö. BTLw. 156—60. A vokalizmus megfeleléseiben mutatkozó ingadozások megítélésében különösen helyénvaló a fokozott óvatosság, mert itt a sajátos magyar nyelvi fejlődések sokkal jobban zavarják az eredeti török állapot tükröződését, mint a mássalhangzóknál.

¹⁾ A török nyelveknek a fenti, BANG-féle rendszertől eltérő külön fejlődéseivel s azok magyar megfeleléseivel egy más alkalommal kívánunk foglalkozni.

A másik két mongolos kritérium cáfolatával Gombocz, MNy. XIII, 100—1 foglalkozott, s a *dél* bolgár-törökös jellegének a védelmére újabb, analóg példát hozott fel a *döl* idevonásával. Gombocz érveléséből most inkább azt emelnénk ki, hogy magában a csuvas nyelvben, még pedig az olyan szavakban, amelyek kétségtelenül régi szókészletéhez tartoznak, s világosan nem újabb tatár stb. jövevények, bizonyos őstörök hangoknak többféle szabályos megfelelése mutatkozik. Így pl. az őstör. *š* (? *l*) > *l* jellegzetes („lambdacismus“) megfelelés mellett egész sor szóban *š*-t találunk (*šiməš* 'gyümölcs' stb.). Hogy milyen fokig jelentkezhetek hasonló kettősségek, vagy még annál is többféle megfelelési lehetőségek a bolgár-török nyelvben, annak megítélésében nemcsak a bolgár-török közvetlen nyelvi anyagának szegénysége gátol bennünket, hanem még egyéb, szintén ismertetlen török nyelvi tényezők keresztező hatása is bonyolítja a magyar nyelv honfoglalás előtti török 'jövevény-szavairól alkotott képünket.

Íme néhány példa csak a szókezdő mássalhangzók köréből.

Az őstör. *s*-szel szemben a magyarban hol *sz*-et, (*szakál, szám, szán* stb.), hol *s*-et (*sár, sárga, sárkány, seper, serke, söreg*) találunk. Gombocz, Török jövevénytiszteink hangtanához: Nyr. XLI, 67—8 kimutatta, hogy e kettősség bolgár-török hangállapot tükröződése, és hogy megtalálható a mai csuvasban és mongolban is.

Az őstör. *j*- bolgár-török jövevényeinkben szintén többféleképen van képviselve: a) *gy*-, néhány esetben másodlagos *d*- (*gyűrű, gyümölcs, gyűl, gyúr, gyom* stb.; *dió, disznó*); b) *sz*- (*szél, szérű, szücs, szöllő*); c) *š* (*ír, író*). Ezeknek a megfeleléseknek a magyarázata nem ment olyan simán, mint az előbbieké. Próbálták nyelvjárási, időrendi okokra visszavezetni a *gy*- és az *sz*- szókezdő különbségét (RAMSTEDT meg egyenesen kétségbevonta az *sz*-es etimológiák helyes voltát), de az sem lehetetlen, hogy már az átvétel korában megvolt, vagy akkor kezdődött az átadó nyelvben az őstör. *j*-nek az eredeti *j* (*j*) mellett az újabb *s*-es alakok megjelenése is. Még érdekesebb a csak két példával igazolható vokalikus szókezdő az őstör. *j*-vel szemben.

Az őstör. *č*- legrégebb jövevényeinkben szintén kétféleképen van képviselve: a) *s*- (*sajl, saru, sátor, seprő, sereg*); b) *cs*- (itt akad néhány olyan szó is, amely esetleg török jövevényeink középső rétegébe sorolható, de igen réginek látszik a *csalán, csal. csepű, csipa*). Gombocz, BTLw. 182—3 szerint ennek a kettősségnek is az

volna a magyarázata, hogy a bolgár-török nyelvben az újabb *š* mellett még szórványosan előfordultak *č*-s alakok is.¹⁾

Nézetünk szerint talán ily módon foghatjuk fel a következő két mongolos kritériumnak tartott, szórványos megfelelést is:

a) Az őstör. *q*-, *k*- szabályos *k*- reflexe mellett esetleg az egy-két esetben megjelenő *h*-t (*homok*, *harang*, *?hír*).

b) Az őstör. *t*- bolgár-török jövevényszavainkban 1. rendszeren *t*-vel van képviselve: *tanu*, *tar*, *tarló*, *tengely*, *tenger*, *térd*, *teve*, *tinó*, *tok*, *toklyó*, *torma*, *tömény*, *tör*, *tulok*, *túró*, *turul*, *túzok*, *tükör*, *tür*-; *tyúk*; 2. de ezzel a nagyszámú szabályos példával szemben „szabálytalanul” viselkedik a *süllő* (vö. K. KATONA L.: MNy. XXIII, 190—193; a magyar szót a csuvasal magyarázat nélkül egybevetette már M. RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 264). Az egyeztetés alapjául szolgáló tör. *tış* 'fog' ~ csuv. *šäl* 'ua.' egybevetést ugyan sem RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1:23, sem POPPE: Ung. Jb. VI, 115 nem fogadja el (a csuv. *šäl*-t a tör. *šiš* 'Bratspiess' szóval egyeztetik), azonban a magyarázat helyességében nem lehet kétel-

¹⁾ Török jövevényszavainkban a *cs*- és az *s*- pontos és megnyugtató magyarázata igen nehéz kérdés. Gombocz szerint (BTLw. i. h.) lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy az őstör *č*- egy része ócsuvas *š* fokon keresztül fejlődött *š*-szé a mai csuvasban. E szerint a magyar *sereg*, *söprő*, *borsó* stb. ócsuvas forrása **šarik*, **šöpräy*, **buršay* lenne. Ha azonban a szójegyzékhez fordulunk, ott mindenütt *č*-t találunk a kikövetkeztetett ócsuvas alakokban, pl. **čarik* > *sereg* | **čöpräy* > *söprő* | **buršay* > *borsó* | stb. Hasonlóképpen az EtSz. I, 379 is **bäčänäy* alakban jelöli meg a *besenyő* forrását, RAMSTEDT és RÄSÄNEN is ugyanígy ócsuvas **čarlay*-ból származtatja a *sarló*-t. De ha pl. a magyar *sereg* forrásául ócsuvas **čarik*-et veszünk fel, az annyit jelent, hogy a *č* > *š* változás a magyarban ment végbe, jelenti továbbá azt is, hogy az ilyen változás nem tekinthető bolgár-török nyelvi kritériumnak. Nyilván ennek a mérlegelése bírta Gomboczt arra, hogy a *cs*- ~ *s*- kettősségről vallott előbbi nézetétől eltérjen, és a „Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink” c. egyetemi előadásában (19. §., 34—5. l.) a mellett foglaljon állást, hogy csak az *s*-es alakok tekinthetők bolgár-török eredetűeknek (de a példák közt habozva még mindig így ír: *sajt* < **čiyit*, ill. *šiyit*). A *cs*-s szavakat vagy kétes egybevetéseknek, vagy újabb, kazár stb. jövevényeknek minősítette. E feltevés igazolására továbbiakban két feladat várna megoldásra: 1. bizonyítani kellene, hogy az *s*-es alakok régi előfordulásai közt nincs *cs*-s változat, azaz: a magyarba csakugyan *š*-, ill. *š*-es alakban kerültek a bolgár-török szók; akadályok: helyesírási nehézségek, továbbá az ismert magyar *s* > *cs* változás, 2. ki kellene mutatni, hogy bolgár-török jövevényeink átvétele korában a bolgár-törökben minden őstörök *č* már *š*-, ill. *š*-nek hangzott, tehát a magyarba *č*-s alakok nem is kerülhettek; nehéz feladat lesz!

kednünk. Nemcsak jelentéstani szempontból kifogástalan a *süllő* etimológiája, hanem a csuv. *š*-tör. *t*- megfelelést is PAASONEN, Gombocz és NÉMETH több meggyőző példájával igazolhatjuk. 3. További szórványos megfelelésnek tekintjük az őstör *t*-vel szemben a bolgár-tör. *d*-t a *dél* és *dől* szavunkban.

Az őstörökben ugyan nem szoktunk felvenni szókezdő *t*- mellett szókezdő *d*-t, azonban kétségtelen, hogy nemcsak a mai mongolban van meg, hanem az altaji ósnyelvben is számolnunk kell ezzel a hanggal (vö. LIETI: MNy. XXIX, 277). Érdekes, hogy a törökségen belül nemcsak a mai oszmánliban közönséges a szókezdő *d*-, hanem a török nyelvtörténetben is előfordul. Néhány példát Kaşgariban is találunk, megvan a guzzoknál (BROCKELMANN: KCsA. I, 39), és nem ismeretlen a besenyőben és a künban sem (NÉMETH: MNy. XXI, 274 és Die Inschriften 16) és NÉMETH, HMK. 136—7 szerint elképzelhető a szókezdő *d*- a hún nyelvben is. A bolgár-törökből persze lehetetlen kimutatni ilyen szókezdetet — megfelelő anyag hiányában. Volna ugyan a dunai bolgár fejedelmi lajstromban két szó is, amely MIKKOLA: JSFOu. XXX, 33: 11—2 magyarázata szerint szókezdő *d*-vel hangzana, a *doxs* 'Schwein' és a *dvanš* 'Hase', azonban mind a kettő annyira hipotetikus jellegű megfejtés (a *davšan*-ban feltűnő azonkívül még a lambdacizmus hiánya is, vö. mong. *taulai*!), hogy ezekre nem szabad építeni. Mindazonáltal nem lehetetlen, hogy az ócsuvasban, ha szórványosan is, de előfordult a *d* szó kezdetén is.

*

5. érdem és ildom. (Az *érdem*re vö. EtSz. I. 1598—600; az *ildom* mongolosságáról: BÁLINT, Párhuzam 23; BUDENZ: NyK. XX, 147; SIMONYI: FUF. I, 127; NÉMETH: Nyr. XLII, 244; Gombocz: MNy. XIII, 97—101.)

A szókincsbeli egyezések alapján mongol eredetűnek tartott jövevényszavaink közt többféle típust különböztethetnénk meg: a) a magyar szó nemcsak a mongolban, hanem a törökben is előfordul, a mongolosság oka, ill. magyarázata az volna, hogy a török adatok mongol forrásból származnának; ez az eset a török nyelvek mongol elemeinek súlyos kérdését veti fel; idesorolható mongol jövevényeink szorosabban csatlakoznak az 1—4. alatt tárgyalt címszavakhoz, melyeket, mint láttuk, szintén a közös török—mongol szókinccs egyes adataival hoztak összefüggésbe, csakhogy

velük kapcsolatban a tisztára szókinszbeli meggondolások helyett hangtani (esetleg alaktani) kritériumok alapján próbálták a mérleget a mongolosság javára billenteni; b) a magyar szó a mongolon kívül megvan a csuvasban is, pl. *kölcsön*; ez az eset viszont a csuvas (bolgár-török) nyelv mongol kölcsönzéseinek nem kevésbé súlyos problémájával kapcsolatos; c) a magyar szó megfelelője csak a mongolból mutatható ki, pl. *öböl, ölyv, harang*.

Az első csoportba volna sorolható az *érdem* és az *ildom*; mind a kettő kimutatható török nyelvekből is (*ärdäm; ildam, jildam, iltam, ultam*), mégis mongol eredetűnek tartották azon az alapon, hogy a török szavak — mongol jövevények.

Гомбocz: MNy. XIII, 96—101 világosan rámutatott arra, hogy a kérdéses török szavak nem jövevények, hanem török alapszónak törökös származékai. Valóban, a mandzsu *erdemu* és *ildamu* mongol jövevény (vö. SANŽEEV, Mančžuro-mongolskie jazykovye paralleli: IAN. 1930, 622 az *erdemu*-t tárgyalja, de az *ildamu*-t sok egyéb társával kifejejtette). Az irod. mong. *erdem* 'vertu, habileté stb.' (Kow. I, 260) | irod. oirat *erdem* 'дарование, талант stb.' (POZDN. 21) | khalkha *erdēm* 'ua.' | torgut *erdēm* 'ua.' (VLAD., Sravn. gram. 150) | burját *erdēm* 'культура' (SANŽEEV, i. h.) | monguor *rdiām* 'adresse, talent stb.' (DE SMEDT—MOSTAERT 310) | ordosz *erdem* 'ua.' (uo.) || irod. mong. *jildam* 'qui glisse avec adresse sur des patins' (Kow. III, 2347) valóban török jövevény a mongolban. Közülük az első meglehetősen elterjedt, s eléggé régi (a 'phags-pa írásos emlékekben is előfordul), török származását már VLADIMIROV, Tureckie elementy v mongol'skom jazyke: ZAOIRAO. XX, 165 felismerte. A *jildam* ezzel szemben teljesen elszigetelt adat a mongolban.

A török *ärdäm* az *är* 'férfi', az *ildam* pedig az *il-, jil-, jil-* ige származéka; a szóbanforgó *-dam, -däm, -dīm, -dim, -dum, -düm* deverbális és denominalis képző szerepét Gombocz bőséges anyaggal világította meg.

Megjegyezzük, hogy a *-dam, -dem*-képző a mongolban sem ismeretlen, a ritkább, nem élő suffixumok közé tartozik ugyan, de megőrizte néhány világos példa: *čayi-dam* 'weisse Erde, Salzsee; du laitage' < *čayi-* 'fehérnek lenni' | *ayudam* 'vaste, spacieux' < *ayuu* 'ua.'. E képző *-jim* alakban is előfordul, amely tudvalevőleg **dim*-re vezethető vissza: *ayujim* 'vaste, spacieux' | *ayijam* 'chanson', mélodie: cadence' ~ altaji *ajdīm* 'ua.'. Az intervokalikus helyzetben levő *-d*-nek *-j*-vel való váltakozását az irod. mongolból is tudjuk

igazolni: *edüge* 'most' ~ *ejiyede* 'ua.' | *yadayi-* 'görbülni, görbének lenni' ~ *yaĵiyu* 'görbe' | *kedüi* 'mennyi' ~ *keĵiye* 'mikor' | *tedü* 'rögtön' ~ *teĵiyede* 'akkor' | stb.

A szó törökségében azonban továbbra sincs okunk kételkedni, még pedig az alapszó miatt: a török *är* 'férfi', *ĵil-* 'csúszni' t. i. jellegzetesen török alakot mutat a mongol *ere* 'férfi' és irod. mong. *ĵila-balĵa-* 'gyorsan mozogni, fickándozni stb.' (Kow. III, 2345) szavakkal szemben, ahol a tővégi magánhangzó is megőrződött. A MNy. XXIX, 277. l. rámutattam, hogy a mongol tővégi magánhangzó a továbbképzésnél is változatlanul megmarad.

6. tulbó és tömlő. (BÁLINT, Párhuzam 55: „tulba“; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 284—9; ПАИС: MNy. XXX, 36—41.)

A *tömlő*-t már VÁMBÉRY török eredetűnek tartotta, egyeztetését feltételesen elfogadta BUDENZ, majd GOMBOCZ is, de a BTLw.-ben mégsem szerepel a kiküszöbölhetetlen hangtani nehézségek miatt. A török *tulum*, *tulup*, *tuluq* adatokat félretolva MUNKÁCSI a mongol megfelelőket állította előtérbe, hogy azokból magyarázza nemcsak a *tömlő*-t, hanem a régi magyar *tulbó*-t is. Az adatok a következők:

Mongol: irod. mong. *tulum* 'un sac de cuir, une outre' (Kow. III, 1855); *tulumna-* 'mettre qc. dans le sac' (uo.); *tuluma* 'bőrből való zsák, levegővel felfújt zsák, amelyet a folyó átúszásakor használnak' (GOLSTUNKIJ III. 146); *tülüme* 'ua.' (GOLST. III, 777) | irod. oirat *tulum* 'кожанная сума, мешок' (POZDN. 203); *tulumlu-* 'делать мешек, класть в мешек; снимать кожу с животного целиком, в виде мешка' (uo.) | monguor *t'ulum* 'peau d'animal cousue en forme de sac, outre' (DE SMEDT—МОСТАВЕТ 431); *t'ulunla-* 'mettre qc. dans une outre, mesurer à l'outre' (uo.); *t'ulunlašioc* 'petit sac en peau, bourse, besace' (uo.) | ordosz *t'ulum*; *t'ulumna-* 'ua.' (uo.) | dahúr *tolomá* és *módo tulumá* 'ведро' (IVANOVSKI, Dahurica 45) ← mandzsuból.

Mandzsú-tungúz: mandzsú *tuluma* 'кожаный мешок — из цельной кожи, надутый воздухом, за который держатся руками при переплаве в плав через реку' (ЗАСЛАВОВ 758); *tulume* 'водолавная корзина, плетеная из прутьев или решетных обечек, просмоленная и лакированная, для переправы через реку' (uo.) | szolont *tolō* 'бурдюк' (ПОПРЕ, Materialy po solonskomu jazyku 72).

Már most MUNKÁCSI négyszeres hangtani akadályon keresztül a mong. *tuluma*-ból a *tulbó*-t, a *tülüme*-ből a *tömlő*-t próbálta meg-

magyarázni. PAIS i. h. jogosan foglalt állást ez ellen az indokolatlanul bonyolult megfejtési kísérlet ellen.

PAIS fejtegetéseire még csak azt tennénk hozzá, hogy a mongolos magyarázat tarthatatlansága szempontjából az sem lényegtelen, hogy a kérdéses mandzsu-tungúz és mongol szavak török jövevények. A mandzsu és a szolon adat a mongolból származik annyi más egyéb szóval együtt (a mandzsu szavak lehetnek *-a*, ill. *-e* végű mongol szavak átvételei, de lehetnek sajátosan mandzsu alakulások is, t. i. a mandzsuban szó végén nem állhat *-m*; e szempontból különösen tanulságos a szolon adat). A mongol *tuluma* és *tülüme* szóvégi magánhangzója sem nem képző, sem nem tövégi magánhangzó, hanem olyan, jövevénytörökben előforduló járulékos, mint amilyen a török *qılınç*-csal szemben a mong. *kılınča*-ban található, vö. LIGETI: MNy. XXXI, 40-41.

Az elszigetelt, szócsalád nélküli mongol adat teljes világosságot nyer a török megfelelők közé beállítva. Amint PAIS helyesen felismerte, az idetartozó török megfelelőktől különválasztandók: *tolquq*, *dolquq*, *doluq* stb., amelyek csakugyan a török *tol*-, *dol*- 'sich füllen, voll werden' ige származékai (itt helyénvalók MUNKÁCSI germán jelentéstani példái is). Mongol adataink a másik, *-u*-tőhangzós török csoporthoz tartoznak, amelynek jelentése — mint PAIS már jelezte —: 'toll, szőr, bőr; bőrből készült tartó eszköz: zsák, zacskó, vödör, tömlő'.

7. erkölcs. (SIMONYI, MUNKÁCSI. NÉMETBEN mongol vagy mongolos magyarázatainak megfelelő helyeit idézi az EtSz. II, 16.)

SIMONYI egyik magyarázata szerint a magyar szó forrása egy XVII. századi mongol felirattól kimutatható *erkil-ükčil* 'Verehrung-darbringung; Ehrenbezeugung; Verehrung, Anbetung' volna, mégpedig — rövidülés útján. Erre a hangtanilag teljesen képtelen magyarázatra nem érdemes sok szót vesztegetni, mégis megemlítjük, hogy a felirat e helyének a magyarázata kétes, az *ükčil* sehol nem fordul elő, de amint kikövetkeztetett jelentéséből látható, az alapszava az 'adni, nyújtani' jelentésű mongol ige, ekkor viszont *ükčil* helyett *ögčil*-t kellene olvasni.

Ezzel a megfejtéssel maga SIMONYI sem lehetett megelégedve, mert mindjárt egy másik lehetőségre is gondolt. E szerint az *erkölcs* mongol forrása az *erkil* 'megbecstülés, megtisztelés, tisztelet' szóból feltehető **erkil-(l)e-ši* 'Ehrung, honoratio' lehetne. SIMONYI mongol

etimológiákat gyártott, közben pedig még a mongol szótárt sem nézte meg, különben láthatta volna, hogy felesleges egy *erkil-(*le*)-igét feltételezni, mert a mongolban már van egy — az ő magyarázataihoz alkalmasabb — *erkile*- 'donner la préférence, préférer, distinguer; s'occuper particulièrement d'une chose; être préféré, distingué, glorifié' (Kow. I, 268). A szükséges *-ši* végű névszó elvileg ugyan képezhető volna, azonban a mongol szókincsből mégsem mutatható ki. különösebben azonban ezt nincs okunk sajnálni, mert ha a hangtani akadályokon át is vágnánk valahogyan magunkat, jelentéstani szempontból végképen menthetetlen volna a helyzet.

MUNKÁCSI jól látta SIMONYI magyarázatainak tarthatatlanságát, s ezért máshol kereste a megoldást. Ő is a mongolból indult ki, és az *erke küün* 'pouvoir, puissance, force' szóban jelölte meg az *erkölcs* forrását, a mongol szó azonban nem közvetlenül, hanem egy török *ärk-küč alakon keresztül jutott volna nyelvünkbe.

A mongol *erke küün* nem *egy* szó, nem összetételbe forrott szó szerkezet, hanem hendiadyoin, mint amilyen az *uruy tariy* 'rokonok, barátok' | *auy-a küün* 'erő' | *ed tavar* 'vagyon' | *ger baraq-a* 'vagyon' | *ulus irgen* 'nép' | *el ulus* 'ua.' | *arya jali* 'ravaszság' | *kög dayun* 'ének' | *ügegü yadayu* 'nincstelen' | *ayur kiling* 'harag' | *uđir siltayan* 'ok', és még igen sok más. Ez a jelenség a törökben sem ismeretlen: *ärk türk* 'erő' | *üd tavar* 'vagyon' | *äb barq* 'vagyon' | *bay borluq* 'gyümölcsös kert' | *satıy joluy* 'eladás' | *bay čoy* 'csomó' | *tävlig kürlüg* 'csaló' stb. Hogy azonban ilyen hendiadyoinok nyelvünkbe jövevényekként kerülhettek volna, egyelőre legalább is kétséges. Azonkívül *ärk küč alakú hendiadyoint eddig ki sem tudunk mutatni.

Ha mégis felvehetnénk egy tör. *ärk-küč szót *erkölcs* szavunk forrásául, külön nehézséget okozna a szóközépi *-kk-* magyarázata. Vagy az *ayačči* > *ács -čč-*jéből errevonatkozólag is vonhatnánk valami következtetést?

*Erkölc*s szavunkat tehát nem tudjuk kifogástalanul megfejtani. mongol eredetről, mongol közvetítésről azonban még a legtávolabbról szóba jöhető, legmerészebb feltevések alapján sem beszélhetünk.

8. **boglya.** (MUNKÁCSI és NÉMETH megfelelő helyeit idézi az EtSz. I, 445.)

A török magyarázattal szemben (= ócsuv. *buyl; EtSz. I. 445) a mongol *baklaya* (ö: *baylaya*)-ból való származtatás indokolatlan.

Hangtani szempontból talán még védelmezhető volna; a régi *-aya-*nak ugyan hosszú *-á* felelne meg a magyarban, mint jövevényszavaink közül a *bayatur* > *bátor*, *ayač'i* > *ács*, *čalayan* > *csalán* szavak is mutatják, de abszolút szövégen elképzelhető a hosszú *á* megrövidülése is. Azonban nem látjuk be, miért kell mongol magyarázat mellett kikötni, amikor a kérdéses mongol szó *gazdag* szócsaláddal a törökségben is megvan, sőt minden valószínűség arra mutat, hogy a mongol szó török jövevény, amelyből néhány mongolos — aránylag kései — továbbképzés is keletkezett.

Lássuk a mongol *baylaya* 'faisceau, fagot, paquet, tas, gerbe, monceau, botte, morceau de drap ou de tissu' (Kow. II, 1091) magyarázatát ill. rokonságát.

T Ö R Ö K :

Oszm., csag., szárt *bay-* 'zusammenbinden, verführen, bezaubern' (RADL. IV, 1447) | jakut *bai-* 'binden' (BÖHTL. 126);
 türk *bay* 'Bündel, Verband; katonai, törzsi egység' (vö. JSFOU. XXX, 3:47) | ujg. *bay* 'Bündel, Fessel' (RADL. IV, 1127; BANG—GABAIN, Anal. Ind. 12; CAFFEROĞLU, Uygur sözlüğü 22) | Kaşg. *bay* 'Bündel, Bund' | Ibn Muhannā *bay* 'связка' (MEMORANSKIJ 080; 1924-es konstantinápolyi kiad. 166; A. BATTAL, Ibnü-Mühennā lügati, Istanbul 1934, 15) | Abū Hayyān *bay* 'ua.' (ed. CAFFEROĞLU 33) | csag., turki, tar., szárt, krími, azerb., khívai, turkm. *bay* 'der Strick, das Band, die Fessel' (RADL. IV, 1446) | sór, leb., szag., kojb. *pağ* 'der Strick, der Bindfaden, die Schuur' (RADL. IV, 1132) | kirg., kaz. *bau* 'der Strick, die Schnur' (i. h. 1431) | kún *bav* 'vinculum' | miser *baw* 'Band' | bask. *bau* 'ua.' | bar. *pau* 'der Strick' (RADL. IV, 1126) | kaz. *bäj* 'Verband' | jak. *bia* 'Strick' (BÖHTL. 136) | oszm. *bayi* 'der Reiz, die Verzückung, die Bezauberung; das Bündel' (RADL. IV, 1450) | szárt *bayu* 'die Binde' (i. h. 1455) | oszm. *bayiži* 'der Reiz ausübt, der Zauberer' (i. m. 1453); *bayiži* 'ua.' (i. h. 1470) | kaz. *bayuč'i* 'ein Wahrsager' (i. m. 1455) | kúracsáj *bayuču* 'Arzt' (PRÓBLR: KSz. X, 90); *baymčaq* 'ua.' (uo.) | kumük *baymčak* 'ua.' (NÉMETH: KSz. XII. 99) | csag. *bayiš* 'das Band, die Binde, das Gelenk; das Strickwerk des Zeltes' (RADL. IV, 1455) | tar. *begiš* 'ua.' (uo.). | ujg. *bayliq* 'angebunden, befestigt, geschlossen' (i. h. 1136) | csag. *bayliq* 'gebunden, Knoten' (Šejx Sul., ed. KÚNOS 18) | turki, csag., tar., szárt *bayliq* 'gebunden, festgebunden; ein Strick zum Festbinden eines Bündels; das Garbeband' (RADL. IV, 1459) | oszm., trkm. *bayli* 'angebunden, gebunden' (uo.) | kaz. *bauli* 'mit

einem Stricke, gebunden, angebunden, in Bündeln' (i. h. 1434) | kirg. *banlu* 'ua.' (uo.) | bar. *paulū* 'angebunden' (i. h. 1126). Ebbe a csoportba tartozik természetesen a magyar *báj* is (< tör., vö. EtSz. I. 230).

Kaşğ. *bayla-* 'bündeln' | Ibn Muhannā *bayla-* 'ua.' | Abū Hayyān *bayla-* 'ua.' | ujj. *bayla-* 'ua.' (idézeteket l. feljebb) | oszm., azerb., kún, trkm., khívai, krími *bayla-* 'anbinden, festbinden, binden, einen Knoten machen' (RADL. IV, 1456) | csag., turki, tar. *bayla-* 'ua.' (i. h. 1458) | oszm., krími *baylan-* 'gebunden sein' (uo.) | Kaşğ. *baylan-* 'ua.' | oszm., krími, azerb. *baylat-* 'binden lassen' (RADL. IV, 1458) | csag. *baylat-* 'ua.' (uo.) | Kaşğ. *baylat-* 'bündeln lassen' | turki *baylaş-* 'zusammenbinden' (RADL. IV, 1459) | csag. *baylayuluq* 'verbunden, vereinigt' (i. h. 1458) | csag., turki *baylayliq* 'gebunden' (uo.) | tar. *baylaş* 'das Bündel' (i. m. 1459) | oszm. *baylama* 'das Binden, das Anbinden' (uo.) | leb., kojb., sór *pağla-* 'binden, zubinden' (i. h. 1136) | leb. *pağlal-* 'angebunden sein' (uo.) | bar. *paula-* 'binden, anbinden' (i. h. 1126); *paulal-* 'gebunden sein' (uo.) | kirg., kar. L. T. *baila-* 'anbinden, festbinden, zubinden, verpflichten, bezeugen' (i. h. 1427) | csag. *baila-* 'ua.' (uo.) | balkár *bajla-* 'binden, anbinden' (PRÖBLE: KSz. XV, 205) | karacsáj *bajla-* 'ua.' (PRÖBLE: KSz. X, 90) | kumük *bajla-* 'kötni, megkötni' (NĚMETH: KSz. XII, 100) | kirg. *bailan-* 'sich anbinden, sich binden an Etwas; an Etwas gebunden sein' (RADL. IV, 1428); *bailanıs-* 'mit Jemanden zusammengebunden sein, verbunden sein' (uo.); *bailat-* 'anbinden lassen' (uo.); *bailastr-* 'die Leitstricke der Pferde zusammenbinden' (uo.); *baida-* 'anbinden' (i. h. 1429) | kirg. *bailau* 'das Binden, die Bedingung, das Bündniss, das Versprechen, die Bestätigung' (i. m. 1427) | kumük *bajlau* 'kötés' (NĚMETH: KSz. XII, 100) | kirg. *bailalū* 'das bindende Wort, das letzte, entscheidende Wort' (RADL. IV, 1427); *bailam* 'die Binde, das Band zum Binden' (i. h. 1428) | kumük *bajlam* 'csomó, virágcsokor' (NĚMETH: KSz. XII, 100); *bajlama* 'kötés' (uo.) | kaz. *bäilä-* 'binden, anbinden, verbinden' (RADL. IV, 1571); *bäilän-* 'angebunden, verbunden, gebunden werden' (uo.); *bäilänis-* 'sich an Jemand binden, sich anhängen, hängen bleiben, anhäkeln' (uo.); *bäilät-* 'binden, anbinden, zubinden lassen' (uo.); *bäiläü* 'das Wickeln, Einwickeln eines Kindes' (uo.); *bäiläüč* 'die Binde' (uo.); *bäiläčäk* 'der sich Anhäkelnde, der Verleumder, Klätscher' (uo.); *bäilärüč* 'der Verband, das Angebundene' (uo.); *bäiläm* 'das Bündel, der Band, das Bouquett' (uo.) | tün. *bäilis* 'angebunden' (i. h. 1572).

Első pillanatra hajlandók volnánk talán — az ú. n. Ablantszerű elsőszótagheli $a > u$ változás figyelembevételével — rokonságot keresni, a *bay-* (*bay*) és az eredetileg szereplő és a lejjebb tárgyalandó tör. *buyul*-csoport között, ha azonban jobban szemügyre vesszük a *bay* 'kötél, kötelék' és *bay-* 'kötni' kiinduló pontokat, akkor be kell látnunk, hogy mindkét szó voltaképpen származék. Nem lehet ugyanis kétség a felől, hogy az alapszó az ujj. *ba-* 'binden' (RADL. IV, 1117: *pa-* hibás olvasat), a régi szótári anyagból még a szárt *banča* 'das Bündel' szót (i. h. 1472) is ide kell vonnunk. Az újabban kiadott szövegekben igen sokszor fordul elő ez a szó, vö.: KRŠY. *ba-* 'anbinden; flechten (Hürde)'; *ban-* 'angebunden werden' | ujj. *ba-* 'attacher, lier' (PELLIOT: T'oung Pao XV, 265); CAFEROĞLU, Uygur sözlüğü c. munkájában (Istanbul 1984, 23. l.) idetartozó adatokat idéz még: az Uigurica II, III és a Manichaica I és III-ból, valamint a Chuastuanift-ból.

Ami mármost a deverbális $-y$ névszóképzős *bay* alakot illeti, a magyarázat igen egyszerű, u. i. ez a $-y$, $-g$ a leggyakoribb képzők közé tartozik. A deverbális igeképző $-y$, $-g$, már a ritkább jelenségek közül való, de egynéhány egészen biztos példánk itt is van, vö. RAMSTEDT, Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XXVIII, 3:14—6, 59; ZAJĄCZKOWSKI, Suffiksy 110—1. Különben talán ez utóbbi magyarázat felesleges is, mert a törökben származtatott nomenek lehetnek minden további nélkül igetővek is (tehát nemcsak ú. n. alapszóknál van meg a nomen verbum-felfogás): *dat* 'goft' ~ *dat-* 'gofter', *ayri* 'douleur' ~ *ayri-* 'avoir mal', *ojulya* 'couture provisoire' ~ *ojulya-* 'bâtir (couture)', *dolaş* 'enroulement' ~ *dolaş-* 'tourner', *oyraş* 'rencontre' ~ *oyraş-* 'se rencontrer' stb., vö. DENY, Gram. Turquie 239—41.

Mongol:

Irod. mong. *bay* 'liasse, paquet (d'herbes), fagot, gerbe; une compagnie de soldats, détachement de soldats'. (Kow. II, 1087) | irod. oirat *bay* 'кучер, куча, пук stb.' (POZDNEEV 121) | monguor *bağ* 'arbre, arbrisseau, buisson' (DE SMEDT—MOSTART 18);

irod. mong. *baysi-* 's'assembler en quantité'; *baysim-a* 'par groupes, tumultueusement'; *baysira-* 'se serrer; se presser en foule s'attrouper' (Kow. II, 1080); *bayla-* 'faire un fagot, un paquet, fagoter; diviser les soldats par détachements, par les pelotons'; *baylaya*, l. fent.; *baylayala-* 'mettre en tas, entasser. mettre en paquet, en fagot; placer des troupes par détachements'; *baylara-* 's'entasser,

se réunir en groupe; se tenir par détachements' (i. h. 1090—1); *baγča* 'un paquet, trousseau, dossier, rouleau, faisceau'; *baγčatu* 'centenier des troupes chinoises' (i. h. 1092) | irod. oirat *baqlā* 'связка, узел, связанная кипа вещей, пучек'; *baqla-* 'увязать, завязать в связку' (POZDN. 122) | burját *baqla* 'вязанка' (PODG. 59).¹⁾

Mandzsu-tungúz:

Mandzsu *baqsan* 'Bündel, Trupp'; *baqsala-* 'Bündel bilden; die Soldaten in einzelne Trupps abteilen'; *baqsatu* 'Unteroffizier' (GABELENTZ 16, ZACHAROV 481) | olcsa *baksa* 'узел' (SANŽEV, Paralleli 686).

Ha már most a *baglya*-féle magyar adatokat vesszük eredetibbnek, akkor forrásául bátran egy ócsuv. *baylay, esetleg *bayly alakot vehetünk fel, amelynek szóvégi *ó* > *a* változását egyéb példák is igazolhatnák: ócsuv. *čapay > magyar *csipa*, ócsuv. *ākū > magyar *ekő* > *eke*.

Ha azonban a *baglya* elsőszótagbeli *a*-ját dunántúli másodlagos fejlődésnek tekintjük Гомвoczal, akkor eleve el kell utasítanunk a tör. *ba-* 'kötni, megkötni' ige megfelelő származékával való magyarázatot, és meg kell maradnunk Гомвocz, BTLw. 49 (vö. EtSz. I, 445) eredeti egybevetése mellett, annak a megjegyzésével, hogy

¹⁾ Nem világos a fenti mongol adatok összefüggése a következő mongol és mandzsutungúz szavakkal: irod. mong. *bayta-* 'avoir une place, être placé, contenu, entrer dedans; contenir, renfermer'; *baytaya-* 'mettre, placer dedans'; *baytasi ügei* 'qui ne peut pas être inséré'; *baytara-* 'être contenu; pénétrer, passer à travers'; *baylasi ügei* 'qui ne peut pas être contenu, renfermé' (Kow. II, 1081—91) | irod. oirat *baqla-* 'вместиться, поместиться'; *baqlā-* 'вместить, поместить, уместить'; *baqlara-* 'вместаться в средину, глубоко врезаться внутрь чего либо' (POZDN. 121) | monguor *p'agida-* 'pouvoir entrer dans, être contenu dans, se coucher (soleil, lune)' (DE SMEDT—MOSTAERT 301) | ordos *baq't'a-* 'ua.' (uo.) | siringol *bakta-* 'se coucher (soleil)' (uo.) | darchat *baqta-* 'уместиться' (SANŽEV 55) | khalkha *baqta-* 'вместиться' (PORRE, Praktičeskij učebnik 165) | mogol *baqtana* 'findet Platz' (RAMSTEDT 23) | mandzsu *baqla-* 'enthalten, umfassen, in sich begreifen; fassen; ertragen stb.'; *baqtambu-* 'umfasst werden'; *baqtanda-* 'fassen, Raum haben' (GABELENTZ 16; ZACHAROV 472) | szolon *takta-* és *batta-* 'вместиться' (PORRE 42—3); *bakta* 'убежище' (uo.). Tisztán alaktani szempontból alig emelhetnénk kifogást az itt felsorolt *bayta-* és *bayla-* származékoknak a fent tárgyalt csoporthoz való kapcsolása ellen, jelentésánilag azonban kétségtelenül mutatkoznak bizonyos nehézségek. Nyilván ezért csatolta VLADIMIROV, Sravn. gr. 281 a *bayta-*, *bayla-* 'être placé, contenu' jelentésű szavakat az irod. mong. *bayi-* 'lenni' < **bayi-*, továbbá *bayu-* 'leszállni, megtelepedni' stb. szócsaláddhoz. Ha így van a dolog, akkor nagyon valószínű, hogy e szócsalád és a fenti csoport közt keveredés történt.

az ott idézett kazáni, altaji, toboli, baraba, küerik és jakut adatok, melyek alapján egy ócsuv. *buyul 'Heuschober' alakot vett fel, korántsem tartoznak a török szókincs izolált, megfejthetetlen szavai közé, ellenkezőleg egy nagyon kiterjedt, gazdag szócsalád tagjai. E szócsaládnak meglehetősen érdekes oldalhajtásai vannak nemcsak a törökben, hanem a mongolban is, sőt nem lehetetlen, hogy esetleg finnugor, ill. uráli rokonsággal is számolnunk kell.

T ö r ö k :

Tar. *boy-* 'über Kreuz binden (die Füsse oder Hände)' (RADL. IV, 1647) | oszm., tar. stb. *boy-* 'die Kehle zusammendrücken, zuschnüren' (uo.) | Kášt. *boy-* 'würgen, ersticken'¹⁾ | kkirg. *bōla-* 'binden, anbinden, zubinden' (i. h. 1670) | kaz., kirg. *bū-* 'binden, zubinden, zusammenbinden; erwürgen' (i. h. 1799) | alt., tel. *pū-* 'zubinden, zuschnüren, erwürgen' (i. h. 1360); *pūla-* 'anbinden' (1373) | leb. *pyyula-* 'zubinden' (i. h. 1362) | oszm. *boqayī* 'die Fussfessel' (i. h. 1645); *boqayīla-* 'die Füsse fesseln' (uo.); *boqayīliq* 'Stelle wo die Fesseln angelegt werden' (i. h. 1646) | csag., turki *boqča* 'die Rolle, der Koffer, der Packsack' (i. h. 1647) | turki *boqčala-* 'einwickeln, ein Bündel machen' (uo.) | kirg. *boqša* 'die Rolle stb.' (uo.) | tel., alt. *poqčo* 'der Koffer' (i. h. 1264) | bar. *poqsaq* 'die Fessel' (i. h. 1265); *poqsala-* 'fesseln' | kumük *boqča* 'boriték' (NÉMETH: KSz. XII, 102) | balkár *boqča* 'Beutel, Geldtasche' (PRÖHLE: KSz. XV, 209) | Kášt. *boxtui*, *boxtui* 'Kleidersack, Kleiderbündel' | Kášt. *boy* 'Kasten, Sack, Bündel' | óoszm. *boy* 'Bündel, Ranzen' (VÁMBÉRY, Alt-Osm. SprSt. 152) | csag. *boyan* 'die Fesseln' (RADL. IV, 1648); *boyaq* 'Schlinge, Fusskette' (Šejx Sul., ed. KÚROS 29) | ujj. *boyayu* 'kötélék, bilincs, békó' (CAFEROGLU, Uygur sözlüğü 34) | csag. *boyau*, *boyayu* 'fers pour enchaîner' (PöC. 172) | oszm. *boyu* 'der Knoten, das Gelenk, Glied, das zwischen zwei Gelenken liegt' (i. h. 1650) | csag. *boyu* 'Mundstück, Halaschmuck' (Šejx Sul. 30) | oszm., kún *boyun* 'das Gelenk' (i. h. 1651) | kaz. *boyol* 'Schober' (EtSz. I, 445) | csag., trkm. *boyuru* 'der eiserne Halsring' (i. h. 1652) | csag. *boyum* 'Knoten, Verknüpfung' (Šejx Sul. 30) | oszm.

¹⁾ A felsorolásban mellőztem a *boy-* 'megfojtani' változataiban a teljességre való törekvést, hasonlóképen kirekesztettem a *boy-* 'megfojtani' származékának tartott *boyaz*, *boyuz* stb. 'torok, gége' alakjait és származékait. Noha idetartozásuk nagyon valószínű, jelentéstani szempontból a fent tárgyalt adatokkal szemben kitérést jelentene részletes vizsgálatuk.

boyum 'der Knoten, das Gelenk; der Halsring' (RADL. IV, 1653); *boyumlu* 'geknotet stb.' (uo.) | kkirg. *poγōq* 'die Halsschnur, das Collier' (i. h. 1265) | oszm. *boyča* 'das Bündel, das Paket' (i. h. 1665); *boyčala-* 'einwickeln' (uo.); *boyču* 'der Bindfaden, die Schnur' (uo.) | Kašy. *boyla-* 'in den Kasten legen' | oszm. *boymaq* 'die Knoten, das Gelenk, die Fingerglieder; der Halsring, das Collier' (i. h. 1656); *boymuq* 'das Halsband' (uo.) | csag. *boymaq* 'Knoten, Band' (Šejx Sul. 29) | Kašy. *boymaq* 'Hemdtenknopf; Halsband der Braut' | kkirg. *bolū* 'angebunden' (RADL. IV, 1670) | csag. *boγayu* 'die Fussfesseln' (i. h. 1656) | kaz. *buqča* 'ein Ledersack' (RADL. IV, 1804).

Tob. *buyau* 'die Fessel' (i. h. 1805); *buyaula-* 'in Fesseln legen' (uo.) | kumük *buyau* 'lánc, békó' (NÉMETH: KSz. XII, 104) | bar. *puγau* 'die Fessel' (RADL. IV, 1362) | csag. *buyayu* 'Fessel, Band, Kette' (Šejx Sul. 33); *buyaq* 'Schlinge, Ring' (uo.) | oszm. *buγu* 'die Hexerei' (RADL. IV, 1806) | azerb., turki *buyun* 'das Gelenk' (uo.) | Kašy. *buyun*, *buyin* 'Gelenk am Finger oder am Rohr' | karacsáj *buyou* 'Pferdefessel' (PRÖHLE: KSz. X, 95) | kar. L. T. *buγwo* 'die Kette' (RADL. IV, 1807) | szart, turki *buyum* 'das Gelenk' (uo.) | jak. *buyul* 'Heuschober' (BÖHTL. 143) | leb., küer. *puγul* 'der Heuschober, der Heuhaufen' (RADL. IV, 1362) | tob., bar., küer. *muγul* 'der Heuhaufen' (i. h. 2174) | tob. *muγulla-* 'das Heu in Haufen sammeln' (uo.) | szárt., csag. *buγma* 'die Schlinge' (i. h. 1808) | csag. *luγču* 'dünner Bindfaden zum Umwickeln des Bogens' (uo.) | Kašy. *buγsuq*, *buχsuq* 'Fessel' | csag. *buχanχu* 'Gelenk, Knoten, Fussfessel' (Šejx Sul. 33); *buχar* 'Kette, Fussfessel, Halsband' (uo.) | tob., bar. *buq* 'ein Büschel Getreide, das man mit der Hand fasst, um es mit der Sichel abzuschneiden' (RADL. IV, 1799) | bar. *puq* 'das Strumpfband' (i. h. 1360) | balkár *bu'un* 'Gelenk, Handgelenk' (PRÖHLE: KSz. XV, 212) | alt. tel. *pū* 'das Band, der Strick' (RADL. IV, 1360) | alt., tel. *pūl* 'der Heuhaufen' (i. h. 1373) | tel. *pūlatū* 'angebunden' (i. h. 1374); *pūlaš* 'das Bündel, die Garbe' (uo.) | tel., leb. *pūlam* 'ua.' (uo.) | kaz. *būγau* 'die Fussfesseln' (i. h. 1726); *būγauli* 'der in Ketten gelegte, der Galeerensklave' (uo.); *būγaula-* 'in Ketten legen' (uo.); *būγaulan-* 'in Ketten sein' (uo.) | bask. *būγau* (KATAR. vö. EtSz. I, 333).

Ebben az összehallításban *boy-* (*boq-*) és *buy-* alakok szerepelnek egymás mellett. Az *u-s* alakok egyrésze (pl. a kaz. *buqča*) eredeti elsősztagi *o-ra* vezethető vissza, hogy azonban az ugyanazon nyelven belül mutatkozó eltérések, amilyen pl. az oszm. *boyu* és

buyu, hogyan magyarázandók hangtani szempontból, ma még nem eléggé világos. Az esetleg felveendő két csoport különben jelentés-tani szempontból annyira összebonyolódott, hogy valósággal szét-választhatatlan. Lehet, hogy idővel, a török vokalizmus pontosabb ismerete alapján bizonyos kérdések még tisztázhatók lesznek itt. A kazáni -i-s alakok a többi u-s alakkal szemben viszont már ma is szabályos változatoknak tekinthetők. (Ez a híres török—mongol Ablaut-féle változás egyik esete).

Amint láthatjuk, a származékok közt megtalálhatók *békó* szavunk (< tör., vö. EtSz. I, 332—4) legközelebbi megfelelői is.

Mongol:

Irod. mong. *boyu-* 'envelopper, lier, bander, panser, attacher, nouer; barrer le chemin à; réprimer, dompter, maîtriser; faire perdre la tête, vaincre son adversaire; s'obliger, s'engager' (Kow. II, 1161); *boyudala-* 'envelopper, lier, bander (i. h. 1163); *boyulya-* 'ordonner d'envelopper stb.' (i. h. 1164); *boyuyda-* 'être enveloppé stb.' (i. h. 1166) | irod. oirat *bo-* 'взять, завязать во что, завернуть, прудить, запрудить, препятствовать' (Pozdn. 128); *boqda-* 'быть завязану, закрыту' (i. h. 130); *boqči-* 'поджечь ноги; стреножить лошадь' (uo.) | monguor *bō-* 'lier, fermer en liant' (D₂ Smeut—Moutart 26) | ordosz *bō-* 'ua.' (uo.) | monguor *bōga-* 'faire ou laisser lier' (uo.); *boroglie-* 's'étrangler, étrangler, suffoquer' (i. h. 28) | ordosz *bō-* 'se pendre' (uo.) | irod. mong. *boyu* 'lie, attache, noue, panse; bracelet, anneau' (Kow. II, 1160); *boyuya* 'bandeau, anneau, bracelet' (Munkácsy: NyK. XXXII, 381 szerint ez a mongol szó volna a magyar *búga* forrása; teljesen helytelen, vö. EtSz. I, 441) (i. h. 1162); *boyubči* 'ua.' (uo.); *boyus* 'bracelet, ornements du poignet' (uo.); *boyudasun* 'enveloppe que les hommes mettent à leurs pieds' (i. h. 1163); *boyudal* 'enveloppe, ruban, bandage, emballage, étui' (uo.); *boyul* 'esclave; servitude' (uo.); *boyulta* 'dont on se sert à envelopper, à lier, à attacher; courroie, cordon, enveloppe, étui, couverture; faisceau, paquet, liasse' (i. h. 1164); *boyuljuur* 'gorge, gosier, pharynx' (i. h. 1165; vö. a tör. *boyaz*-csoporthoz); *boyuljuurda-* 'ordonner de saisir par la gorge, d'étrangler' (uo.); *boyumi* 'lacet pour prendre les oiseaux et les autres bêtes' (uo.); *boyumida-* 'attraper avec un lacet, tenir par la corde (un cheval non dressé)'; *boyumila-* 'serrer la gorge, étrangler' (uo.); *boyumiy-lala-* 'attraper avec un lacet' (i. h. 1166); *boyumiy-lalayda-* être attrapé par un lacet'; *boyuča* 'fascine, fascinage' (uo.); *boyča*,

boyču 'valise, portementeau fait de peau et de toile' (i. h. 1212) | irod. oirat *boqčō* 'деревянный подпозушник, куда кладут всякия мелочи' (POZDN. 130) | monguor *вoдoг* 'cordon, ficelle' (DE SMEDT—MOSTAERT 26) | ordos *вōдогъ* 'ua.' (uo.) | monguor *во̄доу* 'pièce de bois qu'on met entre les jambes d'un animal pour l'empêcher de courir' (i. h. 28).

Belső mongol fejlődésnek kell felfognunk az első szótagbeli -o-val szemben mutatkozó -a-s alakokat, mint pl. irod. mong. *bayuu* 'collier' (Kow. II, 1060); *bayubēi* 'bague bracelet, anneau' (i. h. 1061); *bayuta* 'coussinet du collier' (uo.); *bayaljayur*, *bayaljur*, *bayuljar* 'gosier, tranche-artère, gueule, george' (i. h. 1059) | monguor *ва̄jur* 'bracelet' (DE SMEDT—MOSTAERT 19).

Sokkal érdekesebb, hogy a mongolban is vannak u-s alakok: irod. mong. *buqul* 'une meule de foin' (Kow. II, 1160); *buqulala-* 'mettre le foin en meules' (uo.) | burját *bukul*, *buxul*, *boxol* 'Heuschober, Heuhaufen' (CASTRÉN, Burj. 170.); *bukullenam*, *buxul-lenap*, *boxollenap* 'häufen' (uo.) | irod. mong. *buyuu* 'bracelet, ornement du poignet' (Kow. II, 1160); *buyulyx* 'joug' (uo.); *buyuy* 'ua.' (i. h. 1166) | irod. oirat *buyuu* 'браслет, большое кольцо, кольцо видный' (POZDN. 134.)

M a n d z s u - t u n g ű z :

Mandzsú *bohi-* 'den Fuss einwickeln'; *bohigō* 'Weiberstrumpf' (GABELENTZ 23; ZACHAROV 512). Nem tartozik ide a mandzsú *bofun* (rég. alakja *bofu*) 'Hülle, Umschlag; Bündel' és *bofula-* 'einwickeln'. A *bofun* ugyanis kínai jövevény ← kín. *pao-fu*, vö. P. SCHMIDT, Chinesische Elemente im Mandschu: Asia Major VII, 607 | goldi *bokkiu-*, *bókki-* 'binden, fesseln' (GRUBE 111) idetartozása szintén kétes.

Az esetleges finnugor megfelelőkre vonatkozólag l. a magyar *bog* rokonait, vö. EtSz. I, 441—2.

A *boy-* és *buy-* szócsalád származékai közül a török *buyul-* mongol *buqul-*t a magyar *boglyá-*val való egybevetésre elsősorban jelentéstani okok ajánlották. Közelebbről megvizsgálva ezt az egybevetést, a mongol eredet feltevése eleve elesik hangtani nehézségek miatt (szóközépi -x-, -q- a magyar -g-vel szemben), nyilván ezért maguk a mongolos elemek hívei sem védelmezték.

Azonban az is bizonyos, hogy a török *buyul-*ból való származtatásnak is vannak hangtani nehézségei. Ezek áthidalására GOMBOCZ a várható magyar *bogoly helyett mutatkozó *boglyá-*t ana-

lógias alakulásnak magyarázta. Ha azonban figyelembe vesszük legrégebbi török jövevényszavainkban a hangzóközi *-g-*, *-γ-* alakulását, pl. ócsuv. *joyur > magyar *gyúr*, *jiyl > *gyül*, *aytl > *ól*, *büyü > *bü*, *büyüči > *bölcs* stb., akkor a török *buyul* magyar folytatása is talán inkább *büly > *bóly*-féle alak lehetne, természetesen csak akkor, ha a fenti példákkal kronológiailag egy rétegbe tartozik.

Boglya szavunk közvetlen forrását tehát nem tudjuk teljes biztonsággal megjelölni, az azonban bizonyos, hogy akár a *bay-*, akár a *buy-* (*boy-*) származékai közt is keressük azt, török területen kell maradnunk.

9. o k. (BÁLINT, Párhuzam 37; NÉMETH: Nyr. XLII, 246.)

A megfelelő adatok törökből és mongolból mutathatók ki.

Török: ujj. *uq* 'Meinung, Bedeutung, Verständnis' (RADL. I, 1605); *uq* 'verstehen' (i. h. 1607); *uq* 'comprendre' (P. PELLIOT, La version ouigoure: T'oung Pao XV, 257); *uq* 'verstehen, einsehen'; *uqit* 'verstehen lassen'; *uqun* 'einsehen, eingestehen' (BANG—GABAIN, Anal. Index); *uqtur* 'erläutern, verstehen' (BANG—GABAIN, Türkische Turfan-Texte VI, 148. sor); *uqyuluy* 'verständig' (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 20—1, 314. sor; vö. PELLIOT: T'oung Pao XXVII, 343) | Kašγ. *uq* 'verstehen', *uqsa* 'zu verstehen wünschen', *uqtur* 'verstehen lassen', *uqul* 'verstanden werden', *uquš* 'verstehen', *uquš* 'Klugheit', *uqušlīg* 'Klugheit' | Ibn Muhanna: *uq* 'знать, понимать', *uqtur* 'учить' (P. M. MELIORANSKIJ, Arab filolog o tureckom jazkye, 072); A. BATTAL konstantinápolyi kiadása (1934) ugyanezt a szót idézi még (79) Abū Hayyān-ból és Rabγuzi-ból is.

Mongol: irod. mong. *uγ* 'commencement; raison, motif; racine' (Kow. I, 225); *uqa* 'concevoir, comprendre, deviner, penser attentivement à qc.' (i. h. 357); *uqayan* 'esprit, raison; sagesse; connaissance' (uo.); *uqayuluyči* 'qui instruit, interprète' (i. h. 358); *uqayul* 'faire comprendre' (i. h. 359); *uqaburi* 'entendement. capacité' (uo.); *uqasi ügei* 'sans raisonnement' (uo.); *uqala* 'entendre, comprendre stb.' (uo.); *uqalča* 'comprendre ensemble' (uo.); *uqam-jitai* 'fort concevable' (uo.); *uqayda* 'être compris' (uo.) | irod. oirat. *uq* 'род, происхождение' (POZDN. 52); *uχān* 'ум, разум, смысл' (i. h. 47.); *uχa* 'понимать, внять, заметить' (uo.); *uχayül* 'дать возможность понять' (uo.); *uχala* 'вообразить' | burját *uχan* és *uχān* 'Verstand; ум' (CASTRÉN, Burj. 101, PODGORBUNSKIJ 315) | khal-kha *uχī* 'értelem' (VLAD., Sravn. gr. 354). Mongol jövevény a tun-

güz *ukán* 'Verstand' (CASTRÉN, Tung. 76) | szolon *uxa* 'сознание, разум' (POPPER 75).

Ok szavunk azért került a mongolosság gyanújába, mert először csak RADLOFF fent idézett két uigur adatát ismerték, azokat pedig mongol jövevényeknek tartották. Ma látjuk, hogy a szó a törökben sokkal jobban el van terjedve, mint először gondolták. Feltűnő, hogy a mongol szó az irodalmi források gazdagságához sehogysen illő vékony erecskében csörgedezik a nyelvjárások területén. A török és a mongol szó viszonya különben szabályos az altaji nyelveken belül: a török rövid tővel szemben magánhangzós tővég mutatkozik a mongolban. Annak a nehézségnek a tárgyalásával, melyet mongol jövevénytörzseknek az uigurban való feltételezése jelentene, alább foglalkozunk.

10. *ige*. (FOGARASI: NyK. V, 282; BALINT, Párhuzam 22; SIMONYI: FUF. I. 127; MUNKÁCSI: KSz. II, 197; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15.)

Ige szavunkat is ugyanabba a kategóriába sorolták, mint az *ok* ot, azaz a török (uigur) adatokat mongol jövevényeknek tekintették, azonban, mint majd kiderül, — teljesen alaptalanul.

De lássuk előbb az adatokat. Teljesen bizonyosnak tekinthetjük továbbra is a mongol megfelelőket:

Irod. mong. *üge* 'mot, terme, parole, expression; langue, discours; don de la parole' (Kow. I, 554); *ügesse-* 'consulter, délibérer' (i. h. 557); *ügesel* 'délibération, conseil stb.' (uo.); *ögüle-* 'parler, dire, proférer, prononcer, raconter' (i. h. 569); *ögülesi ügei* 'ineffable, inexprimable, indicible' (i. h. 568); *ögülel* 'action de dire, prononciation, mot, verbe' (uo.); *ögülelde-* és *ögülelče-* 's'entretenir' (i. h. 569); *ögülelge* 'action de parler' (uo.); *ögülemer* 'qui aime à parler' (uo.); *ögüleqül-* 'faire parler' (i. h. 570); *ögüleyde-* 'être dit' (uo.) | irod. oirat *üge* 'слово, реч' (POZDN. 61); *ögüle-* 'говорить, сказывать' (i. h. 41) | khalkha *üg, ügə* 'szó' (VLAD., Sravn. gr. 327) | burját *üge* 'Wort' (CASTRÉN, Burj. 104) | monguor *uce* 'parole stb.' (DE SMEDT—MOSTARRT 467); *culie-* 'parler' (i. h. 141) | ordos *uge* 'szó stb.' (i. h. 467); *uguele-* 'beszélni stb.' (i. h. 141) | dahur *ugé* 'слово' (IVANOVSKIJ 40).

Mongol jövevények: szolon *ug, uge, üge* 'слово' (POPPER 75) orocs *ugučöhö* 'speak!' (P. SCHMIDT, The Language of the Oroches 60).

A törökből idevonták a következő adatokat: Gombocz, BTLw. 86 idéz egy ujjur *üge* 'Wort' adatot VÁMBÉRY után, MUNKÁCSI: NyK. XXXII, 389 pedig a magyar igéhez kapcsolja az *igér* szót is, és ez utóbbi támogatására idézi: *ögü-* (RADLOFF után) és *üge-* 'sagen, reden' (VÁMBÉRY után). Ezeket az ujjur adatokat a továbbiakban MUNKÁCSI (Gombocz szerint sem alaptalanul) összekapcsolja az oszm. *öjüt* 'Rat, Ermahnung' stb., *öjrän-* 'lernen', *öjrát-* 'lehren' szavakkal.

Vegyük azonban közelebről szemügyre ezeket az adatokat.

Legelőször is a VÁMBÉRYnak tulajdonított ujjur *üge* 'Wort' sehol sem található, ill. a valószínű tévedés alapját képező szó a VÁMBÉRY-féle *Qutadyu bilig* kiadásban csakugyan előfordul, azonban mongol jelzéssel. Ez a mongol adat van itt egybevetve egy ujjur *üge-* 'sagen, reden' igével, ugyanezt az adatot vette fel szótárába RADLOFF is (I, 1195). Ha azonban gondosabban megnézzük a *QB.* kérdéses helyét, melynek alapján VÁMBÉRY és főleg RADLOFF az *ögü-* 'beszélni' ujjur szót forgalomba hozta, kiderül, hogy a forrás: téves magyarázat.

RADLOFF nagy szótára idézett helyén a kérdéses verspár — az ismert hibás olvasást módosítva — így hangzik:

ädi jaqšī aimš biliglig bägü biliglig sözüni ölmışcä ögü

'sehr gut hat gesprochen der wissensreiche Weise, rede des Wissenden Worte bis zu deinem Tode!' RADLOFFnak ez a fordítása az *A*-kézirat meglehetősen romlott szövege után készült. A *Qutadyu bilig* kiadásában (II, 445) már a *B*-kézirat szövegét közli (ugyanígy a facsimile-ben is), amelyben a rövid idézet három helyen tér el az előbbi szövegtől, nevezetesen: a *bägü* helyett (ami nem is rimelt!) *bögü*, a *sözüni* helyett *sözini* és az *ölmışcä* helyett *ömişcä* olvasható. Az új szöveghez új fordítást kapunk: 'sehr gut hat gesprochen der kenntnisreiche Weise, das Wort des Wissenden lobt man nach Gebühr'. Azt látjuk, hogy a fordítás nemcsak ott tér el a régitől, ahol az új szóval kellett számolni (*ömişcä* 'gemäss dem Verstehen'), hanem az *ögü* jelentése is megváltozott, u. i. RADLOFF az eddigi, feltett, sehonnán nem igazolt 'sagen, reden' értelmezés helyett a csagatájából, ujjurból stb. jól ismert és a jelen esetben is jól illő *ögü-* 'loben' magyarázatot fogadta el. És ha figyelembe vesszük, hogy a RADLOFF-féle kiadásnál jóval nagyobb — sőt mintaszerű — gondnal készült nagyszámú ujjur kiadványokban, melyeket Berlinben és Párizsban tettek közzé, sehol 'sagen, reden' jelentésű ujjur *ögü-* ige nem fordul elő, akkor tovább semmi kétségünk nem

lehet a felől, hogy az ujjur *üge*, *üge-* és *ögü-* 'szó', ill. 'beszélni' téves adatok, és szótárainkból egyszerűen törölendők.

A MUNKÁCSI idézte oszmánli szavak a következő török adatokkal függenek össze (nem teljes a felsorolás, csak a főbb típusokat adjuk): ujj. *ögüt* (BANG—RACHMATI, Die Legende von Oghuz Qaghan 22); Kašγ. *ögüt* 'Rat', *ögütli-* 'ermahnen', *ögrän-* 'sich gewöhnen, lernen', *ögrät-* 'lehren'. Kašγ. *ök* 'Sinn, Verstand' adatát helyesen *ög-*-nek kell olvasnunk, vö. ujj. *ög* 'intelligence', *öglän-* 'revenir à soi, reprendre ses sens' (PRIMOT: T'oung Pao XV, 265); *ögsüz* 'irrsinnig' (RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren II, 22); Kašγ. *ögä* 'klug, älterer, erfahrener Mann aus dem Volke, im Rang hinter dem Tigin' (vö. még: *il ögüsi*: ez ugyanolyan méltóságnév mint a török *bilgä* 'bölc's', vagy a mongol *sečen* 'bölc's'). Mindezen szavak az *ö-* 'verstehen' *ige* (Kāšγ.) származékai és jelentéstani nehézségek miatt nem kapcsolhatók a mongol 'szó' és 'szólni, beszélni' jelentésű adatokhoz.

A magyar *ige* és *ígér* egymáshoz való viszonyát erről az oldalról tehát nem sikerül megvilágítani (az *ígér*-t török ragos alaknak magyarázni képtelenség), ez pedig annál sajnálatosabb, mert csak a kérdés tisztázása után tekinthetjük teljesen kifogástalannak a magyar és a mongol szavak egybevetését. Egyelőre, feltételelesen azonban kimondhatjuk, hogy az *ige* azon régibb török jövevény-szavaink közé tartozik, amelyek pontos, kétségtelen megfelelőit csak a mongol nyelvből tudjuk kimutatni.

11. kölcsön. (BÁLINT, Párhuzam 30; MUNKÁCSI: Nyr. XIII, 262 és KSz. II, 190; NÉMETH: Nyr. XLII, 245 és A törökség őskora 15; RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 152; MUNKÁCSI: MSFOU. XLVII, 288.)

E szó megfelelőit az eddigi felfogás szerint a következőképpen állíthatjuk össze:

Mongol: irod. mong. *kölesün*, *kölüsün* (szórványosan *kölürsün*) 'sueur, le louage, le payement, les intérêts, intérêt de l'argent prété' (Kow. III, 2603); *kölüsüle-* 'louer, prêter; retirer de l'intérêt de son argent' (uo.); *kölüsülegül-* 'faire louer stb.' (i. h. 2604); *kölüsülegde-* 'être loué stb.' (uo.); *kölüsüči* 'ce qui travaille pour un salaire' (uo.); *kölür-*, *kölüre-* 'suer, transpirer' (uo.); *kölürge-* 'faire suer' (uo.) | irod. oirat *kölösön* 'засм, долг, плата; пот, испарина' (POZDN. 289); *kölösötei* 'временный' (uo.); *kölörö-* 'потеть, преть, вымыслиться' (uo.) | burját *kölöhör*, *kölöhön*. *χölösö* 'Schweiss' (CASTRÉN, Burj. 115); *kölöhölnäm*, *kölöhölnäp*, *χölöhölnep*, *χölösölnep*

'annehmen, mieten' (uo.); *kölöhönse, kölöhönse(n), zölöhönse, zölösönse* 'Arbeiter, Mietling' (uo.); *köleränäm, köleränöp, kölernep, zölernep* 'schwitzen' (uo.) | khalkha *züllüs, zöllis, zöllüs* 'izzadság' (VLAD., Sravn. gr. 111, 330) | bait, kobdói derbet *kölsn 'ua.'* (uo.) | monguor *k'uonor, zé 'sueur, salaire'* (DE SMEDT—MOSTAERT 213); *k'uonori- 'suer, transpirer'* (uo.) | ordosz *k'ölösü 'sueur'* (uo.); *kölör- 'suer'* (ua.) leideni névtelen *kölsün* és *kölesün* 'Schweiss', *kölsebe* 'schwitzte'; *köler* 'Schweiss' (POPPE 67—8).

Mongol jövevények: jakut *kölösün* 'Schweiss' (BÖRTL. 60) | barguzini tungúz *kuluhun* 'ИЛАТА' (POPPE 48) ← burj.

Török: csuv. *kivžon* 'auf Borg' (PAAS. 74); *kivšen* 'взajem. взаймы' (НИКОЛ'СКИЈ, Russko-čuvašskij slovarj 49).

Csuvas jövevényező: cseremisiz B. *küšön, küš:ən* 'leihweise'; P.GRN. *küšen* 'Geborgte'; KB. RAM. *küs, küsə* 'Etwas wechselseitiges', *küsläs* 'leihen'; b. BUD. *küsü*. (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 152.)

Ha azonban ezeket az egyezéseket egy kicsit megbolygatjuk, akkor azt látjuk, hogy néhány kérdés még tisztázásra szorul. De gyerünk sorjában.

A gazdagnak látszó mongol anyag valójában mindössze két adatra vezethető vissza: *kölösün* és *kölüre-*. Jelentéstani szempontból elég világos az 'izzadság → fáradság → munka → munkabér' fejlődési sor. A 'kölcson' és a 'fizetség, bér' kapcsolatára például idézhetjük: irod. mong. *töliyesün, tölügesün* 'payement; un prêt, emprunt' (Kow. III, 1918, 1921). Ez a szó egyébként is igen tanulságos: *tölübüri* 'un prêt, emprunt. dette; gage, caution, garantie' (i. h. 1919); *tölüge* 'paye. payement; au lieu de, à la place de, pour, au nom d'un autre' (i. h. 1920); *tölügesüle-* 'acheter ou vendre au crédit; prendre des effets au crédit' (i. h. 1921); *tölügele-* 'remplacer qn., prendre la place' (uo.); *tölü-* 'payer, payer la dette' (i. h. 1922).

Ami mármost a *kölösün*-t illeti, az világosan elemezhető származékszó. A *-sun, -sün* jellegzetesen mongol denominális és deverbalis névszóképző. különösebb jelentéstani funkció nélkül (vö. POPPE, Die Nominalstambildungssuffixe im Mongolischen: KSz. XX, 99, 100 és 116—7). Magában az irodalmi nyelvben *-su, -sü* alakban is előfordul, ez az alak azonban nem szorul különösebb magyarázatra, ha figyelembe vesszük, hogy a mongol szövegi *-n* a névszókban nem fonológiai elem: hol eltűnik, hol megjelenik. A nyelvjárásokban ez a képző *-s*-szel van képviselve: néhány példa a khalkhából: *curs* 'papír' ~ irod. m. *čayalsun* | *balgus* 'város' ~ irod. m. *balyasun*

örös 'vadállat' ~ irod. m. *görügesün* | *xiüllüs* 'izzadság' ~ irod. m. *kölesün* | *daubs* 'só' ~ irod. m. *dabusun* | *dēs* 'kötél' ~ irod. m. *degesün* stb.

Eredete, ill. funkciója után kutatva, azt tapasztaljuk, hogy:

a) váltakozhatik teljesen ragtalan alakokkal: *küisün* 'köldök' ~ *küi* 'ua.' | *dayisun* 'ellenség, háború' ~ *dayi(n)* 'ua.' | *mendüsün* 'egészség, egészséges' ~ *mendü* 'ua.'; b) váltakozhatik más képzőkkel: *örügesün* 'fele vminek' ~ *örügel* | *noyusun* 'kacsa' ~ *noyul* | *qoryusun* 'teve-trágya' ~ *qoryul* | *aryusun* 'állati trágya' ~ *aryal* | *qarbisun* 'uterus' ~ *qarbing* 'pocak' (török *qarın* 'has'); c) a rokon nyelvekben (a törökben vagy a mandzsuban) ragtalan alak a megfelelője: *balyusun* 'város' ~ török *balıq* ~ mandzsu *falya* | *qadayusun* 'karó' ~ török *qadaq*; d) tekintik végül a török szóvégi *-z* mongol megfelelőjének is (voltaképen két egymástól teljesen független képző összecsengéséről van szó): mong. *qoyusun* 'üres' ~ török *qoyuz* (csuvas *χövl*) | mong. *dabusun* 'só' ~ tör. *tuz* | mong. *toyusun* 'por' ~ tör. *toz* | mong. *mösün* 'jég' ~ tör. *buz* stb.

Az irod. mong. *köle* alapszó igéi vagy névszói jellegét a *kölüre*-alapján dönthetjük el. Minthogy jelen esetben a *-ra-*, *-re-* világosan deverbális képző (vö. RAMSTEDT: JSFOu. XXVIII, 3: 32 köv.), a *kölüsün* *-sun*, *-sün* képzőjét is deverbálisnak kell tekintenünk, épúgy mint a következő néhány példában: *quniyasun* 'gyűrődés' < *quniya-* | *nilbusun* 'nyál' < *nilbu-* | *uyusun* 'kötelék' < *uya-* | *nayusun* 'ragadék' < *naya-* | *qolbasun* 'kötelék' < *qolba-* stb.

A mongol *köle-*, *kölü-* ige származékának, *kölesün*-nek, a csuvas *kivžen*-nel való egybevetése ill. teljes azonosítása ellen első tekintetre súlyos kifogást kell emelnünk. A csuvas *kivžen* nem nominatívus, hanem ragos alak. Világosan kiderül ez mindenekelőtt az eddigi értelmezésekből is: 'auf Borg, в3аеи'. A ragtalan '3аеи; emprunt' kifejezésére körülíráshoz folyamodik a mai csuvas nyelv: *kivžen ilni* (ΝΙΚΟΛΉΣΚΙΥ 110), azaz 'a kölcsön vett, kölcsön kapott'. Talán némi útmutatással szolgálhat a régi ragtalan alakra a csere-misz nyelv csuvas jövevényei közül a *küs. küsə₀* 'Etwas wechselseitiges'.

A *kivžen* szóvégi *n*-jének magyarázatául hivatkozhatunk a csuvas adverbium *n*-jelre: *tapχaran* 'időnként', *viranän* 'helyenként', *šara pušun* 'fedetlen fővel', *kuša-kušun* 'szentől szembe', *věše-višin* 'végtől végig', *sivvün paxal* 'szigorúan, hidegen néz', *ikken* kettes-

ben', *okšajin patum* 'pénzen veszek', *v̄urax̄in* 'lassan' stb. (AŠMARIN, *Materialy d'la izsledovanija čuvašskago jazyka* 228.)

Ezek szerint a mai *n* adverbium-jeles csuvas szó nominatívus alakja **kiv̄ə* vagy **kiv̄əš* lehetett. Az őstörök alak visszaállításánál a következő szempontokat kell figyelembe vennünk. Az első szótag vokalizmusa valószínűleg *ü (?*ö*) lehetett: e feltevésünket támogatják a cseremisiz adatokon kívül a csuv. *xiv̄ə* 'Brustbaum' ~ kaz. *küsäk* 'Stock, Stange' egyezés (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 62; a kaz. *ü* természetesen őstör. *ö-t jelent); hasonló eset: cseremisiz *šüläs* 'atmen' ~ csuv. *šȳla*- ~ kaz. *sult̄*- (i. h. 64) ~ miser *sula*-. A csuvas *š* ~ *ž* általában őstörök *č* fejleményének tekintendő szó belsejében magánhangzók közt és postconsonantikus helyzetben egyaránt: *aža* 'atya' ~ köztör. *ača* | *jüžə* 'savanyú, csipős' ~ kaz. *äči*, mis. *ači*, oszm. *aži* | *kəžə* 'rüh' ~ kaz. *qič̄i* | *šüžə* 'rojtok' ~ oszm. *sačaq* | *kaš*- 'átszállni', *kažar*- 'átszállítani' ~ kaz. *kič̄*- | *xuržš* ~ *xuršš* 'acél; erő (italban)' ~ kaz. *qerəč* | *pərža* 'borsó' ~ kaz. *burčaq* stb. Szórványosan azonban az őstörök -š- megfelelője is lehet a csuvas *š* ~ *ž*: *ažak* 'szamár' ~ kaz. *išäk* | *pižə* 'szívós, hajlékony' ~ kaz. *pəšə* | *kəžən* 'nyeríteni' ~ kaz. *kašnä*- | *šjžš* 'kelés' ~ kaz. *šis*.

Magyar szempontból kielégítően meg tudnók magyarázni a *kölcsön*-t akkor is, ha a feltehető csuv. **küs̄*, **kös̄*-ből indulnánk ki (vö. *bölcső* < *bišiy, *gyümölcs* < *jimis), de akkor is, ha forrásul ócsuv. **küč̄*, **köč̄*-öt vennénk fel (*bölcs* < *büyüči, *ács* < *ayačči stb). Valamennyi most idézett magyar példában az *l* másodlagos, s elképzelhető volna, hogy a *kölcsön* *l*-je is ilyen: a BTLw. 103-ban felsorolt *kölczön*, *külcen*, *külcsen* változatok mellett — mint PAIS DEZSÓ figyelmeztet rá — a Keszthelyi Kódex 311 *kučhon* variánst is tartalmaz (NySz. II, 395; a címszók mellett nem szerepel, csak a felsorolt példák közt).

Bármennyire is tetszetős ez a magyarázat, mégis sokkal inkább egy másik megfejtés felé hajlunk, amely nemcsak a magyar, hanem az elszigeteltnek látszó csuvas szót is közelebről megvilágítja.

A csuvas hangtan vizsgálói közül már RÄSÄNEN (MSFOu. XLVIII, 47: „*l* ~ Schwund“) és POPPE (KCSA. II, 78, § 22: „Die Laute *r und *l“) rámutatott arra, hogy a csuvasban az őstör. **lč̄* és *lt mássalhangzócsoportjából az *l* el szokott tűnni. A legismertebb példák ezek: csuv. *xoš* 'kard, takácsborda' > cseremisiz *iš*, *is* 'takácsborda' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 129), votják *kiš*, *kis*, ürjén *kiš* (WICHMANN: MSFOu. XXI, 74) ~ köztörök *qič̄i*; ez az egy-

bevetés azonban nem teljesen megnyugtató, mert a csuvas adat forrása *qilč lehetne, ennek feltétele azonban az ismert tör. *qilč*, *qilic*, *qilis*, *qilis* alakok mellett nem teljesen magától értetődő | csuv. *vis* 'messen, wägen', *viže* 'Mass, Wage' > cseremisiz *βisäs* 'abwägen, messen', *βisa* 'Wage, Mass, Gewicht', *βisäs* 'messen, wägen, wiegen' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 121) ~ kaz. *ülčü* 'messen', *ülčüü* 'Mass', krími *ölčä* | csuv. *pižen* 'ein Dorngewächs' > cseremisiz *pisü n* 'Distel, Hundsbblume, Löwenzahn' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 178) ~ kaz. *bilčän* 'Tollkraut' > cseremisiz *pelčän*, *pelčän*, *pelčäq n* 'Distel, eine Klettenart' (RÄSÄNEN: MSFOu. L, 52). RÄSÄNEN e példák közé sorolja a magyar *kölcsön*-nel együtt a csuvas és a cseremisiz megfelelőket is.

Ily módon a csuvas szó rangtalan alakja *külčs, *külč, az adverbiumi *n*-jellel bővült esete pedig *külčs n lehetett, s ez utóbbinak volna pontos megfelelője a mai *kičzen*.

A magyar és a csuvas szó közt teljes az egyezés alaki és jelentéstani szempontból egyaránt. Eredetileg bizonyára a magyar *kölcsön* is határozói értelemben volt használatos — legrégebbi adatainkban ez a jelentés áll előtérben¹⁾ —, csak később fejlődött melléknévi és főnévi értelme (a NySz. nem tünteti fel ezt a jelentéstani fejlődést). A magyar szó is egész természetesen fogható telragos alaknak; ez a rag elvileg keletkezhetett magyar talajon is, de ha figyelembe vesszük, hogy a *kölcsön* ragtalan alakban ismeretlen, akkor talán valószínűbb, hogy már ragos alakban került legrégebbi török jövevényszavaink közé, mint pl. a csuvas vendég-szó is a cseremisizbe.

Ha *külčs n > *kičzen* magyarázatunk helyes, akkor el kell ismernünk, hogy a csuvas *kičzen* és a mongol *kölčsün* egybevetése korántsem képtelenség. Ez a kapcsolat természetesen nem olyan közvetlen, mint eddig hitték, de a mongol *kölč*-, *kölč*- és a kikövetkeztethető csuvas *külč- (a *külčs deverbális nomen-nek fogható fel) igék egyeztetése kifogástalan.

A csuvas és a mongol szó megerősítésére egyéb török forrásból is idézhetünk adatot. Mahmüd al-Kaşğari szótárában találjuk:

¹⁾ Vö. a NySz. II, 395 1) alatt felsorolt példaiból: *kurčon adakozyk; veg... kölčen*; a 2) csoportból („in vicem“): *egy mást néha költsön hábor-gattyák*. Calepinusból (Paris D. szíves közlése): 684: *mutuo — Vizon tagsaggal, költsön*; 559: *in vicem — költsön*.

külüğ 'entliehn'¹⁾. Ha ezt az adatot, amely török emlékeinkben ez ideig hapax legomenon, az eredetiben ellenőrizzük, meggyőződhetünk BROCKELMANN értelmezésének (MW. 116) helyességéről. A kérdéses helyen (I, 318. 10) ugyanis pontosabban *külüğ näng* található, arab értelmezése szerint الشى المتعار azaz 'kölcsonzott dolog'.

Kölcson szavunk tehát csakúgyan legrégebbi török jövevényeink közé tartozik, a vele egyező csuvas szó azonban nem tekinthető mongol jövevénynek, hanem a régi török-mongol szóincs egyik érdekes emlékének, melyet különben kellő megvilágításba helyez a Kásyari-féle adat.

12. 51 y v. (BÁLINT. Párhuzam 38; MUNKÁCSI: NyK. XXI, 123; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15; LIGETI: MNy. XXXI, 39—41.)

¹⁾ Kásyari BROCKELMANN-féle kiadásában (Mitteltürkischer Wortschatz: Bibliotheca Orientalis Hungarica I, Bp. 1928), i. h. a *külüğ* címszó alatt a következő jelentések találhatók: 1. 'berühmt'; 2. 'entliehn'; 3. 'Tragtier'. E felsorolásnak bizonyára BROCKELMANN szemében is csak technikai okai voltak, u. i. e három jelentés, melyet Br. Kásyari eredeti kiadásának különböző helyeiről gyűjtött egy csokorba, három különböző szót képvisel, amelynek az alaki összezsengésen kívül semmi köze sincsen egymáshoz. Az 1. 'berühmt' jelentésű *külüğ*-gel összevethető: szag., kojb., kkirg., csag. *külük* 'der Held' (RADL. II, 1470) | az uo. előforduló ujj. *külük*-öt (ua.) helyesen *külüğ*-nek kell olvasni | türk *külüğ* 'berühmt; Held' (i. h. 1471). Ez a szó világosan származéka a következő főnévnek; türk *kü* 'was man von Jemand hört, der Ruf, Ruhm, das Gerücht' (RADL. II, 1416) | ujj. *kü* 'bruit, renommé' (T'oung Pao XV, 267). A 3. 'Tragtier' értelmezésű *külüğ* rokonsága viszont a következőképpen alakul: oszm. *gülük* 'bête de somme' (BdM. II, 676) | kasztamuni nyj. *külük* 'âne' (HUART: Journ. As. 1921 II, 211) | kirg. *kölük* 'das Zugvieh, die Transportmittel (Pferde, Wagen, etc.); das Race-pferd' (RADL. II, 1272) | tel., tölösz *kölkö* 'Tiere, welche angespannt, geritten und belastet werden' (uo.) | csag. *kölek* 'ein Reittier (als Esel, Pferd, Maultier); Fahrzeug' (VÁMB. 331); كولوک 'monture, bateau' (PdC. 474); كولاك 'chameau, cheval, bête de somme' (i. h. 475). E származékszók viszont a következő adatokból vezethetők le: szag., kojb. *köl* 'anspannen (ein Pferd)' (RADL. II, 1268) | csuv. *kül* 'befogni (lovat)' | jak. *kölüi* 'anspannen'. Török jövevény a mordvin *k'ildems*, *k'ildems* 'anspannen' (PAASONEN: JSFOu. XV, 2: 37; GOMBOCZ: NyK. XXXV, 259). Idevonható a mongolból: irod. mong. *köl* 'atteler, seller' (Kow. III, 2609); *kölgen* 'la monture, bête de somme (chameau, cheval, mulet, âne); attelage quelconque; moyen de transport, véhicule, voie, moyen' (i. h. 2608) stb., valamint számos mongol nyelvjárási adat. Figyelembe véve török és mongol adatainkat, azt hisszük, hogy Kásyari 3. adatát helyesen túlán inkább *kölüğ*-nek kell olvasnunk.

E szóval a fent idézett helyen nem régen részletesen foglalkoztunk, összegyűjtöttük a megfelelő adatokat (pótlás: barga burját *il'ē* 'Geier', POPPE: AM. VII, 372), és jeleztük, hogy a magyar *ölyv* továbbra is csak mongol vagy mongolból származó szavakkal vethető egybe. Rámutattunk továbbá arra is, hogy a magyar szó forrása, az **iläg*, **iläy* a tövéghangzót megőrző mongol *eliye* < **elige*-vel szemben jellegzetesen török alakot képvisel.

A felteendő, de ma semilyen nyelvből ki nem mutatható török alak körüli nehézségeket azáltal sem küszöbölhetjük ki, hogy az *ölyv* forrásául nem a török **iläy*, hanem a mongol *eliye*, *elē* stb. alakokat jelöljük meg. A mai mongol nyelvjárásokban ismert *elē*-típusú alak magyar hangtörténeti okokból (diftongizált magyar szóvég!) nem lehet *ölyv* szavunk forrása, épügy nem lehet, mint pl. a mai csuvas *me*-féle alak a magyar *ünő*-é. De nem lehet az mongol nyelvtörténeti okokból sem, mert a XIII—XIV. sz.-i mongol nyelvemlékekből azt látjuk, hogy bármennyire is előrehaladt bizonyos, intervokális helyzetben levő *-g*, *-g* hangoknak a spirans fok felé való eltolódása, a szótag megnyúlása ekkor még nem következett be. A mongol **elege*, **elē'e* alapján viszont a magyar szóvéget nem tudjuk teljesen kifogástalanul magyarázni, és ha ez sikertílna is, akkor még mindig útban volna a XIII—XIV. sz.-i források alapján kimutatható másodlagos, de igen régi szókezdő *h-* (*hele'e* stb.; e szókezdő *h*-val kapcsolatos kérdéseket l. i. h.).

A legkényelmesebbnek az a megoldás látszik, hogy az *ölyv* forrása egy bolgár-török **iläg*, **iläy*, ez pedig mongol jövevény. Ehhez a magyarázathoz azonban szintén hipotéziseken keresztül vezet az út: *a*) fel kell tennünk, hogy a bolgár-törökbe (csuvasba) igen régen mongol elemek kerültek, *b*) el kell képzelnünk, hogy e feltehető mongol elemek eredeti tövégi magánhangzója a bolgár-törökben, ill. a csuvasban eltűnt.

13. Ö b ö l. (FOGARASI: NyK. V, 282; BALINT, Párhuzam 38; SIMONYI: FUF. I, 127—8; NÉMETH: Nyr. XLII, 246 és A törökség őskora 15; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 283—9.)

A magyar szóval egybevetett mongol adatokat a következőképen állíthatjuk össze, ill. rostálhatjuk meg.

A) Irod. mong. *ebür* 'sein. poitrine; vide entre la poitrine et la partie supérieure de l'habillement' (Kow. I, 182); *öber* 'vide entre la poitrine et la partie supérieure de l'habillement' (i. h. 502);

öbür 'ua.' (i. h. 506); *öbürtele-* 'cacher qch. entre son sein et ses habits' (uo.); *öbürle-* 'mettre qch. sous le bras' (uo.) | irod. oirat *öbör* 'лоно, пазуха, грудь' (POZDN. 8); *öbörle-* 'положить за пазуху, держать за пазухой' (uo.) | *burját öber, eber, ubur* 'Busen' (Castrén, Burj. 93, 99); *öbör, öber, über, übür, ebür* 'пазуха' (Podg. 201) | *barga-burját ubür* 'Busen' (Poppe: Asia Major VII, 376) | *gorlosz ubür* 'пазуха' (Rudnev 134) | *darhat öbörtölçö* 'положить за пазуху' (Sanžeev 47) | *monguor yer* 'sein, espace entre le vêtement et la poitrine, quantité que cet espace peut contenir' (De Smedt—Mostaert 492) | *ordosz öwör* 'ua.' (uo.).

Jövevények a mongolból: a) *sór öbür* 'die vordere Seite, der Rockschoß' (Rabl. I, 1313) | *abakán öbür* 'ua.' (BTLw. 111) b) *tungüz owur, uwur* 'Busen' (Castrén, Tung. 76) | *szolon öwuur* 'пазуха'; *ewülte-* 'положить за пазуху' (Poppe 51, 65).

B) Jövevény a mongolból: alt., tel. *ömür* 'das Vorderteil des Pelzes' (Rabl. I, 1314).

C) Irod. mong. *ayula-yin ebür* 'le côté de la montagne qui est exposé au midi' (Kow. I., 182); *ayula-yin öber* 'ua.' (i. h. 502); *öbür* 'ua.' (i. h. 506) | *khalkha öwür* 'передная сторона, юг, южный склон' (Poppe, Prakt. uč. 173) | *burját öber* 'Südseite eines Berges' (Castrén, Burj. 99); *öber, übür* 'южная часть горы' (Podg. 66) | *darhat öbör* 'перед' (Sanžeev 47) | *ognut. óhan ört'e* 'dél' (saját feljegyzésem) | *tumut uwür* 'юг, южный' (Rudnev 134) | *dzsasztu uwür* 'южный' (uo.) | *dahúr eür* 'передный' (Poppe 81).

Az A), B), C) csoport jelentéstani összefüggésére jó példa a magyar *mell ~ mál*, vö. Pais, A *mál* változatai: MNy. XII, 168—73, Méiszöly: MNy. XXIV, 31 (ez utóbbi a *mell* és *mál* összetartozásáról).

Minden látszat ellenére sem tartozik össze az előbbiekkal:

a) Irod. mong. *öber* 'lui-même, propre' (Kow. I, 502); *öber-ün* 'propre, qui appartient en propre' (uo.); *öber-iyen* 'moi-même, lui-même, soi-même' (i. h. 503); *öbesüben* 'même, soi-même' (i. h. 502) | irod. oirat *öbörön* 'сам, собственный' (POZDN. 37); *eberēni* 'свой, собственный' (i. h. 16); *eberē* 'сам, свой' (uo.) | *khalkha öri* 'свой, собственный' (Vlad., Sravn. gr. 203—4); *örö* 'сам' (Poppe, Prakt. uč. 174) | *burját ör, örö* 'selbst' (Castrén, Burj. 98); *ögxörö, öro, örö* (Podg. 271); *öhör* 'сам' (Sanžeev 7) | *darhat örö ~ örgö* 'сам' (Sanžeev 47) | *hogcsin öwör* 'собственный, свой' (Rudnev 117) | *gorlosz örrü, öri* 'самый' (uo.) | *kobdói derbet, bait öwrän ~ ewrän* 'свой, собственный' (Vlad., Sravn. gr. 203—4) | *asztraháni derbet ewrän*

'ua.' (uo.) | mogul *öärini* '(er) selbst' (РАМЕТВТ 85) | dahúr *uofé* 'сам' (ИВАНОВСКУ 89); *w'ör* 'ua.' (РОФН 80); *éré* 'сам (uo.); 'собственный' (i. h. 89);

~ török: kirk., kking., tar., szárt, turki, krími, kún, csag., azerb., oszm., karT. *öz* 'selbst; was einem selbst gehört, eigen' (RADL. I. 1299) | tel., tub., töl. *ös* 'die Persönlichkeit' (i. h. 1290) | kaz. *üz* 'maga, személy' (BÁLINT 37) | karL. *áz* 'ua.' (RADL. I, 887) stb.

Gombocz: NyK. XXXV. 249 ugyan különválasztja a következő szócsoporttól, de összetartozása nem lehet kétséges sem hangtani, sem jelentéstani tekintetben. A 'vminek a magja, belső része' és a 'selbst' jelentéstani összefüggésére alkalmas példa épen a magyar *maga*.

b) Irod. mong. *örü* 'l'intérieur; le dedans du fourneau à faire la cuisine' (Kow. I, 581) | irod. oirat *örö* 'внутренность чего, брюхо, утроба' (ПОЗДН. 41);

~ török: kirk., kking., tar., szárt, turki, krími, kún, csag., azerb., oszm., karT. *öz* 'der beste Teil eines Dinges, das Innere, das Herz, das Mark, das Wesen, die Essenz' (RADL. I, 1298) | krími, sór, csag. *özük* 'die Eingeweide, das Herz, der Kern (einer Frucht)' (i. h. 1300) | alt., kirk., kking., tel. *özök* 'das Innere eines Dinges, der Kern (der Nuss), das Korn (in der Aehre), das Mark (eines Baumes), der Docht (eines Lichtes oder einer Lampe), das Innere des Menschen (die Brust und der Bauch)' (i. h. 1301) | oszm. *özük* 'das Innere, der Kern, das Mark, der Eiter einer Wunde' (i. h. 1302) | sór, szag. *özán* 'das Mark eines Baumes' (i. h. 1301) stb. | csuv. *var* 'közép; has; belseje vminek' | j.k. *üös* 'Mark eines Baumes, Galle, Mitte eines Flusses' (BÖHTL. 48).

Valószínűleg a 'selbst' melletti 'eigen, was einem selbst gehört' értelemmel függ össze a következő jelentéstani eltolódást képviselő szócsoport:

c) Irod. mong. *öber-e* 'autrement, séparément, à part; un autre (pas celui-là)' (Kow. I, 504); *öber-e öber-e* 'chacun de sa part, isolé' (uo.); *öger-e* 'à part, qui n'est pas de même' (i. h. 564) | irod. oirat *öbörö* 'отдельно, особо, кроме' (ПОЗДН. 37); *örö* 'отдельно, кроме; особой, разнствующий, своеобразный' (i. h. 41) | burját *örö örim* 'собственный' (РОДГ. 285) | horcsin *ör, öwir* 'другой' (РУДНЕВ 114, 115) | durbut-beisze *örü, öri* 'ua.' (uo.) | gorlosz *ör* 'ua.' (i. h. 115) | bait *ögörö* (VLAD., SRAVN. gr. 204) | monguor *öoro* 'autre, autrui, à part, séparément' (DE SMEDT—MOSTAERT 137) | ordosz *örü* 'ua.' (uo.);

~ török: kún, csag., oszm., azerb. *özgü* 'ander, andersartig, fremd' (RADL. I, 1803) | sór, szag., soj. *öskü* 'ein Anderer, fremd' (i. h. 1294) | alt., tel., leb. *öskö* 'ua.' (uo).

Az a), b), c) alatti mongol *ö'er* (*öber, ögers, öberün, ö'erün* stb.), *ö'es* (*öbesüben, ö'esün*) és a török *öz* szavak összefüggéséről többféle vélemény van forgalomban, nézetünk szerint a legelfogadhatóbbnak az mutatkozik, amely a köztör. *toz* 'por' ~ mong. *to'usun* és köztör. *tuz* 'só' (jakut *tūs*, csuvas *tšvar*) ~ mong. *dabusun* alakpárokkal hozza összefüggésbe, s kiindulópontul egy tör. *öz* < *öz < **ö'üz*-t vesz fel ugyanolyanfokú mongol **ö'üs*, **ö'ür*-rel szemben. (Vö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 249; RAMSTEDT: Festschrift Thomsen 184 és Mogholica 35; PELLIGT: Journ. As. 1925 I, 281; BANG: Ung. Jb. VI, 37; POPPE: Ung. Jb. VI, 112.)

A 'mag, maga, más' szócsoportot a 'mell, szörme elülső része, hegy déli oldala' szócsaládtól nemcsak jelentéstani különbség választja el, hanem fontos hangtani kritérium is: az előbbi mongol alakok zöngés bilabialis spiransával (-β-) szemben az utóbbiakban világosan zöngés bilabialis explosiva (-b-) mutatkozik.

Az *ebür, öbür* 'mell stb.' szó rokonságát keresve két mongol adat-csoport ötlik a szemünkbe:

a) Irod. mong. *ebüče-* 'embrasser, presser entre ses bras, contenir; unir, réunir, lier' (Kow. I, 182), valamint több, e tőből képzett faktitív stb. ige. Az *ebüče-* és az *ebür* viszonyát tekintve hasonlító alakpár pl. a *nökür* 'compagnon, camarade, ami' (i. m. II. 702) és *nöküče-* 'se réunir à qn., s'attacher, être lié d'amitié' (i. h. 700). Más szóval, az *ebür, öbür* r-je képző, mely igen gyakran fordul elő olyan névszókban, melyek alapszava ismeretlen, vagy nem világos, viszont más származékszavakkal való összetartozása nem kétséges. pl. *mör* 'út nyom' ~ *möči* 'nyomozni' | *öndür* 'magas' ~ *öndüyi-* 'felemel' | *amur* 'nyugalom, béke' ~ *amuyi-* 'nyugodni' | *bayar* 'öröm' ~ *bayas-* 'örülni' | *egür* 'fészek' ~ *egüd-* 'építeni' | *nabtar* 'rongy, rongyos' ~ *nabtalja-* 'rongyokban lógni' | *nayir* 'egyetértés, béke' ~ *nayis* 'ua.' stb.

b) Ibn Muhannā *ehčün* (MELIORANSKIJ 118) | leidezi névtelen *ebčewün* 'Brust' (POPPE 1254) | irod. mong. *elčigün* 'poitrine' (Kow. I, 188); *ebčigüü, ebčigü* 'ua.' (uo.) | irod. oirat *öbčüün* 'грудь' (POZDN. 38); *ebčüün, ebčün* 'ua.' (i. h. 16) | khalkha *öbčü* (VLAD., SRAVN. gr. 155) | burját *öpsür, öpsön, upčü* 'Brust' (CASTRÉN, Burj 99, 107) | barga-burját *öbčüü* 'ua.' (POPPE: AM. VII, 373) | mogul *ebčün* 'ua.' (RAM-

STEDT 27) | dahúr *erčü* (IVANOVSKIJ 88); *er'čü* 'ua.' (POPPE 80) | monguor *špüü* 'poitrine, poitrail' (DE SMEDT—MOSTART 891) | siringol *išču* 'ua.' (uo.) | šera yögur *ptšun* 'breast' (MANNREHM: JSFOU. XXVII, 2: 65) | ordosz *öb'tšü* 'ua.' (uo.). Az *ebčigün* idevonását már PELLIOT i. h. javasolta; az összetartozás csakugyan valószínű, noha a képzés módja nem teljesen világos. A feltehető *ebü*-tő úgy viszonylana az *eb*-tőhöz, mint pl. *körü*- 'megfagyni' ~ *kör-güleng* 'megfagyott' | *bürüi* 'alkonyat' ~ *bür-keg* 'homályos' | *ölü-s*- 'éhezni' ~ *öl-bere*- 'ua.' | *irü*- 'színültig megtölteni' ~ *ir-ge*- 'ua.' stb.

A mong. *ebčigün*-t egvesek (pl. SANŽEV, P. SCHMIDT stb.) mandzsutungúz megfelelőikkel szokták egybevetni. Íme a fontosabb adatok:

Mandzsü *ebüi* 'Abhang', Rippe; *грудь ребро, хребет* (GABELLENTZ 49; ZACHAROV 71) | szolon *šitelē* 'ребро' (POPPE 65) | tungúz *äptilä* 'Rippe', *äftilä* 'Rippenknochen' (CASTRÉN, Tung. 73); *äpti-tä* 'ребро' (G. M. VASILEVIČ, Evenkijsko-russkij dialektologičeskij slovarj, Lgd. 1934, 167); *šviti tä* 'ребро в лодке' (i. h. 169) | barguzini tungúz *eptilö* 'ребро' (POPPE 45) | goldi *xüčila* 'Rippen' (GRUBB 47) | negidal *öptilö* 'a rib' (P. SCHMIDT, Samag. 25) | szamar *xöučilö* 'ua.' (uo.) | olcsa *xöutilö* 'ua.' (uo.) | orocs *öutilö*, *öutilö* 'ua.' (SCHMIDT, Oroches 52).

A mongol és mandzsü-tungúz szavakat eddig nem egyeztették török adatokkal. Talán lehetne gondolni a kirk. *ömüldrük* 'der Brustriemen des Pferdes' (RADL. I, 1314) szóra, ha ugyan nem függ össze valahogyan a köztörök *kömüldürük*-kel, mint BANG: Túrán 1918, 297 is gondolja. Ha a kirk. *ömüldrük* magánhangzós szókezdetű eredetinek bizonyulna, akkor talán összefüggésbe hozható volna vele a bar. *ömgön* 'Brust des Pferdes' és a csag. *ümgän*, *ömgän* 'ua.' is (vö. BANG. i. h.), sőt idetartoznék esetleg a már idézett, mongol jövevénynek tartott alt., tel. *ömür* is.

A mongol *ebür*, *ebčigün* eredeti jelentését kutatva PELLIOT a a mong. *cmüne* 'előtt, elülső' szót is idevonhatónak tartotta. Hasonló gondolatmenettel a török *ömüldrük* és *ömgön* szavakat a tör. *öng* 'előül, előtt' mellé sorakoztathatók, a hangtani kapcsolat megvilágítására elegendő volna a tör. *kömüldürük* ~ *köngül*-szópárra hivatkozni.

Más területre vezet bennünket BANG megfejtési kísérlete, amely a török szavak végső forrását a tör. *äm*-, *ämü*- 'saugen' igében kereste. A fenti török adatokat (a magyar *öböl*-lel együtt) — mint szíves szóbeli közléséből tudom — PAIS DRZSÓ is a 'saugen' jelentésű *äm*-, *öm*-, *öp*-, *op*- igékkel hozza összefüggésbe.

Az *äm-* szót egyelőre kirekesztve, valóban figyelemreméltók a következő török adatok: KÄŞY. *op-*, *öp-* 'schlucken, schlürfen'; *opur-* 'saugen lassen'; *öpür-* 'zu trinken geben' | tel., kirg., kŕer., csag. *op-* 'einsaugen, einziehen' (RADL. I, 1155) | kaz., tob. *up-* 'einsaugen, verschlucken' (i. h. 1780) | ? sór *ömčä* 'eine Saugflasche für Kinder' (i. h. 1816) | jak. *obor-* 'saugen' (BÖHTL. 22) | ujj., oszm., krími *obur* 'die Amme' (RADL. I, 1161). Ez utóbbi szó világosan az *op-* 'einsaugen' ige származéka; a ma már háttérbe szorult, ill. más jelentésben ('csókolni') általánosodott *öp-* hasonló származéka *öbür volna. Az oszm. stb. *obur* 'unersättlich' < tör. *op-* 'einsaugen, verschlucken' és *csuvas*, cseremisiz, orosz megfelelőire vonatkozólag vö. RĀSĀNEN: MSFOII. XLVIII. 124.

A török *op-* megfelelői a rokon nyelvekben is ismereteseek, vö. RAMSTEDT: Festschrift Thomsen 186; VLADIMIROV, SRAVN. gr. 211 | SANŽEV, Paralleli 624. A főbb adatok a következők.

Mongol: ősmongol **uβu-* 'inni' | irod. mong. *ayu-*, *uyu-*, *myu-*, *uu-* 'boire' (KOW. I 31, 336, 363); *uyji* 'детская каша сосулка для детей' (i. h. 437); ugyanott franciául csak „bouillie, etc.” értelmezés található | irod. oirat *ū-* 'пить' (POZDN. 44); *ubuži* 'трубка, цилиндр; рожек для детей' (i. h. 48) | bait *owji*, *uyji* 'соска, рожок для кормления детей' (VLAD., SRAVN. gr. 211) | khal. *ū-*; nyug. khal. *uyji* (VLAD., no.) | burj. *ūnam*, *ūnap* 'trinken' (CASTRÉN, Burj. 108); *ugže*, *ugzi*, *ugze(i)* 'Saughorn' (i. h. 101); *ugžū* 'соска' (SANŽEV, i. h. 624) | monguor *ū-* 'boire' (DE SMEDT—MOSTAERT 462) | ordosiz *ū-* 'ua.' (uo.). Nem világos, mint viszonylik a fentiekhez az irod. mong. *umdayan*, *undayan* 'ital' stb.

M a n d z s u - t u n g ű z : mandzsu *omi-* 'trinken' (GABELENTZ 165; ZACHAROV 130) | tung. *umim*, *imim* 'trinken' (CASTRÉN, Tung. 77); *ūm-i-m* 'выпить' (VASILEVIČ 215) | barg. tung. *um-kel* 'пить' (PORRE 56) | goldi *omi-*, *umí-* 'trinken' (GRUBE 19) | dzsürcei *wu-mi-lu* 'ua. (uo.) | orocs. *umi-* 'to drinke, to smoke' (SCHMIDT, Oroches 56). Valószínűleg idetartozik még: tung. *uwim*, Prät. *upsap* 'sich satt essen' (CASTRÉN, Tung. 77).

Szemmel látható, hogy az ősmongol **uβu-* és mai származékai, valamint a mong. *ebür*, *öbür* közt közvetlen kapcsolatról nem beszélhetünk: a török és a mongol szó két, teljesen különböző forrásból ered. Mindez azonban semmit sem változtat azon, hogy végeredményben a mongol *ebür*, *öbür* 'sein, poitrine' mellett a törökben is van *obur* 'Ammé' és feltehető az *öbür 'ua.' Ha tehát a magyar

öböl ócsuvas forrása csakugyan *öbür volna, akkor nem szükséges mongol magyarázatra támaszkodni csak azért, mert török nyelvtérületen nem áll rendelkezésünkre megfelelő adat.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a magyar *öböl*-nek akár a mongol *ebür*, *öbür*, akár a török *obur*, *öbür szavakkal való egyeztetésének figyelmen kívül nem hagyható hangtani akadályja van: a török ill. mongol, etymologikus szóvégi -*r*-rel szemben mutatkozó, változatuékküli magyar -*l*. (A BTLw. 110 óvatosan nem is ad ócsuvas alakot.) Amíg ezt az akadályt megnyugtató módon nem sikerül kiküszöbölni, addig a török vagy mongol szó csak feltételesen vehető egybe *öböl* szavunkkal.¹⁾

14. **harang.** (BÁLINT, Párhuzam 20; BUDENZ: NyK. XX, 153—4; PAASONEN: NyK. XLII, 38—9; NÉMETH: Nyr. XLII, 243; MUNKÁCSI: MSFOu. LXVII, 288.)

E mongolosnak tartott szavunkat eddig a köztörök *qazan* 'üst', csuvas *xuran* 'ua.' és a mongol *qarangya* 'érckorong, gong' adatokkal vetették egybe, de bizonyos nehézségekre már régebben rámutattak (PAASONEN, RAMSTEDT, POPPE stb.): miért találunk a magyar szó végén -*ng*-t az etimológikusnak látszó köztörök -*n*-nel szemben, összetartozik-e csakugyan a kérdéses török és mongol szó? E nehézségek feszegetése természetesen a mongolosság szempontjából sem közömbös.

a) Vizsgáljuk meg előbb a kérdés török oldalát.

Szavunkat általánosan ismertnek mondhatjuk a törökségben, megvan csaknem minden nyelvjárásban: alt., tel., sór, leb., szag., kojb., kacs., kirg., kkirg., tar., krími, kaz., mis., bar., tob., csag., turki, oszm., azerb. *qazan* 'Kessel' (RADL II, 367). Ugyanebben az alakban megtalálható több szláv és balkáni nyelvben is mint török jövevény: bolgár *kazán* 'Kessel' | szerb-horvát *kàzan*, 'Kessel zum Brauntweinbrennen, Bassin, Reservoir' | orosz *kazan* 'grosser, eingemauerter Kessel, bes. Branntweinkessel' | kisorosz *kazán* 'ua.' | lengyel *kazan* (nyelvj. adat, a kisoroszból) 'ua.', vö. BERNEKER, Et. Wb. I, 496; továbbá oláh *cazan* | albán *kazan*, *kazandžija* | görög *καζάνι*, *καζάνι*, vö. MIKLOSICH: DWAW. XXXIV, 331. Ide tartozik ter-

¹⁾ JUHÁSZ JENŐ: MNy. XXIX, 180—1 *öböl* szavunkat az *öblt* és *öblöget*-hez kapcsolja, de e magyarázata — mint maga is jelzi — jelentés-tani nehézségekbe ütközik.

mészetesen a magyar *kazán* is. A török szóhoz kapcsolják az orosz *Kazán* városnevet is, vö. PAASONEN, Der Name der Stadt Kasan: FUF. VI, 111—4 (a votják és cseremisiz adatokról vö. WICHMANN: MSFOu. XXI, 86).

Az általánosan elterjedt török *qazan* mellett fel kell hívunk a figyelmet a csag. *qazyān* 'der Kessel' (RADL. II, 383), 'grosse Schüssel, Kessel' (Šejx Sul., ed. KÓNYOS 125) | HOUTSMA 90: *qazyān* 'Kessel' adatra, amely elég jól rávilágít arra, hogy a török *qazan* *qazyān* szó származék. Az ilyen típusú szópárokról épen nemrégiben volt szó (BANG: Ung. Jb. XIV, 196 köv. és NÉMETH: MNy. XXXI. 178—9), s noha eredetüket illetőleg a vélemények eltérők, annyi bizonyosnak látszik, hogy esetünkben nem tartozik a szótórhöz a vita alapját képező *-q-*, *-k-*, ill. *-γ-*, *-g-*. Számunkra a kiindulópontot tehát a török *qaz*-tő képezi, s csak másodlagos fontosságú kérdés az, vajon a *qazyān*-ban és a *qazan*-ban ugyanazzal a képzővel van-e dolgunk, és az előbbi alakból fejlődött hangtani úton a második, vagy pedig a két szóban két különböző képzőt (*-yan*, ill. *-an*) kell felvennünk kezdettől fogva.

A török *qaz*-tőnek RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII, 1: 28 szerint a mongolban **qaru-* felel meg, amely egy feltehető mongol **qaru-m* közvetítésével a mai kalmúk *χарм χāsн* 'grosser Kessel', továbbá a tungúz *χарбах* 'ua.' szóban maradt volna meg.

A tör. *qazyān*, *qazan* alapszava után kutatva akaratlanul is a köztörök *qaz*- 'ásni, kiásni' igére kell gondolnunk, s közelebből az oszm., csag. *qaz*- 'aushöhlen, ausmeisseln, mit dem Meissel arbeiten, behauen (Steine), aushauen (eine Verzierung, Inschrift)' (RADL. II, 361) ötlük szemünkbe. Ez a szó RAMSTEDT szerint (Die Palatalisation in den altaischen Sprachen: Annales Acad. Sc. Fennicae 1931 XXVII, 247) az altaji nyelvek régi, közös szókincséhez tartozik, s mai főbb megfelelői: köztör. *qaz*-, jakut *χas*- | mong. **qaru*- > jak. *χоруј*-, *χаріј* | koreai *kar*-; valamennyi szó jelentése 'graben' s altaji alapnyelvi alakja — a rotacizmusról vallott felfogásához hiven — **qar*- 'graben'.

Ha a *qaz*- alapszóból indulunk ki, akkor nincs semmi akadálya annak, hogy egy *-ng* képzős származéknak magyarázzuk a magyar szó forrását jelentő **χaray*-ot; adatszerűen igazolni ezt a feltevést ma persze nem lehet. Jelentéstanilag nehézséget képezne talán az, hogy a *qazan*, **qazang* összekapcsolása a *qaz*- igével egyet jelentene azzal, hogy az első jelentés az üstnek nem az anyagára,

hanem alakjára vonatkoznék, másfelől azonban meg kell gondolnunk, hogy a magyar nyelvbe való átkerülésekor a szónak ez az eredeti jelentése már régen háttérbe szorulhatott.

b) Jelentéstanilag eleve tetszetősebbnek tűnik fel a magyar *harang*-nak a mongol *qarangya*-val való összekapcsolása. Hangtanilag is kitűnő magyarázat kínálkoznék: a mongol *-ngya*-szóvég és a magyar *-ng*, ill. török *-ng* (*-γ*) összetartozása számos hasonló példával igazolható. A mong. *menge* 'anyajegy' ~ tör. *mäng* | mong. *mingyan* 'ezer' ~ tör. *mīng*, *bīng* | mong. *öngge* 'szin' ~ tör. *öng* | stb. (vö. Rамсгедт, Az *γ* hang a mongolban és a törökben: NyK. XLII, 229—38, különösen a 230) mind azt mutatja, hogy a török szavakkal szemben a mongolokban megőrződött a magánhangzós tövég, ezáltal viszont a török szóvégi *-ng* (*-γ*)-vel szemben ugyanaz a hang a mongolban szóközi, sőt magánhangzó-közi helyzetbe került, a mai irodalmi mongolban ilyen helyzetben viszont teljesen ismeretlen az *-ng*- (a szóvégen gyakori!), s helyette kivétel nélkül mindig *-ngg*-, ill. *-ngγ*- található.

Ez a kifogástalan egyezés és magyarázat azonban csak látszat-igazságot takar, és iskolapéldája annak, hogy az etimológiai kérdések eldöntésében — különösen az olyan járatlan területen, mint az altaji összehasonlító nyelvészet — bizonyos sorrendet szigorúan meg kell tartanunk: mielőtt a rokonnyelvekkel való hasonlítóshoz valamely szót felhasználnánk, meg kell vizsgálnunk külön, saját nyelvterületén belüli helyzetét, s fel kell vetnünk a kérdést, vajjon az eredeti szóképzéséhez tartozik-e a bennünket érdeklő adat, vagy esetleg — jövevény. Egyeztethetünk-e a mong. *qarangya*-val V—VII. sz.-i török szavakat?

Az irodalmi mongolban a következő adatok ismeretesek: *qarangya* 'une grande cymbale d'airain; une petite flèche; foudre; une longue dent que les chevaux, les mulets et les ânes ont au dessous des narines' (Kow. II, 828). Ezeket a jelentéseket a bennszülött lexicographia segítségével a következőképen egészíthetjük ki: 'gong (kínainl *luo*); egérfogó (kin. *mu-mao*); háló (kin. *lo*)'; vö. Mong han ce tien, ill. Mongyol nanggiyad üsüg ün toli biçig I, 75v°. (LIEBETI, Rapport préliminaire 45.)

Mindjárt láthatjuk, hogy több homonym, de különböző eredetű szó került egy címszó alá a rendelkezésünkre álló lexicographiai munkákban.

Elég világos jelentéstanilag a 'nyilacska, villám, sőt nyílvessző-

szerű kis eszköz'-nek is az egyítvétartozása, már kevésbbé egyszerű az 'egérfogó' és a 'háló' idekapcsolása. A 'nyíl, nyíllal löni'-szócsalád egyéb tagjai közül ma ismeretes: irod. mong. *qarangyud* 'être transpercé par la flèche; percer, se montrer (des dents)' (Kow. II, 828); *qarbayul* 'grosse flèche dont on se sert pour tirer au but' (i. h. 845); *qarbu* 'lancer une flèche, un javelot, tirer de l'arc; jeter le battoir (au jeu des osselets)' (i. h. 846) és ez utóbbi szónak számos névszói és igei származéka: *qarbuyul*-, *qarbul*-, *qarbula*-, *qarbuulya*-, *qarbultu*-, *qarbultai*-, *qarbulda*-, *qarbulča*-, *qarbuyda*- (vö. i. h. 846, 847). Minden valószínűség szerint ide kell csatolnunk a kitaj nyelv fennmaradt kínai átírással glosszái közt előforduló és már említett *zar*- 'löni' szót is. Jelentéstanilag teljesen kétségtelenek ezek az összefüggések, legfeljebb még arról kell említést tennünk: hogyan magyarázhatjuk a *qara*- és a túlnyomó többségben előforduló *qar*-tövek egymáshoz való viszonyát. A mongol rövid és hosszú-tövek váltakozásáról, ill. a hosszú-tövek többféle változatáról VLADIMIROV sommás megjegyzései után (Sraun. gr. 414) POPPE foglalkozott részletesen (Ung. Jb. XIII, 112–22), úgy hogy ma ez a legjobban megvilágított jelenségek közé tartozik a mongolban. Íme néhány példa az *a* ~ $\emptyset$ tö-váltakozás igazolására (POPPE példáit a saját magamóival egészítem ki): *tayatai* 'illő, kényelmes' ~ *tab* 'kedv', *tabtai* 'kényelmes' | *ila*- 'kiegyenlíteni, győzni' ~ *ilya*- 'megkülönböztetni' | *tara*- 'szétszóródni' ~ *tarqa*- 'ua.' | *aman* 'száj' ~ *amsar* 'nyílász' | *qamar* 'orr' ~ *qangsiyar* 'csőr, orr, pofa' | *bulanggir* 'szennyes' ~ *bulta*- 'beszennyezni' | *ira*- 'vágni' ~ *ir* 'él' | *gola* 'messze' ~ *qolburi*- 'eltávolodni' | stb.

A 'gong, érckorong' jelentésű *qaranga* nem sorolható a *qar*-, *qara*- 'löni stb.' -szócsalád származékai közé, hanem — mint már VLADIMIROV, Sraun. gr. 341 helyesen rámutatott — kétségtelenül egy tibeti szóval tartozik egybe. Ez a tibeti szó: '*khar-rna* '1. gong used in Tibet and China to call people to their work or lamas to religious service, 2. a drum of bell-metal, large bell-metal disk, producing when struck loud sound like that of a bell.' (SARAT CHANDRA DAS, Tibetan-English Dictionary 1866.)

VLADIMIROV szerint a mongol *qaranga* tibeti jövevényszó, s a mongol szónak a tibetihez való hangtani viszonyát epenthesis-nek magyarázza, mint amilyen: mong. *sayari* 'sagrén-bőr' < tib. *sag-ri* < perzsa *sagri* | mong. *blabari*, *labari* 'baldachin' < tib. *bla-bres* mong. *sambara* 'írásra szolgáló fatáblák' < tib. *sa-'bris* | stb.

Tibeti jövevény-volta mellett szól az, hogy a *qarangya* csak az irodalmi nyelvben ismeretes. még az irod. oiratba sem tudott eljutni (a khalkha *харыгъу* az egyházi nyelvből való, s csak szűk körben él); hiába keressük a nyelvemlékekben is. Használata kizárólag az egyházi nyelvre szorítkozik, ezen belül mindig a tibeti szóval együtt szerepel. (Vö. A. POZDNEEV, Očerki byta buddijskich monastyroj i buddijskago duchovenstva v Mongolii v svjazi s otnošenjami sего poslednjago k narodu, St. Pbg. 1887, 104, 160.)

Ugyanakkor a tibeti nyelven belül kifogástalanul magyarázható a '*khar-ña*.

A '*khar-ña* u. i. összetett szó, és első része a '*khar*, vagy '*khar-ba* a. m. 'bell-metal', pl.: '*khar-ba'i me-loñ* 'a metallic mirror'. Egyéb összetételekben is gyakran használatos: '*khar-gžon* 'dish of bell-metal' | '*khar-zans* 'a metallic kettle' | '*khar-gsül* 'the staff carried by mendicant priests having a chaitya fixed on its top end, from which hang down sixteen rings'. Az összetétel második része, a *ña* is jólismert önálló szó, jelentése 'tambour; a drum used in battle; a large military drum beaten at one end; drum; kettle-drum', jelzős összetételekben: *rgyal-ña* 'the drum of victory' és végül a '*khar-ña*-val azonos jelentésű *rgya-ña*, ahol a *rgya* különben eredetileg 'kínai'-t jelent.

Tibeti jövevény a mongolban semmiesetre sem lehet régibb a XIII. sz.-nál, tehát tibeti eredetű mongol szó sem juthatott előbb ennél az időnél semmiféle török nyelvjárásba. A *qarangya* szóról ugyan elvileg elképzelhető volna, hogy a XIII–XIV. sz.-ban valamilyen török nyelvjárásba pl. a kún nyelvbe került, azonban bizonyítékok hiányában ez a feltevés ma teljesen kalandosnak látszik.

A tör. *qazan* és a mongol *qarangya* összekapcsolását már PAASONEN sem tartotta teljesen kifogástalannak, bizonyára hasonló megfontolások miatt ejtette el RAMSTEDT: JSFOU. XXXVIII, 1: 28 és POPPE: Ung. Jb. VI, 111 is, míg végre teljes világhosságot derített a két szó viszonyára VLADIMIROV.

*

Mielőtt ú. n. mongolos jövevényyszavaink jegyzékének megvizsgálásából leszűrődő tanulságokat összefoglalnók, megállapításaink ellenőrzése és kiegészítése céljából számot kell vetnünk még egy fontos kérdéssel. Az eddigi, általánosnak mondható felfogás szerint a mongolos elemek nem közvetlenül, hanem török, ponto-

sabban bolgár-török közvetítéssel kerültek nyelvünkbe. Mármost az effajta közvetítés alapfeltételét jelentő bolgár-török (csuvas)—mongol, ill. köztörök—mongol nyelvi érintkezések kérdéséről kívánunk még a körülményekhez mért rövidséggel szólni.

Már Gombocz Zoltánnak bolgár-török jövevényszavainkról szóló dolgozataiban felmerült bizonyos csuvas—mongol hangtani kapcsolatnak a gondolata, melynek — szokásához híven — tartózkodó formában a BTLw. 138 is kifejezést adott. Ezek a részleges csuvas—mongol hangtani egyezések a következők: 1. rotacizmus, 2. lambdacizmus, 3. köztör. szókezdő *s*-szel szemben bizonyos esetekben egyöntetűen mutatkozó csuvas és mongol *š*-, 4. az első szótagban szórványosan mutatkozó csuvas—mongol *i* (*ï*) köztör. *a*-val szemben.

Gombocz e hangtani egyezések alapján arra gondolt, hogy „az ócsuvas hangtani tekintetben összekötő kapocsnak kell tekintünk a török és a mongol nyelvcsoport között” (i. h.).

Ezen a nyomon tovább haladt NÉMETH GYULA, aki az altaji összehasonlító nyelvészet számos kérdéséhez szolt hozzá értékes, elmozdító cikkeiben; ő már határozottan és világosan török—mongol kapcsolatokról beszél. NÉMETH szerint ezek a kapcsolatok a következő nagyobb korszakokra tagolódnak: 1. bolgár-török (csuvas)—mongol kapcsolatok, 2. köztörök—mongol érintkezés, 3. jakut—mongol érintkezés. (Vö. különösen NyK. XLIII. 130, KSz. XIV, 244.) Legújabb dolgozatában (A törökség őskora 15) e hangtani egyezések közül a két leglényegesebbel, a lambdacizmussal és a rotacizmussal kapcsolatban NÉMETH már azt is leszögezi, hogy a mongol nyelv idetartozó szavai — bolgár-török jövevények.

A csuvas—mongol nyelvviszony kérdésében merőben más álláspontot foglal el RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII, 1: 4, 34), aki kereken tagadja a csuvas—mongol korszak megvoltát: „Es genügt hier klargelegt zu haben, dass das Tschuwassische eine regelrechte Entwicklung der Türksprache ist und zwar ohne jede direkte Berührung mit dem Mongolischen.” RAMSTEDT nézetéhez csatlakozik POPPE is (Asia Major I, 1924, 776), aki RAMSTEDT idézett megállapításához fűzve ezt mondja: „Mit dem letzten Teil dieser Behauptung Dr. RAMSTEDTS erkläre ich mich für vollständig einverstanden, da es auch meine Überzeugung ist, dass wir im Tschuwassischen keine Spuren irgendeines Einflusses seitens des Mongolischen nachweisen können.” (Vö. még POPPE: Ung. Jb. VI. 120.)

RAMSTEDT és POPPE határozott állástoglalása ellenére is ragaszkodnunk kell Gombocz és NÉMETH amaz első megállapításához, hogy a csuvas és a mongol közt szembetűnő és lényegesnek mondható hangtani egyezések mutatkoznak. Mi ez egyezések magyarázata: ősi hangállapot részleges megőrzése, kölcsönzés, különnyelvi újítás? E kérdésre egy más alkalommal, az altaji nyelvek rotacizmusának és lambdacizmusának tárgyalása során szándékozunk feleletet keresni.

A következő sorokban most csak a bolgár-török (csuvas)—mongol szókincs néhány szóhajóhető egyezését kívánjuk vizsgálat tárgyává tenni. A bennünket közvetlenül érdeklő bolgár-török—mongol szókincs egyezéseire csak következtethetünk; e következtetések forrásai az óbolgár (szláv) nyelv ú. n. török elemei, a bolgár fejedelmi lajstrom szóanyaga és mindenekelőtt a mai csuvas nyelv.

15. Óbolgár *dochtors* 'Kopfkissen; προσκεφάλιον'.

Az óbolgár nyelvnek ezt a szavát BERNEKER. EtSz. I, 205 az ófélnémet *dofta*, 'transum, Ruderbank' stb.-vel egyezteteti. Ezzel az erőltetett magyarázattal szemben MIKKOLA (Die Chronologie der türkischen Donaubulgaren: JSFOu. XXX, 33: 11—2) a *dochtors*-t a bolgár-szláv nyelv régi, török elemei közé sorolja, és egybeveti a csuvas *ššdar*, *šidar* 'Bettzeug, Kopfkissen' (PAA8. 135) szóval, s további magyarázatul — RAMSTEDT közlése után — hozzákapcsolja még: mongol *joɟdar* 'ein Bündel Kameelhaar zur Ausstopfung eines Kissens'. MIKKOLA szerint „die anderen Türksprachen scheinen es nicht kennen“. Az eredeti bolgár-török alak *doɟdor-nak hangzott volna.

MIKKOLA magyarázatát elfogadja és ismétli Gombocz is bolgár-török jövevényszavainkról tartott egyetemi előadásában (64. l.).

Ha MIKKOLA megfejtése, ill. magyarázata helytállónak bizonyulna, akkor ezzel valóban nagyon érdekes bolgár-török (csuvas)—mongol szókincsbeli egyezést sikerülne kimutatni olyan korból, ahonnan hasonló egyezések eddig nincsenek. A magyarázatnak azonban, sajnos, több védhetelesen gyengéje van.

A csuv. *ššdar*, *šidar*-t GERNEBACH (Feretudier 95) a jakut *sittik* 'Kopfkissen' szóval egyeztette; e magyarázatot megismételte PAA8ONEN (i. h.) és NÉMETH (Az ősjakut hangtan alapjai 5. §). A jakut szótól magunk részéről különválasztanánk a jak. *sit*- 'sich legen, liegen' + oszm. stb. *jat*- 'ua.' | urj. *šit*- 'ua.' stb. igét; a közvetlen megfelelőknek u. i. a következő adatok látszanak: jak. *sittā*- 'Jmd.

etw. unter den Kopf legen' | oszm. *jasta-* 'stützen, unterstützen'; *jastiq, jastiq* 'Kopfkissen' | Kāšγ. *jasta-* 'ein Kissen hinlegen, stützen'; *jastuq* 'Kissen' | urj. *sīstiq sīstiq* 'Kopfkissen' | Houtsma *jastuq* 'Kissen' (103) | stb. Oszmánli jövevény a bolgár *jastik* 'Kopfkissen' | szerb-horvát *jastuk* 'Kissen, Polster' | albán *jastek* 'Kissen', vö. BERNEKER, EtWb. I, 449. Mármost bizonyos hangtani nehézségek miatt arra is gondolhatunk, hogy a csuvas szó nem az idézett jakut adat körüli szócsaládba tartozik, hanem esetleg a köztörök *jat-* származékai közé. Arra azonban semmi kényszerítő szükségét nem látunk, hogy a török területről kitagadjuk a csuvas *šjdar-t*.

Végül pedig a mongol *joydar* sem olyan rejtélyes szó, mint amilyennek látszik. A RAMSTEDT idézte adat jól ismeretes az irod. mongolban, vö. *joydur* 'touffes de poil sur le poitrine du chameau; crinière du lion' (Kow. III, 2401), megvan az irod. oiratban is: *zoqtor* 'гриба (у верблюда)' (POZDN. 268).

A mongol szó nem ismeretlen a törökségben sem, Mahmud al-Kāšγari szerint *joydu* a. m. 'die langen Barthaare des Kamels', könyve egy más helyén még azt is megjegyzi, hogy ez a szó a γuzz és a qifcaq nyelvben *joydu* alakban ismeretes ('lange Kamelhaare'), vö. ed. BROCKELMANN 61, 92.

16. óbolgár *chorogy* 'Fahne'.

A szláv megfelelők a következők: óbolgár *chorogy* | orosz *chorugvj* 'Kirchenbanner; Kriegsfahne, Fähnlein' (= egyh. szl.), *chorjugovj* | kisorosz *choruhóv* 'Fahne' | bolgár *horógva* 'Banner' | szerb-horvát *horugva, korugva, horuga, koruga* 'Fahne, Banner' | szlovén *korogla* 'Kirchenfahne' | cseh *korouhev, koruhva, koruba* 'Fahne, Banner' | lengyel *choragiew* 'ua.' | felső-szorb *chorhoj* 'Fahne'. (Vö. BERNEKER, EtSz. I, 398.)

Először germán jövevénynek tartották, és a gót *hrugga* 'Stab'-ból magyarították az óbolgár szót, azonban hangtani (az első szótag o hangja) és jelentéstani nehézségek miatt ezt a etymológiát elvetették, helyette a mongol *orongyo* 'zászló' szóból való származtatást fogadták el általánosan. (Vö. P. MELIORANSKIJ, Tureckie elementy v jazyke „Slova o polku Iгореve“ : IORJ. VII 2, 295; BERNEKER, EtSz. I, 398; V. KIPARSKIJ, Die gemeinlavischen Lehnwörter aus dem Germanischen 135—6.)

A szláv és a mongol szó viszonyát MELIORANSKIJ i. h. próbálta tisztázni. A legfőbb nehézségnek, a szókezdő szláv *ch-*, *k-*-nak a

magánhangzós mongol szókezdettel szemben mutatkozó eltérésnek magyarázatául hivatkozott a később általa kiadott Ibn Muhannā-féle arab-mongol szótár több mongol adatára, ahol a mai magánhangzós szókezdetet *h-* előzi meg (P. MELIORANSKIJ, Arab filológ o mongol'skom jazyke, St. Pbg. 1903). A XIII—XIV. sz.-ban valóban egész sor olyan szóban élt még a szókezdő *h-*, amely ma magánhangzóval kezdődik, s csak az ú. n. archaikus nyelvjárásokban (dahúr, monguor, szancs'uan-t'uzsen, siringol stb.) őrződött meg *χ-*, ill. *f-* alakban. (Vö. PELLISOT, Les mots à h initiale aujourd'hui amuie dans le mongol des XIII et XIVes siècles: Journ. As. 1925 I, 193—263.) Ezt a XIII—XIV. sz.-i mongol szókezdő *h-*-t nemcsak az arab, hanem a kínai és tibeti írásos mongol nyelvemlékek is jelölték (az ujjur írás azonban nem), eredetét illetőleg legtöbbször etimologikus, és a rokon nyelvek közül a mandzsuban *f-*, a goldiban *p-*, a tungúz nyelvjárásokban *p-* és *h-*, *χ-* a folytatása ennek a közös forrásul feltehető altaji alapnyelvi szókezdő **p-*-nek.

Mongol szempontból azonban a MELIORANSKIJ-féle magyarázatnak nehézségei vannak. Feltűnő pl., hogy a feltett *horongyo alak a mongolból nem mutatható ki, noha ilyen természetű anyagunk elég gazdagnak nevezhető (több mint száz szavunk van). Különbösen MELIORANSKIJ is óvatos, s csak annyit kockáztat meg: „fel lehet tenni, hogy az *orongyo* nyelvjárási alakja *horongyo*-nak hangzott“; viszont végképpen megtorpan az előtt a kérdés előtt, hogyan került a szlávba ez a tiszta mongol szó.¹⁾ A felelet nem egyszerű és nem magától-

¹⁾ A mongol hódítás korában számos mongol szó került török közvetítés nélkül egyes szláv nyelvekbe, leginkább az oroszba (innen meg gyakran terjedt tovább más szláv nyelvekbe). Egy kivételesnek látszó esetet azonban itt is jelezhetünk. A XIII. sz.-i Mongolok Titkos Történetében előforduló *balamut* 'étourdi, inconséquent' szóval kapcsolatban PELLISOT: Toung Pao XXVIII, 157 Kow. alapján rámutat arra, hogy a *balamut* ismeretes az oroszban és a lengyelben is. Erről az érdekes kis kérdésről ígért jegyzetét sajnos még nem adta ki, annyit azonban már jelzett, hogy feltűnőnek tartja, hogy oly korán, török közvetítés nélkül szlávba kerülhetett ez a szó. Azt hisszük, hogy meglepő következtetéseket a *balamut*-tal kapcsolatban sem vonhatunk. Az orosz *balanut* 'Schwätzer, Kopfverdreher' | kisorosz *balanut* | lengyel *balanut* | cseh *balanut* (szláv > oláh *balanut* 'Fasler, Schwätzer', TIKTIN I, 148) és származékai: orosz *balanutil* 'trüben, verwirren. den Kopf verdrehen' | kisorosz *balanutyly* | cseh *balanutili* | lengyel *balamucic*, *balamucic*, továbbá orosz, tót stb. *balamuta* (szláv > magyar *balamuta* 'haj, galiba, kellemetlenség', Zemplénből és Kassa vidékéről feljegyzett tájszó, vö. SZINNYEI, MTSz. I, 90) BRRNKRR. EtWb. I, 40) szerint összetartozik az

értetődő, de MIKKOLA nem habozik: az óegyházi szláv *choroggy* 'Fahne' bolgár-török közvetítéssel vezethető vissza a mongol *(h)*orongyo*-ra (i. h. 12, 1. jegyz.).

A „tisztá-mongol“ *orongya* teljesen elszigetelt szó, az irod. mong. *orongya* 'drapeau, étandard' (Kow. I, 449) adaton kívül sem az irod. oiratban, sem a mai nyelvjárásokban, sem a nyelvemlékekben nem ismeretes. Az irod. mongolon belül is izolált és kellően meg nem magyarázható. Az irod. mongolban és oiratban van ugyan még egy *orongya*, *orongyo* 'espèce de petites antilopes; cep, vigne' (Kow. I, 449; POZDN. 33: 'единорог, носорог'), azonban nem valószínű, hogy a két szó közt valamiféle genetikus kapcsolat volna, minden bizonnyal csak puszta homonymiákkal van dolgunk. Megjegyzendő, hogy a 'zászló' jelentésű mong. *orongyo*-t hasztalanul keressük a mandzsuban is, ahol pedig igen sok mongol szó őrződött meg mint jövevény.

Ezek után figyelmiünk mégiscsak a török nyelvek felé fordul, hogy ott keressünk valamiféle magyarázatot, noha MELIORANSKIJ már

orosz *balakal* 'schwätzen, leeres Stroh dreschen', *balabola* 'Schwätzer, Plappermaul', *balagur* 'Schwätzer, Spassvogel', *balalajka* 'Art Gitarre' (s ezek további szláv megfelelői) adatokkal, s mind az eredeti szláv szókincshez tartoznak, és egy szláv *bala*-származékai. PEROBBAŽENSKIJ, Etimologičeskij slovarj 13—4 már megemlíti a *balamut*-tal kapcsolatban a mongol etimológiát is, de valószínűbbnek tartja, hogy a többi idézett szláv szóval egyetemben az eredeti szláv szókincsbe tartozik, s indo-európai rokonságul idézi: latin *fallo*, görög φηλός, φηλώω; a szláv szó tőalakja szerinte *bal-. Ha van valamilyen összefüggés a szláv és a mongol szavak között, akkor az kizárólag a szláv *balamut*-ra szorítkozhatik, melynek mongol megfelelői a következők volnának: irod. mong. *balamad*, *balamud* 'pétulant, polisson, celui qui parle sans penser, qui agit de manière inconséquente; absurde' (Kow. II, 1075) | irod. oirat *balamud* 'БРАОЛ.МОШЫЛ' (POZDN. 119). A *balamad*, *balamud* mongolos származékának látszik, vö. irod. mong. *bala bol* 'être ivre de vin, sans pouvoir se remuer, agir à l'étourdie, comme les vieillards qui sont décrépits ou tombés en enfance, perdre la raison' (Kow. II, 1074). Az itt feltehető mongol *-mad*, *-med*, *-mud*, *-müd* képző talán összevethető a régi, ma már csak bizonyos szavakban ismert többesjellel (РУДНЕВ, Lekcii po grammatike mongol'skago pisjmennago jazyka 76, élő többesjelnek veszi és a *-nud*, *-nüd*, *-nuyud*, *-nügüd* változatának tartja). Példáink: *aqamad* 'alné (fils), alnéé (fille), le premier né; premier, principal' (Kow. I, 23) < *aq* | *yekemed* 'grands; les atnés' (i. m. III, 2319) < *yek* | *jočimad* 'les convives, les hôtes' (i. m. III, 2393) < *joč* | *egečimed* 'soeurs, appellation respectable des femmes' (i. m. I, 234) < *egeč* stb. Nem lehetetlen, hogy a *balamad*, *balamud* époly funkciójátvesztett, eredeti többesszám, mint a már idézett *aqamad*.

megállapította, hogy a törökben teljesen ismeretlen az *orongyo*. Iamét hangsúlyozzuk, hogy eddigi anyagunk alapján a török szókincs tartalmát távolról sem tekinthetjük végérvényesen lezártnak. és hogy ezen az alapon nincs jogunk egyelőre megfellebbezhetetlen ítéletet mondánunk arról, hogy ez vagy az a csuvas, esetleg mongol szó a régi törökségben ismeretlen volt: az újonnan közzétett régi-török szövegpublicációk valamelyikében mindig előkerülhet a megfelelő török alak.

Így vagyunk most is. Egy nem rég kiadott ujjur nyelvű buddhista szövegben (BANG—GABAIN—RACHMATI, *Türkische Turfan-Texte*, VI.: SPAW. 1934), amely a mongolok fellépése előtti időből való, az alvilág urának (*Erklig qan*) seregeit vezérlő csillagok ill. démonok neveinek felsorolásában az ötödik *sariy orunguluy*-nak hangzik. (93. sor, vö. 22. és 60. l.) Etymológiai magyarázatát biztosítja a kínai fordítás *huang fan*-ja, melynek jelentése 'sárga zászló'. Az ujjur *sariy orunguluy* 'sárga zászlós, s. zászlótartó' különben valószínűleg a Saturnusra vonatkozik. Az ujj. *orungu* 'zászló' összefüggése a mong. *orongya*, *orongyo*-val egészen világos (a mongol szóra az ujjur szöveg kiadói is utaltak), legfeljebb azt jegyezhetjük meg, hogy az ujj. szóközépi *-ng-* a mong. *-ngy-*vel szemben jellegzetesen török megfelelés.

Távolról sem akarjuk azt mondani, hogy ujjur adatunkkal végleg tisztázódott a török és a mongol szó kérdése vagy etymológiája, még kevésbé azt, hogy a kérdéses szláv szavak forrását sikerült volna megjelölnünk. De az eddigiek alapján nyomatékosan rámutathatunk arra, hogy a mongol származtatás semmivel sem megnyugtatóbb, mint az elvetett gót etymológia. A főbb nehézségek a következők: 1. a szó a mongolon kívül megvan a törökben is; 2. a feltett *h-* szókezdetes mongol alakot nem lehet kimutatni; 3. egyetlen egy példánk sincs arra, hogy ez a sajátos, XIII—XIV. sz.-i mongol szókezdő *h-* valamilyen nyelvbe átkerült volna, ill. megőrződött volna jövevényszavakban, ellenkezőleg, nyomtalanul eltűnt pl. az egykorú csagatáj és ujjur vendégszókban; ennek az a magyarázata, hogy a legrégebbi mongol emlékek korában a kérdéses *h-* nem zöngétlen praepalatalis vagy postpalatalis spirans, hanem laryngalis spirans volt.

17. óbolgár *moren 'Pferd'.

Ez az óbolgár szó a dunai fejedelmi lajstrom MIKKOLA-féle magyarázatából való, és meglehetősen egyéni eljárásnak köszönheti létét. MIKKOLA ugyanis az ismeretlen jelentésű *somor* szóból elhagyta a *so-* szótagot, ugyanakkor a csonkán maradt másik felét kiegészítette a végén: így keletkezett az óbolgár *moren 'ló' adat (vö. JSFOu. XXX, 33: 12—3). Ez a *moren persze nagyszerűen egyezik a *morin* 'ló' szóval amely a törökségben ismeretlen, de megvan a mongolban, a mandzsuban, több tungúz nyelvjárásban, kimutatható a koreaiakban is *mil* < *mür alakban, s kétségtelenül összefügg velük a kínai *ma* 'ló' is, valószínűleg mint jövevény. Az orosz *merin*, *meren* 'Wallach', kisorosz *méryn*, *méren*, *kiñ-meréneć* 'ua.' a mongolból származik (így magyarázza már BERNEKER, EtWb. II, 37 is). De ha a MIKKOLA-féle eljárással gyártjuk a bolgár-török eredetű óbolgár szavakat, akkor nemcsak a mongolban, hanem akár a patagón nyelvben is bőségesen találunk analógiákat és egyezéseket.¹⁾

A dunai és a volgai bolgár-török nyelv különben elég sovány anyagából egyéb mongol egybevetés lehetősége eddig nem merült fel.

A kései bolgár-török, ill. korai csuvas emlékei közé kell sorolnunk a permi nyelvek és a cseremiszi csuvas jövevényiszavait is. Sajátságos, hogy e jövevények vallomása mennyire kedvezőtlen a csuvas és bolgár-török nyelv mongol elemeit illetőleg. Különösen tanulságos, hogy a cseremiszi nyelvben a több mint 500 csuvas jövevény közt a legfigyelmesebb kutatás után sem sikerül egyéb mongolos elemet feltedezni, mint a már ismert *küşən* 'leihweise' és az alább tárgyalandó *kalasāš* 'sagen, erzählen', *sösän* 'Bandwurm' és végül *šaluxa'j* 'link, links' szavakat. Ezért egy cseppet sem csodálatos, ha még csak a gondolata sem merült fel annak, hogy a permi nyelvek vagy a cseremiszi csuvas jövevényei közt valaki mongolos elemeket keressen.

Az itt vizsgált kérdésben jelenleg kétségtelenül a mai csuvas nyelvnek van a legfontosabb szavazata, mert hiszen terjedelemben messze túlszárnyalja a rendelkezésünkre álló egész — közvetlen és közvetett — bolgár-török nyelvtörténeti anyagot. Egy nehézséget a csuvasval kapcsolatban azonban nem szabad elöl tévesz-

¹⁾ A fentebb tárgyalt óbolgár szavak egyikét sem vette fel jegyzékébe MLADENOV, vö. Vestiges de la langue des Protobulgares touraniens en bulgare moderne c. cikkét: Revue des Etudes Slaves I, 38—53.

tenünk: a mai csuvasban lehetnek olyan mongol jövevények, amelyek a mongol hódoltság korából (XIII—XIV. sz.) származnak. Ezeket tévedés volna visszavetíteni a V—VI. sz.-ba.

A csuvas nyelv mongol jövevényei után kutatva természetszerűleg felvetődik egy másik, általánosabb kérdés: miféle idegen elemeket mutathatunk ki a mai csuvasban az eredeti török (bolgáros) szokincs mellett? Legelőször is nagy számmal találunk köztörök jövevényeket, ezek leginkább a kazáni tatárból valók, de feltétlenül gondolhatunk egyéb köztörök nyelvekre is, ha — kritériumok híján — pontosan e nyelveket nem is tudjuk meghatározni. Szép számmal ismerünk a csuvasban finnugor jövevényeket is (vö. már GOMBOCZ és PAASONEN csuvas szójegyzékeiben található finnugor egyeztetéseket). Eddig a permi nyelvekből (WICHMANN: MSFOu. XXI, 147—54) és a cseremiszből (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 238—74) mutattak ki ilyeneket. RÄSÄNEN szerint biztos cseremisz jövevény a csuvasban kb. hatvan ismeretes (MSFOu. L, 94). Újabban szó esett még a kaukázusi elemekről is, ezt a kérdést pontosan, adatszerűen, sajnos, még nem tárgyalta senki, csak POPPE jelezte röviden e jövevények fontosságát (KCSA. II, 82; POPPE szerint kaukázusi eredetű szó volna a csuvasban a híres *kül* 'ház' is).

Semmivel sem mozog szélesebb mederben a kaukázusinál a mongol elemek kérdése. Az eddigi kutatások során GOMBOCZ, PAASONEN, RAMSTEDT, RÄSÄNEN és mások dolgozataiban ugyan fel-felbukkan egy-két csuvas szó, amelyet török híján mongol megfelelővel egyeztettek, azonban ezeknek az egyezéseknek a száma meglehetősen csekély.

18. csuvas *kivään*, *kivään* 'auf Borg'.

E szóval részletesen foglalkoztunk a *kölcsön* címszó alatt. A CSUVAS szót a mongol *kölösün*-nel MUNKÁCSI, GOMBOCZ, NÉMETH, RÄSÄNEN (l. ott) és PAASONEN (CsuV. szójegyzék 241) egyeztette.

19. csuvas *kala-* 'sprechen, sagen'.

GOMBOCZ, CsuV. szójegyz.: NyK. XXXVI, 10. PAASONEN, CsuV. szójegyz. 56 és utánuk mások is a mongol *kele-* 'beszélni' igével egyeztették. Az egyeztetés csakugyan kifogástalan, azzal a megjegyzéssel, hogy a kérdéses szó a csuvason kívül nemcsak a mongolban (és mongol jövevényként a mandzsu-tungúzban) van meg, hanem köztörök nyelvekben is ismeretes, sőt bizonyos finnugor megfelelőkre is gondolhatunk.

Mongol: Hua ji ji jü *k'e-len* 'nyelv' | POZDNEV-féle Mingkori szótár *k'e-le* 'nyelv'; *k'e-li-'ei* 'néma' | leideni névtelen *kelen* 'Zunge'; *kelelebe* 'sprach'; *kelejei* 'stumm' (POPPER, Sprachmaterial 67, 69) | Ibn Muhannā *kelen* 'Nachricht' (uo.) | irod. mong. *kelen*, *kele* 'langue (organe de la parole); langue, idiome' (Kow. III, 2470); *kele-* 'parler, avertir, dire, énoncer, nommer' (i. h. 2474); *keletü*, *keletei* 'qui a la langue; connaisseur de la langue' (i. h. 2472); *kelele-* 'parler, discuter' (uo.); *keleldü-* 'converser, s'entretenir' (uo.); *kelelcel* 'discours' (uo.); *kelelceldü-* 's'entretenir' (uo.); *kelelcelce-* 'ua.' (uo.); *kelelcelge* 'entretien, conversation' (uo.); *kelelce-* 's'entretenir, négocier' (uo.); *kelelcegül-* 'ordonner de parler' (i. h. 2473); *kelemürči* 'linguiste, philologue, traducteur' (uo.); *kelemürčile-* 'étudier la langue; traduire' (uo.); *kelemürčilegül-* 'faire étudier à qn. les langues, faire traduire' (uo.); *keleci* 'interprète, commentateur' (uo.); *kelegei* 'muet; bégaiement' (uo.) | irod. oirat *kelen*, *kelen*, *kele-*, *kelelce-*, *kelemürči*, *kelegei* (POZDN. 281; jelentések ua. mint az irod. mongolban); *kelekei* 'зайка'; *kelekeyile-* 'зайкаться'; *kelemeq* 'говорун'; *kelelcegei*, *kelelcege*, *kelelce* 'разговор, переговоры' (uo.) | burját *kelen*, *kele*, *xele* 'Zunge'; *keleté* 'bezungt'; *kelenüm*, *kelenärp*, *xeleärp* 'sprechen'; *kelekü*, *kelekei*, *kelegei*, *keleugei*, *xelegei* 'stumm, stotternd'; *kelekelnäm* 'stottern'; *xelecelep*, *kelelsenärp* 'sich versprechen; freien' (CASTRÉN, Burj. 111.) | barga burját *xel* 'Zunge, Sprache' (POPPER: AM. VII, 377) | alar-burját *xelü* 'ua.' (POPPER: AM. X, 29) | dzsasztu, gorlosz *xel(ë)* 'язык, реч' (RUDNEV 142); dzsasztu, horcsin, gorlosz, durbut-beisze, tumut *xel-* 'говорить, сказать; произносить' (uo.) | ognut *xela* 'nyelv'; harcsin *xil* 'ua.'; óhan *xel-* 'beszélni' (saját feljegyzésem) | darhat *xeliü* 'язык' (SANDNEV 49) | khalka *xelle* 'nyelv' | ordosz *k'ele*, *k'ele-* 'ua.' (DE SMEDT—MOSTAERT 203) | mogol *kelan* 'Zunge'; *kelana* 'sagt' (RAMSTEDT: JSFOU. XXVI, 4: 30) | monguor *k'ilie* 'langue, objet en forme de langue, battant (cloche)'; *k'ilie-* 'parler, dire, raconter, annoncer, énoncer'; *k'ilierdar* 'manière de parler, discours, parole'; *k'ilierdi* 'se parler, s'entretenir, converser' (DE SMEDT—MOSTAERT 203) | dahúr *k'ëi* 'язык' (POPPER, Dag. pag. 83, AM. X, 29); *k'ela* 'ua.' (Saját feljegyzésem.)

Jövevényszavak a mongolból:

a) m a n d z s u - t u n g ú z : mandzsu *xelen* 'Vorhut; язык, шпион. голос'; *xele* 'stumm', *xelede-* 'stottern'; *xelen aqó* 'nicht sagen können' (GABELENTZ 97; ZACHAROV 411) | tungúz *kälägäi* 'stotternd' (CASTRÉN, Tung. 79) | goldi *xelé* 'stumm' (GRUBE 42) | olcsa *kölömö*

(SANZEEV, Paralleli 683; a mandzsu-tungúz és a mongol szavak viszonyát is tárgyalja);

b) török: jakut *käläyi* 'der da stottert' (BÖRTL. 55) | alt., tel *käläyi* 'der Stotterer' (RADL. II, 1113) | szag., kojb. *kelägäi* 'ua.' (uo.) | csag. *kelki* 'stotternd'; 'bégue' (Šejx Sul., ed Kónos 126; PDC. 460).

Nem jövevények, hanem eredeti szókincshez tartoznak a következő adatok.

Török: Käsý. *käläcü* 'Rede' | óoszm. *käläji* 'Wort' (BROCKELMANN, Altosmanische Studien I: ZDMG. LXXIII, 27, 73); *käläci* 'Nachricht, Kunde, Gespräch' (BROCKELMANN, 'Ali's Qissa'i Jüsuf 33, 53); *keleji* 'Wort, Gespräch, Gerede' (VAMBÉRY, Alt-osmanische Sprachstudien 189; utal a csuvas és a mongol szóra is). Az oszmánli nyelvjárások közül megvan a kasztamuniban (nyelvenlék!) *käläji* 'parole', *arî käläjilär* 'de pures paroles' (HUART: Journ. As. 1921 II, 210); Anatóliában: *keleci* (Tosya) 'mükäleme, müsahabe, sözleşme' (H. ZÜBEYR—I. REFFET, Anadilden derlemer, Ankara 1932, 217). Világosan idetartozik HOUTSMA (Ein türkisch—arabisches Glossar 99) egy adata, melyet *küläci*-nek, ill. kifejezésben *küläci ajt*-nak ír át (jelentése: 'erzählen'), helyesen ez: *küläci*, ill. *küläci ajt*; az uo. idézett drezdai kézirat *كلاحي قيلش* kifejezését ennek megfelelően *küläci qilsun*-nak olvassuk. Nem választhatjuk el ezektől az adatoktól az ujjur emlékekben előforduló *kälämäci* 'interprète' szót. Előfordul pl. a Rajavavadaka-sutra colophonjában (RADLOFF, Kuan-ši-im Pusar 82), a Ming-kori kínai—ujgur szótárban (a budapesti Néprajzi Múzeum példányában I, 22a; Klaproth, Uig. Wörterb. 1822, 18), továbbá Ibn Muhannä szótárában is (*kälämäci* 'переводчик', ed. MELIORANSKI 0110; a konstantinápolyi kiadásban nincs meg). Rašid'u-d-Din 'Ali és 'Isä *kälämäci*-ről beszél (régebben tévesen *kälämäci*-t olvastak, vö. PELLiot: T'oung Pao XV, 640). PELLiot ide-sorolja az őrmény források átírásában előforduló *kalamäci*-t is (Journ. As. 1925 I, 225).¹⁾ Az ujjur *kälämäci*-t kimutattam mongol szöveg-

¹⁾ PELLiot i. h. hivatkozik a KUUN-féle Codex Cumanicus kiadás 106. lapján előforduló állítólagos kün *talamäci*-ra, melyet szerinte helyesen *calamäci* = *kälämäci*-nek kell olvasni. Az idézet azonban nyilván hibás, a jelzett szó a kérdéses lapon nem található meg, hasonló alakú adat is csak egy van, a *tolamac* 'solutio'. Minden bizonnyal a megelőző, 105. lapon előforduló *talamäci*-ről lehet szó; ez azonban perzsa fordítása a kün *telmač* 'torcimannus'-nak. A CC. kéziratának fényképe (45v° utolsó sor) világosan mutatja, hogy csak *t*-vel (*Talamäci*) olvas-

ben is (vö. LIENH: T'oung Pao XXVII, 138; ugyanabban a szövegben, a nyomtatott Kanjurba kebelezett újabb kiadásban kijavították ezt az archaikus szót *kelemürči*-re, vö. Mdo. XXIV. köt., 3: 314^v; a párizsi Bibl. Nat. Fonds Mong. 84. jelz. kötetében).

Az ujjur *kälämäči*-t már RADLOFF utána pedig mások is a mongol *kelemürči*-vel egyeztették. A két szó egymáshoz való viszonya teljesen világos, mert világos mindkét esetben a származtatás módja. A *kelemürči* u. i. ugyanúgy viszonylik a *kele-* 'beszélni' igéhez, mint a *ködülmürčin* 'travailleur' a *ködül-* 'travailler' alapszóhoz. Az ujjur *kälämäči* viszont ugyanolyan származék mint a török *tilmäči* 'interprète',¹⁾ a két szóban nemcsak a képző, ill. képző-bokor (-mä-či) azonos, hanem a tőszó jelentése is: *kälä* 'nyelv' ~ *til* 'ua.'

Igen érdekes idetartozó adatot találunk a t'o-pa nyelv kínai átírásos szórványemlékei közt is. A kínai források szerint ezen a nyelven *k'i-wan-čen* a m. 'tolmács'. E szó megfejtésével többen foglalkoztak, legutóbb PELLIOR (Journ. As. 1925 I, 255 jegyz.) próbálta meg visszaállítani eredeti alakjába e t'o-pa nyelvi glosszát. Kiindulópontul a kérdéses kínai írásjegyek ú. n. régi alakját vette: ebből a **k'jat-mjⁿm-tšjēn*-ből **keimärčin*, **kälmärčin* alakot követ-

hatjuk a perzsa szót. Mindez azonban nem bizonyítja azt, hogy eredetileg nem lehetett itt *c-*; csak persze ahhoz fel kell tennünk, hogy a CC. mai alakjában másolat, s az eredetiben álló *c-* helyett a scribe *t-*szókezdetet másolt tévedésből. Szinte elkerülhetetlen volna ehhez a feltevéshez folyamodnunk, ha nem perzsa adatról volna szó. DU CANGE VIII, 126: *torcimannus* 'interpretes' adatot összeveti az olasz *torcimanno*-val. A *torcimannus* arab eredetű szó a közép-latinban. Arab eredetije,

a *ترجمان* *terjuman* különben igen elterjedt a legkülönbözőbb balkáni, keleteurópai, sőt nyugati nyelvekben is; vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente: DWAU. XXXV, 175 s. v. *terdzuman*.

¹⁾ A török *tilmäči* előfordul pl.: ujj. *tilmäči* 'Dolmetscher' (RADL. III, 1390), továbbá F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 19, 9 (*tilmäči*); TÖRU HANEDA: Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko 6 (1932): 4, 6 (*tilmäči*). E szónak számos változata ismeretes a törökben és a törökből származó különböző nyelvi adatok közt. Leb. *tilbäc*, küer. *tilbäc*, szag., kojib. *tilbäs* 'der Dolmetscher, Übersetzer' (RADL. III, 1389) | kacs. *tilbäs* (uo.) | csag. *tilmänc* (i. h. 1390) | tel., alt. *tilmäc* (uo.) | bar. *tilmäc* (uo.) | kirg. *tilmäs* (uo.) | tüm. *tilmac* (i. h. 1334) | kar. T. *tolmac* (i. h. 1205) | kar. L. *tolmac* (uo.) | oszm. *dilmaç* (i. h. 1770). Az itt leginkább előforduló *-maç*, *mäç*, *-maç*, *-mäç* összetett képzőről l. DENY, Gram. Turque 579—80 és ZAJĄCZKOWSKI, Suffiksy 94. A mélyhangú alakokban az *i ~ o* (u?) változat magyarázata az ú. n. Ablaut-szerű váltakozások körébe tartozik. A bolgár, horvát, orosz, lengyel, cseh, oláh stb. kölesönszavakról vö. MIKLOSICH, Die türkischen Elemente: DWAU. XXXV, 177. A besenyő *tolmaç*-ról: NÉMETH: MNy. XVIII, 5—6.

keztetett ki. A fentebb idézett török adatok ismerete nélkül könnyen mongolnak minősíthetné valaki ezt a megfejtést (ezt egyesek meg is tették), a valóságban azonban eddig egyetlenegy kétségtelenül helyes t'o-pa szómagyarázatnak sem sikerült megállapítani kizárólagos török vagy mongol jellegét. Vö. a kezdetben világosan törökös jellegűnek tartott t'o-pa *k'o-po-čen* 'kapus' mongolos lehetőségeit: LIGETI: MNy. XXX, 207—8.

Minden valószínűség szerint kapcsolatba hozhatók a török-mongol szóval a következő uráli adatok.

Finnugor: finn *kiele* 'nyelv' | lappS. *kēella* 'ua.' | lappN. *giella* 'ua.' | mordv. *k'el, k'el'* 'ua.' | votj. *kyl* 'nyelv; szó' | zürj. *kyl* 'nyelv; beszéd; szó' | vog. *kēl* 'szó; hír' | osztj. *кѣл* 'ua.' (SZINYERI, NyII. 23). Csuvas jövevény a cser. *kalasás, kalasen* 'sagen, erzählen' | *kelesäs, kelem, küläsem* 'sprechen, reden' (RÄSÄNEN: MSFOu. XLVIII, 140).

Szamojéd: Jen. *siodo, sioro* | Jur. *še* | T. *sieja* | OS. *šē, šī, sie, se* | K. *ši-kä* | Koib. *seka, siul*. Vö. SBTÄLÄ, Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu. XXX, 5:53; PAAONEN, Beiträge: KSz. XV, 130—1. PAAONEN szerint a szamojéd szavak a finnugor megfelelőkhöz vagy a mongol *kelen*-csoporthoz tartoznak; figyelemreméltók a Jen. *siodo, sioro* szóval feltételesen összekapcsolt tungúz adatok is (*čole, čoli, čola* 'Zunge').

20. csuvas *təxlan* 'Zinn; Blei'.

A csuvasban az 'ón, ólom' jelentésű szó a következő alakokban ismeretes: *təxlan, təklan* (AŠMARIN), *tuxlan* (ZOLOTNICKIJ), vö. GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 155 | *təxlan, təxlan* 'ón, ólom', *šurə* t. 'ón', *χurə* t. 'ólom' (PAAONEN, CsuV. szójegyz. 164) | *tuxlan* 'о.любо' (НИКОЛ'СКИЈ 361), *χura təxlan* 'свинец' (i. h. 497).

A törökségben nincs megfelelő egyezés, tudommal a finnugor nyelvekben sem ismeretes hasonló alakú és jelentésű szó, viszont kétségtelenül ide tartoznak a következő adatok.

Mongol: Hua *ji ji jü t'u-'ul-qan* 'ón' | régi irod. mong. *tobalya* (VLADIMIROV, Sravn. gr. 205, 226) | irod. mong. *toɣulyan* 'étain, plomb' (Kow. III, 1809); *qara t.* 'plomb'; *čayan t.* 'étain' (uo. és 1810) | *khalkha točölök, točölčö* (VLADIMIROV i. h.) | burját *tuluguz, tulguz, tulqa* 'Blei' (CASTREN, Burj. 151); *cagan tolga, sagan tulga* 'о.любо' (ПОДГОРБУНСКИЈ 189), *χara tolga, tulgun, tulga* 'свинец'

(i. h. 273) | barga burját *t'uglūc* 'Blei' (POPPE: AM. VII, 375) | durbut beisze *tuyūlyū* 'олово' (RUDNEV 129) | harcsin *t'olūc* 'ón' (saját feljegyzésem) | ognut *t'ogölcv* 'ua.' (saját feljegyzésem) | dahur *t'oynv* 'ua.' (saját feljegyzésem).

Mandzsú-tungúz: mandzsú *toχolon* 'Zinn, Blei; олово' (GABELNTZ 201; ZACHAROV 738) | olcsa *toχorgo* | goldi *toχolgo* (SANZEEV, Paralleli 694).

21. csuvas *səmza* 'Nase'.

A csuvas változatok a következők: *səmza* 'orr' (AŠMARIN), *sömza*, *semza* (MUNKÁCSI), *sumza* (ZOLOTNICKIJ), vö. GOMBOCZ: NyK. XXXVI, 147; *səmza*, *səmza* 'orr; állati orr (pl. kutyáé, macskáé, disznóé), madár-orr, csőr' (PAAONEN, Csuv. szójegyz. 119); *samsū* 'hoc' (NIKOL'SKIJ 366).

E csuvas szót — kérdőjellel kísérve — GOMBOCZ, majd utána PAAONEN (i. h.) alt. *tumčug*, ujj., csag. *tumšug* 'die Nase, der Schnabel' szóval egyeztette. Ezt az egybevetést RAMSTEDT: NyK. XLII, 235 nem fogadja el, helyette mongol megfelelést javasol (ismétli POPPE: KCsA. II, 76 is). A mongol adatok a következők: irod. mong. *samsa* 'cartillage des deux narines' (Kow. II, 1318) | irod. oirat *samsa* 'обе половины лица, облик' (POZDNEV 147) | kalmük *samsā*, *samsa* 'orrcimpa' (RAMSTEDT, i. h.) | khalkha *samsv*, *sams^aē* 'ua.' (uo.) | gorlosz *samsā* 'переносье' (RUDNEV 118) | belső-mongóliai nyelvjárások *samsa* 'ноздры' (uo.) | durbut-beisze *tamta* 'ua.' (i. h. 124).

22. csuvas *šürłəzen* 'Bandwurm'.

Az egybevetés MUNKÁCSITÓL származik (NyK. XX, 471, XXI, 41, 129), a világosan nem odatartozó tat. *šürwəlan*, *šürwəlan* 'giliszta' | csuv. *šürłəzan* | csag. *jüljän* | oszm. *soyuljan* 'giliszta' adatokat kirekesztve, a következőképen állíthatjuk össze a csuvas szó változatait és rokonságát (a csuvas és mongol szót egyeztette PAAONEN, Csuv. szójegyz. 242 is).

Csuvas *šürłəzan* 'hangya' (MUNKÁCSI: NyK. XXI. 44); *šürłəzen*. *šürłəhžan* 'galándefereg, bélgiliszta' (PAAONEN, i. h. 144); *šürwəlyən* 'г.ицт' (NIKOL'SKIJ 73). Csuv. > cser. *sösän* 'Bandwurm', *sösän*, vö. RÄSÄNEN: MFSOU. XLVIII, 199.

Mongol: Hua ji ji jü *ši-ro-qal-čün* 'hangya' | irod. mong. *širyuljin* 'fourmi' (Kow. II, 1530) | irod. oirat *šoryoljin* 'муравей',

(POSDN. 174) | burját *šorgoldex*, *šorgolžex* 'Ameise' (CASTRÉN, Burj. 140); *šorgolžin*, *šorgolžin*, *surgalžin* 'мυρabeeñ' (PODGORBUNSKIJ 160); alur-burját *šoryólžöy* (VLADIMIROV, Sravn. gr. 182) | khalkha *šoryölži* (uo.) | monguor *šiorguobžin* 'fourmi' (DE SMEDT—MOSTAERT 397) | ordosz. *šurgülžei* 'ua.' (uo.).

M a n d z s u - t u n g ú z : tunguz *tergóldei* 'Ameise' (CASTRÉN, Tung. 89) < mong.

VLADIMIROV i. h. szerint a mongol szó a mong. *siryu-* 'ramper à travers, se glisser en rampant, sauter à travers, passer à travers' (Kow. II, 1529) származéka, ez utóbbi mongol szóval pedig a kirg. *siryu-* 'schlüpfrig sein' igét egyezteteli. Feltűnő, hogy a mongol szókezdő *š*-sel szemben *š*-, sőt *s*- található a csuvas adatokban, holott — függetlenül a kölcsönzéstől — itt is *š*-t várnánk (ez az ú. n. részleges csuvas—mongol hangtani egyezések egyik igen fontos esete). Nagyon valószínű, hogy a csuvas szavak nem is függenek össze a mongol adatokkal, hanem más, török igék hasonló származékai. A VLADIMIROV-féle etymologia szempontjából igen tanulságos az oszm. *soyuljan* 'was tief eindringt (Wurm)' < oszm. *soq-* 'hineinstecken, durchbohren'; csag. *soyulcaq* 'Wurm' (RADL. IV, 531). Jelentésanilag persze nem ez, hanem inkább a tör. *jilan* 'kígyó' < *jil-* 'csúszeni' magyarázza meg a mong. *siryuljin* < *siryu-* egybevetést. RAMSTEDT származtatása a mong. *sirui* 'föld'-ből nem meggyőző.

23. CSUVAS *šül'äves* 'hiúz'.

A CSUVAS szót ZOL. és VIŠN. után idézi MUNKÁCSI: NyK. XXI, 118; sem PAASONEN, sem AŠMARIN, vagy NIKOL'SKIJ nem ismeri. Ez a szó a csuvason kívül egyéb török nyelvekben is ismeretes: kirg., kún *siläüsün* 'der Luchs' (RADL. IV, 711) | kaz. *šäläüsem* | bask. *šilä-üsän* (vö. MNy. III, 218) | ujj. (Ujj.-kinai Szót.) *šiläsün* 'der Leopard' (i. h. 1078) | tel. *šülüüzün* 'der Luchs' (i. h. 1111). E kései ujjur és teleut adat mongol jövevény szókezdő *š*-e miatt.

M o n g o l : irod. mong. *silegüsün*, *šilügüsün* 'le lynx, le loup-cervier' (Kow. II, 1494) | burját *šilühuy*, *šilühun*, *šilüse* 'der Luchs' (CASTRÉN, Burj. 139); *šülüsün*, *šilügžün* 'Felix lynx' (PODGORBUNSKIJ 268) | gorlosz *šilüs* 'рысь' (RUDNEV 159) | monguor *šēlie* 'lynx' (DE SMEDT—MOSTAERT 374) | ordosz *šölüs* 'ua.' (uo.). Mongol jövevény a mandzsu *šilun*, *šulun* 'Luchs' (GABELENTZ 178; ZACHAROV 607, 606; SANŽEV, Paralleli 692). MOSTAERT i. h. írásjegy nélkül még egy kínai

ši-lie szót is közöl, melyet forrásaimban nem találok, nyilván kínai tájszó és idegen jövevény.

A szókezdő mássalhangzó pontosan úgy viselkedik, mint az előbbi *sürläzen* esetében: köztörök *s-* és mongol *š-*sel szemben csuvas *š-*.

24. csuvas *sulaχaj* 'bal, balog'.

A csuvas szó változatai: *sulaχaj*, *sularaj* (PAASONEN, CSUV. szó-jegyz. 125), *sulaχaj* 'левий' (NIKOL'SKIJ 192). CSUVAS jövevény a mordvin *šulä·j* 'bal' (PAASONEN: JSFOU. XV, 2:53) és a cseremisiz B. *šola* 'bal', *šolajaj* 'balog' | P. GEN. *šola*, *šolajaj* 'balkéz' | KB. РАМ. *šalaxa·j* 'bal', baloldal, balra' (RÄSÄNEN: MSFOU. XLVIII, 211). Egyéb török előfordulások közt említenünk kell: csag. *sołaq* 'die Linkshand' (RADL. IV, 550) | oszm. *sołaq* 'ua.' (uo.) | kirg. *sołaqai* 'ua.' (i. h. 551) | turki, tar. *sołaqai* 'ua.' (uo.) | turki *solajai* 'ua.' (uo.). Mindezen szavakat mongolos jellegűeknek tekintik sajátos képzésmódjuk miatt, szemben a törökségben általában ismert és elterjedt *sol* 'bal' szóval.

A mongol megfelelők a következők: irod. mong. *soluyai*, *solajai* 'gauche (côté, main); la gauche; à gauche, du côté gauche; la main gauche, gaucher, gauchère' (KOW. II, 1401) | irod. oirat *soloγoi* 'левий' (POZDN. 154) | khalkha *sołyöš* 'ua.' (VLAD., SRAVN. gr. 238) | burját *salagaj*, *halgai* 'link' (CASTRÉN, BURJ. 133, 157); *salagaj*, *ghalagaj* 'левий' (PODG. 148) | mongour *sołcuē* 'gauche, qui est de travers' (DE SMEDT—MOSTAERT 354) | ordosz *sołoqā* 'ua.' (uo.) | dahúr *sologói* 'bal' (IVANOVSKIJ 48, mongol jelzéssel). Mongol (burját) jövevény a tungúz *salagaj* 'links' (CASTRÉN, TUNG. 91).

Ezzel végére is értünk a feltehető csuvas mongol egyeztetéseknek, melyek, mint láttuk, nemcsak szerény számukkal tűnnek fel, hanem egy két esetben bizonyos nehézségekkel is. A fenti egyeztetések közt azonban bizonyára akad olyan is, amely helytálló, és a csuvas szó közvetlenül vagy közvetve valóban mongol forrásból ered. Csak az a kérdés, hogy ilyen természetű szókincsbeli egyezés alapján beszélhetünk-e huzamosabb csuvas—mongol nyelvi együttélésekről. Annak az eldöntéséhez, vajjon nem kell-e sajátosan megítelnünk a csuvas nyelv mongol elemeit, arra kell világos feleletet kapnunk: mint vagyunk a mongol jövevények kérdésével a többi török nyelvet illetőleg?

Sajnos, a kérdés fontossága ellenére sem rendelkezünk még-csak megfelelő elmunkálatokkal sem ahhoz, hogy részletekre kiterjedő feleletet adhassunk erre a pontra. Mindössze VLADIMIROVnál (Tureckie elementy v mongol'skom jazyke: ZVOIRAO. XX, 183—4) találunk néhány idevonatkozó vázlatos megjegyzést. E szerint a törökben mongol elemek csak szórványosan találhatók és azok sem túlságosan jelentékenyek. A legrégebbi türk és ujjur emlékekben egyáltalán nincs mongol jövevény (kivétel a *tarqat*-eset), a mongol-kori ujjur és egyéb török írásos emlékekben is igen ritkák az ilyenek (*tüšümen*, *josun*, *elči*, *čaruqa*). A csagatájban és az oszmánliban már meglehetősen nagy a mongol elemek száma, a legtöbbje katonai műszó (*qaraul*, *jasaul*, *jasal*; a *-yul* képző általában; *yar* 'szárny' ebben: *ongyar*, *solyar*; *olja* 'hadizsákmány'). Legnagyobb számmal azokban a török nyelvjárásokban fordulnak elő, amelyek ma is érintkezésben állnak, vagy egykor érintkezésben állottak a mongollal, mint az altaji, kirgiz, telengut, urjanchai.

Úgy látjuk, hogy a VLADIMIROV kifejtette nézetet néhány pontban módosítanunk kell; felfogásunkat talán nem lesz felesleges minden esetben néhány példával is megtámogatnunk.

Mindenekelőtt a mongol jövevények kérdésében a nagy forduló-pont a XII. század: a mongolok megjelenése, hatalmuk és nyelvük terjedésének kezdete. Ettől az időtől fogva igenis számottevő a mongol hatása a török nyelvekre és nyelvjárásokra, s ez a hatás mindjárt kezdetben is érzékelhető.

A mongol-kori török nyelvek közül első sorban a csagatájti kell említenünk, amely mongol elemeit illetőleg számra és jelentőségre valamennyi egyéb régi és ma élő török nyelvet messze felülmul. Amikor erre rámutatunk, nem mulaszthatjuk el, hogy nyomatékosan fel ne hívjuk a figyelmet a csagatáj nyelvű emlékeknek a mongol tanulmányok szempontjából való nagy jelentőségére: a gazdag, közvetett nyelvi anyagon kívül rendkívül becsesek a források a mongol-kori történet és különösen társadalmi szervezet, intézmények fejlődésének kutatásához is. Ime néhány jellegzetes mongol jövevény a csagatájban (PAVET DE COURTEILLE): *arun* 'jó, tiszta' ~ mong. *ariyun* | *öböčün* 'betegség' ~ mong. *ebedün*, *ebečin* | *öböšün* 'legelő; zöld v. száraz takarmány' (Šejx Sul. szótárában ezt az adatot Kónos helytelenül *obosun*-nak olvassa) ~ mong. *ebesün* | *ula* 'magas hegy' ~ mong. *ayula* | *unaqan* 'csikó, csacsi' ~ mong. *unayan* | *itawun* 'fogolymadár' ~ mong. *itayun* | *ilčiken* 'szamár' (KÜNOSNÁL

rosszul: *üldikjan*) ~ mong. *eljigen* | *imel* 'nyereg' ~ mong. *emegel* | *tawulqa* 'sisak' ~ mong. *duynlyya* | *yaşun* 'kөserü' ~ mong. *yasıyun* stb.

A mongol-kori, főleg kései mongol-kori ujjur, ill. ujjur írásos emlékekben is igen sok a mongol jövevény. Például vehetjük az ú. n. Ming-kori kínai-ujgur szótárat, amellyel annak idején KLAPROTH foglalkozott bővebben, de amely iránt az érdeklődés napjainkig nem szűnt meg. Ide tartozik szókincs szempontjából az ismert, többször kiadott és magyarázott ujjur írásos Oғuz-monda is, melynek a Ming-kori szótárral való egyéb összefüggéseire PELLIOT: T'oung Pao XXVII, 358 mutatott rá. Néhány példa ebből a szókincsből: *älinčük-i* (az -i birtokos személyrag) 'ös' ~ mong. *elünče*, *elünčüg* | *bärkä* 'nehéz' ~ mong. *berke* | *bülien* 'langyos' ~ mong. *böliyen* | *kürien* 'tábor' ~ mong. *küriyen* | *qačura* 'fenyő' ~ mong. *qačura*, *qačura* | *qubur* 'koboz' ~ mong. *qoyur* | *mayal* 'valóban' ~ mong. *mayad* | *manan* 'kőd' ~ mong. *manan*, *manang* | *mürün* 'folyó' ~ mong. *mören* | *tüsimäl* 'miniszter' ~ mong. *tüsimel* | *čäbär* 'tisza' ~ mong. *čeber* | stb.

Néhány példát még a künban is találunk: *maqat* 'certus sü' (CC. 59r°) ~ mong. *mayad* | *botang* vö *colzge* (KUNN, CC. 137) 'Schate' ~ mong. *budang* | *eqazi* 'néne' (KUNN, CC. 114) ~ mong. *egeči*. A kipcsakban (HOUTSMA) mongol eredetű kétségtelenül a török nyelvekben később is olyan gyakran előforduló *dünen* 'négyéves ló' ~ mong. *dönen* (= *dörben*) | *qunan* 'hároméves csikó' ~ mong. *γunan* (= *γurban*), valószínűleg mongol az *oi* 'völgy' is ~ mong. *oi* 'erdő, csalit'.

A mai török nyelvek közül említjük a jakutot, melynek mongol elemeiről — általánosságban ugyan — többször szó volt. Valóban, igen nagy számmal találunk mongol jövevényeket a jakuthan, íme néhány példa (BÖHLINGK): *oyočo* 'csónak' ~ mong. *ongyoča* | *uor* 'harag, indulatosság' ~ mong. *ayur* | *üöskä* 'keletkezni' ~ mong. *egüske* | *kölösün* 'izzadság' ~ mong. *kölösün* | *kuorčay* 'koporsó' ~ mong. *qayurčay* | *χalīr* 'kasza' ~ mong. *qatuyur* | *χaysār* 'orr' ~ mong. *qangsiyar* | *tasīr* 'ostorozás, vesszőzés' ~ mong. *tasiyur* 'ostor' | *sobuo* 'gyötrödni' ~ mong. *joba-* | *säbīr* 'tisza, takaros' ~ mong. *čeber*. Ha pontosan átvizsgáljuk a jakut nyelv mongol elemeit, azt látjuk, hogy semmi okunk sincs külön jakut—mongol érintkezést feltenni, mert a mongol nyelv hatása ez esetben sem terjedelemben, sem jelentőségben (korban) nem különböztethető meg attól a hatástól, amelyet a mongol nyelv, ill. nyelvjáráások általában az ú. n. szibériai török nyelvekre gyakoroltak.

A szibériai török nyelvek mongol jövevényei monográfiát érdemelnének (éppúgy mint külön a jakutói is); ezek a jövevények nemcsak nagy számukkal, hanem szókészleteti és hangtani fontosságukkal is egyaránt méltók figyelmünkre. A sok jövevény közül néhány példa: (RADLOFF, Wb., CASTRÉN, Versuch): *kojb.*, *szag.*, *kacs.*, *küer.* *ür*, *ür* 'régén, régóta' ~ mong. *egür* | *alt.*, *tel.*, *kumand.* *öböyö* 'öreg, aggastyán' ~ mong. *ebügen* | *tel.* *öböyön* 'ös' ~ mong. *ebügen* | *alt.* *äljigän* 'szamár' ~ mong. *eljigen* | *alt.*, *tel.* *ilä* 'világos, pontos' ~ mong. *ile* | *tel.*, *kojb.*, *szag.* *ilüdü* 'elég' ~ mong. *elijede* | *tel.* *ilam* 'idővel' ~ mong. *ulam* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *bar.*, *tob.* *alagan* 'tenyér' ~ mong. *alayan* | *tel.* *arčür* 'kendő, zacskó' ~ mong. *arčiyul* | *alt.* *alaga* 'kalapács' ~ mong. *aluqa* | *alt.*, *tel.* *amtan* 'ízlés' ~ mong. *amtan* | *tel.* *ärü* 'fájdalom, táradság' ~ mong. *eregüü* | *kojb.* *ikärä* 'iker' ~ mong. *ikeri* | *karag.* *üläger* 'mese' ~ mong. *üliiger* | *kojb.* *kömeskü* 'szemlödök' ~ mong. *kömüske* | *kojb.* *kuragan*, *karag.* *huragan* 'bárány' ~ mong. *quriyan* | *kojb.*, *karag.* *talai* 'tenger' ~ mong. *dalai* | *kojb.* *tölon* 'lép' ~ mong. *deligün* | *karag.* *burö* 'bűn, véték' ~ mong. *buruyu* | *kojb.* *szag.* *sünü* 'lélek' ~ mong. *sünesün* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *küi* 'szél; levegő. lélegzet' ~ mong. *kei* | *tel.* *qalya* 'a jurt fa-ajtaja' ~ mong. *qayalya* 'ajtó' | *tub.*, *sór* *qalqa* 'istállóajtó; ajtó (mesében)' ~ mong. *qayalya* | *alt.*, *tel.*, *leb.* *šili* 'üveg, üvegedény' ~ mong. *sil* < tib. *šel* | és még rengeteg más.

A középázsiai török nyelvekben már kevesebbet találunk, de számuk még mindig nem megvetendő. A turkiban ilyenek (SHAW): *čayan* 'kinai eredetű téli ünnep' ~ mong. *čayan sara* 'az első hó, az újév hónapja, ünnepe' | *dünän* 'kétéves' ~ mong. *dönen* | *dalu* 'váll' ~ mong. *dalu* | *solaxai* 'balkezes' ~ mong. *soluxai* | *qangšar* 'orrcsont' ~ mong. *qangsiyar* | *qamtu* 'együtt' ~ mong. *qamtu* | *qošun* 'sereg' ~ mong. *qosiyun* | *qunan* 'három éves' ~ mong. *yunan* | *manglai* 'homlok' ~ mong. *manglai*, *mangnai* | *arya* 'mód, segítség' ~ mong. *arya* | *tobči* 'gombsor a ruha mellső részén' ~ mong. *tobči* 'gomb' és még sok más. A kirgizból és a karakirgizből kimutatható mongol elemek közül valók (RADLOFF, Wb., ALMÁSSY): kirg. *alagan* 'tenyér' ~ mong. *alayan*, karakirgizből az *olong* 'szijacsok a nyereg jobb oldalán' ~ mong. *olong* | *maral* 'cervus eustephanus' ~ mong. *maral* | *kunan* 'hároméves ló' ~ mong. *yunan* | *šuru* 'korall. ékszer' ~ mong. *siru*. *bsiru* 'korall' < tib. *byi-ru*, *byu-ru* stb.

A mongoloktól távolabb eső területeken a török nyelvek mongol elemei egészen más képet mutatnak. Egy-egy nyelvjárás-

ban csak néhány akad belőlük, s a legtöbbször azok sem jövevény-
szavak, hanem más nyelvek közvetítésével kerültek oda (vándorszava-
vak). A jövevények és vándorszavak e csoportjába sorolhatjuk pl.
a baskír (PРӨБЛЕ) *bürtä* (at) 'kékessziürke (ló)' ~ mong. *bürte* | *dunän*
'négyéves mén' ~ mong. *dönen* | *kunan* 'hároméves mén' ~ mong.
yunan. A balkárban (PРӨБЛЕ): *maral* 'szarvas' ~ mong. *maral* | *nöger*,
nögör 'barát, társ' ~ mong. *nökür* | *ojmaq* 'gyűszű' ~ mong. *oyi*-
'varrni'. A kumükben (НЕМКТА) pl. a *guren* 'karám' ~ mong. *küriyen* |
čida- 'törni' ~ mong. *čida-*. A kazáni tatár nyelv mongol elemei közül
való (БАЛИНТ): *kítat* 'naukin-selyemszövet' ~ mong. *kítad* 'kínai' | *selä*-
üsen 'hiúz' ~ mong. *silegüsin* | *mañaj*, *mañaj* 'homlok' ~ mong.
manğlai, *manğnai* | *malaxaj* 'füles sapka' ~ mong. *malaxai*. Az osz-
máli-török mongol elemei és vándorszavai közül említsük most pl.
a következőket: *širä* 'négyoszögletű asztal' ~ mong. *sirege dunan*
'hároméves ló vagy tevé' ~ mong. *dönen* | *kijim* 'páncél' ~ mong.
kejim | *tuyulya*, *tulya* 'sisak' ~ mong. *duyulya* stb. A krimiben köz-
ismerten mongol eredetű a híres *qalya*, mely a mirza után követ-
kező rangot jelentette a krími khánság idejében, s amely nem más,
mint az irod. mong. *qayalya* szó nyelvjárási mása.

Figyelmünk a török nyelveknek különösen erre az utolsó
csoportjára irányul, amikor a csuvas nyelv mongol elemeit akarjuk
mérlegelni. Közeltékő a gondolat, hogy a mai csuvas nyelv cse-
kélyszámú mongol jövevényeit és vándorszavait sem igen magya-
rázhatják másként, mint pl. a kazáni tatár, a baskír, vagy a kumük
hasonló elemeit.

Sokkal súlyosabb kérdés elé állít bennünket a török nyelvek
mongol kor előtti mongol elemeinek a kérdése. Mielőtt az altaji
nyelvtörténet prehistorikus bizonytalanságába kalandoznánk el, a
mongol-kor előtti török nyelvemlékekben kell széttekintenünk, és
fontolóra kell vennünk azokat a történeti török—mongol érintkezé-
seket, melyek ezt az időpontot megelőzték.

Ebből az időből egyik legfontosabb forrásunk Kašyari szótára.
Sajátságos, hogy olyan jellegzetesen mongol eredetű szavakat nem
találunk benne, mint amelyeneket az előbb tárgyaltunk. Egyetlen-
egy szóval kapcsolatban vetettek fel eddig mongol etimológiát, ez
a *mat* 'so', melyet PELLICOT: T'oung Pao XXVII, 357 a mongol
mayad-dal egyeztetett. A szó a törökségben eddig is több nyelv-
járásban volt ismeretes, ezek mongol eredete, fiatalalabb kora telje-
sen kétségtelen. A főbb adatok:

Tel. *mat* 'ehrlích', treu, ernst; genau, deutlich' (RADL. IV, 2043) | kar. L. *mayat* 'dass nur nicht' (i. h. 2001) | szag., sór, uĵg. (Uĵg.-kín. Szót.) *mayat* 'wahrhaft, richtig, gut, tüchtig, ehrlich' (uo.). A mongol megfelelők: irod. mong. *mayad* 'effectivement, en effet, positivement, en vérité, réellement, vraiment, exactement; certitude, détermination; réalité, réel, vrai, véritable' (Kow. III, 1981) | irod. oirat *mayad* 'действительно, очевидно, ясно, точно' (POZDN. 230) | khalkha *mayät* (VLADIMIROV, Сравн. гр. 229) | burját *magat* 'treulich' (CASTRÉN, Burj. 172) | durbut-beisze *mayat* 'действительно, поистине' (RUDNEV 102) | bait *mād⁴k-ugo* 'без сомнения, безошибно' (VLADIMIROV, i. h. 236) | dahúr *maydücügē* 'kétségtelenül; persze' (saját feljegyzésem).

Egyéb, mongol eredet gyanújába hozható adatot nem igen találunk Kāšġarinál, kivéve néhány ú. n. mongol többesraggal ellátott névszót. Ilyen mongol többesszámú szavak igen korán — már az orkhoni türk, továbbá a legrégebb uĵgur emlékekben — megjelennek a török szókincsben. A legismertebb esetek a következők:

türk, uĵg. *tigit*, *tigillär* | Kašġ. *tigin*, többese *tigit*, *tigillär* 'Knecht, dann Söhne der Chakane'; vö. NÉMETH, HMK. 294-5;

csag. *albayut* 'der Held' (RADL. I, 433) | uĵg. *alpayut* (RADL. helytelenül *albayut* olvasatot ad) (uo.) | Kašġ. *alpayut* 'Held, Vorkämpfer' | kaz., kar. L. T., kún *alpaut* 'Edelmann, Gutsbesitzer, Gutsherr' (RADL. I, 430) | csuv. *ulbut* 'úr, úriember' (PAASONEN 192) | <alp. A RADL. idevonta tob. *alpyüt* 'der Tributzahlende' (i. h. 431) mongol jövevény; vö. irod. mong. *albayu* 'sujet, esclave; domestique, valet; suite, cortège' (Kow. I, 84);

uĵg. *bajayut* 'Begüteter' (BANG—GABAIN, Anal. Ind.); *bajayutlar* (F. W. K. MÜLLER, Uigurica II, 36, 97) < tör. *bai*, mong. *bayan*;

Kašġ. *urayut* 'Frau' | uĵg. *urayut* (RADL. I, 1652) | csag. *uraut*, *urawut* (i. h. 1651, 16);

türk, uĵg. *tarqat* (THOMSEN: MSFOU. V, 115; RAMSTEDT; JSFOU. XXX, 3: 57) > *tarqan*;

türk *šadapit* (THOMSEN UO.) < ? *šad*;

türk, uĵg. *išbaras* (RAMSTEDT UO.);

? csag. *bilgät* 'nouvelles' (PDC. 190) < *bilgü* | *bigüt* 'les chefs, les officiers' (i. h. 188) < *big*.

E szavakban található -t, ill. -s mongol többesszám-jel voltát korán felismerték, pontosabb magyarázatát adni PELLISOT kísérelte meg. Szerinte ezeket a mongolos sajátságokat az orkhoni törkök

örökölték politikai elődeiktől, a mongol nyelvű zsu-an-zsu-an-októl, akiknek nomád birodalmában sokáig éltek mint békés alattvalók. Amikor pedig felülkerekedtek, s egykori uraik helyére léptek, a zsu-an-zsu-an-oknak már kialakult nomád államszervezetét csaknem teljesen átvették, sok intézménynek régi nevét is megtartották. Így volna magyarázandó, hogy elsősorban méltóságnevekben, tiszteleti címekben maradtak meg a régi mongol többes-jelek, melyek a türk talajon elvesztették régi funkciójukat, és egyesszámú nevekként kezeltettek, ilyen pl. a *tigitlär*, *bayayullar* stb. kettős többesszáma. Ez a mongol nyelvű nép, mely Közép-Ázsiában bizonyos időben (IV—VI. század) valóságos nagyhatalmat jelentett, könnyen befolyást gyakorolhatott egyes török törzsek nyelvére is (egyik-másikkal még közelebbi kapcsolatban állhatott mint későbbi riválisaival, a türkökkel). A török—mongol politikai és műveltségi kapcsolatokat követve, időben még tovább mehetünk visszafelé, egészen addig az időpontig, amikor az e népekre vonatkozó, vagy feltehetően vonatkozó kínai értesítések megkezdődnek. Azok között a török törzsek és népek között, amelyekkel e történeti időben az egyes mongol törzsek és népek érintkezésbe kerültek, természetesen lehetnek bolgár-török nyelvűek is. Hogy jóval ez időpont előtt a még nem tagozódott, egységes mongol alapnyelv huzamosabb érintkezésbe került volna a bolgár-török alapnyelvvél, az kizárólag nyelvészeti úton megfogható kérdés; ezen az úton azonban a megfelelő anyag vallomása alapján ezt a feltevést határozottan el kell utasítanunk.

Ezek után mongolos jövevényszavainkra vonatkozó vizsgálódásunkat a következőképen foglalhatjuk össze:

1. Ú. n. mongolos jövevényszavaink közül a mongolosságnak még csak gyanújába sem kerülhet: *bodor* (valószínűleg finnugor eredetű), *tömlő* (magyar származék), *érdem*, *ildom*, *ok*, *kölcsön*, *homok* (kifogástalan török magyarázat), *boglya*, *gödény* (török eredetűek, de bizonyos részletek még tisztázandók). A törökből is megmagyarázható az *öböl* (a magyar szöveg sehogysem világos). Nem magyarázható meg a mongolból: *erkölcs*, *harang*, *tulbó* (a török magyarázat sem kielégítő).

2. A mongolosság feltevését nem vethetjük el fenntartás nélkül három szóval kapcsolatban, melyek megfelelőit ma csak a mongolból tudjuk kimutatni. Határozott véleményt ezekben az esetekben is csak akkor mondhatunk, ha a velük kapcsolatban felmerült nehézségeket sikerül tisztázni. Ezek: *dél* (a lambdacizmus feltehetőse bol-

gár-török jövevényeinkben; egyesek u. i. ezt tagadják), *ige, ígér* (nehézségek a magyar szó körül), *ölyű* (a magyar szó feltehető forrásának jellegzetesen török alakja a ma ismert mongol szóval szemben).

3. A csuvasban vannak, a bolgár-törökben lehettek mongol jövevények és vándorszók; huzamosabb bolgár-török (csuvas)—mongol nyelvi érintkezés feltevésére ezek azonban nem elegendők.

4. Mongol nyelvekkel — már a mongol-kor előtt is — érintkeztek nem bolgáros, köztörök jellegű nyelvek is; épen ezért a magyar nyelv esetleges mongol eredetű vándorszavainak magyarázatához nem szükséges okvetlenül bolgár-török (csuvas) közvetítésre gondolni.

Néhány megjegyzés úgynevezett altaji jövevényszavainkról

GOMBOCZ ZOLTÁN honfoglalás előtti török jövevényszavainkról végzett kutatásai rendet teremtettek a magyar szókészlet történetének egyik érdekes és bonyolult korszakában, annak fő problémái között, ösztönzést adtak a további ilyen természetű kutatásokra, példát nyújtottak egyéb jövevényszavaink hasonló feldolgozására. Tudományos eredménynek önmagában is elegendő volna ennyi. De e fő eredménnyel egyidőben „melléktermékek” jelentkeztek, mégpedig két területen is; jelentőségükben ezek csakhamar vetekedtek magával a fő eredménnyel. Az egyik „melléktermék” az a tanulság, amelyet e kutatások a magyar hangtörténet honfoglaláselőtti szakaszához szolgáltat-
tak; e tanulság jelentőségét, mely máig sem csökkent, úgy vélem, felesleges volna itt hangsúlyoznom. A másik területen nem kevésbé izgalmas tanulságok kínálóznak: honfoglalás előtti török jövevényszavaink a nyugati törökségtől származnak, olyan nyelvekből és nyelvjárásokból, amelyeknek ebből a korból nincsenek más emlékei. Érthető tehát, hogy a turkológusok, de az altajisták is különös figyelmet tanúsítanak a magyar szókészlet e korai török elemei iránt.

A külföldi szakembereket hosszú ideig kifogástalanul tájékoztatta a kérdés állásáról Gombocz „Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache” című műve. E könyv hitele és népszerűsége máig sem csökkent magyar nyelvészeti tanulságok tekintetében; nemrég utaltam arra, hogy VASMER orosz etimológiai szótárában mily gyakran támaszkodik Gomboczra (MNy. LV, 431). A BTLw. megjelenése (1912.) óta azonban hatalmas mértékben meggyarapodott a turkológiai és altajisztikai anyag, ennek következményeként Gombocz könyvének ez az annyira fontos része teljesen elavult. Ilyen körülmények között nem meglepő, ha az érdeklődők egyre inkább sürgetik a kérdés újabb, korszerű idegen nyelvű feldolgozását.

Persze az elmúlt évtizedek alatt a turkológiai és altajisztikai anyag nemcsak terjedelmében gazdagodott, hanem — éppen az új anyag alapján — a megoldatlan nyelvtörténeti kérdéseknek is egész sora tisztázódott. Ebből viszont az következett, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink Gombocztól javasolt értelmezése olykor revízióra szorul. Az így felmerülő kérdések egy részét nyelvészeink ismét vizsgálat alá vették, s a sort maga Gombocz Zoltán kezdte meg; magam is megkíséreltem néhány kérdés tisztázását, vagy legalábbis felvetését. Valamennyi kérdés rendszeres taglalására azonban eddig nem került sor; ez az újabb monografikus feldolgozás feladata volna.

A felmerülő legfontosabb kérdések közül néhányval kapcsolatban legújabbban N. POPPE „On some Altaic loanwords in Hungarian” című (UAS I [1960.], 139—47) cikkében szintén kifejtette a nézetét. Alábbi megjegyzéseim ehhez a cikkhez kapcsolódnak. Olyan részleteket sem mellőznék ezúttal, melyeket korábbi hozzászólásaimban már érintettem, nemcsak a teljesség kedvéért,

hanem azért is, mert ebben az összefüggésben egyszer-másszor azok talán világosabb megfogalmazást is nyernek.

POPPE is GOMBOCZ érdemes munkájából indul ki, melyet a török és vele rokon nyelvek összehasonlító és történeti tanulmányozásában elért nagy-jelentőségű új eredmények alapján ő is elavultnak minősít. POPPE legfontosabb tétele: helytelen e legrégebbi jövevényszavainkat bolgár-töröknek, ótöröknek, őcsuvasnak stb. tartani, igazában ezek altaji jövevényszavak.

Korántsem régi elnevezések újjal való felcsereléséről van itt szó, még arról sem, hogy a török is altaji nyelv, s csak lazább, szélesebb fogalmazás kedvéért került a török helyére az altaji (olykor azért mintha ez is belejátszott volna a dologba). POPPE nézete szerint ugyanis a *borjú*, *kölyök* stb. szavak a hunból vagy más pretörök nyelvből kerültek a magyarba.

Meg kell vallanunk, az új elmélet ezúttal nem új tényekre támaszkodik, hanem feltevésekre, amelyek viszont nem is olyan újak. A hun nyelv mint régi török jövevényszavaink forrása ebben a formában meghökentően új nézet ugyan, de MUNKÁCSI BERNÁT már felvetette a hun nyelv szerepét — ha közvetett formában is — úgynevezett mongolos jövevényszavaink magyarázatában (vö. BÁRCZI, A magyar szókincs eredete² 56). Igaz, MUNKÁCSI mongol nyelvnek tartotta a hunt. Jóval általánosabb az a felfogás, amely a hunt a török nyelvek közé kívánja sorolni. Ám töröknek tartani a hun nyelvet szintén csak föltevés még ma is;¹ sok minden előkerült az elmúlt évtizedek alatt, de hun nyelvemlék nem. Ilyen körülmények között ócsuvas jellegű nyelvek közé sorolni a hunt nem más, mint hipotézisre újabb hipotézist építeni. Nem jutunk sokkal többre akkor sem, ha az ajánlott kettős hipotézis másik felénél kötünk ki, és régi török elemeinket „más pretörök” nyelvből próbáljuk eredeztetni. A pretörök („előtörök”) természetesen az ótörököt megelőző nyelvallapotot jelenti, a feltehető altaji alapnyelvnek (vagy az abból kiszakadt, hosszabb-rövidebb ideig egységes török—mongol alapnyelvnek) azt a nyelvjárást, amelyből később a török keletkezett. Íme: ezért tartja POPPE a magyar nyelv régi török elemeit altaji jövevényszavaknak.

Dolgozatában POPPE előbb az *r* és *l* fejlődés magyarázatára támaszkodva megpróbálja igazolni azt a nézetét, hogy régi török jövevényszavaink valóban altaji jövevényszavak (I.). Majd — BÁRCZI feltevésének támogatására (vö. tovább, 295 l.) — egymástól eltérő csuvasos jellegű nyelvek (inkább nyelvjáráások) nyomait kísérli meg igazolni honfoglalás előtti török jövevényszavaink alapján:

¹ NÉMETH GYULA (HonfKial. 131—50, valamint Attila és hunjai 1940. 217—26) az európai hunok nyelvét szintén töröknek gondolja, a *Dengizik* név alapján a köztörök (z-típus) csoportba sorolja. A nevekből és címeiből a hun nyelv jellegének meghatározására levont következtetések természetesen csak feltevés jellegűek lehetnek. RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII/1, 32—3) is felvetette már, hogy az *r* és *l* kapcsán kikövetkeztethető pretörök nyelvet a hunnal (nyugati vagy déli hunnal) lehet azonosítani. Ugyanő eltérő típusú pretörök nyelvnek, de töröknek tartotta a hiung-nu, vagy ázsiai hun nyelvet is. Legújabban N. A. BASKAKOV (Тюркские языки. Moszkva, 1960. 32—7) a hun nyelvet beépítette a török nyelvek fejlődéstörténetébe, és az altaji egységből kivált török nyelvek első korszakát hun korszaknak nevezi. Ez a korszak szerinte a meghatározatlan kezdetektől egészen i. sz. V. századig, az úgynevezett ótörök korszak kezdetéig tart. A török nyelvek osztályozásában BASKAKOV (i. m. 223—8) két fő ágból indul ki: nyugati hun ág, ez az ág *r*- és *z*-nyelveket tartalmazna, és a keleti hun ág, ez csak *z*-nyelveket foglalna magában. A hiung-nu vagy „ázsiai hun” nyelvet régebben (Attila és hunjai 47) magam is töröknek, esetleg mongolnak gondoltam; később (AOr. I, 141—9) azonban e feltevéssel szemben fenntartásomnak adtam kifejezést.

a szókezdő *j*-hármas megfelelése (2.); a szóközépi *-d*-kettős megfelelése (3.); a szókezdő *p*-kettős megfelelése (4.). Végül ezekhez csatlakozik két pretörök probléma taglalása: a szókezdő *n*-képviselő (5.); a szókezdő *g*- és *k*-kérdése (6.).

A következőkben erre a hat kérdésre szorítkoznak rövidre fogott megjegyzéseim.

1. Valóban, régi török jövevényszavaink legjellemzőbb sajátosságai közé tartozik, hogy bizonyos esetekben a bennük jelentkező

a) *r* megfelelője a csuvasban, a volgai csuvas nyelvemlékekben, a mongolban *r*, a köztörök nyelvekben *z*;

b) *l* megfelelője a csuvasban, a volgai csuvas nyelvemlékekben, a mongolban *l*, a köztörök nyelvekben *š*.

Így például (maradjunk POPPE példáinál):

borjú ~ csuv. *p̄ru*; mong. *birayu* ~ köztör. (ótör.) *buzayı* / *

kölyök ~ mong. *gölige, gölüge* ~ köztör. (oszm.) *köšäk*.

Az érdekes szabályszerűséget éppen GOMBOCZ fogalmazta meg (NyK. XXXV, 147–67 és KSz. XIII, 1–22), és magyarázatául $z > r$ (rotacizmus) és $š > l$ (lambda-cizmus) fejlődést vett fel. Később, GOMBOCZ magyarázatával szemben RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII/1, 26–30) arra az álláspontra helyezkedett, hogy a fejlődés menete csak $r > z$, illetőleg $l > š$ lehetett.

POPPE csatlakozott RAMSTEDT feltevéséhez (mindössze az *r* és *l* helyett *r*-t és *l*-t vett fel kiinduló pontul; vö. N. POPPE, Altaisch und Urtürkisch: UngJb. VI [1927.], 107–16), egyben messzemenő következtetést vont le belőle. Korábban a régi török elemeinkben mutatkozó *r*-t és *l*-t olyan kritériumoknak tekintették, amelyek segítségével régi török elemeink forrását, az átadó nyelvet a török nyelveken belül egy adott csoport tagjai között lehetett megkeresni. A korábbi feltevések szerint ez a csoport nem lehetett más, mint a nyugati, másodlagosan kialakult ócsuvas-jellegű csoport. Az új elmélet szerint e kritériumoknak nem nyelvföldrajzi, de kronológiai értéket kell tulajdonítanunk: abból az időből kell régi török elemeinknek származniuk, amikor az *r* és az *l* még általános volt a török nyelvekben, amikor a *z* és az *š* még nem alakult ki, más szóval a pretörök korból.

E gondolat csírája megjelölhető már BÁRCZINÁL, mindenesetre azzal a nem lényegtelen különbséggel, hogy nála a kritériumok geográfiai és kronológiai értelmezése nem zárja ki egymást. BÁRCZI, aki szintén az *r* és az *l* elsődlegességét vallja, így ír: „Hogy az *r* az eredetibb török hang, azt mutatja — a mongol *r* megfelelésen kívül — az a körülmény is, hogy az Urál vidéki őshaza korában átvett, tehát igen ősi nyelvváltozatra valló jövevényszavainkban köztörök *z*-vel szemben *r*-et találunk: *harang*, vö. köztörök *qazan*, *nyár*, vö. köztörök *jaz*. Ahol tehát a magyarban köztörök *z*-nek *r* felel meg, ha Urál vidéki átvételről van szó, ősi török nyelvállapottal, ha vándorláskori jövevényről, csuvasos kölcsönzéssel állunk szemben.” (A magyar szókincs eredete. 1958. 72.)

De szükségszerűen következik-e RAMSTEDT elméletéből, hogy régi török jövevényszavaink a pretörökből származnak?

RÄSÄNEN „Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen” című könyvében bőven használta RAMSTEDT akkor még kéziratban „Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen” című művét. GOMBOCZ RÄSÄNEN említett könyvéről írt recenziójában (KCSA. I [1921.], 81–5, kül. 83) nagy figyelmet szentelt RAMSTEDT új nézeteinek, többek között éppen annak, ahogyan a köztörök *z* és *š* eredetét magyarázza, anélkül hogy azt elutasította volna, vagy

akár fenntartását fejezte volna ki vele szemben.¹ Egyetemi előadásaiból aztán teljesen világos, hogy GOMBOCZ maga is csatlakozott RAMSTEDT feltevéséhez: „az eddig általánosan elfogadott felfogással szemben valószínűbbnek kell tartanunk, hogy nem a csuvasban (és a mongolban) történt ugyanazon szavakban, de egymástól függetlenül $z > r$ változás (rhotacizmus), hanem a köztörök nyelvekben (és a jakutban) változott az eredeti r -ek egy része z -vé (zetacizmus), míg a csuvas és a mongol (valamint az a török nyelv, amely a mi török jövevényszavaink forrása volt) az őstörök, ill. altaji hangállapotot őrizték meg”. (Magyar szókészlet. I. rész. Honfoglaláselőtti bolgártörök jövevényszavaink. Bp., 1930. 29). Azonos fogalmazásban nyilatkozik valamivel tovább a köztörök ξ kialakulásáról is (i. m. 31).

Az idézetből nemcsak az világlik ki, hogy GOMBOCZ elfogadta RAMSTEDT felfogását a köztörök z és ξ eredetéről, hanem az is, hogy ennek alapján régi török jövevényszavaink forrását illetően semmiféle módosítást nem tartott szükségesnek. Álláspontját annyira szilárdnak érezte, hogy védelmében minden érvelést feleslegesnek ítelt.

A RAMSTEDT-féle tételből kiindulva elméletileg két feltevés lehetséges. Régi török jövevényszavaink: a) vagy olyan régiek, hogy az átvétel idejében (a török pontosabban pretörök, esetleg őstörök) csak r -et és l -et ismert egységesen, s a mai köztörök nyelvek a maguk z és ξ megfelelésével csak az átvétel után alakultak ki; b) vagy pedig olyan időből valók, amikor a köztörök nyelvek (z és ξ fejleményeikkel együtt) már kialakultak, s a régi állapotot a török nyelveknek csak egy kisebb csoportja őrizte változatlanul, köztük az a nyelv is, amelyből kérdéses jövevényszavaink származnak.

Hogy GOMBOCZ ez utóbbi lehetőség mellett kötött ki habozás nélkül, arra valóban igen súlyos — kronológiai — okok készítették.

Aki az első lehetőséget választaná, annak mindenképp fel kellene tennie, hogy az eredeti altaji r -et és l -et mutató állapot (akár pretörök, akár őstörök fokon) igen kései korig változatlanul fennállott.

POPPE e mellett a lehetőség mellett foglalt állást, és bizonyítás céljából hivatkozott az V. századi *Onoguroi* és a VI. századi *Ogür* népnevekre, melyeket a VIII. századi *oyuz* és *on oyuz* nevekkel vetett egybe; szerinte az *oyuz* a korábbi *oyur* köztörök változata. Az *ogur*, *onogur*, *saragur*, *kulturgur* népnevekben² mutatózó *oyur*, (*o*)*yur* egybevetése a köztörök *oyuz*, (*o*)*yuz* szóval meglehetősen régi keletű megfigyelés, melyre GOMBOCZ, különösen pedig NÉMETH, és utánuk sokan mások azzal utaltak, hogy az r -es népnevek a nyugati, úgynevezett bolgár-török nyelvtípus emlékeinek tekintendők. POPPE szerint ez a magyarázat nem szükségszerű. Ez igaz, de semmivel sem szükségszerűbb az *ogur* és *onogur* népnevek meglétéből arra következtetni, hogy a pretörök (ille-

¹ GOMBOCZ „Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen” című dolgozatában (ez némely kiegészítéseket és igazításokat tartalmaz a NyK. XXXV. kötetében megjelent magyar eredetivel szemben) egy új jegyzetben így ír az itt részletesen kifejtett $z > r$ fejlődésről (KSz. XIII, 13 jegyz.): „Direkte Beweise für diese Annahme (etwa Lehnwörter, die den Wandel mitgemacht haben), kann ich nicht anführen; an und für sich wäre die entgegengesetzte Hypothese, dass ein Teil des altaischen * r in den meisten Türkdialekten zu z wurde, auch nicht unmöglich”.

² NÉMETH GYULA (HonfKial. 313) szerint ide tartoznék a *baskür* név is, mely egy eredeti *bäs-(*o*)*yur*-ra menne vissza. Nem beszélve most bizonyos hangtani nehézségekről. Bajos elfogadni ezt a magyarázatot, mert e szerint a név első tagja (*bäs*, *biš*) köztörök jellegű volna (vö. csuv. *pillak*, volgai bolg. *biäl(e)m* 'ötödik'), a második viszont csuvasos típusú (*oyur*; köztör. *oyuz*).

tőleg őstörök) *r*-et és *l*-et tartalmazó állapot még az i. sz. V–VI. században is fennállott. Semmivel sem lehet ugyanis elhárítani azt az ellenvetést, hogy ezek a nevek olyan területekről származnak, ahol a csuvasos jellegű (úgynevezett bolgár-török) nyelvek jelenléte még abban az esetben is indokolt, ha a kérdéses egységes pretörök (őstörök) nyelvállapot történetesen már az i. e. VI. században megszűnt volna. Ugyanezt kell elmondanunk KAI DONNER (Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojednen und Türken: JSFOu. LXI/1, 1–42) elméletéről, amely szerint a szamojédban pretörökből kellene magyaráznunk az olyan elemeket, mint szam. *T. ki* 'Zobel', Kam. *šili* < pretör. **kil* (köztör. *kiš*) és szam. Ju. *jur* '100', T. *jir*, Je. *jū* < pretör. *jūf* (köztör. *jūz*). Amennyiben helyesek DONNER szóban forgó etimológiái (sokan ezt tagadják), megint csak lehetetlen figyelmelem nem vennünk: az állítólagos szamojéd–török érintkezés is csak olyan területen mellettt végbe, ahol nyugati, úgynevezett bolgár-török típusú nyelv megléte feltehető (az átvétel időpontját DONNER i. e. 500 és 400 közé teszi; ennek, valamint az átadó török népre vonatkozó rendkívül merész egyébh feltevéseinek a tárgyalását itt mellőzzük).

Nem vitás: közelebb vinne bennünket a megoldáshoz, ha a keleti török nyelvterületen sikerülne olyan kétségtelen adatokra bukkanni, amelyek a szóban forgó pretörök (őstörök) sajátosságok megléte mellett vallanának. Ilyen adatot próbált szolgáltatni RAMSTEDT (Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII/1, 30–1; Über den Ursprung der türkischen Sprache: Sber. d. Finnischen Ak. d. Wiss. 1935: 81–91 és Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 104), amikor SHIRATORI (Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme 11–3) adatai alapján a kínai forrásban (*Cin-šu*, XCIV, 12b–13a) *l'i-li-kang*-nak (egykorú archaikus kínai kiejtés szerint **l'iei-lied-kang*) útirít barbár nyelvi szót **tailikan* (ill. **tilikan*) alakban rekonstruálta. A szó abban a híres mondatban fordul elő, amelyben az Indiából 310-ban Kínába származott buddhista szerzetes, Fo-t'u-teng jövendölése eredményét közli Ši-lo-val, mikor az megkérdi, kivonuljon-e Liu Jao ellen; a válasz: „ha kivonul a sereg, elfogja Liu Jao”. A közlés a déli hiung-nuk *Ho* (arch. **g'jät*) törzsének a nyelvén (ez volt Ši-lo nyelve is) hangzott el, és az i. sz. 329. évhez kapcsolódik. RAMSTEDT szerint **tailikan*, (**tilikan*): 'vonuljatok ki' < **tal-ik*- nem más, mint az őtörök *tašiqin* 'ua.' őstörök megfelelője, ahol a köztörök *š* még *l* fokon jelentkezik.

A rejtélyes hiung-nu mondat megfejtésével SHIRATORI és RAMSTEDT-kívül mások is megpróbálkoztak: АВЕЛ РЕМУСАТ, Nouveaux Mélanges Asiatiques II (Paris, 1829.), 179–83; В. Р. ВАСИЛЬЕВ, Об отношениях китайского языка к среднеазиатским: Жур. Мин. Нар. Прос. 1872. IX, 115–6; N. А. АРИСТОВ, Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности: Живая Старина III–IV (1896.), 292; MUNKÁCSI BERNÁT: KSz. IV, 244–6 (SHIRATORI recenziója); LOUIS BAZIN, Un texte proto-ture du IVe siècle: le distique hiong-nou du Tsin-chou: Oriens I (1948.), 208–19. MUNKÁCSI kivételével, aki mongolból indult ki megfejtéseiben (a kérdéses szó nálá: *daūayan*), mindnyájan törökből akarták megfejteni a hiung-nu mondatot, de nincs két megfejtés, amely nagyjából is hasonlítana egymásra.

RAMSTEDT megfejtési kísérletét sem fogadhatjuk el — minden szellemesége ellenére —, mert súlyos nehézségeken bravúros könnyedséggel siklik át. A kérdés részletes taglalását most azonban mellőzném, mert a megfejtés értékétől függetlenül is felmerül egy olyan kronológiai nehézség, amely a RAMSTEDT-féle feltevést eleve elfogadhatatlanná teszi.

RAMSTEDT és az ő nyomán DONNER úgy véli, hogy a köztörök nyelvek (és bennük a *z* és az *ʃ*) kialakulása i. sz. 400 és 600 között mehetett végbe. Nem szükséges elfogadnunk azt a nézetet, amely szerint egyes kisebb (jenszeji) rovásírásos feliratok a VII., sőt a VI. századból származnak. Anélkül sem nehéz belátnunk, hogy a türk birodalom 552-i megalakulása után olyan döntő jelentőségű változás nem mehetett keresztül a feliratok török nyelve, mint amilyent RAMSTEDT, illetőleg DONNER posztulált. Ha meg éppen figyelembe vesszük, hogy a feliratok török nyelve annyira fejlett, hogy szinte modern állapotot mutat a mongollal vagy a feltett altaji alapnyelvvel szemben, akkor egy percig sem lehet kétséges, hogy RAMSTEDT (DONNER) feltevése a köztörök nyelvek kialakulásának koráról nemcsak merész, hanem indokolatlan is, és azt lehetetlen elfogadnunk.

És ezen a ponton el is érkeztünk oda, ahonnan kiindultunk. Az az idő, amikor honfoglalás előtti török (ún. bolgár-török) jövevényszavaink nyelvünkbe kerültek, nem lehet sem későbbi az i. sz. IX. század végénél, sem korábbi az i. sz. V. századnál, következésképpen azok nem származhatnak sem az úgynevezett altaji alapnyelvből, sem az annak a peremén kialakult pretörökből, mint azt POPPE feltette. A kölesőnzés idejében már meg kellett lenniük az úgynevezett köztörök nyelveknek is, ezzel szemben az a nyelv, amelyből kérdéses jövevényszavaink származnak, a török nyelvek sajátos nyugati csoportjához tartozott. Ez a nyugati csoport az őstörök (és a pretörök) bizonyos régi tulajdonságait változatlanul megőrizte.

Érthető, hogy GOMBOCZ — miután elfogadta az $r > z$ és $l > ʃ$ fejlődés-sor magyarázatát — egyetemi előadásaiiban (28 kk.) maga is arra az álláspontra helyezkedett, hogy a honfoglalás előtti jövevényszavainkban tükröződő csuvas hangajátságok egy része megőrzött régiség: „az a török nyelv, amelyből jövevényszavaink valók, valamint a mai csuvas nyelv a köztörök nyelvekkel szemben az őstörök hangállapotot őrizte meg . . . Ugyane hangajátságok jellemzik a mongol nyelvet is (egyebek közt) a köztörök nyelvekkel szemben.” GOMBOCZ szerint azonban csak az egyik megőrzött régiség az, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavainkban — szóbeljei és szóvégi helyzetben — *r* és *l* található, ugyanúgy mint a volgai bolgár nyelvemlékekben, a csuvasban és a mongolban, szemben a köztörök *z*-vel és *ʃ*-sel. Véleménye szerint ugyanilyen megőrzött régiség az is, hogy jövevényszavaink egy részében szókezdő *ʃ*-található ugyanúgy, mint a csuvasban meg a mongolban, szemben a köztörök *s*-szel.

Ez utóbbi „megőrzött régiséggel” POPPE nem foglalkozott fentebb említett dolgozatában, nemcsak azért, mert a BTLw.-ben érthetően még nem esett szó semmiféle megőrzött régiségről (GOMBOCZ egyetemi előadásainak magyar nyelvű szövege külföldön aligha hozzáférhető), hanem mindenekelőtt nyilván azért nem, mert itt aztán egy felettebb vitatott kérdéssel van dolgunk. GOMBOCZ az ilyenféle példákra hivatkozott:

sirga ~ csuv. *šyrš*; mong. *sira*, *šira*, *šara* ~ köztör. *sarīy* /

seper-, *söpör*- ~ csuv. *šbâr*-; mong. *sigür*-, *šiür*- (ez utóbbi az 1389-i kínai—mongol szójegyzékben) ~ köztör. (oszm., csag.) *süpür* .

RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 69–72) szerint bizonytalan, vajon az altaji alapnyelvben az *s*- mellett volt-e *ʃ*. Véleménye szerint a csuvasban az *ʃ*- korábbi *s*-ből fejlődött egy rákövetkező *i*, vagy pedig egy „jésített magánhangzó” (-*i*-vel kezdődő diftongus) hatására. A mongol *ʃ* *i* előtti *s*-ből fejlődött volna *š*-fokon keresztül; a *si*- > *ši*- fejlődés a pre

mongol korra nyúlnék vissza. A mandzsu *si* > *ši* fejlődés lényegesen későbbi időből származnék.

Ez a feltevés fenntartással körülbástyázott formájában sem fogadható el, mert teljesen figyelmen kívül hagyja a köztörök viselkedését. A kérdésnek pedig ez a kulcsa: altaji szempontból eredeti állapotot tükröz-e a köztörök *s*-, vagy pedig másodlagos fejlődés eredménye? GOMBOCZ csak következetes volt, amikor a köztörök *s*-et (a *z*-vel és az *š*-sel együtt) másodlagosnak tekintette, hiszen vele szemben egyöntetűen az *š*- mellett vallanak régi török jövevényszavaink, a csuvas meg a mongol (csakúgy, mint a *z* és az *š* esetében). Ha elvetjük GOMBOCZ magyarázatát, csak a másik feltevés marad hátra: a köztörök *s*-örizte meg az eredeti altaji állapotot, a csuvas és a mongol pedig egymástól függetlenül fejlesztette ki a szókezdő *š*-et. Ha viszont itt megengedhető, hogy a csuvas és a mongol egymástól függetlenül azonos végeredményre jutott, miért nem engedhető meg az a feltevés, amely szerint eredeti *z*-ből és *š*-ből a csuvas és a mongol önállóan, egymástól függetlenül fejlesztette ki a maga *r*-jét és *l*-jét, mint ahogyan azt RAMSTEDT elmélete ellenére továbbra is vallja NÉMETH GYULA (NyK. XLIII [1914.], 129; BiblOrHung. V [1947.], 70, 94; főleg HonfKial. [1930.], 92–5) és J. BENZING (Tschuwaschische Forschungen II: ZDMG. XCIV [1940.], 391–8).

A kutatások mai állása mellett azt a feltevést kell a legvalószínűbbnek tartanunk, amely szerint a honfoglalás előtti török jövevényszavainkban mutatózó *r*-et, *l*-et és *s*-et — a tárgyalt esetekben — a török nyelvek története szempontjából megőrzött régiségeknek kell tekintenünk.

2. POPPE többi megjegyzései — BÁRCZIHOZ kapcsolódva¹ — honfoglalás előtti török jövevényszavaink nyelvi, nyelvjárási rétegződésének néhány kérdését próbálják tisztázni; a felvetett kérdéseket az alábbiakban mi is ebből a szempontból mérlegeljük elsősorban.

Közismert dolog, hogy az őstörök *j*- régi török jövevényszavainkban háromféleképpen tükröződik (1. *gy*-; 2. *sz*-; 3. $\emptyset$). A hármas megfelelésből POPPE arra következtet, hogy jóval i. sz. 800 előtt az *r*-török csoporton belül ennek megfelelően három egymástól eltérő nyelvvel (languages) kell számolnunk.

Az ide tartozó jövevényszavaink zömében mutatózó *gy*- forrását GOMBOCZ török *š*-ben jelölte meg; a magyar nyelvészeti irodalomban olykor felvetették — finnugor eredetű szavainkban mutatózó *j*- ~ *gy*- alapján — a török *j*- lehetőségét is, de e feltevésnek tartósabb visszhangja egyszer sem

¹ BÁRCZI „A magyar szókinés eredete” című munkájának (1. kiad., 1951. 42) következő passzusára támaszkodik POPPE (RAUN angol fordításában): „Mindebből világos, hogy a magyarság az uráli őshazából való kiindulásától a honfoglalásig szorosan és állandóan érintkezett csuvasos és nem csuvasos nyelvet beszélő török népekkel, az előbbiekkal talán szorosabban és hosszabb ideig. Az is világos, hogy nem egyetlen csuvasos jellegű nyelvet beszélő néppel kellett érintkeznie, hanem többel: onogurral, volgai bolgárral, pontusi bolgárral, kazárral, illetőleg e népek csuvasos nyelvet beszélő részével. Azt, hogy e csuvasos nyelvek közt milyen volt a viszony, az eltérések milyen méretűek voltak, nem tudjuk, sőt azt sem, hogy egy-egy ilyen csuvasos jellegű nyelv, pl. a csuvasos pontusi bolgár mennyire volt egységes, vagy egymástól milyen távol eső nyelvekre, nyelvjárásokra oszlott. De kétségtelenül egyrészt több csuvasos nyelvtípussal érintkezhetett a magyarság, másrészt nem csuvasos török nyelvekkel is.” BÁRCZI művének 2. kiadásában (1958. 66) e passzust változatlanul meghagyta, kivéve az elejét, ahol a harmadik szótól kezdve így hangzik az új szöveg: „... hogy a magyarság, melynek már az Urál vidéki őshazában, sőt azelőtt is voltak török kapcsolatai, az uráli őshazából...”.

támadt. POPPE (141) szerint a magyar *gy-* forrása török szempontból egyaránt lehet *j-* is, *ʃ-* is. BÁRCZI (A magyar szókincs eredete. 1958. 73—4) meggyőzően mutatott rá, hogy a magyar hangtörténet alapján nincs alapos okunk felténni, hogy török jövevényszavaink *gy-*-je a magyarban keletkezett volna eredeti *j-*-ből. Ha meggondoljuk, hogy a csuvas *ʃ-* forrása korábbi *ʃ-*, nem pedig *j-*, ha figyelembe vesszük, hogy a XIII—XIV. századi ócsuvas feliratokban szintén *ʃ-* jelentkezik (*ʃür, ʃiät* stb.), akkor nincsen elegendő okunk kétségbevonni, hogy az átadó török nyelv szintén *ʃ-* szókezdőt tartalmazott, s abból fejlődött a magyar *gy-*.

RAMSTEDTTEL (JSFOu. XXXVIII/1, 10) ellentétben POPPE nem vonja kétségbe *sz-* szókezdős szavaink etimológiáját (*szél, szőlő, szűcs, szérű*; ez utóbbival szemben vö. MNy. LV [1959.], 451—3), ellenkezőleg, ezt a szókezdőt török *s-*-re vagy *ʃ-*-re viszi vissza. Már GOMBOCZ (BTLw. 180) úgy magyarázta az őstörök *j-* kettős megfelelését jövevényszavainkban, hogy azok két különböző ócsuvas nyelvjáráshól származnak.

Ezt a magyarázatot változatlanul helyesnek kell tartanunk. GOMBOCZ mellőzte azt a korábbi nézetet, amely a két réteg között kronológiai különbséget keresett, és az *sz-* szókezdőjűeket a fiatalabb rétegbe sorolta. Ennek oka PAASONEN (NyK. XLII, 62) szerint az lehetett, hogy GOMBOCZ szerint „a magyar—csuvas érintkezések aránylag rövid ideig, legfeljebb 200 esztendőig tartottak”. A nézetet felújította ZICHY (A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig 51), és az érintkezés időtartamát is lényegesen kitágította. De nem okvetlenül szükséges ilyen magyarázathoz folyamodni: az ócsuvas feliratok még a XIV. században is ismerik a szókezdő *ʃ-*-t, a magyar *szél, szűcs* és társainak szókezdő *sz-*-e viszont semmiképpen sem lehet későbbi a IX. századnál.¹

Őstörök *j-*-re visszavezethető magánhangzós szókezdőt mutató jövevényszavainkból (*ír, író*) semmiképpen sem következtethetünk egy harmadik átadó török nyelvre (nyelvjárásra), mint azt POPPE teszi. Olyan nyelvjárás, amelyben a szókezdő *j-* egyöntetűen eltűnt volna, ma sincs, régen sem volt. A *j-* szórványos eltűnésére, főleg *i* előtt, viszont bőségesen ismerünk példát a mai és a régi nyelvből egyaránt (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 190—1). Eleve ki kell rekeszteni a valószínű feltevések sorából az *ír* ugor eredetét, mint azt BÁRCZI is teszi (Szókincs 73, 1. jegyz.). De nem lehet vitás az sem, hogy kérdéses két szavunk „szabálytalan” szókezdőjét a *gy-* vagy az *sz-* nyelvjárás valamelyikéből kell megmagyaráznunk — ha ugyan egyetlen nyelvjáráshoz köthető jelenséggel van dolgunk. GOMBOCZ (egyet. előad. 36—7) a *gy-* nyelvjáráshoz csatolta ezt a sajátos fejlődést. PAASONEN (NyK. XLII, 61) arra gondolt, hogy a **gyj-*, **jj-* > *j-* > *i-* változás talán inkább a magyarban zajlott le, esetleg a török **dʃ-*, **jʃ-* szókezdőt az átvevő magyar nyelv rögtön **j-*-vel helyettesítette. Más-más oldalról, de egyformán ellentmond GOMBOCZ és PAASONEN feltevéseinek az a tény, hogy a *gy-* (*j-*) nyelvjárásból igenis vannak *gyi-* kezdetű jövevényszavaink: *dió* < *gyivó* < **ʃiyay* (vö. tör. *yayaq*, mong. *ʃiʷaq*; NyK. XLVIII, 242) és *disznó* < *gyisznó* < **ʃisnay* (vö. cser. *šóná* < csuv. **šjana* > *šjsna*; RÄSÄNEN, Die tschuvassischen Lehnwörter 199—200 és Lautgeschichte 185). Ami az első szótagbeli magánhangzó viselkedését illeti, az tökéletesen megegyezik a hangsúlyos *i* [= *ɨ*] fő fejlődési irányával, ugyanúgy ahogy

¹ Más kérdés persze az, hogy az abszolút kronológia szempontjából a szókezdő *j-* egy korábbi állapotot képvisel, s a belől később fejlődött ki az *s-* (*ʃ-*).

a *j*-nyelvjárásból való *gyeplő*, *gyöngy*, *gyümölcs* szintén jól tükrözi az *i* > *ē* és *i* > *ū* > *ō* általános fejlődést (GOMBOCZ, BTLw. 150–3; BÁRCZI, Htört. 21–3). Ha az *s*- (*š*-) nyelvjárásból került volna *si*- [*ši*-] kezdetű szó a nyelvünkbe, az ugyanúgy megmaradt volna, mint a *szirt* szóban; a valóságban *s*- (*š*-)re visszamenő szókezdőt csak palatalis *i* előtti helyzetben ismerünk: *szűcs*, *szőlő*. Mindebből világosan következik, hogyha *ír* és *író* szavunk törökből átvett alakja valamilyen formában tartalmazta volna az őstörök szókezdő *j*-t, akkor az vagy *gy*-, vagy *sz*- szókezdőként máig megőrződött volna. A két szónak kétségen kívül már magánhangzós szókezdővel kellett nyelvünkbe kerülnie: (GOMBOCZ, BTLw. 87–8 és 144 még ingadozik, de egyet. előad. 36 szerint világosan *yr*- és *yra* [*ír*-, *ira*] alakokból indul ki.

Ebből a szempontból különösen jelentős, hogy *író* szavunk eredetije, egy másik csuvasos nyelvjárásból, átkerült a cseremisiz (mari) nyelvbe is, mégpedig *jšra* alakban.¹ A cseremisiz szó, amelyre már GOMBOCZ (BTLw. 88) hivatkozik, PAASONEN (NyK. XLII, 61) szerint kétséget támaszt a magyar *író* etimológiájának helyessége iránt, azáltal, hogy: „A szerző nem veszi figyelembe azt a nevezetes körülményt, hogy ily módon e szóban a szóközépi *r*, tehát határozottan csuvasos hangsjátsátság mellett, a szókezdeten az őstörök *j-t képviselő *j*- volna, pedig, mint ismeretes, a cseremisiz nyelv csuvas jövevény-szavaiban az őstör. *j = csuvas *š*-t szabályosan *s*- képviseli (a keleti nyelvjárásokban részben *š*).” A dolog ellenkezőleg áll, a cseremisiz adat nyomatékosan megerősíti a magyar *író* etimológiáját: a köztörök *z*-vel (bask. *jad*-, ufai tat. *jáz*-) szemben az *r* ezáltal is biztosítja a kölcsönzés csuvasos jellegét, a szókezdő *j* sajátos kései csuvasos protézis (vö. RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII/1, 14), amely éppen egy ócsuvas *jray-ra utal; POPPE (146) a cseremisiz szó forrásául helyesen ezt a csuvas alakot teszi fel. Ugyane szempontból figyelmet érdemel a PAASONEN (i. m. 60) idézte csuvas *jan* 'holnap' ~ köztörök *jarin* 'ua.' is.

Mindenesetre felettébb tanulságos, hogy a cseremisiz (mari) nyelv csuvas jövevényiszavai közül a 'disznó' (*šöšná*) mássalhangzós, az 'író' (*jšra*) magán-

¹ RÄSÄNEN (Die tschuwassischen Lehnwörter im Tschermisssischen 132) a cseremisiz *jár* 'Buttermilch' etimológiája kapcsán megemlíti GOMBOCZ magyarázatát (m. *író* ~ bask. *jad*-, ufai tat. *jáz*-); de, úgy látszik, ő hajlandóbb a csuvas és cseremisiz adatokot (a magyarral együtt) a mai csuvas *əne šrri* 'молозиво [előtej, a tehén első teje ellés után]' kifejezésből elvont *šra alakhoz kapcsolni. АШМАРИН (Thesaurus IV, 115, 117) valóban ismeri a kérdéses kifejezést: *əne šrri*, *əneri* 'коровье молокоиво', az elvont *šra (*jár) alakot azonban schol nem találom. A csuvas szóval kapcsolatba hozott török (és mongol) szó főbb adatai a következők: ujj. *uyuz* (vö. PELLLOT: T'oung Pao XXVII, 255–7); Kääš. *ayüz* 'Biestmilch' (BROCKELMANN 5; ATALAY 13), Ibn Muḥannā *ayiz* (BATTAL 8), Abū Ḥayyān *ayuz* (CAFEROGLU 2), Leideni Névt. *ayuz oylan* 'Säugling' (HOUTSMA 50); osz. *ayuz* 'die erste Milch nach der Geburt, Biestmilch' (RADL I, 173); oszm. *ayiz* 'biestings (colostrum)' (HONY 5), oszm. tört. *ayuz* (TTS. I, 18; II, 16), oszm. nyj. *ayuz*, *aruz* (SDD. I, 78, IV, 161 9); tkm. *oruz* (BASKAKOV—ČAMZAEV 325); kaz. tat. *üz*, krm. *uuzuz* (RADL I, 173); bask. *iuid* (674); nogaj *uiz* (BASKAKOV 308); kurg. *üz* (JUDACHIN 365); kaz. *üz süt* (SAURANBAEV 352); özb. *oyiz suti* (ABDURACHMANOV 377). Íme néhány mongol megfelelő: irod. mong. *uyuray*, *uyuruy* 'substance épaisse, visqueuse; amouille, premier lait d'une vache qui a vêlé; le blanc, le jaune de l'oeuf' (Kow. I, 366); irod. ojr. *uuruy* 'молозиво' (POZDNEEV 45), kalm. *ūroq* '1. die erste, dicke Milch; 2. Fötus, Leibesfrucht; 3. das Eigelb' (RAMSTEDT 454); ord. *ūrak* 'premier lait, colostrum, amouille; jaune d'oeuf' (MOSTAERT II, 737); irod. kh. *uurag* [*ūrōt*] '1. молокоиво; 2. белок; 3. янчко' (LUVSANDÉN-ÖZEV 468); irod. bur. *uurag* 'ua.' (CEREMINOV 490); mgr. *urag* 'premier lait d'une vache qui a nouvellement vêlé' (DE SMEDT—MOSTAERT 473). Vö. még POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies 63. A török—mongol szó a cseremisiz (mari) és a magyar szó forrásául hungtani és jelentéstani akadályok miatt elfogadhatatlan.

hangzós szókezdetre utal, akárcsak a magyarban. A cseremiszi példa alapján arra lehetne gondolni, hogy az *iró* (és *ir*) *sz-* nyelvjáráshól való (ennek a magyar anyag sem mondana ellent).¹ E feltevésből bizonyosság persze csak akkor válhatna, ha tudnók: *ir* és *iró* szavunk hogyan viselkedett a *gy-* nyelvjárásban. A csuvas e tekintetben, sajnos, teljesen közömbös, akár azért, mert más nyelvjárást képvisel, akár azért, mert benne a régi nyelvjárási sajátosságok kiegyenlítődték, s újaknak adtak helyet.

3. A probléma: az őstörök *d* – szóbelseji helyzetben -- régi török jövevényszavainkban megmaradt, két esetben azonban *z* alakban jelentkezik:

idő < *ödög (vö. mong. *edüge* < *ödüg 'most'); *szőlő* < *südläk (vö. csuv. *šjrla* < *šüdläk) /

búza < *büzai < *büdoi, csag. *budai*; *túzok* < *tüzaq < *tüdaq < *toydaq, csag. *toydaq*, kaz. tat. *tödaq*.

POPPE szerint az olyan szavak mint *idő* és *búza* két különböző forrásból származnak.

A tulajdonképpeni probléma *búza* és *túzok* szavunk *z*-jéhez fűződik; firtatása meglehetősen régi keletű. GOMBOCZ (BTLw. 169) szerint őstörök *-gd-*nek a csuvasban és fenti két szavunkban *-z-* felel meg, s ennek alapján ócsuvas *büzai és *tözak alakokból indult ki. RAMSTEDT (JSFOu. XXXVIII/1, 25–6) elutasítja ezt a magyarázatot, és a *z*-t az őstörök *d* > *đ* későbbi fejlődésének fogja fel, szemben az *idő* *d*-jével, mely a korábbi állapotot tükrözné. RAMSTEDT hatása alatt később GOMBOCZ (egyet. előad. 38) is hajlik arra, hogy az őstörök *d*-nek *z* fokon álló képviselőjét lássa a *búza* és a *túzok* szavakban. A RAMSTEDT-től, GOMBOCZ-tól is megengedett magyarázatot újíttotta most fel POPPE. A látószólag nyugvópontonra ért vita záró megállapítását azonban nem fogadhatjuk el.

Az új magyarázat alapja az, hogy az őstörök *d* egy *đ* fokon át (ezt őrszi tölbek között Kášyari, Rabyüzi stb.) a törökben a következőképpen fejlődött: *d* vagy *z*, szótagvégen *s* (szibériai nyelvek, saró jogur), *j* (úz, kipcsak, turki), *t* (jakut), *r* (csuvas) (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 162–4). De GOMBOCZ, aki maga is foglalkozott ezzel a kérdéssel (NyK. XXXV, 267–82 és KSz. XIII, 22–37) jól látta, hogy sem *búza*, sem *túzok* szavunk nem illeszthető bele ennek a fejlődésnek a menetébe; ezért is indul ki magyarázatukban egy *-gd-* (*-yd-*) hangkapcsolatból. És ez végső soron helyes is, csak kissé másként kell megfogalmazni a belőle adódó szabályt: a *d* fent említett fejlődése nem következik be, illetőleg a *d* megmarad eredeti állapotában, ha mássalhangzó előzi meg. És valóban, Kášyari, aki gondosan *đ*-t ad a szabályos esetekben, ezúttal világosan *buydai*-t tartalmaz (ATALAY 111; BROCKELMANN 39 *boydai* olvasata helytelen); olyan nyelvek, amelyekben például szabályszerű esetekben *j*-t váránk, változatlanul *d*-vel jelentkeznek: oszm. *buğday* (HONY² 48; GOMBOCZ, BTLw. 55 *boydai* olvasata téves), kaz. tat. *bodaj*, bask. *bydäi* stb. Még tanulságosabb a *túzok* török megfelelőinek az esete; a török szónak ugyanis két változata van, az egyikben a *d*-t megelőzi mássalhangzó, a másikban nem. Íme: oszm. *toğdari* (HONY 368), csag. *toydaq*, *toydui* (RADL. III, 1168), kirg., szag., kojib., kacs. *tödaq* < *toydaq (RADL. III, 1206); ellenben: Kášyari *tođ* és *toi* (BROCKELMANN 211), oszm. *toy* (HONY 370), *toılaq* (RADL. III, 1143). Mind-

¹ Az *ir* és *iró* esetében a magyar és a cseremiszi szavak közt teljes párhuzamosságról nem beszélhetünk, mert az *ir* csuvas megfelelője a cseremiszből szókezdő *š*-szel jelentkezik (*šerüš*) (vö. RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tschermissschen 191). Ebből egyelőre annyi világos, hogy a két szó nem hangzott *v a l a m e n n y i* ócsuvas nyelvjárásban magánhangzós szókezdettel.

ezek alapján teljesen világos, hogy *érdem*, *kender*, *ködlök* stb. szavunk miért nem tartozik az *idő* és *ködmén* kategóriájába. Ezzel tökéletesen megegyezik a csuvasnak az a sajátága, hogy az eredeti *d* (*v* alakban) megmarad, ha *r*, *l*, *n* előzi meg (vö. POPPE, Die tshuvassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkisprachen: KČSA. II, 74--5).

Ezen a ponton aztán el is tér a csuvas az általános török fejlődéstől. A többi mássalhangzót követő *d* ugyanis nem marad meg a csuvasban, hanem *r*-ré változik; a változás menete $\delta > z > r$, tehát teljesen azonos a *d* fentebb említett fejlődésével. Töszavakban meglehetősen ritka az olyan példa, ahol az eredeti *d*-t más mássalhangzó előzi meg, mint *r*, *l*, *n*. E ritka példák közé tartozik azonban a γ . RAMSTEDT és POPPE példái közül ide tartozik csuv. *xyra* 'welkes, vorjährliges Gras', kirg. *qaudan*, mong. *qayda*; csuv. *p̄raj*, *p̄rj̄* 'tönköly' (> kaz. tat. *boraj*), köztör. *buydai* (csuv. *š̄r*- 'harnen' < *sigde- származtatás nem meggyőző, mert a csuvas alak nehézség nélkül levezethető közvetlenül a török *šid*- 'ua.': Kāšγ. szóból). A többi kérdéses mássalhangzó egy része *d*-vel kezdődő rag előtt szerepel, a *d*-ből ilyenkor szintén *r* lesz: *tu-ra* 'hegyen' (*taγ-da*), *ut-ra*, *ut-ran* (*at-da*, *at-dan*, *at 'ló'*) stb. (vö.: BENZING: ZDMG. XCIV, 395--6; RÄSÄNEN, Lautgeschichte 165--6).

A *búza* és a *tűzök* *z*-je tehát a csuvas különfejlődésnek egy korábbi fázisát képviseli. Ilyen körülmények között el kell utasítanunk azt a feltevést, amely a két szót más nyelvjárásból akarja származtatni, mint az *idő*, *ködmén* stb. szavakat. Az őstörök *d* jelleményeit régi török jövevényszavainkban így foglathatjuk össze: szótagvégen, magánhangzóközi helyzetben a *d* változatlanul megmarad; megmarad a *d* akkor is, ha *r*, *l*, *n* előzi meg, egyéb mássalhangzók után *z*-vé változik. Ugyanebben a hangtani helyzetekben a többi zöngés zárhang még kevésbé tükrözi az őstörök állapotot. Az őstörök *b* is, *g* (< *g*) is részhangú fokon került már nyelvünkbe: *körd* < *keurey, őstör. *kābrāk (mong. *kebereg*); *bátor* < *bayatur, őstörök *bagatur (mong. *bagatur*). Az őstörök *y*, *g* magyar jelleményeit mérlegelve az eddig feltett *būzai és *tūzai (*tūzai) helyett helyesebbnek látszik *buyzai és *tuyzai alakokból kiindulni; az átadó török nyelvben ezek jól elképzelhetők, a magyar nyelvben pedig ezekből is *búza* és *tűzök* fejlődhetett.¹

¹ Nem hallgathatom el, hogy *iró* szavunk körül számolnunk kell egy elég különös problémával is. Ismeretes, hogy GOMBOCZ (NyK. XXXVII, 334--5) PRÖHLE következő baskír adataira támaszkodva vetette fel e szónak ma ismert etimológiáját: bask. *j̄d̄*, *j̄z*- 'köpül', *m̄j̄ j̄d̄ü* 'köpülés', *j̄d̄m̄* 'iró'. A szó korábban nem szerepelt KATARINSKIJ szótárában. PRÖHLE (MNy. IV, 177) kimutatta, hogy a kérdéses ige megvan már VAMBERY baskír dalaiában is, csak az nem vette észre. A baskír adatok később megszaporodtak az ufai tatár *j̄z*- 'köpül', *m̄j̄ j̄z*- 'köpül' szavakkal, szintén PRÖHLE feljegyzésében (NyK. XXXVIII, 344). Az adatok hitelét megerősíti: bask. *j̄diu*: *m̄j̄ j̄diu* 'битъ, сбитъ масло [vaját köpül]', *jon j̄diu* 'трепаты шерсть [gyapotot kártol]' (Башкирско-русский словарь Москва, 1958. 715); kaz. tat. *j̄zu*: *m̄j̄ j̄zu* 'пахтаты, битъ, сбитъ масло [vaját köpül]', *jon j̄zu* 'шенаты, мысаты шерсть [gyapotot kártol]' (Башкирско-русский словарь. Kazan, 1950. 307). Tekintettel arra a szoros kapcsolatra, amely a baskír és a kazáni, főleg pedig az ufai tatár közt fennáll, azt mondhatjuk, hogy *iró* szavunkkal szemben egyetlen köztörök adat áll. Éppen ezért nem érdektelen megemlíteni, hogy a fentiekől aligha választhatók el a következő adatok: tkm. *j̄j̄*-, *janliq* *j̄j̄*- 'пахтаты [köpül]', *j̄j̄ma*-, *janliq j̄j̄maq* 'пахтаны [köpülés]' (БАСКАКОВ-ЧАМЗАЕВ 466); oszm. *yayik* 'churn' (HONY 397), *yayiq* 'der Butterschläger, das Butterfass' (RADL. III, 76), oszm. tört. *yay*- 'yuzum cikarmak için yoğurdu çalkamak' (TTS. II, 1023; III, 790), oszm. nyj. *yay*- 'yuyikta dövmek' (SDD. III, 1498); csag. *yai*- 'Butterschlagen' (RADL. III, 6), 'l'attre le lait pour faire le beurre' (PöC. 524), csag. *yayiq* 'vase dans lequel on fait le beurre' (PöC. 524); őzb. Qong. *j̄j̄ü* 'iró' (saj. felj.). A *yud*- (*yuz*-)

4. RAMSTEDT és PELLIOT kutatásai nyomán világosan kialakult, hogy az altaji alapnyelvben feltehető a szókezdő *p*-; megfelelői pedig az egyes nyelvekben: mandzsu-tunguz *p*-, *f*-, *χ*-, *h*-, *ø*; mongol *h*-, *χ*-, *f*-, *h*-, *ø*; török *ø*. Ehhez kapcsolódva RÄSÄNEN (Spuren vom altaischen anl. *p* im Türkischen und im Ungarischen: UngJb. XIX, 101–3) két magyar szóban az altaji *p*- emléket vélte felfedezni *h*- alakjában; e két szó a *hurok* és a *hajó*. Ezekhez az előzményekhez csatlakozva POPPE felteszi, hogy az ilyen típusú régi török jövevényszavaink szintén két különböző forráshól valók. Az egyikben megőrződött volna a szókezdő *h*-, a másikban nem:

hurok < *huruq, alt., tel., szag. stb. *uruq*; mong. *urya*, *huraqa*; ev. *hurku*, evk. *hurka*, ol. *puča* < *purka, gold *pojka* < *puška*, ma. *fuča* < *furqa |
ökör < *ökür, esuv. *vōōr*, ótör. *öküz*, özb. *hükiz*; mong. *üker*, *hüker*,
 monguor *fuuor* < *hüker < *püker.

A kérdés ezúttal az, vajon van-e csakugyan olyan – mondjuk – *h*- szókezdetű szavunk, amely altaji *p*- előzményre volna visszavezethető; nyelvjárási kettősségről csak ennek eldöntése után beszélhetünk.

E tekintetben kevésbé biztató a helyzet. RÄSÄNEN *hajó* etimológiáját POPPE teljes joggal elvetette. Megmaradt *hurok* etimológiája sem mondható kifogástalanul tisztázottnak. A török *uruq*, *uqruq*, *quruq* egymáshoz, valamint mongol és mandzsu-tunguz megfelelőikhez való viszonyuknak tisztázása szétfeszítené mostani mondanivalónk kereteit. De most is utalnunk kell arra, hogy a *hurok* a régi nyelvben *urok*-nak hangzott, s a szókezdő *h* nyilván a *húr* hatású alatt keletkezett (GOMBÓCZ, BTLw. 84–5). MÉSZÖLY (Hurka és hurok: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára 263) ezzel szemben a *húr*-ból származtatja a *hurok* szót, figyelmen kívül hagyva a szókezdő *h*- másodlagosságát: éppen ez a magyarázat gyengéje.

Az altaji szókezdő *p*- kapcsán magam is foglalkoztam (MNY. XXXI, 35–41) *ökör* és *ölyv* szavunkkal, amelyeknek *h*- szókezdetű alakjai ismeretesek a XIII–XIV. századi mongolból, valamint a mai dahúrbeli és a monguorból. Rámutattam arra, hogy ez a *h*- nem egy esetben másodlagos a mongolban, s annak a gyanúmnak adtam kifejezést, hogy talán másodlagos *h*-val számolhatunk e két szóban is. (Az *ökör* esetében a szókezdő szempontjából fontos esetleges indoeurópai etimológiáiról l. NYK. I.XI, 187–8.) PAIS DEZSŐ fentebb idézett cikkéhez fűzött megjegyzéseiben (41–2) idéz két érdekes idevonatkozó adatot: 1326/1428 *Hukur it h o u* [= *Ökörítő*] és 1367: *Hulues p a t a k a* [= *Ölyves-pataka*]; megállapítása szerint ez a *h* nemcsak etimologikus eredetű lehet, hanem analógiás úton létrejött másodlagos magyar ejtést, sőt pusztán helyesírási sajáttságot is képviselhet.

RÄSÄNEN a maga *hajó* és *hurok* etimológiáját azzal próbálta valószínűsíteni, hogy turkomán, oszmánli, turki és csagatáj szavakat idézett annak igazol-

és *yay*-alakok hangtani egyeztetése azonban nem magától értetődő dolog. Ha feltesszük, hogy a *yay*- egy korábbi *yad- (> *yad-) -ből fejlődött, akkor a baskír (kazáni, ufai tatár) *yad*- (*yaz*-) *δ* (*z*)-jét ugyanolyan „szabálytalan” (idegen nyelvjáráshól való) alaknak kell tartanunk, mint amilyen például bask. *izge* '1. святой, священный, благочестивый; 2. почетный, священный; 3. добрый, хороший' (198); kaz. tat. *izge* 'священный, святой; заветный' (118) < *ädgü (szabályosan *izge alakot várnánk) (vö. még POPPE: UngJb. VI, 95). A feltevés mellett szól, hogy *z*-s alak a baskíron (és tatáron) kívül máshonnan nem ismeretes; ellene vall, hogy *d*-s alak nem ismeretes sem a régi nyelvből, sem a mai ilyen típusú nyelvjárásokból. A feltevések terén kimálkozó további lehetőségek taglálásától tartózkodnék, míg el nem dönthető, vajon a baskír *z* eredeti-e (< alt. *z), vagy pedig óstörök *d* (> *δ*)-re megy vissza?

lására, hogy az altaji *p*-ezekben a szavakban (vagy egy részüikben) *h*-alakban fennmaradhatott. Azonban PELLISOT (JournAs. 1925. I, 24) az ilyen *h*-s alakokat másodlagos, kései fejleményeknek minősítette, és ezeket a kérdés tárgyalásából kirekesztette. RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 39—40, 52—6) szerint az altaji *p*- a törökben nyomtalanul eltűnt.

Mindent gondosan mérlegelve: ez idő szerint nem látok elegendő okot annak a fellelésére, hogy *h*-szókezdős alakban került volna a magyarba a *hurok* (vagy akár az *ökör*, vagy az *ölyv*) török eredetije, még kevésbé, hogy ennek alapján egy *h*- és egy *ø*-szókezdős nyelvjárást tegyünk fel az átadó török nyelvben.

5. RÄSÄNEN (Spuren vom altaischen anl. *n* in den türkischen Lehnwörtern im Ungarischen: UngJb. XIX, 99—101) altaji (főleg mongol) megfelelőkre támaszkodva olyan bolgár-török jövevényszavakat tett fel a magyarban, amelyek a hagyományosan ismerteknél lényegesen régebbiek, s amelyeket a szókezdő *n*-jellemző. A következő hét szót sorolta ebbe a rétegbe: *nyár*, *nyáj*, *nyám*, *nyál*, *nyalka*, *nyak*, *nyargal*. „Altaji” *r*-je miatt kezdettől fogva megkülönböztetett helyet foglalt el köztük a *nyár*. Később (Lautgeschichte 18—9, jegyz.) ezek közül a *nyak* és *nyál* szavakat a finnugor—tunguz egyeztetések közt tárgyalja, és szót sem ejt többé a török megfelelőkről. A *nyár* és altaji megfelelői közt nem tartja lehetetlennek — ha bizonytalankodva is — az ösrokonságot (19, jegyz. és 20). Végül a *nyak* és a *nyál*, a hasonló típusú *nyal*-al együtt RÄSÄNEN uráaltaji egyeztetései közé kerül (Uralaltaische Wortforschungen: Studia Orientalia XVIII/3 [1955.], 21, 24, 41). RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft I, 74) a magyar nyelv *n*-szókezdető régi török elemei közül már csak a *nyár* szót említi.

Ezekhez az előzményekhez csatlakozik POPPE, amikor az imént tárgyaltaknál sokkal régibb pretörök jövevényszavaink egyetlen példaként említi: *nyár* < *nār; csuv. *šur* < *šār < *nār; ótör. *jaz*, tkm. *jāz*, jak. *sāš*; mong. *nirai* 'fresh, new born' < *nār-ai; ma. *niyarxón* (olv. *nār-xun*). RÄSÄNEN ide kapcsolja még: koreai *njerim* 'Sommer'. POPPE hivatkozik még a COLLINDERTŐL kételkedve említett jurák szamojéd (nyenyec) *naara* 'early spring, the end of the winter' szóra; BÄRCZI (I. OK. II, 351) megjegyzései után ezt az egyeztetést figyelmen kívül hagyhatjuk. RÄSÄNEN (i. m. 100) és RAMSTEDT (Einführung I, 75) a török *jāz*-zal a mongol *naran* 'nap'-ot kapcsolja össze. RÄSÄNEN feltételesen a burját *nažer*, *nažir* 'Sommer' szóra is gondolt; ez utóbbit RAMSTEDT (uo.) a török *jai*-hoz kapcsolja.¹ Ezek az egybevetések is elfogadhatatlanok.

RÄSÄNEN megjegyzései a szókezdő *ny*-ről és török jövevényszavaink feltehető „legrégibb rétegeről” persze nálunk sem maradt visszhang nélkül. Magam (A magyarság őstörténete. 1943. 45) az uráli őshazából származó lehetséges török elemeink között megemlítettem a *nyár* és a *nyak* szavakat (RÄSÄNEN többi öt etimológiája kezdettől fogva elfogadhatatlannak látszott). BÄRCZI (MNy. XXXIX [1943.], 288—9) mindjárt utalt a kérdés jelentőségére,

¹ A burját Tun. *nažer* (CASTRÉN), Al., Bal., Tun., Kap. *nažir*-hoz (PODGORBUŃSKIJ) tartozik a dahúr *nažir* (IVANOVSKIJ), *nažir* (POPPE) (vö. RAMSTEDT, Einführung I, 75). A ritka mongol szó kimutatható már a mongol-kori Či-yüan yi-yü című kínai—mongol szójegyzékből *najir* alakban (ISHIDA MIKINOSUKE kiad., n° 434); megvan még: Lu-lung sui-liao: *najir* (ed. ISHIDA, 126a), Yi-yü: *najir* (68b). A mongol *najir* korábbi *nadir-ra megy vissza, és összeegyeztethetetlen a feltett *nār-ral.

később pedig részletesen vizsgálat alá vette az itt felmerülő legfontosabb problémákat, a következő helyeken: „Török jövevényszavaink legrégebb rétegének kérdéséhez” (I. OK. II [1952.], 347–59; Sz. KISPAI MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY, MOÓR ELEMÉR hozzászólásai uo. 359–71) és „A magyar szókinés eredete.” 1958. (67–8). A kérdésre legutóbb visszatért MOÓR ELEMÉR (Török jövevényszavaink „legrégebb” rétegének kérdéséhez: NyK. LXI, 281–301).

Török jövevényszavaink legrégebb rétegének csak egyik — kétségtelenül nem a legjelentéktelenebb — problémáját jelenti a *nyár*: itt a vita a szókezdő hang, pontosabban annak kronológiája körül forog.

Már RÄSÄNEN rámutatott arra, hogy a magyar nyelv *ny*-et tartalmazó török elemei elválasztandók úgynevezett bolgár-török jövevényszavainktól, mert akkor szókezdő *gy*-t vagy *sz*-et várnánk, nem pedig *ny*-et. RÄSÄNEN-nek ezt az érvelését elfogadta RAMSTEDT is, POPPE is. A kérdés mostmár ez: beszélhetünk-e a törökben szókezdő *n*-ről (török *j* > magyar *ny*-fejlődést jó okkal nem tehetünk fel), ha igen, milyen koriból való ez a szókezdő?

GOMBOCZ (NyK. XXXV, 109) nyomán LAKÓ (I. OK. II, 366–8) utalt arra, hogy az obi-ugor nyelveknek is vannak szókezdő *n*-et tartalmazó török jövevényszavai. Ez igaz, de a szókezdő *n*-magyarozatát itt nehézség nélkül megadhatjuk: az átagó török nyelvből igazolható ez a szókezdő; egyes szibériai török nyelvekben (tuba, lebed, küerik, szojot, kojbal, karagasz stb.) ugyanis a szókezdő *j*- az első szótag végén vagy a második szótag elején álló nasalis hatására *n*-nyé vált (vö. RÄSÄNEN, Lautgeschichte 187–8). A jelenség másodlagos és kései, semmi köze a *nyár* szókezdőjének a problémájához. Ehhez hozzáfűzhetjük mindjárt: a régi török nyelv nem ismeri a szókezdő *n*-et, s annak meglétére csak a török nyelvemlékekből nem is következtethetünk.

A rokon nyelvek alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a török mássalhangzó-rendszer — főleg a szókezdők terén — nagymértékben egyszerűsödött. Mint erre éppen a *nyár* kapcsán POPPE (vö. már RAMSTEDT: JSFOu. XXXVIII/1, 33) nyomatékosan rámutatott, a korábbi szókezdő **d*-, **n*-, **ñ*-, **j*-, **j*-egyöntetűen *j*-vé fejlődött a törökben. Elvileg tehát mi sem áll annak az útjában, hogy az altaji szókezdő *n*- a török nyelv fejlődésének az őstörököket (ezt a nyelvemlékekből ismerjük) megelőző szakaszában még megvolt. POPPE (és RAMSTEDT) ezt a korszakot a pretörökben jelöli meg; magam az őstörököket sem rekeszténém ki ebből a szempontból. Mindenesre jól vigyázzunk: nem arról van szó, hogy minden török szókezdő *j*-t *n*-re próbáljunk visszavezetni, hanem arról, hogy csak ott, ahol altaji alapon szókezdő *n*-et feltenni okunk van.¹

Ezen az alapon tehát továbbra sem tartom lehetetlennek, hogy *nyár* szavunk forrásául egy őstörök, esetleg pretörök **nār*-t vegyünk fel.

¹ A *nyak* feltehető altaji etimológiájának, illetőleg az ilyen alapon várható szókezdő **n*-feltevésének nem mondunka ellent az a tény, hogy a szó a mongolban szókezdő *j*-s alakban jelentkezik: irod. mong. *jaq-a*, MTT., MA. *jaqa*, mgr. *dziāga* ord. *džaxa*, ognut *džaya*, kb. *džaxo*, bur., kalm. *zaxo* (vö. POPPE, Introduction to Mongolian comparative studies 136–7). A *jaqa* ugyanis nem tartozik a mongolnak ősi, altaji elemihez, hanem jövevény a törökből, mint — többek közt — a *jimis* 'gyümölcs' < (ör. *yemis*, *yimis* (< *ye*-, *yi*- 'enni' + *-mis* képző; *ye-mis* tkp. a. m. 'eddel, étel'). A fontosabb mongol megfelelők ezek: kínai–mongol szj.: *jemis* (Hy I 4a, Tk 9a; Ls 135b), *jenix* (Yy 74b); arab írásos szj. *jimis* (MA., IM.); irod. mong. *jimis*, irod. ojr. *zemes*, kalm. Ö. *zema*, D *zemä*; ord. *džimis*; kel. mong. *jims*; irod. kb. *zima*; irod. bur. *zémés*.

6. Korábbi (altaji) *k-* és *g-* szókezdő is egybeesett a törökben, és egységesen *k*-vá fejlődött. Ily módon a már idézett *kölyök* (köztör. *köök*, mong. *gölige*) nem tartozik a pretörök jövevényszavak közé. Erre eddig persze senki sem gondolt, s mostani felvetése — ha negatív formában is — csak arra jó, hogy világosan bebizonyítsa: a pretörök (altaji) elnevezés bevezetése még gyakorlati könnyebbséget sem jelentene, mert a pretörökön (altajin) belül is számlolnunk kellene egy régi és egy legrégibb réteggel.

Az eddig felmerült kérdések kapcsán csak még egy megjegyzést tennék.

Kétségtelen, hogy az i. sz. V. és IX. század között több egymástól többé-kevésbé eltérő csuvasos típusú nyelvjárással (nyelvvel) kell számolnunk. Az sem vitás, hogy a magyar nem került érintkezésbe valamennyi ilyen jellegű nyelvvel és nyelvjárással, legalábbis nem mindegyikből vett át szavakat. Végül, azokból a nyelvekből, amelyekkel valóban érintkezett, ugyancsak nem vett át annyi szót, hogy azok részletesen tükrözhetnék az átadó nyelvek (nyelvjárások) valamennyi lényeges sajátosságát. Amikor vállatára fogjuk nyelvünk régi török elemeit, és segítségükkel megpróbáljuk az átadó nyelv bizonyos sajátosságait rekonstruálni, nem szabad valamiről megfeledkeznünk.

Többször hangsúlyozta Gombocz, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink forrását képező csuvasos jellegű nyelv őstörök fokon állott. A mai csuvashoz vagy a mari meg a többi szomszédos finnugor nyelv csuvas jövevényeihez képest régi török elemeink valóban lényegesen régiesebb állapotot tükröznek. Őstörök fokról azonban nem lehet szó; ellenkezőleg, a nyelvi fejlődésnek olyan szakaszával állunk szemben, amikor egy és ugyanazon őstörök hanghelyzete szerint más és más alakban jelentkezik. Ebből következik, hogy például az őstörök szókezdő *j-* hármas képviselietéből nem lehet három, az őstörök *d* kettős képviselietéből két átadó nyelvre következtetni; végképpen megengedhetetlen volna az ilyenformán kikövetkeztetett számokat összegezve — mondjuk — öt átadó nyelvről vagy nyelvjárásról beszélni. Ha pedig mindezt szem előtt tartjuk, ma is csak két ócsuvas jellegű nyelvjárásról beszélhetünk mint régi török elemeink forrásáról, a *j-* és *s-* (*š-*) nyelvjárásról. Továbbra is nyílt kérdés: melyek azok a további sajátosságok, amelyek e két nyelvjárást egymástól elválasztják.

Kétségtelen, hogy régi török jövevényszavaink kutatása hasznos segítséget nyerhet az altajisztikától. Öröndetes, hogy az altajisztika külföldi képviselői egyre növekvő érdeklődést tanúsítanak a bennünket oly közelről érintő nyelvészeti problémák iránt. Kár, hogy a kérdés magyar nyelvű irodalma nem hozzáférhető a számukra.

A magyar szókészlet kutatása számos ponton vet fel hasonló problémákat. Azt hiszem, érdemes volna lefordítani valamilyen idegen nyelvre BÁRCZI GÉZA „A magyar szókészlet eredete” című kitűnő összefoglaló művét. Ez a fordítás nemcsak megismertethetné nyelvtudományi kutatásainkat egy olyan területen, ahol eredményeink iránt a külföldi érdeklődés kétségtelenül megvan, hanem azt is lehetővé tenné, hogy az iranisztika, turkológia, szlavisztika stb. neves külföldi művelői eredményesen hozzászólhassanak vitatott problémáinkhoz.

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*

Bárzsi Géza emlékének

Jó száz éve annak, hogy a magyar szókészlet török elemeinek tudományos kutatása elkezdődött. A szorgos, botladozásoktól nem mentes munka árán gyűjtött anyag szemlátomást gyarapodott, a merész ötletek mellett bőven akadtak kifogástalan etimológiák is, de a legtöbbször a helyes a helytelenel elegyítve jelentkezett. A felgyülemlett etimológiai anyagot kritikailag megrostálta GOMBOCZ ZOLTÁN, először magyarul (MNy. III, 1907.; MNyTK. 7 sz. 1908.), majd németül (BTLw.), végül az egészet vázlatosan összefoglalta egyetemi előadásként (NytudÉrt. 24. sz. 1960.). Külföldön máig a német kiadás jelenti az utolsó szót ebben a kérdésben.

Am az első szintézis után sem állt meg a kérdés további firtatása; ebben GOMBOCZ járt elől jó példával, s az azóta eltelt több mint félszáz év óta sokan mások követték a részletek újabb, tüzetesebb vizsgálatában. Jelentős szerepet játszottak ebben a tekintetben etimológiai szótáraink. Igaz, a teljes szókészletből úgy kell kimazsoláznai a török etimológiákat, de aki ezt a munkát nem sajnálja, érdekes tapasztalatok birtokába jut. A torzóban maradt EtSz. minden török eredetű szóról új, magas színvonalú kis monográfiát nyújt. A SzófSz. terjedelme miatt távirati stílusban a korábbi eredményeknek (beleértve a legfrissebbeket is) a lényegét adja; új benne egy turkológiai ismeretekkel is rendelkező szerzőnek józan, mértéktartó, magasra emelt, de mindenütt azonos mércével mérő kritikája. A TESz. mint középszótár, terjedelme miatt sem teljességre, sem az egyes etimológiák eddig megoldatlan problémáinak tisztázására nem vállalkozott; új benne: a török etimológiákban jelentkező fogvatékoságok szigorú kritikája.

Mindez természetesen hasznos, sőt nélkülözhetetlen az immár régen esedékes második szintézis elkészítéséhez.

Milyen legyen ez a szintézis? Nyilván nem elégedhetünk meg GOMBOCZ régi munkájának egyszerű kibővítésével, hiszen a feladat nemcsak a régi kutatások lezárása, hanem útmutatás keresése is a további tennivalók számára.

Szélesebb perspektívából látható csak helyesen, hogy milyen szerepet töltött be a kutatott korban a török nyelv (és nép) a magyar életében, annak a magyar nyelvnek és népnek az életében, amely a törökön kívül más nyelvekkel és népekkel is érintkezésbe került, amelyeknek hatását olykor befogadva, máskor eltaszítva alakította a maga életét.

* Előadás, elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1975. jún. 17-én tartott közgyűlésén.

Ugyanezt kell mondanunk a törökről is. Felhasznált és felhasználandó török adatainkat csak akkor tudjuk helyesen értékesíteni, ha a török népek és nyelvek életét teljes összefüggésükben ismerjük. Erre az egészre közvetve kutatásaink teljes folyamata alatt szükségünk van, közvetlenül, a kérdéses korszakban — időszámításunk kezdetétől a XV. századig bezárólag — a törökség nyugati ága szolgáltatná a szükséges információkat, az az ág, amelynek minden lényeges képviselője elpusztult, ami megmaradt belőle, az a kevésbé lényeges hajtások ránkmaradt csökevénye. Amire valóban szükségünk van, azt a rendelkezésre álló egyéb török anyagból próbáljuk magunknak rekonstruálni — több-kevesebb sikerrel.

E kérdések szolgálatában legyen szabad néhány gondolatot felvetnem.

I.

1. Mint arra korábban már utaltam, török nyelvi kapcsolataink régi szakaszát az ugor kortól számítjuk egészen a kunokig bezárólag; az oszmán-török hatást ezúttal is figyelmen kívül hagyjuk (Quelques problèmes étymologiques des anciens mots d'emprunt turcs de langue hongroise: AOH. XXIX, 1975. 279—88). Térben és időben a nyelvünkre gyakorolt legnagyobb idegen hatással van tehát dolgunk. Ha meggondoljuk, hogy szókészletünk honfoglalás előtti török elemeinek a száma kétszáz körül mozog mai nyelvünkben, s ha figyelembe vesszük, hogy az idegen elemek száma az idő múltával jelentékeny mértékben csökken (gondoljunk csak az oszmán-török példára), akkor aligha kételkedhetünk abban, hogy a magyar nyelv török elemeinek a száma eredetileg lényegesen magasabb volt, mint ma.

Jelen esetben azonban nem is a török elemek számbeli nagysága a döntő. Ma közelebről meg nem határozható helyen és időben a magyar nép társadalmi és gazdasági struktúrájában történnie kellett valami lényeges változásnak (ez tükrözi a török szókészleti hatás), amelynek következtében a finnugor nyelvet beszélő magyar nép lóra szállt, s régi életmódjáról áttért valamilyen nomád életformára. Hangsúlyozom, nem a török szókészleti hatásról van egyedül szó, hiszen a cseremisre gyakorolt török nyelvi hatás ennél jóval nagyobb volt (s máig tart), mégis a cseremis megmaradt cseremisnek apái, ősei földjén.

Szándékosan mondtam „valamilyen nomád életformát”. Napjainkig tart a vita arról, vajon nomád vagy félnomád volt-e a honfoglaló magyar nép. Vagy harminc éve rámutattam arra, hogy az i. sz. VII. századi kínai források éles különbséget tesznek keleti és nyugati (török és nem török) lovas nomád népek között. A keletieket e forrásokra támaszkodva nagy nomádoknak nevezem: rengeteg a lovuk, innen a gazdag lovastemetők, innen a kínaiakra óriási mennyiségben ráerőszakolt lovak, amikkel azok nem tudtak mit kezdeni, de amelyek temérdek selymükbe, brokátjukba és más adóba illő anyagi javukba került. A nyugati, szerintem kis nomádokat, akik közt a kínaiak különben az alánokat név szerint is megemlítik (a többi nagyszámú törzsnévvel ez idő szerint nem tudunk mit kezdeni), így jellemzik: „azok, akik közülük a nyugati határ közelében élnek (Bizánc szomszédságáról van szó), bizonyos fokig értenek a művészetekhez (értsd: mesterségekhez) és a földműveléshez, sok a szarvasmarhájuk és juhuk, de kevés a lovuk (ti. a nagy nomádokhoz képest)”. Vö. LIGETI LAJOS (szerk.), A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 69.

Kis nomádok lehettek a magyarok is, de voltak lovaik. Bölcs Leó szerint a magyarokra „hátrányos a legelő hiánya, tekintve a magukkal vitt lovak sokaságát. [A magyarok] lovasok és lóról le nem szállnak, mert gyalogosan nem képesek helytállni, minthogy lóháton nőttek fel” (MORAVCSIK GYULA fordítása: GYÖRFFY GYÖRGY, A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Gondolat, 1958. 75).

Lóháton jöttek a honfoglalók, lóháton mentek kalandozni később nyugati tájakra. Régóta ismeretes, hogy ezek a kalandozások, portyák gazdag letelepített népek földjére nem kalandkeresés, nem bátorság fitogtatása okából, hanem gazdasági szükség nyomására jöttek létre. A hadi kalandra induló csapat biztos helyen hátrahagyott — néhány bátor vitéz oltalma alatt — mindent, amire az úton nem volt szüksége. Ezt a táborni törzstábornak vagy málhá-tábornak nevezhetjük.

E tábor intézményét jól ismerjük a mongol korból: az asszonyokon, gyerekeken, öregeken kívül itt tartották az élelmiszer-tartalékokat, az aranyat, ezüstöt, gyöngyöt, ékszert. A tábor mongol neve *a'uruq* vagy *auruq* (így fordul elő A mongolok titkos történetében [= MTT.], így a kínai szövegek mongol glosszái közt), ill. *ayuray*, *ayuruy* (ez utóbbi ujgur-mongol írásos lejegyzésekben olvasható). E szó nem más, mint a tör. *ayruq* átvétele, s eredeti jelentése 'málha', ebből fejlődött az 'értékes málhák megőrzésére szolgáló megerősített hely, tábor' jelentése; ez utóbbi értelemben gyakran találkozunk vele a mongol kori perzsa nyelvű történeti szövegekben is. E tábor őrzője, illetőleg parancsnoka az *auruqči* (mong.), illetőleg *ayruqči* (tör.). A szóval több ízben foglalkoztam magam is (AOH. V, 319, IX, 236); vö. még DOERFER, TMEN. II, 76—77; CLAUSEN, Etym. Dict. 90.

A kincseket a nomádok nem tartották a jurták pusztá földjén, hanem záras kocsikban őrizték. A mongolok az ilyen kocsit *čorqan ger*, illetőleg *čorqatai tergen* névvel illették; az előbbi záras jurtát, az utóbbi záras kocsit jelent. A mongoloknál a kettő közt nem volt valami nagy különbség, ugyanis a záras kocsi mindenképpen fedett volt, a legtöbbször azonban kocsi szerelt, zárral ellátható jurtáról volt szó. A nomád törökök szintén ismerték a záras kocsikat, a kipszakok ilyen jellegű járműveiről arab útleírásokban olvashatunk; vö. LIGETI, A mongolok titkos története. Gondolat, 1962. 150. l., 115. jegyz.; a mongol szövegre l. L. LIGETI, Histoire secrète des Mongols: Monumenta I, Bp., 1971. 73: 115; 81: 124.

Z. V. TOGAN (Ibn Faḍlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. 118—22) kommentárjában részletesebben foglalkozik a középkori törökök jurta-kocsijaival. Tanulságos fejtegetéseiből néhány megjegyzés kívánkozik.

A *küterme* (helyesen *köterme*) *ev* kis vagy nagy nemezjurta, vándorlásokkor két- vagy négykerekű kocsira kerül. Vö. KÄŠY. *kötür*- 'transportieren' (BROCK. 114), kirg. *kötörmö* 'der Kommissionshandel der Kirgisen (dieselben übernehmen von den Kaufleuten Waren, um sie in der Steppe zu verkaufen)' (RADL. II, 1278), kaz. tat. *kütärmä* 'die Erhebung, der Absatz, die Treppe vor dem Hause', *kütärmä satuvı* 'der Hausierhandel, das Hausieren' (RADL. II, 1483).

A *telegen* két- vagy négykerekű taligára erősített jurta. Nagyon díszes ez a típus, és TOGAN kellő bizonyíték nélkül a kazár kagánnak és egy kazár hercegnőnek tulajdonítja. A tör. *telegen* név az érdekes itt; igazolásul csak egy 1586-os *telege* adatra hivatkozik. Ez a török szó volna az or. *telega* forrása. A szó előfordul a MTT.-ben *telege* és *telegen* alakban (mongol szöveg 165: 199. §; 258:

280. §; ford. 87, 138 és 168 jegyz.). POPPE nyomán VASMER, ÉSRJa. IV, 38, a pótló megjegyzésben TRUBAČEV az orosz szót a mongol *telege(n)*-ből származtatja. Kronológiai nehézségeken kívül a mongol szó javasolt etimológiája is védhetetlen. A mongol szó a törökből való, bár ott nem mutatható ki, viszont az ujjurban jól van igazolva a vele kétségtelenül összefüggő *tilgän* (olv. *telgän*) 'kocrek', *qanqli telgäni* 'kocsikerék' (CLAUSON, Etym. Dict. 499).

A *küimeli araba* 'fedeles kocsi' szintén két- vagy négykerékű, rajta deszkából összerótt bódé az eladásra szánt áru tartalékolására szolgál. Ilyent használtak a horezmi kereskedők; használták az Arany Horda korában is. Vö. kzk. *küimö* 'das Verdeck des Wagens', *küimöli arba* 'ein gedeckter Wagen' (RADL. II, 1422).

A magyarok is nyilván málhás táborban tartották záras szekerekben, taligákban kincseiket, Gardizī szavaival: ezüsttel kivert és gyönggyel berakott fegyvereiket, cobolyból, hermelinből, mókusból, nyestből, rókamálból és brokátból készült ruháikat stb. (Vö. CZEGLÉDY KÁROLY fordítását a GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztette „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról” című műben. Gondolat, 1958. 54.) A magyarok málhás táboráról Bölcs Leó ezt mondja: „Málhájuk a csatasor mögött a közelben van, a csatasortól jobbra vagy balra egy vagy két mérföldnyire, a csekély őrséget is hagynak vele” (MORAVCSIK GYULA fordítása: GYÖRFFY, A magyarok elődeiről 75).

A kevés védőre bízott málhás táboron rajtaütni mindig csábító vállalkozás volt az ellenséges nomád törzsek számára. Egy alkalommal pl. Dzsingisz kán Hacıltu tavánál felütött törzstáborára rontottak a dzsürkinek, az ott maradtak közül ötvenet kiraboltak, tízet pedig megöltek. A véres megtorlás nem maradt el (LIGETI, MTT., ford. 46). Hasonló rajtaütésekről, amelyek a tábor teljes elpusztításával jártak olykor, bőven tudósítanak a mongol kori perzsa források (DOERFER, TMEN. II, 76).

Ismeretes, hogy a bolgárok ellen hadrakelt magyarok törzstáborára zúduló besenyő támadás szintén meglehetősen katasztrofális következményekkel járt.

2. Ha a magyar őstörténet török nyelvi kapcsolatainak felderítésében új eredményekre akarunk jutni, akkor új módszerek alkalmazásához kell folyamodnunk. A magyar nyelvészet eszközeivel aligha jutunk tovább, a kérdést turkológus oldalról kell megközelítenünk, és itt a figyelmet elsősorban azokra a régi és mai török nyelvekre kell fordítani, amelyeket a kelet-európai steppe-övezetben beszéltek egykor és beszélnek ma.

Mindenekelőtt azt a sajátos török nyelvcsoportot kell tüzetesebb vizsgálat alá vetni, amelyből honfoglalás előtti jövevényszavaink zöme származik. E csoportnak egyetlen élő leszármazottja, a csuvas ma mondhatatlanul könnyebben megközelíthető, megismerhető, nyelvjárásaiban pontosabban feltárható, mint bármikor korábban. Örvendetes, hogy csuvas-kutatásunk az utóbbi években váratlanul fellendült és további jó eredményeket ígér.

Nehezebben megoldható kérdés a mai csuvas előzményeinek a felderítése. De e téren is vannak új eredményeink. Így hasznosnak bizonyult a régóta ismert ún. volgai bolgár sírfeliratok revíziója. Nemcsak a szórványok egyikének-másikának új értelmezésére nyílt lehetőség, de eddig ismeretlen feliratokat is sikerült feltárni. Különösen jelentős az egyik, egész mondatot tartalmazó feliratnak a megfejtése, melyet eddig nem sikerült helyesen magyarázni, s amely nem várt fényt derített a sírfeliratoknak a szórványokból meg nem

állapítható nyelvi struktúrájára (A. RÓNA-TAS, A Volga Bulgarian Inscription from 1307: AOH. XXX, sajtó alatt).

A kazár szörványok helyes magyarázatának sem értünk a végére. Korábban többször is rámutattam, hogy GOMBOCZ negatív álláspontjával szemben a magyarok (vagy besenyők?) elleni védelmi épített vár kazár neve, a *Šarkel* 'Fehér ház' hangtani, jelentéstani és szókészletileg csuvasos saját-ságot tartalmaz. Ehhez a példához ma újabbat csatolnék.

A kazárok Volga-menti fővárosát GOMBOCZ (BTLw. 200, 1. jegyz.) VÁMBÉRY és MARQUART emendációját követve *Sariydar*-nak ('Sárga város') olvasta. NÉMETH (HonfMagyKial. 212) helyesen rámutatott arra, hogy az erőszakolt emendációra nincs semmi szükség, s hogy a név helyes olvasata *Sariyšin*. Egy lényeges körülményre azonban eddig nem ügyelt senki: a név jelentése nem 'Sárga' vagy 'Sárgás (város)', hanem egyszerűen és világosan 'Fehér', mint ezt az *Al-Baidā* 'A Fehér' is bizonyítja. Ez a jelentés szintén kétséget kizáróan a csuvas felé mutat, a szó tudniillik csak ott jelent 'fehér'-et a köztörök 'sárgá'-val szemben. (Hasonló érvelést találunk: PELLIOT, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Paris, 1949. 214–5. Érdekes, hogy PELLIOT is úgy véli, hogy nem okvetlenül a bolgár-török a magyar nyelv csuvasos típusú jövevényszavainak a forrása, mert „le hazar pourrait avoir été, lui aussi, une langue à -r- et il y aurait lieu par suite de le faire entrer en ligne de compte”: i. m. 223. Ebből következik, hogy a szó helyes olvasata *Sariyšin*, ebből vagy íráshibából (az arab *s* és *š* a másoló tolla alatt könnyen összekeverődik), vagy disszimilációval lett *Sariyšin*. A törökben a *-šin* (*-šin*) ritka melléknév-képző (BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 139: *kökin*, *kökin* 'grau'; oszm. *sarıçın* 'fair-haired, blond' < *sarı* 'yellow; fair-haired; pale' HONY 306); a mongolban viszont e képző *-şin*, *-şin* alakban jól ismeretes: *qarayşin* 'fekete' < *qara*, *sarayşin* 'sárga' < *sira*, *alayşin* 'tarka' < *ala*; stb. (POPPE: KSz. XX, 115). A kazár *šariy* (*Sariyšin*-ban) a *šar*-hoz (*Šarkel*-ben) úgy viszonylik, mint a magyar *sárog* (> *sárga*) a *sár*-hoz (ebben: *sár-arany*).

Csuvasos típusú (bolgár-török, kazár) jövevényszavaink körül is akad még bőven tisztáznivaló.

Mindenekelőtt jó volna végre dűlőre vinni: milyen szerepe volt e jövevényszavak átadásában a kazároknak, azoknak a kazároknak, akiktől — többek között — a szakrális királyság intézménye is származik (CZEGLÉDY KÁBOLY, A szakrális királyság a steppei népeknél: a kazároknál és a magyaroknál: MNy. LXX, 1974. 11–7), vagy a bolgár-törököknek, akiknek a kultúrájáról az a vélemény, hogy „legszebben tükröződik ez a kultúra a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban” (HonfMagyKial. 119). A vagy-vagy a kérdésnek szimplista megoldása volna; nagyon meglehet, hogy mindkét nyelvvel számolnunk kell, s hogy a kettő között nyelvjárási különbség volt. Ezek a kérdések olyan korba visznek bennünket, ahová a mai csuvas pislákoló fénye már nem hatol el, s amelyeket más oldalról, kerülővel lehet csak megközelíteni.

Ugyanakkor nem érdemtelen, hogy a csuvasnak nem is a köztörökhöz, de általában a törökhöz való viszonyának a megítélésében kiváló altajisták közül nem is egy „eretnek” nézeteket vall. Így pl. KARL H. MENGES (The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies. Wiesbaden, 1968. 56–7, 61) véleménye szerint az altaji nyelvek csoportja eredetileg nem három, de négy tagból állott. Ezek közül az elsőt a hun ág alkotta volna, ennek maradványa a bolgár-török, illetőleg a mai csuvas. Ez utóbbit azonban az idők

folyamán olyan intenzív török hatás érte, hogy megszűnt korábbi önálló ág-jellege, és a török nyelvek peremére került. Figyelemreméltó, hogy N. POPPE (Zur Stellung des Tschuwaschischen: Central Asiatic Journal XVIII, 1974. 35—46) szükségesnek tartotta nyomatékosan felújítani régi nézetét, amely szerint a csuvas a törökhöz közeli rokonságban álló, de önálló ágot alkotó altaji nyelv; korábbi nézetét újabb, elgondolkoztató érvekkel próbálja meg-támogatni.

3. „Mongolos jövevényszavaink” című cikkemben (NyK. XLIX, 190—271) arra jutottam, hogy nyelvünkben mongolos jövevényszó-rétegről nem beszélhetünk; a „mongolos” műszó már korábban is azt kívánta jelezni, hogy nem mongol, hanem olyan török jövevényszavakról beszélünk, amelyek mongolos sajátosságokat tartalmaznak. MOÓR ELEMÉR visszájára fordította a dolgot, s a magyar állítólagos mongol jövevényszavaival kívánta bizonyítani, hogy a vándorlások korában Kelet-Európában voltak mongolul beszélő népelemek; mint BÁRCZI (Szók.² 257) helyesen rámutatott, MOÓR azzal bizonyított, aitm bizonyítani kellene.

Persze a cikkem megjelenése óta eltelt idő alatt felgyülemlett török és mongol anyag birtokában érvelésemet szorosabbra lehetne fogni, de végső következtetéseim nem szorulnak lényeges módosításra. Záró észrevételeimhez ma azonban volna néhány kiegészítem, közülük íme egy-két példa.

Akkori egyik megjegyzésem szerint (i. m. 270) a mongolosság feltevéését nem vethetjük el fenntartás nélkül három szóval kapcsolatban: *dél, ige (iger), ölyf.* Maradjunk most csak a *dél* szónál.

4. GOMBOCZ (EtSz. I, 1303—5) nem kételkedett: a *dél* forrásául egy bolg.-tör. *dül alakot vett fel; ezen a nyomon jár a TESz. (I, 606—7) is: a magyar szó forrását egy „csuvasos jellegű régi török nyelv” *dül alakjában keresi. Mindkét szótár említi a mong. *düli* adatot (az EtSz. a rokonságával együtt), ezzel szemben egyik helyen sem kísérlik meg megmagyarázni a magyar szó rendhagyó szókezdőjét, amely különben *döl* szavunkban is jelentkezik.

Nos, a mong. *düli* nem tartozik a magyar *dél* megfelelői közé. A szó a mongolban igen régi, megvan a XIII. századi forrásokban (a MTT.-ben és egy kínai—mongol szójegyzékben), megvan a XI—XV. századi kínai és arab írásos szójegyzékekben, soha nem önállóan, hanem az *udür düli* 'dél' és *söni düli* 'éjfél' kifejezésekben, amelyekben a *düli* jelentése 'közép; fél'; az idézett kifejezések pontos fordítása tehát 'nap-fél', illetőleg 'éj-fél'. A mongol szó átment a mandzsuba is, ahol *dulin* alakban található meg, jelentése: 1. 'Mitte'; 2. 'Hälfte' (HAUER 221). Itt még megvan — mongolból kölcsönzött tükörszavakként — az *inenggi dulin* 'Mittag' és *dobori dulin* 'Mitternacht', de a dzsürsiben (a XV. és XII. században) csak *dulila* 'középen' és a *dulimba* < *dulin-ba* 'közép[ső hely]' található, ezek az eredeti *düli-n* 'közép; fél' alakot és jelentést tükrözik. A mandzsu és a dzsürsin kívül megvan a szó ugyanebben az alakban és jelentésben még a nanajban, az olcsában, udéban, orocsban, negidálban, evenben vagy lamutban, szolonban és az evenkiben vagy tkp.-i tunguzban; vö. V. I. CINCIUS és mások, Sravnitelnyj slovarj tunguso-manjčžurskich jazykov I, Lgd. 1975, 222—3.

Ebből következően a mong. *düli*-nek a m. *dél* forrásául felvett török szavakhoz sincs semmi köze. Valóban, RAMSTEDT (Einführung in die altaische Sprachwissenschaft: MSFOu. 104 1: 52) a mong. *düli*-t egészen más (különben elfogadhatatlan) tunguz és török megfelelőkhöz próbálja kapcsolni.

A török legrégebb adata Kášyarinál található: *tus* 1. 'dél', *tus ödí* 'dél-idő; 2. 'megállás, pihenés helye, ideje a déli hőségben' (DTS. 600; BROCK.-nál ez a nem lényegtelen adat hiányzik), *tusluk ödí* 'Ruhezait auf dem Marsche' (BROCK. 225), megvan a szó egyéb karahánida nyelvemlékekben (pl. QB), megvan a csagatájban (*tus* 'midday when the sun begins to get hot'), a kipszak emlékekben, így a kunban (Cod. Cum.), a Leideni Névtelenél, mégpedig *dus* alakban (HOUTSMA 73; mellette második adatként *öylen*, szintén 'Mittag' jelentésben), Abu Hayyānnál (csak az arab írásos szövegben: 39); a mai török nyelvek közül ismeri a szót: karaim T (*tus*), kumük (*tus vaqti*) nogaj (*tus*), kazáni tatár, baskir (*tös*), toboli (*tüs*), kirgiz (*tus, tus maali, çaq tus*), kazak (*tus, taltus*), karakalpak (*tus vaqit, tal tus*), özbek (*tus vaqti*), tarancsi (*tus*), modern ujjur (*čus* 'ebédidő; dél'), tuvai (*dus, dal dus*), altaji török vagy ojrot (*tus, tal tus*), teleut, sór, kacsá, küerik (*tus*). Nem ismerik a szót az oguz nyelvek. Nincs meg a csuvasban sem (EGOROV, Étim. slov. čuv. jaz. 245; a csuv. *tél* 'hely, cél, idő, lehetőség, viszony; körülbelül' a tör. *tus* megfelelője, melynek van ugyan magas hangrendű alakja is, de semmi köze tárgyalt szavunkhoz).

Miért kezdődik *dél* szavunk *d*-vel? Ugyanazért, amiért a *döl*. Ez utóbbit is egy „bolgár-török”, illetőleg egy „csuvasos jellegű régi török” *dul alakból vezetik le (ÉTSz. I. 1403 és TESz. I. 669). A magyarban fennakadás nélkül megmagyarázható, hogy ugyanabból a régi török *dul-ből miért lett egyszer *dél*, mászor *döl*; a szókezdő alakulásához azonban a magyarnak semmi köze. A magyarázatért a törökhöz kell fordulnunk.

A m. *döl* csuvas megfelelője ezúttal is hiányzik, a köztörök nyelvekben általánosan elterjedtnek mondható ez az ige. Megvan már a legrégebb emlékekben is, megvan a mai nyelvekben is, fonetikailag egyszerű az eset: *tus* (a volgai törökségben *tös*), *tus*- található a nyelvek zömében, *dus*- az oguz nyelvekben. Jelentéstanilag bonyolult a dolog, nálunk nem is foglalkoztak a kérdésnek ezzel az oldalával, mert a magyar szó szempontjából valóban elég kiemelni az 'esik, összeomlik' magyarázatot.

A tör. *tus*- számlalan jelentéstanai árnyalata abból vezethető le, hogy eredeti jelentése 'lefelé való mozgást végez, szándéktalanul vagy szándékosan: leesik és leszáll'. Ebben a jelentésben ismeretes a szó a XV. századi ujjurban: *küriyen tusli* 'dresser, établir le camp'; az itt idézett példák közül csak egyre utalnék: turki *tus*- 'to alight, to descend, to dismount, to go down, to fall, to put up for the night, to encamp, to pitch one's camp, etc.' (LIGETI: AOH. XIX, 1966. 272). CLAUSON a 'leszáll' értelmezéséből kiindulva a *tus* 'dél [= a déli pihenés helye és ideje]' és a *tus*- 'leszáll [pihenés céljából vagy más okból]' névazó és ige közt összefüggést lát (Etym. Dict. 559). Ez valóban nem lehetetlen.

Úgy látszik, mindenesetre számolhatunk egy oguz nyelvi *dus* 'dél' (ennek emlékét csak a Leideni Névtelen adata őrzi) és *dus*- 'leszáll stb.' kettősséggel, talán nomen-verbummal.

Most messze vezetne annak a firtatása, vajon az oguz szókezdő *d* (tudva-levőleg nem minden *t* helyén jelentkezik) és a két magyar szó szókezdője közt van-e (valami távoli) összefüggés. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy a *d* a többségben jelentkező *t*-vel szemben legrégebb csuvasos típusú jövevényszavaink közt eddig számon nem tartott nyelvjárási különbség, amelynek — nem ez az egyetlen eset — nem maradt nyoma a csuvasban.

5. Mongolos jövevényszavainkról írt dolgozatomhoz fűzött záró észrevételeim közt megemlítettem, hogy mongol nyelvekkel érintkeztek köztörök

jellegű nyelvek is, s hogy a magyar nyelvek lehetnek mongol eredetű vándor-szavai is.

Nos, ma legalább egy mongol eredetű vándorszórról adhatok számot. Ez a *daku* 'ködmönféle meleg kabátka, rövid télikabát'. A TESz. (I, 588) szerint ismeretlen eredetű. Elődje, az EtSz. (I, 1258) ennél többet tud, mert helyesen csak annyit állapít meg, hogy „eredete nincs tisztázva”, de — szintén helyesen — már idézi a vele összefüggő csagatáj, mongol, mandzsu és orosz szót. Nyelvelméli adat nincs, hisz nyelvjárási szó. Kunsági származású személytől hallván világosodott meg számomra, hogy kun nyelvből ránk maradt nyelvjárási szóval állunk szemben, amely a kunoktól terjedt el az Alföld egyéb, nem kunok lakta területein is.

A kun nyelvben nem ez az egyetlen mongol eredetű szó. A Codex Cumanicus kun nyelvi anyagából egy csokorra valót — 49 szót — gyűjtött össze és magyarázott meg N. POPPE (Die mongolischen Lehnwörter im Romanischen: Németh Armğan. Ankara, 1962. 331—40). A kun tájszó mongol eredetűre már korábban utaltam (A mongolok titkos története 148, 96. jegyz.), de talán nem árt, ha itt is ejtek róla néhány szót.

A szó régi a mongolban, megvan a MTT.-ben *daqu* 'Pelz' alakban és jelentésben (HAENISCH 31). A szövegből kiderül, hogy a ruhadarabnak volt drága és silány változata is. Így Csotan (Temüdzsin, a későbbi Dzsingisz kán feleségének, Börtének az anyja) egy fekete cobolyprémből készült *daku*-ködmönt (*qara bulugan daqu*) vitt veje anyjának nászajándékba (MTT. ford. 27); ezzel szemben Ong kán hétéves korában merkit fogságba esvén szolgai munkát végzett, és fekete-tarka bakkecske dakuban (*qara alaq ešige daqu*) járt (MTT. ford. 56). Megvan ezeken kívül a mongol kori kínai szövegek mongol glosszái közt, továbbá az akkori mongol—kínai szójegyzékben is, szintén *daqu* alakban. Továbbá adataink: irod. mong. *daqu* 'fourrure retournée à l'envers', *im yan daqu* 'fourrure de chèvre', *ünegen daqu* 'fourrure de renard', *qonin daqu* 'fourrure de mouton', *čino-a daqu* 'fourrure de loup' (Kow. III, 1570); halha *daχ* 'доха' (LUV. 148); ord. *daχy* 'tunique courte (*k'ürme*) en fourrure dont le poil est à l'extérieure' (MOST. 113a); üdzs. *daχ* 'pelisse, manteau de fourrure' (KARA 7); kalm. *daχv* 'Pelz mit dem Fell nach aussen, Oberpelz' (RAMST. 72), ojr. nyj. D, Dz *daχ* 'pelisse, manteau en peau de chèvre dont le poil est à l'extérieur' (KARA 132); burj. *daχa* 'szőrmebunda, téli bunda' (ČEB. 207); mgr. *dāχu* 'habit court et sans manches portés jadis par les femmes monguor' 41). Mongolból való jövevényszó: csag. *daqu* 'pelisse' (PDC 316), 'ein Pelz mit den Haaren nach aussen' (RADL. III, 1610), továbbá orosz *doxa* 'Art Pelz aus dem mit den Haaren nach aussen gewendeten Fell der Steppenantilope', *daza*, *doxa* 'doppelseitig mit Renntierfell gefüllter Pelz' (VASMER, REW. I, 365, 329; V. szerint az orosz szó a kalmükből való). A mongol szó megtalálható még: ma. *daχd* 'mit dem Pelzwerk nach aussen getragenen Pelzmantel' (HAUER 171), nanaj *daχo* 'köpeny, amelyet a menyasszony apja ajándékoz a vőlegénynek a leánykérés után' (PETROVA, Lgd. 1960. 43); tung. (evk.) *daku* 1. 'szűk női prémes mellény'; 2. 'köntös (prémmel befelé)' (VASILEVIČ, Evk.-russ. sl., M., 1958. 105). A *daku* szolon és lamut megfelelőire vö. még CINCIVS, Sravn. slov. 192. Megtaláljuk a mongol szó pontos megfelelőjét a törökségben is: Kász. *yaqu* (aus *yaχu*; ez a szó jelentésére támaszkodó népetimológia) 'Regenmantel' (BROCK. 78); bar. *yaχi* 'ein Pelz, der mit dem Felle nach aussen getragen wird' (RADL. III, 41); alt., tel. *yaqqi* 'ein Pelz aus Rehfell, der mit den Haaren nach aussen getragen

wird'; (alt.) 'ein Pelz mit Shawlkrage, gewöhnlich aus Murmeltierfell' (RADL. III, 32); tel. 'yaqqi 'ua.' (uo.). Vö.: RAMSTEDT, Einführung: MSFOu. 104 1: 50; CLAUSON, Etym. Dict. 898.

Egy másik mongol eredetű kun szót elegendő csak említeni; ez *nöger* 'társ, katonai bajtárs', mely a mai magyar nyelvben már nincs meg, csak tulajdonnévként *Nyöger*, *Nyögér* alakban maradt fenn. A szóval behatóan foglalkozott NÉMETH GYULA, Kun László nyögerei: MNy. XLIX, 304–18 (németül: AOH. III, 1–23). Ez a szó történetesen előfordul a Cod. Cum. mongol elemei közt is, mégpedig mint *nöger* 'Genosse, Kamerad', ez a mong. *nökör* átvétele; a *g < k* sajátos kun (kipcsak) fejlemény, ugyanúgy a a második szótagban az *e [d] < ö* változás. Vö. még POPPE i. m. 336. A mongol korban a *nökör* 'katonai segítőtárs, bajtárs' nevezetes intézmény; vö. VLADIMIROV, Le régime social des Mongols (Paris, 1948.) 110–1. A XV. századi ujj. *nökar* 'camarade'-ra és a legfontosabb mongol adatokra vö. LIGETI: AOH. XIV, 58–9 és XIX, 185–6; a mongol szóról és más nyelvekben való elterjedéséről I. DOERFER, TMEN. I, 521–6.

6. Voltak-e mongol nyelvű népek Kelet-Európában a XIII. századi mongolok megjelenése előtt? Az eddigi zsakutcába torkolló feltevések ellenére sem venném le a kérdést a napirendről. Felmerült korábban a szláv mongol kor előtti mongol elemeinek a kérdése, jóval bátrabban vetette fel ennek a lehetőségét az oroszban PELLIOT. Az eddigi magyarázat-kísérletekkel szemben magam tartózkodó álláspontot foglaltam el (L'étymologie mongole du slave *chorogy* 'drapeau': Études Slaves et Roumaines II, Bp., 1949. 46–7). De egy mongolo-szlavistának e téren még lehet új mondanivalója.

Kevés figyelmet érdemel az a „mongolosság”, amit Z. V. TOGAN (Ibn Fadlān 68, 191–3) *Baranfār* (és *Balanfār*, *Balangār*) kapcsán a kazároknál keres, még akkor is, ha elméletével végső soron a bolgár-török nyelv állítólagos mongolosságához csatlakozik. (A javasolt *barān-yar* 'jobb szárny' kései alakulat a közép-mongol *bara'un yar*-ral szemben, ilyen alakot feltenni csak a mongol nyelv történetének teljes ignorálása árán lehetséges).

7. Marad azonban a pannóniai avarok nyelvének problémája. Nálunk VÁMBÉRY óta ezt a nyelvet töröknek tartják, PELLIOT mongolnak vélte. („J'ai dis à diverses reprises que je considérais les Avar comme des Mongols”: PELLIOT, Notes sur l'histoire de la Horde d'Or 232, jegyz. Az avar nyelv törökségéről: GOMBOCZ, A pannóniai avarok nyelvéről: MNy. XII, 1916, 97–102; MIKKOLA, Avarica: Arch. f. Slav. Phil. XLI, 1927; NÉMETH, Honf. Magy. Kial. 103–5). Figyelembe véve az avarok antropológiai, valamint tárgyi kultúrájának emlékei terén jelentkező kettősséget, könnyen meglehet, hogy nyelvi téren is megvolt ez a kettősség. A mongolosság gyanúja mindenestre fennáll a zsuán-zsuánok (ázsiai avarok) és az eftaliták eredeti nyelvét illetően. E feltevés a lehetőségek katarán belül áll, de csak feltevés, mint ahogy az e népeknek a pannóniai avarokkal való kapcsolata is.

Bármint álljon a dolog, az eddiginél mindenképpen nagyobb figyelmet érdemelne az avar nyelv szórványemlékeinek a vizsgálata. A honfoglaló magyarok találtak-e még az új hazában avarokat, ha igen, beszélték-e azok még nyelvüket (mind a kettőt?). Jó negyven éve sokat töprengtünk KNIEZSA ISTVÁNNAL ezeken a kérdéseken, amelyekre ő határozott igennel felelt, sőt figyelmembe ajánlott egy-két nyugat-magyarországi kislolyó-nevet is, amely meg-

ítélése szerint avar lehet. Erdembeli anyag híján nem jutottunk tovább (méltságnevek vallomása ismeretlen nyelvek azonosításához nem elegendő). Újabban régészeink avarkori tárgyi emlékeken rovásírás-szerű jeleket találtak. Egyelőre kicsiny ez az anyag és — néma. Megszólal-e valaha?

II.

1. Súlyos hiba volna a török nyelvek vallomását elszigetelten értékelni. A török nyelvek nem légi üres térben éltek és fejlődtek, hanem más, nem török nyelvekkel közvetlen vagy közvetett érintkezésben alakították ki formájukat. Ugyanezt kell mondanunk természetesen a magyar nyelvről is.

Nincs most mód arra, hogy az itt felmerülő problémákat mégoly vázlatosan is áttekintsük. Úgy véljük azonban, hogy egy nyelvről mégis szólnunk kell — ezúttal kissé talán bővebben —, amely ebben a térségben ugyanolyan, ha nem nagyobb szerepet játszott, mint a török. Ez az iráni.

Ismeretes, hogy már az i. e. századokban élénk kereskedelmi kapcsolat alakult ki a pontusi görög—szkíta gyarmatok és a mai Mongólia nagy nomád népei között. Ez a kereskedelem a prém útján bonyolódott le. Ezen az úton kerültek értékes görög—szkíta szöttesek a hiung-nukhoz, illetőleg az ázsiai hunokhoz; e becses tárgyi emlékek maradványai néhány évtizeddel ezelőtt láttak napvilágot a hiung-nu fejedelmi sírok feltárása során. Bajos volna ma már megmondani, hogy a kereskedelmi emlékekkel együtt jutottak el azok szkíta nevei e távoli vidékekre, vagy pedig ettől függetlenül a Dél-Szibériában ez idő tájt (ha nem korábban) megtelepedett iráni lakosság műveltségzavai találtak utat az ázsiai hunokhoz. Mindenesetre a 'csizma' kínai forrásokban megőrzött hiung-nu neve, a *sayday, sakdak*, amely egy paleoszibériai nyelvben, a jeniseji osztyjakban vagy ketben a mai napig megőrződött *ságdí, ságdí* alakban, úgy látszik, iráni eredetű. Vö. L. LIGETI, *Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise*: AOH. I, 141—9; E. G. PULLYBLANK, *The Consonantal System of Old Chinese II: Asia Major IX*, 1963. 141—2 (SIR HERALD BAILEY feltevése).

Tárgyi emlékek és korai kínai szövegek alapján joggal feltehető, hogy Dél-Szibériában iráni lakossággal kell számolnunk (B. LAUFEB, *Sino-Iranica*. Chicago, 1919; R. GEUSSET, *L'empire des steppes*.² Paris, 1948. 47—9). Bőséges forrásanyag tájékoztat bennünket a szogd vándorkereskedők iranicheus miszszionárius-tevékenységéről (P. PELLLOT, *Les influences iranennes en Asie Centrale et en Extrême-Orient*: *Revue d'Histoire et de Littérature religieuses* 1911. 1—25; vö. *Le Cha-tcheou tou-tou-fou t'ou-king et la colonie sogdienne de la région du Lob-Nor*: *Journ. As.* 1916. I, III-23.) De nem feladatunk, hogy az iráni népek dél-európai, belső-ázsiai kapcsolatairól szóló forrásokat most sorra számba vegyük.

Ismeretes az is, hogy a finnugor, ugor, obiugor nyelvek iráni jövevény-zavairól szóló szerteágazó vita ma sem tekinthető lezártnak (HARMATTA JÁNOS, Munkácsi Bernát mint a finnugor—iráni kapcsolatok kutatója: *MTA. I. OK. XVI*, 1960. 392—7). A kaukázusi nyelvek iráni elemeinek felfolgozása a jövő feladata. (Fehér holló számba mennek az olyan kis monográfiák, mint: G. SCHMIDT, *Die ossetischen Lehnwörter im Karatschajischen*: *Annales A. Sc. Fennicae B XXVII*, 1931. 364—95; Uő., *Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschajischen*: *MSFOu. XVII*, 1933. 465—71.) A török nyelvek

írani elemeinek még csak a bizonytalan körvonalai vehetők ki; e téren az úttörő nálunk szintén MUNKÁCSI, az ő nyomán próbált válogatni NÉMETH GYULA (BOH. V, 90 s. köv.; ilyennek látszik pl. *tana* 'tehen'). A török közép-írani, elsősorban szogd, szaka elemeiről már bővebben vagyunk értesülve, sok hasznos részlet ellenére még mindig nem számíthatunk az első összefoglaló tájékoztatóra.

Mindezen nyelvek írani elemeinek pontos ismereteire pedig égető szükségünk volna nyelvünk török jövevényszavainak a magyarázatához is.

Utoljára, de nem utolsósorban említtem a magyar nyelv írani elemeit. BÁRCZI GÉZA az eddigi kutatásokat összegező-értékelő megállapítása szerint a magyar szókészletben vannak régi írani jövevényszavak (ilyenek: *tehen*, *tej*, *tíz*; *nemez*, *bűz*, *hús*, *öszvér*, *szekér*, *vászon*, *özvegy*), vannak korábbi írani elemek (*ing*, *kard*), vannak alán (*asszony*, *vért*, *gazdag*, *verem*, *zöld*, *méreg*, *üveg*, *rég*, *hűg*, *egész* stb.), és vannak perzsa [kronológiai okokból nyilván középperzsa értendő] jövevényszavak (*vásár*, *vám*, *vár*, *hang*); vö. BÁRCZI, Szók. 251 és MNyÉletr. 43, 48. A felsorolt példák közt alig van egy-két szó, amelynek magyarázata ne ütköznék valamelyes, olykor lényegét érintő nehézségbe. Sajnálatos, hogy írani jövevényszavaink kutatása gyakorlatilag hosszú évek óta szünetel. Pedig új mondanivaló e téren is bőven akadna.

2. A szkíta és szarmata nyelvre vonatkozólag ugyan még mindig a régi forrásanyagra vagyunk utalva, de azok nyelvjárási szétválasztására figyelemreméltó kísérletek történtek. HARMATTA JÁNOS (Studies in the Language of the Iranian Tribes in South Russia: AOH. I, 1951. 261–314) a pontusi görög feliratok szkíta neveit hangtani kritériumok alapján négy nyelvjárásból származtatja. L. SGUSTA (Die Personennamen griechischer Städte der nördlichen Schwarzmeerküste. Prága, 1955., főleg 266–8) szerint az írani névanyag többsége szarmata hangtani tulajdonságokat tartalmaz; véleménye szerint különben az egyik szarmata nyelvjárás leszármazottja a mai oszét.

Ezzel szemben egyéb régi, kihalt írani nyelvekre vonatkozó forrásanyag az elmúlt évtizedekben tetemesen megnövekedett. Egy részük a korábbi szerény terjedelmű anyagot gyarapította jelentős mértékben, más részük régebben teljesen ismeretlen nyelveket tárt fel. Az előkerült emlékek főképpen a benünket különösen érdeklő középíráni gyarapították. Közülük most a következőket emelnék ki: 1. a horezmi (jogi szórványemlékek, egy szójegyzék, egy szótár; közel áll a szogdhoz, bizonyos vonatkozásban a mai oszétéhez); — 2. a szogd (manicheus, buddhista, keresztény emlékek a VIII–IX. századból, világiak az i. sz. körüli időkből); — 3. szaka (VIII–X. század); — 4. baktriai (főleg feliratok, nemrég fejtették meg; e munkában nagy érdemeket szereztek HANSEN, HENNING, MARICQ és HARMATTA); — 5. középperzsa (szaszanida feliratok, manicheus szövegek, világi pehlevi, pehlevi zsoltárok, a turfáni manicheus szövegek egy része); — 6. párthus (I–III. század és a III. végéről, valamint a IV. századból manicheus szövegek). Vö. E. BENVENISTE: Les langues du monde² 228–30; Handbuch der Orientalistik I. Abt. IV. Bd. Iranistik: I. Abschn. Linguistik. Leiden–Köln, 1958. (a középíráni nyelvekről szóló rész W. B. HENNING műve); I. M. ORANSKIJ, Vvedenie v iranskuju filologiju. Moszkva, 1960.; A. GHILAIN, Essai sur la langue parthe. Louvain, 1966. (főleg 35–7).

Jelentős haladás történt az újperzsa nyelv feltárása terén is. Az arab írás polyphon jegyeivel, bizonytalan magánhangzó-jeleivel rögzített nyelv tör-

ténetében az eligazodás valóban nem könnyű. Mégis ezen a téren is biztos útmutatást jelentenek olyan művek, mint G. LAZARD-é (*La langue des plus anciens monuments de la prose persane*. Paris, 1963.). E nyelv története kutatóinak a figyelme itt is (akárcsak az oszmán-török esetében) a latin betűs emlékek felé fordult. A mongol korban a perzsa kezdettől fogva lingua franca-nak számított, ezzel a nyelvvel éltek Marco Polóék is Kínába vezető útjukon. (Marco Polo gyakran még a kínai földrajzi neveket is perzsa alakban közli; vö. P. PELLLOT: *Journ. As.* 1913. II, 185 és T'oung Pao 1927. 164—8; R. GROUSSER, *L'empire des steppes*² 377.) Nem véletlen, hogy a Codex Cumanicusban a kun mellett, az olasz részben, a perzsa játasza a főszerepet. A perzsa nyelv története iránt megnövekedett érdeklődésnek köszönhető, hogy a Codex Cumanicus perzsa anyagának a kiadására szinte egyidőben ketten is vállalkoztak: DAUD MONCHI-ZADEH, *Das Persische im Codex Cumanicus*. Uppsala, 1969. és A. BODROGLIGETI, *The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus*: BOH. XVI, Budapest, 1971. Ez a perzsa nyelvemlék egyszerre tartalmaz megőrzött régiségeket és nyelvjárási sajátosságokat: CC *belz* 'levél', kl. *barq*, LAZARD *balq* és *barq* (199, § 63); *puškēu* 'dér', kl. *pašk-i šab*, XV. sz.-i kínai—perzsa szójegyzék *pušk* (Hy 2b: n° 9).

3. Legrégibb iráni elemeink problémája gyakran egybefonódik a közös, ugor koriakéval. A kérdés kutatásának új lendületet adott KORENCHY ÉVA érdemes monográfiája az obiugor nyelvek iráni elemeiről (*Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Bp., 1972.). A tárgyalt szavak közé KORENCHY is (i. m. 75—7) felvette *tál* szavunkat MUNKÁCSI (ÁKE. 586—7) nyomán, aki azt a vog. *tul* 'fatál'-hoz kapcsolta, és ugor-kori iráni elemnek magyarázta. KORENCHY jelentéstani fenntartásaival szemben JOKI (*Zur Herkunft einiger ugrischen Wörter*: FUF. XL, 60—2) rámutatott arra, hogy a két szó hitelesen iráni eredetű az iráni (afg., szangl., jidga, mundzsi) és indiai nyelvekben (szkr., páli, beng., hindi), jelentése eredetileg (az indiaiban) 'cintányér'; ebből fejlődött az iráni nyelvekben a 'fémfél'; főzőedény' jelentés, az iráni nyelvekben az eredeti jelentés is megtalálható (magam a szót az afganisztáni mongolból *tál* 'cintányér' jelentésben jegyeztem fel, ide az afgánból vagy a helyi tádzsikból került). JOKI szerint a vogul és a magyar szó egymástól független, mindegyik nyelvbe kereskedelem útján jutott el valamely kesszi középiráni nyelvből; a magyarba a honfoglalás előtti vándorlások során, a vogulba jóval korábban, mégpedig nem Európában, hanem a Dél-Szibériában egészen az Altajig beszélt középiráni nyelvek egyikéből, amelyekből az obi-ugoron kívül a szibériai törökök és a szamojédok is merítették iráni elemeiket. Bármennyire is csábító, nem folytatom a további példák bemutatását.

Iráni jövevényezavainknak két olyan csoportját kell számontartanunk, amely mögé biztosnak tűnő történeti háttér kínálkozik.

4. Az egyik az alán. Ezt a népet és nyelvet a szármataik egyik ágának tartják. A kínai források szerint az alán (*a-lan*) az időszámításunk kezdete körüli időben került az Aral-tó környékén hatalomra. Ugyane források szerint i. sz. 600 körül Bizáncból (*Fu-lin*, azaz *Frum*) keletre élnek. A hun népvándorlás elfűzi őket a kelet-európai steppe-zónában elfoglalt korábbi helyükről. Egy részük germán törzsekkel együtt nyugatra került, és Galliában, Itáliában telepedett le, s beolvadt az ottani lakosságba (BERNARD S. BACHRACH, *History of the Alans in the West*. Minneapolis, 1973.). Más részük a Kaukázus-

ba és az attól északnyugatra fekvő területekre szorult. A hun birodalom bukása után is itt találjuk őket, kissé talán északabbra vonulnak. (PELLIOT, Notes on Marco Polo I, 16—24; GROUSSET, L'empire des steppes² 116.)

A vándorlás korában itt — pontosan máig meg nem határozható területen — találkoztak 700—800 körül a magyarok az alánokkal; ebből az időkből származnak nyelvünk alán jövevényezavai.

Fentebb már említettem BÁRCZI alán jövevénytörzseit, ezekre most nincs mód részletesebben kitérni; egy tanulságos határesetet azonban szóvá kell tennem. A *sajt*-ot bolgár-török eredetű szavaink közt szokás számon tartani, és a csuv. *šəoət* 'sajt-féle' (PASS. 183), *čəkät* 'sajt (falusi)' (SIB. 527) adattal vetik egybe. A magyarnak ez az alak azonban nem lehet a forrása, mert a csuvasban szókezdő *š*-t várnánk; valóban a csuv. szó tatár eredetű. A tatár köznyelvben ugyan nincs meg, de megvan az egyik nyelvjárásban: *čiyit* 1. 'vörös túró'; 2. 'különleges módon készített túró'; 3. 'sajt' (Tatar telenen dialektologik szüzlege. Kazan, 1969. 494). A tat. szó (esetleg csuv. közvetítéssel) átment a cseremiszbé (*čəgat*, *čəget* 'Käse': RÄS., TLT 231). A mai török nyelvek közül csak a karaimban találjuk meg a szót (T *čiyit* 'Käse': Kow. 179; L (*cihü* 'ua.': MARD. 20), továbbá a velük szorosán összefüggő örmény-kipcsakban (*čiyit*: *čihü*; TRY. 189). Két XIV. századi kipcsak szótárból ismerjük még: *čiyit*: HOUTSMA 71; ATALAY 162). A török *čiyit* szűk kipcsak területre korlátozódik, nincs etimológiája; nem kétséges, hogy *jász* — alán eredetű; vö. oszét *cyt*, *ciğd* 'sajt'. Az oszét szónak van iráni etimológiája, mely végső soron az óind *tikta* — 'csipős, keserű' szóhoz kapcsolódik (ABAEV, IĚSOJa. I, 328). A törökhöz a szó — az adatokból ítélve — a mongol korban (XIII—XIV. század) kerülhetett, mégpedig a török fonetizmushoz igazodva *čiyit* alakban. Nincs semmi alapunk annak feltevésére, hogy a *čiyit* a törökségben már a IX. század előtt meglejt volna. Nagyon lehetséges tehát, hogy a *sajt* nem török közvetítéssel került a magyarba, hanem közvetlenül az alánból, nem *čiyit*, hanem *čiyt*, *čiyt* alakban; az egytagú alakból lényegesen egyszerűbb a magyar szót magyarázni, mint a kéttagúból (a szóvégi *jt* csak *yt*, *yt*-ből keletkezhetett).

5. A mongol hódítás újra megmozgatta az alánokat; Möngke (ill. *Māngu*) kán, majd Kubiláj alatt 30 000 alán élt Pekingben. Görög szertartású keresztények voltak, katonáskodtak, s javarészüket a nagykán testőrségében szolgált (BRETSCHNEIDER, Mediaeval, Researches II, 90; PELLIOT, i. h.). Egy részük a mongol hódítás következményeként, ha nem is olyan messzire, mint IV. századi elődeik, a kunokkal együtt Magyarországon telepedett meg. Ezek a *jászok*, akiknek nyelvéből nemrégén került elő egy rövid XV. századi szójegyzék. Egyes törzseik leszármazottai mai napig fennmaradtak, s mint oszétek megőrizték nyelvüket.

Az alánokat a mongol korban *ász*-oknak [*as*] is nevezik. Plano Carpini szerint *Alani sive Aasi* (WYNGAERT, Sinica Franciscana I, 89). Rubruck 1253-ban a Dontól délnyugatra jártában írja: „venerunt ad nos quidam Alani qui ibi dicuntur As, Christiani secundum ritum Greacorum et habentes litteras graccas et sacerdotes graccos”, majd azt mondja, hogy az „Alani sive Aas” a déli magas hegyekben élnek a cserkeszekkel együtt (WYNGAERT 191, 199; az *alán*-nak *ās*-szal való egyeztetésére vonatkozó fontosabb helyeket összegyűjtötte ZGUSTA i. m. 52—5). A MTT.-ben *asut* a nevük (ez az *as* többese), a fővárosuk *Meket* [= *Magat*] néven ismeretes, szomszédságunkban élnek a cserkeszek

(mongolul *serkes-üt*, a *serkes* 'cserkesz' többes száma); vö. MTT. ford. 184, 187; mongol szöveg 235: 289 és 247—8: 274. Az *ās* névből lett orosz közvetítéssel a *jas*i alak, ebből nálunk a *jász* (a magyarországi latinságban a *Iazonas*); ugyan-csak az *ās*-b' l grúz, onnan orosz közvetítéssel keletkezett az *oszét* elnevezés.

Ez az egyszerű terminológiai egyenlet-sor nem kevés félreértés és félremagyarítás forrása lett. Nem kétséges, hogy a ma élő *oszét* nyelvi anyag felbecsülhetetlen segítséget nyújt a *jász*, az alán, sőt a szarmata, szkíta nyelv magyarozatához, éppúgy, mint a csuvas a bolgár-török (kazár), a jagnóbi az egyik szogd dialektus, a jidga-mundzsi a baktriai értelmezéséhez. Az azonban már súlyos tévedésekhez vezethet, ha valaki a *jászt* vagy az alánt az *oszéttal* azonosítja, illetőleg megfordítva: ami az *oszétből* nem mutatható ki, az nem lehet alán vagy *jász*. Jogosan hibáztatható tehát SKÖLD, hogy a magyar nyelv alán jövevényszavait az *oszétből* (annak keleti nyelvjárásából) próbálta eredeztetni (HARMATA: MTA. I. OK. XVI, 494).

Viszont attól tartok, hogy a merev terminológiai szétválasztás is hibás történeti következtetésekre csábíthat. Aligha kétséges, hogy a XV. századi *jász* szójegyzék esetében azoknak az alán-ászoknak a nyelvével (annak esetleg egyik nyelvjárásával) van dolgunk — két évszázad távlatából —, akikkel Rubruck a Dontól nyugatra találkozott, akiket az oroszok már akkor *jászoknak* nevezhettek. Ugyanúgy nem lehet kétséges az sem, hogy az MTT.-ben említett *asut* nép (*Meket* fővárosával, *cserkeaz* szomszédaival) a kaukázusi *oszétek* elődeivel azonos. Nem eshettek tőlük valami messze a Kínába keveredett alánok sem, akik egy idő múltán a görög felekezetről áttértek a rómainra, és Monte Corvino halála után ők voltak azok, akik a pápától új püspököt kértek. A kínai források egy sor Kínában élő alán nevét feljegyezték, sőt a dinasztia történetében életrajzukat is megörökítették. Ezek közt találunk (Jüan-ši 135: 7b—8a) egy *K'ou-rh-ki* [= Keurgi = Georgius] nevű *a-si* [= *ās*]-t, akinek az életrajzából megtudjuk, hogy az apját *Fu-tö-la-si*-nak (alán név!) hívták, a fiát pedig *Ti-mi-ti-rh*-nek, vagyis *Dimidír*-nek. Nos, a magyarországi *jászoknak* a XIV. század elején — GOMBOCZ szerint — fiatalabb generációja (Osseten-Spuren in Ungarn: ÖM. I, 81) keresztény neveket viselt, e nevek közt több ízben is előfordul a *Demetrius*, amelyről megállapítja, hogy mint kereszt-név a keleti egyházban gyakoribb. Nem voltak a Magyarországra bevándorolt *jászok* eredetileg szintén keresztények, mégpedig „görög rítusú” keresztények?

A *jász* szójegyzék orosz kiadásában (JU. NEMET, *Spisok slov na jazyke jasov, vengerskich alan. Ordžonikidze, 1960. 23. l.*) АБАЕВ arra a végző következtetésre jut, hogy *jászaink* nem a délorosz vagy krími alánok lezármazottai, minthogy a szójegyzék két szava (*gal* 'ökör' és *bah* 'ló') az *oszétban* kaukázusi eredetű. Az *oszét* kaukázusi elemeiről eddig is esett már szó. MUNKÁCSI (ÁKE. 242—3, 347 482) az iráni *hazār* 'ezer', *oszét* *xəd*, *xid* 'hid', *perzsa namad* 'nemez' kapcsán beszél e szavak kaukázusi megfelelőiről. Hasonlóképpen АБАЕВ *oszét* etimológiai szótárában (I, 84—5, 186—7, 287—8) szintén felsorolja a kaukázusi megfelelőket, pl. *osz.* *ārzā* 'ezer', *avγ* 'üveg', *calx* 'kerék' kapcsán. Most már csak az a kérdés: milyen régiek az alán nyelv kaukázusi elemei? Az alán nyelv mely területeire terjedt ki a kaukázusi nyelvek hatása?

Az alán szójegyzék kaukázusi elemeinek megítélése szempontjából talán nem közömbös, hogy a kunban is akad kaukázusi eredetű szó. Ilyen minden-eketre a Codex Cumanicus német részében *kesena* 'der toden huw' (160: 23r),

amit RADL. (II, 1174) helytelenül *kázáná* 'Grabhügel'-nek olvasott; GRÖNBECH helyesen *kešene* 'Gabhügel' (?)-t ad, de nem tud vele mit kezdeni. A szó megvan a karacsáj-balkárban is (*kešene* 'склеп'; 'sírbolt, kriptá': RKBS 575), ahol kaukázusi eredetű. Ez utóbbi szóról I. G. SCHMIDT, Über die kaukasischen Lehnwörter des Karatschajischen: MSFOu. LXVII, 468. Hasonló szó található az oszétban is, amely sem fonetikai, sem jelentéstani okból nem lehet a kun szó forrása (a kaukázusi adatokkal azonban kétségtelenül összefügg). Vö. АБАЕВ, Ist. étim. slov. I, 594 (teljesen tarthatatlan az a nézet, amely szerint az etimológia nélküli és a törökségben elszigetelt kun szó volna mindezen adatok forrása).

A jász szójegyzék kapcsán most már jogosan felvetődik a kérdés (eddig ez merész feltevésnek tűnt csak, mert a jászokat beköltözésükkor kun nyelvűeknek tartották): vannak-e jász jövevényszavaink? Erre a kérdésre csak akkor várhatunk többé-kevésbé megnyugtató feleletet, ha honfoglalás előtti alán jövevényszavaink kérdését a mainál lényegesen pontosabban sikerül majd meghatározni.

6. Meg kell emlékezni még egy iráni népről és nyelvről, amellyel történetük bizonyos szakaszaiban intenzív kapcsolatban álltak törökök és magyarok. Ez a horezmi.

Horezm magja az Aral-tótól délre fekvő terület, két fővárosa Kat és Urgendzs (Gurgendzs, Dzsordzsánija), kapcsolatban állottak déli iráni szomszédokkal, közöttük a baktriai kusánokkal is (az i. sz. I–II. században a Kusán birodalomhoz tartoztak). A VIII. században az arab hódítás gyökeres változások elindítója. A XI. században a törökök (oguzok) uralma alá kerülnek. A XII. században újra függetlenek, e függetlenségnek a XIII. században a mongol hódítás vet véget. (Vö. EI II, 947–9). Bennünket történetük VIII–XIII. század közti szakasza érint közelebbről.

A kínai források szerint a VIII. századtól kezdve délnyugatról szomszédosak Perzsiával (*po-si*; *puš-siek* = *pāšik* (szögd közvetítéssel) < *pārsik*), északnyugatról a türk kazárokkal (*ko-sa*: *kāt-sāt* = *qasar*). Nekik maguknak a nevük *kuo-sián*: *xwār-siam* = *Xwārizm*, illetőleg *H ia-li-si-mi*: *kuš-lfi-ziap-mig* = a. m. *Xwārizm* és *Kuo-li*: *kuš-lie[d]* = *Kwār'z[m]* (?); vö.: Sin T'ang-šu 221: B, 3b4–6; CHAVANNES, Documents 145; BRETSCHNEIDER, Med. Res. II, 91–4; PELLLOT, Le nom du Xwārizm dans les textes chinois: TP XXXIV, 1938. 146–52. A kazár szomszédság egyre szorosabb kapcsolatot jelent a két nép között: a horezmiak mint kereskedők, aztán majd mint katonák egyre nagyobb szerepet játszanak Kazáriában, ahová később mint menekültek is nagyobb számban érkeztek. (Z. V. TOGAN, Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig, 1939. 217.) A szoros kazár–magyar kapcsolatok arra engednek következtetni, hogy e kapcsolatokból nem hiányozhattak a horezmiak sem.

Nem gondolnám azonban, hogy a honfoglalás előtt a magyarokhoz csatlakozó kabar törzsek egy része éppen a horezmiak közül került volna ki, mint azt GYÓNI MÁTYÁS vélte (Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok: MNy. XXXIX, 1938, 86–96 és 159–68; különösen 164–6); lényegében ezt vallja GYÖRFFY is (A magyarok elődeiről 221, 406. jegyz.). Ez a feltevés tarthatatlan nyelvészeti „érvekkel” kiélezve megtalálható Sz. P. TOLSZTOV egyébként kiténő könyvében, az „Ősi Chorezm”-ben is (Bp., é. n. 233).

A horezmiak neve bekerült krónikáinkba is, mégpedig *gens Corosmina* alakban. GOMBOCZ (A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV,

159–60) összegyűjtötte e név legfontosabb nyugati előfordulásait; a felsorolásból világosan kiderül, hogy a név a mongolkori földrajzi nomenklatúrából került krónikáinkba, ugyanúgy mint számos más név (vö. LIGETI, Pordenonei Odoricus budapesti kézírata: MNy. XXXII, 160–8). Bár nem tartozott e név a nemzeti hagyomány által megőrzött adatokhoz, a krónikairók a maguk módján megpróbálták azt oda beilleszteni. A hun krónika szerzője szerint Csaba korozmin nőt vett feleségül, fiai Ed és Edümen viszont „kun” kapitányokként szerepelnek másutt. Ezeket a „kunokat” egyesek a kabarokkal szokták azonosítani, e feltevés a kabar–horezmi kapcsolat egyfajta megerősítésének látszik. A kései, mesterségesen gyártott legendák azonban nem ronthatják le a valóságos történeti érintkezések hitelét. A kérdés mai állását kitűnő kritikai megvilágításban mutatja be CZEGLÉDY KÁROLY, Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről: NytudÉrt. 70. sz. (1970.), 254–9.

Volt-e a honfoglalás előtti horezmi–magyar érintkezésnek nyelvi nyoma?

A közép-iráni nyelvek közé tartozó horezmiről korábban nem sok szó eshetett, mert hiszen ma sem túlságosan nagy terjedelmű emlékanyaga nem régóta ismeretes, sőt a ránk maradt emlékek sincsenek még mind kiadva. A horezmi nyelv különben az arab hódítás óta visszavonulóban volt, majd a törökkel való intenzív kapcsolata (XI–XII. század) symbiosis következtében kétnyelvűséghez vezetett, amelyből végül is a horezmi török nyelv került ki győztesen. Ez az oguz és kipszak sajtáságokat tartalmazó török nyelv irodalmi nyelvként a XIII–XIV. században virágzott (JÁNOS ECKMANN, Das Chwarezm-türkische: Fundamenta I, 113–37).

A kétnyelvűség korában nyilván nem kevés török szó került az iráni horezmi nyelvbe. Ezt a hatást utólag, megfelelő emlékanyag hiányában feletébb nehéz, ha ugyan nem lehetetlen lemérni. Mindenesetre érdekes, hogy a régi, iráni horezmi nyelv egyik emlékében a török rabszolgához intézett kedveskedő megszólításként „*ār uylum* [= *ār oylum*] 'fiam'!” olvasható (A. A. FREJMAN, Chorezmijskij jazyk. M.–L., 1951. 80).

A török nyelvek horezmi jövevényszavainak a kutatására sem került eddig még sor. Aligha tévedünk azonban, ha horezmi eredetűnek tartjuk a törökben: Кāш. *axšam* 'naplemente, este' (Brocl. 16), horezmi tör. *aqšam* 'evening' (BODBOGL., Gulistan 201), IMuh. *axšam aššam* 'ua.' (K. RIF. 184); csag. *aqšam* (Sang. CLAUSON 35); kipsz. *aqšam* 'ua.' (HOOTSMA 50), *axšam* (Bulg., ZAJ. 7; Tuhfat, ATALAY 136), kun Cod. Cum. *aqšam* 'Abend' (GB. 39); osm. *akšam* 'evening' (HONY 10), az. *axšam* (HÖS. 24), tkm. *axšam* HAB (26); egyéb előfordulásokat I. SEVORTJANNÁL (Étimologiceskij slovarj tjurkiskich jazykov I, Moskva, 1974. 207); ezekhez még: kalm. *axšam* 'Abend, abends, spät' (RAMST. 16). CLAUSON, Etym. Dict. 96 a török szót egy szogd 'γšm alakból eredezteti (vö. pers. *šām* 'evening; supper', STR. 724). Tekintettel azonban a török nyelv szogd jövevényszavainak térben és időben való egészen más jellegű elterjedésére, a szogdhoz közel álló horezmire kell gyanakodnunk. SEVORTJAN (i. h.) szintén iráni eredetre gondol, azonban szemantikai nehézségek miatt az általa idézett alakok aligha jöhetnek szóba (bár a két iráni alak nyilván össze-függ egymással): av. *χšāniya* 'éjszaka', szogd 'γšp-, 'γšph 'ua.', újper. *šab* 'ua.'; vö. még oszét *arsäv* 'éjszaka'. Érdekes, hogy az 'éjszaka' jelentésű szó kimutatható a horezmi emlékekből, mégpedig *bīyāri* alakban, iráni nyelvekben meglevő megfelelői viszont 'este' jelentésben ismereteseek: jagnóbi *viyōra* < *apa-ayar*, oszét *izār* < *uz-ayar*, tkp. 'a nap vége'; vö. FREJMAN 94.

7. A horezmiekkal a honfoglalás után sem szakadt meg a kapcsolat. Valóságos történeti magja van annak, amit Anonymus mond: „Bulárföldről nagyon sok izmaelitával jöttek némely fölötté nemes urak: Billa [Bylla] és Baks [Bocsu]” (PAIS, Magyar Anonymus 100, 106; GYÖRFFY, A magyarok elődeiről 219, 369, 370 jegyz.).

Ismeretes ugyanis, hogy a X. századtól kezdve egy újabb keleti népelem érkezik hazánkba, amelyet forrásaink izmaelitának, böszörménynek, káliznak neveznek. Az ő kezükben volt a pénzverés (úgy látszik, a kazár pénzveréssel is foglalkoztak korábban a horezmiek), ők voltak a királyi pénzváltók, vámosok és a sókamara tisztviselői (KARÁCSONYI, Kik voltak a mikor jöttek hazánkba a böszörmények vagy izmaeliták?: AKTörtÉrt. XXIII, 7; RÉTHY LÁSZLÓ, A magyar pénzverő izmaeliták. Arad, 1880.; CSINOS ALBIN, Az Izmaeliták Magyarországon. Esztergom, 1913.). A magyar pénzügyek intézéséből csak jóval a tatárjárás után tűntek el.

A történész szemével értékeli az eddigi kutatásokat SZÉKELY GYÖRGY, *Les contacts entre Hongrois et Musulmans aux IXe—XIIe siècles: The Muslim East. Studies in Honour of Julius GERMANUS* (Bp., 1974.), 53—74.

Mindezen elnevezések mögött a horezmieket kell keresnünk. E vázlatos áttekintésből is jól látható, mennyire szövevényes, többszörös áttétellel terhes a horezmi probléma.

Ezt tükrözik különben a nevek is. A *káliz* végső soron iráni eredetű, pontosan megfelel — nyelvjárási alapon — a *hvárezm*, *horezm* alaknak, de van benne — legalább most úgy látszik — egy iráni és egy török hangtani jellegzetesség. A *böszörmény* valóban az ar.-per. *musulmān* alakra megy vissza, itt sem hiányzik a török közvetítés; vö. különben a horezmi *musurmān* alakot is (FREJMAN 117). A *böszörmény* a TESz. I, 365 szerint török, közelebbről talán kazár vagy besenyő eredetű (az itt idézett 1247: *bisermini* adat Plano Carpinié, a hozzáfűzött megjegyzés GYÖRFFYÉ). Az *izmaelita* a TESz. (II, 253) szerint a magyarban latin eredetű szó, legrégebb előfordulás 1799, eredeti jelentése 'arab', és csak másodlagosan 'mohamedán'. Itt azonban nem erről van szó, hanem egy mohamedán, siíta szektáról; vö. *The Cambridge History of Iran* 5. Cambridge, 1968. 422—82. E nevek részletesebb megvitatását érdemelének. Kinnamos kálizokról szóló rövid tudósítása (melyet már KARÁCSONYI is félreértett) arra bírta GYÓNIT, hogy a korábbi nézetekkel szemben (KOSSÁNYI) a kálizokat ne mohamedánoknak, hanem zsidóknak tekintse, mégpedig karaitáknak, minthogy „Kazáriában a khvalisz nép képviselte a karaita vallást” (i. m. 159). E teljesen téves premissákra épült feltevésnek a taglalásába most nem bocsátkozhatunk.

Mindenképpen érdemes elővinnünk a (honfoglalás előtti) horezmi és (honfoglalás utáni) káliz jövevényszavak kérdését. BÁRCZI (Szók.² 70) káliz-izmaelita közvetítésű arab szavaknak tartja *maszlag*, *ibzaér*, *majom*, *díj* szavunkat. Már most szükségesnek tartom megjegyezni, hogy a régi horezmibe és a vele egykorú török nyelvekbe valóban sok arab elem került, de az élő nyelvben azok hozzáidomultak az átvevő nyelvhez, s a legtöbbször nem közvetlenül az arabból, hanem perzsa közvetítés útján jutottak tovább; e közvetítés során az arab szavak eredeti hangalakja kisebb-nagyobb „szabálytalanságot” szenvedett. Példaképpen hadd utaljak egy frissen megfejtett — nem is arab — „szabálytalanság”-ra: a per. *kadžudā* az egyik perzsiailkán mongol nyelvű oklevelében *kairuva* alakban jelentkezik; vö. G. DOERFEB, *Zu mongolisch „keyenüwe”*: AOH. XXVIII, 1974. 99—110.

A magyar nyelv török kapcsolatai és ami körülöttük van*

III.

1. **Nyelvcseré.** — A magyar nyelv intenzív török kapcsolatai látán a kívülállóban óhatatlanul felmerül a kérdés: melyik az igazi, melyik az eredeti? Végső soron ez vezette a szükséges nyelvészeti ismeretekkel kellően fel nem vértéztett VÁMBÉRYT arra a feltevésre, hogy a magyar nyelv (és nép) török eredetű. A nyelvész BUDENZ rögtön helyesen látta, hogy a magyar nyelv finnugor eredetű, mert finnugor a nyelvtani rendszere és alapszókinccse; a sok török szó pedig jövevény a nyelvünkben.

A török hatásnak ez a lenyűgöző mértéke bírta arra ZICHY ISTVÁNT, hogy új formában prezentálja VÁMBÉRY régi téziséét. Ő már tudta, hogy a mai magyar nyelv finnugor eredetű, ezt nem vonta kétségbe, helyette kétségbevonta török eredetű szavaink jövevénysszó voltát. Más szóval azt állította, hogy a magyar nép eredetileg törökül beszélt, és csak csere útján jutott mai finnugor nyelvéhez.

ZICHY elmélete védhetetlen. Annak idején már NÉMETH GYULA utált arra, hogy az elmélettel összeegyeztethetetlen az állítólagos török nép finnugor eredetű *magyar* neve. Magam korábban két ízben is foglalkoztam a kérdéssel (A magyarság eredete és a nyelvcseré kérdése. Előadás a Nyelvtudományi Társaság XXXIX. közgyűlésén; vö. MNy. XXXVIII, 138 és A magyarság őstörténete 57, 63—5). Korábbi érvelésem kiegészítéseként talán nem árt egy-két szót szólni ezúttal is a nyelvcseré kérdéséről.

2. A hozzánk közel álló anyagból legalább három (A—C) típusal kell számolnunk.

A) A török nyelvű bolgárok meghódítanak a Dunától délre egy szláv népet. Az felveszi a *bolgár* nevet, a török nyelvű vezetőréteg egy-két évszázad alatt beleolvad a szlávokba, a régi török nyelvnek jóformán nem marad kitapintható nyoma. Mindenesetre a régi nyelvből azokás magyarázni: *bélég*, *belég*, *bilég* 'jel, bélyeg', *belég* 'karkötő', *doxtor* 'párna', *kap* 'kép', *san* 'méltóság, rang'. Az úgynevezett bolgár fejedelmi lajstrom MIKKOLA-féle magyarázata utólagos toldozgatás-foldozgatás ellenére is tele van problémával; OMELJAN PRITSAK, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden, 1955.

A mongol korban Dzsócsi, illetőleg Batu kán mongoljai hatalmuk alatt egyesítik az Arany Horda török népeit. A vékony mongol hódító réteg egy-két évszázad alatt eltörökösödik, az egykori alattvalókra hagyja a maga tatár nevét és valamennyi (nem túl sok) mongol jövevénysszót.

* L. MNy. LXXII, 11—27. — A JOKI, Uralier und Indogermanen című művének egynévelő iráni—magyar egyeztetésére alkalomadtán kívánok visszatérni.

Az Arany Horda kancelláriájában a mongolt hamarosan felváltotta a török (B. SPULER, *Die Goldene Horde*. Leipzig, 1943. 285–93). A fővárosban az irodalmi nyelv a kipcak volt (olykor a horezmi török is jelentkezik). A kancellária nyelvében kevés a mongol elem (ilyen pl. *baurči* 'szakács', *šūšūn* 'úti ellátás'). Maga a beszélt nyelv kipcak típusú, annak nem is egy változatában. E változatok között kezdettől fogva jelentős szerepet játszott a kazáni tatár, a bolgár birodalomnak a csuvas mellett második fontos nyelve. A bolgár csuvasos sírfeliratok mellett kezdettől fogva ott találjuk a tatárt is; a kazáni kánság megalakulásával ez a kancellária nyelve. Vö. T. HALASI KUN, *Monuments de la langue tatare de Kazan*: BOH. V, 1942–47. 138–55. A *Codex Cumanicus* német részében a kun nyelv tatárként szerepel (*tatar til* 'tatár, kun nyelv', *tatarča* 'tatárul, kunul': GRÖBECH 237); ez a különös meghatározás nyilván a Sarai közelében fekvő Szt. János kolostorban került a kódexbe.

A kazáni tatár mindenesetre jelentős szerepet játszott a mongol elemeknek a baskírba, csuvasba és a közeli finnugor nyelvekbe való közvetítésében. Ezeket a jövevényszavakat főleg az jellemzi, hogy a mongol nyelv nyugati, kipcak hatás alatt kifejlődött változatát tükrözik, amelyre – többek között – a második szótagban található *o, ö > a, e* változás jellemző (vö. a *nögär*-rel kapcsolatban mondottakat). Íme néhány példa: tat. *busaqa* 'küszöb', csuv. *pusaqa* < ny. mong. *bosaqa* (k. mong. *bosoya*, ir. mong. *bosuya*); tat. *büdündä* 'fürg', bask. *büdündä*, csuv. *putene* < mong. *bödene* (*bödöne*; *bödüne*); tat. *sarana* 'ehető hagyma; *Lilium tenuifolium*', bask. *harina*, csuv. *sarana* < mong. *sarana*. (Kissé más értelmzéssel l. RÓNA-TAS ANDRÁS, Középmongol jövevényszavak a csuvasban: *Néprajz és Nyelvtudomány* XV–XVI, 1971–72. 77–98 és XVII–XVIII, 1973–74. 125–42; röviden angolul: BOH. XX, 1975. 201–11).

Megjegyzendő, ugyane mongol szavak egy sor más török nyelvben is megjelennek, anélkül azonban, hogy közvetlen közük volna az előbbiekhöz. A nagy szórás magyarázata egyszerű: a mongol hódítás után biztonságos a közlekedés Európa és Ázsia között, a „*pax Mongolica*” jegyében a kereskedelem és a kulturális javak cseréje korábban nem látott méretekben fellendül.

Talán mondani sem kell, hogy nem minden jövevényszó-réteg származik a mongol korból. Nem onnan való a jakutban (ST. KALUZIŃSKI, *Mongolische Elemente in der jakutischen Sprache*. Warszawa, 1961.), a dél-szibériai török nyelvekben (HASAN EBEN, *Sibiriya türki dillerinde moğol unsurları*: *Türk Dili Belleten* III, 14–5, 1950, 35–43); stb.

ZICHY feltevése csak ebbe a kategóriába illenék, ha tudniillik egy török nyelvű hódító réteg kerítette volna hatalmába a finnugor magyarokat, s egy-két évszázad alatt azokba beolvadt volna. Erről azonban nem lehet szó, a honfoglaláskori (és az azt megelőző idők) magyar vezetőrétege finnugor nyelvű. A turkológus NÉMETH GYULA így ír: „nem lehet a magyarságnál egy »uralkodó török rétegről« és egy alacsonyabb sorban levő »finnugor rétegről« beszélni” (*HonfMagyKial.* 298). Más kérdés aztán az, hogy a finnugor magyar nép török módra szervezte meg törzesszövetségét, ebbe a szövetségbe törököket (kabaro-kat) és más idegeneket is befogadott.

B) Mi történt a vezető rétegtől megfosztott hadinéppel, ha az jelentős létszámban az egykor hódolatott földön maradt? Két példával illusztrálnám ezt az esetet, mind a kettőt Perzsia mongol hódoltságának idejéből, pontosabban az abból napjainkra maradt fejleményből venném.

Elsőnek az afganisztáni mongolok esetét említeném. Zömükben az ország északnyugati területén, Herát tartományban élnek. Minden településükön a

kétnyelvűség állapotába jutottak. A mogolt csak a családban, az egynyelvű asszonnyal és az apró gyerekekkel használja a férj, aki munkájában a helyi perzsa vagy tádzsik nyelvjárást beszéli anyanyelvi fokon. Ha valamely különös oknál fogva a perzsa behatol a családba, elhal a mogul. Így jött létre az eliranizálódott mogul törzsek egyre gyarapodó sora. A folyamatot sem iskola, sem más tömegkommunikációs eljárás nem segíti, egyedül a munkavállalás meg a nem túlságosan gyakori összeházasodás, de ami hosszú távon mégis meghozza gyümölcsét. Vö. LIGETI: I. OK. II, 1952. 355–8. (Merőben más a helyzet a Szovjetunió kétnyelvű kis népeinél. Vö. A. A. DARBEVA, *Dvujazyčije v izolirovannyh jazykach i dialektach: Problemy dvujazyčija i mnogojazyčija*. Moszkva, 1972. 191–7.)

A másik példa a hazaráké. Elég rejtélyes ez az eset, mert nincs kétséget kizáró bizonyítékunk arra, hogy eredeti nyelvük csakugyan a mongol lett volna. Mindenesetre igen sok köztük a mongoloid típus, feltűnő, hogy az afganisztáni szunnita tengerben ők sífták, mint perzsiái szomszédai. Helyi perzsa (tádzsik) nyelvjárást beszélnek. Az afganisztáni perzsa nyelvjárásokban sok a török, sőt mongol (és egyéb) elem. A hazara mongol elemei azonban nem azonosak ezekkel, feltűnően nagy számúak, és a legtöbbjük még a mongolul beszélő mogulok nyelvéből is hiányzik. A mongol elemek tárgyköre: növények, állatok, eszközök, (másodlagos) testrészek nevei és igék. Ilyenek: *bēlei* 'bőrkesztyű' (ir. mong. *begelei*), *čēji* 'mell, kebel' (ir. mong. *čegeji*, MTT. *čē'efji*), *jerda* 'vörösderes ló' (ir. mong. *jejerde*, MTT. *je'erde*), *duta kardan* 'elfut' (ir. mong. *dulaya-*, MTT. *duta'a-*; per. *kardan* 'csinál') stb. Vö. LIGETI, *Afganisztán török és mongol nyelvei*: I. OK. III, 231–43 és *Mongoljskie elementy v dialektach chazara v Afganistane: Kratkie soobščenija Instituta narodov Azii* 83. Moszkva, 1964. 5–22.

C) A nyelvcsere harmadik típusa voltaképpen rokon a másodikkal, a különbség köztük csak annyi, hogy ide azokat a kisebb-nagyobb törzseket, néptöredékeket soroljuk, amelyek szövetségesként vagy oltalmat kereső menekülteként cseréltek hazát, majd nyelvet. Itt magyar példák is vannak: kabarok, úzok, besenyők, kunok, jászok stb. Kétségtelen adataink vannak arra, hogy ők is átmentek a kétnyelvűség állapotán. Mi került régi nyelvükből a magyarba?

Régóta ismeretes, hogy szláv jövevényszavaink egy része az egész magyar szókészletben polgárjogot nyert, más része viszont helyi kölcsönzések lévén, csak a helyi magyar nyelvjárásokba hatoltak be. Kun jövevényszavakról eddig is tudtunk, pontosabban talán minden „középső rétegbe” tartozó török szót kun jövevényszónak tekintettünk. A magyar nyelvjárásoknak történelmi viharok által kiváltott mozgása, bizonytalan helyváltoztatása miatt bajos teljes bizonyossággal meghatározni, mi belőlük a besenyő, mi a kun, vagy — megfelelő hangtani kritériumok híján — mi az úz (a jász és alán réteg szétválasztásának más természetű nehézségeiről fentebb szoltunk). Örvendetes módon MÁNDOKY ISTVÁN legújabb kutatásai során fény derült egy sor kun eredetű, csak a Kunságban élő nyelvjárási kun jövevényszavunkra.

Mindezek a nyelvcserek — talán mondani sem kell — mindenkor együttélés és nem egymás mellett élés eredményeként jöttek létre.

3. A magyar nyelv állítólagos nyelvcsereje ellen van még egy el nem hanyagolható fontosságú érv. Ha ugyanis összeállítjuk a magyar nyelv török megfelelőinek teljes anyagát, vagyis miután a török megfelelőket kronológiai és genetikai rendbe raktuk, össze kell gyűjtenünk gondosan azt, hogy a kérdéses török szavak a magyaron kívül még milyen más nyelvekben találhatók meg.

E teljes szóösszeállítás meglepő és felettébb hasznos tanulsággal szolgál: nyelvünk török elemei nem egy, de több török nyelvből, nem azonos, de különböző időkben kerültek nyelvünkbe. Az átvett szavak tekintélyes része a törökben is jövevény; egy részük régi időkből származik (ez esetben széles török területen honosodtak meg), más részük aránylag kései korból való (ilyenkor csak szűk, a magyar őstörténet szempontjából jelentős területen lelhetők meg). Végül — s ez a legfontosabb — török jövevénytörzseink túlnyomó része jellegzetesen vándorszó, amely a magyarokon kívül sok más nyelvbe is behatolt. Néhány példa: *oroszlán* < *arislán*: mongol, mandzsu, cseremis, szlovén, bulgár, szerb, román, macedo-román, albán, grúz, abház, lak, abaza, adige, perzsa, afgán, kurd, zaza; *árok* < *ariq*: mongol, perzsa, afgán, kurd, oszét, cseremis, orosz, ukrán, fehér-orosz, szerb, román, kabard, grúz, udi, dargva, lezg, ingus, avar, cahur, agul, tabaszarán, buduh, dzsek, hinalug, kajtak, lak; *árpa* < *arpa*: mongol, mandzsu, szamojéd, ket, arin, aszán, buduh, dzsek, szerb, román, perzsa, végső soron indoeurópai, közelebről alighanem óiráni eredetű; *bika* < *buqa*: mongol, mandzsu, evenki, barguzin, ket, kott, arin, aszán, szamojéd, vogul, mordvin, perzsa, tádzsik, kurd, oszét, vahi, jagnóbi, orosz, ukrán, lengyel, szerb, bolgár, macedo-román, albán, grúz, avar, lak, dargva, ingus, ubih, sapezug, hürkilin, kabata, kubacsi, kajtak, cahur, akusa, buduh, dzsek, hinalug, csecsen. Vö.: DOERFEB, TMEN. II, 39—40, 52—3, 24—5, 299—301; CLAUSON, Etym. Dict. 238, 214, 198, 312.

IV.

I. Nyelvtípus-módosulás. — Talán nem elég pontos e kifejezés. A magyar nyelv az elmúlt kétezer év alatt sok lépcsőfokos életmód-, műveltség-váltást hajtott végre. E váltások minden szakaszára nyelvében is reagált, szókészletével, egyéb nyelvi eszközeivel egyaránt. Mennyi ebből a török hatás? Mennyi az, amit egyéb nyelvekkel való érintkezés következtében fogadott be? Mi az, amit a kétezer évvel ezelőtti állapotához képest szemmel láthatólag módosított?

A nyelvünkre gyakorolt török hatás természetét vizsgálva felmerül a kérdés: ez a hatás csak a szókészletre terjedt ki? Szélesebben fogalmazva: a magyart ért idegen hatások csak a szókészletet érintették?

A csuvas fonetizmus a környező finnugor nyelvek hatása alatt annyira megváltozott, hogy — nagyszámú finnugor eredetű szókészlet elemei által is befolyásolva — RADLOFF a csuvaszt egyszerűen kirekesztette a török nyelvek sorából. Az afganisztáni mogol ugyanilyen mértékű iráni hatásról tanúskodik. Az Északnyugat-Kínában beszélt szalar és sera-jögur fonetizmusára gyakorolt tibeti, illetőleg kínai hatás szintén számottevő.

A török hangrendszer hatott-e a magyarra? Kétségtelen, hogy olyan mértékben, mint azt az imént felsorolt esetekben láttuk, semmiképpen sem. Az eddigi kutatások azt látszanak igazolni, hogy azokat a török mássalhangzókat és magánhangzókat, amelyek a magyarban nem voltak meg, hozzájuk közel állókkal helyettesítették.

Mindenesetre megvolt a zöngés velaris spirans γ a magyarban is, a törökben is. Arról azonban eddig még nem esett szó, mi történt az átvételekben jelentkező zöngés bilabialis spirans (β) és a zöngés dentalis spirans (δ) helyettesítésével, melyek meglehetettek talán bizonyos török jövevénytörzsekben, de mindenesetre számolni kell velük középiráni eredetű átvételekben. A magyarban hiányzó j -t gy -vel helyettesítették. Arról viszont szintén nem beszéltünk.

hogyan helyettesítették az ősmagyar kor végén az idegen ž-t, a c-t, a g-t (tudjuk, hogy a c és g megvolt a jászban, a horezmiban s nyilván a kései alánban is; vö. a fentebb a *sajl*-tal kapcsolatban mondottakat). Az sem bizonyos, hogy a hanghelyettesítő *gy* mögött nem búvik-e meg az ismert *f*-n kívül más idegen mássalhangzó is. Mindez a jövő kutatások gondja.

Az ősmagyar magánhangzórendszer finnugor talaja máig sem elég szilárd, mégsem gondolnánk, hogy fejlődését török elemeink oly mértékben befolyásolták volna, hogy hatásukra új magánhangzókkal gazdagodott volna magánhangzórendszerünk. A hanghelyettesítés itt is minden esetben kielégítő magyarázatot ad. Legföljebb a török magánhangzórendszer *ö*, *u*, *e* és *i* hangja szorul némi magyarázatra (török elemeink feltehető hoeszú magánhangzóinak kérdéseét most nem érinteném). BÁRCZI szerint (Htört.² 34) az ősmagyarban egyes nyelvjárásokban már megvolt az *u*, pontosabban: „török jövevényszavaink átvétele idején kétségtelenül volt már a magyarságnak olyan nyelvjárása, mely ismerte az *u*-t” (i. m. 51). Az eredeti (első szótagbeli) *ö*-t a magyarban *u*-vel helyettesítették (esetleg *i*-vel vagy *e*-vel). A zárt *e* sem okoz különösebb problémát. Egyedül a velaris *i* körül dúltak (és gondolom, még mindig dúlnak) viharok. A kérdésnek valóban több magyarázata lehetséges, egy azonban nem, az tudniillik, amelyet végső érveként egyik jeles magyar nyelvészünk a vitába bevetett, amely szerint az átadó török nyelv nem ismerte volna a velaris *i*-t (vö. P. HIDVÉGI ANDREA: MNyj. I, 109). BÁRCZI (Htört.² 29) úgy véli, hogy honfoglalás előtti török jövevényszavaink átvétele idején egyes magyar nyelvjárások nem ismervén az *i*-t azt *a*-val helyettesítették (*sajt*, *gyalom*, *karvály*); emellett azonban az egyes nyelvjárásokban mutatkozó *a* ~ *i* váltakozás analógiáját sem tartja kizártnak. Bármint álljon is a dolog, a sorvadó szóvégi magánhangzók eltűnése utáni időkből való török (kun) jövevényszavainkban a szóvégi *i* > *a* helyettesítés egyértelműen jelentkezik: *dara* < *darī*, *káka* < *qaqī*.

A nyelvtani szerkezetre gyakorolt idegen hatást talán a rendkívüli mértékben iranizált afganisztáni mongolon figyelhetjük meg a legjobban. Az alaktan, pontosabban a név- és igeragozás területén ennek a hatásnak még csak nyomai sincsenek: érintetlenül megőrződött az eredeti mongol állapot (a fonetikai módosulásokról most nem szólva), legföljebb csökkent terjedelemben jelentkezik, így pl. a funkcióvesztett igei adverbiumok nagy része eltűnt. A mondatban viszont egészen más a helyzet. Az eredeti nominalis alárendelés nem maradt meg, helyét az iráni stb. kötőszavas igei alárendelés foglalta el; a mongolra (és törökre) oly jellemző oratio recta helyett oratio obliqua jelentkezik.

A magyar nyelv név- és igeragozásából szintén hiányzik a török (de gondolom, minden más idegen) hatás: finnugor örökségünknek ez a legtisztább tartománya. A név- és igeragozás ősi elemeinek egy része persze itt is a perifériára szorulhatott, sőt el is tűnhetett. A finnugor és a török közötti tipológiai rokonság következtében a nominalis alárendelés mindkét nyelvben megvolt. Az ősmagyar korban tehát külön török hatás nélkül is teljes lehetett e tekintetben az egyezés. Más kérdés azonban, vajon az ősmagyar kor végére — a jelentős körzépírási hatás következményeként — nem mutatkoztak-e már a kötőszavas verbális alárendelésnek első nyomai; nem ártana, ha magyar nyelvészeink a kérdésnek is figyelmet szentelnének. A honfoglalás után latin, szláv stb. hatásra — mint ismeretes — fokozatosan ugyanúgy módosult ez a helyzet, mint a mongolban.

2. Az idegen nyelvi hatásnak a jövevényszavak mellett másik fontos csoportját a szófordítások (Lehnübersetzungen, calques linguistiques) alkotják; l.: GOMBOCZ: NytudÉrt. 24. az. 6; BÁCZI, Szók.² 45. ECKHARDT SÁNDOR a magyarra fordított idegen szavakat *tükörszavak*-nak, *tükörkifejezések*-nek nevezte el (MNY. XXXII, 45. jegyz.); az új elnevezések bekerültek az ÉrtSz.-ba is (VI, 854; a *pincér* nem tükörszó, de nyelvújítási szó a *Kellner*-ből, SZILY 262). Megtartva ECKHARDT műszavait, hozzájuk csatolnám még a *tükörszólás* műszót is.

A tükörszó — úgy látszik — sohasem egyszerű tőszó fordítása, azt legfeljebb jövevényszóként átveszik. Lefordítására csak akkor kerül sor, ha valami toldalékot is tartalmaz (ragot, képzőt, igekötőt), s ez lényeges jelentésmódosulással jár. A *kedd* 'a hét kettedik, második napja' csak látszólag kivétel, mert mint sorazámnév képzett szó, ugyanakkor hozzáértendő a 'nap' is; nem kétséges, hogy ez szlávból fordított tükörszó (TESz. II, 421). Ilyen a *házas*: tör. *evli* (nem bizonyos, hogy ez a magyar tükörszó forrása). Mindenesetre ilyen a németből fordított *kiállhatatlan*: *unausstehlich*, *túlszárnyal*: *überflügeln*, *rájön* [vmire]: *daraufkommen*, *melléfog*: *daneben greifen*, *megszívvel*: *beherzigen*, *fennmarad* [= nem fekszik le]: *aufbleiben*, *felsír*: *aufweinen*; egy részüket a nyelvújítás kapja szárnyra.

Tükörszavaink nagy része összetétel. Régi összetett tükörszavaink közé tartozik: *egyház*, tkp. 'szent ház'. Sajátságos módon török, közelebről kunhoz kapcsolódó példáink vannak: kun *yix-öv* 'Tempel, Kirche; templom' (GRÖNB. 132), kar. T. *jeğü* 'Kirche'; örm.-kípcsak *ixov*, *ixov* 'temple, église' (TRYJ. 142), *yix* < *iyix* *idug* 'szent' (CLAUSON, Etym. Dict. 46), *öv* stb. < *ab* 'ház'. *Ünnep* < *idnap*, tkp. 'szent nap'; vö. kar. L. *yixkin* 'Sonntag' (MARD. 35), örm.-kípcsak *iyk'un*, *iyk'un* 'dimanche' (TRYJ. 341), karacs.-balk. *iyix kün* 'воскресение; vasárnap'; *iyix* 'szent', *kün* 'nap'. Lehet, hogy az *ünnep* eredetileg a magyarban is a vasárnap neve volt. *Vasárnap*, tkp. *vásár-nap*, vö. oszm. *pazar günü*, *pazar* 'sunday' (HONY 285), az. *bazar günü* 'vasárnap' (RAS 53), gagauz *pazar*, *pazar günü* (GRMS 357); *bazar* 'vásár', *gün* 'nap'; vö. ÁKE. 627 (kaukázusi nyelvekben is). Németből fordított összetett tükörszavak: *Fiaстыúk* TESz. I, 903 szerint — tévesen — m. összetett szó; a fr. *poussinière* nem 'tyúkborító kas', hanem 'csibeketrec') a német *Gluckhenne* 'kotlóstyúk; Fiaстыúk' fordítása (a német szó ritka, de vö.: HALÁSZ, MNSz. I, 678; BALLAGI, 267; főleg GRIMM, DWb., 1958. 305). A magyarban a *Fiaстыúk* név régi (1405. körülről való első adatunk), így legrégebb német tükörszavaink közé tartozik, és élesen elválasztandó a többi, aránylag igen kései német tükörszavaktól. (Vö. még ERDŐDI: MNYTK. 124. sz. 93—8.)

További német példák: *lépcsőház*: *Treppenhau*s (a TESz.-ben hiányzik), *felhőszakadás*: *Wolkenbruch*, *taposómalom*: *Tretmühle* (fr. *le train-train*), *vakbél*: *Blinddarm*, *árvízvédelem*: *Hochwasserschutz*, *vérfürdő*: *Blutbad* (a nyelvújítás idejéből; SZILY 372, 608), *véreb*: *Bluthund* (nyú.; SZILY 372), *tükörtójas*: *Spiegeleier*, *szarvasmarha*: *Hornochse*, *mellkas*: *Brustkorb*, *futótűz*: *Lauffeuer*, *csodagyerek*: *Wunderkind*; *sokoldalú*: *vielseitig*, *vilámgyors*: *blitzschnell*, *holtbiztos*: *todsicher*, *nyllogyenes*: *pfeilgerade*, *püspökli*: *bischoflila*, *méregzöld*: *giftgrün*, *keneteljes*: *salbungsvoll* (nyú.; SZILY 167).

Tükörkifejezéseink közt török eredetűt csak néhányat tudnék egyelőre említeni: *nyelvet fog*: oszm. *dil almak* (MNY. XXXII, 45), *kiment az eszemből*: *esimnan čaptā* (kípcsak-özbeg, afganisztáni gyűjtéséből). Német példák: *beképzelt majom*: *eingebildeter Affe*, *legfőbb ideje*: *es ist höchste Zeit*, a *szélrózsa*

minden irányába: *in alle Richtungen der Windrose, derült égből villám: Blitz aus heiterem Himmel, körmére ég: es brennt ihm auf die Nägel, légvárakat épít: Luftschlösser bauen, arcába nevet: ihm ins Gesicht lachen, az időt lopja: die Zeit stehlen, gyökeret ver: Wurzel schlagen, kötelet ver: Tau (Seil) schlagen, hidat ver: Brücke schlagen, készpénznek vesz: für bare Münze nehmen, bakot lő: Bock schießen, ölbe hull: in den Schoss fallen, a csorbát kiköszörüli: auswetzen die Scharte, fejét elcsavarja: den Kopf verdrehen, felmondja a barátságot: kündigen die Freundschaft, színt vall: Farbe bekennen.*

A tükörszólások egyfelől szorosan csatlakoznak a tükörkifejezésekhez (néha nehéz köztük határvonalat vonni), másfelől a közmondásokba torkollanak. Biztos példáim ez idő szerint csak a németből vannak: *ég a lába alatt a talaj: der Boden brennt unter den Füßen, orra alá dörzsöl: unter die Nase reiben, ragyog a tisztaságtól: blitzen for Sauberkeit, üres szalmát csépel: leeres Stroh dreschen, kemény próbára tesz: auf harte Probe stellen, savanyú képet vágott: er schnitt ein saures Gesicht, nem ad rá semmit: er gibt darauf nichts, mérget vehet rá: darauf können Sie Gift nehmen, verd ki a fejedből: das schlage dir aus dem Kopf, él-hal vmiért: er lebt und stirbt für etwas, hadilábon áll: auf Kriegsfuss stehen, szabadlábra helyez: auf freien Fuss setzen, nagy lábbon él: auf grossem Fusse leben, megfojt egy kanál vízben: ertranken in einem Löffel Wasser, móresre foglak tanítani: ich werde dir Mores lehren, sora meg van pecsételve: sein Schicksal ist gesiegelt, hallgat mint a sir: er schweigt wie das Grab, iszik mint a kefekötő: trinken wie ein Bürstenbinder, mintha elnyelte volna őt a föld: als hätte ihn der Erdboden verschluckt, mint gombostű a szénakazalban: wie Stecknadel in einem Heuschaber, fején találja a szöveget: den Nagel auf dem Kopf treffen, sok volt neki a rováson: er hatte viel auf dem Kerbholz, halálra unja magát: sich zu Tode langweilen, nem kötötte az orromra: das hat er mir nicht auf die Nase gebunden, ezért nem fogják a fejét leharapni: deshalb wird man ihm den Kopf nicht abbeißen, kell nekem mint egy falat kenyér: ich brauche ihn wie einen Bissen Brot, nem tudja már, hogy fiú-e vagy lány: er weiss nicht mehr ob er ein Junge oder ein Mädchen ist, az eget bögönek nézi: den Himmel für einen Bassgeige ansehen, vak tyúk is talál szemet: eine blinde Henne findet auch mal ein Korn, szegény ember vízzel főz: arme Leute kochen mit Wasser.*

Most mellőzném a török és mongol nyelvek idegenből sajátjukra fordított hasonló kategóriáinak a tárgyalását, mert a fentiekből anélkül is világos tanulság kínálkozik. A tanulság kettős.

Az egyik az, hogy a magyar szókészlet idegen elemeinek vizsgálata során a jövevényszavak mellett az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a tükörszavaknak. Örvedetes módon újabban ismét napirendre került a kérdés, megkülönböztetett figyelmet érdemel egy rövid, de velős közlemény: KISS LAJOS, Szláv mintára alkotott tükörszók a magyarban: NytudÉrt. 83. sz. 309—12. Itt az ideje, hogy a kérdéses területek mindegyikéről külön monográfia készüljön, e területek adva vannak. Már MELICH helyesen rámutatott, hogy ugyanazokból a nyelvekből, amelyekből jövevényszavaink vannak, vannak „átfordítások, utánzások is”. Előbb gondosan ki kell dolgozni a munka módszerét. Az egybevetett szavak tartalmi egyezése korántsem elegendő (a magyarból is kerültek tükörszavak stb. a környező nyelvekbe), a pusztán egyezésre támaszkodó következtetés a tévedéseknek éppen úgy forrása lehet, mint meggondolatlanul az „azonos szemlélet” kényelmes, de könnyelmű elméletéhez folyamodni. A szláv, latin, német tükörszók összegyűjtése és feldolgozása — úgy látszik — nem ütközik számottevő akadályokba.

A másik az, hogy tükörfelfedéseink és tükörszavaink alapos és rendszeres feldolgozása olyan kérdésekre adhat választ, amelyekre sem a nyelvtan, sem a szókészlet nem képes felelni: a nyelv és gondolkodás hogyan alakult és módosult az elmúlt két évezred során? A kutatásnak ezúttal nem kis nehézségekkel kell megbirkóznia. A szótárak itt nem segítenek, szövegekre, élőbeszédre van szükség. A lefordított kifejezések és szólások terén a régi idegen nyelv hatását gyorsabban és alaposabban fékezi az újabb idegen nyelvi hatás, mint az a szókészletben tapasztalható.

Van-e a turkológusnak e téren tennivalója? A saját házatáján mindenestre, de olykor-olykor akadhat mondanivalója akkor is, amikor a magyar nyelv török kapcsolatairól kell beszélni.

Evlija Cselebi magyar szójegyzéke

I.

1. A híres török „világutazó” nevét nálunk jói ismerik. A hódoltság korának kutatói máig nem szüntek meg lapozgatni nevezetesen „Útleírás”-át, melynek tetemes részei szólnak az akkori Magyarország földjéről és népéről. Tudós olvasói hol ócsárolják nagyotmondásaiért, megbízhatatlanságáért, hol meg nem győzik dicsérni jó megfigyeléseiért és máshol nem lelhető fontos adataiért.

2. Megvallom, magam hosszú időn keresztül elsősorban mint mongolista tartottam számon Evlilja Cselebi útikönyvét. Kaukázus földjén végzett utazásairól szóló beszámolójában ugyanis arról tudósít bennünket, hogy 1647-ben valahol Dagesztánban egy kajtak (*qaitaq*) nevű törzsre bukkant. A mesés külsejűeknek ábrázolt kajtakok nyelvéből egy 41 szót tartalmazó jegyzéket közöl. Ez a szójegyzék, a mongol nyelv történetének érdekes emléke ragadta meg a mongolisták figyelmét.

Talán nem meglepő, hogy a mongolisták véleménye is megoszlott Evlilja Cselebi megbízhatóságát illetően. Feltűnő volt ugyanis kezdettől fogva, hogy egyéb forrásokból mit sem tudtunk egy mongolul beszélő kajtak népről, különösen pedig, hogy nyelvét még Evlilja Cselebi idejében is megőrizte volna. Ugyanakkor meg kellett állapítani, hogy a szójegyzék a mongol nyelv XV–XVI. században várható hiteles alakjait tartalmazza. Így értékelte e szójegyzéket már első magyarázója, V. BARTHOLD és B. JA. VLADIMIROV (*K voprosu o proischozdenii kajtakov: Etnograficeskoe obozrenie* No. 4–5. Moskva, 1910. 37–45).

Később P. PELLIOT a szójegyzéket újra vallatóra fogta az isztambuli kiadás alapján (II, 1896, 291), és megállapította, hogy az valóban hitelességét igazoló archaizmusokat tartalmaz: ugyanakkor megjegyezte, hogy nyugtalanító hasonlóságokat mutat K a z v i n i hasonló tárgyú szójegyzékével (*Le prétendu vocabulaire mongol des Kaitak de Daghestan: Journal Asiatique* 1927. I, 279–94).

A kérdésre még visszatért PELLIOT Kazvini török és mongol neveket tartalmazó zoológiai fejezete kapcsán (*Les formes turques et mongoles dans la nomenclature zoologique du Nuzhatu-'l-kulüb: Bulletin of the School of Oriental Studies* VI, 1931. 55–80). Ezúttal már nem habozott kimondani, hogy Evlilja Cselebi mongol szójegyzékét hidegvérrel Kazviniéből másolta ki (még íráshibáik is azonosak), és hogy a dagesztáni állítólagos kajtakok mongol szójegyzéke egyszerű misztifikáció.

A magam részéről viszont hangsúlyoznám, hogy Evlija Cselebi mongol szójegyzéke még ilven körülmények közt sem értéktelen. Igaz, hogy mindannak, amit a kajtakokról mondott, ezek után erősen megrendült a hitele. Igaz az is, hogy a kajtakok mongol nyelvűsége írói fantázia szüleménye, amely csak arra szolgált, hogy a véletlenül keze ügyébe került Kazvini-féle szójegyzéket érdekesítő módon tálalja. Ám az író szándékán túl is érdekes, hogy a Kazvini-fél mongol szójegyzék egy ma ismeretlen (szótöbbletet is tartalmazó) kéziratra támaszkodott.

3. Persze Evlija Cselebinek nem a mongol szójegyzék a fő érdekessége. Rajongói Evlija Cselebit jelentőségében a velencei Marco Polo-hoz és az arab Ibn Baţţut ához hasonlítják. Mindenképpen igazat kell adnunk egyik tárgyilagos turkológus méltatójának, H. J. KISSLINGnek, aki szerint Evlija Cselebi munkája a benne található pontatlanságok és túlzások ellenére az információknak valósággal kifogyhatatlan kincsebányója, valahányszor a XVII. századi török birodalom történelmi, földrajzi, nyelvi és művelődéstörténeti problémáiról van szó.

Valóban, e színes tollú útleíró népszerűsége szinte páratlan. Az elmúlt másfél évszázad alatt se szeri, se száma a tömördek kisebb-nagyobb tanulmányoknak, könyveknek, fordításoknak, mely nagy művével foglalkozik. Az érdeklődés ma sem csappant meg iránta, ellenkezőleg, mintha az korábban nem tapasztalt mértékben új életre kelt volna.

4. Ki volt hát Evlija Cselebi?

Egy Dervis Mehmed Zilli nevű udvari főékszerész fiaként született Isztambulban 1611-ben, és ott is halt meg 1684-ben. Apja Szulejmán szultán kíséretében jelen volt Buda, majd Szigetvár elfoglalásánál. Az apa különben tehetséges, költői és művészi hajlamokkal megáldott ember volt. Anyja Kaukázusból származott, és Melek Ahmed pasa nővére volt.

Evlija Cselebi, hála sokéves szorgos tanulásának és szép hangjának, müezzin lett: e jeles tulajdonsága méltánylásául IV. Murád szultán 1631-ben udvarába vette mint apródot. Már fiatalon szerette a földrajzot és rajongott az utazásért. Föltűnő mértékben érdeklődött a nyelvek iránt. Arabon és perzsán kívül tudott latinul és görögül, és saját — alighanem valamelyest túlzó — vallomása szerint nem kevesebb, mint 147 nyelvet tanulmányozott.

Első jelentősebb útjára 1635-ben 24 éves korában indult el, mégpedig IV. Murád hadra kelt seregével együtt a perzsiai hadjáratra. Ettől kezdve szinte szakadatlanul utazott, hol valamely követséggel, hol hivatalos megbízatásból, hol meg csak a maga kedvtelésére. Bejárta az akkori egész török birodalom területét, sok helyütt megfordult a vele szomszédos országokban is. Szellemes, vidám természetű ember volt, kitűnő elbeszélő; jó összeköttetései voltak az udvarban, a nagyvezírek és pasák világában, kedves embere volt a szultánnak is. Nem csoda, ha minden kapu megnyílt előtte.

Evlija Cselebi nemcsak sokat utazott, de arra is gondja volt, hogy úti tapasztalatait írásba foglalja. Beszámolója tíz terjedelmes kötetre nyúlt; a végső simítások elvégzésére, úgy látszik, már nem maradt ideje: erről árulkodnak bizonyos részletek kidolgozására üresen hagyott lapok. Nem maradt idő az ellentmondások kiküszöbölésére, a kisebb-nagyobb egyenetlenségek elsimítására sem. Ami ránk maradt, így is izgalmas, mindvégig érdekesítő, akkor is, ha tudjuk, hogy sokszor pontatlan adataiban, hogy színes fantáziája eltű-

lozza a dolgokat, vagy hogy amit éppen mesél, elejétől végéig egy dús keleti képzelet kitalálása.

Vö.: DR. KARÁCSON IMRE, Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai, 1660–1664. Bp., 1904. I–II. J. H. MORDTMANN [H. W. DUDA], Evliyâ Çelebi: Encyclopédie de l'Islam (nouvelle édition). Tome II. Paris–Leiden, 1963. 736–8.

5. Az Útleírás egyes köteteinek a tartalma egészen vázlatosan ez: I. Isztambul és környékének leírása. Története, intézményei, nevezetes épületei, lakossága stb. Részletes utalások a szerző családjára és saját életére. II. Brüssza, Izmit, Batum, Trapezunt, Abházia, Georgia leírása. A régi szultánok történetének főbb eseményei. III. Utazás Damaszkuszba, Szíria, Palesztina, Szivasz, Kurdisztán, Örményország, Rumélia, Nikápoly, Filippopol, Drinápoly, Szófia. IV. Utazás Isztambulból. Van. Tebriz. Bagdad, Baszra. V. Kurdisztán, Tokat, Azov, Lengyelország, Akkerman, Gallipoli, Oláhországi hadjárat, Belgrád, Temesvár, Nagyvárad ostroma. Horvátország egyes részei. Látogatás Zrínyi Miklósnál. Rumélia. VI. Utazás Erdélyben és Felső-Magyarországon 1661-ben. Isztambul. Az 1663. évi magyarországi hadjárat. Belgrád. Buda. A felső-magyarországi hadjárat. Bosznia, Hercegovina, Dalmácia és Szlavónia. Dél-Dunántúl. Zerinvár elfoglalása. – VII. Török és tatár csapatok kalandozásai Magyarországon és Ausztriában. Utazás a nagyvezír táborába. A szentgothárdi csata. A török sereg visszavonulása és a békekötés. Kara Mehmed pasa követsége Bécsbe. Bécs leírása. Állítólagos utazása a hét választófejedelemségbe. Utazása a magyarországi várak felülvizsgálására. Erdély, Oláhország, Moldva, Krim, Dél-Oroszország, Kaukázus. – VIII. Krim. Isztambul. Kréta szigete, Görögország, Albánia, Drinápoly. Isztambul. IX. Zarándoklat Mekkába. Délnyugat-Anatólia. Szmirna, Rodosz, Dél-Anatólia, Szíria, Aleppó, Damaszkusz, Medina, Mekka. X. Egyiptom leírása és története. Észak-Egyiptom, Szudán, Abesszinia.

6. A múlt század közepétől fogva egymást érték a jeles török utazó művének a kiadásai. Eleinte egyes részletei láttak napvilágot, majd sor került a teljes szövegkiadásra is. Az első teljes kiadás meglehetősen kalandos úton jutott el befejezéséhez.

A kéziratot, annak egyik példányát, AHMED DZSEVDET, az Ikdám című lap szerkesztője lelte meg, ő is vállalkozott rá, hogy saját nyomdájában kiadja. Az első két kötet 1896-ban meg is jelent, a következő III–IV. kötet is rövidesen, alig öt esztendő leforgása alatt szintén napvilágot látott. A VI.

Magyarországról szóló kötet költségeit a Történelmi Bizottság javaslatára a Magyar Tudományos Akadémia vállalta. Mint AHMED DZSEVDET előszavából kiderül, a magyar tudós társaság főíródeákja ezeröttszáz frankot e célra át is utalt. Ez egyik előszót különben VAMBÉRY ÁRMIN, az idegen nevek ellenőrzését, kijavítását KARÁCSON IMRE végezte.

A kiadás folytatását a török cenzúra betiltotta, és csak hosszú idő múltán, 1928-ban jelent meg a VII. és VIII. kötet. A befejező IX. és X. kötet még viszontagságosabb körülmények között — immár latin helyesírással — került ki a nyomdából 1935-ben, illetőleg 1938-ban.

Evlija Cselebi tudományos igényeket kielégítő arab betűs teljes kiadása, amely figyelembe veszi valamennyi ma ismert kéziratát (ezek száma nem csekély), tömérdek munkát és figyelmet, nagy pontosságot igényel. Ez a kiadás alighanem még sokáig várat magára.

7. Evlija Cselebi könyvének Magyarországra vonatkozó részei megjelentek magyar fordításban is. Az V. és VI. kötet magyar vonatkozású anyagát KARÁCSON IMRE fordította le és látta el sommás jegyzetekkel. A mű a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában a Török-magyarkori Történelmi Emlékek (Második osztály: Írók) sorozat egyik köteteként jelent meg; I. fent.

KARÁCSON IMRE az akkor még kiadatlan VII. kötet magyar vonatkozású anyagát is lefordította, mégpedig a helyszínen, fáradságos munkával, magáról a török kéziratról. Ez a fordítás is megjelent az említett sorozat II. köteteként: DR. KARÁCSON IMRE, Evlija Cselebi török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. A M. Tud. Akadémia Történelmi Bizottságának megbízásából fordította és jegyzetekkel kísérte —. Bp., 1908.

8. Az első teljes kiadás befejező két kötetének latin betűs kiadása nem nyerte el ugyan a turkológuok helyeslését, de felhívta a figyelmet arra, hogy e dicsőséges múltat idéző kalandos útleírás Törökországban ma is közönségsikerre számíthat. Persze olyan kiadásban, amely a szélesebb olvasóközönség igényeihez képes igazodni.

Erre a feladatra vállalkozott ZUHURI DANI-MAN, aki Evlija Cselebi ódon zamatú nyelvét megfrissítette, ott, ahol erre szükség volt, a mai beszélt nyelvhez igazította az avitt kiejtést, máskor maiakra cserélte ma már nem értett szavakat. A megtartott régi műszavakat pedig jegyzékbe foglalva magyarázta meg.

Az új kiadás címe: „Evliyâ Çelebi Seyâhatnâme. Mehmed Zilli oğlu Evliyâ Çelebi. Türkteleştiren: Zuhuri Danişman.” Az útleírásnak megjelent az I–XIII. kötete Isztambulban, mondhatni rekordidő alatt, 1969-től 1971-ig. Az eddig megjelent 13 kötet nem tartalmazza a teljes művet, hiányzik még a IX. könyv befejező része és az egész X. könyv. Kétségtelen, hogy az új kiadás segítségével gyorsan lehet tájékozódni ebben a terjedelmes és nem könnyen áttekinthető műben.

9. Az új kiadásban is megvan a kajtak szójegyzék (III, 287). Persze a kiadó nehezen birkózott meg a polifon arab írás mongol olvasataival; mindjárt a *kujtak*-ból is *kitak* lett. Bár lényeges új elemeket nem tartalmaz a mongol olvasatok helyesbítéséhez, az oszmán-török értelmezések pontosabb megértését ez a kiadás tagadhatatlanul megkönnyíti. Ennek taglalása azonban nem tartozik ide.

Az új kiadásnak azonban van egy közvetett tanulsága a kajtak szójegyzék hitelességének kérdésében. Az egyes kötetek egyszerű átlapozása is meggyőz ugyanis arról, hogy a kajtak ebben a műben nem az egyetlen szójegyzék. Nos, ezek a szójegyzékek lényegében azonos felépítésűek: a számszavakkal kezdődnek, néhány gyakran használt szóval folytatódnak, és egy-két kifejezéssel végződnek. A kajtak szójegyzék ettől a szójegyzék-típustól teljesen eltér: lényegében egynemű — zoológiai — szógyűjtemény ez, csak a végén olvasható néhány eltérő jellegű szó, ezeknek viszont semmi közük a mongolhoz. Ennek csak az lehet a magyarázata, hogy a szójegyzék irodalmi előzményre megy vissza, nem pedig élőnyelvi feljegyzésre.

A 13 kötetes kiadásból különben a következő szójegyzékeket jegyeztem ki, anélkül, hogy teljességre törekedtem volna: 1. abház nyelv III, 111; 2. ubych (szadse abház) nyelv III, 111–2; 3. Tosya, Bolu és Dörtdivan törökjeinek a nyelve III, 174–5; 4. Erzerum nyelvjárása III, 211–2; 5. Nahicseván

nyelvi sajátosságai (perzsa szójegyzék) III. 334 - 5; 6. kajtak szójegyzék III. 287; 7. grúz szójegyzék IV. 12 - 3; 8. a kaukázusi mingrel nyelv szójegyzéke IV, 54; 9. arab szójegyzék IV, 265; 10. timani szójegyzék IV, 300 1: 11. (spanyol-)zsidó szójegyzék V, 11; 12. türkmén szójegyzék V, 62 3; 13. Dobrudzsa tatár nyelve V, 241; 14. Dijarbekir azeri nyelve VI, 140 2; 15. tifliszi kurd szójegyzék; 16. orosz szójegyzék és példamondatok VIII, 15; 17. szerb szójegyzék VIII, 241; 18. bosnyák nyelv VIII, 296 7; 19. horvát szójegyzék IX, 36 - 7; (velencei) olasz IX, 44 5; 20. német szójegyzék és mondatok XI, 36 7; krími tatár nyelv XI, 225 6; 22. nogaj szójegyzék XI, 257; 23. kabard szójegyzék XI, 257; 24. kalmük szójegyzék XII, 23; 25. cigány szójegyzék XII, 80 1; 26. görög szójegyzék XII, 151 2, 182.

A szójegyzékek egy részével korábban már foglalkoztak. A nagyobb munkákba beágyazott nyelvi mutatókat figyelmen kívül hagyva a már említett kajtak szójegyzékeken kívül - a következő monografikus feljegyzésekre utalnék: R. BLEICHSTEINER, *Die kaukasischen Sprachproben in Evliya Çelebi's Sevahetname: Caucasia* XI [1934.], 84 - 126. H. J. KISSLING, *Einige deutsche Sprachproben bei Evliya Çelebi: Leipziger Vierteljahrschrift für Südosteuropa* II [1938.], 212 - 20. Néhány eddig meg nem vizsgált szójegyzék figyelmet érdemelne.

10. Evlija Çelebi fenti listájához még egyet kell csatolnunk, ez a magyar szójegyzék. Ez a szójegyzék az AHMED DZSEVDET-féle kiadás VI. kötetében foglal helyet, a ZUHURI DANIŞMAN-kiadásban pedig a IX. kötet 164 - 5. lapján található.

KARÁCSON a magyar nyelvre vonatkozó részt is lefordította (1. 89 - 91). de nyelvész szemmel eddig még nem nyúltak hozzá. A magyar nyelv története szempontjából ez a kis emlék persze nem túlságosan jelentős, hiszen 1660 - 1664 közötti dátumával a legkésőbbi szójegyzékek közé tartozik. Úgy vélem, mégis figyelmet érdemel, mert nem a hagyományos formában, hanem török (arab) betűs átírásban maradt ránk.

A hódoltság korának nem ez az egyetlen ilyen jellegű emléke. Aligha túlzok, ha azt állítom, hogy ezek az emlékek az eddiginél nagyobb figyelmet érdemelnek. Most közülük a következőkre utalnék összehasonlítás céljából.

a) M u r á d himnusza 1580 tájáról; vö. FRANZ BABINGER, ROBERT GRAGGER, EUGEN MITTWOCH und J. H. MORDTMANN, *Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien bearbeitet von* . (Ungarische Bibliothek 14. Berlin, 1927.), 55 - 69 és 147 - 84.

b) Névtelen fordító liturgikus szövegei 1589-ből, egy bécsi Collectanea-kéziratban. Vö. *Literaturdenkmäler* 99 - 103 és 192 - 202.

c) Istenes énekek ugyanazon gyűjteményes kötetből. Az öt ének közül az 1. 1570-ből, az 5. 1567-ből van datálva. Vö. i. h. 122 - 8 és 222 - 30.

d) Világi ének ugyanabból a gyűjteményes kéziratból. Vö. i. h. 128 és 229 - 30.

e) Török-magyar makaróni vers, ugyanabból a gyűjteményes kötetből. Vö. i. h. 128 - 9 és 230.

f) Hódoltságskori török iratokban található magyar közsavak. Vö. L. FEKETE, *Die Sivâqat-Schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Beitrag zur türkischen Paleographie mit 104 Tafeln. Erster Band. Einleitung, Textproben* (Bibliotheca Orientalis Hungarica VII. Bp., 1955.) 57 - 65.

g) Hódoltságskori magyar tulajdonnevek török átírásban. Vö.: L. FEKETE, *Die Siyaqat-Schrift* I, 867–904. KÁLDY-NAGY GYULA, Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai. MNyTK. 103. sz. (1960.). A helynevek indexe: 137–44.

A fenti emlékek helyesírása nem egységes. Egyesek pontosan vannak vokalizálva; ilyenek Murád Himnusza és a bécsi Collectanea magyar emlékei. Mások nincsenek vokalizálva, a magánhangzókat ezekben vagy plene írással jelölik, vagy sehogy. Ide tartozik Evlija Cselebi, a török szövegek magyar glosszái stb. Végül a gazdasági iratok többsége mellőzi a mássalhangzó-jegyek interpunkcióját; ezekben csak a típus-neveket lehet több-kevesebb biztonsággal elolvasni, a ritka vagy máshol nem igazolt neveket alig.

II.

A szójegyzék

Rövidítések: ECs. = Evlija Cselebi. Dzs. = AHMED DZSEVDET kiadása; a kötet- és lapzámok külön jelzés nélkül is erre a kiadásra utalnak. -- D. = DANISMAN kiadása. KAR. = KARÁCSON fordítása és jegyzetei. MURÁD = Murád Himnusza. Col. A = a bécsi Collectanea liturgikus szövegei. Col. B = a bécsi Collectanea istenes énekei. Col. C = a bécsi Collectanea világi éneke. -- Col. D = a bécsi Collectanea makaróni verse. -- FEKETE = FEKETE, *Die Siyaqat-Schrift*. -- KÁLDY = KÁLDY-NAGY, Baranya megye. GyöngySzt., MURM., PP., SZIKSZF., VER. stb. a szokásos rövidítések.

Az alább következő szójegyzékben első helyen, szögletes zárójelben áll arab betűk helyett a magyar szó átbetűzése AHMED DZSEVDET kiadása alapján. Utána következik az átírása, a török értelmezés felidézőjébe foglalt magyar fordításával együtt. Utána adjuk D jelzéssel DANISMAN (gyakran hibás) olvasatát, majd KAR. jelzéssel KARÁCSON átírását. Végül következnek az esetleges magyarázatok, más források párhuzamos adatai.

Az átírásban arra törekedtünk, hogy annak alapján visszaállítható legyen az eredeti arab gráfia, ugyanakkor értelmezzem is abban a mértékben, amennyi a magyar szó azonosításához elengedhetetlenül szükséges. Így a plene írással jelölt magánhangzókat felül vízszintes vonáskával kísértük, ha az magyar hosszúságnak felel meg, és kúpos ékezettel, ha rövidnek; ha viszont a magyar hosszúságot a török jelöletlenül hagyta, akkor a hosszúság jelölésének ma ismert módjához folyamodtunk. Például *lō* = *ló*; *vāj* = *vaj*; *hēt* = *hét*. Az *ty*, *ty*, *gy*, *ny* hangok mindegyikét a törökben többféleképpen is jelölik: átírásunkban igyekeztünk az eredeti gráfiát is érzékelteni. Így például az *ny*-t *n̄*-nyel jelöltük, ha a török sima *n*-nel írja át, *nj*-vel, ha leírására *nun*-t és *yod*-ot használ, végül *n̄*-nyel, ha *nayir nun* (*η*) segítségével rögzíti. Egyebekben megtartottuk az arab betűk szokásos átírását (*ḥ*, *h*, *h*, *k*, *ğ*, *ş*, *đ*, *č*, *ʃ* stb.).

1. [k]: *ej* 'egy'. D. *Ek* 'bir'. KAR. *egy*. Murád *ej isten*: *egy isten* (5b: 15b), *ejik*: *egyik* (7b: 27a), *ej*: *egy* (13a: 58a), *ejet*: *egyet* (13a: 58b). Col. A *eyj* (36a). Col. B *eyj* (64a). MURM. *Eg holnapi munka* (102), *Egygy ember liani*: Germanae (2207), *egygy* (2625). GyöngySzt. *egy* (811). SZIKSZF. *egi* (55), *egy* (100). VER. *egy* (115). PP. *Egy* (32).

2. [ktw]: *ket(t)õ* 'kettõ'. D. *Ketu* 'iki'. KAR. *kettõ*. MURÁD *két fele: ket fele* (15b: 73a), *mind keñõ: mind ketteu* (15b: 73d). GyöngySzt. *ekettõ* (1120). *kettõ* (3096). SZIKSZF. *Kettõs* (3). VER. *Ketteü* (31). PP. *Kettõ*.

3. [h'rw̃m]: *hãrõm* 'három'. D. *Harum* 'üç'. KAR. *három*. MURÁD *hãrõm fele: három fele* (9a: 36d), *az hãrmãdikun: az harmadicunk* (10b: 44a). Col. A *hãrmãd nãprã* (37b). Col. B *sent hãrõmãg* (64b). MURM. *Harum esztendõ* (68). GyöngySzt. *harom* (3085). SZIKSZF. *Harom* (2). VER. *Harom* (108). PP. *Három* (82).

4. [nyk]: *něj* 'négy'. D. *Nik* 'dört'. KAR. *négy*. MURM. *Neg* (2628). GyöngySzt. *negy* (3094). SZIKSZF. *Nej* (183). VER. *Neegy* (86), *Negy-labu* (86). PP. *Négy* (169).

5. [wt̃]: *õt* 'öt'. D. *Ot* 'beş'. KAR. *õt*. Col. B *átren átúdik* (66b), *ezer átsãzban eñ hátren hẽlben* (66b 67a). MURM. *õt* (64), *õt* (2629). SZIKSZF. *Õt* (218). VER. *Eõt* (87). PP. *Õt* (183).

6. [h't̃]: *hut* 'hat'. D. *Hat* 'alt'. KAR. *hat*. MURM. *Hat* (2630). GyöngySzt. *Hat* (101). VER. *Hath* (97), *Tizen-hat* (97). PP. *Hat* (83).

7. [lt̃]: *hét* 'hét'. D. *Het* 'yedi'. KAR. *hét*. — Col. B *hatvãn hétben* (63b). MURM. *Heet: Septimana* (122), *Het: Septem* (2631). GyöngySzt. *heteknek* (3564). SZIKSZF. *Heet* (221). VER. *Heeth* (96). PP. *Hét* (86).

8. [nywl̃ç]: *njõlẽ* 'nyolc'. D. *Nivleç* 'sekiz'. KAR. *nyolcs*. MURM. *Nyolcz* (129). GyöngySzt. *nyolchad* (2921). SZIKSZF. *Niolcz* (252), VER. *Nyolcz* (69). PP. *Nyõltz* (174).

9. [kylñç]: *klẽnẽ* 'kilenc'. D. *Kilneç* 'dokuz'. KAR. *kilencs*. MURM. *kilencz* (2607). SZIKSZF. *Kilencz* (82). VER. *Kilencz* (87), *Kylencz szaz* (67). PP. *Kilentz* (117).

10. [tyz]: *tiz* 'tíz'. D. *Tiz* 'on'. KAR. *tiz*. MURÁD *tizet hãllõtõk: tizet hallotok* (16a: 78c). MURM. *Tis* (2617), *Dis* (2634). GyöngySzt. *Thyszed* (843), *tyzes* (2189). SZIKSZF. *Tizedes* (129). VER. *Tyz* (26), *Tizen-heeth* (96). PP. *Tíz* (234).

11. [hws̃]: *hũs* 'hús'. D. *Hos* 'yirmi'. — MURM. *Huz esztendõ utan valo ewdõ: Iuvenca* (586), *Tisen hus: Viginti* (2644). SZIKSZF. *Husz esztendõ utan ideit̃* (98). VER. *Huszan* (112). PP. *Hufz* (93).

12. [h'rmyñç]: *hãrminẽ* 'harminc'. D. *Harmineç* 'otuz'. KAR. *harmincs*. MURM. *Harmicz* (2647). SZIKSZF. *Hãrmicz* (100). VER. *Haromicz* (108). PP. *Harmintz* (82).

13. [nk̃w'n]: *negvãn* 'negyven'. D. *Netvan* 'kirk'. KAR. *negven* (sic). MURM. *Neguen* (2648). VER. *Negyuenedik* (85). PP. *Negyven* (170).

14. [wt̃w'n]: *õtvan* 'ötven'. D. *Otvan* 'elli'. KAR. *õtven*. Col. B *átren* (66b). MURM. *Õteuen* (2649). VER. *Eõtven* (87). PP. *Õtven* (184).

15. [h't̃w'n]: *hãtvãn* 'hatvan'. D. *Hatvan* 'altmıs̃'. KAR. *hatvan*. ECs. *hatvãn* (VII, 413), *Haıtvãn*, város (KAR. I, 21; II, 107). Col. A *hatvãn* (63b). FEKETE *Haıvan*, város (254), *Haıvãn-ãca* (57). MURM. *Hatteuan: Sexaginti* (2650). VER. *Hatvan-szer* (97). PP. *Hatvan* (84).

16. [ht̃w'n]: *hetvãn* 'hetven'. D. *Hetvan* 'yetmıs̃'. KAR. *hetven*. ECs. *hetven* (VII, 413), Col. B *hetven* (60b). MURM. *Hetteuen* (2651), *Hetuen ket font: Talentum* (2575). PP. *Hetven* (86).

17. [nywl̃çw'n]: *njõlẽvãn* 'nyolcvan'. D. *Niyolçvan* 'seksen'. KAR. *nyolcavan*. ECs. *nõsvãn* (VII, 413). MURM. *Nyolczuan* (2652). VER. *Nyolczvan* (69). PP. *Nyõltzvan* (174).

18. [kylñçw'n]: *kilẽvãn* 'kilencven'. D. *Kilinçvan* 'doksan'. KAR.

kilencsven. ECs. *kilencven* (VII, 413). MURM. *Kilenczuen* (2653). VER. *Kilenczvenszer* (67). PP. *Kilentzven* (117).

19. [ʃ'z]: *száz* 'száz'. D. *Saz* 'yüz'. KAR. *száz*. ECs. *sáz* (VII, 413). MURM. *Sas* (2654). GyöngySzt. *Szaz* (4398), *Szauz Szaaz ember hadnaggia* (4402). VER. *Szaz* (18), *Hath-szaz* (97). PP. *Száz* (212).

20. [kts'z]: *kétszáz* 'kétszáz'. D. *Ketsaz* 'ikiyüz'. KAR. hiányzik. – MURM. *Ket sas* (2655). GyöngySzt. *keet szaas estendő* (3135). PP. *Kétfáz* (113).

21. [knyr]: *kenér* 'kenyér'. D. *Kenir* 'ekmek'. KAR. *kenir*. – Col. A *kenjeránkdi* (33b). MURM. *Kenir* (2081), *Kenyer hano lapat* (1834). GyöngySzt. *kenjer* (240), *kenyer* (2722). SZIKSZF. *kenier* (148). VER. *Kenyer* (73), *Kenyr seüteü* (78). PP. *Kenyer* (108).

22. [vz]: *víz* 'víz'. D. *Vez* 'su'. KAR. *víz*. ECs. *Šárvíz* (KAR. I, 206; II, 38). Murád *vizbe: vizbe* (4b: 8a). MURM. *Viz* (211), *Kuul vis* (338). GyöngySzt. *Vyszet* (348), *Vysz* (885). SZIKSZF. *Viz* (2). VER. *Vüiz* (8), *Alo-vijz* (100), *He-viz* (106). PP. *Víz* (259).

23. [šw]: *šó* 'só'. D. *Šu* 'tuz'. KAR. *šó*. MURM. *So tarto* (1811). GyöngySzt. *Ső kamora iszvin* (873). SZIKSZF. *So* (4). VER. *Soo* (92), *So-tarto* (92). PP. *Só* (206).

24. [š'yt]: *šajt* 'sajt'. D. *Šajt* 'peynir'. KAR. *šajt*. – FEKETE *šajtlós* 'Käsehändler' (61). MURM. *Sajd* (2150). GyöngySzt. *šaytl* (1360). SZIKSZF. *Saitl* (8). VER. *Saith* (17). PP. *Sajt* (201).

25. [w'y]: *vaj* 'vaj'. D. *Vay* 'yag'. KAR. *vaj*. Col. B *žiróšb az vājnal* (86a). MURM. *Vay* (2152). GyöngySzt. *Vay* (340). SZIKSZF. *Vay* (204). VER. *Vay* (14). PP. *Vaj* (248).

26. [myz]: *méz* 'méz'. D. *Miz* 'bal'. KAR. *miz*. *Miz*-nek is lehetne olvasni. MURM. *Mez* (1207). GyöngySzt. *Zyn mesz* (301). SZIKSZF. *Lepes mez* (205), *Tiztu meez* (204). VER. *Meez* (60), *Nad-mez* (92). PP. *Méz* (163).

27. [ty]: *tej* 'tej'. D. *Ti* 'süt'. KAR. *tej*. – MURM. *Tey* (2146). GyöngySzt. *uz Teytul* (58), *tey* (1360), *teei* (2785). SZIKSZF. *Tey* (7). *Tey* VER. (52). PP. *Téj* (229).

28. [tyfl]: *tejfel* 'tejfel'. D. *Tifil* 'kaymak'. KAR. *tejfel*. – SZIKSZF. *Teyfól* (7). PP. *téjfel* (229).

29. ['lwty]: *álut(tej)* 'aludt tej'. D. *Alvati* 'yogurt'. KAR. *alutej*. – MURM. *Alut tey*: Coagulum (2153). SZIKSZF. *Alut tey*: Lac coagulum, cöcretum (7).

30. [h'km']: *hagyma* 'hagyma'. D. *Hákma* 'soğun'. KAR. *hagyma*. – KÁLDY *Hagymás* falu, *Hagymás Márton* (45). A Buda környékén termő fokhagymáról, metélő-hagymáról és vöröshagymáról ECs. bőven beszél; vö. KARÁCSON I, 251. MURM. *Hagima* (1426). GyöngySzt. *hagima* (4370). SZIKSZF. *Foghagyma* (145). VER. *Hagyma* (14). PP. *Hagyma* (77).

31. [kn'l]: *kanál* 'kanál'. D. *Kanal* 'kaşık'. KAR. *kanál*. – MURM. *Kalan* (1824). GyöngySzt. *vas kulan* (2914). SZIKSZF. *Kalan* (199). VER. *Kalan* (20). PP. *Kalán* (103), *Kanál* (104).

32. [kšr]: *kész* 'kés'. D. *Kiŝer* 'biçak'. KAR. *kész*. A kézirat, melyet Dzs. és D. használt, egyaránt *kšr* alakot tartalmaz. Kétségtelenül romlott alak ez, amely a másoló tolla alatt úgy keletkezett, hogy a szóvegi *šin* záró félköre *r* betűként önállósult. Hasonló íráshiba [M'tyšr] olv. [M'tyš]: *Mátjaš* (KAR. I, 271). Ez annyit jelent, hogy a szó eredeti alakja [kš] lehet. KAR. *kész* olvasata elvileg elfogadható volna mint magyar nyelvjárási alak, azonban itt is pusztán szóveg-

romlással van dolgunk: a *ž* hibásan keletkezett az *š* három pontjából és az inént említett új keletű *r*-ből. — MURM. *Kes* (1813). GyöngySzt. *Keesmek* (284). *Vargha kes* (1080). SZIKSZF. *kees* (202). VER. *Kees* (25). PP. *Kés* (111).

33. [tʃl]: *tál* 'tál'. D. *Tal* 'čanak'. KAR. *tál*. — MURM. *Tal* (1823). GyöngySzt. *Tal* (1133), *Taal* (1139). SZIKSZF. *taal* (199). VER. *Taal* (17). PP. *Tál* (225).

34. [pynčh]: *pince* 'pince'. D. *Pinče* 'yerinalti'. KAR. *pincse*. MURM. *Pincze* (1721). *Pyncze palasz* (1819). GyöngySzt. *Pinche* (4301). SZIKSZF. *pincze* (45). VER. *Pincze* (18). *Pincze* (120). PP. *Pintze* (189).

35. [krk']: *gyerká* 'gyertya'. D. *Kerká* 'mum'. KAR. *gyergya*. Ez utóbbi olvasat helytelen, a *kef* ugyanis *k*-t és *g*-t, ennek megfelelően *k*-t és *g*-t egyaránt jelölhet; l. alább. — MURM. *Gyrgia* (1788), *Georgia* (1625), *gergia* (1626). GyöngySzt. *gyortya* (254), *gyertya* (3678). SZIKSZF. *gyertya*, *giertia* (124), *gyertia*, *gyergia* (125). VER. *Gyerthya* (16), *Gyertia* (57), *Gierthia-tarto* (16). PP. *Gyertya* (74).

36. [lw]: *lő* 'ló'. D. *Ló* 'at'. KAR. *ló*. A *lő* mellett *lū* olvasat is lehetséges. MURM. *Lo* (447). GyöngySzt. *loo* (607). SZIKSZF. *lo* (64., 65). VER. *Loó* (14), *loo* (32). PP. *Ló* (138).

37. [twz]: *tűz* 'tűz'. D. *Toz* 'ateş'. KAR. *tüz*. — Murád *tűzvel*: *twzuel* (46: 8a), *tűzre*: *twzre* (4b: 9b). Col. B. *égű tűzben* (66b). MURM. *Tűz* (209). GyöngySzt. *tüs*, *tüet* (2091), *twzuel* (2817). SZIKSZF. *Tűz* (2). VER. *Tűz* (47). PP. *Tűz* (247).

38. [dsnw]: *disnő* 'disznó'. D. *Diano* 'domuz'. KAR. *disznó*. Murád *dignő*: *difzno* (4b: 8d). MURM. *disno* (492), *Gyzno* (2364), *Gezno valu* (1935), *Gyzno hus* (2134). GyöngySzt. *dyszno* (1635). SZIKSZF. *diszno* (62). VER. *Diβno* (80), *Dizno* (104). PP. *Difznó* (27).

39. [hwzh lwz't]: *höz(z)á búzát* 'hozzál búzát'. D. *Hozebozat* 'bugday getir'. KAR. *hozzá buzát*:

hoz(z)á: Col. D. *ódá hózóm* (67b). MURM. *hózso* (969). GyöngySzt. *hoz* (2632). SZIKSZF. *hozo* (68). VER. *El hoznij* (2). PP. *Hozok* (91).

búzát: MURM. *Buza vlemen*: *Fru mentum* (1504). GyöngySzt. *buzabol* (4435). SZIKSZF. *Buza* (34). VER. *Buza* (108). PP. *Búza* (34).

40. [ly'n]: *leján* 'leány'. D. *Liyan* 'kiz'. KAR. *lián*. Col. C *lejān* (67a). MURM. *Lian*: *Puella* (578), *Lean*: *Filia* (2195). GyöngySzt. *leany* (119). SZIKSZF. *leany* (117). VER. *Leanyom* (36), *Szolgalo-leany* (7). PP. *Leány* (132).

41. [krmk]: *gyermek* 'gyermek'. D. *Kermik* 'oglan'. KAR. *gyermek*. — Col. B *gyermek sületék* (64a). MURM. *Germek* (576). GyöngySzt. *gyermek* (1645). SZIKSZF. *gyermek* (97). VER. *Gyermek* (81), *Gyermekcke* (48), *Giermekcke* (85). PP. *Gyermek* (97).

42. [ʃwɲ]: *ás(ə)ón* 'asszony'. D. *Ason* 'kadin'. KAR. *asszon*. ECs. *Izabílu asón* (KAR. I, 228), *'An(n)ya ás(ə)ón* (KAR. I, 218). FEKETE *asón*, *asón* 'Frau' (58), *Aşón Vāšār* (867). MURM. *Asson* (571), *Góróg azzon* (424). GyöngySzt. *azzonj* (510), *hegyeknek Isten azzonyu* (1149), *azzony* (1391). SZIKSZF. *Azsony* (91), *Kis azzszony* (91). VER. *azzon* (46), *azzoni* (44), *Kiralne Azzony* (89), *Meny-aßomy* (100). PP. *Azfzsony* (10).

43. [sm]: *sem* 'szem'. D. *Sem* 'göz'. KAR. *szem*. Murád *māk sem*: *māk szem* (5b: 13b), *māšók semtībül*: *māfok szemibul* (16b: 79d), *semtibe*: *szemibe* (17a: 83a), *seminkrál*: *szeminkrul* (17b: 87c), *semek*: *szemek* (19a: 94c), *seme'i elül*: *szemey elewl* (19b: 98a). Col. B *sent seme-idet* (64b). Col. C *fekete semü* (67a). MURM. *Sem* (653). GyöngySzt. *az szemek* (258). SZIKSZF. *Szem* (85). VER. *Szém* (69), *Szeem-feny* (85). PP. *Szem* (214).

44. [zwrwt] zór(r)ód 'az orrod: ort'. D. *Zorod* 'burun'. KAR. *zrot*. A helyes olvasatot nyilván D. őrizte meg. Az *orrod* alak úgy keletkezhetett, hogy a török kérdező a saját orrára mutatott, a magyar felelő pedig ezt válaszolta: 'az orrod'. MURM. *Or* (67a), *Hurgas orro* (674). GyöngySzt. *az orrod porchogyu* (563), *horgas orró* (1801), *Orródnak* (4003). SZIKSZF. *Orr*, *Or likuk*, *Nagy orru* (86). VER. *Or* (65), *Oros* (65). PP. *Or* (177), *Orr* (178).

45. [s'y]: sāj 'száj'. D. *Suy* 'agiz'. KAR. *száj*. Col. B *áz ű sājókát* (65a), *sājók* (66a). MURM. *Saia*: Os, oris (677), *Sanak belső rese* (689). GyöngySzt. *Szádba ualo* (3256). SZIKSZF. *Szui*, *Nagy szay* (86). VER. *Szay* (72). PP. *Szāj* (209)

46. [h'š]: hāš 'has'. D. *Haš* 'karin'. KAR. *has*. Murád az *hāš tóltišt*: *az has levltišt* (18b: 91b). MURM. *Has* (737). GyöngySzt. *Has* (18). SZIKSZF. *Has* (88). VER. *Hās* (6, 111). PP. *Has* (82).

47. [kwwl]: gūvel 'jövel, jöjj'. D. *Gōvöl* 'gel'. KAR. *gyüvel*. *Yewel velem* (JókK. 150: NySz.). *Monda: yewel es lassad* (ÉrdyK. 147.549: NySz.). 1718: *Gyövel feleségem egyél velem* (MNy. LX, 231: TESz. II, 282). GyöngySzt. *Jű* (103). SZIKSZF. *iöüö* (170). VER. *Hozza gyünni* (8). PP. *Jövök* (102).

48. [r'rk]: erej(j) 'eredj, menj'. D. *Erk* 'git'. KAR. *eregy*. *Eredgy dolgodru* (MA: NySz.). *Erey nem hizók neköd* (SándorK. 34: NySz.). *Eredy hatam meghe* (Sylv. ÚT. I, 86: NySz.). PP. *Eredék*: Progridior, Precedo (48).

49. [hm'rhwz]: hamār hōz(z) 'hamar, gyorsan hozz'. D. *Hemarhoz* 'tez getir'. KAR. *hamar hozz*:

hamār: Murád *igen hamār: igen hamar* (8a: 30b). MURM. *Hamar valo nap*: Propediem (201). GyöngySzt. *hamar el aggya* (801). SZIKSZF. *Hamar sült kenier* (148). VER. *Hamar* (19). PP. *Hamar* (80).

hōz(z): Vö. 39. sz.

50. [skr]: sekér 'szekér'. D. hiányzik. KAR. *szeker*. Lehet, hogy a második szótag magánhangzója rövid. MURM. *Seker* (1991). GyöngySzt. *Nagy Szeker* (1866), *kenchel zekere* (1892). SZIKSZF. *Szeker* (103). VER. *Szeker* (17). *Szekeer* (110). PP. *Szekér* (213).

51. [mwžmk]: mōžmeg 'mosd meg'. D. *Mujmek* 'yaka'. KAR. *mozs meg*. A 'moss meg' magyarázat sem volna lehetetlen, ha csak az átírást tekintjük, de a feljegyző szempontjából a 'mosd meg' a valószínűbb. EC^s. (vele együtt sok más török forrás) a szóvégi (és szótagvégi) mássalhangzó-torlódást úgy oldja fel, hogy az első kivételével a többi mássalhangzót mellözi. A szótagvégi *zs* nyelvjárási (kiejtési) sajátyságot takar. EC^s -ből ilyen még: *Hűsvár*: Husztvár (KAR. I, 26), *Sem(m)iklōš*: Szent-Miklós (KAR. I, 15), *Žigmón*: Zsigmond (KAR. I, 228), *Náduž-oğlu*: Nádasdy (KAR. I, 288), *Segsār*: Szekszárd (KAR. I, 390). GyöngySzt. *megh mosom* (1166). PP. *Megmosom* (152). A hátravetett igekötőre vö.: Murád *menš meg: menys meg* (21b: 111c). Col. B *tápógážd meg* (60a). *čyāstald meg* (69b).

52. [nyk]: ing 'ing'. D. *Anik* 'gömlek'. KAR. *ing*. Az [nyk] mindenképpen téves forma, helyesen vagy [ynk] alakot várnánk, ennek az olvasata *ing*, vagy pedig kis javítással [myk]-ot, ami viszont *imig*, *imeg* olvasatot engedne meg. MURM. *Ewmeq* (2039). GyöngySzt. *kus Ingh* (3243), *Szeor imegh* (4667). SZIKSZF. *Vmōy* (228). VER. *Ingh* (102), *Imegh* (48). PP. *Imeg* (97), *Ing* (96).

53. [hwēh nkm 'y'ndyk]: hōča nekem ājāndēk 'vre bana bagışla: hé, ad nekem ajándékot!'. D. hiányzik. KAR. *hōča nekem ajāndik*:

hōča: KAR. nem ismerte fel, hogy a török átírásban a č ezúttal magyar

c-t jelöl; a szó tulajdonképpeni olvasata tehát *hoca* (esetleg *hocca*). Török megfelelője *vre* (ECs. gyakrabban ennek *bre* változatát használja) durva, legalábbis közönséges megszólításul szolgál, főleg a Balkánon; vö. J. DENY, Grammaire de la langue turque 718 9: § 1039. A *hoca* 'bringe her, gib her, wolan' jól ismeretes a régiségből: *Hodcza kezedet veszni való!* (Matkó: BCsák. 268: NySz.). *Hotszu kuszát, sarlót, villát foghy* (Kal. 1620, B4: NySz.). *Lóra katoná, hocczu a pejt* (Bethl. Élet. 323: NySz.). *Hosszu gazda aszszony az gyermekel* (Decsi: Adag. 326: NySz.). Vö. még. TESz. II, 126 7. A *hoca* (ma: *hoci*) vonzata szokatlan, sőt idegenszerűnek tűnik, ám az ÉrtSz. (III, 294) a *hoci a pénzt és a hoci a pénzzel* mellett ismeri a *hoci pénzt kifejezést* is. Hiteles a *hoci . . . ajándék* is? Vö. még GyöngySzt. *hosszu*. Age: est aduerbium hortantis: *Noszu: hosszu attyamfnyj*: dic: fac: incipe (770). PP. *Hozzá: Eja, Age, Agite* (91).

nekem: VER. *nekem* (61).

ajándék: MURM. *Sületteknek aiandeka* (148). GyöngySzt. *Ajandok* (1683), *ajandekok* (2621). VER. *Ajandek* (2). PP. *Ajándék* (2).

54. [fwkmk]: *fókmeg* 'tuta; fogd meg'. D. hiányzik. KAR. *fokmeg*. A szótagvégi mássalhangzó-torlódás (*fogd*) feloldására vö. *mozs meg*, 51. sz. GyöngySzt. *megh foguj kezeeth* (2267). VER. *Megh fogni* (22). PP. *Megfogni* (147).

55. [kwq]: *kük* 'tyúk'. D. *Kök* 'tavuk'. KAR. *gyuk*. A hibás szókezdő *gy* (*ty* helyett) olvasatra l. 35. sz. MURM. *Tik* (1007). GyöngySzt. *tyk* (1006), *Thwkök* (1078). SZIKSZF. *tik* (75). VER. *Tyuk* (41), *chyuk* (118). *Tik-fi* (84). PP. *Tik* (232), *Tyúk* (243).

56. [kwkwmw] *kükmon* 'tojás, tyúkmony'. D. *Kokmon* 'yumurta'. KAR. *gyukmon*. A szókezdő *gy*-re vonatkozólag l. a 35. sz. alatt mondottakat. MURM. *Tikmon* (1027). SZIKSZF. *Tikmony* (74). VER. *Tikmony* (72). PP. *Tikmony* (236), *Tyúkmony* (243).

57. [fwrtwyl]: *körtvél* 'körte, körtvély'. D. *Fortvil* 'armut'. KAR. *Körtvil*. A szó elején az *f* elírás *k* helyett, mint azt már KAR. is helyesen jelezte. - FEKETE *Körtvélös* (614). KÁLDY *Kördvélös* (68), *Kördvéles*, *Körtvélös* (93). MURM. *Körtuelfa* (1298), *Kortuel* (1367). GyöngySzt. *Vad kórthurely* (245). SZIKSZF. *körtueli* (44). VER. *Keürtrely* (85). PP. *Körtvély* (128).

58. ['lm']: *almá* 'alma'. D. *Elma* 'elma'. KAR. *alma*. ECs. *Almäs* (KAR. II, 130). FEKETE *Almäs* (867). KÁLDY *Almás* (137). MURM. *Alma* (1349). GyöngySzt. *Az erdőnek pyross almuja* (1833). SZIKSZF. *Alma* (44). VER. *Alma* (70). PP. *Alma* (5).

59. [mk]: *mej(j)* 'meggy'. D. *Mek* 'višne'. KAR. *meggy*. - ECs. *Meješvār* (KAR. I, 119). SZIKSZF. *Meggy* (42). PP. *Medgy* (148), *Meggy* (147).

60. [črñh]: *čeresne* 'cseresznye'. D. *Čerežna* 'kiraz'. KAR. *čeresne*. - MURM. *Czeresne fa* (1299). GyöngySzt. *Chieressnie* (4473), *Chieressnie fa* (4472). SZIKSZF. *Czeresnye* (42). VER. *Cheressnye* (18). PP. *Tšere znye* (238).

61. [h'l]: *hál* 'hal'. D. *Hál* 'halik'. KAR. *hal*. - MURM. *Hal* (549). GyöngySzt. *halbóly* (1441), *kóvy halj* (1801). SZIKSZF. *hal* (81). VER. *Hal* (78). PP. *Hal* (79).

62. [čwmpw]: *čompó* 'cigányhal, compó'. D. *Čompo* 'sazan baligi'. KAR. *čompo*. - MURM. *Czompo* (1179). GyöngySzt. *čompo hal* (3367). SZIKSZF. *Czompo* (83). PP. *Tzompó hal* (244).

63. [lst]: *list* 'liszt'. D. *Lest* 'un'. KAR. *liszt*. MURM. *Liszt* (1513). Gyöngy-

Szt. *lyszth* (465), *lysztet* (2432). SZIKSZF. *Lizt* (34). VER. *liþth* (35), *Lizt-lany* (79). PP. *Lifzt* (138).

64. [swlw]: *sðlð* 'szőlő'. D. *Sülo* 'üzüm'. KAR. *szðlð*. MURM. *sðlð* (382). GyöngySzt. *Sok magu Szðleó* (296). SZIKSZF. *Szðlð* (45). VER. *Szeülettü* (113), *Zeülettü-hegy* (113). PP. *Szðlð* (221).

65. [sylv]: *siltá* 'szilva'. D. *Silva* 'erik'. KAR. *szilva*. MURM. *Selua fa* (1300). SZIKSZF. *Szilua* (45). VER. *Szilva* (121), *Szilua-fa* (84). PP. *Szilva* (218).

66. [f]: *fá* 'odun': 'tűzelőfa, fa'. D. hiányzik. KAR. *fa*. Col. B *fá ðlájnal* (66a). MURM. *Fa* (1270). GyöngySzt. *Makkos faa* (660), *fanak* (914). SZIKSZF. *fa* (36, 37). VER. *Fà* (55), *Fenyü-fá* (1), *Alma-fa* (59). PP. *Fa* (52).

67. [dyw]: *dijð* 'dió'. D. hiányzik. KAR. *dió*. MURM. *Diofa* (1310). GyöngySzt. *laagy kehýð dyo* (1661). SZIKSZF. *dio* (44). 1594: *Dijo* (MNY 118: TESz. I, 641). VER. *Dið* (52), *Dio* (68). PP. *Dió* (27).

68. ['mbr]: *ðmber* 'ember'. D. hiányzik. KAR. *ember*. KAR. „szabálytalan” ['nbr] írásmódja akadály nélkül értelmezhető *ember-nek*. Murád *embernek* (3b: 2a), *ember* (3b: 3c). FEKETE *enber* 'Mann' (58). MURM. *ember* (146). SZIKSZF. *ember* (83). VER. *Ember* (44). PP. *Ember* (46).

69. [mn'çkh]: *menðe* 'menyecske, fiatal asszony'. D. *Meneçge* 'gelin'. KAR. *menecske*. – Col. C *meñeçke* (67a). MURM. *Menyeczke*: Iuuenca (585). *Möneçke*: Sponsa (2221). SZIKSZF. *Meneçke* (98). PP. *Menyetske*: Nupta (161).

70. [kyw'nwt]: *kí vån ðt(t)* 'ki van ott?'. D. *Kivintot* 'kim dir o: ki az?'. KAR. *ki van ott?*:

kí: Murád *ki vólna*: *ki volna* (8b: 32c). GyöngySzt. *kyk* (1221). VER. *Ki-vagy* (127). PP. *Ki* (114).

vån: Murád *våfån*: *vagyon* (11a: 46d). GyöngySzt. *vagion* (1032), *wagyon* (1125). SZIKSZF. *vagyon* (94). VER. *vagyon* (43). PP. *Van pro vagyon*: *Est, habet* (250).

ðt(t): Murád *ðt*: *ot* (4b: 9b), *ðt lisen*: *ot lifzen* (10a: 40a). VER. *Oth* (46). PP. *Ott* (179).

71. [nm twdwm]: *nem túdóm* 'nem tudom'. D. *Nemtodum* 'bilmem'. KAR. *nem tudom*:

nem: ECh. *nem nem* (KAR. I. 343). Murád *nem haçnål*: *nem hafznal* (4a: 6c), *nem kel*: *nem kel* (8b: 33b). Col. B *nem hadju* (61a), *nem göndðllám* (66a). Col. D *nem bånðtm* (67b). GyöngySzt. *nem törettetyk* (338). SZIKSZF. *nem erlelð* (47). VER. *Nem latot*: *invisus* (51), *Nem-tudni* (46). PP. *Nem tudom* (171).

túdóm: Murád *tufåtðk*: *tugytok* (12a: 52a), *jçl tudnå*: *iol tudna* (13a: 58b). Col. B *nem túdám* (59b). GyöngySzt. *Thókelletðssseggel tudom* (2292), *Jol tudom* (3549). SZIKSZF. *Ki mind ket kezre tud* (89). VER. *Tudni* (94). PP. *Tudom* (242).

72. [nm l'tm]: *nem lát(t)am* 'nem láttam'. D. *Nemlenem* 'görmedim'. KAR. *nem látom*. D.-nél az (egy pontos) *n* íráshiba a (két pontos) *t* helyett. Az arab betűs átírás megengedné a KAR.-féle *látom* olvasatot, azonban a török múlt idejű *görmedim* a *láttam* alakot kívánja meg. (ECh. idegen szavakban soha nem jelzi a mássalhangzók kettőzését, Murád azonban igen.)

nem. Vö. 71. sz.

lát(t)am: Murád *låtåtuk*: *luffutuk* (4b: 9d), *låtjå*: *låtja* (7a: 24b), *låtent låtni*: *Istent latni* (13b: 62a), *nem låtå*: *nem látta* (19a: 94c). Col. B *låtån* (59b), *låtóm úket* (65a), *låtån* (sic; 66a). GyöngySzt. *latom* (4439). SZIKSZF. *latom* (97). VER. *Latni* (18). PP. *Sem láttam sem hallottam* (133).

73. [hwnl'akwl]: *hún låkól* 'hova valósi vagy? hol lakol?'. D. *Honalkol* 'nerelisin'. KAR. *hun lakol*.

hún: *hun* Helt: Arithm. H. Cserényi: PersF. 3. Diósz: Tal. 201; *hun* EsztT: IgAny. 416 (NySz.). GyöngySzt. *hol* (3277). VER. *Hun*: Vbi (110). PP. *hol, holott?*: Vbi? (89).

lákól: *Mester hol lakol the* (ÉrdyK. 147: NySz.). Vö. 74. sz.

74. [ʔt l'kw̃m]: *ű(t) lākóm* 'itt lakom: idevalósi vagyok'. D. *Itlākom* 'burahyim'. KAR. *itt lakom*:

űt: Murád *űt*: *űt* (4b: 9a). GyöngySzt. *Itt allok* (2304). VER. *Ith* (44). PP. *Ith* (101).

lākóm: GyöngySzt. *mellette lakom* (385). PP. *Lakom* (131).

Evlíja Cselebi szerint a felső-magyarországi (nem hódoltság területen élő) magyarok a számszavakat másként, a következőképpen ejtik. E mondva-csinált különbségnek az alapja két esetben pusztán félreértés (75., 76.), két esetben pedig olyan ejtésbeli eltérés (77., 82.), amely semmiképpen sem jellemző a mondott területre.

75. [tʔzw'n]: *tízvân* 'tíz'. D. *Tizman*. KAR. *tizvan*. Az állítólagos *tizvan* a *huszvan*-nal együtt nyilván a *negyven* stb. analógiájára gyártódott, amelyet talán a *tizen* (egy stb.) és *huszon* (egy stb.) alakok is támogattak. Vö. 10.

76. [jʔsw'n]: *hűsvân* 'húsz'. D. *Cesvan* 'yirmi'. KAR. *huszvan*. A *ű* egyszerű másolási hiba *ű* helyett. Vö. 75. és 11.

77. [j'rm̃h]: *hármič* 'harminc'. D. *Curmih* 'otuz'. KAR. *harmics*. A *ű* ezúttal is másolási hiba *ű* helyett. A *hármič* hiteles a *hárminč*-csal szemben. Vö. 12.

78. [nkw'n]: *nejvân* 'negyven'. D. *Nekvan* 'kirk'. KAR. *negven*. Semmi különbség. Vö. 13.

79. [ʔwtw'n]: *ótvân* 'ötven'. D. *Otvân* 'elli'. KAR. *ötven*. Semmi különbség. Vö. 14.

80. [h'tw'n]: *hátvân* 'hatvan'. D. *hatvan* 'altmış'. KAR. *hatvan*. A szókezdő *ű* helyesírásán kívül (*ű*: *ű*) nincs különbség. Vö. 15.

81. [htw'n]: *hetvân* 'hetven'. D. *Hetvan* 'yetmiş'. KAR. *hetven*. Nincs különbség. Vö. 16.

82. [nywčw'an]: *nyöčvân* 'nyolcvan'. D. *Niyevan* 'seksen'. KAR. *nocsvan*. A *nyöčvan* ejtésbeli különbség. Vö. 17.

83. [klnjw'n]: *kilenčvân* 'kilencven'. D. *Klenčvan* 'doksán'. KAR. *kilencven*. Helyesírásán kívül nincs különbség. Vö. 18.

84. [s'z]: *sáz* 'száz'. D. *Saz* 'yüz'. KAR. *száz*. Nincs különbség. Vö. 19. Evlíja Cselebi egyéb helyeiről a következő szavakat és mondatokat jegyeztük ki.

85. [pwr'm]: *úrám* 'uram' (VI, 33). D. *Poram* 'agam, canım'. KAR. fordítása szerint (I, 90): „Az előkelők, nemesek, sőt királyaik is alattvalóikhoz ily nagyözölőleg szólnak: 'Uram', vagyis 'agám, dzsánom'”. A szó elején a *p* egyszerű másolási hiba. ECs. *úrám* (KAR. I, 521). Col. B *úrám* (59b). FEKETE *úrám* 'mein Herr' (58). GyöngySzt. *Vram* (457). SZIKSZF. *Nagy Vr*: Princeps (128). VER. *Vr* (30). PP. *Űr*: Dominus, Herus, *Uraim szolgák*: Primæ authoritatis aulici (261).

86. [ʔ bšthlhk kwr'fyh]: *ej bešte-lélek kúrâfija* 'ej bestelélék kurafia'. D. hiányzik. KAR. *Ej! bestelélék kurafia*. A káromkodásról és a rá vonatkozó irodalomról l. EtSz. I, 380 l.

űj: Mint indulatszó 1669-től kezdve van szótározva. Vö. NySz. és TESz. I, 729.

beütelélek: Vén bátyám elesik egynéhányszor, míg éri az szállást, téssen ott **beste-lélek** köszönetet, áldást (Thaly: VÉ I. 387: NySz.). Megölöm az kurua kereső **beste lelket** (RMNy. II, 169: NySz. II, 474). Megvan tájászóként (MTsz.), és ismeri a köznyelv is (ÉrtSz.). Vö. még EtSz., TESz.

káráfija: ECs. egy másik helyén is előfordul. A törökök egyik kalauza elszökött, és a komáromiakat a nyakukra hozta. Mikor azonban az öldöklővé fordult csata után a magyarok meglátták őt, így támadtak rá: [byrh nškh ln qwrh fth wb'swm škst p'shm'nyh], illetőleg [brh kwrhfyh b'swm škt b'shm 'nyh]. A trágár káromkodást Evlija Cselebi nyilván jól ismerte, alighanem csak a másoló tolla alatt torzult el így. Vö. AHMET DZSEVDET kiadásában VII, 34; D.-nél hiányzik; KAR. II, 24. A szó legrégebb feljegyzett alakja 1643-ból való: vö. TESz. II, 676.

87. ['n twdm mky pn'l'kw't] (VII, 413), ['yu twdwm mkm l'twm] (KAR. II, 241). Mindkét hagyomány a másolás torzításait tükrözi, helyesen nyilván ez állott az eredetiben: ['yn twdm mkm l'tm]: *én tudom maķam lál(t)am* 'ben kendü gözümlé gördüm; én a saját szememmel láttam'. KAR. a mondatot így olvasta: *én tudom magam látom*.

én: Col. A *én rájók* (29b). Col. B *á:* *én reménšéjgem* (59b). VER. *Een-vagyok* (123). PP. *Én* (47).

túdom. Vö. 71. sz.

maķam: Murád *maģókat:* *maģokat* (4a: 5b), *ű maģuba:* *ew maģaba* (5a: 12c). Azt *maģam* két szemeim után bizonyosan tudtam (Gyöngy: Char. Előb. 2: NySz. II, 155). GyöngySzt. *maģhamath* (1715). VER. *Maģue* (103), *Birni-Maģaat* (113). PP. *Maģa, Maģad, Maģum* (140).

lál(t)am. Vö. 72. sz.

III.

1. Evlija Cselebi „Ütleírás”-ának magyar szójegyzékében és magyar tulajdonneveiben a török (arab betűs) átírásnak következő szabályszerűségei figyelhetők meg (a tulajdonnevek mellett a kötet- és lapszámok KARÁCSON fordítására utalnak).

a) *k* = *k*, velaris hangrendű szavakban: *kanāl* 31, *ájändék* 53, *kük* 55, *kükmon* 56, *hán lākól* 73, *üt(t) lākóm* 74, *kúráfija* 86. *Kāl(t)ō:* Kálló (I, 86). *Šōškūt:* Söskút (I, 280), *Kapošvár:* Kaposvár (II, 33).

b) *k* = *k*, palatalis hangrendű szavakban: *neķem* 53, *körtvél* 57. *Kūküllő:* Küküllő (I, 117), *Kōhólóm:* Kőhalom (I, 135).

c) *k* = *g*, velaris hangrendű szavakban: *fōķmeg* 54, *maķam* 87. *Hājūdšāk:* Hajdúság (I, 40), *Kilād:* Gilád (I, 156).

d) *ģ* = *g*, velaris hangrendű szavakban: *Lūģōš:* Lugos (I, 4), *Esterģón:* Esztergom (I, 222).

e) *k* = *k*, palatalis hangrendű szavakban: *kilenč* 9, *kilenčvān* 18, *kétsāz* 20, *kenēr* 21, *kéš* 32, *ģermek* 41, *sekēr* 50, *menāške* 69, *ķivānōt(t)* 70, *lélek* 86. *Kemēn jānōš:* Kemény János (I, 65).

f) *g* = *g*, palatalis hangrendű szavakban: *mōšmey* 51, *ing* 52, *fōķmeg* 54. *Gīmeš:* Gimes (I, 355).

g) *k* = *ty:* *ģerkā* 35, *kük* 55, *kükmon* 56. *Bakān-oģlu:* Battyány (I, 139).

h) *ģ* = *gy:* *eģ* 1, *nēģ* 4, *neģvān* 13, *hāģmā* 30, *ģerkā* 35, *ģermek* 41, *ģūvel* 47,

ereg(j) 48, *mej(j)* 59. *Genjűš*: Gyöngyös (II, 123), *Gála*: Gyula (I, 15), *Garmat*: Gyarmat (I, 221).

i) η (saʕīr nun) = ng: *Čonrād*: Csongrád (I, 85).

j) $\eta = \tilde{n} = \tilde{\eta} = ny$: *Arānōš-meješvār*: Aranyos-Megyesvár (I, 91).

k) $n = \tilde{n} = ny$: *meñđeke* 69, *keñēr* 21, *kükmond* 56. *Námēn*: Namény (I, 67), *Sinervāraja*: Szinyérváralja (I, 91).

l) $nj = ny$: *njölē* 8, *njölēvān* 17. *Áránjōš-meješ*: Aranyos-Megyesvár (I, 111), *Njalābvār*: Nyalábvár (I, 93).

m) $t = t$ velaris hangrendű szavakban: *tāl* 33. *Tókajvār*: Tokajvár (I, 97), *Šimōnđórnú*: Simontornya (I, 97).

n) $\var� = sz$, velaris hangrendű szavakban: *šāj* 45. *Sāsvārōš*: Szászváros (I, 74), *Šakmār*: Szakmár (I, 94).

o) $\check{c} = cs$: *čerešne* 60, *mēñđeke* 69. *Ešetvār*: Ecsedvár 95, *Čōka*: Csóka (I, 484).

p) $\check{c} = c$: *čompō* 62, *hārmīnč* 12, *hōča* 53, *pinče* 34, *njölē* 8, *njölēvān* 17. *Lōšuncēt*: Lősonczy (I, 5), *Vāč*: Vác (I, 227), *Rābča*: Rábca (II, 142).

q) s (és $\var�$) = c : *herseg*: herceg (I, 51), *sipō*: cipő (I, 251), *kūruš*: kuruc (I, 264), *Hāšeg*, olv. *Hāc(c)eg*: Hátszeg (I, 67).

2. A magánhangzók jelölésében csak a plene-írásmód jelent gondot. A plene írásos magánhangzó-jegyvek ugyanis egyaránt jelenthetnek rövid és hosszú magánhangzókat:

a) $\tilde{a} = \tilde{a}$: *ājāndēk* 53, *kanāl* 31, *kétsāz* 20, *lāt(t)am* 72, *lejān*, *šāj* 45, *sāz* 19, *tāl* 33. *Vārud*: Várad (I, 30), *Sāz*: Szász (I, 114).

b) $\tilde{a} = a$: *almā* 58, *ālāt(t)ej* 29, *ās(s)ōn* 42, *hājma* 30, *hāl* 61, *hamār* 49, *hārmīnč* 12, *hāš* 46, *hāt* 6, *hātvan* 80, *vān* 70, *lākól* 73, *njölēvān* 17, *šāj* 24, *ūrām* 85, *vāj* 25. *Sāmōš*: Szamos (I, 114).

c) $\tilde{a} = \tilde{a}$: *āmber* 68, *meñđeke* 69, *ōtvān* 14, *nejvān* 13, *hetvān* 16, *kīlenčvān* 18.

d) $\tilde{e} = \tilde{e}$: *mēz* 26, *ēn* 87, *keñēr* 21, *kōrtvél* 57, *něj* 4, *ājāndēk* 53. *ērsek*: érsek (I, 92), *Sečān*: Szécsény (I, 258).

e) $\tilde{o} = \tilde{o}$: *čompō* 62, *dijō* 67, *dismō* 38, *lō* 36, *šō* 23. *Kāl(l)ō*: Kálló (I, 86), *Brasō*: Brassó (I, 145).

f) $\tilde{o} = o$: *ās(s)ōn* 42, *čompō* 62, *túdōm* 87, *fōkmeš* 54, *hārdm* 3, *hōča* 53, *hōz(z)* 49, *hōz(z)ā* 39, *lākōm* 74, *lūkól* 73, *kükmond* 56, *mōšmeš* 51, *njölē* 8, *njölēvān* 17, *zōr(r)ōd* 44, *ōt(t)* 70. *Fōšarāš*: Fogarás (I, 143).

g) $\tilde{o} = \tilde{o}$: *sōlš* 64. *Kōvār*: Kővár (I, 78), *Belšō-sōlnok*: Belső-Szolnok (I, 99).

h) $\tilde{o} = \tilde{o}$: *kōrtvél* 57, *ōt* 5, *ōtvān* 14.

i) Elvileg hasonló hosszú és rövid értelmezése volna lehetséges az $\tilde{i}$, $\tilde{u}$ és $\tilde{u}$ grafémáknak is, a kétféle kvantitás szétválasztása azonban gyakorlati nehézségekbe ütközik.

3. Végeredményként megállapíthatjuk, hogy Evlija Cselebi török átírása lényegében jól tükrözi az egykorú magyar hangrendszert. A mássalhangzók egy részét félreértést kizáró monophon jegyekkel adja vissza (*b*, *p*, *m*, *r*, *š*, *ž* stb.). Bizonyos mássalhangzók átírására több jegyet (vagy jegykapcsolatot) használ, de ezek is mentesek a félreértésektől. Ilyenek: a) $ty = k$ (más emlékekben *kj* és *tj* is); b) $gy = j$ (egyéb emlékekben *gj* és *ŷ* is); c) $ny = n$, *nj*, η ; d) $c = \check{c}$ és s ($\var�$); e) $g = g$, $\check{g}$, *k*; f) $s = s$ és $\var�$; g) $t = t$ és $\check{t}$.

Ezzel szemben tartalmaz fogyatékoságokat is, olyanokat, amelyek az egykorú magyar helyesírásban is jelentkeznek: polyphon jegyeket használ ott, ahol a magyar kiejtés ingadozik, illetőleg többféle olvasatot is megenged. Ilyen esetek: a) *n* : *ny*, *l* : *ly* (főleg szóvégi helyzetben); b) mássalhangzók kvantitása; c) magánhangzók kvantitása. Ehhez számíthatjuk külön török nehézségként az *o* : *u* jegy polyphon jellegét (ez egyes esetekben érintheti az *ō* : *ū* olvasat bizonytalanságát is).

4. Az eddigiekből is világos, hogy Evlija Cselebi magyar szójegyzéke merőben különbözik a kajtak szójegyzéktől abban, hogy nem irodalmi eredetű, mint az, hanem számos más szójegyzékkel együtt ez is élőnyelvi feljegyzésekre támaszkodik.

Honnan szerezte magyar nyelvi anyagát a török utazó? Saját állítása szerint szolgája, bizonyos *Š z e j f i* nevezetű, magyar származású volt (KAR. II, 81). Ha hitelt is adunk ennek az állításnak, s ha fel is tesszük, hogy része lehet a magyar nyelvi tájékoztatásban, nincs semmi okunk annak feltevésére, hogy ez a szójegyzék másként készült volna, mint a többiek, például a német.

Semmiképpen sem gondolnám, hogy Evlija Cselebi tudott magyarul, ilyen irányú ismeretei aligha haladták meg a többi nyelvekre is érvényes mértéket. KARÁCSON (II, 241) szerint tudott, csak nem jól, erről tanúskodik szerinte ez a mondat: *én tudom, magam látom*. Mint fentebb rámutattam, itt nem hibás nyelvtudásról, pusztán hibás *s z ö v e g h a g y o m á n y o z á s r ó l* van szó: a helyes mondat így hangzott: *én tudom, magam láttam*. A helyes lejegyzés kérdését egyedül a *hocu nekem ajándék* kapcsán vettem fel, ott sem teljes bizonyossággal.

A hibás lejegyzések felettébb gyér számú eseteit tehát minden nehézség nélkül kiszűrhetjük, a többi pedig mindig hiteles.

Mindent mérlegelve megállapíthatjuk, hogy Evlija Cselebi magyar nyelvű szójegyzékének értéke abban rejlik, hogy élő nyelvi közlésekre támaszkodik: ez adja meg hitelét.

Szójegyzék

<i>ájánáék</i> : <i>hōu nekem aján-</i>	<i>ēn</i> : <i>ēn tūdōm makam lāt-</i>	<i>hāt</i> 6
<i>dēk</i> 53	<i>tam</i> 87	<i>hāt-rān</i> 15
<i>amā</i> 58	<i>ereg(ę)</i> 48	<i>hāt-rān</i> 80
<i>álút(t)ej</i> 29	<i>jū</i> 66	<i>hēt</i> 7
<i>ā(a)ōu</i> 42	<i>fók</i> : <i>fókmeę</i> 54	<i>het-rān</i> 16, 81
<i>beátelek</i> : <i>ej beátelek ká-</i>	<i>gerkā</i> 35	<i>hōta</i> : <i>hōta nekem ajándék</i>
<i>rafija</i> 86	<i>germek</i> 41	53
<i>būzūt</i> : <i>hōz(z)ū būzūt</i> 39	<i>gūvel</i> 47	<i>hōz(z)</i> : <i>hamār hōz(z)</i> 49
<i>čer-kū</i> 60	<i>hāgmā</i> 30	<i>hōz(z)ā</i> : <i>hōz(z)ā būzūt</i> 39
<i>čompō</i> 62	<i>hāl</i> 61	<i>hūn</i> : <i>hūn lākōl</i> 73
<i>dijō</i> 67	<i>hamār</i> : <i>hamār hōz</i> : 49	<i>hūs</i> 11
<i>dianō</i> 38	<i>hārmē</i> 77	<i>*hūarān</i> 76
<i>ęj</i> 1	<i>hārmēnē</i> 12	<i>ing</i> 52
<i>ej</i> : <i>ej beátelek kárafija</i> 86	<i>hārōm</i> 3	<i>itt</i> : <i>itt lākōm</i> 74
<i>amber</i> 68	<i>hāš</i> 46	<i>kamāl</i> 31

- keñēr* 21
kēk 32
kétoāz 20
kettō 2
kī: kī vān ōtt 70
kīlenē 9
kīlenēvān 18
kīlenēvān 83
kōrtvāl 57
*kūrafija: ej bēktolētek kū-
 rafija* 86
kūk 55
kūkmōn 56
lākōl: hān lākōl 73
lākōm: itt lākōm 74
*lāt(t)am: ēn tūdōm maqam
 lāt(t)am* 87; *nem lāt-
 (t)am* 72
lejān 40
liat 63
lō 36
*maqam: ēn tūdōm maqam
 lāttam* 87
meg: fok meg 54; *mōz meg*
 51
megg 59
meñāēke 69
mēz 26
mōn: kīk-mōn 56
mōz: mōz-meg 51
nēg(g) 4
negvān 13, 78
*nekem: hōca nekem ajān-
 ilēk* 53
nem: nem lāt(t)am 72;
nem tūdōm 71
njōēvān 82
njōlē 8
njōlēvān 17
ōr(r): zōr(r)ōl 44
ōtt: kī vān ōtt 70
ōt: 5
ōtvān 14, 79
pīnē 34
pij 45
sāz 19, 84
sekēr 50
nem 43
sīva 65
sūl 64
sūji 24
tō 23
tāl 33
tej 27
tejfel 28
tiz 10
*tizvān 75
*tūdōm: ēn tūdōm maqam
 lāttam* 87; *nem tūdōm* 71
tūz 37
ūrām 85
vāj 25
vān: kī vān ōtt 70
viz 22
zōr(r)ōl 44

Turkológiai megjegyzések szláv jövevényszavainkhoz

1. Mai formájában ezt a kérdést voltaképpen KNEIÉZA ISTVÁN kerítette napirendre jó tíz esztendővel ezelőtt. Jeles tudósunk a magyar nyelv szláv jövevényszavainak szentelt kitűnő művében beható vizsgálat alá vette vitathatatlanul szláv eredetű (vagy annak tartott) jövevényszavainkon kívül azokat a szavakat is, amelyeknek szláv kölcsönzése problematikus, mégpedig a legtöbbször azért, mert a szláv és a magyar közé valamilyen módon közbeiktatódik még egy harmadik nyelv.

Rendszeres, részletekbe menő vizsgálat során e problematikus esetek jó része nagyobb nehézségek nélkül kiküszöbölhető és megállapítható, hogy e szavakat indokolatlanul vették gyanúba: nem szláv nyelvekből valók, hanem a kérdéses harmadik nyelvből kerültek a magyarba. Persze a megoldás nem minden esetben ilyen egyszerű, szép számmal akadnak olyanok, amelyekre továbbra sincs kielégítő magyarázat, és megfejtésükhöz további kutatásokra van szükség.

KNEIÉZA korántsem elégedett meg az ilyen jellegű problémák pusztá jelzésével, hanem megtette a következő lépést is. Könyvéből kiemelt egy csomó címszót, és közelebről szemügyre véve őket arra a megállapításra jutott, hogy korábbi feltevésektől eltérően ezek nem szláv, de ófelnémet, görög és olasz jövevényszók (vö. KNEIÉZA ISTVÁN, Magyar jövevényszó-problémák: NyK. LXI, 267–79). KNEIÉZA példáját mások is követték, az ő anyagán elindulva tovább csökkentették a bizonytalan szláv etimológiák számát, tisztázták nem egy fel nem ismert német, olasz stb. jövevényszavunk történetét, és végigkísérték útját az átadó nyelvtől a magyarig. E téren valóban nem kevés történt: elegendő utalnunk HADROVICS LÁSZLÓ, GÁLDI LÁSZLÓ és mások ilyen tárgyú kimagasló eredményeire.

2. A szláv–magyar etimológiák „harmadik nyelveként” gyakran feltűnik a török is. A körülöttük felmerülő problémák erősen emlékeztetnek az imént jelzettekre, legalábbis azok, amelyek a KNEIÉZA második kategóriájába sorolt, úgynevezett „kétes eredetű” szavakat jellemzik (SzlJsz. 583–789). Mégis, a nehézségek ezúttal mintha árnyaltabban jelentkeznének.

Igaz, a legtöbbször itt is azt kell eldönteni, vajon a szó szláv vagy török eredetű-e. Ez azonban korántsem minden. Olykor a szláv nyelvek nem forrásai, csak közvetítői a jövevényszóknak. Iskolapéldája az effajta kapcsolatnak az oszmánli jövevényszavak délszláv közvetítése. Mi a megoldás akkor, amikor a kérdéses jövevényszó nem tartalmaz semmi olyan nyelvi kritériumot, amely a közvetítést igazolná (*haramia*), vagy kizárná (*kéfe*)? (Vö. BÁRCZI, Szók.² 78.) A bonyodalmak másszor abból származnak, hogy például valamely török szót kétszer is átvettünk: egyszer közvetlenül a törökből, egyszer szláv

közvetítéssel; erre az esetre közismert példa a *boza* (EtSz. I, 507–8). Előfordul az is, hogy a török szó megvan a magyarban, de megvan nem is egy, de több szláv nyelvben. Bizonyos körülmények közt kifogástalanul igazolható, hogy a török szó magyar közvetítéssel került a szlávba. De mi a megoldás akkor, ha valamely szó megvan a magyarban is, a szlávban is, s az eddigi során magyarázták töröknek is, szlávna is, de nincs kifogástalan etimológiája sem a törökben, sem a szlávban? Végül az sem példátlan eset, hogy a szó török etimológiája kifogástalan, megvan a szó a magyarban is, a szlávban is, de a két utóbbi alakja összeegyeztethetetlen egymással. Ilyen esetben nyilvánvaló, hogy két egymástól független átvétellel állunk szemben.

De nem sorolom tovább a lehetséges nehézségeket, hiszen felsorolásuk amúgy sem lehet teljes, mert annak a konkrét anyagnak a feldolgozása, amelynek alapján ezt megtehetnénk, egyelőre még hátravan.

Szláv jövevényszavainkkal összefüggő szláv–török kapcsolatok problémáinak ezzel azonban korántsem értünk a végére. Ezek a merőben más jellegű problémák a KNEIÉZA-féle I. („szláv eredetű szavak”: SzlJsz. 55–582) és III. („nem szláv eredetű szavak”: SzlJsz. 790–978) kategóriába sorolt szavak megtárgyalásának sorai között húzódnak meg. Közülük hadd említssem meg itt legalább a legfontosabbakat. Voltak-e valóban török jövevényszavai az ősszlávna? Az eddig javasolt etimológiák ugyanis nem meggyőzőek súlyos hangtani nehézségeik miatt. Megállapítható-e kétséget kizáró módon, melyek az órosz török jövevényszavai? Hogyan egyeztethető össze a bolgár nyelv legrégebbi török elemeinek hangtani vallomása a protobolgár emlékekével? Végül, de nem utolsósorban, számolhatunk-e avar–szláv nyelvi érintkezéssel? Ha igen, maradtak-e ennek nyomai a szláv nyelvekben?

A török–szláv nyelvi kapcsolatok iránt soha sem hiányzott az érdeklődés, és jeles nyelvészek egész sora tevékenykedett ezen a területen. Gondoljunk csak a régiek közül KORSCHRA, MIKLOSICHA, MELIORANSKIJA, GOMBOCZRA, vagy a ma élők közül MENGES, PRITSAK, RÄSÄNEN és ZAJĄCZKOWSKI slavo-turcicáira. Sajnos, ebből a szüntelen érdeklődésből sem jöttek létre azok az összefoglaló monografikus feldolgozások, amelyek a nem turkológus nyelvészt biztonságosan eligazítanák.

KNEIÉZA könyvében elmondta véleményét azokról a szavakról is, ahol akár a magyar, akár a szláv oldalon valószínű vagy feltett török kapcsolatokkal kell számolni. Szláv és magyar nyelvészeti megjegyzései ezúttal is a lényegre érintik, pontosak és világosak; ezekhez ma sem igen van hozzátenni való. A török vonatkozásokat a legtöbbször meghagyta nyitott kérdéseknek; ezek továbbra is érdekelték, izgatták, beazélgetések során sokszor vissza-visszatért rájuk. Így született meg közös elhatározásunk, hogy folyóirata számára megírom: mint látja a szláv–török vonatkozásokat a turkológus? Sajnos, megkértem, a várt izgalmas párbeszéd helyett meg kell elégednem a magam szerény monológjával, melyet annak reményében ajánlok a régi barát, a becsült pályatárs emlékének, hogy megkezdett eszmecserénket mások majd folytatják.

3. Turkológiai megjegyzéseimből mutatónba választott három példa közül az első és a második: *bélyeg*, *terem* KNEIÉZA „kétes eredetű” szavai közé tartozik, a harmadikat: a *bér*-t a „nem szláv eredetűek” közül vettem. A három szó különben jól példázza a szláv–török nyelvi kapcsolatok három, egymástól eltérő típusát is.

bélyeg

1. A korábbi magyarázatok habozás nélkül a török származtatás mellett törnek lándzsát (vö.: GOMBOCZ, BTLw. 43; EtSz. I, 351; SzófSz. 18). KNEIJSZÁT a javasolt török etimológia nem győzte meg (i. m. 596), s ha nem is vetette el azt határozottan, úgy vélekedett, hogy „nem lehet... minden indokolás nélkül kizárni a szlávból való magyarázatot sem, hiszen ezek hangalak és jelentés szempontjából is nagyon közel állnak a magyarhoz”. ATESz. I, 277 újra visszatér a török magyarázathoz, a szláv lehetőségéről azonban csak ezt mondja: „annak feltevésére . . . , hogy a *bélyeg* szláv közvetítéssel került a magyarba, aligha van szükség”.

A török etimológia hitelét kezdettől fogva gyengítette az a körülmény, hogy a magyar szó forrásául egy eléggé szerteágazó török szócsaládot jelöltek meg, amelynek tagjait tarka összevisszaságban sorolták fel, anélkül, hogy köztük valami belső rendet próbáltak volna teremteni. Ez persze mulhatatlanul megbosszulta magát, mert bizonytalanná vált a magyar szó közvetlen török forrásának az alakja, sőt a jelentéstanai nehézségek kiküszöbölésére is szükségessé vált némi kozmetikázás.

2. Az egyik felfogás szerint (EtSz.; SzófSz.) a magyar szó közvetlen forrása a török *balgü*, a másik szerint (GOMBOCZ, BTLw.; TESz.) szerint *bilik*, *bilig* volna; mindkét származékot a *bil-* 'tud' töre próbálták visszavezetni.

Az összegyűjtött török adatok azonban meglepő módon jelentéstanilag két fő körül polarizálódnak. Az egyikbe tartoznak a *bil-* fő származékai, ezek a 'tud; tudás' valamilyen árnyalatát képviselik; a másikba sorolódnak egy *bül-* 'jelez; jelzés, jel' fő derivátumai. Íme, e két csoport, fontosabb belső problémáival együtt.

3. Az első csoport kiindulópontját képező *bil-* 'tud' ige valamennyi mai és régi török nyelv alapszókészletébe tartozik. Fontosabb előfordulásai ezek: ótör. *bil-* 1. 'wissen, kennen, erkennen, verstehen'; 2. 'können, vermögen' (RADL. IV, 1759), 'wissen, kennen, erkennen' (GAB., AltGr. 303); ujj. *bil-* 'savoir' (RADL., UigSpr. 268; RACHM., TIT. VII, 104); Káşy. *bil-* 'wissen' (BR. 36); Raby. *bil-* 'tud' (MAL., Pamj. 371); Tefs. *bil-* (BOR. 100); csag. *bil-* 'savoir, être capable de' (PDC. 191); oszm. *bil-* 'know; learn; recognize; guess; consider; beleave; to be able to' (HONY 42); az. *bil-* (Azerbajdzsánko—ruszkij slovarj 30); tkm. *bil-* (ALIEV—BORIEV, Russko—turkmenskij slovarj 94); kun Cüm. *bil-* 'wissen, kennen, verstehen' (GRÖNBECH 57); kip. LN. *bil-* 'wissen' (HOUTSMA 63); kip. Qaw. *bil-* (TELEGI 306); kip. Tuĥfat *bil-* (ATALAY 152); kip. Bul. *bil-* (ZAJACZKOWSKI 46); kar. L., T. *bil-* (RADL. IV, 1759); tat. Kaz. *bel-* (Tatarsko—ruszkij slovarj 66); bask. *bel-*; nog. *bil-* (BASKAKOV, Nogajsko—ruszkij slovarj 81); kkalp. *blu* (BASKAKOV—BEKNAZAROV—KOZUROV, Russko—karakalpakskij slovarj 239), *bilü* (BASKAKOV, Russko—karakalpakskij slovarj 287); kres.-balk. *bil-* (SUJUNČEV—URUSBIEV, Russko—karačaevobalkarskij slovarj 196); kmk. *bil-* (BAMMATOV, Russko—kumykskij slovarj 282); szárt, khiv., kzk., kirk. *bil-* (RADL. IV, 1759); kirk. *bil-* (JUDACHIN, Kirgizsko—ruszkij slovarj 134); kzk. *bil-* (SAURANBAEV, Russko—kazachskij slovarj 234), *bil-* 1. 'to know'; 2. 'to understand'; 3. 'to learn'; 4. 'to think, believe, suppose' (SHNITNIKOV, Kazakh—English Dictionary 60); özb. *bil-* (BOROVKOV, Uzbeksko—ruszkij slovarj 72); bar. *pil-* (RADL. IV, 1335); s. jög. *pil-*, *bel-*, *peł-*, *pel-*, *pil-* (MALOV, Jazyk želtych ujuurov 92); szal. *bil-*, *bil-*, *pil-*, *bil-*, *pil-* (KAKUK: AOr. XIV, 177); turki *bil-* 'to know, to understand. to

recognize' (JARRING, An Eastern Turki—English Dictionary 55); mai ujj. *bil-* (MALOV, Ujgurskij jazyk 142); alt., tel., leb., sór, szag., kojb., kacsá, küer. *pil-* 1. 'wissen, erkennen, verstehen'; 2. 'herrschen, regieren, verwalten' (RADL. IV, 1335); ojr. [= alt.] *bil-* (BASKAKOV—TOŠČAKOVA, Ojrotsko—russkij slovarj 31; BASKAKOV, Russko—altajskij slovarj 210); hak. *pil-* (BASKAKOV—INKIŽEKOVA—GREKUL, Chakassko—russkij slovarj 151; ČANKOV, Russko—chakasskij slovarj 276); tuvai *bil-* (PALMBACH, Tuvinsko—russkij slovarj 94; PALMBACH, Russko—tuvinskij slovarj 183); jak. *bil-* 'erfahren, erkennen, kennen lernen, ausfindig machen; wissen; kennen' (BÖHTLINGK 139), 'megtud, kiderít; eldönt' (PEKARSKIJ I, 461). A szó megvan a csuvasban is: *pál-* 'tudni, megtudni, rátalálni' (PAASONEN 96), *pél-* 1. 'tud'; 2. 'észrevesz'; 3. 'érez, érzékel'; 4. 'ismerősnek, járatosnak lenni'; 5. 'tud, képes'; 6. 'ért'; 7. 'előrelát' (SIROTKIN, Čuvašsko—russkij slovarj 269—70).

A török *bil-* 'tud' megfelelője sem a mongolból, sem a mandzsu-tunguzból nem mutatható ki.

A török *bil-*ből továbbképzett igék népes csoportját most figyelmen kívül hagyjuk. Névszói származékai közül is csak azt a hármat emeljük ki, amely bennünket közelebből érdekel.

1. Ótör. *bilgä* 'weise' (RADL. IV, 1767), 'weise, Weiser' (GAB., AlttGr. 303); ujj. *bilgä* 'okos, értelmes' (RADL., UigSpr. 268; RACHM., TIT. VII, 104); Kášy. *bilgä* 'weise' (BR. 37); HŠ. *bilgä* 'ua.' (ZAJĄCZKOWSKI 32); osm. *bilge* 'learned and wise' (HONY 41); kün CCum. *bilge* (*bilgä* = *bilgä*) 'weise' (GR. 58); kip. AH. *bilgä* 'alim' (CAFEROĞLU 18).

Ez a származék a régi nyelvekben eléggé általánosnak mondható, fejlődési címekben is előfordult (gondoljunk *Bilgä* türk kagán nevére, illetőleg címére¹); a mai nyelvekből az oszmánli kivételével jóformán teljesen eltűnt.

A török *bilgä* természetesen nem más, mint a *bil-* ige *-gä* képzős származéka. A *-ya* (*-gä*), *-qa* (*-kä*) általános felfogás szerint a *-γ* (*-g*), *-q* (*-k*) deverbális nomen-képző tovább bővített alakja, a valóságban gyakran már nem bontható e képző alkotó elemeire. Mellékneveket képez, melyek egy része főnevesedett: *bilgä* 'böles' <: *bil-* 'tud'; *ögä* 'okos' <: *ö-* 'gondolkodik'; (*a*)*siryä* 'fülbetaló' <: *asir-* 'lógat'. (Vö.: BROCKELMANN, OsttürkGramm., 102, 111; RÄSÄNEN, Morphologie 124; DENY, Gramm. 925—6; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 69—70; KONONOV, Grammatika sovremennogo uzbekso go jazyka 123 § 135.)

2. A *-yu*, *-gü* származék igen ritka. Ezzel szemantikai megterheléssel a régi nyelvből nem találtam rá példát, a mai nyelvekben is csak egyet: oszm. *bilgi* 'das Wissen' (RADL. IV, 1768), *bilgi* 'knowledge' (HONY 41). Az oszm. *bilgi* korábbi *bilgü*-re megy vissza.

A *-yu* (*-gü*), *-qu* (*-kü*) igéből képez főnevet (nomen actoris, elvont fogalmat, eszközt) és melléknevet (szokásos, szükséges jelentésben): *urunyu* 'harcos' <: *urun-* 'verekszik'; *bilgü* 'tudás' <: *bil-* 'tud', *ölgü* 'halott' <: *öl-*, 'meghal', *birgü* 'adósság' <: *bir-* 'ad'; *küzüdgü* 'örzendő' <: *küzüd-* 'öriz'.

¹ G. J. RAMSTEDT (Alte türkische und mongolische Titel: JSFOu. LV, 2: 80) szerint „Das 'Schalten und Walten' des Beamten wurde oft einfach durch das Wort mo. *mede-*, tü. *bil-* 'wissen' ausgedrückt; darum ist *bilgä qagan* nicht als der 'weise Khan', sondern als der '(faktisch) waltende, machthabende Khan' aufzufassen, wie heute noch die Jakuten das Verbum *bil-* verwenden." A jakutban, csakúgy mint bizonyos szibériai török nyelvekben, a *bil-* említett speciális jelentése a mongolból való, ahol az másodlagosan keletkezett (vö. LIETI: AOR. XX, 277). *Bilgä qayan* címében ezt a jelentést keresni anakronisztikus eljárás volna.

(Vö.: GABAIN, *Alttürk.Gramm.* 71 § 115; BROCKELMANN, *OsttürkGramm.* § 60; RÄSÄNEN, *Morphologie* 128; DENY, *Gramm.* 926; ZAJĄCZKOWSKI, *Sufiksy* 66–8; KONONOV, *Grammatika sovr. uzbekskogo jazyka* 119 § 128.)

3. Itt gyakorlati megfontolásból két képzőt fognék egybe: a *-g (-γ)-t* és a *-k (-q)-t*. Sem az ujjur, sem az arab írás nem tesz különbséget *k* és *g* között, másfelől bizonyos nyelvekben (turki, csagatáj) a két szóvég fejlődése számos esetben konvergált, így a két képző elhatárolása a palatalis hangrendű szavakban nehézségekbe ütközik. A két képzőt jelenleg a következőképpen választanám szét.

A) Ötör. *bilig* 'das Wissen' (RADL. IV, 1765), 'Wissen, Weisheit, Bewusstsein, Kenntnis; Attribut' (GAB, *AltGr.* 303); ujj. *bilig* (MAL., Pamj. 371); Kász. *bilig* 'Wissen, Weisheit, Verstand' (BR. 37); QB. *bilig* (RADL. IV, 1339); s. v. *pilik*, *bilig* (MAL., Pamj. 371); Tefs. *bilig* 'tudás' (BOR. 102); HŠ. *bilig* 'ua.' (ZAJ. 32); csag. *bilig* vagy *bilik* 'science; conseil; intelligence' (PDC. 191); oszm. nyj. *bili* 'ilim' (Söz Derleme Dergisi I, 207); óoszm. *bili*, *bilā* 'bilgi, ilim, irfan, idrāk' (Tanıklarıyle Tarama Sözlüğü I, 99; II, 142; III, 95); kar. T. *biluó* 'Wissen, Nachricht' (KOWALSKI 169), kar. L. *bilüw* 'Erkenntnis, Kenntnis, Wissen' (MARDKOWICZ 15); krcs.-balk. *bilüu* 'tudás' (SU., RKBS. 196); kmk. *biliv* 'ua.' (BAM., RKmKS. 283); tat. Kaz. *belü* 'tudás' (TRS. 66); bask. *beleü* 'ua.' (BRS. 90); kkalp. *bilüü* 'tudás' (BASK., RKKS. 287); kirg. *bilü* 'tudás, megismerés' (JUD., KRS. 135); kzk. *bilu* 'ua.' (SAUB., RKzS. 234), *bilu* 'cognition; acquaintance with; knowledge of' (SHNI. 60); sór, szag. *pilig* 'das Wissen' (RADL. IV, 1339); tuv. *bilig* 'tudás' (PALJM., TRS. 94, RTS. 183).

Talán felesleges is megjegyezni, hogy a szóvég tarka képe kifogástalan szabályosságot takar: a *-g* bizonyos nyelvekben megmaradt, másokban a megelőző magánhangzóval diftongussá, hosszú magánhangzóvá alakult, s ez utóbbi számos esetben megrövidült.

A *-γ (-g)* jól ismert gyakori képző, amely elsősorban főnevet (ritkán melléknévet is) képez, s a cselekvés eredményét fejezi ki: *tapıy* 'tisztlet' <: *tap-* 'tisztel', *bilig* 'amit tudnak, tudás' <: *bil-*, *qapıy* 'amit bezárnak, ami bezáródik: kapu' <: *qap-* 'bezár', *ayy* 'amit mondanak: szó' <: *ay-* 'mond', *arıy* 'tisztá' <: *arı-* 'tisztít'. (Vö.: GABAIN, *AlttürkGramm.* 70 § 109, 76 § 137; BROCKELMANN, *OsttürkGramm.* 101 (§ 48); RÄSÄNEN, *Morphologie* 122–3; DENY, *Grammaire* 576–8 § 869; ZAJĄCZKOWSKI, *Sufiksy* 73–5; KONONOV, *Grammatika sovr. uzbekskogo jazyka* 116–7 § 125.)

B) Óoszm. *bilik* 'akil, us, anlayış, kavrayış, bilgi' (TTS. I, 100); oszm. nyj. *bilik* 'ilim' (SDD. I, 207); az. *bilik* 'tudás' (ARS. 30); tkm. *bilik*, ebben: *biligi bar* (CHAMZAEV, *Türkmen diliniñ sözlügi* 95); kun CCum. *bilik* 'Wissen' (GR. 58); kip. Tuhfat *biligli*, olv. *bilikli* 'bilgili' (ATA. 152; a *g-t k-ra* javítom a *li* képző miatt); AH. *biliklig* 'bilgili, bilgisi olan adam' (BATTAL 19); tat. Kaz. *belek* 1. 'akinek tudása van, művelt'; 2. 'értelmes, gyors felfogású' (TRS. 65); bask. *belek* (elavult) 1. 'tudás'; 2. 'megértés, felfogás' (BRS. 88); kzk. *bilik* 'knowledge' (SHNIT. 60); özb. *bilik* (BOR., URS. 72); alt., tel. *pilik* 'das Wissen, die Wissenschaft, die Erkenntnis, die Kenntnisse' (RADL. IV, 1339); ojr. [= alt.] *bilik* 'tudás, megismerés, bölcsesség, tudomány' (BT., ORS. 31; BASK., RAS. 211).

GABAIN szerint nehezen határozható el a *-q (-k)* képző funkció tekintetében a *-γ (-g)-től*. Egyelőre úgy határozhatjuk meg, hogy leginkább főnevet (gyakran melléknévet is) képez, jelentése a szenvedő (visszaható) cselekvés ténye, a cselekvés eredménye. Talán nem tévedünk, ha az így képzett névszó-

ban az ige perfektív aspektusának valamelyes visszatükröződését sejtjük. Például *anug* 'készenlét' ~ *anun-* 'készenlétbe helyezkedni'; *barq* 'vagyron' <: *bar-* 'lenni, létezni'; *yangluq* 'tévedés' <: *yangil-* 'téved'; *süzük* 'tisztá' <: *süz-* 'derit'; *tiläk* 'kívánság' <: *tilä-* 'kér, kíván'. (Vö.: GABAIN, AlttürkGramm. 74, 79 § 127, § 149; BROCKELMANN, OsttürkGramm. 109–10 § 48; RÄSÄNEN, Morphologie 132; DENY, Gramm. 560–2 § 860; ZAJĄCZKOWSKI, Sufiksy 63–6; KONONOV, Grammatika sovr. uzbekskogo jazyka 121–2 § 133.)

A török *bilig* (*bilik?*) 'tudás, értelem' jövevényszóként átkerült a mongolba is: Hy. *biliktü* 'prudent, sage' (LEWICKI 19); Ph. *bilig* 'intellect' (POPPE 120), 'savoir, sagesse' (LIGETI: AOr. XVII, 250); MA. *bilik* (POPPE 119); ir. mong. *bilig* 1. 'entendement, esprit, pénétration d'esprit, sagacité; connaissance, sagesse'; 2. 'chez les philosophes chinois le principe négatif, *yin*' (Kow. II, 1142); 'wisdom, intelligence, intellect knowledge, understanding, talent, ability, capability; negative force, feminine principle; negative pole' (LESSING 104); ir. oir. *bilig* 'tehetség, értelem, bölcsesség, talentum' (POZDNEEV 127); ir. kalm. *bilg* 'tehetség' (ILÍŠKIN, Russko–kalmyckij slovarj 699); kalm. *bilga* 'das Wissen, Weisheit, Verstand, Vernunft, Geschicklichkeit, Gescheitheit' (RAMSTEDT, Kalm. Wb. 44); üdzs. *belea*, *belge* 'intelligence' (KARA: AOr. XVI, 4); hal. *bilig* 'tehetség' (LUVSANDÉNDÉV 69).

4. A második csoportba azokat az előfordulásokat soroltuk, ahol az igető magánhangzója nem *i*, de *ä*, jelentése nem 'tud; tudás', hanem 'jelez; jel'. Lássuk az előbb sorra vett származékok *ä* tőhangzós megfelelőit.

1. A török *bilgä* ide tartozó párja ez idő szerint csak a mongolból mutatható ki. Főbb adatai ezek: MTT. *belge* 'Ausweis; Pfand; Beweis' (HAENISCH 14); Hy *belge* 'signe, marque' (LEWICKI 19); Ph. *belge* 'mark, characteristic' (POPPE 120), 'signe, marque' (LIGETI: AOr. XVII, 250); MA. *belge* 'jel; cél, célpont' (POPPE 116; csagatáj megfelelője *bälgü*, *bälgülük*); ir. mong. *belge* 1. 'signe, insigne, marque, symptôme, indice, caractère distinctif; phénomène, apparition'; 2. 'but, cible'; 3. 'parties génitales'; 4. 'propositions qui mènent à la conclusion'; 5. 'cause, raison. motif' (Kow. II, 1117); a) 'sign, mark, token, symptom, symbol; prognostic, omen'; b) 'genitals (euph.)' (LES. 98); ir. oir. *belge* 'jel, jelzés, előjel, ómen' (POZDNEEV 125); kalm. *belge* 'Kennzeichen, Wahrzeichen, Omen; (euph.) männliches Geschlechtszeichen' (RAMSTEDT 41); ord. *belge* 'signe, marque distinctive, parties génitales (par euphémisme)' (MOSTAERT I, 64); üdzs. *belge*, *belea* 'signe' (KARA: AOr. XVI, 4); hal. *belge*, *bélga* (RAMSTEDT: JSFOu. XXI, 2: 37), *bélég* 'jelkép; jel, jelzet' (LUVSANDÉNDÉV 100); burj. *bélgé* 'ua.' (ČEREMISOV 145); dah. *belge* 'Muttermal' (POPPE: Asia Major X, 6); mog. M. *belga* 'jel, nyom' (saj. felj.).

A mongol alakok a törökből való kölcsönzések, mégpedig aránylag régi időből; A Mongolok Titkos Történetéből származó adat a XIII. század első felére utal.

2. A török *bilgü*-vel szemben bőséges anyagot találunk ugyancsak a törökben a *bälgü* használatára: Ötör. *bälgü* 'Zeichen, Vorzeichen, Abzeichen, Merkmal, Eigenart' (GAB., AlttGr. 302); ujj. *blgü*, olv. *bälgü* 'jel, jegy' (RADL., UigSpr. 267), *bälgü*, *blgü* 'Zeichen, Abzeichen, Attribut' (AnalInd. 14; RACHM., TTT. VII, 104); Kāšy. *bälgü* 'Zeichen' (BR. 34); QB. *bälgü* 'ua.' (MAL., Pamj. 370), 'das Zeichen, das Merkmal' (RADL. IV, 1245; s. v. *pälgü*); Tefs. *bälgü* (BOR. 97); csag. *belgü* 'signe, marque' (PDC 190), 'das Zeichen, das Kennzeichen des Wappen' (RADL. IV, 1613); HŠ. *bälgü* (ZAJ. 29); oszm. nyj. *belgi* 'nišan'

(SDD. I, 188); tkm. *belgi* 'jel' (AB. 93); kar. T. *belgi* 'Zeichen' (Kow. 167); kar. L. *bälgi* 'das Zeichen', (RADL. IV, 1613), *belgi* (Mard. 14); krco.-balk. *belgi* 'ua.' (SU., RKBS. 196; PRÖHLE: KSz. X, 92); balk. *belgi* 'Zeichen, Merkmal, Grenzzeichen' (PRÖHLE: KSz. XV, 206); kmk. *belgi* (BAM., RKkS. 281; NÉMETH: 'ismertetőjel, céltábla': KSz. XII, 101); tat. Kaz. *bilge* (BÁLINT 161), *bilge* (TRS. 71) < *bälgi < *bälgu; bask. *balga*, *balgy* (PRÖHLE: KSz. V, 233), *bilge* 'előjel' (BRS. 99), szintén < *bälgu; nog. *belgi* 'jel, jegy, megjegyzés' (BASK., NRS. 76); kkalp. *belgi* (BASK., RKkS. 286); kurg. *belgi* (JUD., KRS. 127); kz. *belgi* (SAUR., RKzS. 238), *belgi* 'sign, mark, token, characteristic' (SHNIT. 52); turki *belgü*, *bilgü* 'mark, sign, token' (JAR. 55); tar. *balgu* 'das Zeichen, das Kennzeichen, das Wappen' (RADL. IV, 1613); özb. *belgi* 1. 'jel, jelecske'; 2. 'megjegyzés'; 3. 'előjel, ómen' (BOR., URS. 63); tel., kmd. *pälyi* 'das Zeichen' (RADL. IV, 1245). A mongolból való: kurg. [= kz.] *belgä* 'Zeichen, Marke, Merkmal, Beweis' (RADL. IV, 1612; más forrásból ismeretlen, helyette *belgi*, *bälgi*); mai ujj. *balgä* 'jegy, jel' (MAL. 141); jak. *bäliä* 'bemerkenswert; Zeichen, Kennzeichen' (BÖHTL. 134; PEKAR. I, 429); déli szam. (kam.) *bilge*, *bielgö* 'Ziel' (JOKI: MSFOu. CIII, 92).

Megvan a szó a csuvasban is: *palkä*, *palgi* (archaikus) 'jel, jelzés, előjel' (használatra azonos a mai *pallä*-éval) (AŠMARIN, Thesaurus linguae Tschuvaschorum IX, 84; vö. még V. G. EGOROV, *Étimologičeskij slovarj čuvaškogo jazyka* 142). Ez az archaikusnak, elavultnak jelzett szó kölcsönzés a volgai tatárból. A tulajdonképpeni csuvas alak: *pallä* 'jegy, jel; Zeichen, Merkmal' (PAAS. 93), *pallä* 1. 'jegy, jel, előjel, ómen'; 2. 'megjegyzés, értékelés'; 3. 'jeles, jelentős'; 4. 'ismert, kiváló'; 5. 'határozott, megállapított' (SIR., ČRS. 254). Csu. > cser. *palle* 'Kennzeichen' (RÄSÄNEN: XLVIII, 174).

3. Itt sem hiányoznak a megfelelőik.

A) Már az ujjurból kimutatható egy 'jel, megkülönböztető tulajdonság' jelentésű szó, amelyet GABAIN *bilig*-nek olvasott, de amelyet helyesen *belik*-nek kell értelmezni: „öz öz *belik-läri* tuta ört yalınly küz-ädgü turmišin saqlınıš krgäk. muss man sich vorstellen, dass jeder mit einem Attribut brandflammig Wacht hält" (TTT. V, 8: 64–65); továbbá: „ol ot yalın ičintä alngatdurçu *belik-lär* blgürtmiš krgäk: im Innern der Feuerflamme muss man die Attribute zum Schwächen erscheinen lassen" (i. m. 10: 91–92); vö. még i. m. 17.

Egyéb példák: csag. *bilük* olv. *belük* 'das Zeichen, die Marke' (RADL. IV, 1767), *belik* 'jel, jegy', Šeiç Sul. 'nišan, tamya' (isztabuli kiad. 94; KÚNOS 27: 'Zeichen'); tkm. *bellik* 'jel, jegy' (CHAMZAEV, TDS. 88); alt. *pelek*, *pilek* 'jel, jegy' (VERBICKIJ 256); tel., szag. *päläk* 1. (tel.) 'das Zeichen'; 2. (szag.) 'das Geschenk, Gastgeschenk' (RADL. IV, 1243).

Ide vonhatjuk még: csu. *polak* (elavult) 1. 'jel, jegy, előjel'; 2. 'emlék (-mű)' (SIR., ČRS. 253; EGOROV, *Étim. Slov.* 142). Végül ide tartozik a volgai bolgár feliratok egy érdekes szava, melyet *bälük*-nek szokás olvasni, melynek 'sírmlék' a jelentése, de pontos olvasata és magyarázata körül megnyugtatóan el nem döntött vita folyik (vö.: O. PRITSAK, *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren* [Wiesbaden, 1955.], 71; G. V. JUSUPOV, *Vvedenie v bulgaro-tatarskuju épigrafiku* [Moszkva—Leningrád, 1960.], 87).¹

¹ JUSUPOV (i. m. 87) BEREZIN (*bluky*, *blukwoy*) és AŠMARIN (*bluky*, *blukw'*) régi helytelen átírásait ismétli. A szó jóformán minden feliratban előfordul, mégpedig vagy *bluy k*, vagy *bluy k'*, vagy pedig *bluruy k'* alakban. BENZING (*Philologiae Turcicae Fundamenta* I, 692) megváltoztatva a betűk eredeti sorrendjét, *bälüri*-t olvas, és a szót 'sein Zeichen, sein Grabmal'-nak fordítja. PRITSAK (i. m. és *Bulgaro-Tschuvaschica*: UAJb.

B) Alkalmasint ide tartoznak még: Käsý. *biläk* olv. *bëläk* 'Geschenk' (BR. 36); csag. *biläk* olv. *beläk* 'das Geschenk' (RADL. IV, 1762; a *böläk* 'ua.', 1700 első magánhangzója másodlagos); óoszm. *belek* 'hediye, armagan' (TTS. I, 87; II, 125; III, 79), oszm. nyj. *belek* (SDD. I., 185); bar. *piläk* 'das Geschenk' (RADL. IV, 1338); kurg. *beklek* 'ajándék' (JUD., KRS. 127).

A törökből átment a szó a mongolba: ir. mong. *beleg* 'don, présent, cadeau' (KOW. II, 1115), 'gift, present' (LES. 97); ir. oir. *beleg* 'ajándék, adomány' (POZD. 124); ir. kalm. *belg* 'ua.' (ILIŠ., RKS. 470); kalm. *belä'a* 'Gabe, Geschenk' (RAMST., Kalm. Wb. 41); ord. *bélek*, *bélik* 'cadeau, augure, pronostic, destin, présage, souhait de prospérité' (MOST. I, 64); üdzs. *belge*, *beleg* 'cadeau' (KARA: AOr. XVI, 4); hal. *bélég* 'ajándék' (LUV. 100); burj. *bélég* 'ajándék' (Boh.), 'ajándék a menyasszonynak' (ČER. 145); dah. H. *belgə* 'ajándék' (Po. 71).

Jövevényszóként megvan a perzsában, afgánban, tunguzban, cseremiszből és az oroszban (vö. G. DOERFER, Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen II [Wiesbaden, 1965.], 413–5).

A második csoportba sorolt származékok *bäl*- töve ez idő szerint nem mutatható ki. Kimutatható azonban egyik továbbképzett formája, mégpedig az ótörökből (ujgurból): *bältür*- 'zeigen' (GAB., AltGr. 302), amely érdekes párhuzamot alkot az ugyanonnan való *biltür*- 'verstecken lassen' alakkal (i. m. 303). A *-tür*, *-tür* jól ismert műveltető igeképző, amely az első esetben a *bäl*- 'látszik', a másodikban a *bil*- 'tud' tőhöz járult.

A látszat ellenére nem tartoznak a *bäl*- tőhöz: csuv. *palär*- 'látszani; sichtbar sein, sich zeigen' (PAAS. 93), ez ugyanis a *pallä* 'jegy, jel' származéka. Az oszm. *belir*- 'become conspicuous; appear; gaze with eyes wide open' (HONY 37) egy korábbi *bälgir*- < *bälgür*- alak úz nyelvi változata. Teljesen szabályos, hogy mind a két alak megvan a horezmi török emlékekben, vö. HŠ. *bälgür*- és *bältür*- (ZAJ. 29, 30).

5. Hogyan viszonylik egymáshoz a *bil*- és a *bäl*- tő, valamint származékaik?

GOMBOCZ (EtSz. I, 351) úgy vélte, hogy „az első szótag magánhangzójának ingadozása (*bäl*- ~ *bül*-) arra mutat, hogy őstörök zárt *e*-vel van dolgunk”. Ennek az egyébként kézenfekvő ötletnek ezúttal súlyos akadályai vannak. Most csak hármat említenék meg közülük.

1. A jénisejei feliratok zárt *e* (*ē*) hangot jelölő rovás-jegyve, amelyre többek között hivatkozik GOMBOCZ (vö. V. THOMSEN, Une lettre méconnue des inscriptions de l'Iénissei: JSFOu. XXX, 4: 1–9), soha nem fordul elő a jénisejei feliratok kérdéses csoportjában a *bil*- 'tud' szóban. Ellenkezőleg, ezekben a feliratokban a *bil*-, *bilgä*, *bilig*, *bilin*- tőhangzója plene írással mindig *i*-nek van írva (vö. S. E. MALOV, Énisejskaja pisjmennostj tjurkov [Moszkva – Lenin-

XXXI, 283) valamennyi változatot *bälük-nek olvassa, megjegyezvén, hogy a *w* + *y* kapcsolat az *ü* hangot jelöli ugyanúgy, mint az ujur írásban. Elfogadhatatlan ötlet, mely még az ujur írásra sem igaz, mert hiszen az *ü* nem első szótagban áll. K. THOMSEN (Zur wolgabulgarischen Epigraphie: Acta Orientalis Havniae XXVI, 189–92) elutasítja PRITSAK magyarázatát, nemcsak az állítólagos *wy* = *ü* jelölés miatt, hanem azért is, mert a *yod* önálló alakban használtatik, illetőleg nem kapcsolódik az utána következő *k*-hoz. THOMSEN szerint a *k* gráfia *kö*-nek olvasandó, értelmezése: 'ez'. A *blu** véleménye szerint a. m. *bälü* 'síremlék', és pontosan megfelel a mai csuvas *pal/ljā* szónak. A megmaradó *y* egyes harmadik személyű személyrag volna. Lényegében hasonlóan magyarázza a kifejezést DOERFER (TMEN. I, 217): *bälüvi kü* 'sein Grabmal (ist) dies'.

grád, 1952.], 104). Ez még akkor is figyelemre méltó körülmény, ha történetesen hosszúnak s nem rövidnek értelmeznénk a zárt *e*-t.

2. A *bil-* 'tud' igének sehol sincs *bel-* vagy éppen *bäl-* változata, ahogy pedig zárt *e* esetében várni lehetne. (A kazáni tatár és a baskír nem tesz különbséget régi *ä* és *e* között, mind a kettő *i*-vé fejlődött, régi *i*-ből viszont *e* lett. Vö. Fundamenta I, 411, 424.)

3. Azokban a nyelvekben, amelyek ismerik a zárt *e*-t, nem fordulhat elő ugyanabban a szóban vagy szócsaládban egyszerre a zárt és a nyílt *e* (kivéve a horezmi-féle keverék-nyelvet).

(Ezzel szemben meg kell állapítanunk, hogy a *bäl-* ('jelez') tőhangzója igenis váltakozik zárt *e*-vel.)

Mindezen nehézségek ellenére nem kételkedném abban, hogy egyazon szónak két különböző tövével van dolgunk. E feltűnő jelenségnek most nem bocsátkoznám a taglalásába, mert a hasonló példák részletezése szétfeszítené mai mondanivalónk kereteit. Annyit azonban itt is megjegyeznék, régi, ritka ablaut-szerű jelenségre gyanakodhatunk.

6. Ami mármost a magyar szó lehetséges török előzményét illeti, megállapíthatjuk, hogy GOMBOCZ második javallatának (EtSz.) mindenekelőtt egy tárgyi tévedés áll az útjában. GOMBOCZ szerint ugyanis az átvett török alak **belkü* vagy **belki* volt. Nos, ilyen török alak nem volt és nincs, feltételezésében a maga által idézett csagataj *bilkü* 'signe, marque' adatra támaszkodott, nyilván KÜNÖS (Sejx Sulejman Efendi's Çağataj—osmanisches Wörterbuch 27) alapján. A szót helyesen *belgü*-nek kell olvasni, fentebb mi is ebben az alakban idéztük. A *belki* természetesen a *bälgü* mellett szereplő *bälgi*-nek köszönheti létrejöttét, az utóbbi azonban egyszerűen a *-gü* (*-yu*) újabb változata.

Ha nem volt *belkü*, *belki*, természetesen az átvett szó nem is fejlődhetett tovább a magyarban a *telkü* > *telk* > *telek* analógiájára, mint azt GOMBOCZ feltette. Megvallva az igazat, a *belgü* > *belg* > *belég* fejlődés-sor feltevése sem sokkal vonzóbb, el is vetette KНИЕZSA, mivel a „magyar szónak ragozás és továbbképzés során soha sincsen h a n g v e s z t ő alakja” (i. m. 596).

Kiküszöböli a hangvesztő alak hiányából adódó nehézséget a korábban javasolt második megoldás. Időrendben ez volna ugyan az első, mert GOMBOCZ már a BTLw.-ben javasolta. A magyar szó forrásául felvett ócsuvas *bilik* alaktól azonban hamarosan elpártolt, nyilván azért, mert felsorolt török adatai közt feltevést támogató alak csak periferiálisan akadt, s az is váltakozni látszott az általánosnak tűnő *bilgü*, *belgü*-vel. A TESz.-ben azonban KAKUK ZSUZSA visszatért a cserbenhagyott magyarázathoz. Valóban, rendelkezésünkre álló török adatok alapján teljes joggal feltehetünk egy ócsuvas **bäläk* (*bäläk*) alakot; minden valószínűsége megvan annak, hogy ez került a magyarba. A kérdés csak az, hogy közvetlenül, vagy szláv közvetítéssel jutott-e a török szó nyelvünkbe, s vált mai *bélyeg* és *billog* szavunk forrásává.

7. Ugyanezt a török szót átvették a szláv nyelvek is, ahol a következő adatokban jelentkeznek: közép-blg. *bělęz* 'signum'; szerb.-egyh. szláv *beleg*; orosz *bělęz*, *belęz*, *bilęz* 'signum', orosz *belę* 1. 'Zeichen, Fleck, weisser Schorf' és 2. 'Blankett mit Unterschrift zur Beglaubigung des Vorzeigers'; blg. *béleg* 'signe, indice, marque; but'; szh. *biljeg*, *bjelęg*, *bjelęg*, *biljega*, *bilig*, *bjęlig* stb. 'bélyeg, jegy; anyajegy; sebhely; okmánybélyeg'; szln. *belęg*, *bilęg* 'Kennzeichen, Merkmal'. (Vö.: KНИЕZSA, SzJsz. 596; VASMER, RussEtWb. I, 72; GOMBOCZ—MELICH, EtSz. I, 351; TESz. I, 277.)

A szláv szónak nincs kifogástalan etimológiája, bár abban mindenki egyetért, hogy az török eredetű. Legutóbb VASMER nyilvánított róla véleményét etimológiai szótárában. Sajnos ez a mű, amely bámulatos mennyiségű török anyagot ölel fel (tartalmazza az orosz nyelv és nyelvjárások összes török jövevényszavait), török anyagát másodkézből meríti, s ez az anyag is több évtizeddel a most folyó kutatások mögött kullog. Ezúttal is az történt, hogy az 1953-ban megjelent munka GOMBOCZ 1912-ben megjelent BTLw.-re támaszkodik.

VASMER — GOMBOCZ nyomdokain haladva — a szláv szavakat a török *bálgu*, *bilgu* alakokból próbálja levezetni. Ez persze képtelenség. PRITSAK (i. m. 71) szintén megtartja ezt a magyarázatot, de a török **bálgu* 'Zeichen'-ből megpróbál levezetni egy **b'álág* (**bilág*) alakot; arra sajnos nem gondolt, hogy igazolja e feltevés útját, akár a törökben, akár a szlávban. Igazat kell hát adni KNEZSÁNAK, amikor ezt a magyarázatot (< *bálgu*, *bilgu*) kategorikusan elutasítja, s alighanem helyes úton jár, amikor a szláv szavak forrását egy török **bélég* alakban jelöli meg. — A kikövetkeztetett alaknak csak két részletéhez volna hozzáfűzni valóm. Az első a szóvégi *g*-t illeti. Ez a szóvég (szemantikai okokból!) a törökből nem igazolható, illetőleg csak többé-kevésbé erőltetett magyarázatok árán volna lehetséges. Úgy gondolom, a *-k > g* változás az átvételkor a szlávban ment végbe. Hasonló változást figyelhetünk meg a protobolgár *belségz* (< tör. **bilikák*, **bilikük*) esetében is (vö. LIGETI: MNy. LXI, 287). A másik megjegyzésem a magánhangzók kvantitását érinti. Ha Kášyari *bilák* vagy *belák* 'Geschenk' adatára gondolunk, az első szótag hosszú magánhangzója elvileg nem lehetetlen; a második szótagé már merészebb feltevést kíván. De nem ez a bökkenő, hanem az, hogy az őstörök hosszúságok sorvadása már a VII.—VIII. században megkezdődött, s ez idő szerint még távolról sincs kielégítő módon tisztázva, hogy milyen mértékben őrizték meg a régi hosszúságokat azok a török nyelvek, amelyekből a magyar és a bolgár legrégebb török jövevényszavai származnak. De úgy gondolom, a szláv oldalon is akad még tennivaló. Így például érdemes volna megvizsgálni, hogy a török hangsúlyviszonyok mennyiben tükröződnek a szláv átvételekben, nem realizálódnak-e a hangsúlyos magánhangzók úgy, mint a hosszúak? Hogyan tükröződik az átvételekben a török zárt és nyílt e közti különbség? Attól tartok, hogy a szláv nyelvek régi török jövevényszavai aránylag kiaszámúak ahhoz, hogy azokból közvetlenül nyerjünk feleletet. Alighanem meg kell kerülni a problémát, s a bennünket érdeklő kérdéseket a szláv nyelvek egyéb régi jövevényszavai kapcsán kell feltennünk, ha ez lehetséges.

A ma még mutatkozó kisebb nehézségek ellenére sem kételkedném abban egy percig sem, hogy a szláv szavak a törökből származnak. A törökből átvett alak valószínűleg *bálák* vagy *belák*. Más szóval, a szláv jövevényszó forrása ugyanaz a török alak, mint a magyaré.

8. Teljesen érthető, hogy KNEZSA a törökkel szemben a szláv származtatás felé hajlott, amikor *bélyeg* szavunk lehetséges forrásaiként a török *bálgu* és a szláv *bélég* között kellett választania. Lényegesen nehezebb dönteni, amikor egy török *bálák* és egy szláv *oéleg* közt kell választani.

KAKUK ZSUZSA szerint a török oldal felé billenti a mérleg nyelvét az, hogy a magyar szó régi (1436.) jelentése 'az állat testére süített tulajdonjegy', „s ez a török népeknél szokásos állattartással függ össze”. Ez igaz, de megingat hitemben, hogy a szónak a törökben sehol sincs meg ez a jelentése, és hogy erre a célra egészen más szót (*tamya*) használnak. Szemantikai szempont-

ból viszont elgondolkoztat, hogy a magyar szó egyik speciális jelentése ('sebhely') a törökből nem mutatható ki, de megvan a szlávban.

Az első szótag magánhangzóját ($\ddot{e} > \acute{e}$) meg lehet magyarázni, ha aránylag ritka is ez a jelenség (vö. BÁRCZI, Htört. 52.). De a magyarázat helytáll akkor is, ha törökből, akkor is, ha szlávból indulunk ki. A szóvégi *g* magyar fejlemény korábbi *k*-ből, ha török eredetű a *bélyeg*; eredeti, ha szláv. Az *l* a magyarban palatalizálódott, ha török; a szlávban, ha szláv eredetű a szó. A második szótag vokalizmusa (*bélyeg* ~ *bilyog* ~ *billog*) is megmagyarázható, csak egy taktussal hosszabb a magyarázat, ha törökből indulunk ki, mint ha szlávból.

Végső soron tehát *bélyeg* szavunk minden kétséget kizáró módon török eredetű, és vagy közvetlenül a törökből jutott a nyelvünkbe, vagy szláv közvetítéssel. Ez utóbbi lehetőségnek mintha egy hajszállal nagyobb volna a valószínűsége.

terem

1. KNIEZSÁNál szintén a „kétes eredetű” szavak közt szerepel. A szláv szót ez esetben is megpróbálták összekapcsolni törökkel, a magyar *terem* török eredetét komoly formában azonban eddig nem vetette fel senki. Véleménye szerint „a magyar szó szláv eredete addig, míg a szláv szó maga kétes származású, véglegesen nem dönthető el” (i. m. 772). A szláv szó görög eredetét KNIEZSA is, VASMER is elhárította, mind a ketten a törökben keresték a szó forrását.

2. KNIEZSA — némi fenntartással — a következő oszmán-török szóra gondolt: oszm. *tarım* 1. 'ein Gebäude mit einer runden Kuppel, das Zelt, das Hütte'; 2. 'das Himmelgewölbe' (RADL. III, 849; az *i* olvasata önkényes, helyesen: *i*), *tarem* 1. 'a nomad's tent of felt or goat's hair; any high-roofed or domed structure'; 3. 'a high trellis for climbing plants'; 4. 'a railing or paling' (REDHOUSE 475). A szó a mai köznyelvben nem él, nincs benne sem HONY szótárában, sem a Türkçe Sözlük-ben. Érdekes változata: oszm. *därım* 'ein türkisches Zelt' (RADL. III, 1672; az orosz értelmezés szerint 'türkmen sátor'). Ez utóbbi megvan a nyelvjárásokban: *derim* 'nomádsátor faváza' (SDD. I, 420), *demirevi* 'ua.' (uo.), *demir evi* (ZÜBEYR—REFEL, Anadilden derlemeler 97); megvan a régi nyelvben a XV. századtól kezdve: *derim evi* 'bir çeşit çadır', *derim obası* 'büyük çadır' (TTS. I, 196; II, 285; III, 186). Megvan a türkménben, *tärım* alakban (CHAMZAEV, TDS. 669).

Az oszmánliba a perzsából került, ahol ezt találjuk: *türum, türam*, arabos alakban *fāram* 1. 'domus lignea similis tentorio rotundo'; 2. 'aedificium arcuatum'; 3. 'tectum domus'; 4. 'pergula'; 5. 'sepes virgea hortum muniens' (VULLERS, Lexicon Persico-Latinum etymologicum II, 525); *türam, türamat* 'a wooden building of a circular form with an arched roof; a dome; a roof; a palisade to exclude people from a garden; the sky; the firmament' (STEINGASS, A comprehensive Persian-English Dictionary 805); ar. *türima(t), türimāt* 'cabine' (BELOT, Vocabulaire arabe—français 450), *türimatu* 'maison, pavillon en bois; rotonde' (BIBERSTEIN KAZIMIERSKI, Dictionnaire arabe—français II, 79).

Az arab szó a perzsából való. A perzsában nincs etimológiája, alighanem jövevény a törökből (< *tärım, türäm*). Mindenesetre a törökből magyarázza F. KÖPRÜLÜ: Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 6 és NÉMETH GYULA: AOR. III, 16; másként, de aligha helyesen: DOERFER: TMEN. III, 338.

3. VASMER (RussEtWb. III, 97) török ötlete: egyszerű utalás egy RAMSTEDT kalmük szótárában idézett kun adatra. Ez a kun szó valóban igen figyelemreméltó.

Az *Ave porta paradisi* kezdetű Mária-himnusz 14. strófájának kun változata így hangzik: *ave kimniñ termäsindä | yalgiz konuptur mišiha | aypsiz anda kimni kildi | meni tavgä agindirä*. Az „ösi nyolcasban” írt kun szöveg utánköltése a következő latin eredetinek: *ave, que illic habitas, | ubi pacis tranquillitas, | justorum habitacula | ingressa sine macula*. (Vö. W. BANG, *Der Komnische Marienpsalter nebst seiner Quelle* herausgegeben: W. BANG—J. MARQUART, *Osttürkische Dialektstudien* 250). A himnusz kun szavai fölött olykor latin glossza olvasható, így a *termäsindä* felett *in tabernaculo* (*mišiha* felett *messias*, *aypsiz* felett *sine macula, kildi* felett *fecü*). A kun verset BANG eképpen fordította: „Ave (Dir), in deren Heiligtume | Allein gewohnt hat der Messias, | Die er (der Messias) dorten (damals?) makellos gemacht | Und zum ewigen Berge geführt hat”.

A contextusból külön érvelés nélkül is világos, hogy a kun *termä*, melyet a Codex Cumanicus másolója „tabernaculum” glosszával kísért, s amelyet BANG nyomán GRÖNBECH (KomWb. 242) ’Heiligtum’-nak, ’szentély’-nek fordított, jelentése helyesen ’kerek sátor, jurta’, illetőleg átvitt értelemben ’anyaméh’.

Mint ismeretes, a magyar *terem*-nek is van ilyen értelme kódexeinkben: Apork. 129: „Isten ő templomában najaakodik zarmazuan ő *teremből* természeti nemzettel”; NagyszK. 383: „Kilenc honappa te zizei mehednec *terembe* akara lakozni”; JordK. 128: „Be hassanak ez atkozott vyzek the mehedben es megh fwalkoggyanak az the *termeyd*”; ÉrdyK. 342: „En zylemnek *termeeben* leven emleködöt meg az en newemról”; uo. 382: „Leen az, hogy hallotta vona Ersebeth Marianak kezenetyt, ewrwle a magzat ew *termeeben*” (valamennyi idézet a NySz.-ből).

4. A kun szó megfelelői a többi török nyelvben: түм. *tirmä* ’das Filzelt’ (RADL. III, 1378); bask. *tirmä* (népr.) ’nomádsátor, nemez jurta’ (BRS. 528); tat. Kaz. *tirmä* ’nomádsátor’ (RTS. II, 73); kmk. *terme* ’nomádsátor’ (BAM., RKmkS. 329); nog. *terme*, ebben: *terme üy* ’nomádsátor (nemez sátor)’ (BASK., NRS. 317); szag. *tärbä* ’die Jurte’ (RADL. III, 1078). Ide tartozik, bár mongol közvetítéssel került vissza: *terme* ’grille d’une tente nomade’ (Wu-t’i III, 3385), mai ujg. *tärmä* ’a jurta faváza’ (MAL. 183); hak. *tirmä* ’rácsozat a jurta tetején’ (B.-I., ChRs. 226).

A török szó aránylag igen korán átkerült a mongolba; XIII—XIV. századi előfordulásai: MongTitkTört. *terme* ’Zelt’, *terme ger* ’Zeltjurta’, *altan terme* ’goldenés Zelt [tkp. fejedelmi jurta]’ (HAENISCH 149); isztanbuli mongol szój. *terme* ’tente’ (LIGETI: AOr. XIV, 68—9); prekl. mong. *terme* ’nomádsátor, jurta’ (AOr. XIV, 68; megfelel a tibeti eredeti *gur* ’tent’ szavának; vö. JAESCHKE 69). A mai mongol nyelvekben a szó a jurta fából készült rácsozatát jelenti, amelyre a nemezborítás kerül: ir. mong. *term-e* ’the wooden grate of the walls of a felt tent’ (LES. 806); ir. oir. *terme* ’a jurta rácsozata’ (POZD. 191); oir. nyj. *t’erem, terme, terem* ’treillis de la tente, mur’ (KABA: AOr. VIII, 161); kalm. *terme, term* ’Wand, Wandgitter’ (RAMST., KalmWb. 393; erre a szóra utal VASMER).

Alighanem ide tartozik még: ir. mong. *term-e, term-a* ’stamade, stamette, étoffe de laine’ (KOW. III, 1774); kalm. *terme, term* ’dünnes wollenes Gewebe’ (RAMST., KalmWb. 393); ord. *t’erme* ’tissu de laine, flanelle (de provenance

tibétaine)' (MOST. II, 661); hal. *térmé(n)* 'tibeti posztó' (LUV. 442) < tib. *ther-ma* 'a kind of thin wollen cloth, a flannel-like fabric' (JAESCH. 236); oszm. *tirmü* 'a stuff of the finest wool, wooven in patterns like *tirme* and used for dresses' (REDH. 538); csag. *türmü* 1. 'dünnes Wollenzug' és 2. 'Kleidung, die die Derwische anziehen' (RADL. III, 1566), 'châle précieux d'un tissu de laine fine' (PDC. 228); perzsa *tarma, turma* 'stratum, cui imponitur sella equestris' (VULL. 439), *tarma, turma* 'a saddle-cloth; figured silk' (STEING. 297); *termeh* 'Cashmere' (S. HAÏM, New Persian—English Dictionary I, 432); *terme* 'kasmir-sál' (MILLER, 117). E műveltség szó végső forrása nyilván török, azonban a többszörös kölcsönzés és visszakölcsönzés zavarja közvetlen összefüggései kibogozását.

5. A *terem* török eredetére nem gondolnék a kun kapcsolat ellenére sem, bár KUUN GÉZA (Codex Cumanicus 189) jegyzetben utalt erre a lehetőségre. A feltevésnek ugyanis súlyos jelentéstani akadályai vannak.

A szláv szónak törökből való eredeztetése, úgy látom, nem ütközik nehézségbe. S KNIEZSA feltevését most már határozottan fogalmazhatjuk meg, az ő szavaival: „a magyar szó — a *palota* szóval együtt — az óoroszból van átvéve. Nemcsak hangtanilag, hanem jelentéstanilag is ez látszik a legvalószínűbbnek”.

bér

1. Fenntartás nélkül törökből magyarázta e szót GOMBOCZ (BTLw. 40—1; EtSz. 360—1). BÁRCZI (SzófSz. 18—9) vitatott eredetűnek tartotta. KNIEZSA (i. m. 796) igen határozott formában elhárította a szláv lehetőséget, s mint „nem szláv eredetű szót” a török jövevényszók közé utalta. A TESz. (I, 280) ennek ellenére kétségét fejezi ki eredetét illetően („bizonytalan eredetű”), de csak a szláv származtatással szemben elutasító teljeseen, az „ötörök” eredetét „talán”-nal megengedi.

2. Első tekintetre valóban megnyerőnek tűnik a török etimológia.

A kiindulópontul felvett ige általánosan elterjedt az egész török nyelvterületen. Íme: ötör. *bir-* 'geben, zurückzahlen' (GAB., AltGr. 300); ujj. *bir-, ber-* (RADL., UigSpr. 268; TIT. VI, 85); Ouz legendá *bir-* (195, 376); ujj. Ky. *bir-* 'ad' (LIGETI: AOr. XIX, 142); Kász. *bir-* (BR. 37); QB. *bir-* (TEKIN: AOr. XX, 159); Raby. *bir-* (MAL., Pamj. 371); Tefs. *bär-* (BOR. 97); csag. *bir-* 'donner' (PDC. 184); oszm. *ver-* 'give, deliver, pay, offer, sell, attribute, undergo (losses), teach' (HONY 387); az. *ver-* (ARS. 37); tkm. *ber-* (ARS. 37); tkm. *ber-* (AB. 39); kun *ber-, bir-* 'geben' (GR. 55); kip. LN. *bär-* 'geben' (HOUR. 61); kip. AH. *bir-* (CAF. 18); kip. Qaw. *bir-* (TEL. 306); kip. Bul. *bär-* (ZAJ. II, 46); kip. Tuhat *ber-* (ATA. 150); örmény kipcak *ber-* 'to give, grant' (SCHÜTZ: AOr. XV, 298); kar. T. *ber-* 'geben, erlauben' (KOW. 167), kar. L. *ber-* (MARD. 14); krccs.-balk. *ber-* (SU, RKBS. 130); kmk. *ber-* (BAM., RKmkS. 169); nog. *ber-* (BASK., NRS. 78); tat. Kaz. *bir-* 'geben' (RADL. IV, 1748), *bir-* (TRS. 73); bask. *bir-* (BRS. 101); kkalp. *ber-* (BASK., RKkalpS. 175); kzk., kirg. *ber-* (RADL. IV, 1593); kirg. *ber-* (JUD., KRS. 128); kzk. *ber-* (SAUR., RKzS. 146); özb. *ber-* (BOR. 66); s. jög. *per-, por-, ver-* (MAL. 91, 21); szal. *ver-, vir-, ré-, vi-, vi-* (KAK.: AOr. XIV, 194); tar. *bär-* (RADL. IV, 1592); turki *ber-, be-, bē-, be-, ver-* 'to give, to pay, to lend, to pour, to marry' (JAR. 53); mai ujj. *bär-, bir-* (MAL. 142); alt., tel., leh., sór *pär-* 'geben' (RADL. IV, 1224); ojr. [= alt.] *ber-* (BT., ORS. 30); tuvai *bēr-* (PALJM., TRS. 119); hak. *pir-*

(B.-I., ChRS. 150); jak. *biär-* 'geben, hingeben, aufgeben, überlassen' (BÖHTL. 138), *biär-* (PEKAR. I, 454); csuv. *par-* 'adni, ajándékozni' (PAAS. 93), *par-* (SIR., ŠRS. 255).

3. Temérdek származékából csak néhányat veszünk figyelembe, azokat, amelyek hangtani, vagy jelentéstani szempontból ígérnek valamiféle tanulást.

1. *-yu, -gü* képzős származék (a képzőről l. fentebb a *bélyeg* 3. 2. alatt): Káśy. *birgü* olv. *bērgü* 'Schuld' (BR. 37); IM. *bergü* 'cömert' (BAT. 18); oszm. *vergi* 'gift, tax' (HONY 387); az. *vergi* 'adó, fejadó' (ARS. 37); tkm. *bergi* 'adósság' (CHAMZAEV, TDS. 88); csag. *birgüēi* 'qui donne, qui pardonne' (PDC. 184); kirg. *alyi-bergi* 'ajándékok kölcsönös kicserélése' (JUD., KRS. 128); csuv. *paru* 'adó; Steuer, Abgabe' (PAAS. 93; idézi ZOLOTNICKIJ értelmezését is: 'alamizsna, könyöradomány'), *paru-ilu* 'hoci-nesze' (SIR., ČRS. 256).

2. *-y (-g)* képzős származék (e képzőről l. fentebb *bélyeg* 3. 3. A) alatt. Hadd emlékeztessenek arra, hogy ez a képző bizonyos nyelvekben eltűnt, vagy a megelőző magánhangzóval diftongussá, illetőleg hosszú magánhangzóvá fejlődött.

Példáink: tkm. *bertüv* 'adás, adagolás' (AB. 256); krccs.-balk. *beriu* 'ua.' (SU., RKBS. 429); kmk. *beriv* 'ua.' (BAM., RKmkS. 124); nog. *bertüv* 'ua.' (BASK., NRS. 78); tat. Kaz. *birü* 'das Geben' (RADL. IV, 1754), *birü* 'kiadás, kiosztás' (RTS. I, 148); bask. *bireü* 'adás, kiosztás' (RBS. 102); kkalp. *beriy* 'adás, kiadás, átadás' (BASK., RKkalpS. 686); kirg. *berü* 'átadás' (JUD., KRS. 130); kzk. *berü* 'ua.' (SAUR., RKzS. 507); sór. *päriy* 'eine Darbringung, ein Opfer' (RADL. IV, 1230); tel., alt. *pärü* 'das Geschenk, das Opfer' (RADL. IV, 1233); ojr. [= alt.] *berü* 'áldozat' (BT., ORS. 30); jak. *biäri* 'das Geben, die Gabe' (BÖHTL. 138), *biäri* 'ua.' (PEKAR. I, 437).

3. Végül, jelentéstani szempontból ezeket a képződményeket érdemes szemügyre vennünk:

Ótör. *birt* 'Algate, Steuer' (GAB., AltGr. 303); ujj. *bert* 'ua.' (RADL., UigSpr. 268); Káśy. *birt*, pontosabban *birt* [= *bērt*] 'Abgabe des Sklaven an den Herren' (BR. 37).

Ótör. *birgin* 'Rückzahlung' (GAB., AltGr. 303).

Ótör. *birim* 'Schuld' (GAB., AltGr. 303); ujj. *birim* 'kifizetés' (MAL., Pamj. 372), *berim alim* 'adós kötelezettségek' (RADL., UigSpr. 268); Káśy. *birim* [= *bērim*] 'Schuld' (BR. 37); oszm. *verim* 'produce, return, profit, output' (HONY 387); tkm. *berim* 'alamizsna' (AB. 256); tat. Kaz. *birim* 'die Abgabe' (RADL. IV, 1754), *birem* (TRS. 73); bask. *birem* (BRS. 101); kzk. *berim* 'Bestechungsgeschenk' (RADL. IV, 1601); csuv. *parēm* 'adósság; Schuld' (PAAS. 93), *parām* 'ua.' (SIR., ŠRS. 255).

Kun CCum. *bernelü* [*bernalü* = *bernalü*] 'schuldig' (GB. 56); kar. L., T. *bärnc* 'das Geschenk' (RADL. IV, 1603), kar. T. *berna* 'Gabe, Geschenk' (KOW. 168), kar. L. *berne* 'ua.' (MARD. 14); tat. Kaz., bask. *birnä* 'das Geschenk (der Braut an die Verwandten des Bräutigam)' (RADL. IV, 1755); bask. *birnä* 'ua.' (BRS. 102); csuv. *parne* 'ajándék; hozomány' (PAAS. 94), *parne* 1. 'ajándék, adomány'; 2. 'jutalom'; 3. (elav.) 'áldozat' (SIR., ČRS. 256).

4. Az ismertett példatár jól érzékelteti a javasolt török etimológia gyengéit. Alapvetően elhibázott GOMBOCznak az a javaslata, amely szerint egy ócsuvas **beri* vagy **berü* 'Gabe' jelentésű szóból kell kiindulni. Az idézett oszmánli *ölü* 'ein Todter' <: *öl-*, *goqu* 'Geruch' <: *goq-* kései fejlemények egy

ölüg, qoquy alakból, vagyis az adott esetben csak ócsuvas *berig-ből lehet kiindulni, ennek mai megfelelője *berő volna, vagyis olyan típusú szó, mint a *betű, bölcső, gyepő, üdő; borsó, koporsó* stb. De még csak a kunt sem vehetjük gyanúba, mint *bér* szavunk forrását, mert ott *beriv, *berüv-féle alakot várhatunk, s ezek egyike sem folytatódhatik a magyarban *bér*-ként. Meg kell jegyeznem, hogy a hangtani akadály nem az egyetlen, amely ennek az etimológiának az útjában áll; a felhozott török példák bőségesen igazolják, hogy jelentéstani szempontból is összeegyeztethetetlenek a magyar szó jelentéskörével.

Maradna hát a *bergü*, amely jelentéstani szempontból tökéletesen megfelel ugyan, azonban hangtani tekintetben megoldhatatlan nehézségek elé állít bennünket. Ócsuvas jellegű jövevényszavainkban a *g* ugyanis nem tűnhetett el, annak valamilyen formában tükröződnie kellene szavunkban (vö. *ürge, bojtörján*). Hacsak . . . Hacsak fel nem tesszük, hogy *bér* szavunk ócsuvasos jellegű jövevényszavainknak abba a kései hangtani sajátosságokat tükröző rétegébe tartozik, amelyikbe a *szőlő, szél* stb. A mai csuvasban ugyanis ebben a hangtani helyzetben (*rg*) a *g* nyomtalanul eltűnt, s feltehető, hogy az sz-nyelvjárásba tartozó jövevényszavaink forrásában már a VIII—IX. században végbement ez a jelenség. — Hogy azonban e mellett a megoldás mellett dönthessünk, ahhoz multhatatlanul szükséges a szláv kölcsönzés lehetőségének a végleges kiküszöbölése.

5. A szláv előfordulások: horvát *bir* 'collecta, census' (XIV. századtól), szerb *bir* 'census clero praebendus' (1222—8; vö. *párbér* 'egyházi adó, melyet az egyházközséghez tartozó házaspárok gabonaneműben v. más természetbeni szolgáltatásban, ill. készpénzben fizettek a lelkésznek, felekezeti tanítónak': ÉrtSz. V, 655); blg. *bir, birija, berija* 'impot, contribution, taxe'; orosz nyj. (Besszarábia) *bir* 'Kopfsteuer'; román *bir* 'Steuer, Kopfsteuer, Tribut' (vö. KNEZSA, SzJsz. 796).

A szláv és román szavakat a magyarból magyarázta MIKLOSICH. BERNEKER viszont úgy gondolta, hogy a szláv szavak a *birati* ige főneve. KNEZSÁNAK erős fenntartásai vannak ezzel a származtatással szemben: „A szó r e g e n csak a szerbben és a horvátban volt meg. Azt kellene kimutatni, hogy az ilyen *pro-bir*-féle a n a l ó g i á s postverbalék a szh-ban már legalább a XIII. sz-ig nyúlnak vissza, egyébként egyáltalában nem bizonyos, hogy nem egészen új alakulások-e.”

A szlavistákhoz intézett eme felhíváshoz magam is csatlakoznám. Legfeljebb még azt a kérdést tenném fel: van-e köze az orosz *дупчуу*, óorosz *бирѣи* 'Steuereinnehmer' szónak a *bir* 'Steuer, Kopfsteuer'-hez? PREOBRAZHENSKIJ magyarázata, amely szerint a *дупка* 'Kerholz'-hoz volna kapcsolandó, nem éppen meggyőző. (Vö. VASMER, RussEtWb. I, 86—7.)

Ha elfogadjuk is KNEZSA magyarázatát, amely szerint az orosz nyelvjárású és a bolgár szó a románból való kölcsönzés (ez utóbbiról I. I. TAMÁS, Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen 116), még mindig megdöbbent a szerb és horvát szavak XIII—XIV. századi előfordulása, ugyanakkor, amikor a magyar *bér* szónak a régiségből nem mutatható ki az 'adó' jelentése.

Az altaji és uráli nyelvek

Az altaji és uráli nyelvek. (Válasz L. J.-nak.) Egységes, közös alapnyelvre visszamenő urál-altaji nyelvcsalád feltevése régi elmélet, amely valamikor bizonyosság számba ment, ma azonban az utolsó két-három évtized számos sikertelen kísérlete után, amelyek ezt a nyelvrokonságot nem tudták igazolni, csaknem teljesen elvetett nézetek közé tartozik. A finnugor nyelveknek egymással és a szamojéd nyelvekkel való rokonsága ugyan egészen kétségtelen, azonban ezen urálinak nevezett csoport és az altaji ág összetartozásának bizonyítása körül komoly nehézségek merültek fel. A rokonságot bizonyító újabb munkák közül figyelemreméltó: A. SAUVAGEOT, *Recherches sur le vocabulaire des langues ouralo-altaïques*. Bp., 1929. A helyzetet mindenesetre az is súlyosbította, hogy az altaji nyelvek rokonsága sem volt (és máig sincs) tisztázva, jóllehet ez a rokonság csaknem bizonyos.

Az altaji nyelvcsaládba szokás sorolni a következő nyelveket:

Török. Beszéli kb. 30¹/₂ millió ember. — Főbb ágai: 1. Csuvvas (kb. egy millió; európai Oroszországban Kazántól nyugatra, Csebokszári vidékén). 2. Jakut (229 ezer Észak-Szibériában). 3. Az ú. n. j-török vagy köztörök nyelvek: oszmánli, azerbajdzsán, karapapak; kaukázusiak: karacsáj, kumük, balkár, karanogaj; uráliak: baskir, miser, tepter; kazáni tatár; krimi tatár; karaim (Lengyelországban, Litvániában és Krímben); gagauz (Beszarábiában és Bulgáriában); szibériaiak: karagasz, kacsin, szagáj, kojbál, kizil, tarancsi, küerik, toholi, baraba, kumandin, lebed, tuba, sór, altaji, teleut, urjanchai; középázsiaiak: kazak-kirgiz, kara-kirgiz, karakalpak, türkmén, özbek, szárt, turki; Kinában: szalar, szarö-jögur. — Kihalt török nyelvek: türk (egyenes köktöröknek is mondják), ujur, kun, besenyő, bolgár-török, kazár, szeldszuk; valószínűleg idetartozik a hun nyelv, valamint a Kr. u. IV–V. században Észak-Kínában beszélt to-pu nyelv és Gombocz Zoltán szerint a pannóniai avar is. Irodalmi nyelv volt a kései mongolok alatt Közép-Ázsia törökjei közt a csagatáj.

Mongol. Beszéli kb. 3 millió ember. — Főbb ágai: 1. Oirat, európai ága az asztracháni derbet (bolysederbet, buzava) és az asztracháni torgut (uráli kalmük és orenburgi kalmük); kobdói oirat; derbet, bait, torgut, urjanča, zachacsin, dambi-elet, mingat; Kukunor és Alasan mellett: torgut és ölot. 2. Chalcha vagy khalkha nyelv chotogoit alcsoporttal (beszéli Külső-Mongóliában vagy mai nevén Mongol Szovjetköztársaságban). 3. Burját; északi vagy Bajkálon Inneni burját: niszneudinszki, alar, bala-

ganszki, tunkinszki, echirit-bulgat, kudinszki, kapszalszki, unginszki, idinszki; déli vagy Bajkálon túli burját: kudarín, szelengín, congol, barguzín, chori; bargu-burját (Észak-Mandzsuriában). 4. Belsőmongóliai nyelvjárások; eddig nem kielégítően ismeretesek, felosztásuk csak kísérlet: északkeleti, délkeleti mongol, harcshin, csahar, ordosz. 5. Archaikus mongol nyelvek: dahur (Észak-Mandzsuriában), mogul (Afganisztánban), sara jögur, szan-csuan-tu-zsen, monguor (Nyugat-Kína, Kan-szu). — Kihalt mongol nyelv a kitaj (Kr. u. V—VII. sz. Észak-Kínában), azsa (a Kukunor vidékén), zsuán-zsuán és PELLIOR szerint a pannóniai avar nyelv, egyesek szerint az ázsiai hun (hsziung-nu) is; ez utóbbi feltevés nem igen valószínű.

Mandzsú-tunguz. Az e nyelveket beszélők száma nem éri el az egy milliót. A tunguzt ebből is csak mintegy 73 ezer lélek beszéli. — E nyelvcsaládot legújabbán a következőképen osztják fel: 1. Mandzsú nyelvek: tulajdonképeni mandzsú; goldi (Amur, Uszuri, Szungari menti goldi; olcsa; orok; szamagir; kllen); orocs (orocs, kjakar, udehe). 2. Tunguz nyelvek: tulajdonképeni tunguz (tunguz, orocson, managir, birar, szolon); lamut (lamut; kamcsatka-ochock-i orocson); negidal (negidal-amgun). — Kihalt mandzsú nyelv a dzsürcsi vagy zsu-csen (ez utóbbi a kínai átírás), szépszámú nyelvemlékkel.

Az altaji nyelvek egymáshoz való viszonyának vizsgálatát alaposan megnehezíti, hogy az egyes csoportok között több jelentős érintkezés ment végbe. A legmélyrehatóbb és a leghosszantartóbb a török és a mongol nyelvek érintkezése volt. Bizonyos, hogy ez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy egyes kutatók (RAMSTEDT) külön török-mongol nyelvcsoporthoz vegyenek fel, amelynek csak meglehetősen bizonytalan és távoli kapcsolatai vannak a mandzsú-tunguz ággal. A mandzsú-tunguz, de kiváltképen a tunguz nyelvekről szóló feljegyzések, kutatások különben mód felett hiányosak; a nyelvhasználat munkáját ez mindenestre még nehezebb feladat elé állítja.

Mármost az altaji nyelveknek az uráli csoporthoz való viszonyáról ma mindössze ennyi bizonyos:

A) Kétségbevonhatatlan szókinésbelli egyezések vannak a mandzsú-tunguz és bizonyos finnugor nyelvek között (GOMBOCZ ZOLTÁN, Adalékok az obi-ugor nyelvek szókinészetének eredetéhez: NyK. XXXII.).

B) Kimutathatók bizonyos egyezések a török és az uráli nyelvek között is (NÉMETH GYULA, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata: NyK. XLVII, 62—84; megjegyzendő, hogy NÉMETH GYULA szándékosan kirekesztette a hasonlításból a mongolt és a mandzsú-tunguzt).

Újabbán egyéb kísérletek merültek fel, melyek az altaji nyelvcsoporthoz még keletebbre keresnek rokonságot. Így RAMSTEDT a koreai nyelvről közölt kis közleményében bejelentette (Remarks on the Korean language: MSFOu. LVIII, 441—53), hogy a koreai nyelv helyét sikerült egyszermindenkorra (once for all) meghatározni: a koreai az altaji nyelvcsaládhoz tartozik, ennek a nyelvcsaládnak azonban semmi köze az Altajhoz. Óshazája a Khingan hegység körül volt: a közösségből előbb

kiszakadt a török-mongol ág, s még ezután is jó darabig szorosabb kapcsolatban állott a koreai és a tunguz. Nagyjelentőségű megállapítások ezek; de még meg kell várnunk a részletes bizonyítást.

Elhibázottnak kell tartanunk S. KANAZAWA kísérletét, amikor a japán és koreai nyelv rokonságát bizonyította — nem minden politikai hátsó gondolat nélkül (The common origin of the Japanese and Korean languages. 1910.).

Nem meggyőző az sem, amit a japán és az altaji nyelvek rokonságáról mondtak, mint RAMSTEDT (A comparison of the altaic languages with Japanese: Trans. of the As. Soc. of Japan, II. ser. I, 41—54). PRÖHLE még tovább megy, szerinte a japán rokon az uráli és az altaji nyelvekkel (Studien zur Vergleichung des Japanischen mit den uralischen und altaischen Sprachen: KSz. XVII.). A helyes utat itt alighanem MATSUMOTO N. mutatta meg, aki a japánt az ausztro-ázsiai nyelvek közé sorolta (Le japonais et les langues austroasiatiques, étude de vocabulaire comparé; megjelent Párizsban az Austro-Asiatica I. köteteként 1928-ban). Az ausztro-ázsiai nyelvek közé sorozták ez idő szerint a mon-khmer, az annámi és a munda nyelveket. A japánban az ausztro-ázsiai alaprétgen kívül kétségtelenül kell számolnunk a japán földön talált s meghódított őslakosság nyelvéből (ainó), másfelől azázsiai szárazföldről származó (koreai stb.) nyelvi hatással.

A sumér mezopotámiai nyelv. Legrégibb emlékei Kr. e. 4000 körülről valók; Kr. e. 2000-től a Kr. e. III. századig már csak liturgikus nyelv. Hovatartozandósága máig sincs eldöntve. Hasonlították az egyiptomival, a sémi, uráli-altaji (külön a törökkel és a mandzsuvál), kaukázusi és indoeurópai nyelvcsaládokkal; e próbálkozások egyike sem hozott megnyugtató eredményt.

A magyar finnugor nyelv lévén, csak azokkal a nyelvekkel rokon, amelyekkel az összes finnugor, illetőleg uráli nyelvek rokonok; a magyar nyelv külön életében, mely hozzávetőlegesen Kr. sz. táján kezdődött, csak olyan nyelvekkel érintkezhetett, amelyekkel az Isim—Tobol melletti őshazából a Duna—Tisza közére vezető vándorútján találkozhatott.

AZ URÁLI ÉS ALTAJI NYELVEK VISZONYÁNAK A KÉRDÉSE

MARR és követői legélesebb támadásaikat kétségtelenül az összehasonlító-történeti módszer ellen intézték: az összehasonlító-történeti nyelvtudományt teljes egészében elvetették, helyette a maguk négyelemes analízisét próbálták ráerőszakolni a szovjet nyelvészekre.

SZTÁLIN a marristák e téren is megmutatkozó ál-marxista, idealista módszereit leleplezte és megállapította: »Marr nagy hangerővel idealistának pellengette ki az összehasonlító-történelmi módszert. Pedig ki kell jelenteni, hogy az összehasonlító-történelmi módszer, komoly hiányai ellenére, még mindig jobb, mint MARR valóban idealista négyelemes analízise, mert az előbbi munkára, a nyelvek tanulmányozására ösztönöz, ezzel szemben az utóbbi csak arra ösztönöz, hogy a kemencepadkán heverjünk és kávézacsból jósolgassunk a hírheldt négy elem körén belül maradva«.

»MARR minden olyan kísérletet, amely a nyelvcsoporthok (családok) tanulmányozására irányul, nagy hangerővel az »őnyelv« elmélet megnyilvánulásának minősít. Pedig tagadhatatlan, hogy az olyan nemzetek nyelvi rokonsága, mint a szláv nemzetek, nem kétséges, s hogy e nemzetek nyelvi rokonságának tanulmányozása a nyelvtudománynak nagy hasznára lehetne a nyelvfejlődés törvényeinek tanulmányozása terén. Érthető, hogy az »őnyelv« elméletének ehhez semmi köze.«¹

A sztálini útmutatás nyomán a nyelvtudomány e területén is élénk munka indult meg a korábbi pangás helyén.

A kiváló szovjet nyelvészek egész sora vette védelmébe a megrágalmazott összehasonlító-történeti módszert. Így L. BULAHOVSKIJ már a vita során megállapította: »Az összehasonlító-történeti módszernek igen nagy érdemei vannak a nyelvtudomány területén. Gyakorlati felhasználhatósága kimeríthetetlen. Még igen sok — az indoeurópai és más nyelvrendszerekkel kapcsolatos — nyelvi kérdést lehet és kell megoldani ezzel az eljárással.«² V. V. VINOGRADOV mindjárt a vita után megjelent első cikkeiben csatlakozott BULAHOVSKIJ

¹ И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, Госполитиздат 1950, 68—69; magyarul: A szovjet nyelvtudomány kérdései (Marr-vita), Szikra, 1950, 247.

² L. BULAHOVSKIJ, A materialista nyelvtudomány útjai: Marr-vita, 193.

véleményéhez.³ A. Sz. CSIKOBAVA szerint: »A nyelveknek eredetük szerinti rokonsága és a genealógiai osztályozás megmaradnak a szovjet nyelvészetben, annak ellenére, hogy N. J. MARR és tanítványai egyiket is, másikat is csaknem negyedszázadon keresztül tudománytalannak, fajleméleti fogalomnak bélyegezték.«⁴ Ismét BULAHOVSKIJ másként ezt írja: »Az összehasonlító-történeti módszer érdekében sok jót lehet mondani, az az állhatatoság, amellyel a legtapasztaltabb és legjártasabb nyelvészek kitartanak mellette, nem csökkönységség: ennek a módszernek az ápolása a módszer valóságos, a történelmi tapasztalattal ellenőrzött érdemeinek a következménye. Arra, hogy nem vettünk tudomást erről a módszerről, tudományunk részleges pangásával drágán ráfizettünk.«⁵

Több szovjet nyelvész élesen rámutatott arra is, hogy a marrizmus az összehasonlító-történeti módszer historizmusával antihistorizmust szegezett szembe. »Az antihistorizmus — írja CSIKOBAVA — a mai külföldi nyelvészet idealizmusának lobogója.«⁶ Tovább így nyilatkozik: »A kialakult viszonyok között megvédelmezni a historizmust annyit jelent, hogy megvédelmezzük a nyelvtudományt, mint szigorúan pozitív társadalomtudományi tudományt. Sem a szociológiai pozitívizmus, amely a pszichológia felé irányította a tudományt, sem a vulgáris materializmus nem voltak képesek megvédeni a historizmust, ellenkezőleg — aláaknázták a historizmus pilléreit.«⁷ Hasonló értelemben kritizálja MARR antihistorizmusát A. V. GYESZNICKAJA is.⁸ A. A. FREJMAN hangsú-

³ В. В. Виноградов, Труды И. В. Сталина по вопросам языкознания и новые пути развития советской науки о языке в связи с итогами лингвистической дискуссии: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 59—60. Magyarul: V. V. VINOGRADOV, I. V. Sztálinnak a nyelvtudomány kérdéseiről szóló munkái és a szovjet nyelvtudomány fejlődésének új útjai a nyelvészeti vita eredményeivel kapcsolatban: NyIK, II, 1. sz., 31.

⁴ А. С. Чикобава, Состояние и задачи советской науки о языке в свете указаний И. В. Сталина: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 90. Magyarul: A. Sz. Cszikobava, A szovjet nyelvtudomány állapota és feladatai I. V. Sztálin útmutatásának fényében: NyIK, II, 37.

⁵ Л. А. Булаховский, О некоторых вопросах и задачах сравнительно-исторического изучения славянских языков: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 99. Magyarul: I. A. BULAHOVSKIJ, A szláv nyelvek összehasonlító-történeti tanulmányozásának néhány kérdéséről: NyIK, II, 50. Vö. még: об., Сравнительно-исторический метод и изучение славянских языков в свете высказываний И. В. Сталина: Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию (Москва 1952), 237—59. А. И. Смирницкий, К вопросу о сравнительно-историческом методе в языкознании: Вопросы Языкознания I (1952) 4: 2—19. Б. В. Горнунг, О границах применения сравнительно-исторического метода в языкознании: В. Я. I, 4: 20—38. А. В. Десницкая, Вопросы изучения древних языков Малой Азии и сравнительная грамматика индоевропейских языков: В. Я. I, 4: 39—58. П. С. Кузнецов, Вопросы сравнительно-исторического изучения славянских языков: В. Я. I, 5: 38—55.

⁶ А. С. Чикобава, Сталинский этап в развитии советского языкознания и проблема историзма: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 335. Magyarul: A. Sz. Cszikobava, A szovjet nyelvtudomány fejlődésének sztálini szakasza és a historizmus problémája: NyIK, II, 2. sz., 9.

⁷ Id. mű; oroszul: 336, magyarul: 11.

⁸ А. В. Десницкая, Сравнительно-исторический метод и изучение истории языка: Изв. Ак. Наук СССР X, 1951, 336—38.

lyozza, hogy a marrizmus a szovjet tudománynak a legnagyobb kárt antihistorizmusával okozta.⁹

A szovjet nyelvtudósok azonban nem álltak meg az összehasonlító-történeti módszer rehabilitálásánál, hanem széleskörű ankétot indítottak annak megállapítására, melyek e módszer komoly hiányai és hibái, melyek azok a módok, amelyekkel ezeken segíteni lehet.

B. A. SZEREBRENNYIKOV nézete szerint: »Az összehasonlító-történeti módszer legfőbb fogyatékoságai két kategóriába sorolhatók: a) objektív jellegű hiányok, amelyek nehezen, sőt néha egyáltalán nem küszöbölhetők ki; b) szubjektív jellegű hiányok, amelyek a kialakult erős hagyomány következményei, vagy pedig abból származnak, hogy az összehasonlító nyelvészek helytelenül alkalmazzák ezt a tudományos kutató eljárást.«¹⁰

SZEREBRENNYIKOV a megjelölt fogyatékoságok legjellemzőbb eseteit az indoeurópai összehasonlító nyelvészet köréből vett példákkal illusztrálva be is mutatja. Fejtegetéseiből ezeket a következtetéseket vonja le: »Az összehasonlító-történeti módszer felsorolt — és szerintünk leglényegesebb — fogyatékoságai sem csökkentik e módszer értékét. Az összehasonlító-történeti módszer bizonyos fokig tökéletesíthető a lehetőségek határain belül. A mai nyelvek nyelvjárásainak és az egy nyelvcsaládhoz tartozó nyelvek közötti kapcsolatoknak tüzetesebb vizsgálata, új anyaggal kell, hogy szolgáljon összehasonlító tanulmányozásukhoz. Ezt a szókészleti, az összehasonlítás tárgyát alkotó anyagot oly módon növelhetjük, hogy feltárjuk a más rendszerű nyelvek jövővényszavait. Az egyes nyelvek és nyelvjárások tüzetes tudományos leírása fejlődésüknek egy bizonyos szakaszán szintén sok anyagot szolgáltathat a nyelvek történetének összehasonlításához és tanulmányozásához.«¹¹

Az összehasonlító-történeti módszer történeti módszer lévén, fokozottan kell ügyelni arra, hogy a »nyelvet és fejlődési törvényeit csak abban az esetben lehet megérteni, ha a legszorosabb kapcsolatban tanulmányozzák a társadalom történetével — annak a népnek a történetével, amelyé a tanulmányozott nyelv és amely ennek a nyelvnek alkotója és hordozója«,¹² GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV rámutatott arra, hogy a polgári komparativisták általában figyelmen kívül hagyják a nyelvnek a nép történetével való összefüggését. »Még ott is, ahol néhányuk össze igyekszik kapcsolni a nyelv történetét a nép történetével, ez utóbbit idealista nézőpontból szemléli, és nem képes e két folyamatnak tudományos történeti elemzését nyújtani. ENGELS munkái példaképpül szolgálnak

⁹ А. А. Фрейман, Сталинское учение о языке и иранское языкознание: Изв. Ак. Наук СССР X, 1951, 64—5.

¹⁰ Б. А. Серебренников, К вопросу о недостатках сравнительно-исторического метода в языкознании: Изв. Ак. Наук СССР IX, 1950, 179. Magyarul: B. A. SZEREBRENNYIKOV, A nyelvtudomány összehasonlító-történeti módszereinek fogyatékoságairól: NyIK. II, 2. sz., 15.

¹¹ Б. А. Серебренников, id. mű, 185; magyar fordítás: 22.

¹² И. Сталин, Марксизм и вопросы языкознания, 45—6; Marr-vita, 238.

nekünk arra, hogy hogyan kell alkalmazni a rokon nyelvekre és egy-egy nyelv nyelvjárásaira az összehasonlító-történeti kutatás eljárásait a marxista történeti módszer alapján.¹³

A nyelvcsaládok kialakulásának és fejlődésének helyes történeti szemléletével összegyeztethetetlen az ú. n. »családfa-elmélet«. Ennek az elméletnek a képviselői a nyelvcsaládok szétválását egyszeri aktusnak fogták fel, amelyet grafikusán — a családfák módjára — úgy ábrázoltak, hogy egy fatörzsből (az alapnyelvből) ágak módjára nőttek ki a nyelvcsalád tagjai.

A »családfa-elmélet«-nek épúgy, mint az annak ellenhatásaként keletkezett »hullám-elmélet«-nek közös hibája, hogy a nyelv történetét többnyire a népnek a történetétől elszakítva próbálta vizsgálni. »E történelemellenes nézetekkel szemben meg kell jegyeznünk, hogy minden rekonstruált alapnyelv úgy tekintendő, mint igen bonyolult képződmény, amelyről fel kell tennünk, hogy benne, létezésének egész időszakán át a nyelvjárási különbségek szakadatlanul fejlődnek és változnak. E különbségek közül egyesek kimélyülnek (az elkülönülő csoportok határain), mások, ellenkezőleg elmosódnak (a csoportokon belül). Az előbbieket bizonyos történelmi viszonyok között új nyelvek kialakulásához vezettek, vagyis ahhoz, hogy az illető nyelvjárás-csoport számára megszűnik a lehetősége annak, hogy a más nyelvjárásokkal közös új képződményeket tülélje. Az utóbbiak csak mint a régi nyelvjárások csökevényei maradtak fenn.«¹⁴

Nincs most terünk arra, hogy minden felvetődött fontos kérdésre kitérjünk. Összefoglalóan azonban megállapíthatjuk, hogy SZTALIN nyelvtudományi cikkeinek megjelenése óta a szovjet nyelvészek komoly munkát végeztek: a nyelvtudománynak az összehasonlító-történeti módszerrel kapcsolatos kérdesei terén a legfőbb irányelvek tisztázása megtörtént, a részletek tekintetében a legkirívóbb hiányosságok kiküszöbölése megindult. A már folyó munka során, újabb aktuális kérdések kapcsán nyilván újabb és újabb részeltkérdések tisztázása várható.

A szovjet nyelvészek különben sort kerítettek arra is, hogy az érdekeltek bevonásával megvitassák azokat a komplex-témákat, amelyekben a nyelvészetnek, elsősorban az összehasonlító-történeti nyelvtudománynak szerepe van. E viták során tisztázódott, hogy bizonyos területeken, így a néprajzban, régészetben, etnogenezis-kutatásban stb. a marizmus bizonyos csökevényei még megőrződtek, és hogy e hibák a sztálini nyelvtudományi cikkek alapján haladéktalanul kiküszöbölendők. A vita anyagából itt két tételt emelnénk ki.

A néprajzosok között a legutóbbi időkg elterjedt nézetek közé tartozott »az ősi nyelv folytonosságáról« vallott tétel. Ez az elmélet GORNUNG, LEVIN és

¹³ Б. В. Горнунг—В. Д. Левин—В. Н. Сидоров, Проблема образования и развития языковых семей: Вопросы Языкознания I, (1952) 1: 42. Magyarul: B. V. GORNUNG—V. D. LEVIN—V. N. SZIDOROV, A nyelvcsaládok kialakulásának és fejlődésének kérdése: NyIK. III, 111.

¹⁴ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű. 42—3 és 52—3: magyarul: 111—12 és 122.

SZIDOROV megállapítása szerint »lényegében tagadja, hogy a nyelvcsaládok egy közös forrásból erednek.« és »arra kényszerítik a szovjet nyelvészeket, hogy élesen felvessék a nyelvcsaládok keletkezésének és fejlődésének kérdését. A probléma megoldása csak annak a ténynek az elismeréséből indulhat ki, hogy vannak rokon nyelvek (egymáshoz közelálló vagy egymástól többé-kevésbé eltávolított rokon nyelvek) és vannak nem-rokon nyelvek, eredetüket tekintve egymástól különböző nyelvek. Közbeeső jelenségek nincsenek és nem is lehetnek. A »hibrid nyelv« fogalma fikció : összeegyeztethetetlen a sztálini tétellel, amely szerint »a kereszteződésnél az egyik nyelv rendszerint győztesként kerül ki, megőrzi nyelvtani rendszerét, megőrzi alapszókincsét és saját fejlődésének belső törvényei szerint fejlődik tovább, ezzel szemben a másik nyelv fokozatosan elveszti minőségét és fokozatosan elhal.«¹⁵

A másik tétel az etnogenezis-kutatással kapcsolatos. A három szerző itt rámutat arra, hogy az etnogenezis problémáinak tisztázásához mennivre fontos szem előtt tartani a nyelvtudomány eredményeit, majd így folytatják: »De a nyelvészek bevonásával folyó komplex vizsgálat csak úgy lehet eredményes, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a nyelv az etnikai közösségnek legfontosabb ismertető jegye, de nem egyetlen jegye. A nép felcserélheti saját nyelvét, alávetve magát egy másik nyelv hatásának, és feltöltheti amazzal a népet, a győztes nyelv hordozóját. Az tehát, hogy — mint a régészek megállapították — valamely területen az anyagi kultúra fejlődésében folytonosság van, nem lehet döntő bizonyítéka annak, hogy az illető területen folytonos nyelvi hagyomány lenne, éppúgy, mint ahogy az a történetileg igazolt tény, hogy egy bizonyos területen megjelent valamely nyelv, sem jelenti, hogy az e nyelvet beszélő mai nép kialakulásában nem vett részt az illető területnek egy régibb idegennyelvű lakossága, amely a jövevények nyelvét vette át.«¹⁶

Hazai nyelvészeink SZTÁLIN nyelvtudományi munkáinak megvitatása során szintén megvizsgálták az összehasonlító-történeti nyelvtudomány problematikáját. A Magyar Tudományos Akadémia 1950 november 27-én tartott ülésén — a »Sztálin nyelvtudományi munkái és a magyar tudomány« c. szesszió keretében — NÉMETH GYULA a dolgok lényegére tapintott, amikor a nyelvtörténettel kapcsolatban CSIKOBAVA vitacikkéből azt a részt idézte, amely szerint MARR nem-marxista, idealista tételeinek az elsőpréce nem jelenthet visszatérést semilyen polgári idealista nyelvtudományi irányhoz.¹⁷

Ugyanezen az ülésen ZSIRAI MIKLÓS korreferátumában az összehasonlító-történeti módszer kérdését tárgyalva ezeket mondta: »Hogy esetleges félreértéseknek idejében elejét vegyük, ki kell jelentenünk, hogy nem a régi történeti-összehasonlító nyelvtudomány félbeszakított vonalát kívánjuk kritika nélkül,

¹⁵ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 61; magyarul: 131.

¹⁶ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 64; magyarul: 134.

¹⁷ НЭМЕТЬ ГЮЛА, Sztálin nyelvtudományi cikkei és a hazai nyelvtudomány feladatai: I. Oszt. Közl. I, 18.

változatlanul folytatni, hanem a materialista elmélet tanításait elsajátítva és a dialektikus módszert alkalmazva akarjuk tudományunkat felépíteni.¹⁸ ZSIRAI előadásában egyben utalt arra is, melyek azok a hibák, szemléleti és módszertani hiányok, alkalmi túlzások, amelyek az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásából kiküszöbölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében 1951 első felében tartott szakmai-ideológiai előadások során KÁLMÁN BÉLA részletesen foglalkozott az összehasonlító-történeti módszer alapvető kérdéseivel, valamint kiküszöbölendő hiányosságaival.¹⁹ KÁLMÁN BÉLÁnak már számottevő szovjet anyag is rendelkezésére állott, a szovjet nyelvészek példáit ugyanakkor magyar és finnugor anyaggal közelebb hozta hozzánk, sőt nem egy esetben a felvetett kérdéseket sikeresen tovább is fejlesztette. A hibák taglalása során KÁLMÁN röviden utalt nyelvészetünk bizonyos egyoldalúságára is, amely — főleg korábban — a nyelvtörténettel szemben a nyelvtudomány számos alapvető problémájának az elhanyagolásában jelentkezett.²⁰ Ha figyelembe vesszük azokat a társadalmi és történeti viszonyokat, amelyek között több mint száz évvel ezelőtt a magyar nyelvtudomány megindult és kifejlődött, érthető és könnyen megmagyarázható az a fokozott érdeklődés, amely a magyar nyelv története és rokonsága iránt akkor jelentkezett. Az egyoldalú nyelvtörténeti érdeklődés azonban nyelvtudományunk kára nélkül tovább fenn nem tartható. Kétségtelen, e téren jelentős lépést tettünk előre, hiszen tervmunkáinkban a nyelvtörténet mellett már bővegesen szerepel a nyelvjáráskutatás (nyelvatlasz), nyelvtan, lexikográfia, nyelvművelés stb.; azonban az általános nyelvészet nagy problémái iránt még távolról sincs akkora érdeklődés, mint amilyent ezek megérdemelnének.

A speciális hazai viszonyokra természetesen nyomatékosan ügyelnünk kell akkor is, amikor az összehasonlító-történeti módszer hiányosságait ki akarjuk küszöbölni. Nálunk a dolgok természeténél fogva a kutatások súlypontja az anyanyelvünk rokonságát jelentő finnugor, illetőleg uráli nyelvcsaládra esik. Az általános nagy kérdések tekintetében ez ugyan nem jelent különbséget, a részletek terén azonban számolnunk kell olykor sajátos nehézségekkel is. E részleteket természetesen nem lehet tisztázni másként, csak úgy, hogy az általános konsziderációkról áttérünk a konkrét kérdések felvetésére.

A helyesen értelmezett, helyesen alkalmazott összehasonlító-történeti módszerre azonban nemcsak a már felismert és elismert nyelvcsaládok további problémáinak a kutatásához van szükségünk. Ehhez a módszerhez kell folyamodnunk azokban az esetekben is, amikor a korábbi nyelvtudományi kutatások nem tudták tisztázni, részben objektív nehézségek, részben a módszer helytelen

¹⁸ ZSIRAI MIKLÓS, Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány: I. Oszt. Közl. I, 43.

¹⁹ KÁLMÁN BÉLA, A történeti-összehasonlító módszer: NyIK II, 6. sz., 64—76.

²⁰ KÁLMÁN BÉLA, id. mű, 73—4.

alkalmazása következtében, hogy bizonyos nyelvek genetikus összefüggésben állnak-e egymással vagy sem. Ez utóbbiak közül számunkra kétségtelenül a legérdekesebb, bennünket anyanyelvünkön keresztül a legközelebről érintő problémák egyike az ú. n. urál-altaji nyelvrokonság kérdése.

*

Az urál-altaji nyelvek rokonságának a feltevése — ha első képviselőjének J. PH. STRAHLENBERGET fogadjuk el²¹ — kétségtelenül régibb, mint az indoeurópai nyelvek összetartozásának a felismerése. Mégis, a STRAHLENBERG után CASTRÉN-nel, SCHOTT-tal, BOLLERrel meginduló kutatások száz év alatt elért eredménye felettébb soványnak mondható.²² Ezek közé tartozik mindenesetre, hogy végleges megállapodtak az állítólagos nyelvcsalád elnevezésében; az 'urál-altaji' kiszorította az ugyanilyen értelemben használt korábbi 'tátár', 'altaji' stb. neveket. Kijegyeztedett a feltett nyelvcsalád két nagy csoportja, a finnugor és a szamojéd nyelveket magában foglaló uráli ág, továbbá a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvekből alakított altaji csoport. Ezt az osztályozást lényegében nem érintik az újabb hipotézisek, mert a legtöbbször csak bővítik a feltett rokonság körét (kivételek talán csak a szintén elfogadhatatlan uráli-indoeurópai rokonságot tekinthetjük, de itt is vannak »egyeztetők»). Így sem a COLLINDER-féle jukagir-elmélet²³, sem a koreainak az altaji nyelvek közé sorolása nem jelenti az eredeti osztályozás módosítását. Annak a feltevésnek, amely szerint a japán szintén az urál-altaji nyelvek közé tartoznék, akár mint a nyelvcsalád önálló külön csoportja, akár mint az altaji nyelvek újabb ága, ma már nincsen számottevő képviselője. Az aleuti-eszkimó állítólagos urál-altaji (vagy uráli) rokon-

²¹ J. PH. STRAHLENBERG, *Das nord- und östliche Theil von Europa und Asia*. Stockholm, 1730.

²² Az urál-altaji nyelvhasználat leglényegesebb bibliográfiai adataira vö. O. DONNER, *Die uraltaischen Sprachen*: FUF, I (1901), 128—146. SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar nyelvhasználat* (Budapest 1927), 1—3. W. SCHMIDT, *Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde*. Heidelberg 1926, 45—55. TH. A. SEBROK, *The meaning of »Ural-Altai«*: *Lingua* II (1950) 124—39. Meg kell jegyeznünk, hogy SCHMIDT tájékoztatója a kérdés állásáról csak erős fenntartással használható. Nemcsak hogy rendszertelen és felettébb hiányos az általa megadott bibliográfia (ez még menthető volna), hanem félre is vezet olyan kérdésekben, amelyekben a tudomány végleges, nem vitatható eredményekre jutott már régen. Így pl. a két török peremnyelv közül az egyiket, a csuvaszt, amely különben egészen sajátos, különálló török nyelvtípust képvisel, a kirgiz dialektusok csoportjába sorolja, a másikat, a jakutot meg éppen mongol nyelvnek tartja (Vö. id. mű 55). Teljesen tájékozatlan a mandzsu-tunguz nyelvek belső tagolódását illetőleg is; így a mandzsu nyelvek közé tartozó gold (= nanaj) és sibe nála a tunguz nyelvjárások között szerepel, ugyanúgy, mint az archaikus mongol nyelvek közé tartozó dahúr is.

²³ A finnugor (később uráli)—indoeurópai rokonság első komoly képviselője N. ANDERSON. *Studien zur Vergleichung der indogermanischen und finnisch-ugrischen Sprachen*, 1879. Vö. K. B. WIKLUND, *Finnisch-ugrisch und indogermanisch*: *Le Monde Oriental* I. H. PAASONEN. *Zur Frage von der Urverwandschaft der finnisch-ugrischen und indoeuropäischen Sprachen*: FUF, VII. H. PEDERSEN, *Zur Frage nach der Urverwandschaft des Indoeuropäischen mit dem Ugrofinnischen*: MSFOu, LXVII. B. COLLINDER, *Indo-uralisches Sprachgut*, 1934. A jukagir címéről: B. COLLINDER, *Jukagirisch und Uralisch*: Uppsala Universitets Arsskrift, 191,

ságának a kérdése ez idő szerint szintén lekerült a napirendről²⁴; ugyanez lett a sorsa a többi, még inkább ötletszerű rokonsági hipotézisnek.

Tagadhatatlanul teljes csóddal végződött az urál-altaji rokonság kutatásának első korszaka, amelyet úgy jellemezhetnénk, hogy felületes szerkezeti és szóképzési hasonlóság alapján, a részletek ismerete nélkül, a bizonyítékok mellőzésével, mintegy rohammal próbálták a kérdést megoldani.

Ennek az irányynak utolsó, elkésett képviselője H. WINKLER, aki nyelvi tények helyett kitaratóan általánosságokkal vagy éppen a »Sprachgeist« hánytorgatásával próbált bizonyítani. Egy olyan korban, amikor az indoeurópai, finnugor stb. nyelvészetben a már kialakult összehasonlító-történeti módszer a kérdések felvetésével szemben komoly igényeket támasztott, WINKLER módszerével csak azt lehetett elérni, hogy az urál-altaji rokonság tétele a bizonyítatlan (vagy bizonyíthatatlan) feltevések közé szorult, amellyel szemben a nyelvtudósok többsége vagy a teljes elutasítás, vagy az erős tartózkodás álláspontjára helyezkedett.

Először a finnugristák (SETÄLÄ, PAASONEN, SZINNYEI stb.) fordultak el az urál-altaji rokonság gondolatától, példájukat rövidesen követték kimagasló altajisták is (RAMSTEDT, PELLIOT stb.). Nem meglepő tehát, ha GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV az urál-altajit azok között a rokonsági elméletek között említik, amelyek a szemünk előtt roskadtak össze.²⁵

Kétségtelen, hogy az indoeurópai nyelvészet kedvezőbb körülményei között kitűnő és aránylag gyors eredményeket biztosító összehasonlító-történeti módszer sikeres alkalmazásának az útjában igen komoly tárgyi akadályokkal kellett megküzdenie, amikor az urál-altaji rokonság kutatására került a sor. A legfőbb akadályok közül megemlíthetjük a következőket.

A feltételezett urál-altaji nyelvcsalád kutatóinak korántsem állott a rendelkezésére a nyelveknek olyan gazdag hálózata, mint az indoeurópai nyelveknek a maguk területén. A feltett nyelvcsalád egyes csoportjain belül a legtöbb esetben olyan kismérvű a nyelvi differenciálódás, hogy annak segítségével a jelentékenyen ősbibb formák, a szükséges kronológiai következtetések megállapítása alig lehetséges. Ezzel szemben az egyes csoportok közötti különbségek olyan nagyok (ha valóban rokonsággal állunk szemben), hogy valósággal szakadékokat képeznek, amelyeket a csoportok kis száma miatt szinte lehetetlen áthidalni. Az ú.n. urál-altaji nyelveknek számottevő régi, írásos emlékménye nem maradt fenn. Hogy ez gyakorlatilag mit jelent, az könnyen elképzelhető, ha arra gondolunk: mennyire jutott volna az indoeurópai összehasonlító nyelvészet gazdag nyelvi hálózata ellenére, ha nem rendelkezne az i. sz. VII–VIII. századnál régibb időből származó nyelvi anyaggal (ez u. i. a türk feliratok, az »urál-altaji« nyelvek legrégebbi írott, összefüggő emlékeinek a kora). Mindezek

²⁴ ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor rokonságunk, 19. A kérdés történetére vö. W. SCHMIDT id. mű 52–4.

²⁵ Горнунг—Левин—Сидоров, id. mű, 56–7; magyarul: 127.

felül pedig a rendelkezésre álló sovány anyagból is világos, hogy az érintett nyelvek történetében az egyes csoportok között hosszabb-rövidebb ideig tartó, olykor megismétlődő kereszteződésekkel is kell számolnunk. Ez a körülmény, tudjuk jól, lényegesen kedvezőbb körülmények között is komoly akadályt jelent az összehasonlító-történeti módszer útjában és könnyen súlyos tévedések forrása lehet.

Ám a módszer alkalmazásának szubjektív jellegű hiányosságaira is bőven akad példa. Hogy csak a legismertebbekre hivatkozzam, ilyenek: az egyes nyelvek történetére vonatkozó ismert adatoknak figyelembe nem vétele, a szó-készlet jövevényelemeinek az alapnyelvbe utalása, bizonyos mondattani saját-ságok indokolatlan visszavezetése egysíkú őstípusokra stb.

Mindeme hiányosságokat felismerték, a legtöbbször azonban érvek kovácsolódtak belőlük, amellyekkel a rokonság ellenzői azt igyekeztek bizonyítani, hogy kielégítő egyezések nincsenek, nem is lehetnek, mert urál-altaji nyelv-család nincs.

A ki nem elégitó egyezéseken kívül különben nagy súllyal esett latba a rokonság ellenzőinek érvei között még egy körülmény. Azzal mindenki tisztában volt, hogy urál-altaji rokonságról csak abban az esetben lehet beszélni, ha — többek között — feltehető, hogy az egyes nyelvágakat beszélő népek ősei valamikor egy közös területen, »őshazában« együtt laktak, s idők folyamán onnan vándoroltak szét. Nos, a finnugor és szamojéd rokonság tisztázása során az uráli népekre vonatkozóan ezt az »őshazát« súlyos meggondolások alapján a nyelvészek egyöntetűen az Urál európai oldalára helyezték; a tudomány mai állása mellett ezt a megállapítást kétségbevonni ma sincs sem okunk, sem jogunk. Ezzel szemben az ú. n. altaji nyelvek »őshazáját« máig sem vették korszerű módszerekkel vizsgálat alá. Régen, a rokonság felvetésének az idején az Altaj-hegységet jelölték meg meglehetősen homályosan, inkább sejtésszerűen »őshazának«; innen a nyelvcsalád elnevezése is. Azóta mindössze egyes csoportok »őshazáját« illetőleg hangzottak el bizonyos — egymással olykor homlokegyenest ellenkező — nézetek. Így, még legutóbb is, a török nyelvek »őshazáját« keresték Nyugat-Szibériában (NÉMETH) és Kína északi szomszédságában (RAMSTEDT).²⁶ A mongol és mandzsu-tunguz nyelvek esetében a kérdés újabban fel sem merült (SHIROKOGOROFF tunguz-kínai elméletében a nyelvi tényezőt jóformán teljesen figyelmen kívül hagyta); lényegében ezeket eredetüket tekintve — hallgatólagosan — keletázsiai nyelveknek tekintették. Mindezt azonban igen sokan úgy értelmezték, hogy az uráli és altaji nyelvek számára lehetetlen közös »őshazát« feltenni.

²⁶ G. J. RAMSTEDT. Über den Ursprung der türkischen Sprache: Sitzungsber. d. Finnischen Ak. d. Wiss. 1935 (Helsinki, 1937). 81—91. RAMSTEDT elméletével szemben tett ellenvetéseimre vö. MNY. XXXV (1939), 57—61. NÉMETH GYULA, A törökség őskora (Bp., 1934), kny. 8 és Probleme der türkischen Urzeit: Analecta orientalia memoriae Alexandri Csoma de Kőrös dicata (Bihl. Or. Hung. V. Bp. 1912—47). 63, 95. (Ugyane dolgozat 57—62. l. NÉMETH GYULA a török őshazára vonatkozó korábbi nézeteknek igen jó kritikai áttekintését adja.)

A nyelvrokonság kérdésének az »őshaza« természetesen csak egyik része, egy rész-kérdésnek a kapcsán az egész kérdést illetőleg helytelen volna itt apriorisztikusan állást foglalni vagy akár a részletek taglalásába bocsátkozni. Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy bármennyire is a lényegét érinti az »őshaza«-probléma, annak tisztázása a legnehezebb feladatok közé tartozik : itt elegendő utalnunk az indoeurópai »őshaza« sokat vitatott kérdésére.

De nyomatékosan rá kell mutatnunk arra is, hogy maga az összehasonlító-történeti módszer sem alkalmazható gépiesen, mereven ragaszkodva a megszokott indoeurópai sémákhoz, amikor e módszer segítségével eddig még nem igazolt rokonsági kapcsolatokat kívánunk tisztázni. Most csak két példára emlékeztetnék. A nyelvek rokonságának a szókészleti egyezések terén mutatkozó kritériumai közé szokás sorolni többek között a számnevek egy részének egyezését is. A finnugor és szamojéd nyelvek példája azt mutatja, hogy ilyen jellegű egyezések megléte rokon nyelvek között sem szükségszerű. Hasonlóan a szókészlet egyező elemei közt tartják számon az elsődleges testrészneveket. A törökben az elsődleges testrészek neveinek egy csoportja igen régi belső képzésű új szó, amely kiszorította a régi, eredeti elnevezést : lépő (láb), néző (szem), fogó (ajak) stb.²⁷

Bármennyire is kompromittálta WINKLER tudománytalan kísérleteivel az urál-altaji rokonság feltevését, bizonyos megfontolások alapján egyre többen annak a nézetüknek adnak kifejezést, hogy a kérdés koránt sincs elintézve, és a feltevés még mindig a lehetőségek határain belül van. Valóban, nagyon lehetséges, hogy az egyes csoportok között legalább is valamiféle kapcsolatok lehetnek, és végső soron a nyelvcsalád esetleges bizonyíthatóságától függetlenül keresztezésekből származó nyelvi kapcsolatok felderítése feltétlenül lehetséges, legalább is bizonyos fokig, bizonyos részleteiben.

Természetesen ma is vannak, akik a rokonság apriorisztikus feltevéséből kiindulva hangtani, alaktani, vagy szintaktikai részletkérdések megoldását kísérlik meg, a korábbiaknál igényesebb módszertani elvek szem előtt tartásával. Meg kell mondanom: nem hiszem, hogy az ilyenféle vállalkozások eredménnyel járhatnak a dolog lényegét, a rokonság tisztázását illetően.

Az urál-altaji kérdés kutatásában az utóbbi évtizedek során jelentkeztek azonban újabb irányzatok is.

Az egyik felfogás szerint az urál-altaji rokonság helyett az uráli és az altaji csoport, vagy sokkal inkább az utóbbinak egyik ága, a török közötti »ősi kapcsolat« alapoló rokonságról kell beszélni. Ezt a nézetet képviseli NÉMETH GYULA, aki az uráli és a török nyelvek kapcsolatát vizsgálva arra a végső következtetésre

²⁷ NÉMETH GYULA, Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata : NyK. XLVII (1928—1930). 83—4. A mi szempontunkból is tanulságos az a kép, melyet HERMAN JÓZSEF nyújt a testrésznevek alakulásáról a román nyelvekben ; vö. HERMAN JÓZSEF, A szókinés és fejlődése : NyIK. II (1951). 6. sz., 28.

jutott, hogy ez a kapcsolat »szoros«, »rokonságszerű«, amely i. e. négy-öt ezer évvel ezelőttre megy vissza.²⁸

A rokonság kérdését azsal az éles, elméleti tisztasággal vette fel, mint GORNUNG, LEVIN és SZIDOROV (akik szerint vannak rokon nyelvek és nem rokon nyelvek; közbülső, afféle hibrid nyelvekről szó nem lehet), természetesen NÉMETH GYULA eredményei úgy értelmezendők helyesen, hogy az uráli és a török nyelvek nem rokonok (az egyezések ugyanis NÉMETH szerint nem vezethetők vissza közös alapnyelvre), és a két nyelvcsoport közt mutatkozó alaktani és szóképzési egyezések egy igen régi keresztetződés emlékeit képviselik.²⁹

Lényegében igen közel áll NÉMETH GYULA felfogásához B. COLLINDER nézete, amely szerint tagadhatatlanul vannak bizonyos egyezések az uráli és az altaji nyelvek között; ezek az egyezések azonban nem okvetlenül e nyelvek genetikai kapcsolatából magyarázandók. Véleménye szerint az egyezések sokkal inkább magyarázhatók kölcsönzésből vagy »affinité élémentaire«-ből.³⁰ COLLINDER eltér NÉMETH-től abban, hogy az uráli csoport kapcsolatát nem korlátozza a törökre, hanem kiterjeszti az egész altaji ágra. Az általa felvetett »affinité élémentaire« (elemei egyezés, kapcsolat), amelyet élesen elválaszt a rokonságtól (»parenté«), végeredményben igen közel áll a »rokonságszerű kapcsolat« fogalmához.

Egy merőben más felfogás képviselői félretolják az uráli és altaji nyelvek genetikai összefüggésének problémáját, mint számukra teljesen lényegtelen, és a kérdéses nyelveket tipológiai alapon fogják össze.³¹ Szerintük az uráli és altaji nyelvek között kétségbevonhatatlanul kimutathatók bizonyos tipológiai jellegű egyezések. Ezek függetlenül a köztük meglévő vagy meg nem lévő genetikai kapcsolattól önmagukban is eléggé indokolják, hogy urál-altaji nyelvi egységről, pontosabban urál-altaji nyelvtípusról beszéljünk.

A nyelvtipológia tehát voltaképen megkerüli a kérdést. De a tipológia a maga ahistorikus szempontjával nem is oldhat meg egy olyan kérdést, a gene-

²⁸ NÉMETH GYULA, Az uráli és török nyelvek ősi kapcsolata; NyK. XLVIII, 62—84 Uő., A törökség őskora, kny. 1—19. Uő., Probleme der türkischen Urzeit, 57—102. Ez utóbbi dolgozatban vö. 82—3. 1.: »Auf Grund dieser Entsprechungen ist das Verhältnis der uralischen und türkischen Sprachen als eine enge, verwandtschaftsartige, aber auf mehrere (vier—fünf) Jahrtausende vor unserer Zeitrechnung zurückgehende Verbindung zu betrachten«. Bevallom, valami ellentmondásfélét érezek tanulmányának e helyén megfogalmazott, nyilván végső következtetésnek szánt álláspontja és ugyane tanulmányának egy előbbi helye között, ahol azt mondja (65): »Die Beziehungen zwischen den uralischen und türkischen Sprachen können als Urverwandtschaft oder als Folge der in der Vorzeit erfolgten Berührungen aufgefasst werden«.

²⁹ Itt jegyzem meg, hogy NÉMETH GYULA, A kevert nyelvrendszer kérdéséhez (I. Oszt. Közl. II, 313—332) c. előadásához fűzött hozzászólásomban (uo. 332—8) a »kevert nyelvrendszer« nyelv műszóval szemben fenntartásomnak adtam kifejezést, minthogy annak tartalmát »bizonytalannak és kétértelműnek« éretem, és helyette — egyelőre — az általa is használt »keveréknyelv« kifejezést ajánlottam. Ma már úgy látom, hogy ez a műszó sem megfelelő, mert könnyen a »hibrid nyelv« képzettét kelti.

³⁰ B. COLLINDER, La parenté linguistique et le calcul des probabilités: Språkvetenskapliga Sällskapets i Uppsala Förhandlingar, 1946—48, 24.

³¹ Az urál-altaji tipológiai összefüggés kérdését Т. А. СЕВЕРОВ, id. mű 136—8 ismerteti. СЕВЕРОВ, úgy látszik, maga is e felfogás képviselői közé tartozik.

tikai összetartozás kérdését, amely lényegében történeti. A kérdést az összehasonlító-történeti nyelvtudomány vetette fel, megoldani is csak az tudja a maga összehasonlító-történeti módszerével, — ha az egyáltalában megoldható.

NÉMETH GYULA említett tanulmányának jelentőségét éppen abban látom, hogy a helyes módszerhez folyamodva vette vizsgálat alá a kitűzött kérdéseket. De nemcsak ebben, hiszen előtte többen is megpróbálkoztak azzal, hogy az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásával vigyék előbbre a kérdést. Az ő érdeme abban van, hogy az általa elfogadott, ill. kimutatott egyezések valóban kifogástalanok, és — úgy vélem — további kutatásaink komoly kiindulási pontjául szolgálhatnak. Ebből a szempontból nem lényeges, hogy az egyezésekből levonható következtetéseket illetőleg vele egy véleményen tudunk-e lenni, vagy sem.

NÉMETH GYULA végigvizsgálta az uráli és a török nyelvek nyelvtani szerkezetét és szóképzését és összefoglalta mindazon egyezéseket, amelyeket elfogadhatónak tart. Leglényegesebb eredményei kétségtelenül a szóképzési egyezések területén vannak, éppen ezért ezekkel kapcsolatban vetnék fel néhány problémát. E problémák nézetem szerint nemcsak az uráli és török, hanem az uráli és az altaji nyelvcsoport többi tagjai közt is felmerülnek, nem közömbösek tehát számunkra akkor sem, amikor az uráli és altaji nyelvek rokonságának (vagy nem-rokonságának) a kérdését kutatjuk.

A következő uráli-török szóegyezéseket fogadja el hiteleseknek NÉMETH GYULA (a felsorolásban öt követve nem magukat a szavakat, hanem a jelentésüket adom): 1. ember; 2. férfi; 3. máj; 4. száj; 5. lenni; 6. aludni; 7. hallani; 8. elfeledni; 9. elfáradni, leromlani, lesoványodni; 10. nyalni; 11. dugni; 12. varázsbót, varázsolni; 13. sógornó, sógor — meny; 14. moly; 15. hód; 16. serke; 17. szó; 18. munka, baj; 19. szemölcs, pattanás; 20. földhát; 21. hab, hullám; 22. kéve; 23. erdő, képesség; 24. hamu; 25. zsír; 26. alsó rész; 27. tisz. A lista hosszú meggondolás, mérlegelés eredménye; a korábbi magyar változatban szereplő szavak közül elmaradt öt, mint amelyekkel szemben hangtani vagy egyéb kételyek merülhetnek fel (megkapni; hagyni; belemenni, beleférni; őcs; ángy).

A megtartott egyezések hangtani és jelentéstani tekintetben egyaránt megnyugtatók; mindössze egynek, a 3. 'máj'-nak a tekintetében éreznék némi bizonytalanságot.

A szerintem is kifogástalan etimológiák azonban, azt hiszem, nem mind helyezhetők ugyanarra a kronológiai szintre.

Így két török szó (15. 'hód' és 17. 'szó') megfelelői csak az ugor nyelvekből mutathatók ki. Lehetséges, hogy gondos kutatással az ilyen típusú példák száma is szaporítható, mint ahogy nincs kétségem a felől, hogy a helyes etimológiák végreles száma korántsem 27. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy e két szó, amely más vonatkozásban is foglalkoztatta nyelvtudományi irodal-

munkát, egészen más természetű problémákat is felvet.³² De számolhatunk esetleg azzal is, hogy a protolapp—szamojéd—ugor viszonyt tisztázó legújabb, nagyjelentőségű kutatások kapcsán³³ ebben a vonatkozásban még egyéb lehetőségek is felmerülnek.

A 25. 'zsír' finnugor eredete ezzel szemben teljesen biztosítottnak látszik (szamojéd megfelelői ez idő szerint nincsenek kimutatva), viszont igen érdekes, hogy a megfelelő szó a török régiségben teljesen ismeretlen. A mai török nyelvek közül is csak a volgai (kazáni tatár és baskir; ezek valamelyikéből való a kirgiz adat) és a szibériai (altaji, teleut, lebed, sór) nyelvekben van feljegyezve, amelyeknek bizonyos finnugor nyelvekkel való, századok óta tartó kapcsolata közismert. Ez annyit jelent, hogy a török mai 'zsír' jelenlegi adataink alapján semmiképpen sem vezethető vissza a török alapnyelvre, ellenkezőleg, a török nyelv aránylag kései finnugor eredetű jövevényszavai közé sorolandó. De tovább mehetünk: az sem bizonyos, hogy a finnugor szó már a legrégebb kipszak (és szibériai török) nyelvbe került volna, és onnan sugárzott volna szét a mai nyelvjárásokba. Nagyon meglehet, hogy a mai török előfordulások különnyelvi kölcsönzésekre mennek vissza, azzal, hogy egyik-másik török nyelv nem is közvetlenül finnugor forrásból vette a szavát, hanem valamelyik szomszédos török nyelvből, amelyikben a finnugor szó átvétele már megtörtént.

A kiragadott példákkal nem »tévedéseknek akartam rámutatni, hiszen a megadott etimológiai megfelelések ezekben az esetekben is gáncs nélkül valók, hanem arra akartam velük kapcsolatban nyomatékosan rámutatni, hogy a finnugor (uráli), valamint az egyes altaji nyelvek kösti kereszteződések kérdése rendkívül bonyolult. Súlyos hibát követnénk el, ha az elkövetkező kutatásainkban a kereszteződéseket egyszéri érintkezésre próbálnánk leegyszerűsíteni.

A 27 etimológia rá kell, hogy irányítsa figyelmünket a leglényegesebb kérdésre is. NÉMETH GYULA a 27 etimológia közül 10 török szó mellett megadja azok általa is elfogadott mongol (mandzsu-tunguz) megfelelőit is; további öt török szó mellett kétesnek tartott megfelelőket jelez. (Most az nem is nagyon fontos, hogy a megadottakon kívül további mongol, ill. mandzsu-tunguz megfelelésekkel is számolhatunk.) Mindennek ellenére NÉMETH GYULA uráli és török különnyelvi kapcsolatokról beszél, mert — mint mondja — véleménye szerint a felsorolt török és mongol (mandzsu-tunguz) egyezések »rendesen« (gewöhnlich) nem nyúlnak vissza az alapnyelv korába.³⁴

NÉMETH GYULÁnak ez az álláspontja természetesen következik abból, hogy ő nem tartozik az altaji rokonság hívei közé. Tegyük hozzá sietve, az adott

³² Legutóbb vö: BÁRCSI GÉZA, Török jövevényszavaink legrégebb rétegének kérdéséhez: I. Oszt. Közl. II, 347—59; Sz. KISFÁL MAGDOLNA, LAKÓ GYÖRGY, MOÓR ELEMÉR hozzászólásai uo. 359—71. Sz. KISFÁL MAGDOLNA, Ugor-török érintkezés: NyK. LIII (1952), 49—74.

³³ N. SEBESTYÉN IRÉN, Adalékok a protolapp nyelv problémájához: NyK. LIII, 24—41.

³⁴ NÉMETH, Probleme, 68: »Ich habe zu den Zusammenstellungen auch die mongolischen (und mandshu-tungusischen) Entsprechungen, insofern sie mir bekannt sind, hinzugefügt, muss aber betonen, dass diese m. E. gewöhnlich nicht auf ursprachliche Zeit zurückgehen.«

esetben ezt az elutasító álláspontot megcáfolni az sem tudná, aki az altaji rokonság hívének vallja magát. De nem is tudhatja, mert az altaji nyelvek genetikusszerkezetének ma is csak feltevése, melyet az összehasonlító-történeti módszer segítségével még nem igazoltak félreérthetetlen, meggyőző módon.

Ezzel el is érkezünk egyben az urál-altaji nyelvrokonság kulcskérdéséhez. Addig beszélni sem lehet az urál-altaji nyelvrokonság komoly kutatásáról, amíg nem sikerül tisztázni: mivel is rokon az uráli nyelvcsalád? Van-e tulajdonképpen altaji nyelvcsalád?

*

A modern összehasonlító altaji nyelvészet G. J. RAMSTEDT munkásságával kezdődik; mindannak, ami a korábbi időkből származik, inkább csak tudománytörténeti értéke van ma már.²⁵

Meg kell állapítani mindjárt azt is, hogy, amit RAMSTEDT és kortársai, B. J. VLADIMIROV, W. KOTWICZ, P. PELLIOU, GOMBOCZ ZOLTÁN és mások a nyelvudományon ezen a területén teljesítettek, összehasonlíthatatlanul magasan felette áll, mind mennyiség, mind minőség tekintetében annak, ami azelőtt és azóta az általános urál-altaji kutatások terén történt. Hogy a kérdés kívánatos, teljes tisztázásához még sem jutottunk el, annak különleges okai vannak.

Kutatásaik során számos alapvető kérdést vizsgáltak meg az altajisták. A felvetett kérdésekre majdnem minden esetben meglepő, egyben világos és kétségtelen megoldást adtak. De jóformán valamennyi megoldás újabb, alig leplezett kényes kérdéseket vetett fel, amelyekkel komolyan már nem néztek szembe, s amelyekre máig is adósok vagyunk a felelettel. Nem utolsó sorban ezeknek a felelet nélkül hagyott kérdéseknek a következménye az, hogy az altaji nyelvrokonság ma is csak hipotézis. De lássunk néhány példát. Példáinkat az altaji összehasonlító-történeti hangtan területéről vesszük, onnan, amelyet az eddigi kutatások a legalaposabban vizsgáltak.

Sikerült tisztázni, hogy bizonyos esetekben a köztörök szóbeljei és szóvégi *z*-nek és *ʒ*-nek a csuvasban, továbbá a mongolban (és a mandzsu-tunguzban) szabályosan *r*, illetve *l* felel meg.²⁶ Arról hosszú és szenvedélyes vita folyt, hogy

²⁵ Az altaji nyelvazonosság történetére vonatkozó főbb könyvészeti utalásra vö. a 22. jegyzetben említett anyag idevágó részén kívül: W. SCHMIDT, Die Sprachfamilien, 48—51; W. KOTWICZ, Contributions aux études altaïques I—III: Rocznik Orientalistyczny VII (1930) 131—52; G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaïsche Sprachwissenschaft: MSFOu. CIV: 2. II. Formenlehre (Helsinki, 1952); W. KOTWICZ, Studia nad językami altajskimi: Rocznik Orientalistyczny XVI (1950), 1—318.

²⁶ GOMBOCZ ZOLTÁN, Az altaji nyelvek hangtörténetéhez: NyK. XXXV (1905), 247—57 (rotacismus), 257—67 (lambdacismus). Uő., Zur Lautgeschichte der altaïschen Sprachen: KSz. XIII (1912—13), 1—22. A korábbi erre vonatkozó nézeteknek, melyek különben lényegében megegyeznek a GOMBOCZ-féle felfogással e hangok eredetét illetőleg, ma már inkább csak tudománytörténeti értékük van (vö. W. RADLOFF, Phonetik, §§ 192, 286, 288, stb.; E. SETÁLA: FUF II, 273). Az *r* és *l* (*r'*, *l'*) eredetisége mellett foglal állást: G. J. RAMSTEDT, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII (1923), 1: 1—34; ism.: Asia Major I.

melyik állapot az eredetibb ; a vita végeredményben ma sem tekinthető lezárt-nak. Ugyanakkor alig szenteltek valami figyelmet egy másik, nem kevésbé fontos kérdésnek : miért van az, hogy a szépszámú etimológiát tartalmazó példa-anyagban alig akad komoly mandzsu-tunguz megfelelés, olyan meg jóformán egy sincs, amelyben a mandzsu-tunguz adat közvetlenül, mongol párhuzam nélkül volna összekapcsolható a török adatokkal.

Egy másik megfigyelés szerint az irod. mong. *-γ-* (ritkábban *-b-*, *-m-*, *-ng-*) egy része mongol alapnyelvi* *-β-*-re megy vissza és a példák tömegével igazolható szabályossággal megfelel a török alapnyelvi *-p-*-nek (ma : *-p-*, *-b-*, stb.).³⁷ A példatár anyagában a mandzsu-tunguz megint legalább is kétértelműen viselkedik, de ennek az okát sem kísérelték meg felderíteni.

Egy ismét másik, alapvető megállapítás szerint az altaji alapnyelvben igazoltnak kell tekinteni a szókezdő *p*-t. Ez a szókezdő a mai altaji nyelvekben a következőképpen van képviselve : nanaj (gold) *p-*, mandzsu *f-*, egyéb mandzsu-tunguz nyelvjárások *χ-*, *h-*, *ϕ* ; mai közmongol nyelvjárások *ϕ*, mongol peremnyelvjárások *χ-*, *f-*, közép-mongol *h-*, (kitaj *p-*) ; török *ϕ* (? *q-*, *k-*).³⁸ Ebben az esetben meglepő módon az előbbiekkal homlokegyenest ellenkező jelenségnek vagyunk a tanúi : a több mint száz példát számláló anyagban csak elvétve akadunk elfogadható, sőt feltételeesen javasolható török etimológiára ; a kérdéses hangtani megfelelést igazoló példák jóformán mongol és mandzsu-tunguz párhuzamokra korlátozódnak. Ezzel szemben igen érdekes megfigyelni, hogy a

1924, 775—82, különösen 778. M. RÄSÄNEN, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen : MSFOu. XLVIII (1920); vö. Z. ГОМБОЦЗ : КСsA. I (1921), 83. Altaisch und Urtürkisch : Ung. Jb. VI, 94—121. Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkischen Sprachen : КСsA. II (1926), 65—83, küll. 78—80. Б. Я. Владимирцов, Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия (Ленинград 1929), § 217. M. RÄSÄNEN, Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen : Studia Orientalia XV (Helsinki, 1949), 22—3. ГОМБОЦЗ Z., Magyar szóképzéslet, I. rész (Honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavaink), Budapest 1930 (egyetemi előadásainak litografált jegyzete), 29—31, «az eddig általánosan elfogadott felfogással szemben» valószínűbbnek tartja RAMSTEDT álláspontját. A korábbi álláspontot továbbra is képviseli — részben újabb érvek alapján — NĚМЕТН ГYУЛА, A honfoglaló magyarság kialakulása (Bp. 1930), 92—5, továbbá NYK. XLIII, 129 (a kérdés története szempontjából érdekes), valamint : Probleme der türk. Urzeit, 70, 82—3, jegyz.). A korábbi, most már NĚМЕТН-féle nézetet képviseli még : J. BENZING, Tschuwassische Forschungen : ZDMG. XCIV (1940), 391—8 és Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen : ZDMG. XCVIII (1944), 24—7.

³⁷ G. J. RAMSTEDT, Zur Geschichte des labialen Spiranten im Mongolischen : Festschrift Wilhelm Thomsen (Leipzig, 1912), 182—7. ВЛАДИМИРЦОВ, Сравнительная грамматика, 207—13, § 116, stb.

³⁸ P. SCHMIDT, Der Lautwandel im Mandchu und Mongolischen : Journ. of the Peking Oriental Society IV (1898), 29—78. G. J. RAMSTEDT, Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache : JSFOu. XXXII (1916—1920), 1—10. P. PELLIOU, Les mots à *h-* initiale, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles : Journ. As. 1925 I, 193—263. (Vö. ugyanitt, 262 : «Enfin, dans trois notes au bas des pages 3, 5 et 6, à propos de la série ma. *salanyu*, «paume», ma. *feré*, «sol, fond», et ma. *feye*, «nid», M. Ramstedt propose des rapprochements avec le finno-ougrien qui, pour un profane, sont assez impressionnants. C'est donc la grosse question de la parenté éventuelle des langues altaïques avec le finno-ougrien et les langues samoyèdes qui est à nouveau soulevée par l'étude de l'ancienne labiale sourde initiale du mongolo-turc commun.» P. PELLIOU, Les formes avec et sans *q-* (*k-*) initial en turc et en mongol : T'oung Pao XXXVII (1944), 73—101. L. LIOTI, A propos de l'écriture mandchoue : Acta Orient. Hung. II, 291—3. note 33.

határozottan urál-altaji rokonság-ellenes RAMSTEDT indokoltnak tartotta felhívni a figyelmet több esetben valóban elgondolkodtató további, finnugor (szamojéd) egyezésekre.

Különösnek tűnhetik fel, hogy RAMSTEDT mindennek ellenére nem altaji, hanem török-mongol alapnyelvre viszi vissza a szókezdő *p*-t, még pedig annyira határozott formában, hogy azt cikke címében is szükségesnek tartja rögzíteni. Eljárásának természetesen megvannak az okai. RAMSTEDT pályája kezdetén széles alapokon kezdte meg kutatásait és vizsgálódásait kiterjesztette az altaji nyelvcsalád mindhárom ágára. Későbbi munkássága során azonban egyre kisebb szerephez jutott nála a mandzsú-tungusz nyelvág. Úgy látszik, mintha az altaji rokonság hipotéziséről áttért volna a szemében egyedül bizonyosnak tűnő török-mongol nyelvrokonság elméletére; ez a felfogása számos tanulmányának a címében is tükröződik.²⁹ Munkásságának utolsó szakaszában, talán éppen koreai tanulmányainak következményeképpen, RAMSTEDT visszakanyarodott eredeti álláspontjához: ezt látszik bizonyítani utolsó, igen jelentős posthumus munkája is, »Einführung in die altaische Sprachwissenschaft«.

A mandzsú-tunguzsal szemben tanúsított tartózkodás azonban nemcsak RAMSTEDT tudományos munkásságának bizonyos szakaszán mutatkozott meg, jelentkezett az más altajistáknál is. E tartózkodás okát korántsem kereshetjük kizárólag a mandzsú-tungusz anyag szegénységében (bár ez is jelentős tényező volt) és a mandzsú-tungusz nyelvészeti tanulmányok elmaradottságában.

Tagadhatatlan ugyanis, hogy az eddigi kutatásokból egy olyanféle különös kép alakul ki, mintha valami furcsa kettősséggel kellene számolni az altaji nyelveket illetőleg: a török szerves kapcsolatban áll a mongollal, másfelől hasonlóan szoros kapcsolat mutatkozik a mandzsú-tungusz és a mongol között. E kettősségen túl, kimondatlanul, egy még különösebb helyzetkép körvonalai bontakoznak ki: a mandzsú-tungusz semilyen kapcsolatban sincs a törökkel.

Ameddig az efféle alapvető ellentmondásokat nem sikerül kiküszöbölni, addig az altaji nyelvek összetartozandósága természetesen távolról sem tekinthető bizonyítottnak.

De rá kell mutatnunk arra is, hogy az eddigi altaji nyelvészeti kutatásoknak — komoly értékei mellett — vannak még egyéb, súlyos fogyatékságai is.

Az altaji összehasonlító nyelvészet terén számos, a maga korában igen értékes monográfia, tanulmány foglalkozott a nyelvtan és a szóképzés kérdéseivel. E részlettanulmányok azonban eredményeikkel együtt megmaradtak mind-

²⁹ Zur Verbstammbildungslehre der mongolisch-türkischen Sprachen: JSFOu. XXVIII: 3, (1912) 1—86. Az *ŋ* hang a mongolban és a törökben: NyK. XLII (1913), 229—38. Egy állítólagos török-mongol hangtörvény: NyK. XLII (1913), 69—74. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. I. Mongolisch-türkisches *č*. II. Mongolisches *ǰ* und seine Vertretungen im Türkischen: KSz. XV (1914), 134—50. Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte. III. Der *j*-Laut und damit zusammenhängende Fragen: KSz. XVI (1915), 66—84. Ezekhez tartozik fent említett dolgozata a szókezdő zöngétlen labiálisról. Az 1924-től kezdve megjelent munkáiban ismét az »altajji« felfogás érvényesül a címekben is; KARL-ERIK HENRIKSSON, Sprachwissenschaftliche Veröffentlichungen von Prof. Dr. G. J. Ramstedt: Studia Orientalia XIV: 12 (1950), 9—13.

végig részleteknek, amelyekből nem tudtak előtörni az e g é s z lényeges elemei. Tévedés volna ennek az okát csak abban látnunk, hogy bizonyos, olykor nem is lényegtelen kérdések megvitatása még mindig nem került sorra. Az eddigi módszerekkel, az eddigi anyagból lényegesen messzebbre jutni akkor sem tudnánk, ha minden fontosnak tartott, korábban nem tárgyalt részletet is vizsgálat alá vennénk. Minden érvelésnél meggyőzőbben igazolja ezt a nézetünket RAMSTEDT posthumus munkája, amely első kísérlet arra, hogy az altaji összehasonlító nyelvészet egyik összefüggő területét, az alaktant szerves egészként tárgyalja. E mű ugyanis az egyes alaktani kérdéseket oly módon tárgyalja, hogy az egyes esetek hogyan viselkednek az egyes nyelvekben, élesen elhatárolva mindenkor a török, a mongol, a mandzsu-tunguz és a koreai nyelv megfelelő anyagának a vizsgálatát. Hogy mi is hát a mai altaji nyelvekben a megőrzött közös sajátosság, annak eldöntését RAMSTEDT előljáróban a »kritikailag iskolázott« olvasónak a megítélésére bízta.⁴⁰

RAMSTEDT összefoglaló altaji nyelvészeti posthumus művét KOTWICZ hasonló természetű munkájával együtt az eddigi altaji nyelvészeti kutatások zárókövének kell tekintenünk. E művek összefoglalják a korábbi, legtöbbször saját kutatásaikból leszűrhető legjobb eredményeket, ugyanakkor számos olyan megfigyelést tartalmaznak, amelyek jól felhasználhatók a jövő kutatások számára is. Hogy azonban valóban tovább juthassunk, ki kell küszöbölnünk az összehasonlító-történeti módszer e téren megmutatkozó korábbi hiányosságait. Ennek érdekében :

1. az eddiginél alaposabban kell tanulmányoznunk az egyes ma élő altaji nyelveket ;
2. komoly figyelmét kell szentelnünk az egyes (török, mongol, mandzsu-tunguz ; koreai) nyelvek történetének ;
3. az egyes nyelvek történetét az illető népek történetének szemmel tartásával kell vizsgálnunk.

E feladatok sikeres megoldásának ma jobban megvannak a kedvező feltételei, mint valaha. Valamennyi felmerülő kérdésnek a taglalásába ezúttal sem bocsátkozhatom, néhány kiragadott részlet-probléma bemutatása talán jobban is szemlélteti az előttünk álló feladatokat.

A ma élő altaji nyelvekkel kapcsolatban szólnunk kell a Szovjetunió területén élő török, mongol, mandzsu-tunguz népek nyelvi és nyelvészeti anyagáról. Ebben a körben mindenki előtt ismeretes, hogy e népek milyen hatalmas fejlődésen mentek keresztül a Nagy Októberi Forradalom óta kulturális szempontból is : ez a fejlődés különösen erőteljesen jelentkezik az anyanyelvi kultúra terén.

Az új nyelvi anyag, amelyet egyik-másik területen áttekinteni is nehéz, óriási segítséget jelent a nyelvészeti kutatások szempontjából is. Török nyelvi

⁴⁰ G. J. RAMSTEDT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft II, 15. jegyz.: »Die kritisch geschulte Leser wird darum in dem morphologischen Abschnitte alles das gesammelt finden, was in diesen Sprachen als gemeinsames Gut noch vorhanden ist oder als solches betrachtet werden kann«.

területről most csak N. A. BASZKAKOV rövid beszámolójára utalnék,⁴¹ valamint arra, hogy NÉMETH GYULA »A szovjet turkológia« c. készülő művében részletes tájékoztatással fog szolgálni ebben a vonatkozásban.⁴² A mongol nyelvi szovjet kiadványokról, nyelvészeti művekről nem áll rendelkezésre a BASZKAKOVÉHOZ hasonló kalauz, azonban gazdag termése jól ismeretes minden mongolista előtt.

Nyelvészeti szempontból a legjelentősebbnek mégis azt kell tartanunk, ami a mandzsú-tunguz nyelvek és nyelvjárások megismerése terén történt. Az itt számbajövő, korábban teljesen írástudatlan, elmaradt kis népek nyelvére vonatkozóan — a legrégebb szórványos, kezdetleges feljegyzéseket nem számítva CASTRÉN, GRUBE, PROTOGYJAKONOV művei voltak a főforrásaink.⁴³ Ma viszont az evenki (= tkp. tunguz), nanaj (= gold), olcsa, even (= lamut) népeknek nemcsak saját írásuk van, hanem egész sereg iskolai tankönyv, szótár, fordítás, sőt eredeti mű tanúsítja kulturális felemelkedésüket, amelyek természetesen egyben a nyelvészeti kutatásoknak is elsőrendű, sokáig nélkülözött segédeszközei.⁴⁴ Tudományos szempontból igen értékesek V. I. LEVIN, V. I. CINCIUSZ

⁴¹ Н. А. Баскаков, Развитие языков и письменности народов СССР (на материале тюркских языков): Вопросы Языкознания I (1952) 1: 19—44. Jól használható anyag található a tudományos irodalomból: А. К. Боровков, Востоковедение в СССР за 30 лет: Изв. Ак. Наук СССР VI (1947), 395—407.

⁴² Előzetes beszámolóként l. NÉMETH GYULA, A szovjet turkológia: I. Oszt. Köz. IV (1953), 105—116 (részletesebben ismerteti BASZKAKOV cikkének gondolatmenetét is), valamint SZEGELÉNY KÁROLY, RÁSONYI LÁSZLÓ, ANGYAL ENDRÉ hozzászólásait és PAIS DEZSÓ elnöki zárószavát, uo. 117—123.

⁴³ A. CASTRÉN — A. SCHRENCK, Grundzüge einer tungusischen Sprachlehre, nebst kurzem Wörterverzeichnis. St. Pbg. 1856. W. GRUBE, Goldisch-deutsches Wörterverzeichnis mit vergleichender Berücksichtigung der übrigen tungusischen Dialekte: Dr. Leop. v. Schrenck's Reisen und Forschungen im Amurlande, Anhang zum III. Bande; St. Pbg. (1900). Пр. Протодьяконов, Гольдско-русский словарь, Владивосток 1901. GRUBE id. munkája a korábbi anyag egy részének a bibliográfiáját is tartalmazza (IX—X).

⁴⁴ Az igen gazdag ilyen természetű anyagból íme néhány szívmemre is hozzáférhető mű. Evenki (tkp. tunguz) nyelven: Г. М. Василевич, Букварь, на эвенкийском (тунгусском) языке для эвенкийской начальной школы, Ленинград 1946. Л. Н. Толстой, »Азбукадук« улгурил (Л. Н. Толстой, Рассказы из Азбуки; М. С. Савин fordítása, a könyv végén az orosz eredetivel), Ленинград 1949. А. С. Пушкин, Нимнганан тэгэмэрдуду салтандули (А. С. Пушкин, Сказка о царе Салтане, И. В. Моханова fordítása), Ленинград 1948. В. Катаев, Полкхутэн (В. Катаев, Сын полка, М. С. Савин fordítása), Ленинград, 1949. Л. Кассиль, Сингил дьсучимнилли (Л. Кассиль, Твой защитники, В. А. Горцевская fordítása), Ленинград 1946. А. И. Любарская, Сингил гиркилли, улгурилво умивун (Твой товарищи, Сборник рассказов; összeállította А. И. Любарская, Г. М. Василевич fordítása), Ленинград 1946. Nanaj (gold) nyelven: Л. Кассиль, Си кандэмдисалси (Л. Кассиль, Твой защитники, В. А. Аврорин fordítása), Ленинград 1946. Л. Савельев, Зимнийвэ агами дяпохан (Л. Савельев, штрим зимнего, С. Н. Оненко fordítása), Ленинград 1950. Аким Самар, Нанай дярин (Аким Самар nanaj nyelvű költeményei, orosz fordítója О. Суник Ленинград 1946. Even (lamut) nyelven: Н. П. Ткачик, Танганмайдун книга, нонап хупкучэк III класстун ёс Н. П. Ткачик, Перевод книги для чтения III классе эвенкой (ламутской) начальной школы, Ленинград 1948. Л. Кассиль, Хин дьсучимнэлси (Л. Кассиль, Твой защитники, К. А. Новикова, В. И. Инута, Е. И. Слепцова fordítása), Ленинград 1946. С. Маршак, Мен-дюр аткекан (С. Маршак, Двенадцать месяцев, Б. Л. Кронгауз fordítása), Ленинград 1949. Е. Чарушин, Тэлэнгэл (Е. Чарушин, Рассказы, Г. Семенов fordítása), Ленинград 1949. Д. Н. Мамин—Сибиряк, Тэлэнгэл (Д. Н. Мамин—Сибиряк, Рассказы, И. В. Вальтер fordítása), Ленинград 1950.

K. M. MILJNYIKOVA, T. I. PETROVA, A. N. ULITYIN, G. M. VASZILEVICS és mások munkái.⁴⁵

Ami az egyes altaji nyelvek történetét illeti, kétségtelenül a török nyelvek története terén a legkedvezőbb a helyzet. Ez azt jelenti, hogy jelentős mennyiségű régi emléket tártak fel és adtak ki, nem kevés az egyes részletkérdéseket tárgyaló monográfiák száma sem; a legalaposabban a török hangtörténetet kutatták. A helyzet távolról sem mondható azonban kielégítőnek. A legszembe-tűnőbb az alaktani vizsgálódások elmaradottsága, az egyes fontosabb török nyelvek történetének a feldolgozása. Az összefoglaló nagy török nyelvtörténet megírása szintén a jövő feladatai közé tartozik. A török szókészlet történetének a kutatása még a kezdet kezdetén tart.

A mongol nyelv emlékeinek a megismerésében — a török mögött néhány évtizeddel megkésve — komoly mértékben előre jutottunk. Valóban, a mongol filológia első száz éve után az elmúlt huszonöt esztendő a mongol nyelvemlékek feltárásának és kiadásának nagy korszakát jelenti; ez a korszak azonban még nem ért véget, még mindig számos ismert emlék van feldolgozás alatt, illetőleg vár kiadásra.

A feldolgozott nyelvemlékek közül terjedelménél és koránál fogva (1240) kétségtelenül a *Mongolok Titkos Története* a legfontosabb. Ez a nyelvészeti, történeti, társadalomtörténeti, néprajzi, irodalomtörténeti szempontból egyaránt alapvető jelentőségű mű eredeti ujjur-mongol írásban nem maradt fenn, hanem csak egy 1390 tájáról való kínai átírásban. A kínai átírással mongol szöveg visszaállításával, fordításával, magyarázatával többen is megpróbálkoztak; legfőbb forrásaink e téren HAENISCH, KOZIN, PELLIOT kiadásai, ill. feldolgozásai.⁴⁶ A kínai átírásban fennmaradt mongol nyelvemlékek közül meg kell

⁴⁵ А. П. Конаков, Манжуристика в России и в СССР: Изв. Ак. Наук VI (1947), 417—24. Е. Титов, Тунгусско-русский словарь, Иркутск 1926. Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский словарь, Ленинград 1934. Г. М. Василевич, Эвенкийско-русский (тунгусско-русский) словарь, Москва 1940. Г. М. Василевич, Русско-эвенкийский (русско-тунгусский) словарь, Москва 1948. Т. И. Петрова, Краткий нанайско-русский словарь, Ленинград 1935. Т. И. Петрова, Ульчский диалект нанайского языка, Москва—Ленинград 1936. В. И. Левин, Краткий эвенско-русский словарь, Москва—Ленинград 1936. Материалы для исследования тунгусского языка (Наречие баргузинских тунгусов), Ак. Наук СССР, Ленинград 1927. К. М. Мильникова—В. И. Цинциус, Материалы по исследованию негидальского языка: Тунгусский Сборник I (1931), 107—218. А. Н. Улитин, Материалы по голыскому (нанайскому) языку: Язык и мышление I (1933), 119—47. В. И. Цинциус, Очерк грамматики эвенского (ламутского) языка, Ленинград 1947. Г. М. Василевич, Очерки диалектов эвенкийского (тунгусского) языка, Ленинград 1948. В. И. Цинциус, Сравнительная фонетика тунгусо-маньчжурских языков, Ленинград 1949.

⁴⁶ E. HAENISCH, *Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen. Aus der chinesischen Transkription (Ausgabe Ye Têh-hui) im mongolischen Wortlaut wiederhergestellt. Leipzig, 1937. E. HAENISCH, Die Geheime Geschichte der Mongolen aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss, erstmalig übersetzt und erläutert. Leipzig 1941. (Zweite verbesserte Auflage, Leipzig, 1948). E. HAENISCH, Wörterbuch zu *Manghol un niuca tobca'an* (Yüan-ch'ao pi-shi), Geheime Geschichte der Mongolen. Leipzig, 1939. С. А. Козин, Сокровенное сказание Монгольская хроника 1240 г., под названием *Monggol-un niuca tobciyan*. Юань чао би ши; Монгольский обывденный изборник. Том I. Введение в изучение памятника, перевод, текст.

említenünk több Yüan- és Ming-korból származó kínai-mongol szójegyzéket, valamint közülük az egyikhez, az 1389-ből való *Hua-yi yi-yü-höz* csatolt okmány-gyűjteményt. Eddig csak az 1389-i szójegyzéket és az okmány-gyűjteményt dolgozták fel⁴⁷, a többi még kiadatlan.

Nemcsak számszerűleg gyarapodott meg a 'phags-pa írásos mongol nyelvemlékek korábbi anyaga, hanem az emlékek helyes olvasása és értelmezése terén is jelentős haladást mutatnak M. LEWICKI és E. HAENISCH 'phags-pa nyelvemlékkiadásai.⁴⁸

Az ujjur-mongol írásos emlékek közül szintén egész sor kiadás és feldolgozás látott napvilágot. Megjelent az Aranyhorda egykori területéről előkerült nyírfakéregre írt mongol versek feldolgozása, az Olon-szume közelében feltárt régi emlékek egy részének a kiadása.⁴⁹ A perzsiailkhánok mongol nyelvű emlékei közül kiadták *Abaya* menlevelét (1267-ből, vagy 1279-ből), *Aryun* levelét 1290-ből, *Gasan* levelét 1302-ből, valamint a Teheráni Múzeum mongol okmányait, végül az isztanbuli, 1453-ből való kínai-mongol rendeletet.⁵⁰ Az új epigráfiai anyagból kiemelkednek az 1335-i, 1338-i, 1346-i és 1362-i kínai-mongol feliratok.⁵¹ A legrégebb (XIV. század) mongol fordításokból, amelyek nagyjából a mi kódexeinknek felelnek meg, eddig négyet tartunk számon. Közülük kettő részlegesen megjelent: a *Bodhicaryāvatāra* mongol fordítását kiadta VLADIMIROV, a *Subhāsitaratnanidhi* mongol fordításának facsimiléjét magam tettem

гlossария. Москва—Ленинград 1941. (Több nem jelent meg.) P. PELLIOU, *Histoire secrète des Mongols. Restitution du texte mongol et traduction française des chapitres I à VI.* Paris 1949. A kutatás történetére vö. E. HAENISCH, *Der Stand der Yüan-ch'ao-pi-shi-Forschung: ZDMG. XCVIII (1944), 109—120; P. AALTO, Zur Geschichte der Yüan-ch'ao-pi-shi-Forschung: JSFOu. LV, 3 (1951), 1—14.*

⁴⁷ M. LEWICKI, *La langue mongole des transcriptions chinoises du XIVe siècle. Le Houa-yi yi-yü de 1389. Édition critique précédée des observations philologiques et accompagnée de la reproduction phototypique du texte.* Wrocław 1949. E. HAENISCH, *Sino-mongolische Dokumente vom Ende des 14. Jahrhunderts: Abh. d. Deutschen Akad. d. Wiss. zu Berlin, 1952.* Több más kínai-mongol szójegyzékre vonatkozó megjegyzéseimet l.: *Études Slaves et Roumaines II (1949), 53—4; Acta Orient. Hung. I (1950—51), 168, note 2.*

⁴⁸ M. LEWICKI, *Les inscriptions mongoles inédites en écriture carrée: Collectanea Orientalia Nr. 12 (Wilno 1937).* E. HAENISCH, *Steuergerechtaame der chinesischen Klöster unter der Mongolenherrschaft: Berichte über die Verhandl. d. Sächs. Ak. d. Wiss. XCII, 2. Heft (Leipzig 1940).* ЛЮБИТ Л., *A 'phags-pa írásos nyelvemlékek: Melich Emlékkönyv (1942), 222—37.*

⁴⁹ Золотоордынская рукопись на бересте: Советское Востоковедение II (1941), 81—134 és XXIV tábla. SHIRŌ HATTORI, *The Mongolian documents found at Olon-Sume, Inner Mongolia: Tōhō gakuho XI: 2 (1940), 257—78, két táblával (japán nyelven).*

⁵⁰ A. MOSTAERT, F. W. CLEAVES, *Trois documents mongols: HJAS. XV (1952), 419—506.* VIII táblával. F. W. CLEAVES, *The Mongolian documents in the Musée de Téhéran: HJAS. XVI (1953), 1—107. Uő., The Sino-Mongolian edict of 1453 in the Topkapı sarayı Müzesi: HJAS. XIII (1950), 431—46. VIII táblával.*

⁵¹ F. W. CLEAVES, *The Sino-Mongolian inscription of 1335 in memory of Chan Ying-jui: HJAS. XIII (1950), 1—131. XXXV táblával. Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1338 in memory of Jigüntei: HJAS. XIV (1951), 1—104. XXXII táblával. Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1346: HJAS. XV (1952), 1—123. XII táblával; Uő., The Sino-Mongolian inscription of 1362 in memory of Prince Hindu: HJAS. XII (1949), 1—133. XXVII táblával.*

közzé a budapesti kézirat alapján, teljes feldolgozása erősen előrehaladott állapotban van.⁵²

Ujgur-mongol írásos emlékeink mai állománya lényegesen túlnő azon a kereten, amelyet VLADIMIRCOV még 1929-ben is megjelölt,⁵³ ugyanakkor meg kell állapítanunk, hogy a VLADIMIRCOV-féle jegyzék számos darabja mai napig kiadatlan.

A XIV—XV. századi arab írásos mongol nyelvemlékek most már szintén számottevő forrásai a mongol nyelv történetének. A régebb óta ismert Ibn Muhanna-féle arab-mongol szójegyzék meglehetősen romlott szövegének a javítását az isztanbuli kiadás nem egy esetben lényegesen megkönnyíti. HOUTSMA kipszak szótárából jól ismert leideni névtelen szerző kéziratának megjelent a mongol része is. E csoport legfontosabb emléke egy terjedelmes arab szótárnak, a Muqaddimat al-adabnak a mongol anyaga, amely megfelelő kiadásban ma már szintén hozzáférhető a kutatás számára.⁵⁴ Kiadásra vár még PEIOTH feldolgozásában egy eddig ismeretlen arab-mongol szójegyzék, valamint egy isztanbuli polyglott (arab, perzsa, török, mongol) szótár mongol nyelvű anyaga.

E vázlatzerű áttekintés alapján is megállapíthatjuk, hogy e mongol nyelvemlékek új helyzetet teremtettek és a régi mongol nyelv tanulmányozását új alapokra kell helyeznünk. E nyelvnek, melyet közép-mongolnak nevezünk (XIII—XIV. század), összefoglaló jellemzésére még nem került sor, nem is kerülhet a közel jövőben mindaddig, míg az új emlékek publikálásában valamelyes nyugalmi helyzet nem következik be. Az új anyag alapján annyi azonban már is látható, hogy a feltárt nyelvemlékek nem csak számbeli gyarapodást jelentenek, hanem mind szókészleti, mind nyelvtani vonatkozásban igen sok figyelemreméltó újat hoztak, amely komoly segítséget jelent az összehasonlító-történeti kutatás számára.⁵⁵

A mongol nyelv történetének további vizsgálása szempontjából számolnunk kell még egy igen nagy jelentőségű tényezővel. A mai, tulajdonképpeni mongol nyelvről való legrégebb ismereteink a Dzsingiszkhán megjelenése körüli időkből származnak, gyakorlatilag a XII—XIII. századból. A mongol nyelvet

⁵² Б. Я. Владимирцов, *Bodhicaryavatāra I: Bibliotheca Buddhica XXVIII*, Ленинград 1929. (A megjelent rész a kritikai kiadást tartalmazza, mongol írással.) L. LIGETI, *Le Subhūṣitaratnanidhi mongol, un document du moyen mongol. Partie Ire: Le manuscrit tibéto-mongol en reproduction phototypique avec une introduction. Bibliotheca Orientalis Hungarica VI*, Budapest 1948.

⁵³ Б. Я. Владимирцов, *Сравнительная грамматика*, 34—9.

⁵⁴ Das mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift: Изв. Ак. Наук СССР 1927: 1009—1040, 1251—1274; 1928: 55—80. Монгольский словарь Мукаддимат ал-адаб I-II Москва Ленинград 1938, III 1939. П. Мелюранский, Араб филолог о монгольском языке: Зап. Вост. отд. Русск. Арх. Общ. XV (1904), 75—171. Az isztanbuli kiadás 1921-ben jelent meg, gondozója Kilisli mu'allim Rif'at. E szójegyzék az isztanbuli kiadás alapján megjelent a Muqaddimat al-adab idézett kiadásának függelékeként is, betűrendbe szedve, rövidített formában (I—II, 432—451).

⁵⁵ Ideiglenes áttekintést nyújt pl. a Mongolok Titkos Történetének a nyelvről: E. HAENISCH, *Grammatische Besonderheiten in der Sprache des Manghol un Niuca Tobca'an: Studia Orientalia XIV: 3* (1950), 1—26.

természetesen az ezt megelőző időkben is beszélte már számos — más és más nevet viselő — törzs. Ezek között a legnagyobb jelentőségű a kitaj nevet viselő törzsszövetség, amelynek történetét az i. sz. IV—V. századáig tudjuk visszafelé követni. A kitajok elfoglalták Észak-Kínát is, amely felett *Liao* néven 907—1125-ig uralkodtak.⁵⁶ Nevük különben átment nomád utódaikra, a dzsürcsikre, onnan Észak-Kínára, majd Kínára általában; a kitaj elnevezés az utóbbi értelemben bizonyos nyelvekben (mongol, orosz) mind a mai napig megőrződött.

A kitaj nyelvre vonatkozó ismereteink fő forrása még ma is az a nem nagyon terjedelmes szórványemlék-anyag, melyet a kínai művek őriztek meg, valamint a *Liao-ši* 116. fejezetét képező rövid kitaj-kínai szójegyzék. A kínai évkönyvek értesítéseiből tudjuk, hogy a kitajoknak saját írásaik voltak: a 'kis' és a 'nagy' kitaj írás. Tudjuk azt is, hogy segítségükkel több, kínaiából kitajra fordított művet írásban is rögzítettek. A 'kis' kitaj írásnak, amely valószínűleg azonos az ujjur írással, semmi emléke nem maradt ránk. A 'nagy' kitaj írásnak, melyet 920-ban készítettek a kínai írásjegyek alapján, egy-két egészen rövid és bizonytalan emléke már régebb óta ismeretes; 1922-ben azonban ezzel az írással két terjedelmes feliratos emléket (az egyik 856 írásjegyből áll) fedeztek fel, ezeket később újabb emlékek feltárása követte.⁵⁷ Az írást mindeztideig nem sikerült megszólaltatni senkinek. A magam kutatásai alapján annyi azonban máris világos, hogy a 'nagy' kitaj írás kétféle íráselemből tevődik össze: szójelekből és szótagjelekből. A szójelek ideogrammák, kiejtésüket az írásból magából megállapítani lehetetlen. A szótagjelek, amelyek képzők és ragok, sőt egyes, szójellel nem rendelkező szavak leírására is szolgáltak, bizonyos körülmények között megfejthetők, illetve elolvashatók.

A kitaj emlékek megszólaltatása természetesen nemcsak a mongol nyelvtörténeti kutatásoknak lesz nagy eseménye.

A mandzsú-tunguz nyelvek legtöbbjének nem volt írása, ezeknek az írás nélküli nyelveknek nem ismerjük a történetét. Az egész csoport történetét, illetve korábbi állapotát az összehasonlító-történeti módszer segítségével bizonyos fokig rekonstruálhatjuk. Írásos emlékei a csoport déli ágába tartozó mandzsúnak vannak, még pedig a XVII. század elejétől kezdve.⁵⁸ Ez az írásos nyelv azonban emlékeiben túlságosan homogén, időben is mindössze 300 évet jelent, így egymagában nem alkalmas arra, hogy segítségével a mandzsú nyelv történeti fejlődését kellően megvilágítsuk. A rokon nyelvekkel, elsősorban a déli ág egyes nyelveivel való összehasonlítása azonban gazdag eredményeket

⁵⁶ LIQETI L., A kitaj nép és nyelve: *MNy.* XXIII (1927), 293—310. ROLPH STEIN, *Leao-tche T'oung Pao* XXXV (1939), 1—54. K. A. WITTFOGEL—FÉNG CHIA-SHÉNGO, *History of Chinese Society, Liao (907—1125)*, Philadelphia 1949.

⁵⁷ L. KER, *Le tombeau de l'empereur Tao-tsong des Leao (1055—1101) et les premières inscriptions connues en écriture k'i-tan*: *T'oung Pao* XXII (1922), 292—301. J. MULLIE, *Les sépultures de K'ing des Leao*: *T'oung Pao* XXX (1933), 1—25.

⁵⁸ L. LIQETI, *A propos de l'écriture mandchoue*: *Acta Orient. Hung.* II (1952), 235—301.

ígér, főleg az eddig teljesen ismeretlen közép-mandzsú hangtan és alaktan szempontjából. A szovjet nyelvészek alapos és bőséges anyag-publikációikkal megteremtették az eredményes munka feltételeit.

A mandzsú-tunguz nyelvcsoporthoz is megvan a maga »kitaj-problémája«. A csoportnak egyetlen — nem is nagyon régi — írásbeliséggel rendelkező ága lévén, ennek természetesen fokozottan nagy a jelentősége.

Ez esetben ugyanis szintén ismerünk egy régi mandzsú-tunguz népet, melyet forrásaink dzsürcsi vagy dzsürcsen néven emlegetnek. A dzsürcsikre vonatkozó legrégebbi értesítések — szintén a kínai forrásokban — az i. sz. V. század végéről valók. A XII. században a dzsürcsik elfoglalják Észak-Kínát, éppen az előbb említett kitajoktól, és ott *Kin* néven uralkodnak 1115—1234-ig. A dzsürcsi uralomnak Dzsingiszkhán mongoljai vetnek véget. A dzsürcsiknek is voltak írásaik és volt ezekkel az írásokkal lejegyzett eléggé gazdag, jórészt kínai fordított irodalmuk. Írásaik közül a legfontosabb a 'nagy' dzsürcsi írás (1119), amely lényegében a 'nagy' kitaj írás átvétele, továbbá az utóbbiból egyszerűsített 'kis' dzsürcsi írás (1138). Mind a kettővel maradtak ránk emlékek, a legfontosabbak közülük a Kin-kori feliratos emlékek. A 'kis' dzsürcsi írás ismerete megőrződött Kínában és Koreában a XV—XVI. századig. A XVI. századból ránkmaradt a kínai fordítói iskola egy dzsürcsi-kínai szójegyzéke, amelyben a dzsürcsi írással leírt dzsürcsi szavak kiejtését kínai írásjegyek biztosítják, ugyanakkor minden egyes szót kínai értelmezés kíséri. A kínai átírás azonban nem alkalmas arra, hogy a dzsürcsi írásjegyek, illetve szavak pontos kiejtését rögzítse. A szójegyzék dzsürcsi anyaga ebben a formában — érthető módon — használhatatlan a mandzsú-tunguz nyelvtörténeti kutatások céljaira. A 'kis' dzsürcsi írás problémáival huzamosabb ideje foglalkozom, vizsgálódásaim főbb eredményeiről a Magyar Tudományos Akadémia 1945. okt. 15.-i ülésén beszámoltam.⁵⁹ Az aprólékos munkát és sok időt igénylő teljes anyag-feldolgozást, benne a kb. 700 'kis' dzsürcsi írásjegy egész példatárát és a szójegyzéket, belátható időn belül szeretném közrebocsátani.

A 'kis' dzsürcsi írás kifogástalan értelmezése első lépés a 'nagy' dzsürcsi írás megfejtése felé; ez utóbbi viszont bizonyos fokig kulcsa a 'nagy' kitaj írás megfejtésének.

Az eddigi kutatások alapján megállapítható, hogy a dzsürcsi nyelv a mandzsú-tunguz nyelvek déli ágába tartozik és a legközelebb áll a ma már kihaltnak tekinthető mandzsú kivül a Szovjetunióban beszélt nanajhoz és olcsához.

A nyelvemlékekben a dzsürcsi nyelv fejlődésének két, világosan tagolható szakasza jelentkezik (Kin-kor és Ming-kor), ugyanakkor a nyelvjárási tagozódás igen érdekes jelenségei is jól megfigyelhetők.

⁵⁹ W. GRUBE, Die Sprache und Schrift der Jučen. Leipzig, 1896. ЛЮБИ Л., Egy XII. századi mandzsú-tunguz írás. A 'kis' dzsürcsi írás értelmezése: Értekezések a Nyelv- és Széptudományi Osztály köréből, XVI. köt., 9. sz., 43 l. Budapest 1948.

Az összehasonlító-történeti módszer alkalmazásának legnagyobb fogyatékossága az altaji nyelvészetben az volt, hogy nem vette kellően figyelembe azon népek történetét, amelyeknek nyelvét kutatta. Kétségtelen, hogy a módszernek ezen a ponton bizonyos nehézségekkel eleve számolnia kell. SZEREBBENY-NYIKOV indoeurópai példák kapcsán rámutatott arra, hogy sok esetben »az illető nyelven beszélő nép története egyáltalában nem ismerhető meg«. ⁶⁰ Ez természetesen így van az altaji nyelvészetben is bizonyos kronológiai határon túl; az i. e. 1000 körüli és az azt megelőző időkből jóformán semmit sem tudunk az altaji nyelveket beszélő népek történetéről. Nem is erről van szó. A hiba ott van, hogy az eddigi kutatások az illető nép történetét nem vették figyelembe akkor sem, amikor az jól ismeretes vagy pedig kifogástalanul megismerhető, legalább főbb vonásaiban.

Az anyag ezúttal is igen nagy, meg kell elégednünk, hogy mindössze néhány példa kapcsán mutassunk rá a felmerülő fontosabb problémákra.

A történeti forrásanyaggal dokumentált korokból intenzív és megismétlődő kapcsolatokról van tudomásunk az »altaji« nyelveket beszélő népek között.

Figyelman kívül hagyva a kazár nyelv mongol kapcsolatainak vitás kérdése mögött meghúzódó esetleges érintkezést, ⁶¹ ismeretes, hogy 552-ben a türkök (a kínai források *t'u-k'üü* népe), miután hosszú ideig a zsuan-zsuanok leigázott szolgálként azok bányáiban dolgoztak és kovács-munkáikat látták el, ⁶² Belső-Ázsiában nagy nomád birodalmat alapítottak. Kapcsolataik ezután sem szüntek meg korábbi uraik mongol nyelvűeknek tartott zsuan-zsuan és eftalita népeivel. E kérdést eddig még nem vizsgálták meg a kellő alaposítással. Hasonlóképpen nem kutatták azt sem, hogy a türkök, majd az ujugrok kapcsolatban álltak Mandzsúria mongol törzseivel is. Az orkhoni feliratok *qitan* és *tatabi* neve korántsem pusztán alkalmoszerű említés, a kínai források világosan függési viszonyról beszélnek: a kitajoknál állandóan türk helytartó tartózkodott a 697-i nagy vereség óta. ⁶³ A kitajok a X. században megsemmisítik a kirgizek nomád birodalmát. A kitaj fejedelem helyreállíttatja az ujugur *Bilgä qayan* sírfeliratát, ugyanakkor felajánlja a kirgizek elől Turfán vidékére vonult ujuguroknak, hogy térjenek vissza Orkhon-menti korábbi földjükre. A kitajok elsőnek az ujugur írást, az ú. n. 'kis' kitaj írást veszik át. Mielőtt Dzsingiszkán kiterjesztette hatalmát a szomszédos törzsekre, a később szintén meghódított, majd mongol nyelvűekké vált najmanok török nyelvet beszéltek: A Mongolok Titkos Történetében az egész najman nomenclatura még tisztára török jellegű. Dzsingiszkán kancelláriáját »ujgur«, török írástudók (*Činqai, Ta-ta tonga*) segítségével alapítja meg. A mongol buddhista irodalom első fordítói ujugur írástudók

⁶⁰ I. m., oroszul: 179; magyarul: 15.

⁶¹ L. LIGETI, L'étymologie du slave *чоргы* 'drapeau': Études Slaves et Roumaines II, 56.

⁶² Н. Я. Бичурин (Якинф), Собрание сведений о народах обитавших в средней Азии в древние времена I (Москва—Ленинград 1950), 228. F. CHAVANNE, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, 221—229.

⁶³ Н. Я. Бичурин, op. cit., II. 74—6. R. GROSSSET, L'empire des steppes, Paris 1948, 180—81.

közül kerülnek ki. A mongolkori Kínában óriási szerepet játszanak különböző török törzsek képviselői, sőt a mongol mellett maga az ujur nyelv is. A listát folytatni és bővíteni lehetne tetszés szerint.

Szándékosan utaltam a VI. századtól kezdve kimutatható török-mongol kapcsolatoknak teljesen heterogén típusaira, sokszor a források primitív fogalmazásában, anélkül, hogy teljességre törekedtem volna (nem szóltam pl. az igen fontos kereskedelmi kapcsolatokról). A kapcsolatoknak itt felsorolt valamennyi fajtája ugyanis nyomot hagyhat és hagy is az érintkező népek nyelvében, azzal a megszorítással természetesen, hogy a különböző kapcsolatok nyelvi hatása erősen különböző, intenzitásában és tartósságában.

Az egyszerű adófizetési kapcsolat nem érinti egyik nyelvnek sem a nyelvtani szerkezetét, a legtöbbször az alapszókészletét sem. Igen sok példánk van azonban arra, hogy az adóba küldött ritka vagy nem ismert termék vagy termelvény eredeti neve behatol az idegen nyelvbe. Ebben a tekintetben az idegen-nyelvi átvételekkel szemben annyira elhárító jellegű kínai nyelv sem kivétel. Elegendő utalnunk a Yüan- és Ming-kor kínai szójegyzékeire, amelyekben olyan »kínai« szavakkal találkozunk — a lónevek között —, mint *a-lu-ku ma* (ujg. *aryumaq*), *ha-la-hu-la* (ujg. *qara qulaq*) stb.⁶⁴ Hasonlóan megy végbe bizonyos árucikkek nevének a terjedése.

A *zsuan-zsuan* példa jól mutatja, hogy amikor egy nomád nép egy másik nomád nép államát megsemmisíti, hogy maga vegye kezébe irányítását, annak adminisztratív stb. intézményeit átveszi, az intézményekkel azok — számára idegen — elnevezéseit is sokszor megtartja. A türk *Ubaras*, *tarqat*, *tigit* szavak tehát végeredményben *zsuan-zsuan* méltóságnevek, a bennük jelentkező mongol vagy mongolos *-s* és *-t* a *zsuan-zsuan*ok mongolnyelvűségén keresztül magyarázható helyesen, és téves minden olyan kísérlet, amely csupán e méltóságnevekben mutatkozó többesjelek alapján akarja közelebb hozni egymáshoz a mongol és török többszám-jeleket.⁶⁵

Ta-ta tonga és *Čincai* szerepével kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy az idegen hatásra létrehozott kancelláriai írásbeliség átvehet bizonyos mennyiségű idegen szókészletit stb. elemet is, mindenekelőtt persze stílus-sajátságokat, így különösen a kezdő és befejező formulákat. A mongol kancellária hatása szembevetendő többek között a mongol-kori töröknyelvű kancellária nyelvére, bár a kérdést ebből a szempontból még nem vizsgálták meg tüzetesebben. Az uralom megszűntével, mely ezt a kancelláriát létrehozta és fenntartotta, megszűnik a kancelláriai gyakorlat is. Hatása tehát viszonylag rövid életű, az általa felhasznált idegen szókészletit elemek a legtöbbször végleg el is tűnhetnek. Amikor egy-egy szó történetével foglalkozunk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ezen az úton is kerülnek át jövevények egyik nyelvből a másikba.

⁶⁴ *Kao-č'ang kuan-yi* 8u I, 17b.

⁶⁵ L. LIGETI, Mots de civilisation de Haute Asie en transcription chinoise: Acta Orient. Hung. I (1950—51) 149. G. J. RAMSTEUT, Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, 53—1,

Az ujjur fordítók által készített mongol nyelvű fordításokból kiderül, mint az ilyen természetű fordításokból általában, hogy az idegen (ujgur) nyelv szókészletéből számos elem kerül át abba a nyelvbe (a mongolba), amelyre a művet fordítják. Ezek egy része nem tud gyökeret verni az új nyelvben, hamarosan kiszorítja valamely eredeti szó, más része azonban meghonosodik, és gyarapítja az átvevő nyelv szókészletét. Az ujjur közvetítésű *sariy munga* 'borax' nem maradt meg a mongolban,⁶⁶ ezzel szemben a sajátosan török ragos alakban jelentkező *turqaru* 'mindig' < ujj. *turqaru* 'ua.' és *tetürü*⁶⁷ 'hamis' < ujj. *tätrü* 'ua.' szavakat a buddhista irodalom a legújabb időkig megőrizte. Megjegyzendő, hogy a szentnek tartott szövegeknek szinte a betűjéhez való ragaszkodás folytán a fordítások nemcsak a szókészletet, hanem gyakran a nyelvtani szerkezetet, főleg a mondattant is befolyásolhatják.

Az efféle átvételekre különös gonddal kell ügyelnünk, mert a nyelvemlékes anyagban lépten-nyomon felbukkannak, és súlyos hiba volna őket akár a török, akár a mongol alapnyelvre visszavezetni, vagy éppen az altaji nyelvrokonság bizonyításához felhasználni.

Utoljára hagytam a legbonyolultabb, legnehezebb esetet, azt, amikor két nép intenzív érintkezése folytán az általuk beszélt nyelvek kereszteződnek. Tudjuk, az ilyen esetben a küzdelem az egyik nyelv győzelmével, gazdagodásával végződik és a másik eltűnésével, de belőle sohasem származik egy harmadik nyelv, amely egyikre sem hasonlít. A fenti példák közül igen tanulságos, hogy a najmanok elvesztették korábbi török nyelvüket, és átvették a győztes mongol nyelvet. De a mongol nyelv ebből és más küzdelmekből győztesen került ki, gazdagodott a legyőzött nyelvek számos elemével. Más esetekben ugyanezt elmondhatjuk egyes török nyelvekről, amelyek bizonyos mongol nyelvek felett arattak hasonló győzelmet.

Ez annyit jelent, hogy a török nyelv történetének aránylag jól ismert 1500 éves szakasza alatt számos alkalommal állott mélyreható, tartós érintkezésben a mongol nyelvvel. E tényt hiba volna szem előtt tévesztenünk akkor, amikor azt látjuk, hogy a korábbi altaji nyelvészeti kutatások szorosabb kapcsolatot véltek látni a török és a mongol között, mint pl. a török és a mandzsú között. De nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy a török nyelv utolsó 1500 éve történetének csak egy része, talán még nem is a fele, és hogy a megelőző tekintélyes idő alatt hasonló intenzív érintkezésben állhatott más nyelvekkel is, olyan nyelvekkel, amelyek közé ma már eltűnt, ismeretlen típusú nyelvek is tartoztak. Mindezekon kívül figyelembe kell vennünk, hogy a török nyelv

⁶⁶ L. LIGETI. Le Subhāsitaratnanidhi, facsimile 6b: *sariy munga teneger-i qo yar-ača*: *busu nigen öngge bolun* < *bolun* > *bui*. Az ujjur szóra vö. G. R. RACHMATI, Zur Heilkunde der Uiguren I. 8, 10, 20 és B. LAUFER, Sino-iranica, 308. 3. jegyz.

⁶⁷ Kow. III. 1629 a szót tévesen *taduru*-nak olvassa. Vö. kalm. *tetj* (RAMSTEDT, Kalm. Wb. 395a).

hosszú története folyamán szakadatlanul gazdagodott belső fejlődés útján is.

A mongol nyelv története számos ponton közös a törökével, de távolról sem azonos azzal, mint ahogy nem azonos a két nép története sem.

Mint láttuk, a mongolok története nem a XII. században kezdődik Dzsingiszkán megjelenésével, hanem az a kitajokon keresztül visszavihető az i. sz. V. századig. Ennél is fontosabb, hogy a kínai források segítségével a mongolok korai történetének egy lényeges szakaszát kezdjük tisztán látni. A mandzsúriai *tung-hu* nép, melyet helytelenül azonosítottak régebben a tunguzokkal, a hiungnuktól szenvedett vereség folytán két részre szakadt: az új népalakulatokat a kínaiak *wu-huan* és *sien-pi* néven ismerik. Az utóbbiakból, akikről i. sz. 45 óta tartalmaznak pontosabb értesítéseket a kínai források, váltak ki a kitaj és a tatabi (*hi* vagy *ku-mo-hi*) törzsek. Ezek Dél-Mandzsúriában telepedtek meg. Észak-Mandzsúriában a T'ang-kortól (i. sz. VII—X. század) kezdve a *sien-pi* eredetű *ši-weiek* találjuk; a két nevet egyesek, mint PELLIOT, azonosnak tartják. Mármost a kínai források a *ši-wei* törzseket név szerint is felsorolják, közülük az egyik a *mongyol* nevet viseli.⁶⁸ Ennek az értesítésnek különösen nagy az értéke, ha meggondoljuk, hogy a *ši-weiek* lakóhelye — a mai Mongol Népköztársaság északkeleti sarka, az ezzel érintkező északnyugati mandzsúriai részek, valamint Szibéria velük határos területe fel egészen a Bajkálig — azonos azzal a területtel, ahol a XII. században Dzsingiszkán mongol törzsei megjelennek. Más szóval, a kitajok és mongolok a mandzsúriai mongol nyelvű népeknek két különböző — déli és északi — ágát képviselik.

Nehezebb kérdés, amelyben még korántsem látunk ilyen tisztán: voltak-e rajtuk kívül lényegesen nyugatibb településű mongol törzsek is? Ha valóban mongol nyelvűek a zsuán-zsuánok, mint ahogy ma felteszik, honnan kerültek az i. sz. IV. században az Orkhon környékére? Nem kevésbé fogas kérdés a szintén mongol nyelvűeknek tartott efitaliká vándorlásának a kérdése. Lehetséges, hogy a mongol népek és nyelvek »őshazáját« valahol az Altaj és Szaján-hegység környékén kell keresnünk, de ez is, mint minden ettől eltérő vélemény, ez idő szerint csak feltevés, melyet nem tudunk kellő súlyú bizonyítékokkal sem igazolni, sem cáfolni.

Bárhogyan is áll a dolog, a mongolok mandzsúriai ágainak megléte nem tartozik többé a feltevések közé.

⁶⁸ A *sien-pi* és *wu-huan* törzsek kialakulására vö.: O. FRANKE, Beiträge aus chinesischen Quellen zur Kenntnis der Türkvölker und Skythen: Abh. d. Preuss. Ak. d. Wiss. 1904. 7; W. M. MCGOVERN, The early empires of Central Asia (Chapel Hill 1939). 471; J. MULLIE, La rivière Jao-lo: T'oung Pao XXX (1930), 184—8. A *ši-wei* törzsszövetség *mongyol* törzseről legutóbb P. PELLIOT, L'édition collective des oeuvres de Wang Kouo-wei: T'oung Pao XXVI (1929), 126—8. A *sien-pi* nyelv szörványemlékeit összegyűjtötte FANG ČUNG-YU, Sien-pi yü-yen k'ao; Yenching Journal of Chinese Studies 1930, 1429 és köv. I. A *sien-pi* -szabír állítólagos azonosságáról, ill. a *sien-pi* nyelv állítólagos török jellegéről vö. LIGETI: NyK. LI (1941). 199.

Hosszú időn keresztül a déli ág, a kitajok és rokon törzseik történetét ismerjük részletesebben. Forrásainkból világos, hogy a déli mongolok történetük egész ismert szakaszán szakadatlan érintkezésben vannak egyebek közt a szomszédos területek mandzsú-tunguz törzseivel. Ez utóbbiak közül a legjobban ismerjük a *wu-ki* népet, melyet később *mo-ho* néven emlegetnek a kínai források, majd az ő utódainak tartott dzsürcsiket.⁶⁹

Nem szükséges ezeknek az érintkezéseknek a részletes tárgyalásába bocsátkoznunk, hogy lássuk: mekkora a jelentősége a kitaj és dzsürcsi nyelvre vonatkozó kutatásoknak ebből a szempontból is.

A nyelvi kereszteződések ez esetben is elsősorban a szókészletben hagytak nyomot. A hangsúly tehát eleve a szókészletre esik, szerencsére a rendelkezésre álló, ma még erősen töredékes kitaj és dzsürcsi anyag főképp az ilyen természetű kutatásokat teszi lehetővé. A kutatásnak, meg kell mondanunk, eddig komoly akadályai voltak. A kitaj és dzsürcsi szóványemlékek, mint ismeretes, kínai átírásban maradtak fenn, kifogástalan, eredeti alakjukba való visszaállításukhoz alapos kínai nyelvtörténeti ismeretekre van szükség. Ez az akadály ma már nehézségek nélkül leküzdhető. De az ily módon megközelíthető kitaj és dzsürcsi szókészleti anyag sem mondható túlságosan gazdagnak: az ez idő szerint ismert kitaj szavak száma nem éri el a százat, a dzsürcsiké ugyan már jóval meghaladja az ezret. Itt azonban nyomatékosan rá kell mutatnom arra az eddig fel nem ismert tényre, hogy a korai mandzsú (dzsürcsi) ~ mongol (kitaj) szókészleti érintkezésekhez legfőbb forrásunk maga az irodalmi mandzsú szókészlet. A mandzsú szóanyag felületes átvizsgálása is meggyőzhet ugyanis mindenkit arról, hogy mily nagy benne az olyan világosan mongol, vagy ismeretlen eredetű szavaknak a száma, melyeknek nyomát sem találjuk a többi mandzsú-tunguz nyelvben; ezeket a mandzsú-tunguz alapnyelvre visszavezetni nem lehet. Megállapítható ugyanakkor, hogy a mandzsú szókészlet mongol elemeinek elenyészően kis hányada származik a C'ing-korból (1644—1911): túlnyomó többségük megtalálható már a XVI—XVII. századi mandzsú emlékekben. Ez annyit jelent, hogy a mongol elemek jelentős része a Ming- és a Yüan-korban került a mandzsúba, a még megelőző korok mongol szavai pedig a kitajból valók. A XVI. századnál korábbi időkben az átvevő nyelv persze nem a mandzsú, hanem a dzsürcsi; ennek egyik nyelvjárásából fejlődött később a mandzsú. Ilyen körülmények között természetes, hogy a mandzsú saját »dzsürcsi-korszakának« tekintélyes mennyiségű szókészleti elemét is megőrizte. Íme egy-két példa.

⁶⁹ A *wu-ki* (ókin. *muat-ki-üt*) és *mo-ho* (ókin. *muat-yát*) ugyanannak a névnek két különböző korból való átírása. A *mo-ho* nevet korábban egyesek tévesen próbálták a *mongol* névvel összerángásba hozni. A *wu-ki* történetre vö. Н. Я. Бичурин, id. mű II. 69—72, 91—3. Törzseikről: J. MULLER, id. mű. 196—201 (uo. a történetükre vonatkozó főbb kínai források adatai is). A *wu-ki* és rokon törzsek kínai forrásokban megőrzött szóványemlékeiről (a *di-wei*-jel együtt) még mindig csak K. SHIRATORI, Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-hu-Stämme (Tokio, 1909), 58—61 áll rendelkezésre, korszerű feldolgozásuk szintén a jövő feladatai közé tartozik.

A ma. *čooγa* 'Heer; Krieger, Soldat: Krieg', Gab. 34 (ebből *čooγala-* 'ein Heer ausrüsten, Krieg führen') szóban a *-γa* (~-*re*) funkciójavesztett kicsinyítőképző, amely előtt a tővégi magánhangzó vagy másalhangzó el szokott tűnni. Nem tartozik a mandzsú-tunguz nyelvek eredeti szókészletéhez; a nanaj (gold) *čóγa* 'Soldat', manegir *čoyá* 'Heer', dahúr *čuyá* 'ua.' (GRUBE 60) kései kölcsönzések a mandzsúból. A szó történetét követve a mongolhoz jutunk, ahol az irodalmi nyelv ugyan nem ismeri, de vö. a következő megfeleléseket: Mongolok Titkos Története *ča'ur* 'Kriegszug, Raid' (HAENISCH, Wörterbuch 26), *čaura-* 'in den Krieg ziehen', *ča'ura'ul-* 'auf einen Kriegszug ausschicken' (uo.): *Či-yüan yi-yü* (XIII. századi kínai-mongol szójegyzék) *čaurači* 'harcos, martalóc' (ISHIDA MIKINOSUKE 22, 518). A mai mongol nyelvjárások csak a *čerig* 'katona; sereg' szóval kombinálva ismerik: ord. *tš'irik tš'ür* 'soldats, armée' (MOSTAERT 719), burj. *sereg sūr* 'войска, война' (CEREMISOV 417), nyug. khalkha (*tserik-*) *tsūr* 'война, смута, целое войско' (VLADIMIROV, СРАВН. ГРАММ. 209). Nyelvtörténeti szempontból figyelmet érdemelnek még a Mongolok Titkos Történetének elvesztett eredetijét tükröző Altan tobči nova *čayurla-*, *čayurayul-*, *čayurlayul-* alakjai (ulanbatori kiadás II, 20, 23). A szó kimutatható a kitajból is: K'i-tan kuo čl XXVII, 3b *č'ao-li* 'háború, hadjárat', Liao-šl LII, 14b és CXVI, 15b *č'ao-uc-li* 'ua.': e kínai átírások alapján *čaur* és *čaur* alakokat kell feltennünk a kitajban. A mandzsú *čooγa* tehát egy korábbi **čaur-γa* alakra vezetendő vissza, a Kin-korra vonatkozóan valóban ez az olvasata annak a két 'kis' dzsürcsi írásjegynek, amely e szó átírására szolgál. Nem vitás tehát, hogy a ma. *čooγa* dzsürcsi közvetítéssel a kitajból származik.

A 11-19-ig folyó régi számnevek (a mandzsú csak egy részüket őrizte meg, a teljes listát a Ming-kori dzsürcsi-kínai szójegyzék tartotta fenn) eredetileg összetételek, amelyek első tagja a legtöbb esetben világosan mongol eredetű. E számnevek a következők:

12 = ma. *jorχon*, *jorχon* 'a 12. (hónap)' < **jirχon*; szolon *jurχun*, *juruyun* (IVANOVSKIJ) < ma.; dzs. *jirχon* ~ mong. *jirin* 'kettő, mind a kettő (ambo)', *jirigüle* 'mind a ketten', *jirmüsün* 'terhes (tkp. kettős)', *jitüger* < **jir-tüger* 'második feleség';

13 = dzs. *γorχon* ~ mong. *γurban* '3';

14 = dzs. *durχon* ~ mong. *dürben*, *dörben* '4';

15 = ma. *tofoχon* 'a hó 15. napja', nanaj *tookon*, dzs. *tobuxon* ~ mong. *tabun* '5';

16 = ma. *niolxun* (olv. *ňolxun*) 'az 1. hó 16. napja' < *ňorχun* < *ňirχun*: dzs. *jurχun* (Kin), *ňirχun* (Ming) < *ňirχun*, *jirχun* ~ mong. *jir'uyan*:

17 = dzs. *darχon* < **dalχon* ~ mong. *doluyan*.

(A 18 és 19 etimológiája ez idő szerint kétes.) E számnévi egyezések igen régi nyelvkeresztződés emlékkét őrzik. Ha kitaj eredetűek, akkor a kitaj-kor

legrégebb szakaszára teendők, de az sem lehetetlen, hogy még a kitaj nyelv kialakulása előtti időbe nyúljanak vissza.⁷⁰

Magától értetődik, hogy e kérdések tisztázásának nagy a jelentősége a Mandzsúria régi népeire vonatkozó etnogenézis-kutatások szempontjából is. Ezen a téren komoly segítséget jelent az a figyelemreméltó kezdeményezés, melyet néhány kiváló szovjet tudósunk köszönhetünk.⁷¹

Összefoglalva a mondottakat, ki kell küszöbölnünk az összehasonlító-történeti módszer korábbi komoly hiányosságait és e módszer segítségével jelentős eredményeket érhetünk el az ú. n. altaji nyelvek egymáshoz való viszonyának a tisztázása terén is. Nézetem szerint új, szilárd eredményekre csak akkor juthatunk, ha sikerül elhárítanunk az útból az eddigi legfőbb akadályt, azt, hogy nem tudtuk megkülönböztetni az ősi egyezéseket a kölcsönzésektől, különösen ha azok igen régi időkbe nyúljanak vissza. A legfőbb teendőnk e téren: az egész »altajia« területen a nyelvkeresztezések beható vizsgálata, az átvételekből származó közös elemek elhatárolása és kronológiai rendezése, a lehetőségek szerint. Csak a későbbi, jövevényelemek kirekesztése után megmaradó ősi elemek alapján határozhatjuk meg a török, mongol és mandzsú-tunguz nyelvek esetleges genetikai kapcsolatát, valamint azt, hogy — amennyiben e nyelvek közös alapnyelvből származnak — szétválásuk egyidőben történt-e, kell-e számolnunk még más rokon nyelvekkel is, stb. Az ú. n. altaji nyelvek rokonsága mellett ma sok mozzanat szól, de a rokonság kérdésében a módszeres kutatások-

⁷⁰ B. LAUFER, *Jurči and Mongol numerals*: KCSA. I (1921), 112—5; W. KOTVICZ, *Contributions aux études altaïques*: Rocznik Orientalistyczny VII (1930), 182—190. LAUFER — határozatlan formában — a dzsürcsi és mandzsú nyelv e számneveit a hiung-nu, esetleg a kitaj nyelvből próbálja magyarázni. Meg kell jegyeznünk, hogy a hiung-nu nyelv összekapcsolása a mongollal ma már tarthatatlan, vö. *Acta Orient. Hung.* I, 143. Ami a kitaj eredetet illeti, semmiestre sem gondolnám, hogy e számnevek közvetlenül a kitajban alakultak volna ki, legfeljebb annyi valószínű, hogy a kitaj szintén ismerte őket és esetleg közvetítette a dzsürcsi felé. Azonban ez a feltevés is bizonyos nehézségekbe ütközik. A 'nagy' kitaj írást jelenleg nem tudjuk olvasni, azonban bizonyos, gyakran előforduló kitaj írásjegyek kínai megfelelőit, így jelentésüket is, meg lehet állapítani. Nos, feltűnő, hogy pl. a 13, 14 számneveket a kitaj két írásjeggyel írja le (az első írásjegy mind a két esetben azonos), ebből arra lehet következtetni, hogy a kérdéses feliratokban a 13-at és 14-et nem dzsürcsi módra, összetett számnevekkel fejezték ki, hanem úgy, ahogy a mongolban, tehát 10+3, 10+4. Ez annál meglepőbb, mert a Ming-kori dzsürcsi szójegyzék a 11—19 számnevek mindegyikét egyetlen egyszerű írásjeggyel adja vissza, ami teljesen összhangban van azzal a ténnyel, hogy e számneveket elemezhetetlen szóegységeknek tekintették. A kitaj nyelv szerepét a kérdésben ezzel a közvetett érveléssel mégsem lehet tisztázottnak tekinteni. A 'nagy' dzsürcsi írással írt dzsürcsi emlékek, pl. az 1134-i felirat, a kitaj rendszert követve két írásjeggyel írják le e számokat annak ellenére, hogy a Kin-korban is biztosítottak kell tekintenünk a *жүрхон, гүрхон* stb. alakok meglétét, mert azt a Kin-korból való 'kis' dzsürcsi írásjegyeken kívül az azoktól teljesen független kínai átírással glosszák is igazolják. Ami mármost e számnevek második tagját képező *-хон-т* (egyszáz : *хун*) illeti, nincs megnyugtató magyarázata. Egyesek a török *он* '10' segítségével próbálták magyarázni, magam valószínűbbnek tartom, hogy az esetleg a mong. *qovin* '20' szó egy korábbi változatával (*qo) függ össze. E feltevés mellett szólna, hogy a *qovin* *r*-je nem etimológikus eredetű, vö. *qo-yar* '2', *qo-yi-na* 'után' (jelentéstanilag РАМСТЕДТ 'secundus' magyarázat meggyőző), továbbá az, hogy olyan számolási rendszerrel állnánk szemben, mint a törökben és ujburban, ahol pl. *biđ* 'yigirmi' nem '25', hanem '15', tehát '5 a második tizedből'.

⁷¹ E. М. Залкинд, *Кидане и их этнические связи*: Советская Этнография 1948 I: 47—62. С. М. Василевич, *К вопросу о киданях и тунгусов*: Советская Этнография 1949 I: 155—160.

nak kell kimondaniok a döntő szót. Amíg ez meg nem történik, korai és elhamarkodott állásfoglalás volna az uráli és altaji nyelvek rokonságát akár elfogadni, akár elutasítani. A kutatások mai állása szerint is valószínű azonban, hogy — függetlenül a rokonság kérdésétől — számolnunk kell egyes uráli és egyes altaji nyelvek közötti különnyelvi érintkezésekkel.

Befejezésül legyen szabad néhány szót szólnom a koreai állítólagos altaji rokonságáról.

A korábbi bizonytalan értékű kísérletek után, amelyek között kétségtelenül SHIRATORI KURAKICHI terjedelmes, de módszertelen tanulmánya a legkimagaslóbb teljesítmény,⁷² G. J. RAMSTEDT kutatásai nyomán merült fel komoly formában a koreai nyelv altaji rokonságának a kérdése. RAMSTEDT 1928-ban jelentette be első ilyen tárgyú dolgozatában azt a nézetét, amely szerint a koreai nyelv helyét sikerült »egyszersmindenkorra« (once for all) megállapítania.⁷³ Azóta számos más művében igyekezett tételét igazolni, azonban cikkei, »bizonyítékaik« nem tudtak meggyőzni senkit, aki a nyelvrokonság igazolásával szemben komoly módszertani igényekkel lépett fel. Nem is tudhattak, mert RAMSTEDT szinte bámulatos vaskövetkezetességgel mellőzött mindent, ami a koreai nyelv és a koreai nép történetével a legcsekélyebb mértékben is kapcsolatban állott.

A koreai nyelvnek igen régi emlékei vannak. A legelső művek kínai írással készültek, kínai nyelven; a kínai írásjegyek kiejtését (eredeti jelentésüktől függetlenül) koreai szavak, ragok és képzők leírására használták fel: ez az ú. n. *li-tu* rendszer. A mai betűírás 1444-ből való. A gazdag nyelvemlékanyagból most két típust emelnék ki, a VII—VIII. századi szino-koreai költeményeket⁷⁴ és a XII. századi kínai-koreai szójegyzékeket. A koreai nyelv történetét azonban önmagában szinte lehetetlen tanulmányozni, mert a kínai nyelv az i. sz. I.—II. évszázadtól kezdve, különböző mértékben, de szinte napjainkig hatása alatt tartotta a koreait. A különböző korokban csaknem az egész kínai szókészlet átkerült a koreai szókészletbe; a koreaiiban a kínai szavak megőrizték mindmáig lényegében annak a kornak a kínai kiejtését, amelyikben az átvétel történt. A legjelentősebb az a VII—VIII. századi kínai jövevényszó-réteg, amelyet egyszerűen szino-koreainak nevezünk, s amely a mai koreai nyelv kínai szó-készleti elemeinek túlnyomó részét képezi.

Korea északi határa szomszédos Mandzsúriával, eleve valószínű tehát, hogy Korea és Dél-Mandzsúria szomszédos népei érintkeztek egymással. Hacsak

⁷² SHIRATORI KURAKICHI, A comparative study of Korean language and Ural-Altai languages: Toyō-gakuhō IV (1914), 143—182, 287—330; V (1915), 1—40, 143—188, 295—327; VI (1916), 145—184, 293—328.

⁷³ G. J. RAMSTEDT, Remarks on the Korean language: MSFOu. LVIII, 441—453; The nominal postpositions in Korean: MSFOu. LXVII, 459—464; Koreanisch *kes* »Ding, Stück«: JSFOu. XLVIII 4: 1—19; A Korean grammar: MSFOu. LXXXII; Studies in Korean etymology: MSFOu. XCV; ezenkívül: Einführung in die altaische Sprachwissenschaft.

⁷⁴ Ch. HAGUENAUER, Le Coréen: A. MEILLET — M. COHEN, Les langues du monde² (Paris, 1952), 433—434.

a forrásanyaggal bőségesen dokumentált történeti kornak egy rövid szakaszára irányítjuk figyelmünket, akkor is azt látjuk, hogy a szien-pik, kitajok, másfelől a mo-hok és egyéb rokon törzsek szakadatlan kapcsolatban állnak nemcsak egymással, hanem Észak-Korea népeivel is. A T'ang-korban a mo-ho törzsek egy része *Po-hai* néven egy mandzsú-tunguz-koreai államot alapít, melynek a kitajok vetnek véget a X. században; az egykori po-hai terület ekkor a kitaj keleti főváros körzetéhez kerül közigazgatási szempontból. A kapcsolatok nem szakadnak meg természetesen a kitajok után sem, ellenkezőleg, még intenzívebbekké válnak a dzsürcsi, majd a mongol korszakban. Az érintkezések kimutathatóan tovább fokozódnak a két szomszédos terület népei között a Ming- és a C'ing-korban.

Az intenzív érintkezések szükségszerűen az érintett népek nyelvében is nyomot hagytak. SHIRATORI és RAMSTEDT valóban elfogadható szókészleti egyeztetései túlnyomó részben ezekből az érintkezésekből magyarázhatók és semmi közük az altaji vagy éppen urál-altaji alapnyelvhez.

RAMSTEDT koreai kutatásainak mindenesetre nagy pozitívuma, hogy ráirányította a figyelmet a koreai nyelvre és annak problémáira. Most már rajtunk fordul meg, mennyire tudjuk hasznosítani a koreai nyelv értékes vallomását legalább is egy olyan területen, ahol annak jelentősége többé nem vitás: a mongol és mandzsú-tunguz, elsősorban pedig a kitaj és dzsürcsi nyelvek történetére vonatkozó kutatásainkban.

AZ ALTAJI NYELVROKONSÁG ÉS A SZÓKÉSZLET-STATISZTIKA

SIR GERARD CLAUSON, a sokoldalú orientalista, a jeles turkológus, az altaji elmélet harcos ellenzője a „Voprosy jazykoznanija” c. folyóiratban nemrég egy érdekes vitacikkben új oldalról indított támadást az altaji nyelvrokonság elmélete ellen, a szókészleti statisztika módszerével próbálta bebizonyítani, hogy ez az elmélet helytelen, tarthatatlan és elvetendő.¹

A feladat megoldásához olyan módszert keresett, amely — mint a C_{14} -en nyugvó radiokarbon kormeghatározás a régészetben — lehetővé teszi, hogy a nyelv, elsősorban a szókészlet változásait időbeli mélységben a természettudományok egzaktágával, matematikai pontossággal meghatározza. Figyelmét két ilyen modern nyelvtudományi irányzat, ill. módszer vonta magára: az egyik a glottokronológia, a másik a szókészleti statisztika.

A glottokronológia képviselői abból indultak ki, hogy a nyelv, vele együtt a szókészlet, élete folyamán változásoknak van alávetve. Ez a változás — nézetük szerint — a szókészlet alapvető részén (basic words) pontosan mérhető. Az alapszókészletet kétszer száz szavas egységből szokás összeállítani. Mármost a glottokronológia képviselői szerint az alapszókészlet változásai ezer évenként mérhetőek. Eszerint ezer évenként az alapszókészletnek csak 81 százalékka marad meg és hagyományozódik tovább, a többi a szókészlet peremére kerül, ill. elpusztul. Ezek alapján CLAUSON a következő statisztikát állapítja meg, a 81-et 80%-ra kerekítve ki: a 200 egységből álló alapszókészletből 1000 év múlva 160 marad, 2000 év múlva 128, 3000 év múlva 102, 4000 év múlva 82, 5000 év múlva 62, 12 000 év múlva (tudvalevőleg kb. ez az az időmennyiség, amelytől kezdve a C_{14} időmérése használható) 14. CLAUSON nem folytatta tovább felsorolását, bár még mindig a nyelv életkorának határain belül e módszer szerint el lehet jutni olyan időponthoz, amelyben a 200 egységből álló alapszókészletből nem marad semmi, illetőleg csak 1-nél kisebb tört számok, amelyek nyelvi elemzésre már nem alkalmasak.

¹ DĀ. KLOUSON, Leksikostatističeskaja ocenka altajskoj teorii: Voprosy jazykoznanija 1969, No. 22—41. L. LIGETI, Altajskaja teorija i leksikostatistika: Voprosy jazykoznanija 1961, No. 3, 21—33.

CLAUSON jól látta, hogy a glottokronológia segítségével az altaji nyelvek nem-rokonságát bebizonyítani nem lehet. Nem azért, mert különböző nyelvek alapszóképzületének a változási sebessége különböző, sőt egy azou nyelv fejlődése más-más szakaszán sem azonos az alapszóképzület változásának a sebessége. Hanem elsősorban azért, mert e változások mértékéről csak akkor lehet beszélni, ha ismerjük a kiinduló pontot képező alapszóképzület 200-as egységét; ez a kiindulópont pedig csak genetikusan összetartozó nyelvek esetében lehet éges.

A szóképzület-statisztikai módszer igénybevételével kapcsolatban azonban már nem voltak ilyen aggályai CLAUSONnak. Abból indult ugyanis ki, hogy rokon nyelvek alapszóképzületének túlnyomó többsége a különböző nyelvekben azonos, a kisszámú eltérések kölcsönzéseknek magyarázhatók. Ezzel szemben, ha egymással nem rokonnyelvek alapszóképzületét vetjük egybe, akkor a 200 egység túlnyomó egysége nem egyezik, az elenyésző mennyiségű egyezés viszont ezúttal is kölcsönzavakból tevődik össze.

CLAUSON szerint a helyzet felettebb egyszerű, mert — nézete szerint — az altaji nyelvek rokonságának bebizonyításában a hangtannak és az egyéb grammatikai kategóriáknak nincs nagyobb jelentőségük, és hogy e nyelv-rokonságot — úgy véli — eddig is inkább a nagyszámú szóképzületbeli egyezés alapján védték. Éppen ezért elegendő, ha a szóképzület-statisztika alapján megvizsgáljuk: vajon az ún. altaji nyelvek alapvető szóképzületében olyan mértékű-e az egyezés, hogy az megfelel az egymással genetikus kapcsolatban álló nyelvek szóegyezési statisztikájának.

Statisztikájával CLAUSON a 200 egységből álló alapszóképzületre kívánt támaszkodni. E két jegyzék közül az első ún. diagnosztikus egységeket tartalmaz. A feltevés szerint ezek az alapszóképzület lassabban változó egységeit foglalják magukban; ezer éves fejlődés során ezek 90 százaléka megmarad. A második vagy kiegészítő jegyzék szintén 100 egységből áll; ezek állítólag gyorsabban változnak; ezer éves nyelvfejlődés során megmaradási százalékuk csak 70. Az alapszóképzület megmaradási átlaga tehát ezerévenként 80 százalékos, amely jól megközelíti SWADESH glottoonológiai 81%-át.

A két jegyzéket CLAUSON lényegében változatlanul átvette elődeitől. Kiseb igazitásokat csak a kiegészítő jegyzéken végzett, pl. felvette az olyan „altaji” szavakat, mint „fj”, „nyíl”, „jurta”, „ló”, „lovagol” stb.; mindkét jegyzék anyagát szófajok szerint rendezte.

Felhasznált altaji forrásait gondosan igyekezett megválogatni. Régi források közül a törökre vonatkozóan a X. századtól kezdődőket vette figyelembe (kiegészítésként, kontrollként korábbiakat is); a korlátozás célja az volt, hogy ezer éves nyelvi fejlődést tartson szem előtt. A régi mongol források (Mongolok titkos története, *Hua-yi yi-yu*, *Muqaddimat al-adab*) már csak 700 év fejlődésének az ellenőrzését tették lehetővé; a mandzsu-tunguz ág képviselőiben a mandzsu pedig éppenséggel csak 300 év átfogására volt elegendő. Az

élő nyelvi anyagból figyelembe vette a tuvai, az özbeg, az oszmánli (40 évvel ezelőtti állapotában) és a csuvas vallomását, továbbá a mongol nyelvek közül a halhát. Vonatkozó megfigyeléseit érdekes táblázatokon közölte, amelyek szerint az alapszóképzlet változásai a két lista szerint a következőképpen fejezhetők ki százalékban: tuvai 81 és 80, özbeg 91 és 88, oszmánli 92 és 84, csuvas 77 és 60; halha 94 és 93.

Mit mutat CLAUSON szerint a két lista?

Az első, fő lista 100 egysége közt mindössze 16 olyan akad, amelynek megfelelője a három (török, mongol, mandzsu) oszlop valamelyikében jelesse van. Ezek: mong. *ke'eli* 'has' ~ ma. *xe'eli* (3°); mong. *ömdögen* 'tojás' ~ ma. *umyan* (13°); tör. *yüräk* 'szív' ~ mong. *firüge* (24°); tör. *er* 'férfi, hím' ~ mong. *ere* (30°); tör. *taš* 'kő' ~ mong. *šilayun* (47°); tör. *qamay* 'mind' ~ mong. *qamuy* (55°); tör. *qara* 'fekete' ~ mong. *qara* (57°); mong. *sayin* 'jó' ~ ma. *sayin* (61°); mong. *qala'un* 'forró' ~ ma. *çalçón* (63°); mong. *kula'an* 'vörös' ~ ma. *fulgiyan* (67°); tör. *üögirmi* 'kerék' mong. *üögriqi* (68°); tör. *sariy* 'sárga' ~ mong. *sira* (71°); tör. *bän* 'én' ~ mong. *bi* ~ ma. *bi* (72°); tör. *biz* 'mi (nos)' ~ mong. *ba*, *bida* (73°); mong. *tere* 'az' ~ ma. *tere* (76°); mong. *yabu-mögy* ~ ma. *yabu-* (100°).

A kiegészítő, második lista 100 egysége között viszont mindössze 13 akad, amelynek a felsorolt három nyelv közül legalább kettőben azonos az alakja. Ezek: tör. *toy* 'por' ~ mong. *to'osun* (P 7); tör. *čäčäk* 'virág' ~ mong. *čöčөг* (P 10); tör. *yemiş* 'gyümölcs' ~ mong. *šimis* (P 12); mong. *morin* 'ló' ~ ma. *morin* (P 16); mong. *šün* 'tej' ~ ma. *sun* (P 22); mong. *dabusun* 'só' ~ ma. *dabusun* (P 28); tör. *talui* 'tenger' ~ mong. *dalai* (P 27); tör. *üngri* 'ég' ~ mong. *tenggeri* (P 28); tör. *yil* 'év' ~ mong. *šil* (P 35); tör. *qarangyu* 'sötét' mong. *qarangyui* (P 39); mong. *i 'ő' ~ ma. i (P 65); mong. *tata-* 'húz' ~ ma. *tata-* (P 86); mong. *šimi-* 'szív, szop' ~ ma. *šimi-* (P 94).

Az egyezések legtöbbszörét azonban kritika alá veti CLAUSON. Eszerint a tör. *qamay* ~ mong. *qamuy* iráni jövevényszó; a tör. *bän* ~ mong. *bi* (gen. *minu*) egyezése nem mond semmit, mert lerontja vallomása értékét az ang. *mine*, ném. *mein*, csakúgy mint a mong. *ši* < 'ši egyezése a lat. *tu*-val. A tör. *talui* szerinte kínai jövevényszó, melynek alapja kín. *ta* 'nagy' és *lui* 'Szungari'; a mongol szó vagy a törökből vagy közvetlenül a kínaiából való. A tör. *üngri* 'ég' hiung-nu jövevényszó, az eredeti mongol szó *oytaryoy* lehetett. A mong. 'szív', 'gyümölcs', 'év' jelentésű szavak török jövevényszók. A 'kő' (47), 'kerék' (68) és 'por' (P 7) szavakat könnyű török kölcsönzéseknek magyarázni, azzal, hogy mongol járulékelemekkel bővültek, de szerinte másként nehéz kielégítő magyarázatot találni a számukra.

Ilyen körülmények között CLAUSON véleménye szerint az egyezésekből csak ezek maradnak meg: tör. *er* 'férfi' ~ mong. *ere*; tör. *qara* 'fekete' mong. *qara*; tör. *qarangyu* 'sötét' ~ mong. *qarangyui* és tör. *sariy* 'sárga' ~ mong. *sira*. Szóképzlet-statisztikai szempontból ezek az egyezések véleménye szerint

kifogástalanok török-mongol vonatkozásban, ám genetikus kapcsolat igazolására nem elegendő számúak.

A mongol és mandzsu oszlopok záróeredménye sem kedvezőbb. Mindekelőtt a mandzsuban szerinte igen sok a kínai és mongol jövevényszó. A mongol-mandzsu egyezések közül — kritikai mérlegelésük után — csak ezek maradnának meg: 'has' (7); 'jó' (61), 'forró' (63), 'vörös' (67; kétes); 'megy' (100); 'húz' (P 86), 'szív' (P 94). Ez a tárgyalt szójegyzékeknek csak 3,5 százalékát teszi ki, s így a mongol és a mandzsu-tunguz nyelvek közti genetikus kapcsolatok igazolására nem elegendő számúak.

CLAUSON végső következtetéseit az altaji rokonságról a szóképzlet-statisztikai módszer alapján így fogalmazza meg:

1. A történelmi fejlődés során a mongol nyelvek nagymértékben ellenálltak a változásoknak; a török nyelvek e tekintetben a mongolt is felülmúlták.

2. A török és a mandzsu-tunguz nyelvek közt nincs genetikus összefüggés, minthogy alapezőképzletükben nincs egyezés.

3. A jövevények kizárása után a török-mongol egyezések száma az alapszóképzletben nem haladja meg a 2 százalékot; ezek könnyen tekinthetők kölcsönzéseknek.

4. A mongol—mandzsu-tunguz egyezések száma nem haladja meg a 3,5 százalékot, s éppen ezért ezek is jövevényszóknak foghatók fel.

Mindezekből CLAUSON arra következtet, hogy az altaji elmélet alaptalan.

Sir Gerard CLAUSON érvelése mindvégig érdekes, hogy azonban a belőle levont kategorikus következtetés mennyiben indokolt, az attól függ, hogy az érveléshez felhasznált „altaji” nyelvi anyag és annak értelmezése mennyiben állja meg a helyét a kritika tüzeiben.

Sajnálattal kell megállapítanom, hogy mindjárt a kiindulópont körül nem lehet egyetérteni Sir Gerard CLAUSONnal. Kétségtelen, hogy az altaji hipotézis tisztázásában nagy szerepet játszik a szóképzlet vallomása. Ám nem gondolnám, hogy a rokonság eldöntésének kérdésében kizárólag a szóképzletre támaszkodhatnánk, és hogy a fonetikának, valamint a többi grammatikai kategóriának a vizsgálatát egyszerűen félretölhatnánk az útból. Nem gondolnám, hogy ez a módszer megengedhető volna bármilyen nyelvrokonsági kérdés vizsgálatán.² Különösen megengedhetetlen ez, amikor az altaji nyelvrokonság kérdését tűzzük napirendre. Ezt igazolja az altajisztikai kutatások eddigi története is.

Talán elegendő, ha most egyetlenegy, fonetika területéről vett kérdést említettünk meg, az ún. rhotacizmus és lambdacizmus kérdését. GOMBOCZ eredeti véleményével szemben ugyan csaknem általánosan elterjedt RAMSTEDT ellenkező nézete, hála tanítványai állhatatos helyeslésének; a kisebbségi nézetnek

² A. MEILLET, *Linguistique historique et linguistique générale*. Paris 1958, 46.

azonban még ma is vannak hívei. E látzólag pusztán fonetikai kérdés illeten való alakulásában a döntő szerepet éppen RAMSTEDT altaji nyelvrokonságról vallott nézete játszotta.

Pusztán fonetikai szempontból mindkét magyarázat lehetséges. Ha azonban a fiatal GOMBOCZ nézetét fogadjuk el (később ugyanis maga is lehetőségeinek tartotta RAMSTEDT magyarázatát), és a z-ből és *ʃ*-ből magyarázzuk az *r*-t és *l*-t, mint másodlagos alakulást, akkor a következő a helyzet. Az őstörökben a z és az *ʃ* az eredeti, belőlük fejlődött a csuvas másodlagos *r* és *l*. Ez eddig világos és egyszerű, a nehézség a mongol (nem is beszélve a mandzsutunguz) *r* és *l* magyarázatával kezdődik. Feltehető ugyan, hogy a mongol *r* és *l* önállóan, a csuvasból függetlenül keletkezett. Igen, de akkor miért éppen olyan szavakban jelentkeznek, amelyek megvannak a törökben, ill. a csuvasban? Az *r*-t és *l*-t tartalmazó mongol szavak jövevények a csuvasból — hangzott el a feltevés vagy hatvan évvel ezelőtt (s minthogy, úgy látszik, csakugyan nincs új a nap alatt, egyesek jónak látták feleleveníteni ezt az ásatag nézetet). Ez a feltevés, mely különben sem kronológiailag, sem geográfiaiilag nem valószínűsíthető, súlyos következményekkel járt volna. E feltevés ugyanis a török-mongol egyezések szemmel láthatóan legrégebbi rétegét érintené, s minthogy nem képzeltető el, hogy csak *r*-es és *l*-es szavakat kölcsönzött volna a mongol a csuvasból, ill. a csuvas őseiből, ezek kiiktatása után nem maradna komolyan szóhajóhető szókészleti anyag, amelyre a török-mongol vagy még inkább az altaji nyelvrokonság támaszkodhatna. Nem csoda, ha nézetét szerzője hamarosan fel is adta.³

Ha viszont RAMSTEDTtel abból indulunk ki, hogy az *r* és az *l* az elsődleges a törökben is, akkor a csuvas változtatás nélkül őrizné az őstörök állapotot e tekintetben, s a többi török nyelv másodlagosan fejlesztette ki belőlük a z-t és az *ʃ*-et. A mongol nyelvállapot ezúttal nem szorul magyarázatra, mert hiszen megőrizte az ősmongol állapotot. És mi sem áll útjában annak, hogy az őstörök és ősmongol *r*-t és *l*-t változatlan a l t a j i előzményre vigyük vissza.

Mint láthatjuk, RAMSTEDT magyarázata altajista szempontból zseniális. Mongol szempontból is megnyugtató ez a feltevés.

Török szempontból azonban tagadhatatlanul van egy elhallgatott, nem könnyen magyarázható nehézsége. Hogy van az, hogy a nyelvi változásokkal legkevésbé ellenálló csuvas őrizte meg az eredeti nyelvállapotot, és hogy a nyelvi változásokkal szemben következetesen ellenálló többi török nyelv újított? CLAUSON e kérdésben nem nyilatkozott világosan, azonban aligha a RAMSTEDT-féle nézet alapjáról tette meg a csuvas nyelvre vonatkozó szűkszavú megjegyzéseit (i. m. 30), amikor e nyelvi fejlődés kiindulópontját 1500 évvel vetíti vissza a múltba. Mint a nagy számok törvényének a tisztelője, s

³J. NÉMETH, Die türkisch-mongolische Hypothese: ZDMG. LXVI. 1912, 549—576.

mint a statisztikai legmagasabb százalékokat respektáló kutató, nem is igen tehetett mást.

Ha valaki mégis abból indulna ki, hogy a kérdéses szavak nem genetikus kapcsolat emlékei, hanem török kölcsönzésből származnak, annak a két feltevés között lehet választania. Vagy elfogadja azt a nézetet, amely szerint az őstörökben *r* és *l* a kiindulópont, és felteszi, hogy a kölcsönzés oly korai időpontban ment végbe, hogy még nem volt *z* és *ʃ*-török nyelv. A másik feltevés talán merészebb, de végeredményben szintén nem lehetetlen. A mongolban eredetileg nem volt *z* és *ʃ* (szóbelseji és szótagvégi helyzetben); egy igen régi időpontban az ilyen mássalhangzókat saját meglévő hangrendszeréhez hasonította és *r*-rel és *l*-lel helyettesítette a *z*-t és *ʃ*-t. E föltevésnek megvolna az az előnye, hogy a mongol állapotot a csuvasztól és az altaji alapnyelvtől függetlenül tudná megmagyarázni.

A kérdés további latolgatása szétfeszítené mostani mondanivalónk kereteit.⁴

Lássuk SIR GERARD CLAUSON tulajdonképpeni mondanivalóját a szóképzés dolgaiban. A kérdés voltaképpen kettős. Az egyik: az előadott anyag, a felhozott érvek alkalmasak-e az altaji rokonságról vallott nézet megindítására? A másik: egyáltalában, a szóképzés-statisztikai módszer alkalmas-e nyelvrokonság igazolására vagy elvetésére?

A felhasznált források tekintetében csak a mandzsu-tunguz csoportot érheti jogos kifogás: a többi nyelv anyaga ugyanis — elsősorban az északi csoport nyelvei — alapvetően befolyásolná a végső kép kialakítását. A dzsürcsi anyag hozzáférhető, ha nem is másodkézből, s ez az egész csoport korát a XII. századba vitte volna vissza. Egyébként a mandzsu nyelv kínai elemei a periferiális szóképzésbe tartoznak, a mongol elemekről azonban korántsem mondhatjuk el ezt egyértelműen.

A két listára vonatkozó megjegyzéseinkben követtük a szóképzés-statisztikai kutatások hagyományos eljárását.⁵ Vagyis figyelmen kívül hagytuk egyelőre, hogy a megfelelés genetikus jellegű-e, vagy csak kölcsönzésre megy vissza. (Ez az eljárás annál indokoltabb, mert ez idő szerint távolról sem választhatók szét teljes bizonyossággal a genetikus kapcsolatokból származó egyezések a kölcsönzésből eredő egyezésekből.) Viszont figyelmen kívül hagytuk az olyan anyagot, mint a kirgiz, a jakut vagy a szibériai török nyelvek

⁴ E kérdésről legújabbán: O. PRITSAK, Der „Rhotazismus” und „Lamdazismus”: UAJb. XXV, 1954, 337—349; TALÁT TEKIN, Zetacism and Sigmatism in Proto-Turkic: Acta Or. Hung. XXII, 1969, 51—80 (jó bibliográfiával); A. NAURA, Rhotacismus, Zetacismus und Betonung im Türkischen: Central Asiatic Journal XVI, 1972, 1—12; ROY ANDREW MILLER, Japanese—Altaic Lexical Evidence and the Proto-Turkic „Zetacism—Sigmatism”: BOH. XX (sajtó alatt); TALÁT TEKIN, Further Evidence for „Zetacism” and „Sigmatism”: BOH. XX (sajtó alatt).

⁵ D. H. HYMES, Lexicostatistics So Far: Current Anthropology 1966, 30: „the statistical demonstration does not in itself discriminate between resemblances due to borrowing and resemblances due to genetic relationship”.

mongol elemei, mert ezek nem érintik az altaji hipotézis lényegét. Nem így jártunk el azonban a mandzsu hasonló elemei körül, mert itt valamennyi elemet figyelembe kell venni az összefüggések kronológiájának a tisztázása céljából.

A glottokronológiai, valamint a szóképzés-statisztikai kutatásokban (ez utóbbi eljárást követi CLAUSON is) két vagy több rokonyelv alapezőképzésének egybevetésekor nem az etimológiailag azonos megfelelőket állítják szembe egymással, hanem azokat, amelyek szemantikailag azonos, központi helyet foglalnak el. Más szóval: az angol *head* német párja nem az etimológiailag hozzátartozó *Haupt*, hanem *Kopf*.⁶ Világos, hogy az ilyen glottokronológiai egybevetésekből levont következtetések genetikusan összefüggések szempontjából annyit érnek, mintha valaki a francia *tête* szót a latin *caput* és az orosz *голова*-val vetné egybe és ennek alapján kívánná következtetéseket levonni a három nyelv, ill. az indoeurópai nyelvek rokonságára vagy nem-rokonságára vonatkozóan.

Mindazonáltal nem utasítjuk el az altaji nyelvek szóképzésének a két *test-list* alapján való glottokronológiai egybevetését és nem zárkózunk el a belőlük levonható tanulságok elől. Mielőtt azonban erre sort kerítenénk, elengedhetetlennek tartjuk annak megvizsgálását, hogy a két lista egyes tételeiben jelentkező glottokronológiai különbségek mögött milyen valószínű etimológiai összefüggések rejtőznek.

Ez az eljárás annál indokoltabb, mert az altajisztikai kutatásokban ma is megoldatlan az a feladat, hogy melyek az altaji nyelvek szóképzésének azon elemei, amelyek etimológiailag összetartoznak.

Íme néhány példa arra, hogy a glottokronológiai egybevetések mögött miféle etimológiai összefüggések ismerhetők fel.

A tör. *köğüz* 'mell, emlő' (1°), amelytől elválaszthatatlan a tör. (csag.) *kökräk* 'szív; kebel', *köksäk* 'kebel', *kökül* 'szoptató', mongol megfelelője nem *če'efi*, hanem *kökö* 'emlő', mandzsu *zuxun* 'l. Brust; Milch' (HAUER 461), ude, orosz *uku*, ngd. *ukun*, evk. *ukun*, *χukun*, *χukuχu*, ev. *uken* (VASILEVIČ 435). Ezzel szemben a mongol *če'efi* 'Brustkorb' (HAENISCH 26), *čegefi* 'la poitrine, le haut de la poitrine' (KOW. II, 2155) közvetlen megfelelője a mandzsuban nem *tunggen*, hanem *čefen* 'oberer Teil des Brustkorbes, Brustwölbung' (HAUER 141). Egyébként az altajisták szerint a mong. *čegefi*-hez etimológiailag is hozzátartozik a ma. *tunggen* 'Brust' (HAUER 929), amelynek további megfelelői nanaj, olcsa *tungge(n)*, orosz *tunge*, orosz, ude *tinge*, ngd., lamut *tingen* szolon *tingge(n)*, evenki *tingen* (VASILEVIČ 412). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 120.

⁶ HУМЕС i. m. 18.

A tör. *topraq* 'por' (12°) megfelelője nem a mong. *köser*, *kiroy*, hanem a mong. *tobray*, *toburay*, *tojuray*. Ide tartozik természetesen a tör. *üz*, mong. *tojosun*, *to'osun*-sor is.

A tör. *qil* 'szőr' (cauv. *xelex*) (21°) megfelelője a mongolban nem *hüsu*, hanem *kilyasun* 'crin, crinière; 2. corde (d'instrument)' (KOW. III, 2533), MTT *kilqasun* 'Schwanzhaar (des Pferdes)' (HÄENISCH 102). Ezzel szemben a mong. *hüsun*, *üsün* 'haj, szőr' (dahúr *χuzu*, Ts *χus*; mgr. *fudze*) szabályos etimológiai megfelelője a ma. *funiyexe* 'Haar' (HAUER 100), olv. *funexe*, *funixe* < *funirxe; egyéb megfelelőire vö. PELLIoT: Journ. As. 1925 I, 234; SANŽEEV, Paralleli 702.

A mong. *γar* 'kéz' (22°) etimológiailag nem a tör. *elig*-hez kapcsolandó (22°), hanem a tör. *gar* 'kar' szóhoz (DTS 422); további megfelelőire vö. RAMSTEDT, Einführung I, 48.

A mong. *teri'ün* 'fej, fő; kezdet' (23°) megfelelője a mandzsuban nem *ufu* (vö. dzsürcei Tolmács I. *ufu* 'ua.', dzsürcei Fordító I. *UJU*, XII. századi dza. *ufu*; vö. AOH I, 158. Megfelelőire a többi ma.-tu. nyelvben vö. RAMSTEDT, Einführung I, 125), hanem *deribun* 'Anfang, Beginn' (HAUER 199). Jelentésánilag ide tartozik egy érdekes szó a mongolból: MTT *leki* 'Kopf' (HÄENISCH 75), mong. *ekin* 'commencement; source' (Kow. I. 236), dah. Ts *xe'k'i* 'fej', IV. *xe'ki*, mgr. *xe'gi* 'source, commencement' (SM 166). Etimológiailag a mongol szóhoz tartozik ma. *fezi* '1. Hirn, Gehirn; 2. Gedächtnis' (HAUER 281). További (bizonytalan) összefüggései: tör. *māri*, *māyi*, *bāyi* 'agyvelő'; m. *fej*, *fő*, finn. *pää*; vö. LAKÓ GYÖRGY, A magyar szókészlet finn-ugor elemei, 188–9.

A tör. *būγüz* 'szarv' (*mūγüz*, *mūfüz*, *mūgüz*, *mūγiz*) etimológiailag nem a mong. *eber* szarvhoz tartozik (26°), mongol megfelelői ugyanis: *mōgeresün* 'cartillage' (Kow. II, 1247; III, 2064); kalm. *mōraγ* 'Knorpel, etwas knorpel-oder hornartiges' (RAMST. 268). További megfelelői a ma.-tu. nyelvekben: ma. *buge* 'Knorpel' (HAUER 118); nanaj, olcsa, orocs *bukse*, orocs *uske*, evk. *bukse'kēn* 'хрящ' (VASILEVIČ 65); vö. SANŽEEV, Paralleli 688; RAMSTEDT, Einführung I, 120.

A tör. *tiz* (*diz*) 'térd' (25°) (m. *térd*) etimológiailag nem a mongol *ebūdūg*-hoz tartozik, hanem a következő szóhoz: *tūrei* 'une tige de botte' (Kow. III, 1935), 'boot-leg, boot-top' (LESSING 854), kalm. *tūrī* 'Stiefelschaft' (RAMST. 415). További megfelelői: ma. *ture* 'Stiefelschaft' (HAUER 931), nanaj *turęxe* „голенище” (ПЕТРОВА 131); olcsa *tirękse*, orok *turęske*, orocs *tifakaa*, evk. *tirękse*, *turęj*, *tirękte*, *tiręksę*, *tiręxe* (VASILEVIČ 415). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 112. A tör. *tiz* ma. megfelelőjeként felhozott *buzi* 'Obertschenkel' (*buzi adame te* 'Knie an Knie sitzen') etimológiai összefüggései ezek: mong. *bōke* 'le côté élevé de l'osselet dont les enfants se servent pour jouer' (Kow. II, 1242); kalm. *bōkē* 'der Rücken, die Rückenseite des Spielknochens' (RAMST. 55), burj. *buxe* 'a test hátsó része; far' (ČEREMISOV 140); cf. SANŽEEV, Paralleli

688. Ide tartozik még mong. *bögse* 'le derrière' (Kow. II, 1252), kalm. *bökeš* 'After, Hinterteil, Gesäss' (RAMST. 55); etc. Ez utóbbiakhoz: ma. *bukew* 'untere Krouzgegend' (HAUER 121).

A mong. *qabar, qamar* 'orr' (37°) szótól elválaszthatatlan: mong. *qang-siyar, qongsiyar* 'partie supérieure du nez, racine du nez; museau' (Kow. II. 729, 874), ettől pedig a ma. *qangeari, qangsiiri* 'Nasenwurzeln; Nasenpflock' (HAUER 573); vö. SANŽEEV, Paralleli 675.

A mong. *hufa'ur, ifayur* 'gyökér, eredet' szónak a mandzsuban nem *da* (41°) az etimológiai megfelelője, hanem *fufuri* '1. Unterlage, Grundlage; 2. Ursprung; erblich' (HAUER 311); vö. PELLIOT, Journ. As. 1925 I, 223; SANŽEEV, Paralleli 703.

A tör. *qum* 'homok' nem a mong. *elesün-höz* (42°) kapcsolandó etimológiailag, hanem ezekhez: mong. *qumay, qumaki* 'sable fin, grain de sable; poussière d'eau' (Kow. II, 934), kalm. *qum* 'Sand, Staub', *qum'g* 'Staubkörnchen, Sandkörnchen' (RAMST. 196). Ugyanitt a tör. *qayır* 'homok' szintén nem a mong. *elesün-höz* csatolandó, megfelelője a mongolban ugyanis *qayır* 'gravier; gros sable; cailloux, pierres qui se trouvent sur les bords des rivières' (Kow. II 711).

A tör. *uruy* 'család' (43°) megfelelője nem a mong. *hüre*, hanem MTT *urug* 'Verwandte, Angehörige' (HAENISCH 167), mong. *uruy* 'famille, parents de côté de la femme; tribu' (Kow. I, 460). Ezzel szemben a mong. *hüre* 'család' (mong. *ur-e* 'fruit; descendant', Kow. I, 377) megfelelője a mandzsuban nem *use* ('Samenkorn,' HAUER 972), hanem *furi, fursun* 'junge Triebe von Korn, Blumen und Pflanzen; Zuwachs, Gedeihen' (HAUER 323), nanaj *puril* 'enfants', olcsa *purul*, ngd. *qul*, szol. *uril*, ev. *qurql*, 'ua.' (VASILEVIČ 499). Vö. RAMSTEDT: JSFOu XXXII°, 1916—20 PELLIOT Journ. As. 1925 I, 237.

A mong. *kelen* 'nyelv' (50°) (vö. még *kele-* 'parler, avertir, dire, énoncer, nommer' Kow. III, 4774; *kelegei* 'muet; bégaiement', i. m. 2473) közvetlen megfelelői közé tartozik: tör. *käläfi* 'szó', *käläča*, 'ua.'; csuv. *kala-* 'sprechen, reden'; a mandzsuban: *zele, zelen* 'Sprachvermögen; Spion' (HAUER 428). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 47; finnugor és szamojéd megfelelőkről LIGETI: NyK. XLIX, 258—259.

A mong. *modun* 'fa' (52°) szónak etimológiailag kifogástalan megfelelője a ma. *moo* [= *mō*]; vö. még nanaj, olcsa, orok, orocs *mo*, evk. *mō*, szol., ngd., ev. *mo* (VASILEVIČ 154). Már magában is különös volna, hogy erdővel oly közeli kapcsolatban élő népek éppen ezt a szót kínáiból kölcsönözték volna; ez azonban hangtanilag sem lehetséges: a kínai *mu*, ókínai *muok* szóvégi más-salhangzója csak a IX. század után tűnt el.

A tör. *arqa* 'hát' (P 3) és *ar-t* 'ua.', DTS 55) etimológiailag szabályos megfelelője a mong. *aru* 'dos, derrière' (Kow. I, 148), stb. További megfelelői: ude *aka* 'dos', orok *atta*, orocs *akka*, ngd. *ajkan*, evk. *arkan*, ev. *arkan* (VASILEVIČ 36). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 139.

A ma. *juta* 'corde' (P 25) megfelelője a mongolban nem *de'esün, degesün*, hanem *lutusun* (Hy), *utusun* 'fil (de soie)', (Kow. I, 382). Vö. PELLLOT, Journ. As. 1925, I, 225; SANZEEV, Paralleli 702.

A mong. *hon, on* 'év' (P 35) megfelelője a mandzsuban nem *aniya*, hanem *fon*; vö. PELLLOT, Journ. As. 1925 I, 218; SANZEEV, Paralleli 702; RAMSTEDT, Einführung I, 53.

A mong. MTT *köbši-* (helyesen *köši-*) 'összefagy, fázik' (P 82), mong. *kösi-* 'devenir raide (glacé de froid après la mort)' (Kow. III, 2588), kalm. *köd-* 'steif, steil, starr werden; sich unwohl fühlen, nicht richtig gesund sein; die Beine ausstrecken' (RAMST. 241) megfelelője a törökben nem *tong-*, hanem *kös-ül-* (DTS 319). Nem tartozik ide természetesen a mandzsu *beye-* 'fázik' sem, amely különben jól van igazolva a ma.-tu. nyelvekben: *nana* *beje-* 'fázik', *olca* *bei-*, *ngd. begi-*, *evk. begi-, bei, ev. begi-, bei* (VASILEVIÖ 73). Etimológiailag a ma.-tu. szóhoz tartozik: mong. *begere-* 'avoir extrêmement froid, devenir raide' (Kow. II, 1125), kalm. *bër-* 'erstarren (vor Kälte)' (RAMST. 44); vö. RAMSTEDT, Einführung I, 91.

A példák felsorolását folytathatnók.

Valamely nyelv az alapszóképzlet körébe tartozó fogalmakat kifejezheti elemezhetetlen alapszókon kívül származékokkal is. E származékok igen régiak lehetnek; keletkezettek akár az alapnyelvből való kiválást közvetlenül követő időkben. Világos, hogy amikor az alapnyelv alapszóképzletét vizsgáljuk, ezek a származékok nem vehetők figyelembe, hanem csak azok az egységek, amelyekből származtak.

Példáért legyen szabad az indoeurópai helyett az altaji nyelvrokonsági elmélet szempontjából jóval tanulságosabb finnugor nyelvekhez folyamodnom. A magyar *csillag* 'étoile' nyilvánvalóan beletartozik a magyar nyelv alapszóképzletébe, noha az a *csill-og* 'fénylik' származéka. Finnugor szempontból viszont csak az alapige jöhet számításba, minthogy a *csillag* főnév ebben a formában és ebben a jelentésben a magyar nyelv külön életében keletkezett. Vö. LAKÓ, A magyar szóképzlet finnugor elemei I, 117—118. Ilyen a magyar *vörös* 'rouge' melléknév is, amely a *vér* 'sang' származéka; vö. BÁRCZI, Magyar szófejtő szótár 342.

A két listában ilyen esetek is akadnak szép számmal. Külön-külön mindegyik helyes, és nem kifogásolható a török stb. alapszóképzletbe való sorolásuk, az altaji alapszóképzlet szempontjából (ha ilyen csakugyan volt valamikor), természetesen csak az alapszót lehet figyelembe venni.

Íme néhány példa.

A tör. *ayız* 'száj' (33°) származék egy *ay* 'nyílás' jelentésű szóból; finnugor megfelelőiről vö. J. NÉMETH, Probleme der türkischen Urzeit: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 70—71. A mongol *swax* 'száj' szintén származék és elválaszthatatlan a mong. *awya-gi-* 's'ouvrir, se découvrir' (Kow. I, 17) igétől; kalm. *awgr-* '(den Mund) offen halten', *awgd-* 'offen sein, eine Ritze

haben' (RAMST. 11). Ugyanez a helyzet a ma. *angya* 'Mund, Mündurg, Öffnung, Loch, Durchlass' (HAUER 52) szóval is (a ma. *angya*-hoz csatolandó még dzs. F. I. *amga*, dzs. Kin *amya*; vö. AOH III, 227); a ma.-tu. megfelelők: nanaj, olcsa, ude, orok *angma*, oocs, szol. *amma*, nanaj, orok, ngd. ev. *amnga*, evk. *amnga* (VASILEVIČ 28). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 140.

Származék a 'hideg' jelentésű tör. *soyug* (50°). Alapszava, a tör. *soy*- 'hidegnek lenni' megegyezik a következő szavakkal: mong. *soyi* < *soyi-to let a horse cool up' (LESSING 724); ma. *soyo*- 'Pferde und Vieh, die beim Laufen in Schweiss geraten waren, zum Trockenwerden hochbinden' (HAUER 818). Vö. RAMSTEDT, Einführung I, 88.

Származék a 'zöld' jelentésű tör. *yašil*; alapszava *yaš* 'frisch; Kraut' (BROCKELMANN, MK 81). A mongol szó egy alakban egyesíti mindkét jelentést: MTT *noqo'an* 'grünes, frisches Gras' (HAENISCH 118), mong. *noyoyan* 'verdure, vert d'herbe, herbe, herbage, légumes, vert' (KOW. II, 679); kalm. *noyān* 'Gras; grün' (RAMST. 278). Közvetlenül a mongol szóhoz kapcsolódik ma. *niouanggiyan* '1. grün; 2. blaugrün, blau' (HAUER 708). A ma. helyesírás egy *noangian* kiejtést takar, amely egy korábbi *noa-yān alakra megy vissza. A dzsürsiben *ŃO-gjan* (F. I.) és *noŃgjan* (TI) alakok vannak feljegyezve.

Származék a 'vörös' jelentésű tör. *qizil*; alapszava *qiz*- 'izzik, lángol, vöröslik' (DTS 450); vö. RAMSTEDT, Einführung 112. De származék a mong. *hula'an*, *ulayan* 'vörös' is; vö. MTT *kulal*- 'rotglühen' (HAENISCH 78), mong. *ula-yi*- 'to get red-hot, to be(come) red, redden, to blush; to ripen (of fruit that turns red)' (LESSING 870); kalm. *ulā*- 'rot sein, sich röten' (RAMST. 448). Közvetlenül a mongol szóhoz csatlakozik: ma. *fulaxōn* 'rotbraun', *fulata* 'mit roten Rändern um die Augen, rotäugig', *fulgiyan* 'rot' (HAUER 312, 314). A szó kimutatható a dzsürsiből, mégpedig nemcsak a Ming-, de a Kin-korból is.

Származék a 'fehér' jelentésű mong. *čayayan*, *čayān*, MTT *čaga'an*, *čagan*; vö. MTT *čayyi*- '(weiss) hell werden' (HAENISCH 25), mong. *ča-yi*- '1. devenir blanc, blanchir, 2. pâlir, blémir; devenir gris, grisonner' (KOW. III, 2075), kalm. *teš*- 'weiss werden, od. sein, hell werden od. sein' (RAMST. 425). A mandzsu szó ezúttal is közvetlenül a mongolhoz csatlakozik: *šanggiyan* 'weiss' (HAUER 845). A szó a dzs. FI-ben *ŠA-gjan* alakban van feljegyezve. A ma. és a dzs. alak egy korábbi *ča-yān* alakra megy vissza (a ma. és a dzs. *š* < *č* változás számos példával igazolható).

Származék a 'teli' jelentésű török *tolu*, *dolu* (60°); összetartozik vele: a *tol*- 'megtelik' (DTS 572), *to-d*- 'jóllakik' (i. m. 569), *to-q* 'jóllakott' (i. m. 576) < *to-*; vö. A. v. GABAIN, Alttürkische Grammatik 74: § 127; C. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 96, § 34. Ugyanez mondható a török szóval egybevett *dū'areng*, *dā'ären*, *dūgūreng* 'teli' szóról is; vö. MTT *dū'ər*- 'voll sei' (HAENISCH 40), mong. *dūgūr*- 'se remplir, être rempli' (KOW. III, 1933).

Származék a 'hó' jelentésű török *qar* is (P 30); vö. MK *qad* 'Schneesturm' (BROCK. 140); vö. BROCKELMANN, Osttürkische Grammatik 96, § 34. Szárma-

rék a mong. *ča-sun* 'hó' is, amely összetartozik a már említett *ča-yi*- 'fehérnek lenni' igével; vö. RAMSTEDT, Einführung I, 63.

A példák felsorolását folytathatnók.

A második, kiegészítő listában ragos alakok is találhatók. Ezek nyilvánvalóan még az egyes nyelvégek alapezőképzletébe sem sorolhatók, nemhogy a feltett altaji alapnyelvbe.

Ilyen a tör. *birlä* '-val -vel' (tkp. 'együtt') (P 74). Az alapszó mindenesetre *bir* 'egy'. GABAIN, Alttürk. Gram., 136: § 276, szerint az ebből származó *biril*- 'sich vereinen' igei adverbiuma, amely névutóként 'mit, und' jelentésű; elliptikusan, azaz önállóan, megelőző névszó nélkül a. m. 'zusammen'. BROCKELMANN, Osttürk. Gramm., 182: § 141d, szerint a szó *bir* 'egy' és *ilä* (< *il* 'sich anschließen' igei adverbiuma) egybeolvadásából keletkezett és a *birlä* ugyanolyan alakulat, mint a *tänlä künlä* 'bei Tag und Nacht', *tanğla* 'morgens', *yänilä* 'von neuem', *qalla* 'mal' stb. A *birlä* pontos megfelelője a mongolban nem az idézett *qamtu*, hanem *nigen-e* 'ensemble, sur la même place' (KOW. II, 668), mely már a MTT-ben is előfordul ugyanebben a jelentésben (HAENISCH 117: *niken-e*); a szó természetesen a *nigen* (*niken*) dat.-loc. ragos alakja. A ma. *emgi* 'gemeinschaftlich, zusammen mit, mit' (HAUER 246) szintén az *emu* 'egy'-gyel függ össze és végső soron ennek és az *ergi* 'oldal'-nak az összetétele. De megvan a mandzsuban a mong. *nigene* alaknak morfológiailag pontos mása is: *emde* (< *emu-de*) 'zusammen mit, mit' (HAUER 245).

A tör. *godı* (P 66) mint névutó 'herab', elliptikusan 'unten' nem más mint a *god*- 'hinlegen' igei adverbiuma; vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 137: § 282; BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 167: § 134c. A mong. *dooro* egy *doo* névszó -ro(-ra) ragos alakja; vö. *doodu* 'lower, bottom', *dooyur* 'lower, under' (LESSING 265). Ugyanennek a tőnek -yoi (-goi) directivusi raggal ellátott alakja a *dooyoi*. A ma. *efergi* (a *feşirge* alak egyszerű lapsus) 'Unterseite, unten' (HAUER 282) második tagja ezúttal is *ergi* 'Seite, Richtung' (HAUER 257). A ma. *feşile* nem más, mint egy *feşı* 'alsóréz' (< *pergi) fossilis *le* locativusi raggal ellátott alakja; ez a rag a mandzsuban ma már csak határozószókban maradt fenn: *dolo* 'drinnen, im Innern' (HAUER 205), *wala* 'unter' (HAUER 984); J. BENZING, Die tungusischen Sprachen 84, § 112.

A tör. *örü* 'fel, fent' az *ör*- 'aufsteigen' igei adverbiuma; vö. BROCKELMANN, Osttürk. Gramm. 167: § 134c. A szinonimaként említett *yoqarw* szintén ragos képződmény: ezúttal -ru (esetleg -garu) directivusi raggal van dolgunk; GABAIN, Alttürk. Gramm. 140: § 292. A mong. *de'ere*, *depe-re* és *de'eqti*, *depe-goi* szintén -ra (-re) és -yoi (-goi) locativusi, ill. directivusi ragok. A ma. *dergi* 'oben' (HAUER 196), mint képződmény a *feşergi* párja. A *feşile* párja *dele* 'obenanstehend, höchst' ismét locativusi ragos alak. Szembetűnő — ezúttal is — a mong. és a ma.-tu. alapezavak egyezése.

A tör. *anta* 'ott' és *buntä* 'itt' a közelre mutató *bu* és a távolra mutató *ol* névmás locativusi ragos alakja; vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 93—94: § 190.

Ugyanez a helyzet a mongolban is: an *ende* 'itt' az *ene* 'ez', a *tende* 'ott' a *tere* 'az' locativusa. A ma. *terede* és *eredé*, a *tere* 'az' és *ere* 'ez' elavult locativusi alakok, amelyek helyüket *tede* és *ede* alakoknak adták át.

A tör. *kim* 'kicsoda' (77°), *qalı*, *qanta* 'hogyan?' (P 68), *qačan* 'mikor?' (P 72), *qanta*, *qanı* 'hol?' (P 73) és a mong. *ken* 'kicsoda?' (77°), *ker* 'hogyan?' (P 68), *keli*, *kefiye* 'mikor?' (P 72), *qa'a* 'hol?' (P 73), *qamtu* 'együtt' (P 74) szintén származékok. Tárgyalásukba itt nem bocsátkozunk, mert ez bennünket az altaji nyelvhasználat mélyvizébe vinne. Az altaji *e és *te mutatónévmásokról, valamint a **qa-*, **ke-* és **ya-*, *ye mutató, kérdő és határozatlan névmásokról l. RAMSTEDT, Einführung II, 74—81. A részletekre vö. GABAIN, Alttürk. Gramm. 99—103; POPPE, Introduction to Mongolian Comparative Studies, 225—231; BENZING, Die tungusischen Sprachen, 112—115.

A kétszer százas lista végeredményben most már hagyományosnak mondható egységeket tartalmaz, olyan primitív fogalmak nyelvi jeleit, amelyek feltehetően hozzátartoztak minden nyelv alapszóképzletéhez. Ez a tétel megtámadhatatlan, ha abból indulunk ki, hogy a jegyzékek olyan szavakat tartalmaznak, amelyek bizonyos nyelvek alapszóképzletéhez tartozhattak. Aligha lehet azonban vitás, hogy például rokonyelvek különnyelvi alapszóképzlete szinte sohasem azonos a rokonyelvek közös, ősi alapszóképzletével.

Példáért ismét a finnugor nyelvekhez folyamodnék.

A fő listán szereplő egységek között találjuk a színneveket: 'fehér', 'fekete', 'vörös', 'sárga'; sajtóságon hiányzik a 'kék', helyette viszont megtalálható a másodlagos 'zöld' színnév. A magyarban ezek közül kettő, a *fehér* és a *fekete* finnugor eredetű, s így a magyar nyelv alapszóképzletébe tartozik. Mind a kettő azonban származék, s ebben az alakban nem tartozhatik az ugor, még kevésbé a finnugor alapnyelv alapszóképzletébe; vö. LAKÓ, A magyar szóképzlet finn-ugor elemei I, 188, 192. A *vörös*, mint láttuk, a *vér* származéka; s ebben az alakban szintén nem része a finnugor alapnyelv alapszóképzletének. A IX. század előtt került a magyarba egy ócsuvas típusú török nyelvből (bolgár—törökből vagy kazárból) a *kék* < *kök (mong. *köke*) és a *sárga* < *šariγ (mong. *sira*); Z. GOMBOCZ, Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter 91, 114. A *zöld* aránylag kései szó a magyarban (korábban a *kék* helyettesítette), s valószínűleg valamely iráni nyelvből származik (talán a jászából, vö. *oszét zaldá*); vö. BÁRCZI GÉZA, A magyar szóképzlet eredete⁷ 54 (itt az alán elemek közt szerepel).⁷

Az ún. altaji nyelvekben ezzel szemben ez a helyzet: a 'fekete' (a tör. és mong. *qarangγu* 'sötét' természetesen a *qara* 'fekete' származéka), a 'kék', a 'sárga' közös a törökben és a mongolban, belső keletkezésű származék a 'vörös',

⁷ Feltűnő, hogy az altaji nyelvekben, éppúgy mint az amerikai indián nyelvekben — a várakozással ellentétben — nem a 'kék' tartozik az alapszóképzlet színnevei közé, hanem a 'zöld'; vö. WŁ. KORWICZ, Contributions aux études altaïques: Rocznik Orientalistyczny VII, 1930, 223—4.

a 'zöld' a törökben és a mongolban, továbbá a mongolban a 'fehér', végül a mongolban és a mandzsuban közös a 'fehér', és a 'zöld'.

A testrésznevek kétségtelenül jelentős helyet foglalnak el minden nyelv alapszókészletében. Az is érthető, hogy az ún. differenciált testrésznevek másodlagos képzések vagy akár jövevényszavak is lehetnek. Ebben az értelemben nem szorul magyarázatra, hogy miért kerülhetett még a IX. század előtt a törökből a magyarba a *boka*, *gyomor*, *kar*, *köldök* és a *térd* neve. Hogy van mégis, hogy ezek közül nem is egy, de három, a 'kar', a 'köldök' és a 'térd' neve a török alapszókészlet (22, 26, P 24) egységei közt szerepel? Hogy van az, hogy a magyar nyelv finnugor alapszókészletébe beletartozik az olyan differenciáltnak tűnő név, mint az *agyar*, a törökébe viszont állítólag nem, noha kifogástalan török – mongol egyezéssel is rendelkezik? Nyilvánvalóan az a magyarázata ennek a látszólagos ellentmondásnak, hogy az alapszókészlet nem foglalható megmásíthatatlan, dogmatikus érvényű listába; az alapszókészlet ugyanis nyelvenként, még inkább nyelvcsaládonként, jelentős mértékben különböző lehet. Ennek a nézetnek különben a glottokronológia és a szókészlet-statisztika képviselői is kifejezést adtak.⁸

Az elmondottak alapján, gondolom, világos, hogy a két lista etimológiai-lag összetartozó egyezéseinek egész másfajta, meglepően gazdag hálózata bontakozik ki. A nagyszámú egyezésekből egyelőre óvakodnék számszerű, százalékos következtetéseket levonni. Ez a további kutatások feladata.

Az viszont már ma megállapítható, hogy a nagyszámú egyezések fényében a glottokronológiai különbségek, egyezések is más megvilágításba kerülnek.

Minden további érvelés nélkül világos, hogy a glottokronológiai és a szókészlet-statisztikai módszer hasznos segítséget nyújthat olyan kérdések megközelítéséhez, mint az oszmáni és az azerbajdzsáni különválásának a kronológiája vagy — genetikus kapcsolat esetén — a török és a mongol különválása stb. Azonban, úgy látszik, ez esetben is indokolt HYMES tartózkodása a glottokronológikus módszernek genetikus célra való felhasználásával szemben.⁹ Valóban, ez a módszer nem alkalmas arra, hogy segítségével valaki az altaji nyelvek rokonságát vagy éppen nem-rokonságát igazolja.

Nyelvek nem-rokonságát, véleményem szerint, különben is bajos bizonyítani; bizonyítani csak azt lehet, hogy két vagy több nyelv rokon, s közös előzményre megy vissza. Ez a bizonyítás lehet nem kielégítő, amelyet el lehet utasítani, ezt az elutasítást fenn lehet tartani, amíg csak jobb, kifogástalan érvelés nem kényszerít elutasító álláspontunk feladására.

⁸ HYMES i. m. 7.

⁹ Lényegében ugyanilyen következtetésre jut HYMES i. m. 19 is: „In principle, glottochronology should be applied only after the comparative method has prepared the way.” Ugyanő, 31. l.: „It has been asked: »Can a test list of but one hundred items possibly be adequate for exploring time depth of considerable antiquity?« It should be clear that I believe the answer to be »Yes». A second query would be, can such a list provide proof of genetic relationship of considerable antiquity, and here the answer must be, often not.”

Az altaji nyelvrokonság igazolása körül több mint száz év óta áll a vita, amely olykor szenvedélyes közjátékoktól sem volt mentes, s ma sem az. Az álláspontok napjainkban polarizálódtak: a rokonság védolmezői apriorisztikus álláspontra helyezkedtek, s feleslegesnek ítélik az újabb tételyszerű bizonyítást; a rokonság ellenzői a szisztematikus tagadás álláspontjára helyezkedtek (ősi szóegyeztetésekkel szemben csak két lehetőséget ismernek: véletlen egyezés és helytelen egyeztetés).

A valószínűségben a török, mongol és mandzsu-tunguz nyelvek (nem beszélve most a koreairól és a további lehetséges összefüggésekről) összetartozása és közös, „altaji” alapnyelvből való lezármazásuk a mai napig szinte kifogástalanul igazolva. Nincs úgy igazolva, mint az indoeurópai vagy a finnugor nyelveké. Ennek két oka lehet. Vagy az, hogy nem közös ősnyelvből származnak, s így nem rokonok e nyelvek. Vagy az, hogy rokonok ugyan, de olyan sajátos, viszontagságos fejlődés során alakult ki ma ismert (akár legrégebb) arculatuk, hogy azok összetartozását nem lehet igazolni — és az ismert modelleken (indoeurópai, finnugor stb.) elindulva nem lehet többé kétségbevonhatatlan módon megtalálni a közös őshöz vezető utat.

Ha valóban rokonok az ún. altaji nyelvek, akkor csak rendhagyó módon juthatunk el a rokonság igazolásához. Minthogy rendhagyó az az út is, amit e nyelvek fejlődésük során megtettek, s amelyek a rokonság felismerését megnehezítik, ha ugyan nem teszik felismerhetetlenné.

Nincsen olyan gazdag és régi írásos dokumentációjuk, mint az indoeurópai nyelveknek. Még sem közelítik e nyelvek hosszú történetét és temérdek képviselőjének árnyalt differenciáltságát. Nyelvágak tekintetében még a finnugor nyelveknél is szegényebbek. Óriási területen szóródtak szét. Utoljára, de nem utolsó sorban, e nyelvek és e nyelveket beszélő népek történetük során — írásos forrásokból is igazolható módon — kétezer (de lehet, hogy ennél lényegesen több) esztendő óta folyamatosan érintkeztek egymással. Ezek az érintkezések nemcsak gazdagították saját befolyásukkal az érintkező nyelvet, hanem óhatatlanul szegényítették is a közös örökséget. A történeti források alapján is tudjuk, hogy a legintenzívebb volt az érintkezés a török és a mongol, másfelől a niongol és a mandzsu között; ezzel szemben nem beszélhetünk ilyen folyamatos és mélyreható érintkezésről a török és a mandzsu-tunguz között.

Valamennyi nehézség különös intenzitással jelentkezik a szókészlet vizsgálatakor.

Minden egyes ún. altaji nyelv bőven élt a szókészlet belső megújítása terén kínálkozó lehetőségekkel; képzés útján újra alkotott olyan szavakat is, amelyek az alapszókészlethez tartoznak. E jelenség tabuisztikus okairól már többször szó esett, de teljes mélységében és szélességében még nem tárták fel a kérdést.¹⁰ Máiig nincs felderítve például, hogy miért és mióta vannak oly nagy

¹⁰ N. A. BASKAKOV, *Vestiges de tabou et de totémisme dans les langues des peuples altaïques*. VIIIe Congrès International des Anthropologues et des Ethnologues. Moscou 1968.

számmal származékszavak a török testrésznevek között: *adaq* 'láb' < *ad-* 'lép', *boyaz* 'torok' < *boy-* 'szorul', *burun* 'orr' < *bur-* 'szagol', *yürük* 'szív' < *yür-* 'mozgásban lenni', *qaraq* 'szem' < *qara-* 'lát', *ürnaq* 'köröm' < *ür-* 'kapar, karcol'.¹¹ Érdekes megjegyezni, hogy bizonyos grönlandi eszkimó nyelvjárásokban egyes testrésznevek tabu alá kerültek.¹²

Az érintkezések során jelentős számú szót adtak és vettek át az érintkező nyelvek (az átvétel és átadás aránya természetesen szinte sohasem volt azonos); a jövevényszavak számos esetben a szóképzlet peremére szorítottak alapszóképzleti elemeket, hogy onnan ezek végleg eltűnjenek. A folyamat jól ellenőrizhető mai példákkal. Így a mogulból tömegével tűnnek el az ősi mongol szavak, hogy helyüket átadják tadzsaik megfelelőiknek, amelyek között az ősi iráni eredetű szavakon kívül perzse bőven akad török eredetű, sőt még máshonnan jött jövevényszó is.

Végül nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy e népek ködbevező, írásos forrásokból nem ellenőrizhető történetük folyamán olyan érintkezésekre is sor kerülhetett, amelyek következményeként nyelvi szubsztrátumokkal vagy éppen szupersztrátumokkal kell számolnunk. A nyelvi szubsztrátum kérdése már korábban felmerül a mandzsu-tunguz nyelvekkel kapcsolatban.¹³ Figyelmet érdemelnek az eltűnt paleoszibériai nyelvek is. Számot kell vetni a VI. sz.-tól kezdve a Jenyiazej forrásvidékén bizonyos szamojéd nyelvek jelenlétével; kínai forrásokon kívül most már topográfiai anyaggal is igazolható ez a jelenlét.¹⁴ E tekintetben különösen figyelemre méltó, hogy a kitaj nyelv ránk maradt emlékei közt a 'vas' neve szorosan csatlakozik a déli szamojéd alakokhoz.¹⁵ A mongol és mandzsu nyelvek korai története nem képzelhető többé el a koreai nyelv figyelembevétel nélkül.

Magam is úgy vélem, hogy az ún. altaji nyelvek szóképzletében jelentkező nagyszámú egyezés zömében kölcsönzésből származik. Ám óvakodni kell attól, hogy ezt az óriási anyagot egyetlen „kölcsönzés” címkéjű zsákba gyömöszöljük. A kölcsönzések nem egy és ugyanazon korból valók, hanem a több mint kétezer éves érintkezésnek szinte minden nagyobb szakaszának megvolt a maga szókinccs-rétege. E kölcsön-rétegek kronológiáját, olykor csak relatív kronológiáját, gondos és türelmes munkával lehet majd megállapítani. A rétegek közül a legrégebb, nyilván a legerényebb számú csoportja, őrizheti

¹¹ MUNKÁCSI BERNÁT: KSz. XIV, 352. J. NÉMETH, Probleme der türkischen Urzeit: Bibliotheca Orientalis Hungarica V, 1942—7, 72—3.

¹² KNUT BERGLAND, Is Lexico-statistic Dating Valid? Proceedings of the Thirty-Second International Congress of Americanists. Copenhagen 1956 (Munkagard, Copenhagen 1958), 656—6.

¹³ G. D. SANZHEV, Mančuro-mongoljkie jazykovie paralleli: Izv. Ak. Nauk 1930, 707—8.

¹⁴ I. VÁSÁRY, KÁm, and Early Samoyed Name of Yenisey: Studia Turcica (éd. L. LIGETI). Bibliotheca Orientalis Hungarica XVII, Bp. 1971, 469—82.

¹⁵ L. LIGETI, Mots de civilisation de Haute Asie: Acta Orient. Hung. I, 1950—1, 150—68, 174—86.

— ha ilyen csakugyan volt — az ősi altaji közös szókincs emlékéét. Számszerűség tekintetében aligha táplálhatunk valami vérmes reményeket. Hadd emlékeztessék PENTTI AALTO tanulságos példájára, mikor arra utal, hogy a svéd és a görög nyelv közös indoeurópai egyezéseinek a száma 60, s köztük olyan nehezen felismerhető is akad, mint *ijfuwl perisi 'tavaly'*.¹⁶ Bizony ebből a közös szókészleti anyagból aligha telne 100 diagnosztikus és 100 kiegészítő egységből álló listára.

Úgy vélem, az altajisztika jövője nem ezen fordul meg. Ha történetesen a kutatások végső következtetéseként netán arra kellene majd jutni, hogy e nyelvek közt genetikus kapcsolat nem igazolható, akkor is tovább kell folytatni azokat a kutatásokat, amelyek e rendkívüli intenzitású érintkezések tisztázását tűzik ki fő feladatuknak, s amelyek olyan törvényszerűségeket hivatottak feltárni, amelyeket a turkológus, a mongolista vagy a mandzsutunguz nyelvek specialistája egymagában megközelíteni nem képes.

E bonyolult kérdések számos részletének a tisztázásához nagymértékben hozzájárult ellentmondásaival, nem utolsósorban mostani érdemes polemikus tanulmányával SIR GERARD CLAUSON, az altaji teória ellenzője, aki ily módon az altajisztikai kutatásoknak maga is sikeres és termékeny előmozdítója, csakúgy mint G. DOERFER és ŠČERBAK, az altaji teória másik két jeles ellenzője.¹⁷

¹⁶ PENTTI AALTO, *Uralisch und Altaisch*: UAJb. 41, 334.

¹⁷ Meg kell említeni, hogy újabban az altaji rokonság védelmében a szovjet nyelvészeknek egy jelentős csoportja lépett csatasorba. A legégetőbb kérdésekről rendezett szimpozionon elhangzott előadások nyomtatásban is napvilágot láttak: *Problema obščnosti altajskich jazykov*. Leningrád 1971. E mű kapcsán számos vonatkozásban új érvelés kíséretében ismét kifejtette a rokonságról vallott nézeteit N. POPPE, *A New Symposium on the Altaic Theory*: *Central Asiatic Journal* XVI, 1972, 37—58.

A török hosszú magánhangzók.

1. BÖHTLINGK jakut nyelvről írott könyvének megjeleneése óta ismeretes, hogy a jakutban bizonyos szavakban hosszú magánhangzót ($\bar{a}$, $\bar{i}$, $\bar{u}$, $\bar{ü}$) vagy diftongust ($i\bar{ü}$, uo , $ü\bar{o}$) találunk a többi török nyelvek rövid magánhangzóival (a , i , u , $ü$, e , o , $ö$) szemben.¹ Az eltérő jakut hangtani állapot tárgyalásánál BÖHTLINGK hivatkozott a nizsegorodi tatár hasonló helyzetben található hosszú magánhangzóira, a nélkül azonban, hogy az érdekes párhuzamból messzebbmenő következtetéseket vont volna le. BÖHTLINGK óta többen kísérelték meg a jakut hosszúságok magyarázatát, de egy alkalommal sem sikerült megtalálni a kielégítő megfejtést: a hozzáfűzött magyarázatokat semmiképen sem lehetett igazolni a mai török nyelvek segítségével. A kojából, karagaszban, az irtisi nyelvjáráásokban és az özbegben észlelt szórványos, „összevonás“-ból nem magyarázható hosszú magánhangzók helyességét kétségbe vonták, és a vita anyagából kiküszöbölték. Végeredményben az a vélemény alakult ki, hogy a mai török nyelvek magánhangzó-rendszere — bizonyos színezetelváltozásokat nem tekintve — konzervatív, és hogy általában véve híven tükrözi az őstörökben feltehető állapotot.

A zsákutcába jutott kérdés vizsgálatában újabban nem várt fordulat következett be: megjelentek az első használható turkomán szótárak. A turkológusok meglepetéssel láthatták, hogy ebben a nagy és igen fontos, eddig azonban jóformán teljesen ismeretlen török nyelvben szintén megtalálhatók a hosszú magánhangzók.² Ezúttal nem egy-két szóra zsugorodó

¹ O. BÖHTLINGK, Über die Sprache der Jakuten. StPbg., 1851. 133 kk. és 135 kk., 143 kk.

² Afganisztáni utazásom előtt, minthogy számítottam rövidebb turkomán tanulmányokra is, megszeresztettem A. P. POCELUEVSKIJ „Rukovodstvo dlja izučenija turkmenskogo jazyka“ című (Aşgabat, 1929.) könyvét. Kézhezvétele után, 1936 májusában szóvátettem az egyetem Török Intézetében azt a megfigyelésemet, hogy a turkománban rendszeresen található hosszú magánhangzók, és hogy összefügghetnek a jakut hosszúságokkal. Ugyanez év őszén NÉMETH GYULA tanár úrnak Afganisztánból írt levelemben még határozottabban írtam a turkomán és jakut hosszúságok összefüggéséről. Az afganisztáni turkománok nyelvében különben szintén megtalálhatók a hosszú magánhangzók és pontosan egyeznek — amint azt meg tudtam állapítani — az orosz források adataival. Tölem függetlenül M. RÄSÄNEN is hasonlóan megállapította

adattal állunk szemben, hanem egész szókészletre kiterjedő rövid és hosszú magánhangzós rendszerrel. Csak magának a jakutnak és a turkománnak az összehasonlítása is világosan mutatja, hogy nem véletlen vagy külön utakon fejlődött jelenséggel van dolgunk: nagy általánosságban ugyanazon szavakban találunk hosszú, illetőleg rövid magánhangzókat a jakutban is, a turkománban is.

A turkomán adatok jelentőségét az is növeli, hogy olyankor is útmutatást nyújtanak a hosszúságra vagy rövidsége vonatkozólag, amikor a kérdéses szavak hiányzanak a jakutból.

A turkománnal nagy mértékben megnövekedett jakut hosszúsági anyagot tételszerűen számbavéve azt láttam, hogy a különféle, előbb említett nyelvekből való szórványos hosszúságok következetesek, és egyeznek a jakut-turkomán adatokkal. Egyes szavakra szorítókozó hosszúságot találunk a következő nyelvekben: karagasz, szojon, kojbal, szalbini tatár, kandovi tatár, nizsegorodi tatár, tura, tümen, kurdak, toboli, karakirgiz, özbek I (kipcsak típusú), özbek III (khívai), turki (Kaszar stb.). Sajátságos, hogy az irodalmi turkiban, az ú. n. munsi-nyelvben, melyet pl. a LE COQ közölte Li Kitabi is tükröz, igen nagy terjedelmű a hosszúság írása és olvasása. Még különösebb, hogy a világosan rövid magánhangzósak gondolt kazáni tatárban a hanglemezekre felvett szövegek alapján WEIL szórványosan, de szintén jelöl hosszúságokat, ezúttal is mindig olyan szavakban, amelyekben a fenti nyelvek szerint is azoknak kell lenniök.

A kísérleti célra kiválogatott meglehetősen terjedelmes hosszú magánhangzós anyagot az egyes török nyelvekben ellenőrizve azt láttam, hogy bizonyos nyelvekben, melyek a hosszúságot még szórványosan sem ismerik, egyes hangtani helyzetekben, sajátos eltérő alakulás figyelhető meg. Így a hosszúságot nem ismerő új nyelvekben (oszmánli, azerbajdzsáni, krími I) pl. szóvégi mássalhangzós zöngésülést találunk az eltűnt hosszúság nyomaként: $-t > -d$, $-č > -j$. Leginkább szembezőkő ez a mai nyelvekben azonos hangzásúvá vált szópárokban, pl.: *ač-* 'kinyit': *aj* 'éhes' < *āč* | *ot* 'fű': *od* 'tűz' < *ōt*.

Még érdekesebbek a kimutatható török hosszúságok csuvas megnyilvánulásai. Itt már több különös esetet találunk, de hogy mondanivalónkat az előbbi új példákhoz kapcsolhassuk, maradjunk a hosszú magánhangzós szókezdetnél. A csuvasban ilyen esetekben, mai leíró szempontból, *v-* vagy *j-* protézist találunk, pl.: *uš-* 'kinyit': *vjš-* 'éhezik' < *āč* | *ut* 'ló': *jat* 'név' < *āt*.

a jakut és a turkomán hosszúságok összefüggését, mint azt „Über die langen Vokale der türkischen Lehnwörter im Ungarischen“ című (FUF. XXIV, 246—55) cikkéből látom, mely 1937 tavaszán jelent meg, de csak ugyanez év őszén, Afganisztánból való hazatérésem után lett előttem ismeretes.

Ha tehát figyelembe vesszük az előbb mondottakat, azt látjuk, hogy a hosszú magánhangzóknak a nyoma megtalálható minden nagyobb nyelvcsoporthoz (pseudo-ujgur, úz, kipcsak, turki, jakut) vagy teljes rendszerében, vagy romjaiban is bevezetéses következtetésszerű szórványossággal, olyan egymástól távolálló nyelvekben is, ahol állandó érintkezés következtében kialakult kiegyenlítődéssről nem lehet szó. Még nagyobb jelentőséget ad a török nyelvek egy részében teljes terjedelmében vagy szórványosan fennmaradt hosszúságoknak az, hogy a török nyelvek más részében ugyanezt a jelenséget egyéb hangtani eszközök is érzékeltetik, így az úz nyelvek szóvégi magánhangzós zöngésülése és a csuvas nyelv többrétű sajátos alakulása. Ily körülmények közt lehetetlen arra nem gondolnunk, hogy voltaképpen valamilyen őstörök hangtani jelenséggel állunk szemben, s innen ez a szórványosságban is következetes mai hosszúság és az arra más eszközökkel való reagálás.

Ha pedig ez a következtetés helytálló, akkor lehetetlen arra a gondolatra nem jutnunk, hogy hiszen akkor nemcsak a mai nyelvekben és nyelvjárásokban, de a nyelvemlékekben is nyomuknak kell lenniök a feltehető őstörök hosszú magánhangzóknak.

Első sorban a turkomán nyelv írásos emlékeire gondolhatunk, mert ebben a nyelvben ma is nagy terjedelemben találhatók meg a hosszú magánhangzók. Régi turkomán nyelvű emlékeink ez idő szerint, sajnos, nincsenek; az olyan műveket pedig, mint a meglehetősen kései Maxdunqulíé-t, már nem használhatjuk fel, mert az özbek és csagatáj irodalmi nyelv helyesírása kétségtelenül hatással voltak rájuk.

Olyan régi szöveget kell tehát keresnünk, amely a konvencionális helyesírás kialakulása előttről való. Így jutottunk el a XI. századi Mahmud al Kās̄yarihoz. Kās̄yari, mint azt a háromkötetes konstantinápolyi kiadásból látjuk, a török szavak magánhangzóit részben vokalizálja, részben plene-írással jelöli. Mikor összehasonlítottam a mai török nyelvek hosszú és rövid magánhangzós szavait Kās̄yari török anyagával, meglepetéssel láttam, hogy Kās̄yari a mai hosszú magánhangzókat plene-írással tünteti fel, a rövideket pedig csak vokalizálja. Különösen megdöbbenett ez a kvantitást jelölő következtetés az *at* 'ló': *āt* 'név' típusú szópárokban. Kās̄yari arab mintára radikálisok és paradigmák (*fa'ala* stb.) szerint csoportosítja a török szavakat, így automatikusan együvé kerültek nála hosszú, illetőleg rövid magánhangzós szavak. Megjegyzendő, hogy az azonos radikálisú és azonos hosszúságú szavak Kās̄yari könyvének más és más helyen találhatók meg a szerint, hogy magánhangzóval kezdődnek-e vagy mássalhangzóval, igék-e vagy névszók. Kās̄yari külön is megemlékezik a hosszúságról, de csak akkor, ha a hosszú magánhangzós alak a röviddel szemben pl. nyelvjárási eltérést jelent (*bāzāk* 'díz' ~ *bāzāk* | *bātānāg*

'besenyő' ~ *bātdndg* | *jī;āē* 'fa' ~ *jī;āē*), vagy pedig olyankor, ha a hosszú és rövid ejtés közt ingadozás tapasztalható (*bīr* 'egy' ~ *bīr* | *bīrt* 'a rabszolga szolgáltatása urának' ~ *bīrt* | *tōrt* 'négy' ~ *tōrt* | *sā;īly* 'egészség' ~ *sa;īly*).¹ Feltűnő, hogy már Kūşyarinál meglehetősen nagy azoknak a szavaknak a száma, amelyeknek hosszú magánhangzós alakja rövid magánhangzós alakkal váltakozik, ékes bizonyosságúal annak, hogy a hosszú magánhangzók megrövidülése a XI. században már javában folyt.

A török hosszú magánhangzók kérdésének tanulmányozásába Kūşyari alapján bevonhatjuk az összes vokalizált török szótárakat és szövegeket, így pl. Ibn Muhannát, az ó-oszmánli nyelvenlékeket stb.

A török nyelvészetnek elsőrendű feladata a különböző forrásokban szótszórtan található hosszú magánhangzós anyag-
nak a rendszeres összegyűjtése, továbbá annak a megvitatása,

¹ Kūşyari kitűnő kiadója, C. BROCKELMANN (Mitteltürkischer Wortschatz: Bibliotheca Orientalis Hungarica I. Bp., 1928.) röviden foglalkozott a hosszúság jelölésének a kérdésével (IV—V. l.), s noha maga is elismeri, hogy a *bīr*, *bīrt*, *jīyāē* szavakban Kūşyari hosszú magánhangzókát jelöl, az ingadozások láttán mégis arra a végső következtetésre jut, hogy Kūşyari plene-írása csak rövid magánhangzókát jelent. De vegyük sorra BROCKELMANN idevonatkozó Kūşyari-idézeteit.

1) *bīr* 'egy' ~ *bīr*. A szó az I, 267—85 terjedő (*tap—mūn*) két-radikálisú mássalhangzóval kezdődő, rövid magánhangzós szavak közt szerepel. Kūşyari megjegyzése szerint azonban a *bīr*-t innen ki lehetne emelni és a *manqūş*-fejezetbe sorolva hosszú magánhangzóval lehet ejteni (nem írni!), tehát: *bīr*. A *manqūş*-fejezetekbe iktatott szavak mindig hosszú magánhangzót tartalmaznak (pl. I, 45—50: *up* *up—in*). Kūşyari e megjegyzése egyben közvetett utalás arra is, hogy a *manqūş* plene-írásos magánhangzóit hosszan kell ejteni. — 2) *bīrt* 'a rabszolga szolgáltatása urának' ~ *bīrt*. Ez a szó az előbbi fejezethez csatlakozó három-radikálisú, mássalhangzóval kezdődő rövid magánhangzós névszók közt fordul elő. Itt is azt mondja Kūşyari, hogy a *bīrt* alakkal szemben a *bīrt* helyesebb, és hogy az *i* — ejtés. Megjegyezzük, hogy ugyanebben a fejezetben más szavakkal kapcsolatban is találunk ilyen megjegyzést, így hogy pl. a *tōrt* 'négy' mellett a *tōrt* ejtése helyesebb. BROCKELMANN a *bīrt* esetében felismerte, hogy hosszú magánhangzóról van szó, de a *bīrt* ~ *bīrt* után közvetlenül következő tételben tárgyalt *tōrt* ~ *tōrt*-nél már tanácstalanul kérdi (MW. 215): „welche Aussprache meint K., wenn er sagt, es sei besser mit Waw: *turt*?” — 3) *jīyāē* 'fa' ~ *jīyāē*. Eleve valószínűtlen, hogy a XI. században helyesírási különbség nyelvjárási különbséget jelentsen. — 4) A *tap—mūn*-ig terjedő szavak csoportját már láttuk a *bīr* ~ *bīr* adattal kapcsolatban. BROCKELMANN újabb Kūşyari-idézete, hogy t. i. az idetartozó szavakban az *alf*-ot, a *vav*-ot és a *jā*-t (mint a hosszú magánhangzók jeleit) ebben a csoportban ki is írhatjuk, ugyanarra az ingadozásra utal, melyet a *bīr* ~ *bīr* esetében konkrétan is láttunk. — 5) BROCKELMANN utolsó idézete azt mondja, hogy az egyik fejezetben felsorolt szavak sem nem tiszta két-radikálisúak, sem nem tiszta három-radikálisúak, de mivel ejtésük rövidebb, inkább a két-radikálisúak közé sorolandók. A kérdéses fejezetben (III, 140) mindössze három ige foglal helyet: *jīr*- 'megvet', *jōr*- 'kibont, kicaavar', *jīl*- 'megevődik'. Természetesen ez az idézet is csak annyit jelent, hogy e három szóban is ingadozik a hosszúság, amit különben abból is láthatunk, hogy Kūşyari egy másik helyén (III, 44. 48) a rövid magánhangzós szavak közt is szerepelnek.

hogy melyek tekinthetők ős-török előzmények tükröződésének, melyeket kell esetleg mint későbbi, noha igen régi, analógiás hosszúságokat a tárgyalásból kirekeszteni. A kérdés a továbbiakban is két részre oszlik: első és nem első szótag hosszúságának a vizsgálatára.

E rövid beszámolómban csak az első szótag hosszú magánhangzóira szorítkozom. A kérdést az alábbiakban néhány példán próbálok szemléltetni, a nélkül azonban, hogy az egyes tételeknél teljességre törekedném.¹

2. Hosszú és rövid magánhangzós szópárok:

K., jak., tkm., ngd., kúr. (Prob. IV, 316), özb. (NyK. IV, 316) *āt* 'név' | oszm., azerb., krm. *ad* | csuv. *jat* | valamennyi előbb felsorolt nyelvben *at* 'ló', csuv. *yt*.

K., IM., ngd., tkm. *öt* 'tűz' | oszm., azerb., krm. *od* | jak. *uot* | csuv. *rut* | K., IM., jak., tkm. *ot* 'fü'.

K. *āc*- 'éhezik', *āc* 'éhes' | tkm. *āc* | jak. *ās* | csuv. *vjś*, *vjžš* | K. tkm., oszm. *ač*- 'kinyit' | jak. *as*- | csuv. *us*, *uš*.

K. *bār* 'van', *vār* (úz nyelvi alak, BROCKELMANN kiadásából hiányzik, vö. I, 46: 13) | jak., tkm., kúr. (Prob. IV, 133) *bār* | ó-oszm. *vār* (VAMB. 38) | turki *bār*, *wār* (HARTMANN: KSz. V, 173) | csuv. *pur*- | K., jak., tkm. *bar*- 'megy' | kúr. *bār*, *bar*- (Prob. IV, 127 stb.) | turki *var*-, *war*-, *bar*- (HARTMANN i. h.) | oszm. *var*- | csuv. *pjr*-.

K., kúr. (Prob. IV, 151), szeld. *tās* 'kő' | tkm. *dās* | jak. *tās* | karag. *taš* | csuv. *tšul* | K. *taš* 'külső' | tkm. *daš* | jak. *taš* | csuv. *tul*.

K. *bās*, *baš* 'kelés' | tkm. *bās* | jak. *bās* | karag. *baš* | K. *baš*, *bās* 'fej' | tkm., karag. *baš* | jak. *bas*.

K. *čiq*- 'megnedvesedik' | tkm. *čiq*- 'harmat' | jak. *šik* <? mong. *čiqiq* | K., tkm. *čiq*- 'kimegy'.

Magát a tulajdonképeni hosszúság-anyagot szemléltessék a következő példák:

¹ Példáimat a következő nyelvekből vettem: Káşyari (K.), Ibn Muhannā (IM.), jakut (jak.; BÖHTLINGK és PERANSKIJ szótáraiból), turkomán (tkm.; POCELUEVSKIJ előbb idézett könyvéből és A. ALIEV—K. BORIEV, Russko—turkmenskij slovarj. Ačhabat, 1929. szótárából); kojbál, karagasz, szojon, szalbini, kandovi tatár (kojb., karag., szoj., szalb., knd.; CASTRÉN—SCHIEFNER, Versuch einer kojbalschen und karagassischen Sprachlehre. StPbg., 1857.); nizegorodi tatár (ngd.; BÖHTLINGK jakut nyelvtanából); tura, kurdak (tura, kúr.; RADLOFF, Proben der Volkallitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens IV. StPbg., 1872.); özbeg (özb., khivai; BUDENZ: NyK. IV, 316 és K. MENGES, Drei özbekische Texte: Der Islam XXI, 145 kk.; az afganisztáni kipcsak típusú özbeg nyelvjárást a qongrat vagy qatayan ág szerint saját gyűjtésemből idézem, utána ezt *-gal jelzom); kazáni tatár (kaz.; G. WEIL, Tatarische Texte, nach den in der Lautabteilung der Staatsbibliothek befindlichen Originalplatten. Berlin—Leipzig, 1930.); turki (M. HARTMANN, Ein türkischer Text aus Kaşgar: KSz. V, 161 kk.; A. LE COQ, Osttürkische Gedichte und Erzählungen: KSz. XVIII, 50 kk.; Uđ., Das Li Kitābi: KCsA. I. 439 kk. LK.).

K., tkm. *jāz* 'tavasz, nyár' | jak. *sās* | kúr. *jās* (Prob. IV. 150) | csuv. *šur*.

Tkm., ngd. *qāl-* 'marad' | K. *qal-* és *qāl* | jak. *χāl-* | csuv. *juł-*.

K., tkm., kúr. (Prob. IV, 129) *qān* 'vér' | szoj., kojb. *kān* | jak. *χān* | csuv. *jun*.

K., tkm. *qār* 'hó' | jak. *χār* | csuv. *jur*.

K., tkm., ngd. *qās* 'szemöldök' | jak. *χās*.

K. *qās*, *qāz* 'fa héjja' | kojb. *kās*; a szó a törökségben az előbbi két adaton kívül teljesen ismeretlen, de vö. a következő ezamójéd, illetőleg finnugor alakokat: szam. *kās* (O.), *kasu* (T.), *kaza* (K.), *sesa* (Jen.); ? finnugor: zürj. *katš*, f. *kosku*, *koskus*, magyar *hárs* (SETÁLÁ, Die Verwandtschaft: JSFOu. XXX, 5 : 44; PAASONEN, Beiträge: KSz. XV, 126; ZSIRAI: MNy. XXIV, 298).

K., tkm. *qāz* 'liba' | jak. *χās* | karag. *kās* | csuv. *χur*.

Kojb. *sārèχ*, *sārtg*, *sāraχ* 'sárga' | tkm. *sārt* | kúr. *sārt* (Prob. IV, 129) | K. *sarty* | jak. *arayas*.

Tkm. *ādik* 'csizma' | szoj. *ədək* | karakirg. *ōjtūk* (KSz. II, 115) | tura *itik* (Prob. IV, 86) | kaz. *itik* (WEIL 52) | K. *atūk*.

K. *qān qān* 'hüvely' | tkm. *qān* | jak. *kān* | csuv. *jəno* || tör. >szam. *šən*, *šen* (O.) *šen šən* (K.).

K. *tīs tīs* 'fog' | jak. *tīs* | tkm., karag. *dīs* | ? csuv. *šil*.

K. *tīt*, *tīt* 'vörös fenyő, pinus larix' | jak. *tīt*.

K., jak., tkm. *bīl* 'derék' | özb. (qongr.*) *bēl*.

K. *bīr*, *bīr* 'egy' | tkm. *bīr*, de *ōn bīr* 'tizenegy' | jak. *bīr*.

K. *bīr-* 'ad', *bīrt* 'a rabszolga szolgáltatása urának', helyesebben *bīrt* | jak. *bīr-* | tkm. *bār-* | özb. *bēr-* (qongr.*), *bār-* (qatag.*); özb. *bēr-* (khív., MENGES) | karag. *bēr-*, *bār-* | ngd. *bēr-*.

K., ngd. *bīs* 'öt' | jak. *bīās* | tkm. *bās* | karag. *beīs* | özb. *bēs* (qongr.*) | kaz. *bīs* (WEIL 49) | bolgarii feliratokban *bīelem* 'ötödik'.

K., tkm., ngd. *bīsik* 'bölcső' | karakirg. *bēsik* (KSz. II, 114) | karag. *bēdik*, *bēdek* | kojb. *bīzek*, *bīzik* | knd., szalb. *bēzek* | kúr. *būzik* (Prob. IV, 136) | özb. (qongr.*) *bēsək* | jak. *bīsik*.

K. *īs* 'társ, barát' | karag. *eīs* | kaz. *īs* (WEIL 6).

Karag. *eīs* 'korom' | jak. *īs* | K. *īs* | kott *it*.

K. *kīb* 'minta, kép', *kībi*, *kibi* '-ként, mint' | jak. *kiāb* | szeld. *gībi*.

K. *kīs* 'coboly' | jak. *kīs* || tör. >szam. *ši*, *st* (O.), *šili* (K.), *šile* (K.), *ki* (T.).

K., baraba (Prob. IV, 1), tura (Prob. IV, 86), kúr. (Prob. IV, 127) *tī-* 'mond' | jak. *dīā-* | tkm., kojb., karag., ngd. *dī-* | kaz. *dī-* (WEIL 3).

K. *tīz* 'térd' | tkm. *dīz* | csuv. *tšar-*, *tšār-*.

K., tkm., ngd. *jōq* 'nem' | jak. *suoz* | kaz. *jūk* (WEIL 69) | csuv. *šuk*.

K., tkm., ngd., szeld. *jöl* 'út' | jak. *suol* | kojb. *töl, tol* | kaz. *jöl* (WEIL 89) | csuv. *şul*.

K., tkm., ngd., turki (LK.) *ön* 'tíz' | jak. *uon* | kaz. *ün* (WEIL 21) | csuv. *vyn, vynnä*.

Ng. *töl-* 'megtelik' | jak. *tuol-* | tkm. *döl* | kaz. *töl-* (WEIL 16) | K. *tol-*.

K. *töz* 'por' || vö. mong. *tojusun*.

K., kojb., turki (LK.) *kök* 'kék, ég' | jak. *küöx* | tura (Prob. IV, 100), kúr. (Prob. IV, 136), ngd. *kük* | szeld. *gök* | tkm. *gök* | kaz. *kük* (WEIL 19) | özb. (qongr.*) *kök* | ezaro-jögur *kÿk* | csuv. *kövak*.

K. *köl* 'tó' | jak. *küöl* | tkm. *köl* | ngd., kaz. (WEIL 60) *kül* | csuv. *kül, küla*.

K. *kön* 'kidolgozatlan bőr' | tkm. *gön* | tura (Prob. IV, 107), kúr. (Prob. IV, 141) *kün* || mong. *köm* | szam. *kob, kop* (O.).

Tkm. *körük* 'fujtató' | jak. *küört* | kúr. *kü-* 'megdagad' (Prob. IV, 153) | K. *körük*.

K. *öl* 'nedves' | tkm. *öl, höl* | jak. *üöl*.

K., turki *öz* 'szív, maga, belső rész' | jak. *üös* | tkm., özb. (qongr.*) *öz* | kúr. (Prob. IV, 127), tura (Prob. IV, 90) *üs* | kúr. *üs* (Prob. IV, 153) | özb. (qatag.*) *öfz* | ngd. *üzük* | kaz. *üz* (WEIL 15) || mong. *öber, öbesün*.

K. *sök-* 'szid' | jak. *üöx-* | tura (Prob. IV, 98), ngd. *sük-* | tkm. *sök-* || mong. *sögege-*.

K., turki (LK.), szeld. *söz* 'szó' | tura (Prob. IV, 97), kúr. (Prob. IV, 129) *süs* | özb. (qongr.*) *söz*; özb. (khiv.. MENGES) *söz* | ngd. *süz* | tkm. *söz* | ? jak. *ös*.

K. *tört*, helyesebben *tört* 'négy' | jak. *tüörd* | tkm. *dört* | ngd. *dört* | kaz. *dürt* (WEIL 49) | kojb. *tört, tört* | tura (Prob. IV, 89), kúr. (Prob. IV, 131) *türt* | özb. (qongr.*) *tört* | csuv. *tšvadš, tšvattš*.

K. *tös* (BROCKELMANN *tüs-t* olvas) 'mell' | karag. *töis, döis* | jak. *tüös* | tkm. *dös*.

K., tkm. *büz* 'jég' | jak. *büs, müs* | csuv. *pšr* || mong. *möl-sün, mölisön, mösün*.

K. *tüz* 'só' | jak. *tüs* | tkm. *düz* | csuv. *tšvar* || mong. *da-busun*.

K. *üč* 'vég, hegy' | tkm. *üjt* | oszm., azerb. *uj* | csuv. *vəš, vəzo*.

K. *küč* 'erő' | jak. *küs* | tkm. *güit*.

K. *süt* 'tej' | jak. *üt* | tkm. *süt* | ó-oszm., azerb. *süd*.

K., kacs., szoj., karag., jak. *tün* 'éjtszaka' | karag. *dün* | tkm. *dün*.

K., özb. (khív.: NyK. IV, 316) *tūs* 'álmom' | karag. *tūis* | tkm. *dūis* | jak. *tūl* | csuv. *tələk, tölök*.

K. *ūt, üt* 'három' | karag. *ūtš* | turki *ūt, ūš* (LK., I.É. Coq KSz. XVIII, 90) | csuv. *viža višša* | jak. *ūs* | tkm. *ūd*.

K. *ūt, ūd* (úz) 'lyuk' | jak. *ūt* || < *hūt.

E rövid példa-mutatványból is világos, hogy a hosszú magánhangzót ismerő nyelvekben: 1) a szavak bizonyos csoportjában kivétel nélkül valamennyi nyelvben megmaradt a hosszúság, 2) egy másik csoportban az egyes nyelveken belül is a hosszú magánhangzós alak már rövid magánhangzóssal változik, 3) végül bizonyos eredetileg hosszú magánhangzós szavak megrövidülése bekövetkezett egy harmadik csoportba sorolható szavaknál olyan nyelvekben is, mint a jakut (*ūs* 'három', a többtagú szavakban ez a rövidülés csaknem általános: *bisik* 'bölcse', *arajas* 'sárga'), a turkomán (*šöz* 'szó', *göz* 'szem', *gör-lát*), vagy Kāšyari nyelve (*sariy* 'sárga', *tol-* 'megtelik', *qal-marad*). Kāšyariból különben világosan látható, hogy a hosszú magánhangzók megrövidülése régi keletű folyamat. A rövidülés ma is tart, bizonyos nyelvekben pedig már tökéletesen be is fejeződött.

3. A hosszú magánhangzók ismerete közelebb visz bennünket a török hangtörténet és az altaji összehasonlító nyelvészet számos problémájának a megoldásához. Ennek szemléltetésére legyen szabad az egyik általánosabb vonatkozású kérdést bemutatni.

RAMSTEDT a fenti példatárban is szereplő *taš* 'kő' altaji alapnyelvi alapjául egy *tal alakot vesz fel.¹ A szóvégi *l* palatalis jellege indította volna meg azt a folyamatot, melynek eredményeként a török nyelvekben egyrészt *taš* keletkezett, másrészt az *l* hatása alatt a szókezdő *t* is palatalizálódva létrehozta volna a csuvas *tšul* és mongol *čilayun* alakokat. Mint-hogy RAMSTEDT az altaji alapnyelvben a csuvas—mongol *r* ~ török *z* esetében is palatalis *r*-et vesz fel, ugyanígy magyarázandó a török *tuz* 'só' csuvas nyelvi fejlődése is. RAMSTEDT szerint a helyzet a két — típust képviselő — példában a következő:

alt. *tal 'kő' / *taš*
 \ *tuł > csuv. *tšul*, mong. *čilayun*,
 alt. *tur 'só' / *tuz*
 \ *tujr > *tujur > csuv. *tšvar*.

Ez a magyarázat kétségtelenül igen szellemes, de egész sor kérdésre nem tud kielégítő feleletet nyújtani. Így pl. ho-

¹ G. J. RAMSTEDT, Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu. XXXVIII, 1: 13—9, 31—2 és Die Palatalisation in den altaischen Sprachen: Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ B XXVII (1932.), 249—50.

gyan magyarázzuk a török *kök* 'kék' > *köjk > *köjük > csuvas *kōvak* fejlődést, amely pontosan egyezik a köz-török *tuz* 'só' ~ csuvas *tšrar* esetével, de ahol sem *r*, sem *l* palatalizáló hatása nem vehető fel? Ha a feltételezett altaji alapnyelvi *sari(*γ*) 'sárga' *r*-jének palatalizáló hatása alatt keletkezett csakugyan a *sari > csuvas *šurš* ~ mongol *šira š*-e, akkor miért *sariy* alakban él a szó a köz-törökben a *tuz* ~ *tuř alapján várható *sariy helyett? Mi az oka annak, hogy a köz-török *taš* 'kő' csuvas megfelelője *tšul*, a hasonló hangzású *taš* 'külső'-é azonban *tuł*? Ha a feltett *l* palatalizálta az egyik szókezdő *t*-jét, miért nem palatalizálta a másikat is?

Mindezek a nehézségek eltűnnek, ha feltesszük, hogy nem az *r* és *l*, hanem a hosszú magánhangzók palatalizálódása irányította e fejlődéseket.¹ Megjegyzem, a palatalizálódást ugyanabban az értelemben használom, mint RAMSTEDT.

Az itt szóbajöhető példákat összegyűjtve azt látjuk, hogy másként palatalizálódtak a labialis és az illabialis magánhangzók. Az *ā* (*e*, *i* *ī*)-ből *ja* (*je*, *ji*, *ji*) keletkezett, az *ō*, *ō*, *ū*, *ū*-ből pedig *oĵ*, *ōĵ*, *uĵ*, *ūĵ*. Íme néhány példa.

I. *ās* 'hermelin' (K.) > csuv. *ias > *jus*.

āt 'név' > csuv. *iat > *jat* (de *at* 'ló' > csuv. *ut*).

tāš 'kő'; *tāl > csuv. *tjal > *tšal > *tšul* (de *taš* 'külső', *tal > csuv. *tuł*).

sāriy 'sárga' > csuv. *sari(*γ*) > *šari > *šurš*.

sāz 'sár'; *sār > csuv. *sjar > *šar > *šur*.

qān 'vér' > csuv. *xān* > *xjan > *jwn*.

qānat 'szárny' (tkm.) > csuv. *xānat > *xjanat > *janat > *šunat*.

qāl- 'marad' > csuv. *xāl > *xjal > *jul*.

¹ Az altaji összehasonlító anyag egy részét szem előtt tartva, nem volna ugyan lehetetlen, hogy az őstörökben *i* diftongusos alakokat vegyünk fel. Ez az állapot igen korán hosszú magánhangzókhoz vezetett volna a legtöbb török nyelvben, a csuvasban viszont közvetlenül ez a *i* diftongusos alak fejlődött volna tovább a fentebb jelzett módon. Bizonyos, hogy pl. az altaji alapnyelvi *tošas 'por'-ból később *tojs, *tojz (*tojr) fejlődött. Ez lehetne tehát az őstörök kiindulópont: *tojz*, s belőle a török nyelvek legtöbbjében *tōz*, majd későbbi rövidüléssel *toz* fejlődhetett; a csuvasban ez esetben a *tojr volna a kiindulópont, az altaji alapnyelvi alakhoz oly közelálló *tšar*-hoz azonban mindenképpen sajátos különnyelvi életében jutott. A baj csak az, hogy az esetek egy részében épen az altaji összehasonlító nyelvrészet mond ellent az ilyen rekonstrukciónak: a török *tāš*, *tā 'kő' típusában pl. lehetetlen egy altaji *tšjal-t feltenni. De kérdéses az is, hogy a mongol *boor*, *bor* 'agyag' ~ török *bör* (K., tkm., özb. *bör*; jak. *buor*)-féle esetekben felvehetünk-e egy altaji *bošar ősalakot. A mongol megfelelők nélkül magára maradt török *šōq* 'nem' csoportban pedig még merészebb és indokolatlanabb volna egy altaji *jošōq kiindulópont erőltetése. Ezért látom célszerűbbnek egyelőre valamennyi előbb felsorolt típus-esetben az őstörökben egyszerűen hosszú magánhangzós alak feltételezését. A végső szót e kérdésben persze majd a részletkutatások mondják ki.

qār 'hó' > csuv. *xār > *xīar > *jur.

qīn 'tok' > csuv. *xīn* > *xīn* > *jna*.

qōjuy 'sűrű' (karag.) > csuv. *xōju (*γ*) > *xīoju* > *jvōš*.

Ha az elsőszótagbeli hosszú *ā* példáit áttekintjük, azt látjuk, hogy egy meglehetősen nagy csoportjának a jakutban és a csuvasban (vagy csak az egyikben) *i*, *t* a megfelelője:

āi 'hold, hónap' ~ jak. *ij*.

ārtq 'sovány' (kojb.) ~ csuv. *irxan* | jak. *ir-* 'soványodik'.

jār 'part' ~ jak. *sīr* | csuv. *sīran*.

qānat 'szárny' ~ jak. *kīnat*.

sāy 'egészséges' ~ csuv. *sīvā*.

tāmtr 'gyökér' ~ jak. *tīmtr* | csuv. *tīmar*.

tāna 'tinó' (tkm.) ~ csuv. *tīna*.

A jelenséggel kapcsolatban egyetlen fogódzópontunk van, t. i. hogy a csuvasban ez az *a > i* változás akkor ment végbe mai alakjában, amikor a *ti > či*, *si > ši* változás ebben a nyelvben már befejeződött. A csuvas–jakut *i < a* változást csak fenntartással kötöm össze a hosszú magánhangzók problémájával, mert a nagyszámú példák egy részében ez idő szerint nem tudok hosszú magánhangzót kimutatni. RAMSTEDT ezt a csuvas *i*-t a rákövetkező *i*, *l*, *r* vagy *j* hatásaként magyarázza. Ez a megoldás azonban világosan nem kielégítő, mert akkor mi az oka ezeknek a csuvas megfeleléseknek: *xīp-* 'kap valami után' ~ *qap-* | *xīt-* 'megkeményedik' ~ *qat-* | *sīvāx* 'közel' ~ *jayuyq* | *tīna* 'tinó' ~ *tana* | *sīp-* 'összeköt' ~ *sap-* | *sīv* 'egészséges' ~ *say*, ahol az előbbi kellek egyike sincs meg?

Bárhogyan van is a dolog, ilyen közvetlen *a > i* változással magyarázom a török *sarıy* ~ mongol *sira* párokat. Az ilyenféle csuvas és mongol egyezések eredetük szerint lényegesen különböznek egymástól. A csuvas *tūl* 'kő', *šur* 'sár', *šurš* 'sárga', illetőleg 'fehér' közvetlenül keletkezett a *tjal, *sjar, *sjar(*γ*) alakokból. A mongol esetében viszont a *tala(*γun*) 'kő', *sarui, *saruya 'föld, sár', *sara 'sárga' alakokból előbb *tlla(*γun*), *sīrui*, (*sīruya*) és *sīra* keletkezett, ezek az alakok jódarabig éltek is, és csak a későbbi, másodlagos *ti > či*, *si > ši* változással egyidejűleg nyerték mai formájukat.

II. A labialis magánhangzókra álljanak itt a következő példák:

*ōs 'nyárfa' > csuv. *ojs > *ojus > *švās*.

tōz 'por' (K.) ~ *toiz ~ *tojuz ~ *tovuz || vö. mong. *tojusun* < *tojus un.

kōbek 'köldök' (tkm. *gōbek*) > csuv. *kōibe (*k*) > *kōjūbe > *kāvava*.

kök 'kék' > csuv. *kōjk > *kōjak > *kšvak* || mong. *kōke* < tör.; a tövéghangzóra vö. ujj. *qilīnē* 'bűn' > mong. *qilīnča* > *kilīnča*, *kilīnče*.

köz 'eleven szén' (K.); *kōr (vö. oszm. *kōr*) > csuv. *kōjr > *kōjūr > *kšvar*.

[< *ōjes-ün
öz 'maga'; *ōr < *ōjz ~ *ōjūz ~ *ōvūz || vö. mong. *ōbes-ün*
 < *ōjr > *ōjūr > *ōvūr > csuv. *švar > *var* || vö.
 [mong. *ōber*, *ōger* < *ōjer.

tört 'négy' > csuv. *tōjrt > *tōjūrt > *tšvadš*.

[*sun* < *daβus-un
tűz 'só'; *tūr < *tujz ~ *tujuz ~ *tuvoz || vö. mong. *dabu-*
 < *tujr > *tujur > *tuvar > csuv. *tšvar*.

Hacsak a fenti néhány példát vesszük figyelembe, akkor is szembeszökő a csuvas és a mongol végső alakok egyezése. Tévedés volna azonban ebből megint a közös csuvas és mongol fejlődésre gondolni. Arról szó sem lehet, hogy a csuvas alakokat megőrzött régiségeknek tekintsük. Egyik legfőbb kritériumunk ebben a kérdésben a csuvas -j->-v- változás, amely a meglehetősen kései (a közbülső *kōjk > *kūjk megvan a magyar nyelv csuvasos jellegű jövevényszavai közt: R. *keyk* > *kék*), mint azt a csuvas *pəve-* 'fest' < *bujā-* is bizonyítja; az őstörök **boða-* δ-jének a csuvasban ugyanis -r- felelne meg, ha eredeti szókincséhez tartoznék e szó.

A csuvas és a mongol esetében megint csak különböző korú, különböző közvetlen előzményekre visszavezethető konvergens fejlődéssel állunk szemben. A csuvas alakok szabályos fejlődései az őstörök alakoknak, a mongolok viszont az altaji alapnyelvhez a töröknél bizonyos vonatkozásban közelebb álló ősmongol alakoknak a tükröződései. Összegyűjtött és megvizsgált példáim alapjáú az őstörökben egyszótagos, hosszú magánhangzós alakokat vennék fel¹ az olyan esetekben, mint *öz 'maga', *töz 'por', *tās 'kő', esetleg *ɣ*-s diftongusokat: *ōjz *tojz stb. Az ősmongolban viszont mai ismereteink a'apján ugyanakkor *ōβes, *ōβer 'maga' és *toβus 'por' alakokat kell feltennünk. Az altaji alapnyelvben az őstörök és ősmongol alakok hosszabb, az ősmongollal nagyjában azonos, közös alakban eshettek össze. Ennek az altaji alapnyelvi *toβ-us 'por, föld' szónak a származéka a mai török *topraq* 'föld, por', tarancsi *topa* 'ua.', épúgy, mint a mongol *toyuruy* < *toβuray.

¹ Külön csoportba sorolom azokat az őstörök hosszúságokat, amelyeknél a *ɣ*-s diftongusos alak feltevése fel sem merülhet, mert az altaji alapnyelvi megfelelője is egyszerű, nem diftongizált (-ɣ, -β) hosszú magánhangzó.

A mai török *toz* és *topraq* egymással azonban csak az altaji alapnyelven keresztül függ össze, az őstörökbe már elválva, mint két külön szó került bele.

Gombocz a török nomen-verbumokról

1. Nagy nyelvészünk után nem maradt kéziratok hagyatéka. Közvetlenül halála után hasztalanul kutattuk barátai könyvei és iratai között megirt, de ki nem adott dolgozatok után; tudtommal ilyenek mindmáig nem kerültek elő. Sajátságos módon, megjelent dolgozatainak, könyveinek a kéziratait sem őrizte meg; úgy látszik, megjelentésük után rendszeresen megsemmisítette valamennyit. Ha régi kézírataiból valami mégis ránk maradt, az csak egy-egy pedáns és energikus szerkesztőnek köszönhető, aki meggátolta, hogy a cikk kézírata nála maradjon a korrektúra után. Az ilyen kéziratokat — az EtSz. kéziratát, a MNy.-ben megjelent cikkek kéziratát bizonyos időtől kezdve stb. — jelenleg a Magyar Tudományos Akadémia kézirtatárában őrzik.

Sajnos, megsemmisülés lett a sorsa azoknak a rövid, emlékeztető feljegyzéseknek is, amelyeket előadásaihoz készített. Ezek a kéziratok apró darabokra tépdelve otthon, de sokszor még a tanári szobában a papírkosárba kerültek, ha csak egyik vagy másik kedves tanítványának nem sikerült valami fondorlattal elszerezni a kéziratot a papírkosár torkából.

Tulán mondani sem kell, milyen kár értük. Azok a feljegyzések, amelyeket annak idején láttam, mind megegyeztek a felépítésükben: valamennyi a gondolatmenetet rögzítette világos tagolt példák segítségével, mindennemű kommentárnak jóformán teljes mellőzésével. Megegyeztek abban is, hogy egyik sem rekedt meg az ismert tények reprodukálásánál; mindegyik tartalmazott valami újat is, és feltevései közt számos olyan érdekes, de merész ötletet is megkockáztatott, amelynek megírására nyomtatott formában sohasem kerített sort.

Egy ilyen szerencsésen fennmaradt feljegyzést őriz BÓKA LÁSZLÓ a könyvtárában, ő volt szíves felhívni rá a figyelmemet és rendelkezésemre bocsátani. Úgy gondolom, tudománytörténeti szempontból mindenképpen érdemes pár szót szólni erről az értékes kis kézitról.

2. A feljegyzés valamilyen előadásnak, talán egy szemináriumi órán tartott előadásnak a gondolatmenetét tartalmazza. A kézirat GOMBOCZ ZOLTÁN kezétől származik. A szöveg az egykor használatos negyedív formájú lapokon foglal helyet (kb. 18 × 22 cm); a papír kek színű. A kézirat terjedelme mindössze 3 lap; az első kettő teljesen be van írva, mindegyik lap 10—10 sort tartalmaz, a harmadik lapra már csak 7 sor jutott. A kézirat a következőképpen hangzik.

„Török nomen-verbumok.

1. kaz. ad. krim. **an**¹ 'Scharfsinn, Verständniss, Erinnerung' ~ oszm. ujj. **an**-
'sich erinnern, denken'

¹ A félkövérrel szedett szók a kéziratban kétszer, a dőlten szedetttek egyszer vannak aláhúzva.

ujg. ak 'das flüssige, nasse, thräne' ~ köztör. ak 'fließen, strömen'
 ktör. tat 'der Geschmack' ~ tat- 'kosten, schmecken'
 ktör. toq 'gefroren, hart' ~ toq- 'frieren'
 ktör. tik 'aufrechtstehend, gerade, steil' ~ tik- 'aufstellen, einpflanzen'
 ktör. oi 'loch, grube, vertiefung' ~ oi- 'ausgraben, aushöhlen'

II. ktör. ayy- 'schmerz, krankheit' ~ ayy- 'krank sein, schmerzen'
 kuru 'trocken' ~ kuru- 'tr. werden'
 eski 'alt' ~ eski- 'alt werden'
 jama- 'flick' ~ jama- 'flicken'

III. Analógiás:

ynan- 'glauben, vertrauen' ~ oszm. ynan 'glaube' [vö. ynak 'treu']
 utan- 'sich schämen' > utan 'scham'
 usan- 'sich langweilen' > usan 'langweilig'
 dola- 'drehen, umwickeln' > dolaš- 's. verwickeln, herumgehen' > dolas 'verwickelt, hinderniss''

3. A kéziratot eredeti alakjában közöltem, szándékosan nem hajtottam végre rajta azokat a változtatásokat, amelyeket a nyomtatásra kerülő kéziratnál szoktak végezni. Nem hiszem, hogy ép ítéletű ember szemében Gombocz értéke bármit is csökkenne annak folytán, hogy a kézirat szokásos „megszerkesztésével” nem tüntettem el a kézirat gyarlóságait. A jelen esetben, úgy vélem, hiba lett volna bármit is változtatni a kézirat eredeti formáján; hiszen éppen ez a gyarló, pongyola forma ad feleletet két roppant érdekes kérdésre.

Ez a kézirat nem a nyomda számára készült. Nem törődött hát Gombocz az ellentmondásokkal: a német főnevet hol kis betűvel írta, hol naggyal (*Scharfimm; loch, grube*), hol a régi, hol az új helyesírást követi (*Verständnis, hindernis; thräne*); eleinte kötszeres aláhúzással különíti el a névszót az igétől, melyet csak egyszer húz alá, sőt néha egyszer sem; az igetős alakot kötőjellel tünteti fel a bevett szokás szerint, szórokozottságból azonban olykor a névszói alakhoz is odateszi a kötőjelet (*jama- 'flick', jama- 'flicken'*) stb. Gombocz tisztában volt ezzel, de nem törődött vele. Számára a feljegyzés a mondanivaló intenzív átgondolásának egy formája volt csak. Szemmel láthatólag el sem olvasta még egyszer, rendkívüli memóriájára támaszkodva az órán, előadás közben is csak kivételesen tekintett bele írásába. Előadás után a feljegyzés funkciója megszűnt, természetesen vándorolt a papírkosárba. Nem volt ebben sem szerepjátás, sem túlzásba vitt szerénykedés. Mindez, a technikai részletek teljes elhanyagolása célt szolgált: teljes koncentrációt a gondolatmenet világosságára.

4. És valóban, ez a formájában gyarló írás ebben a tekintetben briliáns kis remekmű. A vázlat felépítése — példáin keresztül — annyira világos, hogy egyetlen kísérő magyarázó szó nélkül is könnyű leolvasni róla Gombocz nézetét az adott kérdéstről. Az I. alatt felsorolt példák ősi egytagú nomen-verbumok, a II. alatt ősi, kéttagú nomen-verbumok következnek, végül a III. alatt a kései, másodlagos, „analógiás” nomen-verbumok kategóriájának tárgyulásával zárul az áttekintés.

Nem lehet most feladatunk a török nomen-verbumok annyira bonyolult a bizonyos részleteiben vitatott kérdésnek itt mégoly sommás tárgyalása sem. Mégis, itt is hangsúlyoznám, hogy a török nomen-verbumokról szóló nézeteink helyes kialakí-

táshoz hasznos segítséget nyerhetünk a mongol és a mandzsú-tungúz nyelvek oldaláról.

Ami mármost GOMBOCZ nézetét illeti a török nomen-verbumokról, az I. csoport körül nem merül fel különösebb probléma. Az egytagú szavak ősieknek látszanak, s valóban azok is lehetnek. Persze, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a török tőszók jelentős része egytagú; ugyane szavak szabályos megfelelői a mongolban — amennyiben megvannak — kéttagúak. Mármost a török tőszók egy bizonyos csoportja, mely az előbbinél lényegesen kisebb számú szót foglal magában, kéttagú (ezek megfelelői is kéttagúak a mongolban).

Ebből következik, hogy a GOMBOCZ-féle II. csoport valóban felvehető, elvileg legalábbis. GOMBOCZ példái közül ebből a szempontból azonban egyet sem tekinthetünk kifogástalannak. Az *eski*- 'réginek lenni' ~ *eski* 'régi' látszólag ide tartozik. De csak látszólag, mert az igei alak csak az oszmánliból mutatható ki, abból a nyelvből, ahol rengeteg másodlagos nomen-verbumot találunk. Nyilván az *eski* ~ *eski* is a III. csoport „analógiás” nomen-verbumai közé sorolandó. Ami a II. csoport többi példáit illeti, egyik sem tekinthető az ősi kéttagú nomen-verbumok biztos esetének, ellenkezőleg, az idézett névszói alakok eredetileg *y*-re végződnek, s a GOMBOCZ idézte példák olyan török nyelvekből származnak, amelyekben a *y* (*g*) eltűnt. A kérdéses török példák régi alakjai — pl. Külljari szerint — a következőképpen hangzanak: *ayrıy* 'Schmerz, Krankheit' ~ *ayrıy*- 'Schmerz empfinden'; *quruy* 'trocken, leer' ~ *qurı*- 'vertrocknen'; *jamay* 'Flicker' ~ *jama*- 'flicker'. Végső soron tehát ez a csoport is másodlagos nomen-verbumnak volna felfogható, amely olyan eseteket foglal magában, ahol a nomen-verbum-párok a hangtörténeti fejlődés során, később jöttek létre. Hogy GOMBOCZ nem erre gondolt, világosan bizonyítja az e példák közt felsorolt *eski*- ~ *eski*.

A III. csoport későbbi, „analógiás” nomen-verbumai kétségtelenül helyesen felismert kategóriát képviselnek, melyen belül két alcsoport különböztethető meg: alapszók és képzett szók. GOMBOCZ III. csoportja több azonban egy egyszerű csoport felismerésénél: a másodlagos nomen-verbumok felismerése és körülhatárolása a felvetett probléma helyes megoldásának kétségtelenül egyik igen lényeges pontja. Az előadásnak, elhangzása időpontjában, ez volt a fő, az új mondanivalója.

Persze, mit fűzött GOMBOCZ az itt ismertetett vázlatához magyarázatként még egyebet, azt a vázlat alapján megállapítani, sajnos, nem lehet. De így is: jó, hogy ez a vázlat megmaradt.

A nominalis mondat a mongolban.

A modern nyelvtudományi kutatások kezdetén az indoeurópai nyelvek, főleg pedig a latin grammatikai rendszere alapján próbálták minden nyelvet magyarázni. Az indoeurópai grammatika normáival szemben mutatkozó eltéréseket hiányoknak és pótló megoldásoknak magyarázták; ilyen volt pl. bizonyos esetekben a nyelvtani *genus* hiányolása, a magyar nyelv „állítmányi kiegészítője“ stb. Hosszú időnek kellett eltelnie, míg felismerték, hogy az indoeurópain kívül más nyelvi rendszerek is lehetségesek, még pedig Humboldt-tal ellentétben a nélkül, hogy közöttük elsőbbségi illetve tökéletességi fokozatokat lehetne megállapítani. E megváltozott felfogást követve, Fr. Gram¹⁾ szerint a régi deklináló és agglutináló nyelvtípus helyett megfelelőbb verbalis és nominalis struktúrájú nyelvekről beszélni; verbalis struk-

---

¹⁾ GRAM H.: Revue Internationale des Études Balcaniques I (1934), 304—5. Kérdés, hogy Gram új terminológiájának lesz-e visszhangja az általános nyelvészet művelői részéről. Az eleve kétségtelen, hogy nominalis és agglutináló nyelvtípus nem egyenlőértékű megjelölés az odasorolható nyelveket illetően sem. A kínai pl. nem szerepelt az agglutináló nyelvek közt, viszont felvehető a nominalis típusúak sorába. Ha az új felosztást valaki a nyelvészeti paleontológia céljaira akarná hasznosítani, akkor előbb azt kellene tisztáznia, mi is a nominalis állítmány ősi fokon? Nomen-verbum (*ügy*-típus)? Nomen verbale, tiszta nomen? Ha a nomen-verbum-os állítmányú mondatot nevezük nominalisnak, akkor kifogástalan a verbalis mondatnál való szembeállítás. (Finnugor és török nyelvekben tömegével találunk nomen-verbumokat, azonban ezek száma sem korlátlan, tartalmuk pedig kizárólag mai főnév—ige, de pl. sohasem számnév vagy névmás.) Ha viszont az általános felfogást követve csak az olyan mondatot tartjuk nominalisnak, amelynek nomen verbale vagy pedig tiszta nomen azaz nomen-verbum az állítmánya, akkor már két síkban mozog az összehasonlítás ill. a különbségtevés. Ez esetben u. i. már a mai helyzetenél tartunk: az indoeurópai nyelvek verbalis mondatainak — csupán a szerkezetét véve figyelembe, nem tekintve az előfordulási arányszámot sem — az uráli s az altaji nyelvekben is verbalis mondatok felelnek meg, az uráli-altaji nominalis mondat párja csakis az indoeurópai nomino-verbális mondat lehet.

túrójú nyelvek szerinte az indoeurópaiak, nominalis struktúrájúak a török (értsd az ú. n. urál-altaji) nyelvek.

Annyi bizonyos, hogy az uráli és az altaji nyelvek leglényesebb ismertető jegyei közé tartozik a nominalis predikatív szerkezet, még pedig főmondatban, mellékmondatban egyaránt. Hogy azonban ez a nominalis szerkezet hogyan alakul a részletekben, az ezidőszerint koránt sincs még teljesen tisztázva. A legkielégítőbb a finnugor nyelvekről nyert kép, amely ГАУТНИОТ úttörő dolgozata¹⁾ óta is számos részletben megvilágosodott. Már jóval később kezdett tisztázódni a török nyelvek szerepe, hogy egyebet ne említsünk, a tör. *-im, -sin, -dir, -iz, -siniz, -dirlar* stb. sort még nem rég is egy *dir*- létige praes. indicativi alakjainak magyarázták.²⁾ Az altaji csoport egyéb ágaira vonatkozólag pedig még mindig a kezdet kezdetén tartunk. Talán nem lesz felesleges most röviden szemügyre venni, mint viselkedik a nominalis mondat szerkesztést illetőleg a még meg nem vizsgált nyelvek közül az altaji összehasonlító nyelvészet szempontjából olyannyira fontos mongol nyelv.

Rövid áttekintésünkben az ú. n. irodalmi mongol nyelvre támaszkodunk, a nyelvjárások és nyelvemlékek terjedelmes anyagát ez alkalommal ki kell rekesztenünk; egy-két utalás azonban így is elkerülhetetlen. Megjegyezzük, hogy az egész mongolság egységes képet mutat a fővonásokat illetőleg, a részletekben természetesen speciális fejlődésekkel is találkozunk.

A nominalis mondat szerkesztés főmondatban, mellékmondatban egyaránt ismeretes.

1. A nominalis főmondat állítmánya lehet valóságos névszó. Pl.: *či mongyol kümün* 'te mongol ember vagy'; *alim-a-yin čebeg čayan* 'az almafa virága fehér'; *minu ner-e tere* 'az én nevem ez'; *teyin busu* 'nem úgy van'; *činaysan qoni qoyar* 'sült bárány kettő'; *činu nasu kedü* 'éveid száma mennyi?'; *qanultai sedkil*

¹⁾ R. ГАУТНИОТ, La phrase nominale en finno-ougrien: Mémoires de la Société de Linguistique XV 1908, 201—27, vö. ГОМБОЦ: МНУ. V, 133. КЛЕММ, A finnugor mondat őstörténete: МНУ. XXIII, 328—41.

²⁾ ГОМБОЦ: NyK. XLIV, 422—4 éles megfigyelései után ДЭВУ, Grammaire 350. kőv. "verbe substantif"-jával nem jelent egyenesvonalú haladást, viszont K. ГРОМБЕЦ, Der türkische Sprachbau, 1936, különösen Der Nominalsatz c. fejezetévei igen figyelemreméltó eredeti — néha túleredeti — rendszerbeli nézetei ellenére is.

inu olan ed ayursun-ača ülemji deger-e 'a megelégedett lélek sokkal többet ér, mint a nagy vagyon' stb. A névszó predikatív funkciójára egyedül a szórend utal: a névszói állítmány mindenkor az alany után következik. A predikatív szókapcsolat e szórendje különben pontosan a fordítottja az attributív szókapcsolaténak: *čeečeg čayan* 'a virág fehér' ~ *čayan čeečeg* 'fehér virág'; *olan kümün* 'sok ember' ~ *kümün olan* 'az ember sok'; *minu baysi kitad kümün* 'a tanítóm kínai ember' ~ *kitad kümün minu baysi* '(ez) a kínai ember a tanítóm'.

2. A nominalis főmondat állítmánya lehet *nomen verbale*.¹⁾ Nem soroljuk a *nomen verbale*-csoportba a deverbális névszókat, sőt **RAMSTEDT** *nomen verbale*-it sem, hanem csakis a következőket: *nomen imperfecti*, *nomen perfecti*, *nomen futuri* és talán a *nomen usus*. A *nomen usus* idesorolása nem teljesen megnyugtató, mert a másik három *nomen verbale*-től több lényeges pontban eltér: pl. nem ragozható, mint a három többi *nomen verbale*, ill. csak annyira, mint bármely más melléknév; nem szolgálhat nominalis mellékmondatok szerkesztésére stb.

Az irodalmi mongolban leggyakoribb a *nomen perfectival*

---

¹⁾ **RAMSTEDT**, Über die Konjugation des Khalkha-mongolischen: MSFOu. XIX, pl. 43 *nomen verbale*-nak nevezi a következőket: *nomen descriptionis*, *n. agendi*, *n. exacti*, *n. cupiditatis*, *n. possibilitatis*, *n. actionis*, *n. actoris*. Ezekkel a voltaképen egyszerű deverbális *nomenekkel* szemben magának **RAMSTEDT**nek is voltak kételyei: "Die in diesem Kapitel besprochenen Wortformen sind schon derart, dass man sich fragen kann, ob sie eigentlich hier unter den Konjugationsformen zu nennen sind". Magunk részéről mindenesetre kirekesztettük ezeket a **RAMSTEDT**-féle *nomen verbale*-kat az igeragozásból, s a *nomen verbale* elnevezést is egy másik csoportra alkalmaztuk, arra, amelyiket **RAMSTEDT** *nomen verbumok*nak nevezett el. Nem nevezhetjük pl. a *yabuysan* 'allé, allant'-féle alakokat *nomen verbumok*nak akkor, amikor ez az elnevezés a finnugor és az altaji nyelvészetben egészen mást jelent. Hogy **RAMSTEDT** mégis ragaszkodott ehhez az elnevezéshez, annak a magyarázatát világosan megtaláljuk *nomen verbumai*-ról adott definíciójában (i. m. 32): "Die eben angeführten, verbalen Nomina stehen an der Grenze zwischen Nomen und Verbum". Ez a meghatározás gyökeresen téves szemlélethől, az alaktani és a mondattani szempont összekeveréséből származik. A valóságban a *nomen imperfecti*, *n. perfecti*, *n. futuri* alaktani szempontból világosan *nomen. mondattani* funkciója azonban predikatív jellegű is lehet (de nem feltétlenül az). **RAMSTEDT** téves definíciója, amely más összefüggésben is jelentkezik, a nominalis mondat szerkesztés fel nem ismerésével magyarázható.

szerkesztett egyszerű nominalis mondat, pl. *bi urida qayan-u sanj i öglige ögëü baraydaysan* 'én régebben szétajándékoztam a király kincseit'; *kedim yaĵar yartal-a ayuĵu ĵoysuysan ügei* 'félelmében meg sem állt, míg néhány mérföldet nem tett meg'. Már ritkább a nomen futurival szerkesztett mondat: *nayaĵum kijü bolqu ügei* 'nem szabad tréfálni'; *iregsen geyiĕin qariqu, oruysan boruyan arilqu* 'az eljött vendég visszatér, a megeredt eső véget ér'. A nomen futuri nagyobbára csak a *bi üjege edüi* 'én nem láttam'-féle tagadó mondatokban használatos.

Sajátságos, hogy egyes nyelvjárásokban a nomen verbale a gyakori predikatív funkció hatása alatt a nomen-lől egyre jobban eltávolodik, s a verbum-finitum irányában kezd terjeszkedni. Különösen gyakori jelenség ez a mult időt pótló, kiszorító nomen perfecti esetében. Nyelvtörténetileg természetesen mindez semmit sem változtat nominalis jellegén, leíró szempontból azonban vég-eredményben oda jutunk, ahol bizonyos finnugor és török nominalis alakok már réges régen megállapodtak: tiszta igei alakokká merevedtek, és a nominalis eredetet csak gondos kutatás tudja kibogozni. Felettébb érdekes ezt a folyamatot *in nascendo* megfigyelni a mongol nyelvjárásokban.

A nomen verbaleknak a finitum igeidők felé való eme eltolódását RAMSTEDT jelezte a khalkha nyelvjárásban (innen magyarázható furesa definíciója, amely szerint a nomen verbaleban félig igei félig névszói alakot keres), magam is megfigyeltem ezt a jelenséget Belső-Mongólia és Mandzsúria több mongol nyelvjárásában, főleg pedig a dahúrban.

Már RAMSTEDT, Konjugation 25—33 példái közt találhatók idevonatkozó esetek: *ĵoĵĵur ĵuĵ irĕ* 'két ember jött' (n. imperfecti); *ĵarsu ĵaddurda ĵarisu* 'a kiindulási ponthoz visszatért' (n. perfecti); *bi ĵawĵu* 'menni fogok, mennem kell' (n. futuri).

3. A fentebb vázolt egyszerű nominalis mondatnál jóval jellemzőbb a mongol nyelvre (általában az altaji nyelvekre) a nominalis mellékmondat. A mongol nem ismeri az alárendelésnek az indoeurópai nyelvekben szokásos formáját, nincsenek kötőszóval bevezetett módjelekkel ellátott verbum-finitum-os állítmánnyal szerkesztett mellékmondatai. Ez pedig annál sajtátságosabb, mert a mongol, főleg az irodalmi mongol nyelv nem szereti általában a rövid, zárt mondatokat. Az első pillanatra talán önállónak tűnő mondat váratlanul, valamilyen raggal, névutóval vagy

más módon mellékmondattá alakul, és szinte véget érni nem akaró hosszú sorban kapcsolódik-szövődik közönséges mondat-szakaszként a másikba, harmadikba, mint valami mondat-öserdő.

A nominalis mellékmondatok első csoportjába soroljuk a nominalis mellékmondatszerű szerkezeteket. Az ilyenfajta szerkezetek jól ismeretesek a törökségben is, DENEY török nyelvtanában 'quasi-proposition' névvel jelölte meg ezt a csoportot. A mellékmondatszerű szerkezetek valósággal beleszövődnek a főmondatba, sokszor a főmondat és mellékmondat határát sem lehet pontosan kitapintani.

A mellékmondatszerű szerkezeteket nomen verbale-k segítségével képezik. A nomen verbale-kat ragtalan, ragos és névutós alakokban használják e célra, és a tőlük függő szerkezettel együtt alanyi, jelzői, tárgyí és határozói funkciót tölthetnek be.

Ragtalan nomen verbale-k (nominativus és casus absolutus): *iregson činu mari sayin* 'nagyon jó, hogy eljöttél' (alanyi sz.); *qoyar nidün-dür inu örgüsün bükü üjged* 'látta, hogy két szemében túske van' (tárgyas sz.); *ene youl urusču yarqu nayur-tu kürbe bida* 'megérkeztünk a tóhoz, amelyből ez a folyó ered' (jelzős, ill. vonatkozói sz.); *burqan ese ögede boluysan yajar-tur törübei* 'olyan helyen született, ahol még nem jelentek meg Buddhák (vigasztalan helyen)' (jelzős sz.); *qoyar iregson kümün ögüler-ün* 'a két ember, aki jött, így szólt' (jelzős sz.).

Ragos nomen verbale-k:

Genitivus. *Bi tan-u mordaysan yajar-tur kürbe* 'oda értem, ahonnan ti elindultatok' (jelzős sz.); *qajir siba;un-u čoyčalaysan ayulan-dür kürbe* 'a hegyhez ért, amelyet a keselyű hordott össze (Grdhakuta)' (jelzős sz.).

Accusativus. *Bi köbegün-iyen öglige ögkü-yi tasulju ülti čida-mui* 'én nem tudom meggátolni a fiamat abban, hogy alamizsnát ne osszon' (tárgy); *teğüni üküksen esegsen-i bolyayan iregdeküi* 'eredj megtudni, hogy ő meghalt-e, nem-e' (tárgy).

Dativus—locativus. *Nigen tariyači tariyan-iyen tarin büküi-e qayurčay üjjeju* 'egy földműves, mikor a földjét művelte, egy dobozt látott meg'; *burqan jarliq boluysan-dür tedeger ayay-qu tegimlij-üd seig-tü boluysan-dür ananda burqan-a eyin kemen öčübei* 'mikor Buddha így szólt, ezek a tisztelendő urak kételkedni kezdtek, mire Ananda e szavakkal fordult Buddhához'.

Ablativus—elativus. *Qur-a örgüljide oruysan ača qujir-tu*

dalai neretü kijajalal ügei yeke dalai bolon 'abból, hogy szüntelenül esett, egy végtelen nagy Sós-tenger nevű tenger keletkezett'; *egüride jöban ükügsen-eče edüge ödder ükügsen čü amur bui* 'békésebb dolog most azonnal meghalni, mintsem sokáig szenvedni és meghalni'.

Instrumentalis. *Tngri-yin qubilyan бүкүү-ber nasun anu toy a tomsi ügei nasulamui* 'minthogy istennek az inkarnációja, kora határtalanul nagy'; *ečige eke-yin suryal-i abuyšan-iyar egüri siduryu arad-luy-a nige* 'megfogadva szüleid tanítását, mindig derék emberekkel barátkozz'.

Comitativus. *Jarim-ud burqan-u šasin naran uryuysan-melü-üge ayulčaba* 'egyesekek úgy találkoztak Buddha tanításával, mint a felkelő nappal'. BOBKONIKOV e példa kapcsán megemlíti, hogy ez az eset igen ritka; a régiségben mindenesetre gyakoribb volt, vö. HARNISCH, Untersuchungen über das Yüan-ch'ao pi-shi 70.

A nomen verbalekhez a fenti egyszerű esetragokon kívül visszaható birtokos személyragokkal kombinált esetragok is járulhatnak. Ezt a csoportot megfelelően megvilágítja most már egyetlen példa is: *tede terekü tuturyan-i kejiye ideküi-degen abču iden* 'ezek mindig ezt a rizst ették, valahányszor étkeztek'. Az *ideküi-degen* a nomen futuri visszaható személyragos dativus—locativus-a, és a jelen esetben időhatározói 'quasi-proposition'-t szerkeszt.

Még egy harmadik típusú névragozás is használatos a nomen verbalekkel kapcsolatban, mely főleg a nyelvjárásokban fordul elő gyakran: a nomen imperfecti, perfecti, futuri alakjaihoz járuló esetragok egyszerű birtokos személyragokkal bővülnek. Itt is elegendő egy példa, mondjuk a dahúr nyelvből: *nög uđar xábžyrsan-din badā šanırıl'ę* 'egyszer, mikor hazament, étel főtt (nála)'; a *xábžyrsan-din* nomen perfecti birtokos személyraggal ellátott dativus—locativus-a.

A mellékmondatszerű szerkezeteknek másik jelentős nagy csoportját a ragos nomen verbalek mellett a névutós nomen verbalek segítségével alkotják. Ilyenek: *qoyar nidün minu üli üjekü-yin tula yabuju üli čidayu* 'nem tudok elmenni, mivel két szemem nem lát'; *dalai-dur qariju irekü-yin jayur-a aq-a terigüiten gamuy qudaldučin usun-dur odbai* 'miközben visszatértem a tengerre, bátyám és az összes többi kereskedők a vízbe veszték'; *ungsin baraysan-u qoyina jarlıy siregen-dür talbimui* 'miután az olvasást befejezte, a szent könyvet az asztalra tette'; *teyin sed-*

kigsen yosuyar ėinu boltuyai 'úgy legyen, amint kívántad'; *qamuy tngri-ner-i takiysan-u aċi-bar törügsen yayċa köbegün ċi bölüge* 'egyetlen gyermekünk vagy, aki abból a kegyelemből születél, hogy az összes isteneket tiszteltük'.

Figyelemreméltó, hogy hasonló névutós szerkesztésű mellékmondatszerű mondatzakaszokat közönséges nomenek segítségével is szokás képezni. Pl.: *bidan-dur eċige eke ba em-e köbegün uruy tariy ügei-yin tula eyin jobamui* 'mi azért szenvedünk így, mert nincsenek sem szüleink, nincs családunk, nincsenek rokonaink'; *qan köbegün siduryu ayali-tu-yin tula erdeni-yügen üli niyun* 'mivel a királyfi derék természetű volt, drágakövét nem rejtette el'; *nasun minu bay-a tula olan-i ayiladqaju üli ċidamui* 'mivel én még kicsiny vagyok, sok mindenről nem tudok beszélni'.

A névutós mellékmondat-szerkezetek kapcsán rá kell mutatnunk az irodalmi mongol nyelv egy meglepő sajátására is. A *bü* 'lenni' segédige praesens imperfecti-jének tartott *bui* is nomen ill. nomen verbale módjára viselkedik. Egészen közönségesek az irodalmi mongolban az ilyenféle mondatok: *biċiqan qoruqai bui-yin tula uuyubasu ebedċin kürkü-dür kilbar* 'mivelhogy bacillusok vannak benne, ha iszunk belőle, könnyen megbetegszünk tőle'; *yayuma bui-ban edlegċi noyan* 'előkelő úr, aki felhasználja azt, amije van'; *jobalang olan bui-yi nomlaba* 'azt tanította, hogy sok a szenvedés'. A *bui*-nak ezt az eligétlenedését újabb keletűnek kell tartanunk, s forrását alighanem a tibeti nyelv erős hatásában kell keresnünk.

4. A nominalis mellékmondatok másik nagy csoportját adverbium verbale¹⁾ segítségével szerkesztik. Morfológiailag világos a két csoport közt a különbség. A mellékmondatszerű szerkezetek középpontjában nomen verbale-k állnak ragtalan, ragos vagy névutós formában, ez utóbbi jelek azonban mindenki számára eleven járulékokként hatnak. Nem úgy az adverbium verbalekban.

¹⁾ Adverbium verbale-nak nevezem RAMSTEDT valódi és nem valódi converbum-ait. A converbum elnevezése és meghatározása RAMSTEDT-nél ugyanazon téves elgondolás alapján készült, mint a fentebb már említett nomen verbum-oké. A converbum-ok RAMSTEDT szerint (i. m. 55) "es sind halb verbale, halb nominale Formen des Verbums". Természetesen itt sem lehet egyébről szó, mint tiszta nominalis (alakjukat és funkciójukat tekintve adverbialis) alakokról, amelyek a mondatban (csakis a nominalis mellékmondathban!) predikatív szerepet tölthetnek be.

Ezeknek egy része elemezhetetlen (ragtalan) nomen verbale, nagyobbik csoportja azonban — ha nomen invariable is — ragos nomen (verbale) megkövesedett formájában is, épúgy amint ragos alakú a rendes névszói adverbiumok egy része is.

Az adverbium verbale-val szerkesztett mellékmondatok és a nomen verbale-s mellékmondatszerű szerkezetek közt azonban nem áthidalhatatlan a mondattani különbség. A mellékmondatszerű szerkezetek közt akadnak már olyanok is, amelyek teljesen mellékmondatként hatnak, külön alanyukkal világosan elhatárolhatók a főmondattól, az adverbium verbale-től függő mellékmondatok sorában pedig egész tömeg olyan esetet különböztethetünk, ahol mellékmondatról alig lehet beszélni, s az adverbium verbale a mondatban egyszerű determinatív szerepre szorítkozik. Vegyük csak pl. az ú. n. adverbium modi-val és az adverbium imperfectivel szerkesztett igéket: *yabuju ire-* 'eljönni'; *abun üiled-* 'venni'; vagy pláne: *küttelju abču od-* 'elvezetni'.

Az irodalmi mongolban több mint tíz adverbium verbale használatos, egyetlen mondaton belül rendszerint több is szokott közülük szerepelni. Pl.: *köbögün činu öglige öggügseger* (adverbium abtemporale) *qoyar qubi sang haraju* (adv. imperfecti) *nigen qubi ülebei* 'a fiad az által, hogy alamizsnát osztott, a kincs kétharmad részének végére járt, egy harmad rész maradt csak'; *yuyun* (adv. modi) *barkirabaču* (adv. concessivum) *külmün čöm-iyer ečiju* (adv. imperfecti) *üjekü anu ügei* (nomen futuri-s nominalis állítmány) 'noha könyörögve kiabált, az emberek közül senki sem jött megnézni'.

E rövid áttekintés keretében csak az irodalmi mongol nyelven belül próbáltuk vizsgálni a nominalis mondat főbb sajátosságait. Vizsgálódásunkban kizárólag a mai állapotot vettük figyelembe, tehát csak azokat az eseteket tárgyaltuk, amikor a nominalis mondat állítmányának nominalis jellege ma is teljesen világos. Kétségtelen a jobban ismert finnugor párhuzamos példákból, de kétségtelen néhány szemünk előtt végbe menő mongol nomen verbale-nak a verbum finitum kategória felé való eltolódásából is, hogy a mai verbum finitum-ok egy része is nominalis eredetű. Ehhez a még megvizsgálandó fontos kérdéshez elengedhetetlenül szükséges a nyelvemlékek és nyelvjárások nominalis mondatainak tüzetes ismerete.